

परमात्मने नमः ।

श्रीमद्भगवत्कुंडकुंडाचार्यदेवप्रणीत

श्री

नियमसार

भूषण गाथाओ, संस्कृत छाया, गुजराती पद्यानुवाद,
श्रीपद्मप्रभुमलधारिदेवविरचित संस्कृत टीका
अने तेना गुजराती अनुवाद सहित

: अनुवादक :

हिंमतलाल जेठालाल शाह

बी.एस.सी.

卐

: प्रकाशक :

श्री दिगंबर जैन स्वाध्यायमंदिर ट्रस्ट,

सोनगढ-३६४ २५०

4th Edition

Thanks & our Request

Shree Niyamsaar has been donated by Rajesh & Jyoti Shah, London, UK in memory of our beloved mother, Laxmiben Premchand Shah, London, UK. The donors have paid for it to be "electronised" and made available on the internet.

Our request to you:

1) We have taken great care to ensure this electronic version of the Gujarati Shree Niyamsaar is a faithful copy of the paper version. However if you find any errors please inform us on rajesh@AtmaDharma.com so that we can make this beautiful work even more accurate.

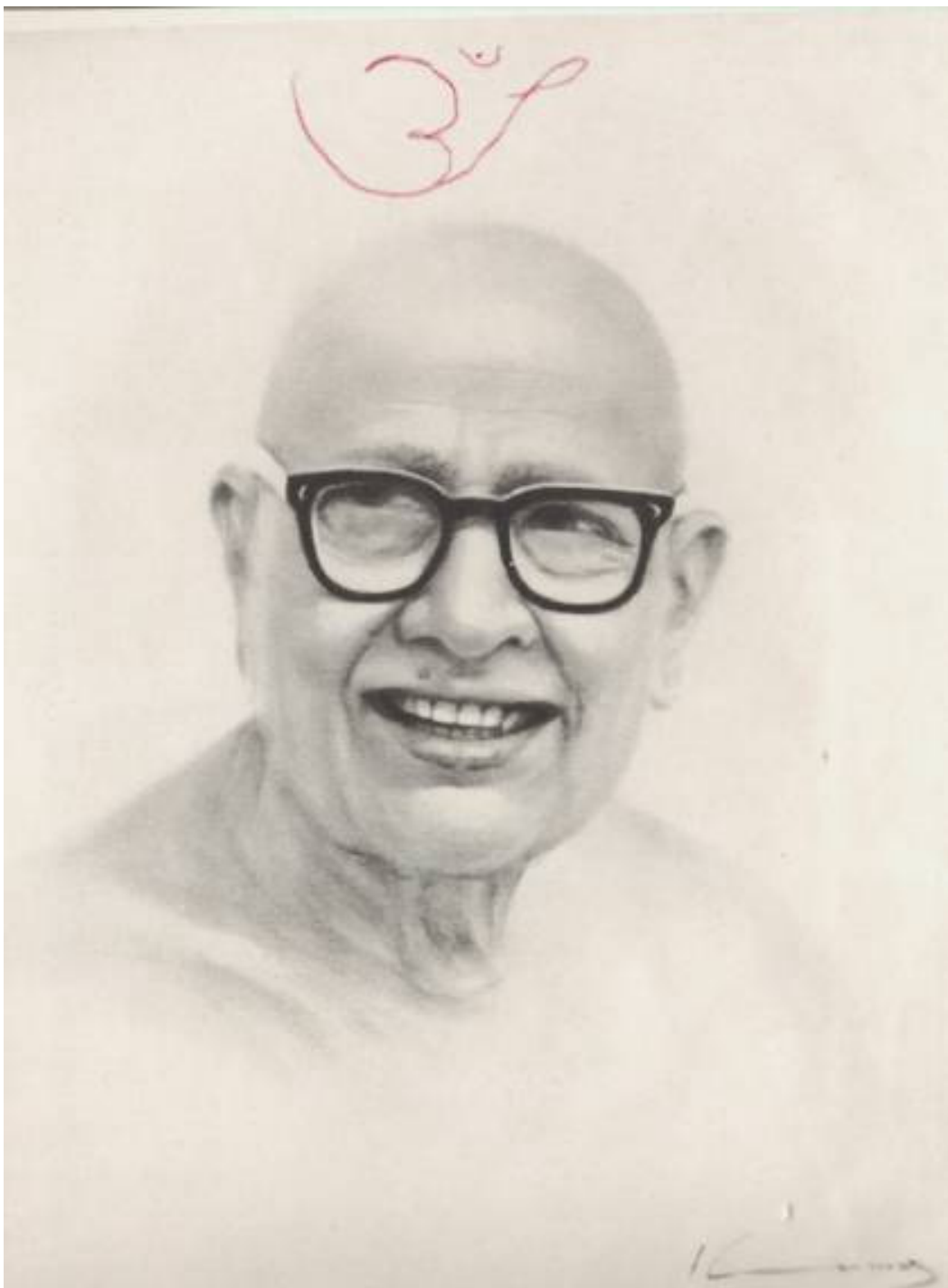
2) Keep checking the version number of the on-line shastra so that if corrections have been made you can replace your copy with the corrected one.

Version 002: remember to check <http://www.AtmaDharma.com> for updates

Version History

Version Number	Date	Changes
001	11 September 2001	Produced in HTML format.
002	28 June 2002	Converted into "PDF" format.

Version 002: remember to check <http://www.AtmaDharma.com> for updates

Shree Kanji Swami

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

નમઃ શ્રી નિયમસારાય ।

નમઃ શ્રી સદગુરુદેવાય ।

પ્રકાશકીય નિવેદન

ભગવાન શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત શ્રી સમયસાર અને પ્રવચનસાર જેવાં ઉચ્ચતમ પરમાગમો બાદ, તેવી જ કોટિના આ ત્રીજા પરમાગમ શ્રી નિયમસારને ગુજરાતી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ કરીને આ સંસ્થા હર્ષપૂર્વક મુમુક્ષુઓના હાથમાં મૂકે છે.

આ શાસ્ત્રના મૂળકર્તા ભગવાન શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવ છે ને ટીકાકાર શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ છે. શ્રી પદ્મપ્રભદેવ મહાપવિત્ર નિર્ગ્રંથ મુનિ હતા; ટીકાનાં કાવ્યોમાં તેઓશ્રીએ કરેલા અનેક અલંકારોમાં તેમની ઊંડી આધ્યાત્મિકતાની તેમ જ તેમના વિશુદ્ધ બ્રહ્મચર્યતેજની પ્રભા ઝળકી રહી છે.

શ્રી કુંદકુંદભગવાનરચિત શાસ્ત્રોમાં સમયસાર-પ્રવચનસાર-પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ જેટલાં પ્રસિદ્ધિમાં છે તેટલું આ શાસ્ત્ર પ્રસિદ્ધિમાં ન હતું; પરંતુ મુમુક્ષુઓનાં સદ્ભાગ્યે હમણાં તે વિશેષ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું છે. આજથી લગભગ ૩૫ વર્ષ પહેલાં આ શાસ્ત્ર સંસ્કૃત ટીકા તથા તેના આધારે બ્ર. શીતલપ્રસાદજીએ કરેલ હિન્દી અનુવાદ સહિત પ્રસિદ્ધ થયું હતું; અને હવે તો તે ગુજરાતી ભાષામાં પણ, મૂળ ગાથા તથા સંસ્કૃત ટીકાના અક્ષરશઃ અનુવાદ સહિત, બહાર પડે છે. શ્રી કુંદકુંદભગવાનના ‘પ્રાભૂતત્રય’ની સાથે તેઓશ્રીના આ નિયમસારને ભેળવીને કહીએ તો કુંદકુંદપ્રભુના ‘રત્નચતુષ્ટય’ તરીકે આ ચારે પવિત્ર પરમાગમો જૈન શાસનમાં ઝળકી ઊઠે છે.

પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીએ વીર સં. ૨૪૭૦ (વિ. સં. ૨૦૦૦)માં નિયમસાર ઉપર પ્રવચનો કર્યા, તે વખતે તેઓશ્રીની ઊંડી દષ્ટિએ તેમાંના અતિ ગંભીર ભાવોને પારખી લીધા; અને આવું મહિમાવંત પરમાગમ જો ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદિત થઈને જલદી પ્રકાશિત થાય તો જિજ્ઞાસુઓને ઘણા લાભનું કારણ થાય એવી ભાવના જાગી. ભાઈશ્રી હિંમતલાલ જેઠાલાલ શાહે પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીની તે ભાવના ઝીલીને નિયમસારના અનુવાદનું કાર્ય શરૂ કર્યું અને પોતાની શક્તિને તે કાર્યમાં કેન્દ્રિત કરીને શક્ય એટલું શીઘ્ર આ અનુવાદકાર્ય તેમણે પૂરું કર્યું. એ રીતે શ્રી સમયસાર અને પ્રવચનસારની માફક આ નિયમસાર પણ પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીના પ્રભાવની જ પ્રસાદી છે. આવાં આવાં મહાન પરમાગમોનું, ઊંડાં ઊંડાં રહસ્યોથી ભરેલું આધ્યાત્મિક તત્ત્વજ્ઞાન સમજાવીને પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી ભારતના મુમુક્ષુ જીવો પર જે પરમ ઉપકાર કરી રહ્યા છે, તે ઉપકારને વાણીથી વ્યક્ત કરવાને આ સંસ્થા અસમર્થ છે.

આ પવિત્ર શાસ્ત્રના ગુજરાતી અનુવાદનું મહા કાર્ય કરનાર ભાઈશ્રી હિંમતલાલ જેઠાલાલ શાહે અધ્યાત્મરસિક વિદ્વાન હોવા ઉપરાંત ગંભીર, વૈરાગ્યશાળી, શાંત અને વિવેકી સજ્જન છે તથા કવિ પણ છે. મૂળ શાસ્ત્રકાર મુનિભગવંતોના હૃદયના ઊંડા ભાવોની ગંભીરતાને સંપૂર્ણપણે જાળવીને

તેમણે આ અક્ષરશઃ અનુવાદ કર્યો છે. જ્યાં જરૂર પડી ત્યાં ફૂટનોટ દ્વારા કે કૌંસ દ્વારા સ્પષ્ટતા કરી છે. એ ઉપરાંત મૂળ ગાથાસૂત્રોનો ભાવભર્યો મધુર પદ્ધાનુવાદ પણ કર્યો છે. આ રીતે શ્રી કુંદકુંદભગવાનનાં સમયસાર, પ્રવચનસાર અને નિયમસાર જેવાં ઉત્તમોત્તમ શાસ્ત્રોના અનુવાદનું પરમ સૌભાગ્ય તેમને મળ્યું છે તે માટે તેઓ ખરેખર અભિનંદનીય છે. આ નિયમસારનો ગુજરાતી અનુવાદ સર્વાંગસુંદર બન્યો છે. પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીની પ્રેરણા ઝીલીને, અત્યંત પરિશ્રમપૂર્વક આવો સુંદર અનુવાદ તૈયાર કરી આપવા બદલ ભાઈશ્રી હિંમતલાલભાઈનો આ સંસ્થા ઘણો જ આભાર માને છે. આ અનુવાદ અમૂલ્ય છે; કેમ કે માત્ર, પૂજ્ય ગુરુદેવ અને જિનવાણીમાતા પ્રત્યેની પરમ ભક્તિથી પ્રેરાઈને પોતાની અધ્યાત્મરસિક્તા વડે તૈયાર કરાયેલા આ અનુવાદનાં મૂલ્ય કેમ આંકી શકાય ?

ભાઈશ્રી હિંમતલાલભાઈને આ અનુવાદકાર્યમાં પ્રતસંશોધન, પ્રૂફરીડિંગ વગેરે નાનાંમોટાં અનેક કામોમાં ઘણી જ કિંમતી સહાય બ્ર. ભાઈશ્રી ચંદુલાલ ખીમચંદ ઝોબાળિયાએ આપી છે; તેમનો તથા ભાઈશ્રી ખીમચંદ જેઠાલાલ શેઠ, અમૃતલાલ દેવકરણ વોરા વગેરે જેમણે જેમણે સહાય કરી છે તે સર્વેનો જે આભાર ભાઈશ્રી હિંમતલાલભાઈએ ઉપોદ્ધાતમાં વ્યક્ત કર્યો છે તેમાં આ સંસ્થા પોતાનો સૂર પુરાવે છે.

આ આવૃત્તિની પડતર કિંમત લગભગ નવ રૂપિયા થાય છે, પરંતુ આ પરમાગમનો લાભ વિશેષ પ્રમાણમાં મુમુક્ષુઓ લઈ શકે તે હેતુએ અનેક ભાઈઓ તરફથી પ્રદત્ત આર્થિક સહાય વડે તેની કિંમત ઘટાડીને સાડા પાંચ રૂપિયા રાખવામાં આવી છે. જેમણે જેમણે આ આર્થિક સહાય આપી છે તે સર્વેનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ.

મુમુક્ષુ જીવો અતિ બહુમાનપૂર્વક સદ્ગુરુગમે આ પરમાગમનો અભ્યાસ કરીને તેના ઊંડા ઊંડા ગંભીર ભાવોને સમજી અને અંતર્ગુણમાં બિરાજમાન શુદ્ધ કારણપરમાત્મા-ભગવાનચૈતન્યદેવને દેખો.

શ્રાવણ વદ ૨,
વીર સં. ૨૪૭૭; વિ. સં. ૨૦૦૭

વકીલ રામજી માણેકચંદ દોશી
-પ્રમુખ-
શ્રી દિ. જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ,
સોનગઢ (સૌરાષ્ટ્ર)

પ્રકાશકીય નિવેદન

(ચતુર્થ આવૃત્તિ પ્રસંગે)

નિયમસારની આ ચોથી આવૃત્તિ અગાઉની આવૃત્તિ પ્રમાણે જ છપાવી છે. આગળની આવૃત્તિમાં જે મુદ્રણ-અશુદ્ધિઓ હતી તે પ્રાયઃ બધી સુધારીને આ આવૃત્તિ બહુ ચીવટથી મુદ્રિત કરવામાં આવી છે. આ આવૃત્તિના મુદ્રણ-શોધનકાર્યમાં બ્ર. ચંદુભાઈ ઝોબાળિયા, શ્રી પ્રવિણભાઈ સારાભાઈ શાહ, શ્રી ઋષભકુમાર જૈન (સાગર), મનુભાઈ કામદાર વગેરેએ સારી સેવા આપી છે, અને મુદ્રણકાર્ય ‘કહાન મુદ્રણાલય’ના માલિક શ્રી જ્ઞાનચંદ્રજી જૈને અલ્પ સમયમાં કાળજીપૂર્વક સારું કરી આપ્યું છે, તે બદલ તે સર્વનો ટ્રસ્ટ આભાર માને છે.

આ ચોથી આવૃત્તિ પ્રકાશન ખાતે અનેક મુમુક્ષુઓ તરફથી આર્થિક સહાય તરીકે રૂ. ૧,૦૦,૨૫૫/- આવેલ છે. આ આવૃત્તિની ૧૦૦૦ પ્રતનો કુલ ખર્ચ રૂ. ૧,૦૬,૧૬૫/- થયેલ છે. તેમાં આ પ્રકાશન ખાતે રૂ. ૮૬,૧૬૫/- લીધેલ છે. (બીજી રકમ નિયમસારની પછીની આવૃત્તિમાં લેવામાં આવશે.) ઉપરોક્ત આર્થિક સહાય પછી આ આવૃત્તિની કિંમત રૂ. ૨૦/- થાય છે. તેમાંથી ૫૦ ટકા સ્વ. શાંતિલાલ રતિલાલ શાહ પરિવાર તરફથી કિંમત ઘટાડવામાં આવતા આ શાસ્ત્રની વેચાણ કિંમત રૂ. ૧૦/- રાખવામાં આવી છે.

વિ. સં. ૨૦૫૬, શ્રાવણ વદ ૨,
બહેનશ્રી ચંપાબેનની-૮૭મી જન્મજયંતી

સાહિત્યપ્રકાશનસમિતિ,
શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ,
સોનગઢ-૩૬૪૨૫૦ (સૌરાષ્ટ્ર)

નમઃ સદ્ગુરવે ।

ઉપોદ્ધાત

(પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રસંગે)

ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત આ ‘નિયમસાર’ નામનું શાસ્ત્ર ‘દ્વિતીય શ્રુતસ્કંધ’નાં સર્વોત્કૃષ્ટ આગમોમાંનું એક છે.

‘દ્વિતીય શ્રુતસ્કંધ’ની ઉત્પત્તિ કઈ રીતે થઈ તે આપણે પટ્ટાવલિઓના આધારે સંક્ષેપમાં પ્રથમ જોઈએ :

આજથી ૨૪૭૭ વર્ષ પહેલાં આ ભરતક્ષેત્રની પુણ્યભૂમિમાં જગત્પૂજ્ય પરમભદ્રારક ભગવાન શ્રી મહાવીરસ્વામી મોક્ષમાર્ગનો પ્રકાશ કરવા માટે સમસ્ત પદાર્થોનું સ્વરૂપ પોતાના સાતિશય દિવ્યધ્વનિ દ્વારા પ્રગટ કરતા હતા. તેમના નિર્વાણ પછી પાંચ શ્રુતકેવળી થયા, જેમાં છેલ્લા શ્રુતકેવળી શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી થયા. ત્યાં સુધી તો દ્વાદશાંગશાસ્ત્રના પ્રરૂપણથી નિશ્ચયવ્યવહારાત્મક મોક્ષમાર્ગ યથાર્થ પ્રવર્તતો રહ્યો. ત્યારપછી કાળદોષથી ક્રમે ક્રમે અંગોના જ્ઞાનની વ્યુચ્છિન્નિ થતી ગઈ. એમ કરતાં અપાર જ્ઞાનસિંધુનો ઘણો ભાગ વિચ્છેદ પામ્યા પછી બીજા ભદ્રબાહુસ્વામી આચાર્યની પરિપાટીમાં બે સમર્થ મુનિઓ થયા-એકનું નામ શ્રી ઘરસેન આચાર્ય અને બીજાનું નામ શ્રી ગુણધર આચાર્ય. તેમની પાસેથી મળેલા જ્ઞાન દ્વારા તેમની પરંપરામાં થયેલા આચાર્યોએ શાસ્ત્રો ગૂંથ્યાં અને વીર ભગવાનના ઉપદેશનો પ્રવાહ વહેતો રાખ્યો.

શ્રી ઘરસેન આચાર્યને અગ્રાયણીપૂર્વના પાંચમા વસ્તુ અધિકારના મહાકર્મપ્રકૃતિ નામના ચોથા પ્રાભૂતનું જ્ઞાન હતું. તે જ્ઞાનામૃતમાંથી અનુક્રમે ત્યારપછીના આચાર્યો દ્વારા ષટ્પંડાગમ, ધવલ, મહાધવલ, જયધવલ, ગોમ્મટસાર, લઙ્ઘિસાર, ક્ષપણસાર આદિ શાસ્ત્રો રચાયાં. આ રીતે પ્રથમ શ્રુતસ્કંધની ઉત્પત્તિ છે. તેમાં જીવ અને કર્મના સંયોગથી થયેલા આત્માના સંસારપર્યાયનું-ગુણસ્થાન, માર્ગણા આદિનું-વર્ણન છે, પર્યાયાર્થિક નયને પ્રધાન કરીને કથન છે. આ નયને અશુદ્ધ-દ્રવ્યાર્થિક પણ કહે છે અને અધ્યાત્મભાષાથી અશુદ્ધનિશ્ચયનય અથવા વ્યવહાર કહે છે.

શ્રી ગુણધર આચાર્યને જ્ઞાનપ્રવાદપૂર્વના દશમા વસ્તુના ત્રીજા પ્રાભૂતનું જ્ઞાન હતું.

તે જ્ઞાનમાંથી ત્યારપછીના આચાર્યોએ અનુક્રમે સિદ્ધાંતો રચ્યા. એમ સર્વજ્ઞ ભગવાન મહાવીરથી ચાલ્યું આવતું જ્ઞાન આચાર્યોની પરંપરાથી ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવને પ્રાપ્ત થયું. તેમણે પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ, પ્રવચનસાર, સમયસાર, નિયમસાર, અષ્ટપાદુડ આદિ શાસ્ત્રો રચ્યાં. આ રીતે દ્વિતીય શ્રુતસ્કંધની ઉત્પત્તિ થઈ. તેમાં જ્ઞાનને પ્રધાન કરીને શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિક નયથી કથન છે, આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનું વર્ણન છે.

ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવ વિક્રમ સંવતની શરૂઆતમાં થઈ ગયા છે. દિગંબર જૈન પરંપરામાં ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવનું સ્થાન સર્વોત્કૃષ્ટ છે. ‘મંગલં ભગવાન્ વીરો મંગલં ગૌતમી ગણી। મગલં કુંદકુંદાર્યો જૈનધર્મોઽસ્તુ મંગલમ્।।’—એ શ્લોક દરેક દિગંબર જૈન શાસ્ત્રાધ્યયન શરૂ કરતાં મંગલાચરણરૂપે બોલે છે. આ પરથી સિદ્ધ થાય છે કે સર્વજ્ઞ ભગવાન શ્રી મહાવીરસ્વામી અને ગણધર ભગવાન શ્રી ગૌતમસ્વામી પછી તુરત જ ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યનું સ્થાન આવે છે. દિગંબર જૈન સાધુઓ પોતાને કુંદકુંદાચાર્યની પરંપરાના કહેવરાવવામાં ગૌરવ માને છે. ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવનાં શાસ્ત્રો સાક્ષાત્ ગણધરદેવનાં વચનો જેટલાં જ પ્રમાણભૂત મનાય છે. તેમના પછી થયેલા ગ્રંથકાર આચાર્યો પોતાના કોઈ કથનને સિદ્ધ કરવા માટે કુંદકુંદાચાર્યદેવનાં શાસ્ત્રોનું પ્રમાણ આપે છે એટલે એ કથન નિર્વિવાદ ઠરે છે. તેમના પછી લખાયેલા ગ્રંથોમાં તેમનાં શાસ્ત્રોમાંથી થોકબંધ અવતરણો લીધેલાં છે. ખરેખર ભગવાન કુંદકુંદાચાર્ય પોતાનાં પરમાગમોમાં તીર્થંકરદેવોએ પ્રરૂપેલા ઉત્તમોત્તમ સિદ્ધાંતોને જાળવી રાખ્યા છે અને મોક્ષમાર્ગને ટકાવી રાખ્યો છે. વિ. સં. ૯૯૦માં થઈ ગયેલા શ્રી દેવસેનાચાર્યવર તેમના દર્શનસાર નામના ગ્રંથમાં *કહે છે કે ‘‘વિદેહક્ષેત્રના વર્તમાન તીર્થંકર શ્રી સીમંધરસ્વામીના સમવસરણમાં જઈને શ્રી પદ્મનંદિનાથે (કુંદકુંદાચાર્યદેવે) પોતે પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાન વડે બોધ ન આપ્યો હોત તો મુનિજનો સાચા માર્ગને કેમ જાણત?’’ બીજો એક ઉલ્લેખ આપણે જોઈએ, જેમાં કુંદકુંદાચાર્યદેવને કળિકાળસર્વજ્ઞ કહેવામાં આવ્યા છે : ‘‘પદ્મનંદી, કુંદકુંદાચાર્ય, વક્ત્રીવાચાર્ય, એલાચાર્ય ગૃધ્રપિચ્છાચાર્ય—એ પાંચ નામોથી વિરાજિત, ચાર આંગળ ઊંચે આકાશમાં ચાલવાની જેમને ઋદ્ધિ હતી, જેમણે પૂર્વવિદેહમાં જઈને સીમંધરભગવા નને વંદન કર્યું હતું અને તેમની પાસેથી મળેલા શ્રુતજ્ઞાન વડે જેમણે ભારતવર્ષના ભવ્ય જીવોને પ્રતિબોધ કર્યો છે એવા જે શ્રી જિનચંદ્રસૂરિભટ્ટારકના પટ્ટના આભરણરૂપ કળિકાળસર્વજ્ઞ (ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવ) તેમણે રચેલા આ પદ્મપ્રાભૂત ગ્રંથમાં.....સૂરીશ્વર શ્રી શ્રુતસાગરે રચેલી મોક્ષપ્રાભૂતની ટીકા સમાપ્ત થઈ.’’ આમ પદ્મપ્રાભૂતની શ્રી શ્રુતસાગરસૂરિકૃત ટીકાના અંતમાં લખેલું છે. ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવની મહત્તા બતાવનારા

* મૂળ શ્લોક માટે ૧૯મું પાનું જુઓ

આવા અનેકાનેક ઉદ્દેષો જૈન સાહિત્યમાં મળી આવે છે; *શિલાલેખો પણ અનેક છે. આ રીતે આપણે જોયું કે સનાતન જૈન સંપ્રદાયમાં કળિકાળસર્વજ્ઞ ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યનું સ્થાન અજોડ છે.

ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યનાં રચેલાં અનેક શાસ્ત્રો છે, જેમાંથી થોડાંક હાલમાં વિદ્યમાન છે. ત્રિલોકનાથ સર્વજ્ઞદેવના મુખમાંથી વહેલી શ્રુતામૃતની સરિતામાંથી ભરી લીધેલાં તે અમૃતભાજનો હાલમાં પણ અનેક આત્માર્થીઓને આત્મજીવન અર્પે છે. તેમનાં પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ, પ્રવચનસાર, સમયસાર અને નિયમસાર નામનાં ઉત્તમોત્તમ પરમાગમોમાં હજારો શાસ્ત્રોનો સાર આવી જાય છે. ભગવાન કુંદકુંદાચાર્ય પછી લખાયેલા ઘણા ગ્રંથોનાં બીજડાં આ પરમાગમોમાં રહેલાં છે એમ સૂક્ષ્મ દષ્ટિથી અભ્યાસ કરતાં જણાય છે. શ્રી પંચાસ્તિકાયસંગ્રહમાં છ દ્રવ્યનું અને નવ તત્ત્વનું સ્વરૂપ સંક્ષેપમાં કહ્યું છે. શ્રી પ્રવચનસારમાં તેના નામ અનુસાર જિનપ્રવચનનો સાર સંઘર્યો છે અને તેને જ્ઞાનતત્ત્વ, જ્ઞેયતત્ત્વ અને ચરણાનુયોગના ત્રણ અધિકારોમાં વિભાજિત કર્યું છે. શ્રી સમયસાર આ ભરતક્ષેત્રનું સર્વોત્કૃષ્ટ પરમાગમ છે. તેમાં નવ તત્ત્વોનું શુદ્ધનયની દષ્ટિથી નિરૂપણ કરી જીવનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સર્વ તરફથી-આગમ, યુક્તિ, અનુભવ અને પરંપરાથી-અતિ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવ્યું છે. શ્રી નિયમસારમાં મોક્ષમાર્ગનું સ્પષ્ટ સત્યાર્થ નિરૂપણ છે. જેમ સમયસારમાં શુદ્ધનયથી નવતત્ત્વોનું નિરૂપણ કર્યું છે તેમ નિયમસારમાં મુખ્યત્વે શુદ્ધનયથી જીવ, અજીવ, શુદ્ધભાવ, પ્રતિક્રમણ, પ્રત્યાખ્યાન, આલોચના, પ્રાયશ્ચિત્ત, સમાધિ, ભક્તિ, આવશ્યક, શુદ્ધોપયોગ વગેરેનું વર્ણન છે. શ્રી નિયમસાર ભરતક્ષેત્રનાં ઉત્તમોત્તમ શાસ્ત્રોમાંનું એક હોવા છતાં પ્રાભુતત્ત્વની સરખામણીમાં તેની પ્રસિદ્ધિ ઘણી ઓછી છે. બ્રહ્મચારી શીતલપ્રસાદજી વિ. સં. ૧૯૭૨માં હિંદી નિયમસારની ભૂમિકામાં ખરું જ લખે છે કે-‘આજ સુધી શ્રી કુંદકુંદાચાર્યના પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ, પ્રવચનસાર અને સમયસાર એ ત્રણ રત્નો જ બહુ પ્રસિદ્ધ છે. ખેદની વાત છે કે તેમનાં જેવું બલકે કંઈ અંશોમાં તેમનાંથી પણ અધિક જે નિયમસાર-રત્ન છે, તેની પ્રસિદ્ધિ એટલી બધી ઓછી છે કે કોઈ કોઈ તો તેનું નામ પણ જાણતા નથી.’

આ નિયમસાર પરમાગમ મુખ્યત્વે મોક્ષમાર્ગના નિરુપચાર નિરૂપણનો અનુપમ ગ્રંથ છે. ‘નિયમ’ એટલે જે અવશ્ય કરવા યોગ્ય હોય તે અર્થાત્ રત્નત્રય. ‘નિયમસાર’ એટલે નિયમનો સાર અર્થાત્ શુદ્ધ રત્નત્રય. આ શુદ્ધ રત્નત્રયની પ્રાપ્તિ પરમાત્મતત્ત્વનો આશ્રય કરવાથી જ થાય છે. નિગોદથી માંડીને સિદ્ધિ સુધીની સર્વ અવસ્થાઓમાં-અશુભ, શુભ કે શુદ્ધ વિશેષોમાં-રહેલું જે નિત્ય-નિરંજન ટંકોત્કીર્ણ શાશ્વત એકરૂપ શુદ્ધદ્રવ્યસામાન્ય તે પરમાત્મતત્ત્વ છે. તે જ શુદ્ધ અંતઃતત્ત્વ, કારણપરમાત્મા, પરમ પારિણામિક ભાવ

* શિલાલેખોના નમૂના માટે ૧૮મું પાનું જુઓ.

વગેરે નામોથી કહેવાય છે. આ પરમાત્મતત્ત્વની ઉપલબ્ધિ અનાદિ કાળથી અનંત અનંત દુઃખને અનુભવતા જીવે એક ક્ષણમાત્ર પણ કરી નથી અને તેથી સુખ માટેનાં તેના સર્વ ઝાંવાં (દ્રવ્યલિંગી મુનિનાં વ્યવહાર-રત્નત્રય સુદ્ધાં) સર્વથા વ્યર્થ ગયાં છે. માટે આ પરમાગમનો એકમાત્ર ઉદ્દેશ જીવોને પરમાત્મતત્ત્વની ઉપલબ્ધિ અથવા *આશ્રય કરાવવાનો છે. શાસ્ત્રકાર આચાર્યભગવાને અને ટીકાકાર મુનિવરે આ પરમાગમના પાને પાને જે અનુભવસિદ્ધ પરમ સત્ય પોકાર્યું છે તેનો સાર આ પ્રમાણે છે : હે જગતના જીવો ! તમારા સુખનો એકમાત્ર ઉપાય પરમાત્મતત્ત્વનો આશ્રય છે. સમ્યગ્દર્શનથી માંડીને સિદ્ધિ સુધીની સર્વ ભૂમિકાઓ તેમાં સમાય છે. પરમાત્મતત્ત્વનો જઘન્ય આશ્રય તે સમ્યગ્દર્શન છે; તે આશ્રય મધ્યમ કોટિની ઉગ્રતા ધારણ કરતાં જીવને દેશચારિત્ર, સકલચારિત્ર વગેરે દશાઓ પ્રગટ થાય છે અને પૂર્ણ આશ્રય થતાં કેવળજ્ઞાન અને સિદ્ધત્વ પામી જીવ સર્વથા કૃતાર્થ થાય છે. આ રીતે પરમાત્મતત્ત્વનો આશ્રય જ સમ્યગ્દર્શન છે, તે જ સમ્યગ્જ્ઞાન છે, તે જ સમ્યક્ ચારિત્ર છે; તે જ સત્યાર્થ પ્રતિક્રમણ, પ્રત્યાખ્યાન, આલોચના, પ્રાયશ્ચિત્ત, સામાયિક, ભક્તિ, આવશ્યક, સમિતિ, ગુપ્તિ, સંયમ, તપ, સંવર, નિર્જરા, ધર્મ-શુકલધ્યાન વગેરે બધુંય છે. એવો એક પણ મોક્ષના કારણરૂપ ભાવ નથી જે પરમાત્મતત્ત્વના આશ્રયથી અન્ય હોય. પરમાત્મતત્ત્વના આશ્રયથી અન્ય એવા ભાવોને-વ્યવહારપ્રતિક્રમણ, વ્યવહારપ્રત્યાખ્યાન વગેરે શુભ વિકલ્પરૂપ ભાવોને-મોક્ષમાર્ગ કહેવામાં આવે છે તે તો કેવળ ઉપચારથી કહેવામાં આવે છે. પરમાત્મતત્ત્વના મધ્યમ કોટિના અપરિપકવ આશ્રય વખતે તે અપરિપકવતાને લીધે સાથે સાથે જે અશુદ્ધિરૂપ અંશ વિદ્યમાન હોય છે તે અશુદ્ધિરૂપ અંશ જ વ્યવહારપ્રતિક્રમણાદિ અનેક અનેક શુભ વિકલ્પાત્મક ભાવોરૂપે દેખાવ દે છે. તે અશુદ્ધિ-અંશ ખરેખર મોક્ષમાર્ગ કેમ હોઈ શકે? તે તો ખરેખર મોક્ષમાર્ગથી વિરુદ્ધ ભાવ જ છે, બંધ ભાવ જ છે-એમ તમે સમજો. વળી, દ્રવ્યલિંગી મુનિને જે પ્રતિક્રમણ, પ્રત્યાખ્યાન વગેરે શુભ ભાવો હોય છે તે ભાવો તો દરેક જીવ અનંત વાર કરી ચૂક્યો છે પરંતુ તે ભાવો તેને કેવળ પરિભ્રમણનું જ કારણ થયા છે કારણ કે પરમાત્મતત્ત્વના આશ્રય વિના આત્માનું સ્વભાવપરિણમન અંશે પણ નહિ થતું હોવાથી તેને મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ અંશમાત્ર પણ હોતી નથી. સર્વ જિનેન્દ્રોના દિવ્ય ધ્વનિનો સંક્ષેપ અને અમારા સ્વસંવેદનનો સાર એ છે કે ભયંકર સંસારરોગનું એકમાત્ર ઔષધ પરમાત્મતત્ત્વનો આશ્રય જ છે. જ્યાં સુધી જીવની દૃષ્ટિ ધ્રુવ અચળ પરમાત્મતત્ત્વ ઉપર ન પડતાં ક્ષણિક

* ‘હું ધ્રુવ શુદ્ધ આત્મદ્રવ્યસામાન્ય છું’ એવી સાનુભવ શ્રદ્ધાપરિણતિથી માંડીને પરિપૂર્ણ લીનતા સુધીની કોઈ પણ પરિણતિને પરમાત્મતત્ત્વનો આશ્રય, પરમાત્મતત્ત્વનું આલંબન, પરમાત્મતત્ત્વ પ્રત્યે ઝોક, પરમાત્મતત્ત્વ પ્રત્યે વલણ, પરમાત્મતત્ત્વ પ્રત્યે સંમુખતા, પરમાત્મતત્ત્વની ઉપલબ્ધિ, પરમાત્મતત્ત્વની ભાવના, પરમાત્મતત્ત્વનું ધ્યાન વગેરે શબ્દોથી કહેવાય છે.

ભાવો ઉપર રહે છે ત્યાં સુધી અનંત ઉપાયે પણ તેના કૃતક ઔપાધિક ઉછાળા-શુભાશુભ વિકલ્પો-શમતા નથી, પરંતુ જ્યાં તે દષ્ટિને પરમાત્મતત્ત્વરૂપ ધ્રુવ આલંબન હાથ લાગે છે ત્યાં તે જ ક્ષણે તે જીવ (દષ્ટિ-અપેક્ષાએ) કૃતકૃત્યતા અનુભવે છે, (દષ્ટિ-અપેક્ષાએ) વિધિ-નિષેધ વિલય પામે છે, અપૂર્વ સમરસભાવનું વેદન થાય છે, નિજ સ્વભાવભાવરૂપ પરિણમનનો પ્રારંભ થાય છે અને કૃતક ઔપાધિક ઉછાળા ક્રમે ક્રમે વિરામ પામતા જાય છે. આ નિરંજન નિજ પરમાત્મતત્ત્વના આશ્રયરૂપ માર્ગે જ સર્વ મુમુક્ષુઓ ભૂત કાળે પંચમ ગતિને પામ્યા છે, વર્તમાન કાળે પામે છે અને ભાવી કાળે પામશે. આ પરમાત્મતત્ત્વ સર્વ તત્ત્વોમાં એક સાર છે, ત્રિકાળ-નિરાવરણ, નિત્યાનંદ-એકસ્વરૂપ છે, સ્વભાવ-અનંત-ચતુષ્ટયથી સનાથ છે, સુખસાગરનું પૂર છે, કલેશોદધિનો કિનારો છે, ચારિત્રનું મૂળ છે, મુક્તિનું કારણ છે. સર્વ ભૂમિકાના સાધકોને તે જ એક ઉપાદેય છે. હે ભવ્ય જીવો! આ પરમાત્મતત્ત્વનો આશ્રય કરી તમે શુદ્ધ રત્નત્રય પ્રગટ કરો. એટલું ન કરી શકો તો સમ્યગ્દર્શન તો અવશ્ય કરો જ. એ દશા પણ અભૂતપૂર્વ અને અલૌકિક છે.

આમ આ પરમ પવિત્ર શાસ્ત્રને વિષે મુખ્યત્વે પરમાત્મતત્ત્વ અને તેના આશ્રયથી પ્રગટતા પર્યાયોનું વર્ણન હોવા છતાં, સાથે સાથે દ્રવ્યગુણપર્યાય, છ દ્રવ્યો, પાંચ ભાવો, વ્યવહાર-નિશ્ચયનયો, વ્યવહારચારિત્ર, સમ્યગ્દર્શનપ્રાપ્તિમાં પ્રથમ તો અન્ય સમ્યગ્દષ્ટિ જીવની દેશના જ નિમિત્ત હોય (-મિથ્યાદષ્ટિ જીવની દેશના નહિ) એવો અભાધિત નિયમ, પંચ પરમેષ્ઠીનું સ્વરૂપ, કેવળજ્ઞાન-કેવળદર્શન, કેવળીનું ઇચ્છારહિતપણું વગેરે અનેક વિષયોનું સંક્ષિપ્ત નિરૂપણ પણ કરવામાં આવ્યું છે. આ રીતે ઉપરોક્ત પ્રયોજનભૂત વિષયોને પ્રકાશતું આ શાસ્ત્ર વસ્તુસ્વરૂપનો યથાર્થ નિર્ણય કરી પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ કરવા ઇચ્છનાર જીવને મહા ઉપકારી છે. અંતઃતત્ત્વરૂપ અમૃતસાગર પર મીટ માંડી જ્ઞાનાનંદના તરંગો ઉછાળતા મહા મસ્ત મુનિવરોના અંતરવેદનમાંથી નીકળેલા ભાવોથી ભરેલું આ પરમાગમ નંદનવન સમાન આહ્લાદકારી છે. મુનિવરોના હૃદયકમળમાં વિરાજમાન અંતઃતત્ત્વરૂપ અમૃતસાગર પરથી અને શુદ્ધપર્યાયોરૂપ અમૃતઝરણાં પરથી વહેતો શ્રુતરૂપ શીતળ સમીર જાણે કે અમૃતશીકરોથી મુમુક્ષુઓનાં ચિત્તને પરમ શીતળીભૂત કરે છે. આવું શાંતરસમય પરમ આધ્યાત્મિક શાસ્ત્ર આજે પણ વિદ્યમાન છે અને પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવ દ્વારા તેનાં અગાધ આધ્યાત્મિક ઊંડાણ પ્રગટ થતાં જાય છે તે આપણું મહા સદ્ભાગ્ય છે. પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવને શ્રી નિયમસાર ઉપર અપાર ભક્તિ છે. તેઓશ્રી કહે છે: ‘પરમ પારિણામિક ભાવને પ્રકાશનાર શ્રી નિયમસાર પરમાગમ અને તેની ટીકાની રચના છદ્દા સાતમા ગુણસ્થાને જૂલતા મહા સમર્થ મુનિવરો વડે દ્રવ્ય સાથે પર્યાયની એકતા સાધતાં સાધતાં થઈ ગઈ છે. જેવાં શાસ્ત્ર અને ટીકા રચાયાં છે તેવું જ સ્વસંવેદન પોતે કરી રહ્યા હતા. પરમ પારિણામિક

ભાવના અંતર-અનુભવને જ તેમણે શાસ્ત્રમાં ઉતાર્યો છે;—એકેક અક્ષર શાશ્વત, ટંકોત્કીર્ણ, પરમ સત્ય. નિરપેક્ષ કારણશુદ્ધપર્યાય, સ્વરૂપપ્રત્યક્ષ સહજજ્ઞાન વગેરે વિષયોનું નિરૂપણ કરીને તો મુનિવરોએ અધ્યાત્મની અનુભવગમ્ય અત્યંત અત્યંત સૂક્ષ્મ અને ગહન વાતને આ શાસ્ત્રમાં ખુલ્લી કરી છે. સર્વોત્કૃષ્ટ પરમાગમ શ્રી સમયસારમાં પણ તે વિષયોનું આવું ખુલ્લી રીતે નિરૂપણ નથી. અહો! જેમ કોઈ પરાક્રમી કહેવાતો પુરુષ જંગલમાંથી સિંહણનું દૂધ દોઢી આવે તેમ આત્મપરાક્રમી મહા મુનિવરોએ જંગલમાં બેઠાં બેઠાં અંતરનાં અમૃત દોઢ્યાં છે. સર્વસંગપરિત્યાગી નિર્ગ્રંથોએ જંગલમાં રહ્યાં રહ્યાં સિદ્ધભગવંતો સાથે વાતો કરી છે અને અનંત સિદ્ધભગવંતો કઈ રીતે સિદ્ધિ પામ્યા તેનો ઇતિહાસ આમાં મૂકી દીધો છે.’

આ શાસ્ત્રમાં ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવની પ્રાકૃત ગાથાઓ પર તાત્પર્યવૃત્તિ નામની સંસ્કૃત ટીકા લખનાર મુનિવર શ્રી પદ્મપ્રભભલધારિદેવ છે. તેઓ શ્રી વીરનંદી સિદ્ધાંતયકવર્તીના શિષ્ય છે અને વિક્રમની ૧૩મી શતાબ્દીમાં થઈ ગયા છે એમ, શિલાલેખ વગેરે સાધનો દ્વારા, સંશોધકોનું અનુમાન છે. ‘પરમાગમરૂપી મકરંદ જેમના મુખમાંથી ઝરે છે’ અને ‘પાંચ ઇન્દ્રિયોના ફેલાવ રહિત દેહમાત્ર પરિગ્રહ જેમને હતો’ એવા નિર્ગ્રંથ મુનિવર શ્રી પદ્મપ્રભદેવે ભગવાન શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવના હૃદયમાં રહેલા પરમ ગહન આધ્યાત્મિક ભાવોને પોતાના અંતરવેદન સાથે મેળવીને આ ટીકામાં સ્પષ્ટ રીતે ખુલ્લા કર્યા છે. આ ટીકામાં આવતાં કળશરૂપ કાવ્યો અતિશય મધુર છે અને અધ્યાત્મમસ્તીથી તથા ભક્તિરસથી ભરપૂર છે. અધ્યાત્મકવિ તરીકે શ્રી પદ્મપ્રભભલધારિદેવનું સ્થાન જૈન સાહિત્યમાં અતિ ઉચ્ચ છે. ટીકાકાર મુનિરાજે ગદ્ય તેમ જ પદ્યરૂપે પરમ પારિણામિક ભાવને તો ખૂબ ખૂબ ગાયો છે. આખી ટીકા જાણે કે પરમ પારિણામિક ભાવનું અને તદાશ્રિત મુનિદશાનું એક મહાકાવ્ય હોય તેમ મુમુક્ષુ હૃદયોને મુદિત કરે છે. પરમ પારિણામિક ભાવ, સહજ સુખમય મુનિદશા અને સિદ્ધ જીવોની પરમાનંદપરિણતિ પ્રત્યે ભક્તિથી મુનિવરનું ચિત્ત જાણે કે ઉભરાઈ જાય છે અને તે ઊભરાને વ્યક્ત કરવા તેમને શબ્દો અતિશય ઓછા પડતા હોવાથી તેમના મુખમાંથી પ્રસંગોચિત અનેક ઉપમા-અલંકારો વહ્યા છે. બીજી અનેક ઉપમાઓની માફક, મુક્તિ દીક્ષા વગેરેને વારંવાર સ્ત્રીની ઉપમા પણ લેશમાત્ર સંકોચ વિના બેઘડકપણે આપવામાં આવી છે તે આત્મમસ્ત મહા મુનિવરનું બ્રહ્મચર્યનું અતિશય જોર સૂચવે છે. સંસાર દાવાનળ સમાન છે અને સિદ્ધદશા તથા મુનિદશા પરમ સહજાનંદમય છે—એવા ભાવનું એકધારું વાતાવરણ આખી ટીકામાં બ્રહ્મનિષ્ઠ મુનિવરે અલૌકિક રીતે સર્જ્યું છે અને સ્પષ્ટપણે દર્શાવ્યું છે કે મુનિઓની વ્રત, નિયમ, તપ, બ્રહ્મચર્ય, ત્યાગ, પરિષહજય ઇત્યાદિરૂપે કોઈ પણ પરિણતિ હઠપૂર્વક, ખેદયુક્ત, કષ્ટજનક કે નરકાદિના ભયમૂલક હોતી નથી પણ અંતરંગ આત્મિક વેદનથી થતી પરમ પરિતૃપ્તિને લીધે સહજાનંદમય હોય છે—કે જે સહજાનંદ પાસે સંસારીઓનાં

કનકકામિનીજનિત કલ્પિત સુખો કેવળ ઉપહાસપાત્ર અને ઘોર દુઃખમય ભાસે છે. ખરેખર મૂર્તિમંત મુનિપરિણતિ સમી આ ટીકા મોક્ષમાર્ગે વિહરતા મુનિવરોની સહજાનંદમય પરિણતિનો તાદશ ચિતાર આપે છે. આ કાળે આવી યથાર્થ આનંદનિર્ભર મોક્ષમાર્ગની પ્રકાશક ટીકા મુમુક્ષુઓને સમર્પિત કરીને ટીકાકાર મુનિવરે મહા ઉપકાર કર્યો છે.

શ્રી નિયમસારમાં ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવે ૧૮૭ ગાથાઓ પ્રાકૃતમાં રચી છે. તેના પર શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવે તાત્પર્યવૃત્તિ નામની સંસ્કૃત ટીકા લખી છે. બ્રહ્મચારી શ્રી શીતલપ્રસાદજીએ મૂળ ગાથાઓનો તથા ટીકાનો હિંદી અનુવાદ કર્યો છે. વિ. સં. ૧૯૭૨માં શ્રી જૈનગ્રંથરત્નાકર કાર્યાલય તરફથી પ્રકાશિત હિંદી નિયમસારમાં મૂળ ગાથાઓ, સંસ્કૃત ટીકા અને બ્ર. શીતલપ્રસાદજીકૃત હિંદી અનુવાદ પ્રગટ થયાં છે. હવે પ્રકાશન પામતા આ ગુજરાતી નિયમસારમાં મૂળ ગાથાઓ, તેનો ગુજરાતી વધાનુવાદ, સંસ્કૃત ટીકા અને તે ગાથા-ટીકાનો અક્ષરશઃ ગુજરાતી અનુવાદ પ્રગટ કરવામાં આવેલ છે. જ્યાં વિશેષ સ્પષ્ટતા કરવાની જરૂર જણાઈ ત્યાં કૌંસમાં અથવા ફૂટનોટમાં સ્પષ્ટતા કરી છે. શ્રી જૈનગ્રંથરત્નાકર કાર્યાલય દ્વારા પ્રકાશિત નિયમસારમાં છપાયેલી સંસ્કૃત ટીકામાં જે અશુદ્ધિઓ હતી તેમાંથી ઘણી અશુદ્ધિઓ હસ્તલિખિત પ્રતોના આધારે આમાં સુધારી લેવામાં આવી છે. હજુ પણ આમાં કોઈ કોઈ સ્થળોએ અશુદ્ધ પાઠ હોય એમ લાગે છે પરંતુ અમને મળેલી ત્રણ હસ્તલિખિત પ્રતોમાંથી શુદ્ધ પાઠ નહિ મળવાને લીધે તે અશુદ્ધિઓ સુધારી શકાઈ નથી. અશુદ્ધ પાઠોનો અનુવાદ કરવામાં ખાસ કાળજી રાખવામાં આવી છે અને પૂર્વાપર કથન તેમ જ ન્યાય સાથે વધારેમાં વધારે બંધબેસતો લાગે એવો તે પાઠોનો અનુવાદ કર્યો છે.

આ અનુવાદ કરવાનું મહાભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું તે મને અતિ હર્ષનું કારણ છે. પરમ પૂજ્ય સદ્ગુરુદેવના આશ્રય તળે આ ગહન શાસ્ત્રનો અનુવાદ થયો છે. પરમોપકારી સદ્ગુરુદેવના પવિત્ર જીવનના પ્રત્યક્ષ પરિચય વિના અને તેમના આધ્યાત્મિક ઉપદેશ વિના આ પામરને જિનવાણી પ્રત્યે લેશ પણ ભક્તિ કે શ્રદ્ધા ક્યાંથી પ્રગટત, ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવ અને તેમનાં શાસ્ત્રોનો લેશ પણ મહિમા ક્યાંથી આવત અને તે શાસ્ત્રોના અર્થ-ઉકેલની લેશ પણ શક્તિ ક્યાંથી હોત? આ રીતે અનુવાદની સમસ્ત શક્તિનું મૂળ શ્રી સદ્ગુરુદેવ જ હોવાથી ખરેખર તો સદ્ગુરુદેવની અમૃતવાણીનો ઘોઘ જ-તેમના દ્વારા મળેલો અણમૂલ ઉપદેશ જ-યથાકાળે આ અનુવાદરૂપે પરિણમ્યો છે. જેમણે સિંચેલી શક્તિથી અને જેમની હૂંફથી આ ગહન શાસ્ત્રનો અનુવાદ કરવાનું મેં સાહસ ખેડ્યું હતું અને જેમની કૃપાથી તે નિર્વિઘ્ને પાર પડ્યો છે તે પરમ પૂજ્ય પરમોપકારી સદ્ગુરુદેવ (શ્રી જ્ઞાનજીસ્વામી)નાં ચરણારવિંદમાં અતિ ભક્તિભાવે વંદન કરું છું.

પરમ પૂજ્ય બહેનશ્રી ચંપાબેન પ્રત્યે પણ, આ અનુવાદની પૂર્ણહિતિ કરતાં, ઉપકારવશતાની ઉગ્ર લાગણી અનુભવાય છે. જેમનાં પવિત્ર જીવન અને બોધ આ પામરને શ્રી નિયમસાર પ્રત્યે, નિયમસારના મહાન કર્તા પ્રત્યે અને નિયમસારમાં ઉપદેશેલા વીતરાગવિજ્ઞાન પ્રત્યે બહુમાનવૃદ્ધિનાં વિશિષ્ટ નિમિત્ત થયાં છે, એવાં તે પરમ પૂજ્ય બહેનશ્રીનાં ચરણકમળમાં આ હૃદય નમે છે.

આ અનુવાદમાં અનેક ભાઈઓની હાર્દિક મદદ છે. માનનીય મુરબ્બી વકીલ શ્રી રામજીભાઈ માણેકચંદ દોશીએ પોતાના ભરચક ધાર્મિક વ્યવસાયોમાંથી સમય કાઢીને આખો અનુવાદ બારીકાઈથી તપાસ્યો છે, યથોચિત સલાહ આપી છે અને અનુવાદમાં પડતી નાનીમોટી મુશ્કેલીઓનો પોતાના વિશાળ શાસ્ત્રજ્ઞાનથી નિવેડો કરી આપ્યો છે. ભાઈશ્રી ખીમચંદ જેઠાલાલ શેઠ પણ અનુવાદનો ઘણો ભાગ ચીવટથી તપાસી ગયા છે અને પોતાના સંસ્કૃત ભાષાના તેમ જ શાસ્ત્રોના જ્ઞાનના આધારે ઉપયોગી સૂચનાઓ કરી છે. બાળબ્રહ્મચારી ભાઈશ્રી ચંદુલાલ ખીમચંદ ઝોબાળિયાએ આખો અનુવાદ બહુ જ ઝીવણટથી તપાસી ઘણી ઉપયોગી સૂચનાઓ કરી છે, હસ્તલિખિત પ્રતોના આધારે સંસ્કૃત ટીકા સુધારી આપી છે, શુદ્ધિપત્રક, અનુક્રમણિકા, ગાથાસૂચિ, કળશસૂચિ વગેરે તૈયાર કર્યા છે, તેમ જ પ્રૂફ તપાસ્યાં છે—આમ અતિશય પરિશ્રમ ને કાળજીપૂર્વક સર્વતોમુખી સહાય કરી છે. કિશનગઢવાળા ભાઈશ્રી પં. મહેંદ્રકુમારજી પાટનીએ સંસ્કૃત ટીકામાં આવતા શ્લોકોના છંદોનાં નામ લખી મોકલ્યાં છે. આ સર્વ ભાઈઓનો હું અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. તેમની સહાય સહાય વિના આ અનુવાદમાં ઘણી ઊણપો રહી જવા પામત. આ સિવાય જે જે ભાઈઓની આમાં મદદ છે તે સર્વનો હું ઋણી છું.

આ અનુવાદ મેં નિયમસાર પ્રત્યેની ભક્તિથી અને ગુરુદેવની પ્રેરણાથી પ્રેરાઈને, નિજ કલ્યાણ અર્થે, ભવભયથી ડરતાં ડરતાં કર્યો છે. અનુવાદ કરતાં શાસ્ત્રના મૂળ આશયોમાં કાંઈ ફેરફાર ન થઈ જાય તે માટે મેં મારાથી બનતી તમામ કાળજી રાખી છે. છતાં અલ્પજ્ઞતાને લીધે તેમાં કાંઈ પણ આશય ફેર થયો હોય કે ભૂલો રહી ગઈ હોય તો તે માટે હું શાસ્ત્રકાર શ્રી કુંદકુંદાચાર્યભગવાન, ટીકાકાર શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ, પરમકૃપાળુ શ્રી સદ્ગુરુદેવ અને મુમુક્ષુ વાંચકોની અંતરના ઊંડાણમાંથી ક્ષમા યાચું છું.

આ અનુવાદ ભવ્ય જીવોને શાશ્વત પરમાનંદની પ્રાપ્તિ કરાવો, એ મારી હાર્દિક ભાવના છે. જે જીવો આ પરમેશ્વર પરમાગમમાં કહેલા ભાવોને હૃદયગત કરશે તેઓ અવશ્ય સુખધામ કારણપરમાત્માનો નિર્ણય અને અનુભવ કરી, તેમાં પરિપૂર્ણ લીનતા પામી, શાશ્વત પરમાનંદદશાને પ્રાપ્ત કરશે. જ્યાં સુધી એ ભાવો હૃદયગત ન થાય ત્યાં સુધી આત્માનુભવી મહાત્માના આશ્રયપૂર્વક તે સંબંધી સૂક્ષ્મ વિચાર અને ઊંડું અંતરશોધન કર્તવ્ય

છે. જ્યાં સુધી પરદ્રવ્યોથી પોતાનું સર્વથા ભિન્નપણું ભાસે નહિ અને પોતાના ક્ષણિક પર્યાયો ઉપરથી પણ દષ્ટિ છૂટીને એકરૂપ કારણપરમાત્માનું દર્શન થાય નહિ ત્યાં સુધી જંપલું યોગ્ય નથી. એ જ પરમાનંદપ્રાપ્તિનો ઉપાય છે. ટીકાકાર મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભદેવના શબ્દોમાં આ પરમ પવિત્ર પરમાગમનં ફળ વર્ણવીને આ ઉપોદ્ધાત પૂર્ણ કરું છું : ‘જે નિર્વાણસુંદરીથી ઉત્પન્ન થતા, પરમવીતરાગાત્મક, નિરાબાધ, નિરંતર અને અનંગ પરમાનંદનું દેનારું છે, જે નિરતિશય, નિત્યશુદ્ધ, નિરંજન નિજ કારણપરમાત્માની ભાવનાનું કારણ છે, જે સમસ્ત નયોના સમૂહથી શોભિત છે, જે પંચમ ગતિના હેતુભૂત છે અને જે પાંચ ઇન્દ્રિયોના ફેલાવ રહિત દેહમાત્ર-પરિગ્રહવાળાથી રચાયેલું છે-એવા આ ભાગવત શાસ્ત્રને જેઓ નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનયના અવિરોધથી જાણે છે, તે મહાપુરુષો-સમસ્ત અધ્યાત્મશાસ્ત્રોના હૃદયને જાણનારાઓ અને પરમાનંદરૂપ વીતરાગ સુખના અભિલાષીઓ-બાલ્ય-અભ્યંતર ચોવીશ પરિગ્રહોના પ્રપંચને પરિત્યાગીને, ત્રિકાળ-નિરુપાધિ સ્વરૂપમાં લીન નિજ કારણપરમાત્માના સ્વરૂપનાં શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-આચરણાત્મક ભેદોપચાર-કલ્પનાથી નિરપેક્ષ એવા સ્વસ્થ રત્નત્રયમાં પરાયણ વર્તતા થકા, શબ્દબ્રહ્મના ફળરૂપ શાશ્વત સુખના ભોક્તા થાય છે.’

અષાડ વદિ એકમ,
વિ. સં. ૨૦૦૭

-**હિંમતલાલ જેઠાલાલ શાહ**

શ્રી સદ્ગુરુદેવ-સ્તુતિ

(હરિગીત)

સંસારસાગર તારવા જિનવાણી છે નૌકા ભલી,
જ્ઞાની સુકાની મળ્યા વિના એ નાવ પણ તારે નહીં;
આ કાળમાં શુદ્ધાત્મજ્ઞાની સુકાની બહુ બહુ દોઢલો,
મુજ પુણ્યરાશિ ફળ્યો અહો ! ગુરુ ક્ષાન તું નાવિક મળ્યો.

(અનુષ્ટુપ)

અહો ! ભક્ત ચિદાત્માના, સીમંધર-વીર-કુંદના !
બાહ્યાંતર વિભવો તારા, તારે નાવ મુમુક્ષુનાં.

(શિખરિણી)

સદા દષ્ટિ તારી વિમળ નિજ ચૈતન્ય નીરખે,
અને જ્ઞપ્તિમાંહી દરવ-ગુણ-પર્યાય વિલસે;
નિજાલંબીભાવે પરિણતિ સ્વરૂપે જઈ ભળે,
નિમિત્તો વહેવારો ચિદધન વિષે કાંઈ ન મળે.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

હેયું 'સત સત, જ્ઞાન જ્ઞાન' ધબકે ને વજ્રવાણી છૂટે,
જે વજ્રે સુમુમુક્ષુ સત્ત્વ ઝળકે; પરદ્રવ્ય નાતો તૂટે;
-રાગદ્વેષ રુચે ન, જંપ ન વળે ભાવેદ્રિમાં-અંશમાં,
ટંકોતકીર્ણ અકંપ જ્ઞાન મહિમા હૃદયે રહે સર્વદા.

(વસંતતિલકા)

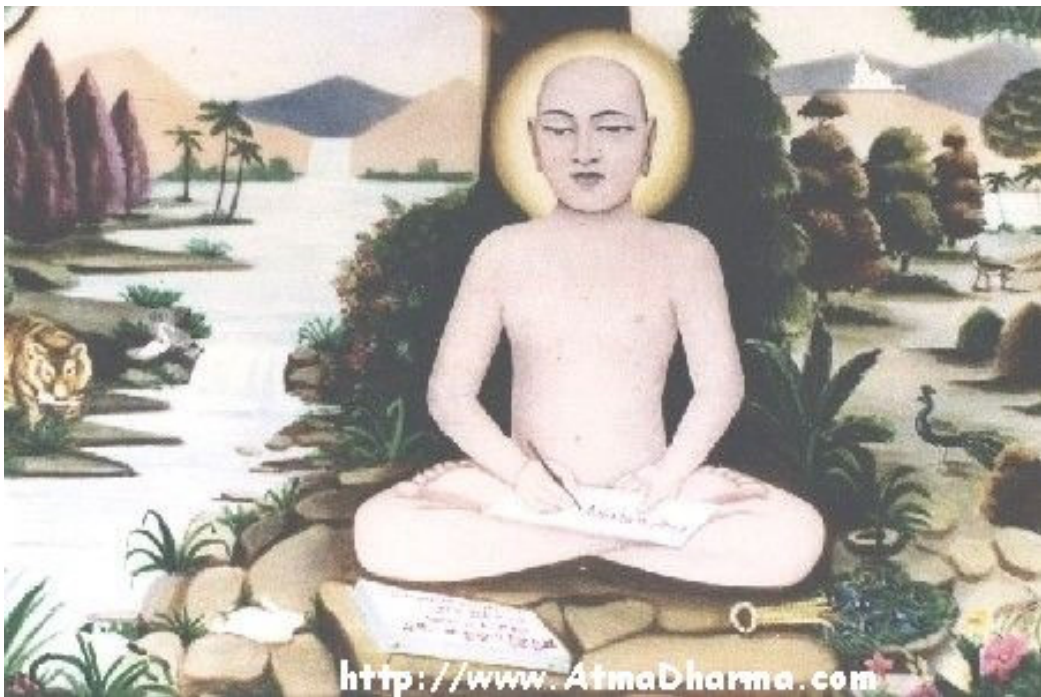
નિત્યે સુધાઝરણ ચંદ્ર ! તને નમું હું,
કરુણા અકારણ સમુદ્ર ! તને નમું હું;
હે જ્ઞાનપોષક સુમેઘ ! તને નમું હું,
આ દાસના જીવનશિલ્પી ! તને નમું હું.

(સ્તવધરા)

ઊંડી ઊંડી, ઊંડી સુખનિધિ સતના વાયુ નિત્યે વહંતી,
વાણી ચિન્મૂર્તિ ! તારી ઉર-અનુભવના સૂક્ષ્મ ભાવે ભરેલી;
ભાવો ઊંડા વિચારી, અભિનવ મહિમા ચિત્તમાં લાવી લાવી,
ખોયેલું રત્ન પામું, -મનરથ મનનો; પૂરજો શક્તિશાળી !

-હિંમતલાલ જેઠાલાલ શાહ

Shree Kundkund Acharya

ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવ
વિષે
ઉલ્લેખો

*

વન્દ્યો વિભુર્ભુવિ ન કૈરહિ કૌણ્ડકુન્દઃ
કુન્દ-પ્રભા-પ્રણયિ-કીર્તિ-વિભૂષિતાશઃ ।
યશ્ચારુ-ચારણ-કરામ્બુજચન્દ્રીક-
શ્ચક્રે શ્રુતસ્ય ભરતે પ્રયતઃ પ્રતિષ્ઠામ્ ॥

[ચંદ્રગિરિ પર્વત પરનો શિલાલેખ]

અર્થ :-કુન્દપુષ્પની પ્રભા ધરનારી જેમની કીર્તિ વડે દિશાઓ વિભૂષિત થઈ છે, જેઓ ચારણોનાં-ચારણશ્રદ્ધિધારી મહામુનિઓનાં-સુંદર હસ્તક્રમણોના ભ્રમર હતા અને જે પવિત્રાત્માઓ ભરતક્ષેત્રમાં શ્રુતની પ્રતિષ્ઠા કરી છે, તે વિભુ કુંદકુંદ આ પૃથ્વી પર કોનાથી વંધ નથી ?

*

.....કોણ્ડકુન્દો યતીન્દ્રઃ ॥
રજોભિરસ્પૃષ્ટતમત્વમન્ત-
ર્બાહ્યોપિ સંવ્યઞ્જયિતું યતીશઃ ।
રજઃપદં ભૂમિતલં વિહાય
ચચાર મન્યે ચતુરંગુલં સઃ ॥

[વિંધ્યગિરિ-શિલાલેખ]

*

અર્થ :-યતીશ્વર (શ્રી કુંદકુંદસ્વામી) રજઃસ્થાન-ભૂમિતળને-છોડીને ચાર આંગળ ઊંચે આકાશમાં ચાલતા હતા તે દ્વારા હું એમ સમજું છું કે, તેઓશ્રી અંદરમાં તેમ જ બહારમાં રજથી (પોતાનું) અત્યંત અસ્પૃષ્ટપણું વ્યક્ત કરતા હતા (-અંદરમાં તેઓ રાગાદિક મળથી અસ્પૃષ્ટ હતા અને બહારમાં ધૂળથી અસ્પૃષ્ટ હતા).

*

જइ पउमणंदिणाहो सीमन्धरसामिदिव्वणाणेण ।
ण विबोहइ तो समणा कहं सुमग्गं पयाणंति ।।

[દર્શનસાર]

*

અર્થ :- (મહાવિદેહક્ષેત્રના વર્તમાન તીર્થંકરદેવ) શ્રી સીમંધરસ્વામી પાસેથી મળેલા દિવ્ય જ્ઞાન વડે શ્રી પદ્મનંદિનાથે (શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવે) બોધ ન આપ્યો હોત તો મુનિજનો સાચા માર્ગને કેમ જાણત ?

*

હે કુંદકુંદાદિ આચાર્યો ! તમારાં વચનો પણ સ્વરૂપાનુસંધાનને વિષે આ પામરને પરમ ઉપકારભૂત થયાં છે. તે માટે હું તમને અતિશય ભક્તિથી નમસ્કાર કરું છું.

[શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર]

પરમાગમ શ્રી નિયમસારની
*** વિષયાનુક્રમણિકા ***

વિષય	ગાથા	વિષય	ગાથા
૧. જીવ અધિકાર		કારણપરમાણુદ્રવ્ય અને કાર્યપરમાણુદ્રવ્યનું	
અસાધારણ મંગળ અને ભગવાન ગ્રંથ-		સ્વરૂપ	૨૫
કર્તાની પ્રતિજ્ઞા	૧	પરમાણુનું વિશેષ કથન	૨૬
મોક્ષમાર્ગ અને તેના ફળના સ્વરૂપ-		સ્વભાવપુદ્ગલનું સ્વરૂપ	૨૭
નિરૂપણની સૂચના	૨	પુદ્ગલપર્યાયના સ્વરૂપનું કથન	૨૮
સ્વભાવરત્નત્રયનું સ્વરૂપ	૩	પુદ્ગલદ્રવ્યના કથનનો ઉપસંહાર	૨૯
રત્નત્રયના ભેદકરણ તથા લક્ષણ વિષે કથન	૪	ધર્મ-અધર્મ-આકાશનું સંક્ષિપ્ત કથન	૩૦
વ્યવહારસમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ	૫	વ્યવહારકાળનું સ્વરૂપ તથા તેના વિવિધ	
અદ્વાર દોષોનું સ્વરૂપ	૬	ભેદો	૩૧
તીર્થંકર પરમદેવનું સ્વરૂપ	૭	મુખ્ય કાળનું સ્વરૂપ	૩૨
પરમાગમનું સ્વરૂપ	૮	કાળાદિ અમૂર્ત અચેતન દ્રવ્યોના સ્વભાવ-	
છ દ્રવ્યોનાં પૃથક્ પૃથક્ નામ	૯	ગુણપર્યાયોનું કથન	૩૩
ઉપયોગનું લક્ષણ	૧૦	કાળદ્રવ્ય સિવાય પૂર્વોક્ત દ્રવ્યો જ	
જ્ઞાનના ભેદ	૧૧	પંચાસ્તિકાય છે, એ વિષે કથન	૩૪
દર્શનોપયોગનું સ્વરૂપ	૧૩	છ દ્રવ્યોના પ્રદેશનું લક્ષણ અને તેના	
અશુદ્ધદર્શનની તથા શુદ્ધ ને અશુદ્ધ		સંભવનો પ્રકાર	૩૫
પર્યાયની સૂચના	૧૪	અજીવદ્રવ્ય સંબંધી કથનનો ઉપસંહાર	૩૭
સ્વભાવપર્યાયો અને વિભાવપર્યાયો	૧૫	૩. શુદ્ધભાવ અધિકાર	
ચાર ગતિનું સ્વરૂપનિરૂપણ	૧૬	હેય અને ઉપાદેય તત્ત્વના સ્વરૂપનું કથન	૩૮
કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વના પ્રકારનું કથન	૧૮	નિર્વિકલ્પ તત્ત્વના સ્વરૂપનું કથન	૩૯
બન્ને નયોનું સફળપણું	૧૯	પ્રકૃતિ આદિ બંધસ્થાનો તથા ઉદયનાં	
૨. અજીવ અધિકાર		સ્થાનોનો સમૂહ જીવને નથી, એ વિષે	
		કથન	૪૦
પુદ્ગલદ્રવ્યના ભેદોનું કથન	૨૦	વિભાવસ્વભાવોના સ્વરૂપકથન દ્વારા	
વિભાવપુદ્ગલનું સ્વરૂપ	૨૧	પંચમભાવના સ્વરૂપનું કથન	૪૧

વિષય	ગાથા	વિષય	ગાથા
શુદ્ધ જીવને સમસ્ત સંસારવિકારો નથી,		નિશ્ચયમનો-વચનગુપ્તિનું સ્વરૂપ	૬૮
એવું નિરૂપણ	૪૨	નિશ્ચયકાયગુપ્તિનું સ્વરૂપ	૭૦
શુદ્ધ આત્માને સમસ્ત વિભાવનો અભાવ		ભગવાન અર્હત પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ	૭૧
છે, એવું કથન	૪૩	ભગવંત સિદ્ધ પરમેષીઓનું સ્વરૂપ	૭૨
શુદ્ધ જીવનું સ્વરૂપ	૪૪	ભગવંત આચાર્યનું સ્વરૂપ	૭૩
કારણપરમાત્માને સમસ્ત પૌદ્ગલિક વિકાર		અધ્યાપક નામના પરમગુરુનું સ્વરૂપ	૭૪
નથી, એવું કથન	૪૫	સર્વ સાધુઓના સ્વરૂપનું કથન	૭૫
સંસારી જીવોમાં અને મુક્ત જીવોમાં		વ્યવહારચારિત્ર-અધિકારનો ઉપસંહાર અને	
તજાવત નહિ હોવાનું કથન	૪૭	નિશ્ચયચારિત્રની સૂચના	૭૬
કાર્યસમયસારમાં અને કારણસમયસારમાં		૫. પરમાર્થ-પ્રતિક્રમણ અધિકાર	
તજાવત નહિ હોવાનું કથન	૪૮	શુદ્ધ આત્માને સકળ કર્તૃત્વના અભાવ	
નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનયના ઉપાદેય-		વિષે કથન	૭૭
પણાનું પ્રકાશન	૪૯	ભેદવિજ્ઞાન દ્વારા ક્રમે નિશ્ચય-ચારિત્ર થાય	
હેય-ઉપાદેય અથવા ત્યાગ-ગ્રહણનું સ્વરૂપ	૫૦	છે, એ વિષે કથન	૮૨
રત્નત્રયનું સ્વરૂપ	૫૧	વચનમય પ્રતિક્રમણ નામના	
૪. વ્યવહારચારિત્ર અધિકાર		સૂત્રસમુદાયનો નિરાસ	૮૩
અહિંસાવ્રતનું સ્વરૂપ	૫૬	આત્મ-આરાધનામાં વર્તતા જીવને જ	
સત્યવ્રતનું સ્વરૂપ	૫૭	પ્રતિક્રમણસ્વરૂપ કહેલ છે, એ વિષે કથન	૮૪
અચોર્યવ્રતનું સ્વરૂપ	૫૮	પરમોપેક્ષાસંયમધરને નિશ્ચયપ્રતિક્રમણનું	
બ્રહ્મચર્યવ્રતનું સ્વરૂપ	૫૯	સ્વરૂપ હોય છે, એ વિષે નિરૂપણ	૮૫
પરિગ્રહ-પરિત્યાગવ્રતનું સ્વરૂપ	૬૦	ઉન્માર્ગના પરિત્યાગ અને સર્વજ્ઞ વીતરાગ-	
ઈર્યાસમિતિનું સ્વરૂપ	૬૧	માર્ગના સ્વીકાર વિષે વર્ણન	૮૬
ભાષાસમિતિનું સ્વરૂપ	૬૨	નિઃશલ્યભાવે પરિણત મહાત્મપોધન જ	
એષણાસમિતિનું સ્વરૂપ	૬૩	નિશ્ચયપ્રતિક્રમણસ્વરૂપ છે, એ વિષે	
આદાનનિક્ષેપણસમિતિનું સ્વરૂપ	૬૪	કથન	૮૭
પ્રતિષ્ઠાપનસમિતિનું સ્વરૂપ	૬૫	ત્રિગુપ્તિગુપ્ત એવા પરમ તપોધનને	
વ્યવહાર મનોગુપ્તિનું સ્વરૂપ	૬૬	નિશ્ચયચારિત્ર હોવાનું સ્વરૂપ	૮૮
વચનગુપ્તિનું સ્વરૂપ	૬૭	ધ્યાનના ભેદોનું સ્વરૂપ આસન્નભવ્ય	૮૯
કાયગુપ્તિનું સ્વરૂપ	૬૮	અને અનાસન્નભવ્ય જીવના	
		પૂર્વાપર પરિણામનું સ્વરૂપ	૯૦

વિષય	ગાથા	વિષય	ગાથા
સમ્યક્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રનો સંપૂર્ણ સ્વીકાર		આલોચનાના સ્વરૂપના ભેદોનું કથન	૧૦૮
કરવાથી અને મિથ્યાદર્શન-જ્ઞાન-		૮. શુદ્ધનિશ્ચય-પ્રાયશ્ચિત્ત અધિકાર	
ચારિત્રનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવાથી		નિશ્ચય-પ્રાયશ્ચિત્તનું સ્વરૂપ	૧૧૩
મુમુક્ષુને નિશ્ચયપ્રતિક્રમણ હોય છે.		ચાર કષાયો પર વિજય મેળવવાના	
એ વિષે કથન	૯૧	ઉપાયનું સ્વરૂપ	૧૧૫
નિશ્ચય-ઉત્તમાર્થપ્રતિક્રમણનું સ્વરૂપ	૯૨	‘શુદ્ધ જ્ઞાનના સ્વીકારવાળાને પ્રાયશ્ચિત્ત છે’	
ધ્યાન એક ઉપાદેય છે, એવું કથન	૯૩	એવું કથન	૧૧૬
વ્યવહારપ્રતિક્રમણનું સફળપણું ક્યારે		નિશ્ચયપ્રાયશ્ચિત્ત સમસ્ત આચરણોમાં પરમ	
કહેવાય, એ વિષે કથન	૯૪	આચરણ છે, એ વિષે કથન	૧૧૭
૬. નિશ્ચય-પ્રત્યાખ્યાન અધિકાર		શુદ્ધકારણપરમાત્મતત્ત્વમાં અંતર્મુખ રહીને	
નિશ્ચયનયના પ્રત્યાખ્યાનનું સ્વરૂપ	૯૫	જે પ્રતપન તે તપ છે અને એ તપ	
અનંતચતુષ્ટયાત્મક નિજ આત્માના ધ્યાનનો		પ્રાયશ્ચિત્ત છે, એ સંબંધી કથન	૧૧૮
ઉપદેશ	૯૬	નિશ્ચયધર્મધ્યાન સર્વ ભાવોનો અભાવ	
પરમ ભાવનાની સંમુખ એવા જ્ઞાનીને		કરવાને સમર્થ છે એવું કથન	૧૧૯
શિખામણ	૯૭	શુદ્ધનિશ્ચયનિયમનું સ્વરૂપ	૧૨૦
બંધરહિત આત્માને ભાવવા વિષે શિખામણ	૯૮	નિશ્ચયકાયોત્સર્ગનું સ્વરૂપ	૧૨૧
સકળ વિભાવના સંન્યાસની વિધિ	૯૯	૯. પરમ-સમાધિ અધિકાર	
સર્વત્ર આત્મા ઉપાદેય છે, એવું કથન	૧૦૦	પરમ સમાધિનું સ્વરૂપ	૧૨૨
સંસારાવસ્થામાં અને મુક્તિમાં જીવ		સમતા વિના દ્રવ્યલિંગધારી શ્રમણાભાસને	
નિઃસહાય છે, એવું કથન	૧૦૧	જરાય મોક્ષનું સાધન નથી, એ વિષે	
એકત્વભાવનારૂપે પરિણમેલા સમ્યક્જ્ઞાનનું		કથન	૧૨૪
લક્ષણ	૧૦૨	પરમવીતરાગસંયમીને સામાયિકવ્રત સ્થાયી	
આત્મગત દોષોથી મુક્ત થવાના ઉપાયનું		છે, એવું નિરૂપણ	૧૨૫
કથન	૧૦૩	પરમમુમુક્ષુનું સ્વરૂપ	૧૨૬
પરમ-તપોધનની ભાવશુદ્ધિનું કથન	૧૦૪	આત્મા જ ઉપાદેય છે, એવું કથન	૧૨૭
નિશ્ચયપ્રત્યાખ્યાનને યોગ્ય એવા જીવનું		રાગદ્વેષના અભાવથી અપરિસ્પંદરૂપતા	
સ્વરૂપ	૧૦૫	હોય છે, તે વિષે કથન	૧૨૮
નિશ્ચય-પ્રત્યાખ્યાન અધિકારનો ઉપસંહાર	૧૦૬	આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાનના પરિત્યાગ દ્વારા	
૭. પરમ-આલોચના અધિકાર		સનાતન સામાયિકવ્રતના સ્વરૂપનું કથન	૧૨૯
નિશ્ચય-આલોચનાનું સ્વરૂપ	૧૦૭		

વિષય	ગાથા	વિષય	ગાથા
સુકૃતદુષ્કૃતરૂપ કર્મના સંન્યાસની વિધિ	૧૩૦	બાહ્ય તથા અંતર જલ્પનો નિરાસ	૧૫૦
નવ નોકપાયના વિજય વડે પ્રાપ્ત થતા		સ્વાત્માશ્રિત નિશ્ચય ધર્મધ્યાન અને નિશ્ચય-	
સામાયિકચારિત્રનું સ્વરૂપ	૧૩૧	શુકલધ્યાન એ બે ધ્યાનો જ ઉપાદેય	
પરમ-સમાધિ અધિકારનો ઉપસંહાર	૧૩૩	છે, એ વિષે કથન	૧૫૧
૧૦. પરમ-ભક્તિ અધિકાર		પરમ વીતરાગ ચારિત્રમાં સ્થિત પરમ	
રત્નત્રયનું સ્વરૂપ	૧૩૪	તપોધનનું સ્વરૂપ	૧૫૨
વ્યવહારનયપ્રધાન સિદ્ધભક્તિનું સ્વરૂપ	૧૩૫	સમસ્ત વચનસંબંધી વ્યાપારનો નિરાસ	૧૫૩
નિજ પરમાત્માની ભક્તિનું સ્વરૂપ	૧૩૬	શુદ્ધનિશ્ચયધર્મધ્યાનસ્વરૂપ પ્રતિક્રમણ વગેરે	
નિશ્ચયયોગભક્તિનું સ્વરૂપ	૧૩૭	જ કરવાયોગ્ય છે, એ વિષે કથન	૧૫૪
વિપરીત અભિનિવેશ રહિત આત્મભાવ તે		સાક્ષાત્ અંતર્મુખ પરમજિનયોગીને	
જ નિશ્ચય-પરમયોગ છે, એ વિષે		શિખામણ	૧૫૫
કથન	૧૩૮	વચનસંબંધી વ્યાપારની નિવૃત્તિના હેતુનું	
ભક્તિ અધિકારનો ઉપસંહાર	૧૪૦	કથન	૧૫૬
૧૧. નિશ્ચય-પરમાવશ્યક અધિકાર		સહજ તત્ત્વની આરાધનાનો વિધિ	૧૫૭
નિરંતર સ્વવશને નિશ્ચય-આવશ્યક હોવા		પરમાવશ્યક અધિકારનો ઉપસંહાર	૧૫૮
વિષે કથન	૧૪૧	૧૨. શુદ્ધોપયોગ અધિકાર	
અવશ પરમજિનયોગીશ્વરને પરમ		જ્ઞાનીને સ્વ-પર સ્વરૂપનું પ્રકાશકપણું	
આવશ્યક કર્મ જરૂર છે, એનું કથન	૧૪૨	કથંચિત્ છે, એ વિષે કથન	૧૫૯
ભેદોપચાર-રત્નત્રયપરિણતિવાળા જીવને		કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનના યુગપદ્	
અવશપણું નહિ હોવા વિષે કથન	૧૪૩	વર્તવાપણા વિષે દૃષ્ટાંત દ્વારા કથન	૧૬૦
અન્યવશ એવા અશુદ્ધ-અંતરાત્મજીવનું		આત્માના સ્વપરપ્રકાશકપણા સંબંધી	
લક્ષણ	૧૪૪	વિરોધ કથન	૧૬૧
અન્યવશનું સ્વરૂપ	૧૪૫	એકાંતે આત્માને પરપ્રકાશકપણું હોવાની	
સાક્ષાત્ સ્વવશ પરમજિનયોગીશ્વરનું સ્વરૂપ	૧૪૬	વાતનું ખંડન	૧૬૩
શુદ્ધનિશ્ચય-આવશ્યકની પ્રાપ્તિના ઉપાયનું		વ્યવહારનયનું સફળપણું દર્શાવનારું કથન	૧૬૪
સ્વરૂપ	૧૪૭	નિશ્ચયનયથી સ્વરૂપનું કથન	૧૬૫
શુદ્ધોપયોગસંમુખ જીવને શિખામણ	૧૪૮	શુદ્ધનિશ્ચયનયની વિવક્ષાથી પરદર્શનનું	
આવશ્યક કર્મના અભાવમાં તપોધન		ખંડન	૧૬૬
બહિરાત્મા હોય છે, એ વિષે કથન	૧૪૯	કેવળજ્ઞાનનું સ્વરૂપ	૧૬૭

વિષય	ગાથા	વિષય	ગાથા
કેવળદર્શનના અભાવે સર્વજ્ઞપણું હોતું નથી,		નિરુપાધિ સ્વરૂપ જેનું લક્ષણ છે એવા	
એ વિષે કથન	૧૬૮	પરમાત્મતત્ત્વ વિષે કથન	૧૭૮
વ્યવહારનયની પ્રગટતાથી કથન	૧૬૯	સાંસારિક વિકારસમૂહના અભાવને લીધે	
‘જીવ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે’ એમ વિતર્કપૂર્વક		પરમતત્ત્વને નિર્વાણ છે, એ વિષે કથન	૧૭૯
નિરૂપણ	૧૭૦	પરમનિર્વાણયોગ્ય પરમતત્ત્વનું સ્વરૂપ	૧૮૦
ગુણ-ગુણીમાં ભેદનો અભાવ હોવા વિષે		પરમતત્ત્વના સ્વરૂપનું કથન	૧૮૧
કથન	૧૭૧	ભગવાન સિદ્ધના સ્વભાવગુણોના સ્વરૂપનું	
સર્વજ્ઞ વીતરાગને વાંછાનો અભાવ હોય		કથન	૧૮૨
છે, તે વિષે કથન	૧૭૨	સિદ્ધિ અને સિદ્ધના એકત્વનું પ્રતિપાદન	૧૮૩
કેવળજ્ઞાનીને બંધના અભાવના સ્વરૂપ વિષે		સિદ્ધક્ષેત્રથી ઉપર જીવ-પુદ્ગલોના ગમનનો	
કથન	૧૭૩	નિષેધ	૧૮૪
કેવળીભદ્રારકના મનરહિતપણા વિષે કથન	૧૭૪	નિયમશબ્દનો અને તેના ફળનો ઉપસંહાર	૧૮૫
શુદ્ધ જીવને સ્વભાવગતિની પ્રાપ્તિ થવાના		ભવ્યને શિખામણ	૧૮૬
ઉપાયનું કથન	૧૭૬	શાસ્ત્રના નામકથન દ્વારા શાસ્ત્રનો	
કારણપરમતત્ત્વના સ્વરૂપનું કથન	૧૭૭	ઉપસંહાર	૧૮૭

જિનજીની વાણી

[રાગ-આશાભર્યા અમે આવિયા]

સીમંધર મુખથી ફૂલડાં ખરે,
એની કુંદકુંદ ગૂંથે માળ રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.
વાણી ભલી, મન લાગે રળી,
જેમાં સાર-સમય શિરતાજ રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.....સીમંધર૦
ગૂંથ્યાં પાહુડ ને ગૂંથ્યું પંચાસ્તિ,
ગૂંથ્યું પ્રવચનસાર રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.
ગૂંથ્યું નિયમસાર, ગૂંથ્યું રચણસાર,
ગૂંથ્યો સમયનો સાર રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.....સીમંધર૦
સ્યાદવાદ કેરી સુવાસે ભરેલો
જિનજીનો 'કારનાદ રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.
વંદું જિનેશ્વર, વંદું હું કુંદકુંદ,
વંદું એ 'કારનાદ રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.....સીમંધર૦
ઢેડે હજો, મારા ભાવે હજો,
મારા ધ્યાને હજો જિનવાણ રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.
જિનેશ્વરદેવની વાણીના વાયરા
વાજો મને દિનરાત રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.....સીમંધર૦

---હિંમતલાલ જેઠાલાલ શાહ

श्रीसर्वज्ञवीतरागाय नमः

शास्त्र-स्वाध्यायनुं प्रारंभिक मंगलाचरण

*

ओंकारं बिन्दुसंयुक्तं नित्यं ध्यायन्ति योगिनः ।
कामदं मोक्षदं चैव ॐकाराय नमो नमः ॥ १ ॥

अविरलशब्दघनौघप्रक्षालितसकलभूतलकलङ्का ।
मुनिभिरुपासिततीर्था सरस्वती हरतु नो दुरितान् ॥ २ ॥

अज्ञानतिमिरान्धानां ज्ञानाञ्जनशलाकया ।
चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ ३ ॥

॥ श्रीपरमगुरवे नमः, परम्पराचार्यगुरवे नमः ॥

सकलकलुषविध्वंसकं, श्रेयसां परिवर्धकं, धर्मसम्बन्धकं, भव्यजीवमनःप्रतिबोधकारकं,
पुण्यप्रकाशकं, पापप्रणाशकमिदं शास्त्रं श्री समयसारनामधेयं, अस्य मूलग्रन्थकर्तारः
श्रीसर्वज्ञदेवास्तदुत्तरग्रन्थकर्तारः श्रीगणधरदेवाः प्रतिगणधरदेवास्तेषां वचनानुसारमासाद्य
आचार्यश्रीकुन्दकुन्दाचार्यदेवविरचितं, श्रोतारः सावधानतया शृण्वन्तु ॥

मंगलं भगवान् वीरो मंगलं गौतमो गणी ।
मंगलं कुन्दकुन्दार्यो जैनधर्मोऽस्तु मंगलम् ॥ १ ॥

सर्वमङ्गलमांगल्यं सर्वकल्याणकारकं ।
प्रधानं सर्वधर्माणां जैनं जयतु शासनम् ॥ २ ॥

૨]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

(અનુષ્ટુપ)

વાચં વાચંયમીન્દ્રાણાં વક્ત્રવારિજવાહનામ્ ।
વન્દે નયદ્વયાયત્તવાચ્યસર્વસ્વપદ્ધતિમ્ ॥ ૨ ॥

(શાલિની)

સિદ્ધાન્તોદ્ધશ્રીધવં સિદ્ધસેનં
તર્કાબ્જાર્કં મદ્વપૂર્વાકલંકમ્ ।
શબ્દાબ્ધીન્દું પૂજ્યપાદં ચ વન્દે
તદ્વિદ્યાઢયં વીરનન્દિં વ્રતીન્દ્રમ્ ॥ ૩ ॥

અને કામવશ બુદ્ધને તથા બ્રહ્મા-વિષ્ણુ-મહેશને કેમ પૂજું? (ન જ પૂજું.) જેણે ભવોને જીત્યા છે તેને હું વંદું છું-તેને પ્રકાશમાન એવા શ્રી જિન કહો, ^૧સુગત કહો, ^૨ગિરિધર કહો, ^૩વાગીશ્વર કહો કે ^૪શિવ કહો. ૧.

[**શ્લોકાર્થ:-**] ^૫વાચંયમીન્દ્રોનું (-જિનદેવોનું) મુખકમળ જેનું વાહન છે અને બે નયોના આશ્રયે સર્વસ્વ કહેવાની જેની પદ્ધતિ છે તે વાણીને (-જિનભગવંતોની સ્યાદ્વાદમુદ્રિત વાણીને) હું વંદું છું. ૨.

[**શ્લોકાર્થ:-**] ઉત્તમ સિદ્ધાંતરૂપી શ્રીના પતિ સિદ્ધસેન મુનીન્દ્રને, ^૬તર્કકમળના સૂર્ય ભટ્ટ અકલંક મુનીન્દ્રને, ^૭શબ્દસિંધુના ચંદ્ર પૂજ્યપાદ મુનીન્દ્રને અને તદ્વિદ્યાથી (સિદ્ધાન્તાદિ ત્રણેના જ્ઞાનથી) સમૃદ્ધ વીરનંદિ મુનીન્દ્રને હું વંદું છું. ૩.

૧. બુદ્ધને સુગત કહેવામાં આવે છે. સુગત એટલે (૧) શોભનીક્રિયાને પ્રાપ્ત, અથવા (૨) સંપૂર્ણતાને પ્રાપ્ત. શ્રી જિનભગવાન (૧) મોહરાગદ્વેષના અભાવને લીધે શોભનીક્રિયાને પ્રાપ્ત છે, અને (૨) કેવળજ્ઞાનાદિકને પામ્યા હોવાને લીધે સંપૂર્ણતાને પ્રાપ્ત છે; તેથી તેમને અહીં સુગત કહ્યા છે.
૨. કૃષ્ણને ગિરિધર (અર્થાત્ પર્વતને ધરી રાખનાર) કહેવામાં આવ્યા છે. શ્રી જિનભગવાન અનંત-વીર્યવાન હોવાથી તેમને અહીં ગિરિધર કહ્યા છે.
૩. બ્રહ્માને અથવા બૃહસ્પતિને વાગીશ્વર (અર્થાત્ વાણીના અધિપતિ) કહેવામાં આવે છે. શ્રી જિનભગવાન દિવ્ય વાણીના પ્રકાશક હોવાથી તેમને અહીં વાગીશ્વર કહ્યા છે.
૪. મહેશને (શંકરને) શિવ કહેવામાં આવે છે. શ્રી જિનભગવાન કલ્યાણસ્વરૂપ હોવાથી તેમને અહીં શિવ કહેવામાં આવ્યા છે.
૫. વાચંયમીન્દ્રો = મુનિઓમાં પ્રધાન અર્થાત્ જિનદેવો; મૌન સેવનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ અર્થાત્ જિનદેવો; વાકસંયમીઓમાં ઇંદ્ર સમાન અર્થાત્ જિનદેવો. [વાચંયમી = મુનિ; મૌન સેવનાર; વાણીના સંયમી.]
૬. તર્કકમળના સૂર્ય = તર્કરૂપી કમળને પ્રફુલ્લિત કરવામાં સૂર્ય સમાન
૭. શબ્દસિંધુના ચંદ્ર = શબ્દરૂપી સમુદ્રને ઉજાળવામાં ચંદ્ર સમાન

(અનુષ્ટુભ)

અપવર્ગાય ભવ્યાનાં શુદ્ધયે સ્વાત્મનઃ પુનઃ ।
વક્ષ્યે નિયમસારસ્ય વૃત્તિં તાત્પર્યસંજ્ઞિકામ્ ॥ ૪ ॥

કિંચ-

(આર્યા)

ગુણધરગણધરરચિતં શ્રુતધરસન્તાનતસ્તુ સુવ્યક્તમ્ ।
પરમાગમાર્થસાર્થં વક્તુમમું કે વયં મન્દાઃ ॥ ૫ ॥

અપિચ-

(અનુષ્ટુભ)

અસ્માકં માનસાન્યુદ્ધૈઃ પ્રેરિતાનિ પુનઃ પુનઃ ।
પરમાગમસારસ્ય રુચ્યા માંસલયાઽધુના ॥ ૬ ॥

(અનુષ્ટુભ)

પંચાસ્તિકાયષડ્દ્રવ્યસસતત્ત્વનવાર્થકાઃ ।
પ્રોક્તાઃ સૂત્રકૃતા પૂર્વં પ્રત્યાખ્યાનાદિસત્ક્રિયાઃ ॥ ૭ ॥
અલમલમતિવિસ્તરેણ । સ્વસ્તિ સાક્ષાદસ્મૈ વિવરણાય ।

[શ્લોકાર્થ:-] ભવ્યોના મોક્ષને માટે તેમ જ નિજ આત્માની શુદ્ધિને અર્થે નિયમસારની ‘ તાત્પર્યવૃત્તિ ’ નામની ટીકા હું કહીશ. ૪.

વળી-

[શ્લોકાર્થ:-] ગુણના ધરનાર ગણધરોથી રચાયેલા અને શ્રુતધરોની પરંપરાથી સારી રીતે વ્યક્ત કરાયેલા આ પરમાગમના અર્થસમૂહનું કથન કરવાને અમે મંદબુદ્ધિ તે કોણ ? ૫.

તથાપિ-

[શ્લોકાર્થ:-] હમણાં અમારું મન પરમાગમના સારની પુષ્ટ રચિથી ફરી ફરીને અત્યંત પ્રેરિત થાય છે. [એ રચિથી પ્રેરિત થવાને લીધે ‘ તાત્પર્યવૃત્તિ ’ નામની આ ટીકા રચાય છે.] ૬.

[શ્લોકાર્થ:-] સૂત્રકારે પૂર્વે પાંચ અસ્તિકાય, છ દ્રવ્ય, સાત તત્ત્વ અને નવ પદાર્થ તેમ જ પ્રત્યાખ્યાનાદિ સત્ક્રિયા કહેલ છે (અર્થાત્ ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવે આ શાસ્ત્રમાં પ્રથમ પાંચ અસ્તિકાય વગેરે અને પછી પ્રત્યાખ્યાનાદિ સત્ક્રિયા કહેલ છે). ૭.

અતિ વિસ્તારથી બસ થાઓ, બસ થાઓ. સાક્ષાત્ આ વિવરણ જયવંત વર્તો.

અથ સૂત્રાવતાર :-

**નમિઠ્ઠળ જિનં વીરં અનંતવરણાણદંસણસહાવં ।
વોચ્છામિ ણિયમસારં કેવલિસુદકેવલીભણિદં ॥ ૧ ॥**

**નત્વા જિનં વીરં અનન્તવરજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવમ્ ।
વક્ષ્યામિ નિયમસારં કેવલિશ્રુતકેવલિભણિતમ્ ॥ ૧ ॥**

અથાત્ર જિનં નત્વેત્યનેન શાસ્ત્રસ્યાદાવસાધારણં મજ્જલમભિહિતમ્ ।
નત્વેત્યાદિ- અનેકજન્માટવીપ્રાપણહેતૂન્ સમસ્તમોહરાગદ્વેષાદીન્ જયતીતિ જિનઃ ।
વીરો વિક્રાન્તઃ, વીરયતે શૂરયતે વિક્રામતિ કર્મારાતીન્ વિજયત ઇતિ વીરઃશ્રીવર્ધમાન-
સન્મતિનાથ- મહતિમહાવીરાભિધાનૈઃ સનાથઃ પરમેશ્વરો મહાદેવાધિદેવ

હવે (શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવવિરચિત) ગાથાસૂત્રનું અવતરણ કરવામાં આવે છે:

(હરિગીત)

**નમીને અનંતોત્કૃષ્ટ દર્શનજ્ઞાનમય જિન વીરને
કહું નિયમસાર કું કેવળીશ્રુતકેવળીપરિકથિતને. ૧.**

અન્યાર્થ:-[અનન્તવરજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવં] અનંત અને ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનદર્શન જેમનો સ્વભાવ છે એવા (-કેવળજ્ઞાની અને કેવળદર્શની) [જિનં વીરં] જિન વીરને [નત્વા] નમીને [કેવલિશ્રુતકેવલિભણિતમ્] કેવળી અને શ્રુતકેવળીઓએ કહેલું [નિયમસારં] નિયમસાર [વક્ષ્યામિ] કું કહીશ.

ટીકા:-અહીં ‘ જિનં નત્વા ’ એ ગાથાથી શાસ્ત્રના આદિમાં અસાધારણ મંગળ કહ્યું છે.

‘ નત્વા ’ ઇત્યાદિ પદોનું તાત્પર્ય કહેવામાં આવે છે:

અનેક જન્મરૂપ અટવીને પ્રાપ્ત કરાવવાના હેતુભૂત સમસ્ત મોહરાગદ્વેષાદિકને જે જીતે છે તે ‘ જિન ’ છે. ‘ વીર ’ એટલે વિક્રાંત (-પરાક્રમી); વીરતા ફોરવે, શૌર્ય ફોરવે, વિક્રમ (પરાક્રમ) ફોરવે, કર્મશત્રુઓ પર વિજય મેળવે, તે ‘ વીર ’ છે. એવા વીરને-કે જે શ્રી વર્ધમાન, શ્રી સન્મતિનાથ, શ્રી અતિવીર અને શ્રી મહાવીર એ નામોથી યુક્ત છે, જે પરમેશ્વર છે, મહાદેવાધિદેવ છે, છેલ્લા તીર્થનાથ છે, જે ત્રણ ભુવનના સચરાચર દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયોને

પશ્ચિમતીર્થનાથઃ ત્રિભુવનસચરાચરદ્રવ્યગુણપર્યાયૈકસમયપરિચ્છિત્તિસમર્થસકલવિમલકેવલ-
જ્ઞાનદર્શનાભ્યાં યુક્તો યસ્તં પ્રણમ્ય વક્ષ્યામિ કથયામીત્યર્થઃ। કં, નિયમસારમ્।
નિયમશબ્દસ્તાવત્ સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રેષુ વર્તતે, નિયમસાર ઇત્યનેન
શુદ્ધરત્નત્રયસ્વરૂપમુક્તમ્। કિંવિશિષ્ટં, કેવલિશ્રુતકેવલિભણિતં-કેવલિનઃ
સકલપ્રત્યક્ષજ્ઞાનધરાઃ, શ્રુતકેવલિનઃ સકલદ્રવ્યશ્રુતધરાસ્તૈઃ કેવલિભિઃ શ્રુતકેવલિભિશ્ચ
ભણિતં-સકલભવ્યનિકુરમ્બહિતકરં નિયમસારાભિધાનં પરમાગમં વક્ષ્યામીતિ
વિશિષ્ટદેવતાસ્તવનાનન્તરં સૂત્રકૃતા પૂર્વસૂરિણા શ્રીકુન્દકુન્દાચાર્યદેવગુરુણા પ્રતિજ્ઞાતમ્।
ઇતિ સર્વપદાનાં તાત્પર્યમુક્તમ્।

(માલિની)

જયતિ જગતિ વીરઃ શુદ્ધભાવાસ્તમારઃ

ત્રિભુવનજનપૂજ્યઃ પૂર્ણબોધૈકરાજ્યઃ।

નતદિવિજસમાજઃ પ્રાસ્તજન્મદ્રુબીજઃ

સમવસૂતિનિવાસઃ કેવલશ્રીનિવાસઃ।। ૮ ।।

એક સમયે જાણવા-દેખવામાં સમર્થ એવા સકળવિમળ (–સર્વથા નિર્મળ) કેવળજ્ઞાનદર્શનથી
સંયુક્ત છે તેને-પ્રણમીને કહું છું. શું કહું છું? ‘નિયમસાર’ કહું છું. ‘નિયમ’ શબ્દ, પ્રથમ તો,
સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્ર માટે છે. ‘નિયમસાર’ (‘નિયમનો સાર’) એમ કહેતાં શુદ્ધ રત્નત્રયનું
સ્વરૂપ કહું છે. કેવું છે તે? કેવળીઓ અને શ્રુતકેવળીઓએ કહેલું છે. ‘કેવળીઓ’ તે
સકલપ્રત્યક્ષ જ્ઞાનના ધરનારા અને ‘શ્રુતકેવળીઓ’ તે સકળ દ્રવ્યશ્રુતના ધરનારા; એવા
કેવળીઓ અને શ્રુતકેવળીઓએ કહેલું, સકળ ભવ્યસમૂહને હિતકર, ‘નિયમસાર, નામનું
પરમાગમ હું કહું છું. આમ, વિશિષ્ટ ઇષ્ટદેવતાના સ્તવન પછી, સૂત્રકાર પૂર્વાચાર્ય શ્રી
કુંદકુંદાચાર્યદેવગુરુએ પ્રતિજ્ઞા કરી.

–આ પ્રમાણે સર્વ પદોનું તાત્પર્ય કહેવામાં આવ્યું.

[હવે પહેલી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ શ્લોક
કહે છે:]

[શ્લોકાર્થ:-] શુદ્ધભાવ વડે *મારનો (કામનો) જેણે નાશ કર્યો છે, ત્રણ

* માર = (૧) કામદેવ; (૨) હિંસા; (૩) મરણ.

૬]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

**મગ્ગો મગ્ગફલં તિ ય દુવિહં જિણસાસણે સમક્ખાદં ।
મગ્ગો મોક્ષોપાયો તસ્ય ફલં હોઙ્ગ ણિવ્વાણં ॥ ૨ ॥**

**માર્ગો માર્ગફલમિતિ ચ દ્વિવિધં જિનશાસને સમાખ્યાતમ્ ।
માર્ગો મોક્ષોપાયઃ તસ્ય ફલં ભવતિ નિર્વાણમ્ ॥ ૨ ॥**

મોક્ષમાર્ગતત્ફલસ્વરૂપનિરૂપણોપન્યાસોઽયમ્ ।

‘સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ’ ઇતિ વચનાત્, માર્ગસ્તાવચ્છુદ્ધરત્નત્રયં, માર્ગફલમપુનર્ભવપુરન્ધિકાસ્થૂલભાલસ્થલલીલાલંકારતિલકતા । દ્વિવિધં કિલૈવં પરમવીતરાગસર્વજ્ઞશાસને ચતુર્થજ્ઞાનધારિભિઃ પૂર્વસૂરિભિઃ સમાખ્યાતમ્ । પરમનિરપેક્ષતયા નિજપરમાત્મતત્ત્વસમ્યક્શ્રદ્ધાનપરિજ્ઞાનાનુષ્ઠાનશુદ્ધરત્નત્રયાત્મકમાર્ગો મોક્ષોપાયઃ । તસ્ય શુદ્ધ

ભુવનના જનોને જે પૂજ્ય છે, પૂર્ણ જ્ઞાન જેનું એક રાજ્ય છે, દેવોનો સમાજ જેને નમે છે, જન્મવૃક્ષનું બીજ જેણે નષ્ટ કર્યું છે, સમવસરણમાં જેનો નિવાસ છે અને કેવળશ્રી (–કેવળજ્ઞાનદર્શનરૂપી લક્ષ્મી) જેનામાં વસે છે, તે વીર જગતમાં જયવંત વર્તે છે. ૮.

**છે માર્ગનું ને માર્ગફળનું કથન જિનવરશાસને;
ત્યાં માર્ગ મોક્ષોપાય છે ને માર્ગફળ નિર્વાણ છે. ૨.**

અન્યયાર્થઃ–[માર્ગઃ માર્ગફલમ્] માર્ગ અને માર્ગફળ [ઇતિ ચ દ્વિવિધં] એમ બે પ્રકારનું [જિનશાસને] જિનશાસનમાં [સમાખ્યાતમ્] કથન કરવામાં આવ્યું છે; [માર્ગઃ મોક્ષોપાયઃ] માર્ગ મોક્ષોપાય છે અને [તસ્ય ફલં] તેનું ફળ [નિર્વાણં ભવતિ] નિર્વાણ છે.

ટીકાઃ–આ, મોક્ષમાર્ગ અને તેના ફળના સ્વરૂપનિરૂપણની સૂચના (–તે બંનેના સ્વરૂપના નિરૂપણની પ્રસ્તાવના) છે.

‘સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ (સમ્યગ્દર્શન, સમ્યજ્ઞાન અને સમ્યકચારિત્ર મોક્ષમાર્ગ છે)’ એવું (શાસ્ત્રનું) વચન હોવાથી, માર્ગ તો શુદ્ધરત્નત્રય છે અને માર્ગફળ મુક્તિરૂપી સ્ત્રીના વિશાળ ભાલપ્રદેશે શોભા–અલંકારરૂપ તિલકપણું છે (અર્થાત્ માર્ગફળ મુક્તિરૂપી સ્ત્રીને વરવું તે છે). આ રીતે ખરેખર (માર્ગ અને માર્ગફળ એમ) બે પ્રકારનું, ચતુર્થજ્ઞાનધારી (–મનઃપર્યયજ્ઞાનના ધરનારા) પૂર્વાચાર્યોએ પરમવીતરાગ સર્વજ્ઞના શાસનમાં

રત્નત્રયસ્ય ફલં સ્વાત્મોપલબ્ધિરિતિ ।

(પૃથ્વી)

ક્વચિદ્ વ્રજતિ કામિનીરતિસમુત્થસૌખ્યં જનઃ

ક્વચિદ્ દ્રવિણરક્ષણે મતિમિમાં ચ ચક્રે પુનઃ ।

ક્વચિજ્ઞિનવરસ્ય માર્ગમુપલભ્ય યઃ પંડિતો

નિજાત્મનિ રતો ભવેદ્ વ્રજતિ મુક્તિમેતાં હિ સઃ ॥ ૧ ॥

ણિયમેણ ય જં કણ્ઠં તં ણિયમં ણાણદંસણચરિતં ।

વિવરીયપરિહરત્થં ભણિદં ખલુ સારમિદિ વચણં ॥ ૩ ॥

નિયમેન ચ યત્કાર્યં સ નિયમો જ્ઞાનદર્શનચારિત્રમ્ ।

વિપરીતપરિહારાર્થં ભણિતં ખલુ સારમિતિ વચનમ્ ॥ ૩ ॥

કથન કર્યું છે. નિજ પરમાત્મતત્ત્વનાં સમ્યક્શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-અનુષ્ઠાનરૂપ *શુદ્ધરત્નત્રયાત્મક માર્ગ પરમ નિરપેક્ષ હોવાથી મોક્ષનો ઉપાય છે અને તે શુદ્ધરત્નત્રયનું ફલ સ્વાત્મોપલબ્ધિ (-નિજ શુદ્ધ આત્માની પ્રાપ્તિ) છે.

[હવે બીજી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] મનુષ્ય ક્યારેક કામિની પ્રત્યે રતિથી ઉત્પન્ન થતા સુખ તરફ ગતિ કરે છે અને વળી ક્યારેક ધનરક્ષાની બુદ્ધિ કરે છે. જે પંડિત ક્યારેક જિનવરના માર્ગને પામીને નિજ આત્મામાં રત થાય છે, તે ખરેખર આ મુક્તિને પામે છે. ૯.

જે નિયમથી કર્તવ્ય એવાં રત્નત્રય તે નિયમ છે;

વિપરીતના પરિહાર અર્થે ‘ સાર ’ પદ યોજેલ છે. ૩.

અન્યયાર્થ:-[સઃ નિયમઃ] નિયમ એટલે [નિયમેન ચ] નિયમથી (નક્કી) [યત્ કાર્ય] જે કરવાયોગ્ય હોય તે અર્થાત્ [જ્ઞાનદર્શનચારિત્રમ્] જ્ઞાનદર્શનચારિત્ર. [વિપરીતપરિહારાર્થ] વિપરીતના પરિહાર અર્થે (-જ્ઞાનદર્શનચારિત્રથી વિરુદ્ધ ભાવોના ત્યાગ માટે) [ખલુ] ખરેખર

* શુદ્ધરત્નત્રય અર્થાત્ નિજ પરમાત્મતત્ત્વની સમ્યક્ શ્રદ્ધા, તેનું સમ્યક્ જ્ઞાન અને તેનું સમ્યક્ આચરણ પરની તેમ જ ભેદોની લેશ પણ અપેક્ષા રહિત હોવાથી તે શુદ્ધરત્નત્રય મોક્ષનો ઉપાય છે; તે શુદ્ધરત્નત્રયનું ફળ શુદ્ધ આત્માની પૂર્ણ પ્રાપ્તિ અર્થાત્ મોક્ષ છે.

અત્ર નિયમશબ્દસ્ય સારત્વપ્રતિપાદનદ્વારેણ સ્વભાવરત્નત્રયસ્વરૂપમુક્તમ્ ।

યઃ સહજપરમપારિણામિકભાવસ્થિતઃ સ્વભાવાનન્તચતુષ્ટયાત્મકઃ
શુદ્ધજ્ઞાનચેતનાપરિણામઃ સ નિયમઃ । નિયમેન ચ નિશ્ચયેન યત્કાર્યં પ્રયોજનસ્વરૂપં
જ્ઞાનદર્શનચારિત્રમ્ । જ્ઞાનં તાવત્ તેષુ ત્રિષુ પરદ્રવ્યનિરવલંબત્વેન નિઃશેષતોન્તર્મુખયોગશક્તેઃ
સકાશાત્ નિજપરમતત્ત્વપરિજ્ઞાનમ્ ઉપાદેયં ભવતિ । દર્શનમપિ ભગવત્પરમાત્મસુખાભિલાષિણો
જીવસ્ય શુદ્ધાન્તસ્તત્ત્વવિલાસજન્મ-
ભૂમિસ્થાનનિજશુદ્ધજીવાસ્તિકાયસમુપજનિતપરમશ્રદ્ધાનમેવ ભવતિ ।

[સારમ્ ઇતિ વચનં] ‘સાર’ એવું વચન [ભણિતમ્] કહ્યું છે.

ટીકા:-અહીં આ (ગાથામાં), ‘નિયમ’ શબ્દને ‘સાર’ શબ્દ કેમ લગાડ્યો છે તેના પ્રતિપાદન દ્વારા સ્વભાવરત્નત્રયનું સ્વરૂપ કહ્યું છે.

જે સહજ ^૧પરમ પારિણામિક ભાવે સ્થિત, સ્વભાવ-અનંતચતુષ્ટયાત્મક ^૨શુદ્ધજ્ઞાનચેતનાપરિણામ તે ^૩નિયમ (-કારણનિયમ) છે. નિયમ (-કાર્યનિયમ) એટલે નિશ્ચયથી (નક્કી) જે કરવાયોગ્ય-પ્રયોજનસ્વરૂપ-હોય તે અર્થાત્ જ્ઞાનદર્શનચારિત્ર. તે ત્રણમાંના દરેકનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે : (૧) પરદ્રવ્યને અવલંબ્યા વિના નિઃશેષપણે અંતર્મુખ યોગશક્તિમાંથી ઉપાદેય (-ઉપયોગને સંપૂર્ણપણે અંતર્મુખ કરીને ગ્રહણ કરવાયોગ્ય) એવું જે નિજ પરમતત્ત્વનું પરિજ્ઞાન (-જાણવું) તે જ્ઞાન છે. (૨) ભગવાન પરમાત્માના સુખના અભિલાષી જીવને શુદ્ધ અંતઃતત્ત્વના ^૪વિલાસનું જન્મભૂમિસ્થાન જે નિજ શુદ્ધ જીવાસ્તિકાય તેનાથી ઊપજતું જે પરમ શ્રદ્ધાન તે જ દર્શન છે. (૩) નિશ્ચયજ્ઞાનદર્શનાત્મક કારણ-

૧. આ પરમ પારિણામિક ભાવમાં ‘પારિણામિક’ શબ્દ હોવા છતાં તે ઉત્પાદવ્યયરૂપ પરિણામને સૂચવવા માટે નથી અને પર્યાયાર્થિક નયનો વિષય નથી; આ પરમ પારિણામિક ભાવ તો ઉત્પાદવ્યયનિરપેક્ષ એકરૂપ છે અને દ્રવ્યાર્થિક નયનો વિષય છે. [વિશેષ માટે સમયસારની ૩૨૦મી ગાથાની શ્રી જયસેનાચાર્યદેવકૃત ટીકા જુઓ અને બૃહદ્દ્રવ્યસંગ્રહની ૧૩મી ગાથાની ટીકા જુઓ.]

૨. આ શુદ્ધજ્ઞાનચેતનાપરિણામમાં ‘પરિણામ’ શબ્દ હોવા છતાં તે ઉત્પાદવ્યયરૂપ પરિણામને સૂચવવા માટે નથી અને પર્યાયાર્થિક નયનો વિષય નથી; આ શુદ્ધજ્ઞાનચેતનાપરિણામ તો ઉત્પાદવ્યયનિરપેક્ષ એકરૂપ છે અને દ્રવ્યાર્થિક નયનો વિષય છે.

૩. આ નિયમ તે કારણનિયમ છે, કેમ કે તે સમ્યજ્ઞાનદર્શનચારિત્રરૂપ કાર્યનિયમનું કારણ છે, [કારણનિયમના આશ્રયે કાર્યનિયમ પ્રગટે છે.]

૪. વિલાસ = ક્રીડા; મોજ; આનંદ.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

જીવ અધિકાર

[૯

ચારિત્રમપિ નિશ્ચયજ્ઞાનદર્શનાત્મકકારણપરમાત્મનિ અવિચલસ્થિતિરેવ । અસ્ય તુ નિયમશબ્દસ્ય નિર્વાણકારણસ્ય વિપરીતપરિહારાર્થત્વેન સારમિતિ ભણિતં ભવતિ ।

(આર્યા)

इति विपरीतविमुक्तं रत्नत्रयमनुत्तमं प्रपद्याहम् ।
अपुनर्भवभामिन्यां समुद्रवमनंगशं यामि ॥ १० ॥

**નિયમં મોક્ષોપાયો તસ્સ ફલં હવદિ પરમણિવ્વાણં ।
एदेसिं तिण्हं पि य पत्तेयपरुवणा होइ ॥ ४ ॥**

**નિયમો મોક્ષોપાયસ્તસ્ય ફલં ભવતિ પરમનિર્વાણમ્ ।
एतेषां त्रयाणामपि च प्रत्येकप्ररूपणा भवति ॥ ४ ॥**

પરમાત્મામાં અવિચળ સ્થિતિ (-નિશ્ચળપણે લીન રહેવું) તે જ ચારિત્ર છે. આ જ્ઞાનદર્શનચારિત્રસ્વરૂપ નિયમ નિર્વાણનું ^૧કારણ છે. તે ‘નિયમ’ શબ્દને ^૨વિપરીતના પરિહાર અર્થે ‘સાર’ શબ્દ જોડવામાં આવ્યો છે.

[હવે ત્રીજી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં શ્લોક કહેવામાં આવે છે :]

[**શ્લોકાર્થ:-**] એ રીતે હું વિપરીત વિનાના (-વિકલ્પરહિત) ^૩અનુત્તમ રત્નત્રયનો આશ્રય કરીને મુક્તિરૂપી સ્ત્રીથી ઉદ્ભવતા અનંગ (-અશરીરી, અતીન્દ્રિય, આત્મિક) સુખને પ્રાપ્ત કરું છું. ૧૦.

**છે નિયમ મોક્ષોપાય, તેનું ફળ પરમ નિર્વાણ છે;
વળી આ ત્રણેનું ભેદપૂર્વક ભિન્ન નિરૂપણ હોય છે. ૪.**

અન્વયાર્થ:-[નિયમ:] (રત્નત્રયરૂપ) નિયમ [મોક્ષોપાય:] મોક્ષનો ઉપાય છે; [તસ્ય

૧. કારણના જેવું જ કાર્ય થાય છે; તેથી સ્વરૂપમાં સ્થિરતા કરવાનો અભ્યાસ જ ખરેખર અનંત કાળ સુધી સ્વરૂપમાં સ્થિર રહી જવાનો ઉપાય છે.

૨. વિપરીત = વિરુદ્ધ. [વ્યવહારરત્નત્રયરૂપ વિકલ્પોને-પરાશ્રિત ભાવોને-બાતલ કરીને માત્ર નિર્વિકલ્પ જ્ઞાનદર્શનચારિત્રનો જ-શુદ્ધરત્નત્રયનો જ-સ્વીકાર કરવા અર્થે ‘નિયમ’ સાથે ‘સાર’ શબ્દ જોડ્યો છે.]

૩. અનુત્તમ = જેનાથી બીજું કાંઈ ઉત્તમ નથી એવું; સર્વોત્તમ; સર્વશ્રેષ્ઠ.

રત્નત્રયસ્ય ભેદકરણલક્ષણકથનમિદમ્ ।

મોક્ષઃ સાક્ષાદ્ધિલકર્મપ્રધ્વંસનેનાસાદિતમહાનન્દલાભઃ । પૂર્વોક્તનિરુપચારરત્નત્રય-
પરિણતિસ્તસ્ય મહાનન્દસ્યોપાયઃ । અપિ ચૈષાં જ્ઞાનદર્શનચારિત્રાણાં ત્રયાણાં પ્રત્યેકપ્રરૂપણા
ભવતિ । કથમ્, ઇદં જ્ઞાનમિદં દર્શનમિદં ચારિત્રમિત્યનેન વિકલ્પેન । દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણાં
લક્ષણં વક્ષ્યમાણસૂત્રેષુ જ્ઞાતવ્યં ભવતિ ।

(મંદાક્રાંતા)

મોક્ષોપાયો ભવતિ યમિનાં શુદ્ધરત્નત્રયાત્મા
હ્યાત્મા જ્ઞાનં ન પુનરપરં દૃષ્ટિરન્યાડપિ નૈવ ।
શીલં તાવન્ન ભવતિ પરં મોક્ષુભિઃ પ્રોક્તમેતદ્
બુદ્ધ્યા જન્તુર્ન પુનરુદરં યાતિ માતુઃ સ ભવ્યઃ ॥ ૧૧ ॥

ફલં] તેનું ફળ [પરમનિર્વાણં ભવતિ] પરમ નિર્વાણ છે. [અપિ ચ] વળી (ભેદકથન દ્વારા
અભેદ સમજાવવા અર્થે) [એતેષાં ત્રયાણાં] આ ત્રણનું [પ્રત્યેકપ્રરૂપણા] ભેદ પાડીને જુદું જુદું
નિરૂપણ [ભવતિ] હોય છે.

ટીકા:-રત્નત્રયના ભેદો પાડવા વિષે અને તેમનાં લક્ષણ વિષે આ કથન છે.

સમસ્ત કર્મના નાશથી સાક્ષાત્ મેળવાતો મહા આનંદનો લાભ તે મોક્ષ છે. તે મહા
આનંદનો ઉપાય પૂર્વોક્ત નિરુપચાર રત્નત્રયરૂપ પરિણતિ છે. વળી (નિરુપચાર રત્નત્રયરૂપ
અભેદપરિણતિમાં અંતર્ભૂત રહેલાં) આ ત્રણનું-જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રનું-જુદું જુદું નિરૂપણ
હોય છે. કઈ રીતે? આ જ્ઞાન છે, આ દર્શન છે, આ ચારિત્ર છે-એમ ભેદ પાડીને. (આ
શાસ્ત્રમાં) જે ગાથાસૂત્રો આગળ કહેવાશે તેમાં દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનાં લક્ષણ જણાશે.

[હવે ચોથી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં શ્લોક કહેવામાં આવે છે.]

[**શ્લોકાર્થ:-**] મુનિઓને મોક્ષનો ઉપાય શુદ્ધરત્નત્રયાત્મક (શુદ્ધરત્નત્રય-પરિણતિએ
પરિણમેલો) આત્મા છે. જ્ઞાન આનાથી કોઈ બીજું નથી, દર્શન પણ આનાથી બીજું નથી જ
અને શીલ (ચારિત્ર) પણ બીજું નથી.-આ, મોક્ષને પામનારાઓએ (અર્હતભગવંતોએ) કહ્યું
છે. આ જાણીને જે જીવ માતાના ઉદરમાં ફરીને આવતો નથી, તે ભવ્ય છે. ૧૧.

**અત્તાગમતદ્વાણં સદ્દહનાદો હવેઙ્ગ સમ્મત્તં ।
વવગયઅસેસદોસો સયલગુણપ્પા હવે અત્તો ॥ ૫ ॥**
આપ્તાગમતત્ત્વાનાં શ્રદ્ધાનાદ્રવતિ સમ્યક્ત્વમ્ ।
વ્યપગતાશેષદોષઃ સકલગુણાત્મા ભવેદાસઃ ॥ ૫ ॥

વ્યવહારસમ્યક્ત્વસ્વરૂપાખ્યાનમેતત્ ।

આપ્તઃ શંકારહિતઃ । શંકા હિ સકલમોહરાગદ્વેષાદયઃ । આગમઃ
તન્મુખારવિન્દવિનિર્ગત-
સમસ્ત વસ્તુવિસ્તારસમર્થનદક્ષઃ ચતુરવચનસંદર્ભઃ । તત્ત્વાનિ ચ બહિસ્તત્ત્વાન્તસ્તત્ત્વ-
પરમાત્મતત્ત્વભેદભિન્નાનિ અથવા જીવાજીવાસ્રવસંવરનિર્જરાબન્ધમોક્ષાણાં ભેદાત્સપ્થા
ભવન્તિ । તેષાં સમ્યક્શ્રદ્ધાનં વ્યવહારસમ્યક્ત્વમિતિ ।

(આર્યા)

ભવભયભેદિનિ ભગવતિ ભવતઃ કિં ભક્તિરત્ર ન સમસ્તિ ।
તર્હિ ભવામ્બુધિમધ્યગ્રાહમુખાન્તર્ગતો ભવસિ ॥ ૧૨ ॥

**રે ! આપ્ત-આગમ-તત્ત્વની શ્રદ્ધાથી સમક્તિ હોય છે;
નિઃશેષદોષવિહીન જે ગુણસકળમય તે આપ્ત છે. ૫.**

અન્યયાર્થ:-[આપ્તાગમતત્ત્વાનાં] આપ્ત, આગમ અને તત્ત્વોની [શ્રદ્ધાનાત્] શ્રદ્ધાથી
[સમ્યક્ત્વમ્] સમ્યક્ત્વ [ભવતિ] હોય છે; [વ્યપગતાશેષદોષઃ] જેના અશેષ (સમસ્ત) દોષો
દૂર થાય છે એવો જે [સકલગુણાત્મા] સકળગુણમય પુરુષ [આપ્તઃ ભવેત્] તે આપ્ત છે.

ટીકા:-આ, વ્યવહારસમ્યક્ત્વના સ્વરૂપનું કથન છે.

આપ્ત એટલે શંકારહિત. શંકા એટલે સકળ મોહરાગદ્વેષાદિક (દોષો). આગમ એટલે
આપ્તના મુખારવિન્દમાંથી નીકળેલી, સમસ્ત વસ્તુવિસ્તારનું સ્થાપન કરવામાં સમર્થ એવી ચતુર
વચનરચના, તત્ત્વો બહિઃતત્ત્વ અને અંતઃતત્ત્વરૂપ પરમાત્મતત્ત્વ એવા (બે) ભેદોવાળાં છે
અથવા જીવ, અજીવ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ એવા ભેદોને લીધે સાત પ્રકારનાં
છે. તેમનું (-આપ્તનું, આગમનું અને તત્ત્વનું) સમ્યક્ શ્રદ્ધાન તે વ્યવહારસમ્યક્ત્વ છે.

[હવે પાંચમી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં શ્લોક કહેવામાં આવે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] ભવના ભયને ભેદનારા આ ભગવાન પ્રત્યે શું તને ભક્તિ નથી ?

**છુહતળ્હભીરુરોસો રાગો મોહો ચિંતા જરા રુજા મિચ્છુ ।
સેદં ખેદ મદો રઙ્ગ વિમ્હિયણિદ્ધા જણુવ્વેગો ॥ ૬ ॥**

**ક્ષુધા તૃષ્ણા ભયં રોષો રાગો મોહશ્ચિન્તા જરા રુજા મૃત્યુઃ ।
સ્વેદઃ ખેદો મદો રતિઃ વિસ્મયનિદ્રે જન્મોદ્વેગૌ ॥ ૬ ॥**

અષ્ટાદશદોષસ્વરૂપાચ્ચાનમેતત્ ।

અસાતાવેદનીયતીવ્રમંદક્લેશકરી ક્ષુધા । અસાતાવેદનીયતીવ્રતીવ્રતરમંદમંદતરપીડયા સમુપજાતા તૃષ્ણા । ઇહલોકપરલોકાત્રાણાગુપ્તિમરણવેદનાકસ્મિકભેદાત્ સપ્તધા ભવતિ ભયમ્ । ક્રોધનસ્ય પુંસસ્તીવ્રપરિણામો રોષઃ । રાગઃ પ્રશસ્તોઽપ્રશસ્તશ્ચ; દાન

તો તું ભવસમુદ્રની મધ્યમાં રહેલા મગરના મુખમાં છે. ૧૨.

**ભય, રોષ, રાગ, ક્ષુધા, તૃષ્ણા, મદ, મોહ, ચિંતા, જન્મ ને
રતિ, રોગ, નિદ્રા, સ્વેદ, ખેદ, જરાદિ દોષ અઢાર છે. ૬.**

અન્વયાર્થ:-[ક્ષુધા] ક્ષુધા, [તૃષ્ણા] તૃષ્ણા, [ભયં] ભય, [રોષઃ] રોષ (ક્રોધ), [રાગઃ] રાગ, [મોહઃ] મોહ, [ચિન્તા] ચિંતા, [જરા] જરા, [રુજા] રોગ, [મૃત્યુઃ] મૃત્યુ, [સ્વેદઃ] સ્વેદ (પરસેવો), [ખેદઃ] ખેદ, [મદઃ] મદ, [રતિઃ] રતિ, [વિસ્મયનિદ્રે] વિસ્મય, નિદ્રા, [જન્મોદ્વેગૌ] જન્મ અને ઉદ્વેગ (-આ અઢાર દોષ છે).

ટીકા:-આ, અઢાર દોષના સ્વરૂપનું કથન છે.

(૧) અસાતાવેદનીય સંબંધી તીવ્ર અથવા મંદ કલેશની કરનારી તે ક્ષુધા છે (અર્થાત્ વિશિષ્ટ-ખાસ પ્રકારના-અસાતાવેદનીય કર્મના નિમિત્તે થતી જે વિશિષ્ટ શરીર-અવસ્થા તેના ઉપર લક્ષ જઈને મોહનીય કર્મના નિમિત્તે થતું જે ખાવાની ઇચ્છારૂપ દુઃખ તે ક્ષુધા છે). (૨) અસાતાવેદનીય સંબંધી તીવ્ર, તીવ્રતર (-વધારે તીવ્ર), મંદ અથવા મંદતર પીડાથી ઊપજતી તે તૃષ્ણા છે (અર્થાત્ વિશિષ્ટ અસાતાવેદનીય કર્મના નિમિત્તે થતી જે વિશિષ્ટ શરીર-અવસ્થા તેના ઉપર લક્ષ જઈને મોહનીય કર્મના નિમિત્તે થતું જે પીવાની ઇચ્છારૂપ દુઃખ તે તૃષ્ણા છે). (૩) આ લોકનો ભય, પરલોકનો ભય, અરક્ષાભય, અગુપ્તિભય, મરણભય, વેદનાભય અને અકસ્માતભય એમ ભય સાત પ્રકારે છે. (૪) ક્રોધી પુરુષનો તીવ્ર પરિણામ તે રોષ છે. (૫) રાગ પ્રશસ્ત અને

શીલોપવાસગુરુજનવૈયાવૃત્ત્યાદિસમુદ્રવઃ પ્રશસ્તરાગઃ, સ્ત્રીરાજચૌરભક્તવિકથાલાપાકર્ણન-
કૌતૂહલપરિણામો હ્યપ્રશસ્તરાગઃ। ચાતુર્વર્ણ્યશ્રમણસંઘવાત્સલ્યગતો મોહઃ પ્રશસ્ત
ઇતરોઽપ્રશસ્ત એવ। ચિન્તનં ધર્મશુક્લરૂપં પ્રશસ્તમિતરદપ્રશસ્તમેવ। તિર્યહ્માનવાનાં
વયઃકૃતદેહવિકાર એવ જરા। વાતપિત્તશ્લેષ્મણાં વૈષમ્યસંજાતકલેવરવિપીઢૈવ રુજા।
સાદિસનિધનમૂર્તેન્દ્રિય-વિજાતીયનરનારકાદિ વિભાવવ્યંજનપર્યાયવિનાશ એવ મૃત્યુરિત્યુક્તઃ।
અશુભકર્મવિપાક-જનિતશરીરાયાસસમુપ જાતપૂતિગંધસમ્બન્ધવાસનાવાસિતવાર્બિન્દુસંદોહઃ
સ્વેદઃ। અનિષ્ટલાભઃ સ્વેદઃ।

સહજચતુરકવિત્વનિખિલજનતાકર્ણમૃતસ્યંદિસહજશરીરકુલબલૈશ્વર્યૈરાત્માહંકારજનનો
મદઃ। મનોજ્ઞેષુ વસ્તુષુ પરમા પ્રીતિરેવ રતિઃ। પરમસમરસીભાવ

અપ્રશસ્ત હોય છે; દાન, શીલ, ઉપવાસ તથા ગુરુજનોની વૈયાવૃત્ત્ય વગેરેમાં ઉત્પન્ન થતો તે પ્રશસ્ત રાગ છે અને સ્ત્રી સંબંધી, રાજા સંબંધી, ચોર સંબંધી તથા ભોજન સંબંધી વિકથા કહેવાના ને સાંભળવાના કૌતૂહલપરિણામ તે અપ્રશસ્ત રાગ છે. (૬) * ચાર પ્રકારના શ્રમણસંઘ પ્રત્યે વાત્સલ્ય સંબંધી મોહ તે પ્રશસ્ત છે અને તે સિવાયનો મોહ અપ્રશસ્ત જ છે. (૭) ધર્મરૂપ તથા શુકલરૂપ ચિંતન (-ચિંતા, વિચાર) પ્રશસ્ત છે અને તે સિવાયનું (આર્તરૂપ તથા રૌદ્રરૂપ ચિંતન) અપ્રશસ્ત જ છે. (૮) તિર્યચો તથા મનુષ્યોને વયકૃત દેહવિકાર (-વયને લીધે થતી શરીરની જીર્ણ અવસ્થા) તે જ જરા છે. (૯) વાત, પિત્ત અને કફની વિષમતાથી ઉત્પન્ન થતી કલેવર (-શરીર) સંબંધી પીડા તે જ રોગ છે. (૧૦) સાદિ-સનિધન, મૂર્ત ઈન્દ્રિયોવાળા, વિજાતીય નરનારકાદિ વિભાવવ્યંજનપર્યાયનો જે વિનાશ તેને જ મૃત્યુ કહેવામાં આવ્યું છે. (૧૧) અશુભ કર્મના વિપાકથી જનિત, શારીરિક શ્રમથી ઉત્પન્ન થતો, જે દુર્ગંધના સંબંધને લીધે ખરાબ વાસવાળા જળબિંદુઓનો સમૂહ તે સ્વેદ છે. (૧૨) અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ (અર્થાત્ કોઈ વસ્તુ અનિષ્ટ લાગવી) તે ખેદ છે. (૧૩) સર્વ જનતાના (-જનસમાજના) કર્ણમાં અમૃત રેડતા સહજ ચતુર કવિત્વને લીધે, સહજ (સુંદર) શરીરને લીધે, સહજ (ઉત્તમ) કુળને લીધે, સહજ બળને લીધે તથા સહજ ઐશ્વર્યને લીધે આત્મામાં જે અહંકારની ઉત્પત્તિ તે મદ છે. (૧૪) મનોજ્ઞ (મનપસંદ) વસ્તુઓમાં પરમ પ્રીતિ તે જ રતિ છે.

* શ્રમણના ચાર પ્રકાર આ પ્રમાણે છે: (૧) ઋષિ, (૨) મુનિ, (૩) યતિ અને (૪) અણગાર. ઋદ્ધિવાળા શ્રમણ તે ઋષિ છે; અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યયજ્ઞાન, અથવા કેવળજ્ઞાનવાળા શ્રમણ તે મુનિ છે; ઉપશમક અથવા ક્ષપક શ્રેણિમાં આરૂઢ શ્રમણ તે યતિ છે; અને સામાન્ય સાધુ તે અણગાર છે. આ પ્રમાણે ચાર પ્રકારનો શ્રમણસંઘ છે.

૧૪]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

ભાવનાપરિત્યક્તાનાં ક્વચિદપૂર્વદર્શનાદ્વિસ્મયઃ। કેવલેન શુભકર્મણા, કેવલેનાશુભકર્મણા, માયયા, શુભાશુભમિશ્રેણ દેવનારકતિર્યક્મનુષ્યપર્યાયેષૂત્પત્તિર્જન્મ। દર્શનાવરણીયકર્મોદયેન પ્રત્યસ્ત-મિતજ્ઞાનજ્યોતિરેવ નિદ્રા। ઇષ્ટવિયોગેષુ વિઘ્નવભાવ એવોદ્વેગઃ। એભિર્મહાદોષૈર્વ્યાપ્તાસ્ત્રયો લોકાઃ। એતૈર્વિનિર્મુક્તો વીતરાગસર્વજ્ઞ ઇતિ।

(૧૫) પરમ સમરસીભાવની ભાવના રહિત જીવોને (પરમ સમતાભાવના અનુભવ રહિત જીવોને) ક્યારેક પૂર્વે નહિ જોયેલું જોવાને લીધે થતો ભાવ તે વિસ્મય છે. (૧૬) કેવળ શુભ કર્મથી દેવપર્યાયમાં જે ઉત્પત્તિ, કેવળ અશુભ કર્મથી નારકપર્યાયમાં જે ઉત્પત્તિ, માયાથી તિર્યકપર્યાયમાં જે ઉત્પત્તિ અને શુભાશુભ મિશ્ર કર્મથી મનુષ્યપર્યાયમાં જે ઉત્પત્તિ, તે જન્મ છે. (૧૭) દર્શનાવરણીય કર્મના ઉદયથી જેમાં જ્ઞાનજ્યોતિ અસ્ત થઈ જાય છે તે જ નિદ્રા છે. (૧૮) ઇષ્ટના વિયોગમાં વિક્લવભાવ (ગભરાટ) તે જ ઉદ્વેગ છે.-આ (અઢાર) મહા દોષોથી ત્રણ લોક વ્યાપ્ત છે. વીતરાગ સર્વજ્ઞ આ દોષોથી વિમુક્ત છે.

[વીતરાગ સર્વજ્ઞને દ્રવ્ય-ભાવ ધાતિકર્મોનો અભાવ હોવાથી તેમને ભય, રોષ, રાગ, મોહ, શુભાશુભ ચિંતા, ખેદ, મદ, રતિ, વિસ્મય, નિદ્રા તથા ઉદ્વેગ ક્યાંથી હોય ?

વળી તેમને સમુદ્ર જેટલા શાતાવેદનીયકર્મોદય મધ્યે બિંદુ જેટલો અશાતા-દેવનીયકર્મોદય વર્તે છે તે, મોહનીયકર્મના તદ્દન અભાવમાં, લેશમાત્ર પણ ક્ષુધા કે તૃષ્ણાનું નિમિત્ત ક્યાંથી થાય ? ન જ થાય; કારણ કે ગમે તેટલું અશાતાવેદનીયકર્મ હોય તોપણ મોહનીયકર્મના અભાવમાં દુઃખની લાગણી હોઈ શકે નહિ, તો પછી અહીં તો જ્યાં અનંતગુણ શાતાવેદનીયકર્મ મધ્યે અલ્પમાત્ર (-અવિઘમાન જેવું) અશાતાવેદનીયકર્મ વર્તે છે ત્યાં ક્ષુધાતૃષ્ણાની લાગણી ક્યાંથી હોય ? ક્ષુધાતૃષ્ણાના સદ્ભાવમાં અનંત સુખ, અનંત વીર્ય વગેરે ક્યાંથી સંભવે ? આમ વીતરાગ સર્વજ્ઞને ક્ષુધા (તથા તૃષ્ણા) નહિ હોવાથી તેમને કવલાહાર પણ હોતો નથી. કવલાહાર વિના પણ તેમને (અન્ય મનુષ્યોને અસંભવિત એવાં,) સુગંધિત, સુરસવાળાં, સપ્તધાતુરહિત પરમૌદારિક શરીરરૂપ નોકર્માહારને યોગ્ય, સૂક્ષ્મ પુદ્ગલો પ્રતિક્ષણ આવે છે અને તેથી શરીરસ્થિતિ રહે છે

વળી પવિત્રતાને અને પુણ્યને એવો સંબંધ હોય છે અર્થાત્ ધાતિકર્મોના અભાવને અને બાકી રહેલાં અધાતિકર્મોને એવો સહજ સંબંધ હોય છે કે વીતરાગ સર્વજ્ઞને તે બાકી રહેલાં અધાતિકર્મોના ફળરૂપ પરમૌદારિક શરીરમાં જરા, રોગ અને પરસેવો હોતાં નથી.

તથા ચોક્તમ્-

“ સો ધમ્મો જત્થ દયા સો વિ તવો વિસયણિગ્ગહો જત્થ ।
દસઅદ્ધદોસરહિઓ સો દેવો નત્થિ સંદેહો ॥ ”

તથા ચોક્તં શ્રીવિદ્યાનંદસ્વામિભિઃ-

(માલિની)

“ અભિમતફલસિદ્ધેરભ્યુપાયઃ સુબોધઃ
સ ચ ભવતિ સુશાસ્ત્રાત્તસ્ય ચોત્પત્તિરામાત્ ।
ઇતિ ભવતિ સ પૂજ્યસ્તત્પ્રસાદાત્પ્રબુદ્ધૈઃ
ન હિ કૃતમુપકારં સાધવો વિસ્મરન્તિ ॥ ”

તથાહિ-

વળી કેવળી ભગવાનને ભવાંતરમાં ઉત્પત્તિના નિમિત્તભૂત શુભાશુભ ભાવો નહિ હોવાથી તેમને જન્મ હોતો નથી; અને જે દેહવિયોગ પછી ભવાંતરપ્રાપ્તિરૂપ જન્મ થતો નથી તે દેહવિયોગને મરણ કહેવાતું નથી.

આ રીતે વીતરાગ સર્વજ્ઞ અઢાર દોષ રહિત છે.]

એ જ રીતે (અન્ય શાસ્ત્રમાં ગાથા દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

“ [ગાથાર્થ:-] તે ધર્મ છે જ્યાં દયા છે, તે તપ છે જ્યાં વિષયોનો નિગ્રહ છે, તે દેવ છે જે અઢાર દોષ રહિત છે; આ બાબતમાં સંશય નથી. ”

વળી શ્રી વિદ્યાનંદસ્વામીએ (શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

“ [શ્લોકાર્થ:-] ઇષ્ટ ફળની સિદ્ધિનો ઉપાય સુબોધ છે (અર્થાત્ મુક્તિની પ્રાપ્તિનો ઉપાય સમ્યગ્જ્ઞાન છે), સુબોધ સુશાસ્ત્રથી થાય છે, સુશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ આસથી થાય છે; માટે તેમના પ્રસાદને લીધે આસ પુરુષ બુદ્ધજનો વડે પૂજવાયોગ્ય છે (અર્થાત્ મુક્તિ સર્વજ્ઞદેવની કૃપાનું ફળ હોવાથી સર્વજ્ઞદેવ જ્ઞાનીઓ વડે પૂજનીય છે), કેમકે કરેલા ઉપકારને સાધુ પુરુષો (સજ્જનો) ભૂલતા નથી. ”

વળી (છઠી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ શ્લોક દ્વારા સર્વજ્ઞ ભગવાન શ્રી નેમિનાથની સ્તુતિ કરે છે):-

૧૬]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

(માલિની)

શતમશ્વશતપૂજ્યઃ પ્રાજ્યસદ્ધોધરાજ્યઃ
સ્મરતિરસુરનાથઃ પ્રાસ્તદુષ્ટાઘયૂથઃ ।
પદનતવનમાલી ભવ્યપદ્માંશુમાલી
દિશતુ શમનિશં નો નેમિરાનન્દભૂમિઃ ॥ ૧૩ ॥

**નિઃશેષદોષરહિતો કેવલજ્ઞાનાદિપરમવિભવજુદો ।
સો પરમપ્પા ઉચ્ચઈ તત્ત્વિવરીઓ ણ પરમપ્પા ॥ ૭ ॥**

**નિઃશેષદોષરહિતઃ કેવલજ્ઞાનાદિપરમવિભવયુતઃ ।
સ પરમાત્મોચ્યતે તદ્વિપરીતો ન પરમાત્મા ॥ ૭ ॥**

તીર્થંકરપરમદેવસ્વરૂપાખ્યાનમેતત્ ।

આત્મગુણઘાતકાનિ ઘાતિકર્માણિ જ્ઞાનદર્શનાવરણાન્તરાયમોહનીયકર્માણિ , તેષાં

[**શ્લોકાર્થઃ:-**] જે સો ઈંદ્રોથી પૂજ્ય છે, જેમનું સદ્બોધરૂપી (સમ્યજ્ઞાનરૂપી) રાજ્ય વિશાળ છે, કામવિજયી (લૌકિકાંતિક) દેવોના જે નાથ છે, દુષ્ટ પાપોના સમૂહનો જેમણે નાશ કર્યો છે, શ્રી કૃષ્ણ જેમનાં ચરણોમાં નમ્યા છે, ભવ્યકમળના જે સૂર્ય છે (અર્થાત્ ભવ્યોરૂપી કમળોને વિકસાવવામાં જે સૂર્ય સમાન છે), તે આનંદભૂમિ નેમિનાથ (-આનંદના સ્થાનરૂપ નેમિનાથ ભગવાન) અમને શાશ્વત સુખ આપો. ૧૩.

**સૌ દોષ રહિત, અનંતજ્ઞાનદગાદિ વૈભવયુક્ત જે,
પરમાત્મ તે કહેવાય, તદ્વિપરીત નહિ પરમાત્મ છે. ૭.**

અન્યાર્થઃ:-[નિઃશેષદોષરહિતઃ] (એવા) નિઃશેષ દોષથી જે રહિત છે અને [કેવલજ્ઞાનાદિપરમવિભવયુતઃ] કેવલજ્ઞાનાદિ પરમ વૈભવથી જે સંયુક્ત છે, [સઃ] તે [પરમાત્મા ઉચ્યતે] પરમાત્મા કહેવાય છે; [તદ્વિપરીતઃ] તેનાથી વિપરીત [પરમાત્મા ન] તે પરમાત્મા નથી.

ટીકા:-આ, તીર્થંકર પરમદેવના સ્વરૂપનું કથન છે.

આત્માના ગુણોનો ઘાત કરનારાં ઘાતિકર્મો-જ્ઞાનાવરણીયકર્મ, દર્શનાવરણીયકર્મ, અંતરાયકર્મ અને મોહનીયકર્મ-છે; તેમનો નિરવશેષપણે પ્રધ્વંસ કર્યો હોવાથી (-કાંઈ

નિરવશેષેણ પ્રધ્વંસનાન્નિ:શેષદોષરહિતઃ અથવા પૂર્વસૂત્રોપાત્તાદશમહાદોષનિર્મૂલનાન્નિ:-
શેષદોષનિર્મુક્ત ઇત્યુક્તઃ। સકલવિમલકેવલબોધકેવલદષ્ટિપરમવીતરાગાત્મકાનન્દાદ્યનેક-
વિભવસમૃદ્ધઃ। યસ્ત્વેવંવિધઃ ત્રિકાલનિરાવરણનિત્યાનન્દૈકસ્વરૂપનિજકારણપરમાત્મ-
ભાવનોત્પન્નકાર્યપરમાત્મા સ એવ ભગવાન્ અર્હન્ પરમેશ્વરઃ। અસ્ય ભગવતઃ પરમેશ્વરસ્ય
વિપરીતગુણાત્મકાઃ સર્વે દેવાભિમાનદગ્ધા અપિ સંસારિણ ઇત્યર્થઃ।

તથા ચોક્તં શ્રીકુન્દકુન્દાચાર્યદેવૈ:-

‘‘ તેજો દિદ્ધી ણાણં ઇદ્ધી સોક્ખં તહેવ ઈસરિયં ।
તિહુવણપહાણદઇયં માહપ્પં જસ્સ સો અરિહો ।। ’’

બાકી રાખ્યા વિના નાશ કર્યો હોવાથી) જે ‘નિ:શેષદોષરહિત’ છે અથવા પૂર્વ સૂત્રમાં (છઠ્ઠી
ગાથામાં) કહેલા અઢાર મહાદોષોને નિર્મૂળ કર્યા હોવાથી જે ‘નિ:શેષદોષરહિત’ કહેવામાં આવ્યા
છે અને જે ‘સકલવિમળ (-સર્વથા નિર્મળ) કેવળજ્ઞાન-કેવળદર્શન, પરમવીતરાગાત્મક આનંદ
ઇત્યાદિ અનેક વૈભવથી સમૃદ્ધ’ છે, એવા જે પરમાત્મા-એટલે કે ત્રિકાલનિરાવરણ, નિત્યાનંદ-
એકસ્વરૂપ નિજ કારણપરમાત્માની ભાવનાથી ઉત્પન્ન કાર્યપરમાત્મા, તે જ ભગવાન અર્હત
પરમેશ્વર છે. આ ભગવાન પરમેશ્વરના ગુણોથી વિપરીત ગુણોવાળા બધા (દેવાભાસો), ભલે
દેવપણાના અભિમાનથી દગ્ધ હોય તોપણ, સંસારી છે.-આમ (આ ગાથાનો) અર્થ છે.

એવી જ રીતે (ભગવાન) શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવે (પ્રવચનસારની ગાથામાં) કહ્યું છે કે:-

‘‘[ગાથાર્થ:-] તેજ (ભામંડળ), દર્શન (કેવળદર્શન), જ્ઞાન (કેવળજ્ઞાન), ઋદ્ધિ
(સમવસરણાદિ વિભૂતિ), સૌખ્ય (અનંત અતીન્દ્રિય સુખ), (ઇંદ્રાદિક પણ દાસપણે વર્તે એવું)
ઐશ્વર્ય, અને (ત્રણ લોકના અધિપતિઓના વલ્લભ હોવારૂપ) ત્રિભુવન-

૧. નિત્યાનંદ-એકસ્વરૂપ = નિત્ય આનંદ જ જેનું એક સ્વરૂપ છે એવા. [કારણપરમાત્મા ત્રણે
કાળે આવરણરહિત છે અને નિત્ય આનંદ જ તેનું એક સ્વરૂપ છે. દરેક આત્મા શક્તિ-
અપેક્ષાએ નિરાવરણ અને આનંદમય જ છે તેથી દરેક આત્મા કારણપરમાત્મા છે; જે
કારણપરમાત્માને ભાવે છે-તેનો જ આશ્રય કરે છે, તે વ્યક્તિ-અપેક્ષાએ નિરાવરણ અને
આનંદમય થાય છે અર્થાત્ કાર્યપરમાત્મા થાય છે. શક્તિમાંથી વ્યક્તિ થાય છે, માટે શક્તિ
કારણ છે અને વ્યક્તિ કાર્ય છે. આમ હોવાથી શક્તિરૂપ પરમાત્માને કારણપરમાત્મા કહેવાય
છે અને વ્યક્ત પરમાત્માને કાર્યપરમાત્મા કહેવાય છે.

૨. જુઓ શ્રી પ્રવચનસાર, દ્વિતીય આવૃત્તિ, પાનું ૧૧૮.

૧૮]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

તથા ચોક્તં શ્રીમદમૃતચન્દ્રસૂરિભિઃ-

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

“ કાન્ત્યૈવ સ્નપયન્તિ યે દશદિશો ધામ્ના નિરુન્ધન્તિ યે
ધામોદ્દામમહસ્વિનાં જનમનો મુષ્ણન્તિ રૂપેણ યે ।
દિવ્યેન ધ્વનિના સુખં શ્રવણયોઃ સાક્ષાત્કારન્તોઽમૃતં
વન્ધાસ્તેઽષ્ટસહસ્રલક્ષણધરાસ્તીર્થેશ્વરાઃ સૂરયઃ ॥ ”

તથા હિ-

(માલિની)

જગદિદમજગદ્ જ્ઞાનનીરેરુહાન્ત-
ર્મરવદવભાતિ પ્રસ્ફુટં યસ્ય નિત્યમ્ ।
તમપિ કિલ યજેઽહં નેમિતીર્થકરેશં
જલનિધિમપિ દોર્ભ્યામુત્તરામ્યૂર્ધ્વવીચિમ્ ॥ ૧૪ ॥

પ્રધાનવલ્લભપણું-આવું જેમનું માહાત્મ્ય છે, તે અર્હત છે.

વળી એ જ રીતે (આચાર્ય દેવ) શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રસૂરિએ (આત્મખ્યાતિના ૨૪મા શ્લોકમાં-કળશમાં) કહ્યું છે કે:-

“ [શ્લોકાર્થ:-] જેઓ કાન્તિથી દશે દિશાઓને ધુએ છે-નિર્મળ કરે છે, જેઓ તેજ વડે અત્યંત તેજસ્વી સૂર્યાદિકના તેજને ઢાંકી દે છે, જેઓ રૂપથી જનોનાં મન હરી લે છે, જેઓ દિવ્યધ્વનિ વડે (ભવ્યોના) કાનોમાં જાણે કે સાક્ષાત્ અમૃત વરસાવતા હોય એવું સુખ ઉત્પન્ન કરે છે અને જેઓ એક હજાર ને આઠ લક્ષણોને ધારણ કરે છે, તે તીર્થંકરસૂરિઓ વંદ્ય છે. ”

વળી (સાતમી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ શ્લોક દ્વારા શ્રી નેમિનાથ તીર્થંકરની સ્તુતિ કરે છે):-

[શ્લોકાર્થ:-] જેમ કમળની અંદર ભ્રમર સમાઈ જાય છે તેમ જેમના જ્ઞાનકમળમાં આ જગત તેમ જ અજગત (-લોક તેમ જ અલોક) સદા સ્પષ્ટપણે સમાઈ જાય છે-જણાય છે, તે નેમિનાથ તીર્થંકરભગવાનને હું ખરેખર પૂજું છું કે જેથી ઊંચા તરંગોવાળા સમુદ્રને પણ (-દુસ્તર સંસારસમુદ્રને પણ) બે ભુજાઓથી તરી જાઉં. ૧૪.

**તસ્સ મુહુગ્ગદવયણં પુવ્વાવરદોસવિરહિયં સુદ્ધં ।
આગમમિદિ પરિકહિયં તેણ દુ કહિયા હવંતિ તચ્ચત્થા ॥ ૮ ॥**

તસ્ય મુખોદ્ગતવચનં પૂર્વાપરદોષવિરહિતં શુદ્ધમ્ ।
આગમમિતિ પરિકથિતં તેન તુ કથિતા ભવન્તિ તત્ત્વાર્થાઃ ॥ ૮ ॥

પરમાગમસ્વરૂપાખ્યાનમેતત્ ।

તસ્ય ખલુ પરમેશ્વરસ્ય વદનવનજવિનિર્ગતચતુરવચનરચનાપ્રપञ્ચઃ પૂર્વાપરદોષરહિતઃ, તસ્ય ભગવતો રાગાભાવાત્ પાપસૂત્રવદ્ધિંસાદિપાપક્રિયાભાવાચ્છુદ્ધઃ પરમાગમ ઇતિ પરિકથિતઃ । તેન પરમાગમમૃતેન ભવ્યૈઃ શ્રવણાઞ્જલિપુટપેયેન મુક્તિસુન્દરીમુખદર્પણેન સંસરણવારિનિધિ-મહાવર્તનિમગ્નસમસ્તભવ્યજનતાદત્તહસ્તાવલમ્બનેન સહજવૈરાગ્યપ્રાસાદશિખરશિખામણિના અક્ષુણ્ણમોક્ષપ્રાસાદપ્રથમસોપાનેન સ્મરભોગસમુદ્ભૂતાપ્રશસ્તરાગાઙ્ગારૈઃ

**પરમાત્મવાણી શુદ્ધ ને પૂર્વાપરે નિર્દોષ જે,
તે વાણીને આગમ કહી; તેણે કહ્યા તત્ત્વાર્થને. ૮.**

અન્યથાર્થઃ—[તસ્ય મુખોદગતવચનં] તેમના મુખમાંથી નીકળેલી વાણી કે જે [પૂર્વાપરદોષવિરહિતં શુદ્ધમ્] પૂર્વાપર દોષ રહિત (—આગળપાછળ વિરોધ રહિત) અને શુદ્ધ છે, તેને [આગમમ્ ઇતિ પરિકથિતં] આગમ કહેલ છે; [તેન તુ] અને તેણે [તત્ત્વાર્થાઃ] તત્ત્વાર્થો [કથિતાઃ ભવન્તિ] કહ્યા છે.

ટીકા:—આ, પરમાગમના સ્વરૂપનું કથન છે.

તે (પૂર્વોક્ત) પરમેશ્વરના મુખકમળમાંથી નીકળેલ ચતુર વચનરચનાનો વિસ્તાર—કે જે ‘પૂર્વાપર દોષ રહિત’ છે અને તે ભગવાનને રાગનો અભાવ હોવાથી પાપસૂત્રની માફક હિંસાદિ પાપક્રિયાશૂન્ય હોવાથી ‘શુદ્ધ’ છે તે—પરમાગમ કહેવામાં આવેલ છે. તે પરમાગમે—કે જે (પરમાગમ) ભવ્યોએ કર્ણરૂપી અંજલિથી (ખોબાથી) પીવાયોગ્ય અમૃત છે, જે મુક્તિસુંદરીના મુખનું દર્પણ છે (અર્થાત્ જે પરમાગમ મુક્તિનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે), જે સંસારસમુદ્રના મહા વમળમાં નિમગ્ન સમસ્ત ભવ્ય જનોને હસ્તાવલંબન (હાથનો ટેકો) આપે છે, જે સહજ વૈરાગ્યરૂપી મહેલના શિખરનો *શિખામણિ છે, જે કદી નહિ જોયેલા

* શિખામણિ = ટોચ ઉપરનું રત્ન; ચૂડામણિ; કલગીનું રત્ન. (પરમાગમ સહજ વૈરાગ્યરૂપી મહેલના શિખામણિ સમાન છે, કારણ કે પરમાગમનું તાત્પર્ય સહજ વૈરાગ્યની ઉત્કૃષ્ટતા છે.)

૨૦]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

પચ્ચમાનસમસ્તદીનજનતામહત્કલેશનિર્નાશનસમર્થસજલજલદેન કથિતા: ખલુ સપ્ત તત્વાનિ
નવ પદાર્થાશ્ચેતિ ।

તથા ચોક્તં શ્રીસમન્તભદ્રસ્વામિભિઃ-

(આર્યા)

“ અન્યૂનમનતિરિક્તં યાથાતથ્યં વિના ચ વિપરીતાત્ ।
નિઃસન્દેહં વેદ યદાહુસ્તજ્ઞાનમાગમિનઃ ॥ ”

(હરિણી)

લલિતલલિતં શુદ્ધં નિર્વાણકારણકારણં
નિખિલભવિનામેતત્કર્ણમૃતં જિનસદ્વચઃ ।
ભવપરિભવારણ્યજ્વાલિત્વિષાં પ્રશમે જલં
પ્રતિદિનમહં વન્દે વન્દ્યં સદા જિનયોગિભિઃ ॥ ૧૫ ॥

(-અજાણ્યા, અનનુભૂત, જેના ઉપર પોતે પૂર્વે કદી ગયેલો નથી એવા) મોક્ષ-મહેલનું પ્રથમ
પગથિયું છે અને જે કામભોગથી ઉત્પન્ન થતા અપ્રશસ્ત રાગરૂપ અંગારાઓ વડે શેકાતા
સમસ્ત દીન જનોના મહાકલેશનો નાશ કરવામાં સમર્થ સજળ મેઘ (-પાણીભરેલું વાદળું) છે,
તેણે-ખરેખર સાત તત્વો તથા નવ પદાર્થો કહ્યાં છે.

એવી જ રીતે (આચાર્યદેવ) શ્રી સમંતભદ્રસ્વામીએ (રત્નકરંડશ્રાવકાચારમાં ૪૨ મા
શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

“ [શ્લોકાર્થ:-] જે ન્યૂનતા વિના, અધિક્તા વિના, વિપરીતતા વિના યથાતથ
વસ્તુસ્વરૂપને નિઃસંદેહપણે જાણે છે તેને ^૧આગમીઓ જ્ઞાન (સમ્યજ્ઞાન) કહે છે. ”

[હવે આઠમી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક દ્વારા જિનવાણીને-
જિનાગમને વંદન કરે છે:]

[શ્લોકાર્થ:-] જે (જિનવચન) ^૨લલિતમાં લલિત છે, જે શુદ્ધ છે, જે નિર્વાણના
કારણનું કારણ છે, જે સર્વ જીવોના કર્ણોને અમૃત છે, જે ભવભવરૂપી અરણ્યના ઉગ્ર દાવાનળને
શમાવવામાં જળ છે અને જે જૈન યોગીઓ વડે સદા વંદ્ય છે, તે આ જિનભગવાનનાં
સદ્વચનને (સમ્યક્ જિનાગમને) હું પ્રતિદિન વંદું છું. ૧૫.

૧. આગમીઓ = આગમવંતો; આગમના જાણનારાઓ.

૨. લલિતમાં લલિત = અત્યંત પ્રસન્નતા ઉપજાવે એવાં; અતિશય મનોહર.

**जीवा पोग्गलकाया धम्माधम्मा य काल आयासं ।
तच्चत्था इदि भणिदा णाणागुणपञ्जएहिं संजुत्ता ।। ९ ।।**

**जीवाः पुद्गलकाया धर्माधर्मौ च काल आकाशम् ।
तत्त्वार्था इति भणिताः नानागुणपर्यायैः संयुक्ताः ।। ९ ।।**

અત્ર ષણ્ણાં દ્રવ્યાણાં પૃથક્પૃથક્ નામધેયમુક્તમ્ ।

સ્પર્શનરસનઘ્રાણચક્ષુઃશ્રોત્રમનોવાક્કાયાયુરુચ્છ્વાસનિઃશ્વાસાભિધાનૈર્દશભિઃ પ્રાણૈઃ
જીવતિ જીવિષ્યતિ જીવિતપૂર્વો વા જીવઃ । સંગ્રહનયોઽયમુક્તઃ । નિશ્ચયેન ભાવપ્રાણધારણાજીવઃ ।
વ્યવહારેણ દ્રવ્યપ્રાણધારણાજીવઃ । શુદ્ધસદ્ભૂતવ્યવહારેણ
કેવલજ્ઞાનાદિશુદ્ધગુણાનામાધારભૂતત્વાત્કાર્ય-શુદ્ધજીવઃ । અશુદ્ધસદ્ભૂતવ્યવહારેણ
મતિજ્ઞાનાદિવિભાવગુણાનામાધાર ભૂતત્વાદશુદ્ધજીવઃ । શુદ્ધનિશ્ચયેન
સહજજ્ઞાનાદિપરમસ્વભાવગુણાનામાધારભૂતત્વાત્

**જીવદ્રવ્ય, પુદ્ગલ, કાળ તેમ જ આત્મ, ધર્મ, અધર્મ-એ
ભાખ્યા જિને તત્ત્વાર્થ, ગુણપર્યાય વિધવિધ યુક્ત જે. ૯.**

અન્યયાર્થ:-[જીવાઃ] જીવો, [પુદ્ગલકાયાઃ] પુદ્ગલકાયો, [ધર્માધર્મૌ] ધર્મ, અધર્મ,
[કાલઃ] કાળ, [ચ] અને [આકાશમ્] આકાશ-[તત્ત્વાર્થાઃ] ઇતિ ભણિતાઃ] એ તત્ત્વાર્થો કહ્યા
છે, કે જેઓ [નાનાગુણપર્યાયૈઃ સંયુક્તાઃ] વિવિધ ગુણ-પર્યાયોથી સંયુક્ત છે.

ટીકા:-અહીં (આ ગાથામાં), છ દ્રવ્યોનાં પૃથક્ પૃથક્ નામ કહેવામાં આવ્યાં છે.

સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, મન, વચન, કાય, આયુ અને શ્વાસોચ્છ્વાસ નામના
દશ પ્રાણોથી (સંસારદશામાં) જે જીવે છે, જીવશે અને પૂર્વે જીવતો હતો તે ‘જીવ’ છે.-આ
સંગ્રહનય કહ્યો. નિશ્ચયથી ભાવપ્રાણ ધારણ કરવાને લીધે ‘જીવ’ છે. વ્યવહારથી દ્રવ્યપ્રાણ
ધારણ કરવાને લીધે ‘જીવ’ છે. શુદ્ધ-સદ્ભૂત-વ્યવહારથી કેવળજ્ઞાનાદિ શુદ્ધગુણોનો આધાર
હોવાને લીધે ‘*કાર્યશુદ્ધ જીવ’ છે. અશુદ્ધ-સદ્ભૂત-વ્યવહારથી મતિજ્ઞાનાદિ વિભાવગુણોનો
આધાર હોવાને લીધે ‘અશુદ્ધ જીવ’ છે.

* દરેક જીવ શક્તિ-અપેક્ષાએ શુદ્ધ છે અર્થાત્ સહજજ્ઞાનાદિક સહિત છે તેથી દરેક જીવ
‘કારણશુદ્ધ જીવ’ છે; જે કારણશુદ્ધ જીવને ભાવે છે-તેનો જ આશ્રય કરે છે, તે વ્યક્તિ-
અપેક્ષાએ

કારણશુદ્ધજીવઃ। અયં ચેતનઃ। અસ્ય ચેતનગુણાઃ। અયમમૂર્તઃ। અસ્યામૂર્તગુણાઃ। અયં શુદ્ધઃ। અસ્ય શુદ્ધગુણાઃ। અયમશુદ્ધઃ। અસ્યાશુદ્ધગુણાઃ। પર્યાયશ્ચ। તથા ગલનપૂરણસ્વભાવસનાથઃ પુદ્ગલઃ। શ્વેતાદિવર્ણધારો મૂર્તઃ। અસ્ય હિ મૂર્તગુણાઃ। અયમચેતનઃ। અસ્યાચેતનગુણાઃ। સ્વભાવવિભાવગતિક્રિયાપરિણતાનાં જીવપુદ્ગલનાં સ્વભાવવિભાવગતિહેતુઃ ધર્મઃ। સ્વભાવવિભાવસ્થિતિક્રિયાપરિણતાનાં તેષાં સ્થિતિહેતુરધર્મઃ। પંચાનામવકાશદાન

શુદ્ધનિશ્ચયથી સહજજ્ઞાનાદિ પરમસ્વભાવગુણોનો આધાર હોવાને લીધે ‘*કારણશુદ્ધ જીવ’ છે. આ (જીવ) ચેતન છે; આના (-જીવના) ચેતન ગુણો છે. આ અમૂર્ત છે; આના અમૂર્ત ગુણો છે. આ શુદ્ધ છે; આના શુદ્ધ ગુણો છે. આ અશુદ્ધ છે; આના અશુદ્ધ ગુણો છે. પર્યાય પણ એ પ્રમાણે છે.

વળી, જે ગલન-પૂરણસ્વભાવ સહિત છે (અર્થાત્ છૂટા પડવાના અને ભેગા થવાના સ્વભાવવાળું છે) તે પુદ્ગલ છે. આ (પુદ્ગલ) શ્વેતાદિ વર્ણોના આધારભૂત મૂર્ત છે; આના મૂર્ત ગુણો છે. આ અચેતન છે; આના અચેતન ગુણો છે.

^૧સ્વભાવગતિક્રિયારૂપે અને વિભાવગતિક્રિયારૂપે પરિણત જીવ-પુદ્ગલોને સ્વભાવગતિનું અને વિભાવગતિનું નિમિત્ત તે ધર્મ છે.

^૨સ્વભાવસ્થિતિક્રિયારૂપે અને વિભાવસ્થિતિક્રિયારૂપે પરિણત જીવ-પુદ્ગલોને સ્થિતિનું

શુદ્ધ (-કેવળજ્ઞાનાદિ સહિત) થાય છે અર્થાત્ ‘કાર્યશુદ્ધ જીવ’ થાય છે. શક્તિમાંથી વ્યક્તિ થાય છે, માટે શક્તિ કારણ છે અને વ્યક્તિ કાર્ય છે. આમ હોવાથી શક્તિરૂપ શુદ્ધતાવાળા જીવને કારણશુદ્ધ જીવ કહેવાય છે અને વ્યક્ત શુદ્ધતાવાળા જીવને કાર્યશુદ્ધ જીવ કહેવાય છે. [કારણશુદ્ધ એટલે કારણ-અપેક્ષાએ શુદ્ધ અર્થાત્ શક્તિ-અપેક્ષાએ શુદ્ધ. કાર્યશુદ્ધ એટલે કાર્ય-અપેક્ષાએ શુદ્ધ અર્થાત્ વ્યક્તિ-અપેક્ષાએ શુદ્ધ.]

૧. ચૌદમા ગુણસ્થાનના અંતે જીવ ઊર્ધ્વગમનસ્વભાવથી લોકાંતે જાય તે જીવની સ્વભાવ-ગતિક્રિયા છે અને સંસારાવસ્થામાં કર્મના નિમિત્તે ગમન કરે તે જીવની વિભાવગતિક્રિયા છે. એક છૂટો પરમાણું ગતિ કરે તે પુદ્ગલની સ્વભાવગતિક્રિયા છે અને પુદ્ગલસ્કંધ ગમન કરે તે પુદ્ગલની (-સ્કંધમાંના દરેક પરમાણુની) વિભાવગતિક્રિયા છે. આ સ્વાભાવિક તેમ જ વૈભાવિક ગતિક્રિયામાં ધર્મદ્રવ્ય નિમિત્તમાત્ર છે.

૨. સિદ્ધદશામાં જીવ સ્થિર રહે તે જીવની સ્વાભાવિક સ્થિતિક્રિયા છે અને સંસારદશામાં સ્થિર રહે તે જીવની વૈભાવિક સ્થિતિક્રિયા છે. એકલો પરમાણુ સ્થિર રહે તે પુદ્ગલની સ્વાભાવિક સ્થિતિક્રિયા છે અને સ્કંધ સ્થિર રહે તે પુદ્ગલની (-સ્કંધમાંના દરેક પરમાણુની) વૈભાવિક સ્થિતિક્રિયા છે. આ જીવ-પુદ્ગલની સ્વાભાવિક તેમ જ વૈભાવિક સ્થિતિક્રિયામાં અધર્મદ્રવ્ય નિમિત્તમાત્ર છે.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

જીવ અધિકાર

[૨૩

લક્ષણમાકાશમ્ । પંચાનાં વર્તનાહેતુઃ કાલઃ । ચતુર્નામમૂર્તાનાં શુદ્ધગુણાઃ, પર્યાયાશ્ચૈતેષાં તથાવિધાશ્ચ ।

(માલિની)

इति जिनपतिमार्गाम्भोधिमध्यस्थरत्नं
द्युतिपटलजटालं तद्धि षड्द्रव्यजातम् ।
हृदि सुनिशितबुद्धिर्भूषणार्थं विधत्ते
स भवति परमश्रीकामिनीकामरूपः ॥ १६ ॥

**જીવો ઉવઓગમઓ ઉવઓગો ણાણદંસણો હોઈ ।
ણાણુવઓગો દુવિહો સહાવણાણં વિહાવણાણં તિ ॥ ૧૦ ॥**

(-સ્વભાવસ્થિતિનું અને વિભાવસ્થિતિનું) નિમિત્ત તે અધર્મ છે.

(બાકીનાં) પાંચ દ્રવ્યોને અવકાશદાન (-અવકાશ દેવો તે) જેનું લક્ષણ છે તે આકાશ છે.

(બાકીનાં) પાંચ દ્રવ્યોને વર્તનાનું નિમિત્ત તે કાળ છે.

(જીવ સિવાયનાં) ચાર અમૂર્ત દ્રવ્યોના શુદ્ધ ગુણો છે; તેમના પર્યાયો પણ તેવા (શુદ્ધ જ) છે.

[હવે નવમી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક દ્વારા છ દ્રવ્યની શ્રદ્ધાનું ફળ વર્ણવે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] એ રીતે તે ષટ્દ્રવ્યસમૂહરૂપી રત્નને-કે જે (રત્ન) તેજના અંબારને લીધે કિરણોવાળું છે અને જે જિનપતિના માર્ગરૂપી સમુદ્રના મધ્યમાં રહેલું છે તેને-જે તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળો પુરુષ હૃદયમાં ભૂષણાર્થે (શોભા માટે) ધારણ કરે છે, તે પુરુષ પરમશ્રીરૂપી કામિનીનો વલ્લભ થાય છે (અર્થાત્ જે પુરુષ અંતરંગમાં છ દ્રવ્યની યથાર્થ શ્રદ્ધા કરે છે, તે મુક્તિલક્ષ્મીને વરે છે). ૧૬.

**ઉપયોગમય છે જીવ ને ઉપયોગ દર્શન-જ્ઞાન છે;
જ્ઞાનોપયોગ સ્વભાવ તેમ વિભાવરૂપ દ્વિવિધ છે. ૧૦.**

**जीव उपयोगमयः उपयोगो ज्ञानदर्शनं भवति ।
ज्ञानोपयोगो द्विविधः स्वभावज्ञानं विभावज्ञानमिति ॥ १० ॥**

अत्रोपयोगलक्षणमुक्तम् ।

आत्मनश्चैतन्यानुवर्ती परिणामः स उपयोगः । अयं धर्मः । जीवो धर्मी । अनयोः सम्बन्धः प्रदीपप्रकाशवत् । ज्ञानदर्शनविकल्पेनासौ द्विविधः । अत्र ज्ञानोपयोगोऽपि स्वभावविभावभेदाद् द्विविधो भवति । इह हि स्वभावज्ञानम् अमूर्तम् अव्याबाधम् अतीन्द्रियम् अविनश्यरम् । तच्च कार्यकारणरूपेण द्विविधं भवति । कार्यं तावत् सकलविमलकेवलज्ञानम् । तस्य कारणं परमपारिणामिकभावस्थितत्रिकालनिरुपाधिरूपं सहजज्ञानं स्यात् । केवलं विभावरूपाणि ज्ञानानि त्रीणि कुमतिकुश्रुतविभङ्गभाजि भवन्ति । एतेषाम् उपयोगभेदानां ज्ञानानां भेदो वक्ष्यमाणसूत्रयोर्द्वयोर्बोद्धव्य इति ।

अन्वयार्थः:-[जीवः] જીવ [उपयोगमयः] ઉપયોગમય છે. [उपयोगः] ઉપયોગ [જ્ઞાનદર્શનં ભવતિ] જ્ઞાન અને દર્શન છે. [જ્ઞાનોપયોગઃ દ્વિવિધઃ] જ્ઞાનોપયોગ બે પ્રકારનો છે : [સ્વભાવજ્ઞાનં] સ્વભાવજ્ઞાન અને [વિભાવજ્ઞાનમ્] વિભાવજ્ઞાન.

टीका:-અહીં (આ ગાથામાં) ઉપયોગનું લક્ષણ કહ્યું છે.

આત્માનો ચૈતન્ય-અનુવર્તી (ચૈતન્યને અનુસરીને વર્તનારો) પરિણામ તે ઉપયોગ છે. ઉપયોગ ધર્મ છે, જીવ ધર્મી છે. દીપક અને પ્રકાશના જેવો એમનો સંબંધ છે. જ્ઞાન અને દર્શનના ભેદથી આ ઉપયોગ બે પ્રકારનો છે (અર્થાત્ ઉપયોગના બે પ્રકાર છે : જ્ઞાનોપયોગ અને દર્શનોપયોગ). આમાં જ્ઞાનોપયોગ પણ સ્વભાવ અને વિભાવના ભેદને લીધે બે પ્રકારનો છે (અર્થાત્ જ્ઞાનોપયોગના પણ બે પ્રકાર છે : સ્વભાવજ્ઞાનોપયોગ અને વિભાવજ્ઞાનોપયોગ). તેમાં સ્વભાવજ્ઞાન અમૂર્ત, અવ્યાબાધ, અતીન્દ્રિય અને અવિનાશી છે; તે પણ કાર્ય અને કારણરૂપે બે પ્રકારનું છે (અર્થાત્ સ્વભાવજ્ઞાનના પણ બે પ્રકાર છે : કાર્યસ્વભાવજ્ઞાન અને કારણસ્વભાવજ્ઞાન). કાર્ય તો સકળવિમળ (સર્વથા નિર્મળ) કેવળજ્ઞાન છે અને તેનું કારણ પરમ પારિણામિકભાવે રહેલું ત્રિકાળનિરુપાધિરૂપ સહજજ્ઞાન છે. કેવળ વિભાવરૂપ જ્ઞાનો ત્રણ છે : કુમતિ, કુશ્રુત અને વિભંગ.

આ ઉપયોગના ભેદરૂપ જ્ઞાનના ભેદો, હવે કહેવામાં આવતાં બે સૂત્રો દ્વારા (૧૧ ને ૧૨ મી ગાથા દ્વારા) જાણવા.

(માલિની)

અથ સકલજિનોક્તજ્ઞાનભેદં પ્રબુદ્ધા
પરિહૃતપરભાવઃ સ્વસ્વરૂપે સ્થિતો યઃ ।
સપદિ વિશતિ યત્તચ્ચિચ્ચમત્કારમાત્રં
સ ભવતિ પરમશ્રીકામિનીકામરૂપઃ ॥ ૧૭ ॥

**કેવલમિંદિયરહિયં અસહાયં તં સહાવણાણં તિ ।
સણ્ણાણિદરવિયપ્પે વિહાવણાણં હવે દુવિહં ॥ ૧૧ ॥**

[ભાવાર્થ:-ચૈતન્યાનુવિધાયી પરિણામ તે ઉપયોગ છે. ઉપયોગ બે પ્રકારનો છે : (૧) જ્ઞાનોપયોગ અને (૨) દર્શનોપયોગ. જ્ઞાનોપયોગના પણ બે પ્રકાર છે : (૧) સ્વભાવજ્ઞાનોપયોગ અને (૨) વિભાવજ્ઞાનોપયોગ. સ્વભાવજ્ઞાનોપયોગ પણ બે પ્રકારનો છે : (૧) કાર્યસ્વભાવજ્ઞાનોપયોગ (અર્થાત્ કેવળજ્ઞાનોપયોગ) અને (૨) કારણસ્વભાવજ્ઞાનોપયોગ (અર્થાત્ *સહજજ્ઞાનોપયોગ). વિભાવજ્ઞાનોપયોગ પણ બે પ્રકારનો છે : (૧) સમ્યક્ વિભાવજ્ઞાનોપયોગ અને (૨) મિથ્યા વિભાવજ્ઞાનોપયોગ (અર્થાત્ કેવળ વિભાવજ્ઞાનોપયોગ). સમ્યક્ વિભાવજ્ઞાનોપયોગના ચાર ભેદો (સુમતિજ્ઞાનોપયોગ, સુશ્રુતજ્ઞાનોપયોગ, સુઅવધિજ્ઞાનોપયોગ અને મનઃપર્યયજ્ઞાનોપયોગ) હવેની બે ગાથાઓમાં કહેશે. મિથ્યા વિભાવજ્ઞાનોપયોગના અર્થાત્ કેવળ વિભાવજ્ઞાનોપયોગના ત્રણ ભેદો છે : (૧) કુમતિજ્ઞાનોપયોગ, (૨) કુશ્રુતજ્ઞાનોપયોગ અને (૩) વિભંગજ્ઞાનોપયોગ અર્થાત્ કુઅવધિજ્ઞાનોપયોગ.]

[હવે દસમી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :]

[શ્લોકાર્થ:-] જિનેંદ્રકથિત સમસ્ત જ્ઞાનના ભેદોને જાણીને જે પુરુષ પરભાવોને પરિહરી નિજ સ્વરૂપમાં સ્થિત રહ્યો થકો શીઘ્ર ચૈતન્યમત્કારમાત્ર તત્ત્વમાં પેસી જાય છે-ઉંડો ઊતરી જાય છે, તે પુરુષ પરમશ્રીરૂપી કામિનીનો વલ્લભ થાય છે (અર્થાત્ મુક્તિસુંદરીનો પતિ થાય છે). ૧૭.

**અસહાય, ઇંદ્રિવિહીન, કેવળ, તે સ્વભાવિક જ્ઞાન છે;
સુજ્ઞાન ને અજ્ઞાન-એમ વિભાવજ્ઞાન દ્વિવિધ છે. ૧૧.**

* સહજજ્ઞાનોપયોગ પરમ પારિણામિકભાવે સ્થિત છે તેમ જ ત્રણે કાળે ઉપાધિ રહિત છે; તેમાંથી

**સળ્ળાળં ચઠભેયં મદિસુદઓહી તહેવ મળપજ્ઞં ।
અળ્ળાળં તિવિયપ્પં મદિયાઈ ભેદદો ચેવ ॥ ૧૨ ॥**

કેવલમિન્દ્રિયરહિતં અસહાયં તત્સ્વભાવજ્ઞાનમિતિ ।
સંજ્ઞાનેતરવિકલ્પે વિભાવજ્ઞાનં ભવેદ્ દ્વિવિધમ્ ॥ ૧૧ ॥
સંજ્ઞાનં ચતુર્ભેદં મતિશ્રુતાવધયસ્તથૈવ મનઃપર્યયમ્ ।
અજ્ઞાનં ત્રિવિકલ્પં મત્યાદેર્ભેદતથૈવ ॥ ૧૨ ॥

અત્ર ચ જ્ઞાનભેદમુક્તમ્ ।

નિરુપાધિસ્વરૂપત્વાત્ કેવલમ્, નિરાવરણસ્વરૂપત્વાત્ ક્રમકરણવ્યવધાનાપોઢમ્,

**મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યય-ભેદ છે સુજ્ઞાનના;
કુમતિ, કુઅવધિ, કુશ્રુત-એ ત્રણ ભેદ છે અજ્ઞાનના. ૧૨.**

અન્યયાર્થ:-[કેવલમ્] જે (જ્ઞાન) કેવળ, [ઇન્દ્રિયરહિતમ્] ઇન્દ્રિયરહિત અને [અસહાયં] અસહાય છે, [તત્] તે [સ્વભાવજ્ઞાનમ્] [સંજ્ઞાનેતરવિકલ્પે] સમ્યજ્ઞાન અને મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ ભેદ પાડવામાં આવતાં, [વિભાવજ્ઞાનં] વિભાવજ્ઞાન [દ્વિવિધં ભવેત્] બે પ્રકારનું છે.

[સંજ્ઞાનં] સમ્યજ્ઞાન [ચતુર્ભેદં] ચાર ભેદવાળું છે : [મતિશ્રુતાવધયઃ તથા એવ મનઃપર્યયમ્] મતિ, શ્રુત, અવધિ તથા મનઃપર્યય; [અજ્ઞાનં ચ એવ] અને અજ્ઞાન (-મિથ્યાજ્ઞાન) [મત્યાદેઃ ભેદતઃ] મતિ આદિના ભેદથી [ત્રિવિકલ્પમ્] ત્રણ ભેદવાળું છે.

ટીકા:-અહીં (આ ગાથાઓમાં) જ્ઞાનના ભેદ કહ્યા છે.

જે ઉપાધિ વિનાના સ્વરૂપવાળું હોવાથી ^૧કેવળ છે, આવરણ વિનાના સ્વરૂપવાળું હોવાથી ક્રમ, ઇન્દ્રિય અને (દેશ-કાળાદિ) ^૨વ્યવધાન રહિત છે, એક એક

(સર્વને જાણનારો) કેવળજ્ઞાનોપયોગ પ્રગટે છે. માટે સહજજ્ઞાનોપયોગ કારણ છે અને કેવળજ્ઞાનોપયોગ કાર્ય છે. આમ હોવાથી સહજજ્ઞાનોપયોગને કારણસ્વભાવજ્ઞાનોપયોગ કહેવાય છે અને કેવળજ્ઞાનોપયોગને કાર્યસ્વભાવજ્ઞાનોપયોગ કહેવાય છે.

૧ કેવળ = એકલું; નિર્ભેળ; શુદ્ધ.

૨ વ્યવધાન=આડ; પડો; અંતર; આંતર; વિધન.

અપ્રતિવસ્તુવ્યાપકત્વાત્ અસહાયમ્, તત્કાર્યસ્વભાવજ્ઞાનં ભવતિ। કારણજ્ઞાનમપિ તાદૃશં ભવતિ।

નિજપરમાત્મસ્થિતસહજદર્શનસહજચારિત્રસહજસુખસહજપરમચિચ્છત્તિનિજકારણ-સમયસારસ્વરૂપાણિ ચ યુગપત્ પરિચ્છેતું સમર્થત્વાત્ તથાવિધમેવ। ઇતિ શુદ્ધજ્ઞાનસ્વરૂપમુક્તમ્।

ઇદાનીં શુદ્ધાશુદ્ધજ્ઞાનસ્વરૂપભેદસ્ત્વયમુચ્યતે। અનેકવિકલ્પસનાથં મતિજ્ઞાનમ્ ઉપલિબ્ધભાવનોપયોગાચ અવગ્રહાદિભેદાચ બહુબહુવિધાદિભેદાદ્વા। લબ્ધિભાવનાભેદાચ્છુતજ્ઞાનં દ્વિવિધમ્। દેશસર્વપરમભેદાદવધિજ્ઞાનં ત્રિવિધમ્। ઋજુવિપુલમતિવિકલ્પાન્મનઃપર્યયજ્ઞાનં ચ દ્વિવિધમ્। પરમભાવસ્થિતસ્ય સમ્યગ્દેહેરેતત્સંજ્ઞાનચતુષ્કં ભવતિ।

વસ્તુમાં નહિ વ્યાપતું હોવાથી (–સમસ્ત વસ્તુઓમાં વ્યાપતું હોવાથી) અસહાય છે, તે કાર્યસ્વભાવજ્ઞાન છે. કારણજ્ઞાન પણ તેવું જ છે. શાથી? નિજ પરમાત્મામાં રહેલાં સહજદર્શન, સહજચારિત્ર, સહજસુખ અને સહજપરમચિત્શક્તિરૂપ નિજ કારણ–સમયસારનાં સ્વરૂપોને યુગપદ્ જાણવાને સમર્થ હોવાથી તેવું જ છે. આમ શુદ્ધ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ કહ્યું.

હવે આ (નીચે પ્રમાણે), શુદ્ધાશુદ્ધ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ અને ભેદ કહેવામાં આવે છે :
^૧ઉપલબ્ધિ, ભાવના અને ઉપયોગથી તથા ^૨અવગ્રહાદિ ભેદથી અથવા ^૩બહુ, બહુવિધ વગેરે ભેદથી મતિજ્ઞાન અનેક ભેદવાળું છે. લબ્ધિ અને ભાવનાના ભેદથી શ્રુતજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે. દેશ, સર્વ અને પરમના ભેદથી (અર્થાત્ દેશાવધિ, સર્વાવધિ અને પરમાવધિ એવા ત્રણ ભેદોને લીધે) અવધિજ્ઞાન ત્રણ પ્રકારનું છે. ઋજુમતિ અને વિપુલમતિના ભેદને લીધે મનઃપર્યયજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે. પરમભાવમાં સ્થિત

૧. મતિજ્ઞાન ત્રણ પ્રકારનું છે: ઉપલબ્ધિ, ભાવના અને ઉપયોગ. મતિજ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ જેમાં નિમિત્ત છે એવી અર્થગ્રહણશક્તિ (–પદાર્થને જાણવાની શક્તિ) તે ઉપલબ્ધિ છે; જાણેલા પદાર્થ પ્રત્યે ફરીફરીને ચિંતન તે ભાવના છે; ‘આ કાળું છે, ’ ‘આ પીળું છે’ ઇત્યાદિરૂપે અર્થગ્રહણવ્યાપાર (–પદાર્થને જાણવાનો વ્યાપાર) તે ઉપયોગ છે.

૨. મતિજ્ઞાન ચાર ભેદવાળું છે: અવગ્રહ, ઈદા (–વિચારણા), અવાય (–નિર્ણય) અને ધારણા. [વિશેષ માટે મોક્ષશાસ્ત્ર (ટીકા સહિત) જુઓ.]

૩. મતિજ્ઞાન બાર ભેદવાળું છે: બહુ, એક, બહુવિધ, એકવિધ, ક્ષિપ્ર, અક્ષિપ્ર, અનિઃસૃત, નિઃસૃત, અનુક્ત, ઉક્ત, ધ્રુવ અને અધ્રુવ. [વિશેષ માટે મોક્ષશાસ્ત્ર (ટીકા સહિત) જુઓ.]

મતિશ્રુતાવધિજ્ઞાનાનિ મિથ્યાદૃષ્ટિં પરિપ્રાપ્ય કુમતિકુશ્રુતવિભંગજ્ઞાનાનીતિ નામાન્તરાણિ પ્રપેદિરે।

અત્ર સહજજ્ઞાનં શુદ્ધાન્તસ્તત્ત્વપરમતત્ત્વવ્યાપકત્વાત્ સ્વરૂપપ્રત્યક્ષમ્। કેવલજ્ઞાનં સકલપ્રત્યક્ષમ્। ‘રૂપિષ્વવધેઃ’ ઇતિ વચનાદવધિજ્ઞાનં વિકલપ્રત્યક્ષમ્। તદનન્તભાગવસ્ત્વંશગ્રાહકત્વાન્મનઃપર્યયજ્ઞાનં ચ વિકલપ્રત્યક્ષમ્। મતિશ્રુતજ્ઞાનદ્વિતયમપિ પરમાર્થતઃ પરોક્ષં વ્યવહારતઃ પ્રત્યક્ષં ચ ભવતિ।

કિં ચ ઉક્તેષુ જ્ઞાનેષુ સાક્ષાન્મોક્ષમૂલમેકં નિજપરમતત્ત્વનિષ્ઠસહજજ્ઞાનમેવ। અપિ ચ પારિણામિકભાવસ્વભાવેન ભવ્યસ્ય પરમસ્વભાવત્વાત્ સહજજ્ઞાનાદપરમુપાદેયં ન સમસ્તિ।

અનેન સહજચિદ્વિલાસરૂપેણ સદા સહજપરમવીતરાગશર્મામૃતેન અપ્રતિહતનિરાવરણ-પરમચિચ્છત્કિરૂપેણ સદાન્તર્મુખે સ્વસ્વરૂપાવિચલસ્થિતિરૂપસહજપરમચારિત્રેણ ત્રિકાલેષ્વ-

સમ્યદ્દૃષ્ટિએ ^૧આ ચાર સમ્યજ્ઞાનો હોય છે. મિથ્યાદર્શન હોય ત્યાં મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન અને અવધિજ્ઞાન ‘કુમતિજ્ઞાન’, ‘કુશ્રુતજ્ઞાન’ અને ‘વિભંગજ્ઞાન’-એવાં નામાંતરોને (અન્ય નામોને) પામે છે.

અહીં (ઉપર કહેલાં જ્ઞાનોને વિષે) સહજજ્ઞાન, શુદ્ધ અંતઃતત્ત્વરૂપ પરમતત્ત્વમાં વ્યાપક હોવાથી, સ્વરૂપપ્રત્યક્ષ છે. કેવળજ્ઞાન સકલપ્રત્યક્ષ (સંપૂર્ણ પ્રત્યક્ષ) છે. ‘રૂપિષ્વવધેઃ (અવધિજ્ઞાનનો વિષય-સંબંધ રૂપી દ્રવ્યોમાં છે)’ એવું (આગમનું) વચન હોવાથી અવધિજ્ઞાન વિકલપ્રત્યક્ષ (એકદેશપ્રત્યક્ષ) છે. તેના અનંતમાં ભાગે વસ્તુના અંશનું ગ્રાહક (-જાણનારું) હોવાથી મનઃપર્યયજ્ઞાન પણ વિકલપ્રત્યક્ષ છે. મતિજ્ઞાન ને શ્રુતજ્ઞાન બન્ને પરમાર્થથી પરોક્ષ છે અને વ્યવહારથી પ્રત્યક્ષ છે.

વળી વિશેષ એ કે-ઉક્ત (ઉપર કહેલાં) જ્ઞાનોમાં સાક્ષાત્ મોક્ષનું મૂળ નિજપરમતત્ત્વમાં સ્થિત એવું એક સહજજ્ઞાન જ છે; તેમ જ સહજજ્ઞાન (તેના) પારિણામિકભાવરૂપ સ્વભાવને લીધે ભવ્યનો પરમસ્વભાવ હોવાથી, સહજજ્ઞાન સિવાય બીજું કંઈ ઉપાદેય નથી.

આ સહજચિદ્વિલાસરૂપે (૧) સદા સહજ પરમ વીતરાગ સુખામૃત, (૨) અપ્રતિહત નિરાવરણ પરમ ચિત્શક્તિનું રૂપ, (૩) સદા અંતર્મુખ એવું સ્વસ્વરૂપમાં અવિચળ સ્થિતિરૂપ

૧. સુમતિજ્ઞાન ને સુશ્રુતજ્ઞાન સર્વ સમ્યદ્દૃષ્ટિ જીવોને હોય છે. સુઅવધિજ્ઞાન કોઈ કોઈ સમ્યદ્દૃષ્ટિ જીવોને હોય છે. મનઃપર્યયજ્ઞાન કોઈ કોઈ મુનિવરોને-વિશિષ્ટસંયમધરોને-હોય છે.

૨. સ્વરૂપપ્રત્યક્ષ = સ્વરૂપે પ્રત્યક્ષ; સ્વરૂપ-અપેક્ષાએ પ્રત્યક્ષ; સ્વભાવે પ્રત્યક્ષ.

વ્યુચ્છિન્નતયા સદા સન્નિહિતપરમચિદ્રૂપશ્રદ્ધાનેન અનેન સ્વભાવાનંતચતુષ્ટયેન સનાથમ્
અનાથમુક્તિસુન્દરીનાથમ્ આત્માનં ભાવયેત્ ।

इत्यनेनोपन्यासेन संसारव्रततिमूललवित्रेण ब्रह्मोपदेशः कृत इति ।

(માલિની)

इति निगदितभेदज्ञानमासाद्य भव्यः
परिहरतु समस्तं घोरसंसारमूलम् ।
सुकृतमसुकृतं वा दुःखमुच्चैः सुखं वा
तत उपरि समग्रं शाश्वतं शं प्रयाति ॥ १८ ॥

(અનુષ્ટુભ)

परिग्रहाग्रहं मुक्त्वा कृत्वोपेक्षां च विग्रहे ।
निर्व्यग्रप्रायचिन्मात्रविग्रहं भावयेद् बुधः ॥ १९ ॥

સહજ પરમ ચારિત્ર, અને (૪) ત્રણે કાળે અવિચ્છિન્ન (અતૂટક) હોવાથી સદા નિકટ એવી
પરમ ચૈતન્યરૂપની શ્રદ્ધા-એ સ્વભાવ-અનંતચતુષ્ટયથી જે સનાથ (સહિત) છે એવા આત્માને-
અનાથ મુક્તિસુંદરીના નાથને-ભાવવો (અર્થાત્ સહજજ્ઞાનવિલાસરૂપે સ્વભાવઅનંતચતુષ્ટયયુક્ત
આત્માને ભાવવો-અનુભવવો).

આમ સંસારરૂપી લતાનું મૂળ છેદવાને દાતરડારૂપ આ ^૧ઉપન્યાસથી બ્રહ્મોપદેશ કર્યો.

[હવે આ બે ગાથાઓની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ પાંચ શ્લોકો કહે છે :]

[**શ્લોકાર્થ:-**] એ રીતે કહેવામાં આવેલા ભેદોના જ્ઞાનને પામીને ભવ્ય જીવ ઘોર
સંસારના મૂળરૂપ સમસ્ત ^૨સુકૃત કે દુષ્કૃતને, સુખ કે દુઃખને અત્યંત પરિહરો. તેનાથી ઉપર
(અર્થાત્ તેને ઓળંગી જતાં), જીવ સમગ્ર (પરિપૂર્ણ) શાશ્વત સુખને પામે છે. ૧૮.

[**શ્લોકાર્થ:-**] પરિગ્રહનું ગ્રહણ છોડીને તેમ જ શરીર પ્રત્યે ઉપેક્ષા કરીને બુધ પુરુષે
અવ્યગ્રતાથી (નિરાકુળતાથી) ભરેલું ચૈતન્ય માત્ર જેનું શરીર છે તેને (-આત્માને) ભાવવો.
૧૯.

૧. ઉપન્યાસ = કથન; સૂચન; લખાણ; પ્રારંભિક કથન; પ્રસ્તાવના.

૨. સુકૃત કે દુષ્કૃત = શુભ કે અશુભ

૩૦]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

શસ્તાશસ્તસમસ્તરાગવિલયાન્મોહસ્ય નિર્મૂલનાદ
દ્વેષામ્ભઃપરિપૂર્ણમાનસઘટપ્રધ્વંસનાત્ પાવનમ્ ।
જ્ઞાનજ્યોતિરનુત્તમં નિરુપધિ પ્રવ્યક્તિ નિત્યોદિતં
ભેદજ્ઞાનમહીજસત્ફલમિદં વન્ધ્યં જગન્મંગલમ્ ॥ ૨૦ ॥

(મંદાક્રાંતા)

મોક્ષે મોક્ષે જયતિ સહજજ્ઞાનમાનન્દતાનં
નિર્વ્યાબાધં સ્ફુટિતસહજાવસ્થમન્તર્મુખં ચ ।
લીનં સ્વસિમન્સહજવિલસદ્વિચ્છમત્કારમાત્રે
સ્વસ્ય જ્યોતિઃપ્રતિહતતતમોવૃત્તિ નિત્યાભિરામમ્ ॥ ૨૧ ॥

(અનુષ્ટુપ્)

સહજજ્ઞાનસામ્રાજ્યસર્વસ્વં શુદ્ધચિન્મયમ્ ।
મમાત્માનમયં જ્ઞાત્વા નિર્વિકલ્પો ભવામ્યહમ્ ॥ ૨૨ ॥

[શ્લોકાર્થ:-] મોહને નિર્મૂળ કરવાથી, પ્રશસ્ત-અપ્રશસ્ત સમસ્ત રાગનો વિલય કરવાથી અને દ્વેષરૂપી જળથી ભરેલા મનરૂપી ઘડાનો નાશ કરવાથી, પવિત્ર, ^૧અનુત્તમ, ^૨નિરુપધિ અને નિત્ય-ઉદિત (સદા પ્રકાશમાન) એવી જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રગટ થાય છે. ભેદજ્ઞાનરૂપી વૃક્ષનું આ ^૩સત્ફળ વંધ છે, જગતને મંગળરૂપ છે. ૨૦.

[શ્લોકાર્થ:-] આનંદમાં જેનો ફેલાવ છે, જે અવ્યાબાધ (બાધા રહિત) છે, જેની સહજ અવસ્થા ખીલી નીકળી છે, જે અંતર્મુખ છે, જે પોતામાં-સહજ વિલસતા (ખેલતા, પરિણમતા) ચિત્યમત્કારમાત્રમાં-લીન છે, જેણે નિજ જ્યોતિથી તમોવૃત્તિને (-અંધકારદશાને, અજ્ઞાનપરિણતિને) નષ્ટ કરી છે અને જે નિત્ય અભિરામ (સદા સુંદર) છે, એવું સહજજ્ઞાન સંપૂર્ણ મોક્ષમાં જયવંત વર્તે છે. ૨૧.

[શ્લોકાર્થ:-] સહજજ્ઞાનરૂપી સામ્રાજ્ય જેનું સર્વસ્વ છે એવો શુદ્ધચૈતન્યમય મારા આત્માને જાણીને, હું આ નિર્વિકલ્પ થાઉં. ૨૨.

૧. અનુત્તમ = જેનાથી બીજું કાંઈ ઉત્તમ નથી એવી; સર્વશ્રેષ્ઠ.

૨. નિરુપધિ = ઉપધિ વિનાની; પરિગ્રહ રહિત; બાહ્ય સામગ્રી રહિત; ઉપાધિ રહિત; છળકપટ રહિત-સરળ.

૩. સત્ફળ = સુંદર ફળ; સારું ફળ; ઉત્તમ ફળ; સાચું ફળ.

**તહ દંસણવઓગો સસહાવેદરવિયપ્પદો દુવિહો ।
કેવલમિંદિયરહિયં અસહાયં તં સહાવમિદિ ભણિદં ॥ ૧૩ ॥**

તથા દર્શનોપયોગઃ સ્વસ્વભાવેતરવિકલ્પતો દ્વિવિધઃ ।

કેવલમિન્દ્રિયરહિતં અસહાયં તત્ સ્વભાવ ઇતિ ભણિતઃ ॥ ૧૩ ॥

દર્શનોપયોગસ્વરૂપાધ્યાનમેતત્ ।

યથા જ્ઞાનોપયોગો બહુવિધવિકલ્પસનાથઃ દર્શનોપયોગશ્ચ તથા । સ્વભાવદર્શનોપયોગો વિભાવદર્શનોપયોગશ્ચ । સ્વભાવોઽપિ દ્વિવિધઃ, કારણસ્વભાવઃ કાર્યસ્વભાવશ્ચેતિ । તત્ર કારણદૃષ્ટિઃ સદા પાવનરૂપસ્ય ઔદયિકાદિચતુર્ણા વિભાવસ્વભાવપરભાવાનામગોચરસ્ય

**ઉપયોગ દર્શનો સ્વભાવ-વિભાવરૂપ દ્વિવિધ છે;
અસહાય, ઇન્દ્રિયરહિત, કેવળ, તે સ્વભાવ કહેલ છે. ૧૩.**

અન્યાર્થઃ—[તથા] તેવી રીતે [દર્શનોપયોગઃ] દર્શનોપયોગ [સ્વસ્વભાવેતરવિકલ્પતઃ] સ્વભાવ અને વિભાવના ભેદથી [દ્વિવિધઃ] બે પ્રકારનો છે. [કેવલમ્] જે કેવળ, [ઇન્દ્રિયરહિતમ્] ઇન્દ્રિયરહિત અને [અસહાયં] અસહાય છે, [તત્] તે [સ્વભાવઃ ઇતિ ભણિતઃ] સ્વભાવદર્શનોપયોગ કહ્યો છે.

ટીકા:—આ, દર્શનોપયોગના સ્વરૂપનું કથન છે.

જેમ જ્ઞાનોપયોગ બહુવિધ ભેદોવાળો છે, તેમ દર્શનોપયોગ પણ તેવો છે. (ત્યાં પ્રથમ, તેના બે ભેદ છે :) સ્વભાવદર્શનોપયોગ અને વિભાવદર્શનોપયોગ. સ્વભાવદર્શનોપયોગ પણ બે પ્રકારનો છે : કારણસ્વભાવદર્શનોપયોગ અને કાર્યસ્વભાવદર્શનોપયોગ.

ત્યાં ^૧કારણદૃષ્ટિ તો, સદા પાવનરૂપ અને ઔદયિકાદિ ચાર ^૨વિભાવસ્વભાવ

૧. દૃષ્ટિ = દર્શન, [દર્શન અથવા દૃષ્ટિના બે અર્થ છે: (૧) સામાન્ય પ્રતિભાસ, અને (૨) શ્રદ્ધા, જ્યાં જે અર્થ ઘટતો હોય ત્યાં તે અર્થ સમજવો. બન્ને અર્થો ગર્ભિત હોય ત્યાં બન્ને સમજવા.]

૨. વિભાવ = વિશેષ ભાવ; અપેક્ષિત ભાવ. [ઔદયિક, ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક અને ક્ષાયિક એ ચાર ભાવો અપેક્ષિત ભાવો હોવાથી તેમને વિભાવસ્વભાવ પરભાવો કહ્યા છે. એક સહજપરમપારિણામિક ભાવને જ સદા-પાવનરૂપ નિજ સ્વભાવ કહ્યો છે. ચાર વિભાવભાવોનો આશ્રય કરવાથી પરમપારિણામિકભાવનો આશ્રય થતો નથી. પરમપારિણામિકભાવનો આશ્રય કરવાથી જ સમ્યક્ત્વથી માંડીને મોક્ષદશા સુધીની દશાઓ પ્રાપ્ત થાય છે.]

સહજપરમપારિણામિકભાવસ્વભાવસ્ય કારણસમયસારસ્વરૂપસ્ય નિરાવરણસ્વભાવસ્ય
સ્વસ્વભાવસત્તામાત્રસ્ય પરમચૈતન્યસામાન્યસ્વરૂપસ્ય અકૃત્રિમપરમસ્વસ્વરૂપાવિચલસ્થિતિ-
સનાથશુદ્ધચારિત્રસ્ય નિત્યશુદ્ધનિરંજનબોધસ્ય નિખિલદુરઘવીરવૈરિસેના વૈજયન્તી-
વિધ્વંસકારણસ્ય તસ્ય ખલુ સ્વરૂપશ્રદ્ધાનમાત્રમેવ ।

અન્યા કાર્યદષ્ટિઃ દર્શનજ્ઞાનાવરણીયપ્રમુખઘાતિકર્મક્ષયેણ જાતૈવ । અસ્ય ખલુ
ક્ષાયિકજીવસ્ય સકલવિમલકેવલાવબોધબુદ્ધભુવનત્રયસ્ય
સ્વાત્મોત્થપરમવીતરાગસુખસુધાસમુદ્રસ્ય યથાખ્યાતાભિધાનકાર્યશુદ્ધચારિત્રસ્ય
સાઘનિધનામૂર્તાત્રીદ્રિયસ્વભાવશુદ્ધસદ્ભૂત વ્યવહારનયાત્મકસ્ય
ત્રૈલોક્યભવ્યજનતાપ્રત્યક્ષવંદનાયોગ્યસ્ય તીર્થકરપરમદેવસ્ય કેવલજ્ઞાનવદિયમપિ
યુગપદ્મલોકલોકવ્યાપિની ।

પરભાવોને અગોચર એવો સહજ-પરમપારિણામિકભાવરૂપ જેનો સ્વભાવ છે, જે કારણસમયસારસ્વરૂપ છે, નિરાવરણ જેનો સ્વભાવ છે, જે નિજ સ્વભાવસત્તામાત્ર છે, જે પરમચૈતન્યસામાન્યસ્વરૂપ છે, જે અકૃત્રિમ પરમ સ્વ-સ્વરૂપમાં અવિચલસ્થિતિમય શુદ્ધચારિત્રસ્વરૂપ છે, જે નિત્ય-શુદ્ધ-નિરંજનજ્ઞાનસ્વરૂપ છે અને જે સમસ્ત દુષ્ટ પાપોરૂપ વીર દુશ્મનોની સેનાની ધજાના નાશનું કારણ છે એવા આત્માના ખરેખર ^૧સ્વરૂપશ્રદ્ધાનમાત્ર જ છે (અર્થાત્ કારણદષ્ટિ તો ખરેખર શુદ્ધાત્માની સ્વરૂપશ્રદ્ધામાત્ર જ છે).

બીજી કાર્યદષ્ટિ દર્શનાવરણીય-જ્ઞાનાવરણીયાદિ ઘાતિકર્મોના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ ક્ષાયિક જીવને-જેણે સકળવિમળ (સર્વથા નિર્મળ) કેવળજ્ઞાન વડે ત્રણ ભુવનને જાણ્યા છે, નિજ આત્માથી ઉત્પન્ન થતા પરમ વીતરાગ સુખામૃતનો જે સમુદ્ર છે, જે યથાખ્યાત નામના કાર્યશુદ્ધચારિત્રસ્વરૂપ છે, જે સાદિ-અનંત અમૂર્ત અતીન્દ્રિયસ્વભાવવાળા ^૨શુદ્ધસદ્ભૂતવ્યવહારનયાત્મક છે, અને જે ત્રિલોકના ભવ્ય જનોને પ્રત્યક્ષ વંદનાયોગ્ય છે, એવા તીર્થકરપરમદેવને-કેવળજ્ઞાનની માફક આ (કાર્યદષ્ટિ) પણ યુગપદ્મ લોકલોકમાં વ્યાપનારી છે.

૧. સ્વરૂપશ્રદ્ધાન = સ્વરૂપ-અપેક્ષાએ શ્રદ્ધાન. [જેમ કારણસ્વભાવજ્ઞાન અર્થાત્ સહજજ્ઞાન સ્વરૂપપ્રત્યક્ષ છે, તેમ કારણસ્વભાવદષ્ટિ અર્થાત્ સહજદર્શન સ્વરૂપશ્રદ્ધાનમાત્ર જ છે.]

૨. તીર્થકરપરમદેવ શુદ્ધસદ્ભૂતવ્યવહારનયસ્વરૂપ છે, કે જે શુદ્ધસદ્ભૂતવ્યવહારનય સાદિ-અનંત, અમૂર્તિક અને અતીન્દ્રિયસ્વભાવવાળો છે.

इति कार्यकारणरूपेण स्वभावदर्शनोपयोगः प्रोक्तः। विभावदर्शनोपयोगोऽप्युत्तरसूत्र-
स्थितत्वात् तत्रैव दृश्यत इति ।

(इन्द्रवज्रा)

दृग्ज्ञासिवृत्त्यात्मकमेकमेव
चैतन्यसामान्यनिजात्मतत्त्वम् ।
मुक्तिस्पृहाणामयनं तदुच्चै-
रेतेन मार्गेण विना न मोक्षः ॥ २३ ॥

ચક્ષુ અચક્ષુ ઓહી તિણિ વિ ભણિદં વિભાવદિદ્ધિ તિ ।

પજ્ઞાઓ દુવિયપ્પો સપરાવેક્ખો ય ણિરવેક્ખો ॥ ૧૪ ॥

ચક્ષુરચક્ષુરવધયસ્તિસોપિ ભણિતા વિભાવદ્દય્ય ઇતિ ।

પર્યાયો દ્વિવિકલ્પઃ સ્વપરાપેક્ષશ્ચ નિરપેક્ષઃ ॥ ૧૪ ॥

अशुद्धदृष्टिशुद्धाशुद्धपर्यायसूचनेयम् ।

આ રીતે કાર્યરૂપે અને કારણરૂપે સ્વભાવદર્શનોપયોગ કહ્યો. વિભાવદર્શનોપયોગ હવે પછીના સૂત્રમાં (૧૪ મી ગાથામાં) હોવાથી ત્યાં જ દર્શાવવામાં આવશે.

[હવે ૧૩ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ શ્લોક કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] દર્શિ-જ્ઞાસિ-વૃત્તિસ્વરૂપ (દર્શનજ્ઞાનચારિત્રરૂપે પરિણમતું) એવું જે એક જ ચૈતન્યસામાન્યરૂપ નિજ આત્મતત્ત્વ, તે મોક્ષચ્છુઓને (મોક્ષનો) પ્રસિદ્ધ માર્ગ છે; આ માર્ગ વિના મોક્ષ નથી. ૨૩.

ચક્ષુ, અચક્ષુ, અવધિ-ત્રણ દર્શન વિભાવિક છે કહ્યાં;

નિરપેક્ષ, સ્વપરાપેક્ષ-એ બે ભેદ છે પર્યાયના. ૧૪.

અન્યાર્થ:-[ચક્ષુરચક્ષુરવધયઃ] ચક્ષુ, અચક્ષુ અને અવધિ [તિસ્રઃ અપિ] એ ત્રણે [વિભાવદ્દય્યઃ] વિભાવદર્શન [ઇતિ ભણિતાઃ] કહેવામાં આવ્યાં છે. [પર્યાયઃ દ્વિવિકલ્પઃ] પર્યાય દ્વિવિધ છે: [સ્વપરાપેક્ષઃ] સ્વપરાપેક્ષ (સ્વ ને પરની અપેક્ષા યુક્ત) [ચ] અને [નિરપેક્ષઃ] નિરપેક્ષ.

ટીકા:-આ, અશુદ્ધ દર્શનની તથા શુદ્ધ ને અશુદ્ધ પર્યાયની સૂચના છે.

મતિજ્ઞાનાવરણીયકર્મક્ષયોપશમેન યથા મૂર્ત વસ્તુ જાનાતિ તથા ચક્ષુર્દર્શનાવરણીય-
કર્મક્ષયોપશમેન મૂર્ત વસ્તુ પશ્યતિ ચ। યથા શ્રુતજ્ઞાનાવરણીયકર્મક્ષયોપશમેન શ્રુતદ્વારેણ
દ્રવ્યશ્રુતનિગદિતમૂર્તમૂર્તસમસ્તં વસ્તુજાતં પરોક્ષવૃત્ત્યા જાનાતિ તથૈવાચક્ષુર્દર્શનાવરણીય-
કર્મક્ષયોપશમેન સ્પર્શનરસનઘ્રાણશ્રોત્રદ્વારેણ તત્તદ્યોગ્યવિષયાન્ પશ્યતિ ચ। યથા અવધિજ્ઞાના-
વરણીયકર્મક્ષયોપશમેન શુદ્ધપુદ્ગલપર્યંતં મૂર્તદ્રવ્યં જાનાતિ તથા અવધિદર્શનાવરણીય-
કર્મક્ષયોપશમેન સમસ્તમૂર્તપદાર્થં પશ્યતિ ચ।

અત્રોપયોગવ્યાખ્યાનાનન્તરં પર્યાયસ્વરૂપમુચ્યતે। પરિ સમન્તાત્ ભેદમેતિ ગચ્છતીતિ
પર્યાયઃ। અત્ર સ્વભાવપર્યાયઃ ષડ્દ્રવ્યસાધારણઃ અર્થપર્યાયઃ અવાહનસંગોચરઃ અતિસૂક્ષ્મઃ
આગમપ્રામાણ્યાદભ્યુપગમ્યોઽપિ ચ ષડ્દાનિવૃદ્ધિવિકલ્પયુતઃ। અનંતભાગવૃદ્ધિઃ
અસંખ્યાતભાગવૃદ્ધિઃ સંખ્યાતભાગવૃદ્ધિઃ સંખ્યાતગુણવૃદ્ધિઃ અસંખ્યાતગુણવૃદ્ધિઃ અનંતગુણવૃદ્ધિઃ,
તથા

જેમ મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી (જીવ) મૂર્ત વસ્તુને જાણે છે, તેમ
ચક્ષુર્દર્શનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી (જીવ) મૂર્ત વસ્તુને *દેખે છે. જેમ શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય
કર્મના ક્ષયોપશમથી (જીવ) શ્રુત દ્વારા દ્રવ્યશ્રુતે કહેલા મૂર્ત-અમૂર્ત સમસ્ત વસ્તુસમૂહને પરોક્ષ
રીતે જાણે છે, તેમ અચક્ષુર્દર્શનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી (જીવ) સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ અને
શ્રોત્ર દ્વારા તેને તેને યોગ્ય વિષયોને દેખે છે. જેમ અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી
(જીવ) શુદ્ધપુદ્ગલપર્યંત (-પરમાણુ સુધીના) મૂર્તદ્રવ્યને જાણે છે, તેમ અવધિદર્શનાવરણીય
કર્મના ક્ષયોપશમથી (જીવ) સમસ્ત મૂર્ત પદાર્થને દેખે છે.

(ઉપર પ્રમાણે) ઉપયોગનું વ્યાખ્યાન કર્યા પછી અહીં પર્યાયનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવે
છે:

પરિ સમન્તાત્ ભેદમેતિ ગચ્છતીતિ પર્યાયઃ અર્થાત્ જે સર્વ તરફથી ભેદને પામે તે
પર્યાય છે.

તેમાં, સ્વભાવપર્યાય છ દ્રવ્યને સાધારણ છે, અર્થપર્યાય છે, વાણી અને મનને અગોચર
છે, અતિ સૂક્ષ્મ છે, આગમપ્રમાણથી સ્વીકારવાયોગ્ય તેમ જ છ હાનિ-વૃદ્ધિના ભેદો સહિત છે
અર્થાત્ અનંતભાગ વૃદ્ધિ, અસંખ્યાતભાગ વૃદ્ધિ, સંખ્યાતભાગ વૃદ્ધિ, સંખ્યાતગુણ વૃદ્ધિ,
અસંખ્યાતગુણ વૃદ્ધિ અને અનંતગુણ વૃદ્ધિ સહિત હોય છે અને એવી

* દેખવું = સામાન્યપણે અવલોકવું; સામાન્ય પ્રતિભાસ થવો.

હાનિશ્ચ નીયતે । અશુદ્ધપર્યાયો નરનારકાદિવ્યંજનપર્યાય ઇતિ ।

(માલિની)

અથ સતિ પરભાવે શુદ્ધમાત્માનમેકં
સહજગુણમણીનામાકરં પૂર્ણબોધમ્ ।
ભજતિ નિશિતબુદ્ધિર્યઃ પુમાન્ શુદ્ધદષ્ટિઃ
સ ભવતિ પરમશ્રીકામિનીકામરૂપઃ ॥ ૨૪ ॥

(માલિની)

ઇતિ પરગુણપર્યાયેષુ સત્સૂતમાનાં
હૃદયસરસિજાતે રાજતે કારણાત્મા ।
સપદિ સમયસારં તં પરં બ્રહ્મરૂપં
ભજ ભજસિ નિજોત્થં ભવ્યશાર્દૂલ સ ત્વમ્ ॥ ૨૫ ॥

(પૃથ્વી)

ઋચિચ્છસતિ સદગુણૈઃ ઋચિદશુદ્ધરૂપૈર્ગુણૈઃ
ઋચિત્સહજપર્યાયૈઃ ઋચિદશુદ્ધપર્યાયકૈઃ ।

રીતે (વૃદ્ધિની જેમ) કહાનિ પણ ઉતારાય છે.

અશુદ્ધપર્યાય નર-નારકાદિ વ્યંજનપર્યાય છે.

[હવે ૧૪ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ ત્રણ શ્લોકો કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] પરભાવ હોવા છતાં, સહજગુણમણિની ખાણરૂપ અને પૂર્ણજ્ઞાનવાળા શુદ્ધ આત્માને એકને જે તીક્ષ્ણબુદ્ધિવાળો શુદ્ધદષ્ટિ પુરુષ ભજે છે, તે પુરુષ પરમશ્રીરૂપી કામિનીનો (મુક્તિસુંદરીનો) વલ્લભ બને છે. ૨૪.

[**શ્લોકાર્થ:-**] એ રીતે પર ગુણપર્યાયો હોવા છતાં, ઉત્તમ પુરુષોના હૃદયકમળમાં કારણ-આત્મા વિરાજે છે. પોતાથી ઉત્પન્ન એવા તે પરમબ્રહ્મરૂપ સમયસારને -કે જેને તું ભજી રહ્યો છે તેને-, કે ભવ્યશાર્દૂલ (ભવ્યોત્તમ), તું શીઘ્ર ભજ; તું તે છે. ૨૫.

[**શ્લોકાર્થ:-**] જીવતત્ત્વ કવચિત્ સદગુણો સહિત *વિલસે છે-દેખાય છે,

* વિલસવું = દેખાવ દેવો; દેખાવું; ઝળકવું; આવિર્ભૂત થવું; પ્રગટ થવું.

૩૬]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

સનાથમપિ જીવતત્ત્વમનાથં સમસ્તૈરિદં
નમામિ પરિભાવયામિ સકલાર્થસિદ્ધયૈ સદા ॥ ૨૬ ॥

**ળરળારયતિરિયસુરા પજ્ઞાયા તે વિહાવમિદિ ભણિદા ।
કમ્મોપાધિવિવજ્ઞિયપજ્ઞાયા તે સહાવમિદિ ભણિદા ॥ ૧૫ ॥**

**નરનારકતિર્યક્સુરા: પર્યાયાસ્તે વિભાવા ઇતિ ભણિતા: ।
કર્મોપાધિવિવર્જિતપર્યાયાસ્તે સ્વભાવા ઇતિ ભણિતા: ॥ ૧૫ ॥**

સ્વભાવવિભાવપર્યાયસંક્ષેપોક્તિરિયમ્ ।
તત્ર સ્વભાવવિભાવપર્યાયાણાં મધ્યે સ્વભાવપર્યાયસ્તાવત્ દ્વિપ્રકારેણોચ્યતે ।
કારણશુદ્ધપર્યાય: કાર્યશુદ્ધપર્યાયશ્ચેતિ । ઇહ હિ સહજશુદ્ધનિશ્ચયેન
અનાદ્યનિધનામૂર્તાતીન્દ્રિયસ્વ-
ભાવશુદ્ધસહજજ્ઞાનસહજદર્શનસહજચારિત્રસહજપરમવીતરાગસુખાત્મકશુદ્ધાન્તસ્તત્ત્વસ્વરૂપ
સ્વ-

કવચિત્ અશુદ્ધરૂપ ગુણો સહિત વિલસે છે, કવચિત્ સહજ પર્યાયો સહિત વિલસે છે અને
કવચિત્ અશુદ્ધ પર્યાયો સહિત વિલસે છે. આ બધાથી સહિત હોવા છતાં પણ જે એ બધાથી
રહિત છે એવા આ જીવતત્ત્વને હું સકળ અર્થની સિદ્ધિને માટે સદા નમું છું, ભાવું છું. ૨૬.

**તિર્યચ-નારક-દેવ-નર પર્યાય વૈભાવિક કહ્યા,
પર્યાય કર્મોપાધિવર્જિત તે સ્વભાવિક ભાખ્યા. ૧૫.**

અન્યયાર્થ:-[નરનારકતિર્યક્સુરા: પર્યાયા:] મનુષ્ય, નારક, તિર્યચ ને દેવરૂપ પર્યાયો
[તે] તે [વિભાવા:] વિભાવપર્યાયો [ઇતિ ભણિતા:] કહેવામાં આવ્યા છે;
[કર્મોપાધિવિવર્જિતપર્યાયા:] કર્મોપાધિ રહિત પર્યાયો [તે] તે [સ્વભાવા:] સ્વભાવપર્યાયો
[ઇતિ ભણિતા:] કહેવામાં આવ્યા છે.

ટીકા:-આ, સ્વભાવપર્યાયો અને વિભાવપર્યાયોનું સંક્ષેપકથન છે.

ત્યાં, સ્વભાવપર્યાયો અને વિભાવપર્યાયો મધ્યે પ્રથમ સ્વભાવપર્યાય બે પ્રકારે કહેવામાં
આવે છે: કારણશુદ્ધપર્યાય અને કાર્યશુદ્ધપર્યાય.

અહીં સહજ શુદ્ધ નિશ્ચયથી, અનાદિ-અનંત, અમૂર્ત, અતીન્દ્રિયસ્વભાવવાળાં અને શુદ્ધ
એવાં સહજજ્ઞાન-સહજદર્શન-સહજચારિત્ર-સહજપરમવીતરાગસુખાત્મક શુદ્ધ-અંત:તત્ત્વસ્વરૂપ

ભાવાનન્તચતુષ્ટયસ્વરૂપેણ સહાંચિતપંચમભાવપરિણતિરેવ કારણશુદ્ધપર્યાય ઇત્યર્થઃ । સાદ્યનિધનામૂર્તાતીન્દ્રિયસ્વભાવશુદ્ધસદ્ભૂતવ્યવહારેણ કેવલજ્ઞાનકેવલદર્શનકેવલસુખકેવલ-શક્તિયુક્તફલરૂપાનંતચતુષ્ટયેન સાર્ધં પરમોત્કૃષ્ટક્ષાયિકભાવસ્ય શુદ્ધપરિણતિરેવ કાર્યશુદ્ધપર્યાયશ્ચ । અથવા પૂર્વસૂત્રોપાત્તસૂક્ષ્મઋજુસૂત્રનયાભિપ્રાયેણ ષડ્દ્રવ્યસાધારણાઃ સૂક્ષ્માસ્તે હિ અર્થપર્યાયાઃ શુદ્ધા ઇતિ બોદ્યવ્યાઃ । ઉક્તઃ સમાસતઃ શુદ્ધપર્યાયવિકલ્પઃ ।

इदानीं व्यंजनपर्याय उच्यते । व्यज्यते प्रकटीक्रियते अनेनेति व्यञ्जनपर्यायः । कुतः , ? लोचनगोचरत्वात् पटादिवत् । अथवा सादिसनिधनमूर्तविजातीयविभावस्वभावत्वात् , दृश्यमानविनाशस्वरूपत्वात् ।

વ્યંજનપર્યાયશ્ચ-પર્યાયિનમાત્માનમન્તરેણ પર્યાયસ્વભાવાત્ શુભાશુભમિશ્રપરિણામેનાત્મા

જે સ્વભાવ-અનંતચતુષ્ટયનું સ્વરૂપ તેની સાથેની જે પૂજિત પંચમભાવપરિણતિ (-તેની સાથે તન્મયપણે રહેલી જે પૂજ્ય એવી પારિણામિકભાવની પરિણતિ) તે જ કારણશુદ્ધપર્યાય છે, એવો અર્થ છે.

સાદિ-અનંત, અમૂર્ત, અતીન્દ્રિયસ્વભાવવાળા શુદ્ધસદ્ભૂતવ્યવહારથી, કેવળજ્ઞાન-કેવળદર્શન-કેવળસુખ-કેવળશક્તિયુક્ત ફળરૂપ અનંતચતુષ્ટયની સાથેની (-અનંત-ચતુષ્ટયની સાથે તન્મયપણે રહેલી) જે પરમોત્કૃષ્ટ ક્ષાયિકભાવની શુદ્ધપરિણતિ તે જ * કાર્યશુદ્ધપર્યાય છે. અથવા, પૂર્વ સૂત્રમાં કહેલા સૂક્ષ્મ ઋજુસૂત્રનયના અભિપ્રાયથી, છ દ્રવ્યોને સાધારણ અને સૂક્ષ્મ એવા તે અર્થપર્યાયો શુદ્ધ જાણવા (અર્થાત્ તે અર્થપર્યાયો જ શુદ્ધપર્યાયો છે.).

(એ રીતે) શુદ્ધપર્યાયના ભેદ સંક્ષેપથી કહ્યા.

હવે વ્યંજનપર્યાય કહેવામાં આવે છે: જેનાથી વ્યક્ત થાય-પ્રગટ થાય તે વ્યંજનપર્યાય છે. શા કારણે ? પટાદિની (વસ્ત્ર વગેરેની) માફક ચક્ષુગોચર હોવાથી (પ્રગટ થાય છે); અથવા, સાદિ-સાંત મૂર્ત વિજાતીયવિભાવસ્વભાવવાળો હોવાથી, દેખાઈને નાશ પામવાના સ્વરૂપવાળો હોવાથી (પ્રગટ થાય છે).

પર્યાયી આત્માના જ્ઞાન વિના આત્મા પર્યાયસ્વભાવવાળો હોય છે; તેથી

* સદૃજજ્ઞાનાદિ સ્વભાવ-અનંતચતુષ્ટયયુક્ત કારણશુદ્ધપર્યાયમાંથી કેવળજ્ઞાનાદિ અનંતચતુષ્ટય-યુક્ત કાર્યશુદ્ધપર્યાય પ્રગટે છે. પૂજનીય પરમપારિણામિકભાવપરિણતિ તે કારણશુદ્ધપર્યાય છે અને શુદ્ધ ક્ષાયિકભાવપરિણતિ તે કાર્યશુદ્ધપર્યાય છે.

૩૮]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

વ્યવહારે નરો જાતઃ, તસ્ય નરાકારો નરપર્યાયઃ। કેવલેનાશુભકર્મણા વ્યવહારેનાત્મા નારકો જાતઃ, તસ્ય નારકાકારો નારકપર્યાયઃ। કિઞ્ચિચ્છુભમિશ્રમાયાપરિણામેન તિર્યક્કાયજો વ્યવહારેનાત્મા, તસ્યાકારસ્તિર્યકપર્યાયઃ। કેવલેન શુભકર્મણા વ્યવહારેનાત્મા દેવઃ, તસ્યાકારો દેવપર્યાયશ્ચેતિ।

અસ્ય પર્યાયસ્ય પ્રપઞ્ચો હ્યાગમાન્તરે દૃષ્ટવ્ય ઇતિ।

(માલિની)

અપિ ચ બહુવિભાવે સત્યયં શુદ્ધદૃષ્ટિઃ

સહજપરમતત્ત્વાભ્યાસનિષ્ણાતબુદ્ધિઃ।

સપદિ સમયસારાન્નાન્યદસ્તીતિ મત્ત્વા

સ ભવતિ પરમશ્રીકામિનીકામરૂપઃ॥ ૨૭ ॥

માણુસ્સા દુવિયપ્પા કમ્મમહીભોગભૂમિસંજાદા।

સત્તવિહા ણેરહયા ણાદવ્વા પુઢવિભેદેણ॥ ૧૬ ॥

શુભાશુભરૂપ મિશ્ર પરિણામથી આત્મા વ્યવહારે મનુષ્ય થાય છે, તેનો મનુષ્યાકાર તે મનુષ્યપર્યાય છે; કેવળ અશુભ કર્મથી વ્યવહારે આત્મા નારક થાય છે, તેનો નારક-આકાર તે નારકપર્યાય છે; કિંચિત્શુભમિશ્રિત માયાપરિણામથી આત્મા વ્યવહારે તિર્યકાયમાં જન્મે છે, તેનો આકાર તે તિર્યકપર્યાય છે; અને કેવળ શુભ કર્મથી વ્યવહારે આત્મા દેવ થાય છે, તેનો આકાર તે દેવપર્યાય છે.-આ વ્યંજનપર્યાય છે. આ પર્યાયનો વિસ્તાર અન્ય આગમમાં જોઈ લેવો.

[હવે ૧૫ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] બહુ વિભાવ હોવા છતાં પણ, સહજ પરમ તત્ત્વના અભ્યાસમાં જેની બુદ્ધિ પ્રવીણ છે એવો આ શુદ્ધદૃષ્ટિવાળો પુરુષ, ‘સમયસારથી અન્ય કંઈ નથી’ એમ માનીને, શીઘ્ર પરમશ્રીરૂપી સુંદરીનો વલ્લભ થાય છે. ૨૭.

છે કર્મભૂમિજ ભોગભૂમિજ-ભેદ બે મનુજો તણા,

ને પૃથ્વીભેદે સસ ભેદો જાણવા નારક તણા. ૧૬.

ચડદહભેદા ભણિદા તેરિચ્છા સુરગણા ચડબ્હેદા । એદેસિં વિત્થારં લોયવિભાગેસુ ણાદવ્વં ।। ૧૭ ।।

માનુષા દ્વિવિકલ્પાઃ કર્મમહીભોગભૂમિસંજાતાઃ ।
સપ્તવિધા નારકા જ્ઞાતવ્યાઃ પૃથ્વીભેદેન ।। ૧૬ ।।
ચતુર્દશભેદા ભણિતાસ્તિર્યજ્ઞઃ સુરગણાશ્ચતુર્ભેદાઃ ।
એતેષાં વિસ્તારો લોકવિભાગેષુ જ્ઞાતવ્યઃ ।। ૧૭ ।।

ચતુર્ગતિસ્વરૂપનિરૂપણાચ્છ્યાનમેતત્ ।

મનૉરપત્યાનિ મનુષ્યાઃ । તે દ્વિવિધાઃ, કર્મભૂમિજા ભોગભૂમિજાશ્ચેતિ । તત્ર કર્મભૂમિજાશ્ચ
દ્વિવિધાઃ, આર્યા મ્લેચ્છાશ્ચેતિ । આર્યાઃ પુણ્યક્ષેત્રવર્તિનઃ । મ્લેચ્છાઃ પાપક્ષેત્રવર્તિનઃ ।
ભોગભૂમિજાશ્ચાર્યનામધેયધરા જઘન્યમધ્યમોત્તમક્ષેત્રવર્તિનઃ એકદ્વિત્રિ-

તિયંચના છે ચૌદ ભેદો, ચાર ભેદો દેવના;
આ સર્વનો વિસ્તાર છે નિર્દિષ્ટ લોકવિભાગમાં. ૧૭

અન્વયાર્થઃ:-[માનુષાઃ દ્વિવિકલ્પાઃ] મનુષ્યોના બે ભેદ છે:
[કર્મમહીભોગભૂમિસંજાતાઃ] કર્મભૂમિમાં જન્મેલા અને ભોગભૂમિમાં જન્મેલા; [પૃથ્વીભેદેન]
પૃથ્વીના ભેદથી [નારકાઃ] નારકો [સપ્તવિધાઃ જ્ઞાતવ્યાઃ] સાત પ્રકારના જાણવા; [તિર્યજ્ઞઃ]
તિર્યચોના [ચતુર્દશભેદાઃ] ચૌદ ભેદ [ભણિતાઃ] કહ્યા છે; [સુરગણાઃ] દેવસમૂહોના [ચતુર્ભેદાઃ]
ચાર ભેદ છે. [એતેષાં વિસ્તારઃ] આમનો વિસ્તાર [લોકવિભાગેષુ જ્ઞાતવ્યઃ] લોકવિભાગમાંથી
જાણી લેવો.

ટીકા:-આ, ચાર ગતિના સ્વરૂપનિરૂપણરૂપ કથન છે.

* મનુનાં સંતાન તે મનુષ્યો છે. તેઓ બે પ્રકારના છે: કર્મભૂમિજ અને ભોગભૂમિજ.
તેમાં કર્મભૂમિજ મનુષ્યો પણ બે પ્રકારના છે: આર્ય અને મ્લેચ્છ. પુણ્યક્ષેત્રમાં રહેનારા તે આર્ય
છે અને પાપક્ષેત્રમાં રહેનારા તે મ્લેચ્છ છે. ભોગભૂમિજ મનુષ્યો આર્ય નામને ધારણ કરે છે,
જઘન્ય, મધ્યમ અથવા ઉત્તમ ક્ષેત્રમાં રહેનારા છે

* ભોગભૂમિના અંતમાં અને કર્મભૂમિના આદિમાં થતા કુલકરો મનુષ્યોને આજીવિકાનાં સાધન
શીખવીને લાલિત-પાલિતા કરે છે તેથી તેઓ મનુષ્યોના પિતા સમાન છે. કુલકરને મનુ
કહેવામાં આવે છે.

પલ્યોપમાયુષઃ । રત્નશર્કરાવાલુકાપંકધૂમતમોમહાતમઃપ્રભાભિધાનસપ્તપૃથ્વીનાં
ભેદાન્નારકજીવાઃ સપ્તધા ભવન્તિ । પ્રથમનરકસ્ય નારકા હ્યેકસાગરોપમાયુષઃ ।
દ્વિતીયનરકસ્ય નારકાઃ ત્રિસાગરોપમાયુષઃ । તૃતીયસ્ય સપ્ત । ચતુર્થસ્ય દશ । પંચમસ્ય
સપ્તદશ । ષષ્ઠસ્ય દ્વાવિંશતિઃ । સપ્તમસ્ય ત્રયચ્ચિંશત્ । અથ વિસ્તરભયાત્ સંક્ષેપેનોચ્યતે ।
તિર્યઞ્ચઃ સૂક્ષ્મૈકેન્દ્રિય-
પર્યાપ્તકાપર્યાપ્તકબાદરૈકેન્દ્રિયપર્યાપ્તકાપર્યાપ્તકદ્વીન્દ્રિયપર્યાપ્તકાપર્યાપ્તકત્રીન્દ્રિયપર્યાપ્તકાપર્યા
પ્ત-
કચતુરિન્દ્રિયપર્યાપ્તકાપર્યાપ્તકાસંજ્ઞિપંચેન્દ્રિયપર્યાપ્તકાપર્યાપ્તકસંજ્ઞિપંચેન્દ્રિયપર્યાપ્તકાપર્યાપ્ત
તકભેદાદ્ચતુર્દશભેદા ભવન્તિ । ભાવનવ્યંતરજ્યોતિઃકલ્પવાસિકભેદાદેવાશ્ચતુર્ણિકાયાઃ । એતેષાં
ચતુર્ગતિજીવભેદાનાં ભેદો લોકવિભાગાભિધાનપરમાગમે દૃષ્ટવ્યઃ ।
ઇહાત્મસ્વરૂપપ્રરૂપણાન્તરાયહેતુરિતિ પૂર્વસૂરિભિઃ સૂત્રકૃદ્ધિરનુક્ત ઇતિ ।

અને એક પલ્યોપમ, બે પલ્યોપમ અથવા ત્રણ પલ્યોપમના આયુષવાળા છે.

રત્નપ્રભા, શર્કરાપ્રભા, વાલુકાપ્રભા, પંકપ્રભા ધૂમપ્રભા, તમઃપ્રભા અને મહાતમઃપ્રભા
નામની સાત પૃથ્વીના ભેદને લીધે નારક જીવો સાત પ્રકારે છે. પહેલી નરકના નારકો એક
સાગરોપમના આયુષવાળા છે, બીજી નરકના નારકો ત્રણ સાગરોપમના આયુષવાળા છે, ત્રીજી
નરકના નારકો સાત સાગરોપમના આયુષવાળા છે, ચોથી નરકના નારકો દસ સાગરોપમ,
પાંચમી નરકના સત્તર સાગરોપમ, છઠી નરકના બાવીશ સાગરોપમ અને સાતમી નરકના
નારકો તેત્રીશ સાગરોપમના આયુષવાળા છે.

હવે વિસ્તારના ભયને લીધે સંક્ષેપથી કહેવામાં આવે છે:-

તિર્યંચોના ચૌદ ભેદ છે: (૧-૨) સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત, (૩-૪) બાહર
એકેન્દ્રિય પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત, (૫-૬) દ્વીન્દ્રિય પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત, (૭-૮) ત્રીન્દ્રિય
પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત, (૯-૧૦) ચતુરિન્દ્રિય પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત, (૧૧-૧૨) અસંજ્ઞી
પંચેન્દ્રિય પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત, (૧૩-૧૪) સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત.

દેવોના ચાર નિકાય (સમૂહ) છે: (૧) ભવનવાસી, (૨) વ્યંતર, (૩) જ્યોતિષ્ક અને
(૪) કલ્પવાસી.

આ ચાર ગતિના જીવોના ભેદોના ભેદ લોકવિભાગ નામના પરમાગમમાં જોઈ લેવા.
અહીં (આ પરમાગમમાં) આત્મસ્વરૂપના નિરૂપણમાં અંતરાયનો હેતુ થાય તેથી સૂત્રકર્તા
પૂર્વાચાર્યમહારાજે (તે વિશેષ ભેદો) કહ્યા નથી.

[હવે આ બે ગાથાઓની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ બે શ્લોકો કહે છે:]

(મંદાક્રાંતા)

સ્વર્ગે વાઽસ્મિન્મનુજભુવને છેચરેન્દ્રસ્ય દૈવા-
જ્યોતિર્લોકે ફળપતિપુરે નારકાણાં નિવાસે ।
અન્યસ્મિન્ વા જિનપતિભવને કર્મણાં નોઽસ્તુ સૂતિઃ
ભૂયો ભૂયો ભવતુ ભવતઃ પાદપદ્મજભક્તિઃ ॥ ૨૮ ॥

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

નાનાનૂનનરાધિનાથવિભવાનાકર્ણ્ય ચાલોક્ય ચ
ત્વં ક્લિષ્ણાસિ મુધાત્ર કિં જડમતે પુણ્યાર્જિતાસ્તે નનુ ।
તચ્છક્તિર્જિનનાથપાદકમલદ્વન્દ્વાર્ચનાયામિયં
ભક્તિસ્તે યદિ વિદ્યતે બહુવિધા ભોગાઃ સ્યુરેતે ત્વયિ ॥ ૨૯ ॥

**કત્તા ભોક્તા આદા પોગ્ગલકમ્મસ્સ હોદિ વવહારા ।
કમ્મજભાવેનાદા કત્તા ભોક્તા દુ ણિચ્છયદો ॥ ૧૮ ॥**

**કર્તા ભોક્તા આત્મા પુદ્ગલકર્મણો ભવતિ વ્યવહારાત્ ।
કર્મજભાવેનાત્મા કર્તા ભોક્તા તુ નિશ્ચયતઃ ॥ ૧૮ ॥**

[શ્લોકાર્થ:-] (હે જિનેન્દ્ર !) દૈવયોગે હું સ્વર્ગમાં હોઉં, આ મનુષ્યલોકમાં હોઉં, વિદ્યાધરના સ્થાનમાં હોઉં, જ્યોતિષ્ઠ દેવોના લોકમાં હોઉં, નાગેન્દ્રના નગરમાં હોઉં, નારકોના નિવાસમાં હોઉં, જિનપતિના ભવનમાં હોઉં કે અન્ય ગમે તે સ્થળે હોઉં, (પરંતુ) મને કર્મનો ઉદ્ભવ ન હો, ફરી ફરીને આપના પાદપંકજની ભક્તિ હો. ૨૮.

[શ્લોકાર્થ:-] નરાધિપતિઓના અનેકવિધ મહા વૈભવોને સાંભળીને તથા દેખીને, હે જડમતિ, તું અહીં ફોગટ કલેશ કેમ પામે છે ! તે વૈભવો ખરેખર પુણ્યથી પ્રાપ્ત થાય છે. તે (પુણ્યોપાર્જનની) શક્તિ જિનનાથના પાદપદ્મયુગલની પૂજામાં છે; જો તને એ જિનપાદપદ્મની ભક્તિ હોય, તો તે બહુવિધ ભોગો તને (આપોઆપ) હશે. ૨૯.

**આત્મા કરે, વળી ભોગવે પુદ્ગલકરમ વ્યવહારથી;
ને કર્મજનિત વિભાવનો ક્તાદિ છે નિશ્ચય થકી. ૧૮.**

અન્યયાર્થ:-[આત્મા] આત્મા [પુદ્ગલકર્મણઃ] પુદ્ગલકર્મણો [કર્તા ભોક્તા] ક્તા-

૪૨]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

કર્તૃત્વભોક્તૃત્વપ્રકારકથનમિદમ્ ।

આસન્નગતાનુપચરિતાસદ્ભૂતવ્યવહારનયાદ્ દ્રવ્યકર્મણાં કર્તા તત્ફલરૂપાણાં
સુખદુઃખાનાં ભોક્તા ચ, આત્મા હિ અશુદ્ધનિશ્ચયનયેન સકલમોહરાગદ્વેષાદિભાવકર્મણાં કર્તા
ભોક્તા ચ, અનુપચરિતાસદ્ભૂત-વ્યવહારેણ નોકર્મણાં કર્તા, ઉપચરિતાસદ્ભૂતવ્યવહારેણ
ઘટપટશકટાદીનાં કર્તા । इत्यशुद्धजीवस्वरूपमुक्तम् ।

(માલિની)

અપિ ચ સકલરાગદ્વેષમોહાત્મકો યઃ
પરમગુરુપદાબ્જદ્વન્દ્વસેવાપ્રસાદાત્ ।
સહજસમયસારં નિર્વિકલ્પં હિ બુદ્ધ્વા
સ ભવતિ પરમશ્રીકામિનીકાન્તકાન્તઃ ॥ ૩૦ ॥

(અનુષ્ટુભ્)

ભાવકર્મનિરોધેન દ્રવ્યકર્મનિરોધનમ્ ।
દ્રવ્યકર્મનિરોધેન સંસારસ્ય નિરોધનમ્ ॥ ૩૧ ॥

ભોક્તા [વ્યવહારાત્] વ્યવહારથી [ભવતિ] છે [તુ] અને [આત્મા] આત્મા [કર્મજભાવેન]
કર્મજનિત ભાવનો [કર્તા ભોક્તા] કર્તા-ભોક્તા [નિશ્ચયતઃ] (અશુદ્ધ) નિશ્ચયથી છે.

ટીકા:-આ, કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વના પ્રકારનું કથન છે.

આત્મા નિકટવર્તી અનુપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી દ્રવ્યકર્મનો કર્તા અને તેના
ફળરૂપ સુખદુઃખનો ભોક્તા છે, અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી સમસ્ત મોહરાગદ્વેષાદિ ભાવકર્મનો કર્તા
અને ભોક્તા છે, અનુપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારથી (દેહાદિ) નોકર્મનો કર્તા છે, ઉપચરિત
અસદ્ભૂત વ્યવહારથી ઘટ-પટ-શકટાદિનો (ઘડો, વસ્ત્ર. ગાડું ઇત્યાદિનો) કર્તા છે. આમ અશુદ્ધ
જીવનું સ્વરૂપ કહ્યું.

[હવે ૧૮ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ છ શ્લોકો કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] સકળ મોહરાગદ્વેષવાળો જે કોઈ પુરુષ પરમ ગુરુના ચરણ-
કમળયુગલની સેવાના પ્રસાદથી નિર્વિકલ્પ સહજ સમયસારને જાણે છે, તે પુરુષ પરમશ્રીરૂપી
સુંદરીનો પ્રિય કાન્ત થાય છે. ૩૦.

[**શ્લોકાર્થ:-**] ભાવકર્મના નિરોધથી દ્રવ્યકર્મનો નિરોધ થાય છે; દ્રવ્યકર્મના

(વસંતતિલકા)

સંજ્ઞાનભાવપરિમુક્તવિમુગ્ધજીવઃ
કુર્વન્ શુભાશુભમનેકવિધં સ કર્મ ।
નિર્મુક્તિમાર્ગમણુમપ્યભિવાઙ્છિતું નો
જાનાતિ તસ્ય શરણં ન સમસ્તિ લોકે ॥ ૩૨ ॥

(વસંતતિલકા)

યઃ કર્મશર્મનિકરં પરિહૃત્ય સર્વ
નિષ્કર્મશર્મનિકરામૃતવારિપૂરે ।
મણ્ણન્તમત્યધિકચિન્મયમેકરૂપં
સ્વં ભાવમદ્વયમમું સમુપૈતિ ભવ્યઃ ॥ ૩૩ ॥

(માલિની)

અસતિ સતિ વિભાવે તસ્ય ચિન્તાસ્તિ નો નઃ
સતતમનુભવામઃ શુદ્ધમાત્માનમેકમ્ ।
હૃદયકમલસંસ્થં સર્વકર્મપ્રમુક્તં
ન ખલુ ન ખલુ મુક્તિર્નાન્યથાસ્ત્યસ્તિ તસ્માત્ ॥ ૩૪ ॥

નિરોધથી સંસારનો નિરોધ થાય છે. ૩૧.

[શ્લોકાર્થ:-] જે જીવ સમ્યગ્જ્ઞાનભાવરહિત વિમુગ્ધ (મોટી, ભ્રાન્ત) છે, તે જીવ શુભાશુભ અનેકવિધ કર્મને કરતો થકો મોક્ષમાર્ગને લેશમાત્ર પણ વાંછવાનું જાણતો નથી; તેને લોકમાં (કોઈ) શરણ નથી. ૩૨.

[શ્લોકાર્થ:-] જે સમસ્ત કર્મજનિત સુખસમૂહને પરિહરે છે, તે ભવ્ય પુરુષ નિષ્કર્મ સુખસમૂહરૂપી અમૃતના સરોવરમાં મગ્ન થતા એવા આ અતિશયચૈતન્યમય, એકરૂપ, અદ્વિતીય નિજ ભાવને પામે છે. ૩૩.

[શ્લોકાર્થ:-] (અમારા આત્મસ્વભાવમાં) વિભાવ અસત્ હોવાથી તેની અમને ચિંતા નથી; અમે તો હૃદયકમળમાં સ્થિત, સર્વ કર્મથી વિમુક્ત, શુદ્ધ આત્માને એકને સતત અનુભવીએ છીએ, કારણ કે અન્ય કોઈ પ્રકારે મુક્તિ નથી, નથી, નથી જ. ૩૪

(માલિની)

ભવિનિ ભવગુણાઃ સ્યુઃ સિદ્ધજીવેઽપિ નિત્યં
નિજપરમગુણાઃ સ્યુઃ સિદ્ધિસિદ્ધાઃ સમસ્તાઃ ।
વ્યવહરણનયોઽયં નિશ્ચયાન્નૈવ સિદ્ધિ-
ર્ન ચ ભવતિ ભવો વા નિર્ણયોઽયં બુધાનામ્ ॥ ૩૫ ॥

**દ્રવ્યત્થિણ જીવા વદિરિત્તા પુલ્લભણિદપજ્ઞાયા ।
પજ્ઞયણણ જીવા સંયુક્તા હૌંતિ દુવિહેહિં ॥ ૩૬ ॥**

દ્રવ્યાર્થિકેન જીવા વ્યતિરિત્તાઃ પૂર્વભણિતપર્યાયાત્ ।
પર્યાયનયેન જીવાઃ સંયુક્તા ભવન્તિ દ્વાભ્યામ્ ॥ ૩૭ ॥

इह हि नयद्वयस्य सफलत्वमुक्तम् ।

દ્વૌ હિ નયૌ ભગવદર્હત્પરમેશ્વરેણ પ્રોક્તૌ, દ્રવ્યાર્થિકઃ પર્યાયાર્થિકશ્ચેતિ । દ્રવ્યમેવાર્થઃ
પ્રયોજનમસ્યેતિ દ્રવ્યાર્થિકઃ । પર્યાય એવાર્થઃ પ્રયોજનમસ્યેતિ પર્યાયાર્થિકઃ । ન ખલુ.

[શ્લોકાર્થ:-] સંસારીમાં સાંસારિક ગુણો હોય છે અને સિદ્ધ જીવમાં સદા સમસ્ત
સિદ્ધિસિદ્ધ (મોક્ષથી સિદ્ધ અર્થાત્ પરિપૂર્ણ થયેલા) નિજ પરમગુણો હોય છે-આ પ્રમાણે
વ્યવહારનય છે. નિશ્ચયથી તો સિદ્ધિ પણ નથી જ અને સંસાર પણ નથી જ. આ બુધ પુરુષોનો
નિર્ણય છે. ૩૫.

**પૂર્વોક્ત પર્યાયોથી છે વ્યતિરિક્ત જીવ દ્રવ્યાર્થિકે;
ને ઉક્ત પર્યાયોથી છે સંયુક્ત પર્યાયાર્થિકે. ૧૮.**

અન્વયાર્થ:-[દ્રવ્યાર્થિકેન] દ્રવ્યાર્થિક નયે [જીવાઃ] જીવો [પૂર્વભણિતપર્યાયાત્]
પૂર્વકથિત પર્યાયથી [વ્યતિરિત્તાઃ] * વ્યતિરિક્ત છે; [પર્યાયનયેન] પર્યાયનયે [જીવાઃ] જીવો
[સંયુક્તાઃ ભવન્તિ] તે પર્યાયથી સંયુક્ત છે. [દ્વાભ્યામ્] આ રીતે જીવો બન્ને નયોથી સંયુક્ત
છે.

ટીકા:-અહીં બન્ને નયોનું સફળપણું કહ્યું છે.

ભગવાન અર્હત્ પરમેશ્વરે બે નયો કહ્યા છે: દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક. દ્રવ્ય જ જેનો
અર્થ એટલે કે પ્રયોજન છે તે દ્રવ્યાર્થિક છે અને પર્યાય જ જેનો અર્થ એટલે

* વ્યતિરિક્ત = ભિન્ન; રહિત; શૂન્ય.

एकनयायत्तोपदेशो ग्राह्यः, किन्तु तदुभयनयायत्तोपदेशः। सत्ताग्राहकशुद्धद्रव्यार्थिकनयबलेन पूर्वोक्तव्यञ्जनपर्यायेभ्यः सकाशान्मुक्तामुक्तसमस्तजीवराशयः सर्वथा व्यतिरिक्ता एव। कुतः, ? ‘‘सव्वे सुद्धा हु सुद्धणया’’ इति वचनात्। विभावव्यंजनपर्यायार्थिकनयबलेन ते सर्वे जीवास्संयुक्ता भवन्ति। किंच सिद्धानामर्थपर्यायैः सह परिणतिः, न पुनर्व्यंजनपर्यायैः सह परिणतिरिति। कुतः? सदा निरंजनत्वात्। सिद्धानां सदा निरंजनत्वे सति तर्हि द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकनयाभ्याम् द्वाभ्याम् संयुक्ताः सर्वे जीवा इति सूत्रार्थो व्यर्थः। निगमो विकल्पः, तत्र भवो नैगमः। स च नैगमनयस्तावत् त्रिविधः, भूतनैगमः वर्तमाननैगमः भाविनैगमश्चेति। अत्र भूतनैगमनयापेक्षया भगवतां सिद्धानामपि व्यंजनपर्यायत्वमशुद्धत्वं च संभवति। पूर्वकाले ते भगवन्तः संसारिण इति व्यवहारात्। किं बहुना, सर्वे जीवा

કે પ્રયોજન છે તે પર્યાયાર્થિક છે. એક નયને અવલંબતો ઉપદેશ ગ્રહવાયોગ્ય નથી પણ તે બન્ને નયોને અવલંબતો ઉપદેશ ગ્રહવાયોગ્ય છે. સત્તાગ્રાહક (–દ્રવ્યની સત્તાને જ ગ્રહણ કરનારા) શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયના બળે પૂર્વોક્ત વ્યંજનપર્યાયોથી મુક્ત તેમ જ અમુક્ત (–સિદ્ધ તેમ જ સંસારી) સમસ્ત જીવરાશિ સર્વથા વ્યતિરિક્ત જ છે. કેમ? ‘સવ્વે સુદ્ધા હુ સુદ્ધણયા (શુદ્ધનયે સર્વ જીવ ખરેખર શુદ્ધ છે)’ એવું (શાસ્ત્રનું) વચન હોવાથી. વિભાવવ્યંજનપર્યાયાર્થિક નયના બળે તે સર્વ જીવો (પૂર્વોક્ત વ્યંજનપર્યાયોથી) સંયુક્ત છે. વિશેષ એટલું કે–સિદ્ધ જીવોને અર્થપર્યાયો સહિત પરિણતિ છે, પરંતુ વ્યંજનપર્યાયો સહિત પરિણતિ નથી. કેમ? સિદ્ધ જીવો સદા નિરંજન હોવાથી. (પ્રશ્ન:–) જો સિદ્ધ જીવો સદા નિરંજન છે તો બધા જીવો દ્રવ્યાર્થિક તેમ જ પર્યાયાર્થિક બન્ને નયોથી સંયુક્ત છે (અર્થાત્ બધા જીવોને બન્ને નયો લાગુ પડે છે) એવો સૂત્રાર્થ (ગાથાનો અર્થ) વ્યર્થ ઠરે છે. (ઉત્તર:–વ્યર્થ નથી ઠરતો કારણ કે–) નિગમ એટલે વિકલ્પ; તેમાં હોય તે *નૈગમ. તે નૈગમનય ત્રણ પ્રકારનો છે: ભૂત નૈગમ, વર્તમાન નૈગમ અને ભાવી નૈગમ. અહીં ભૂત નૈગમનયની અપેક્ષાએ ભગવંત સિદ્ધોને પણ વ્યંજનપર્યાયવાળાપણું અને અશુદ્ધપણું સંભવે છે, કેમકે પૂર્વ કાળે તે ભગવંતો સંસારીઓ હતા એવો વ્યવહાર છે. બહુ કથનથી શું? સર્વ જીવો બે નયોના

* જે ભૂતકાળના પર્યાયને વર્તમાનવત્ સંકલ્પિત કરે (અથવા કહે), ભવિષ્યકાળના પર્યાયને વર્તમાનવત્ સંકલ્પિત કરે (અથવા કહે), અથવા કંઈક નિષ્પન્નતાયુક્ત અને કંઈક અનિષ્પન્નતાયુક્ત વર્તમાન પર્યાયને સર્વનિષ્પન્નવત્ સંકલ્પિત કરે (અથવા કહે), તે જ્ઞાનને (અથવા વચનને) નૈગમનય કહે છે

૪૬]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

નયદ્વયબલેન શુદ્ધાશુદ્ધા इत्यर्थः ।

तथा चोक्तं श्रीमदमृतचन्द्रसूरिभिः-

(मालिनी)

“ उभयनयविरोधध्वंसिनि स्यात्पदांके
जिनवचसि रमन्ते ये स्वयं वान्तमोहाः ।
सपदि समयसारं ते परं ज्योतिरुच्चै-
रनवमनयपक्षाक्षुण्णमीक्षन्त एव ॥ ”

तथा हि-

(मालिनी)

अथ नययुगयुक्तिं लंघयन्तो न सन्तः
परमजिनपदाब्जद्वन्द्वमत्तद्विरेफाः ।
सपदि समयसारं ते ध्रुवं प्राप्नुवन्ति
क्षितिषु परमतोक्तेः किं फलं सञ्जनानाम् ॥ ३६ ॥

બળે શુદ્ધ તેમ જ અશુદ્ધ છે એવો અર્થ છે.

એવી રીતે (આચાર્ય દેવ) શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રસૂરિએ (શ્રી સમયસારની આત્મખ્યાતિ નામની ટીકામાં ચોથા શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

“ [શ્લોકાર્થ:-] બન્ને નયોના વિરોધને નષ્ટ કરનારા, સ્યાત્પદથી અંકિત જિનવચનમાં જે પુરુષો રમે છે, તેઓ સ્વયમેવ મોહને વમી નાખીને, અનૂતન (-અનાદિ) અને દુનયના પક્ષથી નહિ ખંડિત થતી એવી ઉત્તમ પરમજ્યોતિને-સમયસારને-શીઘ્ર દેખે છે જ. ”

વળી (આ જીવ અધિકારની છેલ્લી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ શ્લોક કહે છે):-

[શ્લોકાર્થ:-] જેઓ બે નયોના સંબંધને નહિ ઉલ્લંઘતા થકા પરમજિનના પાદપંકજયુગલમાં મત્ત થયેલા ભ્રમર સમાન છે એવા જે સત્પુરુષો તેઓ શીઘ્ર સમયસારને અવશ્ય પામે છે. પૃથ્વી ઉપર પર મતના કથનથી સજ્જનોને શું ફળ છે (અર્થાત્ જગતના જૈનેતર દર્શનોનાં મિથ્યા કથનોથી સજ્જનોને શો લાભ છે)? ૩૬

इति

સુકવિજનપયોજમિત્રપંચેન્દ્રિયપ્રસરવર્જિતગાત્રમાત્રપરિગ્રહશ્રીપદ્મપ્રભમલધારિદેવ-વિરચિતાયાં
નિયમસારવ્યાખ્યાયાં તાત્પર્યવૃત્તૌ જીવાધિકારઃ પ્રથમશ્રુતસ્કન્ધઃ ।।

આ રીતે, સુકવિજનરૂપી કમળોને માટે જેઓ સૂર્ય સમાન છે અને પાંચ ઇન્દ્રિયોના ફેલાવ રહિત દેહમાત્ર જેમને પરિગ્રહ હતો એવા શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ વડે રચાયેલી નિયમસારની તાત્પર્યવૃત્તિ નામની ટીકામાં (અર્થાત્ શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત શ્રી નિયમસાર પરમાગમની નિર્ગથ મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવવિરચિત તાત્પર્યવૃત્તિ નામની ટીકામાં) **જીવ અધિકાર** નામનો પહેલો શ્રુતસ્કન્ધ સમાપ્ત થયો.

૫૫
 ૫ -૨- ૫
 ૫ અજીવ અધિકાર ૫
 ૫ ૫
 ૫૫

अथेदानीमजीवाधिकार उच्यते ।

अणुखंधवियप्पेण दु पोग्गलदत्वं हवेइ दुवियप्पं ।
खंधा हु छप्पयारा परमाणू चेव दुवियप्पो ॥ २० ॥

अणुस्कन्धविकल्पेन तु पुद्गलद्रव्यं भवति द्विविकल्पम् ।
स्कन्धाः खलु षट्प्रकाराः परमाणुश्चैव द्विविकल्पः ॥ २० ॥

पुद्गलद्रव्यविकल्पोपन्यासोऽयम् ।

पुद्गलद्रव्यं तावद् विकल्पद्वयसनाथम्, स्वभावपुद्गलो विभावपुद्गलश्चेति। तत्र स्वभावपुद्गलः परमाणुः, विभावपुद्गलः स्कन्धः। कार्यपरमाणुः कारणपरमाणुरिति

હવે અજીવ અધિકાર કહેવામાં આવે છે.

પરમાણુ તેમ જ સ્કંધ એ બે ભેદ પુદ્ગલદ્રવ્યના;
છ વિકલ્પ છે સ્કંધો તાણા ને ભેદ બે પરમાણુના. ૨૦

અન્યાર્થ:-[અણુસ્કંધવિકલ્પેન તુ] પરમાણુ અને સ્કંધ એવા બે ભેદથી [પુદ્ગલદ્રવ્યં] પુદ્ગલદ્રવ્ય [દ્વિવિકલ્પમ્ ભવતિ] બે ભેદવાળું છે; [સ્કંધાઃ] સ્કંધો [ખલુ] ખરેખર [ષટ્પ્રકારાઃ] છ પ્રકારના છે [પરમાણુઃ ચ એવ દ્વિવિકલ્પઃ] અને પરમાણુના બે ભેદ છે.

ટીકા:-આ, પુદ્ગલદ્રવ્યના ભેદોનું કથન છે.

પ્રથમ તો પુદ્ગલદ્રવ્યના બે ભેદ છે: સ્વભાવપુદ્ગલ અને વિભાવપુદ્ગલ. તેમાં, પરમાણુ તે સ્વભાવપુદ્ગલ છે અને સ્કંધ તે વિભાવપુદ્ગલ છે. સ્વભાવપુદ્ગલ કાર્યપરમાણુ અને કારણપરમાણુ એમ બે પ્રકારે છે. સ્કંધોના છ પ્રકાર છે: (૧) પૃથ્વી, (૨) જળ, (૩)

સ્વભાવપુદ્ગલો દ્વિધા ભવતિ । સ્કંધાઃ ષટ્પ્રકારાઃ સ્યુઃ, પૃથ્વીજલચ્છાયા-
ચતુરક્ષવિષયકર્મપ્રાયોગ્યાપ્રાયોગ્યભેદાઃ । તેષાં ભેદો વક્ષ્યમાણસૂત્રેષૂચ્યતે વિસ્તરેણેતિ ।

(અનુષ્ટુભ)

ગલનાદણુરિત્યુક્તઃ પૂરણાત્સ્કન્ધનામભાક્ ।
વિનાનેન પદાર્થેન લોકયાત્રા ન વર્તતે ॥ ૩૭ ॥

અઇથૂલથૂલ થૂલં થૂલસુહુમં ચ સુહુમથૂલં ચ ।
સુહુમં અઇસુહુમં ઇદિ ધરાદિયં હોદિ છબ્મેયં ॥ ૨૧ ॥
ભૂપવ્વદમાદીયા ભણિદા અઇથૂલથૂલમિદિ ચંધા ।
થૂલા ઇદિ વિણ્ણેયા સપ્પીજલતેલ્લમાદીયા ॥ ૨૨ ॥
છાયાતવમાદીયા થૂલેદરચંધમિદિ વિયાણાહિ ।
સુહુમથૂલેદિ ભણિયા ચંધા ચરકવિસયા ય ॥ ૨૩ ॥

છાયા, (૪) (ચક્ષુ સિવાયની) ચાર ઈંદ્રિયોના વિષયભૂત સ્કંધો, (૫) કર્મયોગ્ય સ્કંધો અને
(૬) કર્મને અયોગ્ય સ્કંધો-આવા છ ભેદ છે. સ્કંધોના ભેદ હવે કહેવામાં આવતાં સૂત્રોમાં
(હવેની ચાર ગાથાઓમાં) વિસ્તારથી કહેવાશે.

[હવે ૨૦ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ
શ્લોક કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] (પુદ્ગલપદાર્થ) ગલન દ્વારા (અર્થાત્ ભિન્ન પડવાથી) ‘ પરમાણુ ’
કહેવાય છે અને પૂરણ દ્વારા (અર્થાત્ સંયુક્ત થવાથી) ‘ સ્કંધ ’ નામને પામે છે. આ પદાર્થ
વિના લોકયાત્રા હોઈ શકે નહિ. ૩૭.

અતિથૂલથૂલ, થૂલ, થૂલસૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મથૂલ, વળી સૂક્ષ્મ ને
અતિસૂક્ષ્મ-એમ ધરાદિ પુદ્ગલસ્કંધના છ વિકલ્પ છે. ૨૧.

ભૂપર્વતાદિક સ્કંધને અતિથૂલથૂલ જિને કહ્યા,
ધી-તેલ-જળ ઇત્યાદિને વળી થૂલ સ્કંધો જાણવા; ૨૨.

આતપ અને છાયાદિને થૂલસૂક્ષ્મ સ્કંધો જાણજે,
ચતુરિંદ્રિના જે વિષય તેને સૂક્ષ્મથૂલ કહ્યા જિને; ૨૩

**સુહુમા હવંતિ યંધા પાઓગ્ગા કમ્મવગ્ગણસ્સ પુણો ।
તવ્વિવરીયા યંધા અહસુહુમા ઇદિ પરુવેંતિ ॥ ૨૪ ॥**

અતિસ્થૂલસ્થૂલાઃ સ્થૂલાઃ સ્થૂલસૂક્ષ્માશ્ચ સૂક્ષ્મસ્થૂલાશ્ચ ।
સૂક્ષ્મા અતિસૂક્ષ્મા ઇતિ ધરાદયો ભવન્તિ ષડ્ભેદાઃ ॥ ૨૧ ॥
ભૂપર્વતાદ્યા ભણિતા અતિસ્થૂલસ્થૂલાઃ ઇતિ સ્કંધાઃ ।
સ્થૂલા ઇતિ વિજ્ઞેયાઃ સર્પિર્જલતૈલાદ્યાઃ ॥ ૨૨ ॥
છાયાતપાદ્યાઃ સ્થૂલેતરસ્કન્ધા ઇતિ વિજાનીહિ ।
સૂક્ષ્મસ્થૂલા ઇતિ ભણિતાઃ સ્કન્ધાશ્ચતુરક્ષવિષયાશ્ચ ॥ ૨૩ ॥
સૂક્ષ્મા ભવન્તિ સ્કન્ધાઃ પ્રાયોગ્યાઃ કર્મવર્ગણસ્ય પુનઃ ।
તદ્વિપરીતાઃ સ્કન્ધાઃ અતિસૂક્ષ્મા ઇતિ પ્રરૂપયન્તિ ॥ ૨૪ ॥

**૧ળી કર્મવર્ગણયોગ્ય સ્કંધો સૂક્ષ્મ સ્કંધો જાણવા,
તેનાથી વિપરીત સ્કંધને અતિસૂક્ષ્મ સ્કંધો વર્ણવ્યા. ૨૪.**

અન્વયાર્થ:-[અતિસ્થૂલસ્થૂલાઃ] અતિસ્થૂલસ્થૂલ, [સ્થૂલાઃ] સ્થૂલ, [સ્થૂલસૂક્ષ્માઃ ચ] સ્થૂલસૂક્ષ્મ, [સૂક્ષ્મસ્થૂલાઃ ચ] સૂક્ષ્મસ્થૂલ, [સૂક્ષ્માઃ] સૂક્ષ્મ અને [અતિસૂક્ષ્માઃ] અતિસૂક્ષ્મ [ઇતિ] એમ [ધરાદયઃ ષડ્ભેદાઃ ભવન્તિ] પૃથ્વી વગેરે સ્કંધોના છ ભેદ છે.

[ભૂપર્વતાદ્યાઃ] ભૂમિ, પર્વત વગેરે [અતિસ્થૂલસ્થૂલાઃ ઇતિ સ્કંધાઃ] અતિસ્થૂલસ્થૂલ સ્કંધો [ભણિતાઃ] કહેવામાં આવ્યા છે; [સર્પિર્જલતૈલાદ્યાઃ] ઘી, જળ, તેલ વગેરે [સ્થૂલાઃ ઇતિ વિજ્ઞેયાઃ] સ્થૂલ સ્કંધો જાણવા.

[છાયાતપાદ્યાઃ] છાયા, આતપ (તડકો) વગેરે [સ્થૂલેતરસ્કન્ધાઃ ઇતિ] સ્થૂલસૂક્ષ્મ સ્કંધો [વિજાનીહિ] જાણ [ચ] અને [ચતુરક્ષવિષયાઃ સ્કન્ધાઃ] ચાર ઇન્દ્રિયોના વિષયભૂત સ્કંધોને [સૂક્ષ્મસ્થૂલાઃ ઇતિ] સૂક્ષ્મસ્થૂલ [ભણિતાઃ] કહેવામાં આવ્યા છે.

[પુનઃ] ૧ળી [કર્મવર્ગણસ્ય પ્રાયોગ્યાઃ] કર્મવર્ગણને યોગ્ય [સ્કન્ધાઃ] સ્કંધો [સૂક્ષ્માઃ ભવન્તિ] સૂક્ષ્મ છે; [તદ્વિપરીતાઃ] તેમનાથી વિપરીત (અર્થાત્ કર્મવર્ગણને અયોગ્ય) [સ્કન્ધાઃ] સ્કંધો [અતિસૂક્ષ્માઃ ઇતિ] અતિસૂક્ષ્મ [પ્રરૂપયન્તિ] કહેવામાં આવે છે.

વિભાવપુદ્ગલસ્વરૂપાખ્યાનમેતત્ ।

અતિસ્થૂલસ્થૂલા હિ તે ખલુ પુદ્ગલાઃ સુમેરુકુમ્ભિનીપ્રભૃતયઃ । ધૃતતૈલતક્રક્ષીર-
જલપ્રભૃતિસમસ્તદ્રવ્યાણિ હિ સ્થૂલપુદ્ગલાશ્ચ । છાયાતપતમઃપ્રભૃતયઃ સ્થૂલસૂક્ષ્મપુદ્ગલાઃ ।
સ્પર્શનરસનઘ્રાણશ્રોત્રેન્દ્રિયાણાં વિષયાઃ સૂક્ષ્મસ્થૂલપુદ્ગલાઃ શબ્દસ્પર્શરસગન્ધાઃ ।
શુભાશુભપરિણામદ્વારેણાગચ્છતાં શુભાશુભકર્મણાં યોગ્યાઃ સૂક્ષ્મપુદ્ગલાઃ । એતેષાં વિપરીતાઃ
સૂક્ષ્મસૂક્ષ્મપુદ્ગલાઃ કર્મણામપ્રાયોગ્યા इत्यर्थः । અયં વિભાવપુદ્ગલક્રમઃ ।

તથા ચોક્તં પંચાસ્તિકાયસમયે-

ટીકા:-આ, વિભાવપુદ્ગલના સ્વરૂપનું કથન છે.

સુમેરુ, પૃથ્વી વગેરે (ઘન પદાર્થો) ખરેખર અતિસ્થૂલસ્થૂલ પુદ્ગલો છે. ઘી, તેલ, છાશ, દૂધ, જળ વગેરે સમસ્ત (પ્રવાહી) પદાર્થો સ્થૂલ પુદ્ગલો છે. છાયા, આતપ, અંધકાર વગેરે સ્થૂલસૂક્ષ્મ પુદ્ગલો છે. સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય અને શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષયો-સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને શબ્દ-સૂક્ષ્મસ્થૂલ પુદ્ગલો છે. શુભાશુભ પરિણામ દ્વારા આવતાં એવાં શુભાશુભ કર્મોને યોગ્ય (સ્કંધો) તે સૂક્ષ્મ પુદ્ગલો છે. આમનાથી વિપરીત અર્થાત કર્મોને અયોગ્ય (સ્કંધો) તે સૂક્ષ્મસ્થૂલ પુદ્ગલો છે.-આમ (આ ગાથાઓનો) અર્થ છે. આ વિભાવપુદ્ગલનો ક્રમ છે.

[**ભાવાર્થ:-**સ્કંધો છ પ્રકારના છે: (૧) કાષ્ઠપાષાણાદિક જે સ્કંધો છેદવામાં આવતાં સ્વયમેવ સંઘાઈ શક્તા નથી તે સ્કંધો અતિસ્થૂલસ્થૂલ છે. (૨) દૂધ, જળ આદિ જે સ્કંધો છેદવામાં આવતાં ફરીને સ્વયમેવ જોડાઈ જાય છે તે સ્કંધો સ્થૂલ છે. (૩) તડકો, છાંયો, ચાંદની, અંધકાર ઇત્યાદિ જે સ્કંધો સ્થૂલ જણાતા હોવા છતાં ભેદી શકાતા નથી કે હસ્તાદિકથી ગ્રહી શકાતા નથી તે સ્કંધો સ્થૂલસૂક્ષ્મ છે. (૪) આંખથી નહિ દેખાતા એવા જે ચાર ઇન્દ્રિયોના વિષયભૂત સ્કંધો સૂક્ષ્મ હોવા છતાં સ્થૂલ જણાય છે (-સ્પર્શનેન્દ્રિયથી સ્પર્શી શકાય છે, જીભથી આસ્વાદી શકાય છે, નાકથી સુંઘી શકાય છે અથવા કાનથી સાંભળી શકાય છે) તે સ્કંધો સૂક્ષ્મસ્થૂલ છે. (૫) ઇન્દ્રિયજ્ઞાનને અગોચર એવા જે કર્મવર્ગણારૂપ સ્કંધો તે સ્કંધો સૂક્ષ્મ છે. (૬) કર્મવર્ગણાથી નીચેના (કર્મવર્ગણાતીત) જે અત્યંતસૂક્ષ્મ દ્વિ-અણુકપર્યંત સ્કંધો તે સ્કંધો સૂક્ષ્મસૂક્ષ્મ છે.]

એવી જ રીતે (શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત) શ્રી પંચાસ્તિકાયસમયમાં (*ગાથા દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

* જુઓ શ્રી પરમશ્રુતપ્રભાવકમંડળ દ્વારા પ્રકાશિત પંચાસ્તિકાય, દ્વિતીય આવૃત્તિ, પાનું ૧૩૦.

૫૨]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

“ પુઢવી જલં ચ છાયા ચરિંદિયવિસયકમ્પપાઓગ્ગા ।
કમ્પાતીદા એવં છબ્ધેયા પોગ્ગલા હોતિ ॥ ”

ઉક્તં ચ માર્ગપ્રકાશે-

(અનુષ્ટુભ)

“ સ્થૂલસ્થૂલાસ્તતઃ સ્થૂલાઃ સ્થૂલસૂક્ષ્માસ્તતઃ પરે ।
સૂક્ષ્મસ્થૂલાસ્તતઃ સૂક્ષ્માઃ સૂક્ષ્મસૂક્ષ્માસ્તતઃ પરે ॥ ”

તથા ચોક્તં શ્રીમદમૃતચન્દ્રસૂરિભિઃ-

(વસંતતિલકા)

“ અસ્મિન્નાદિનિ મહત્યવિવેકનાટયે
વર્ણાદિમાન્ નટતિ પુદ્ગલ એવ નાન્યઃ ।
રાગાદિપુદ્ગલવિકારવિરુદ્ધશુદ્ધ-
ચૈતન્યધાતુમયમૂર્તિરયં ચ જીવઃ ॥ ”

તથા હિ-

“ [ગાથાર્થઃ-] પૃથ્વી, જળ, ઇયા, ચાર ઇન્દ્રિયોના વિષયભૂત, કર્મને યોગ્ય અને કર્માતીત-એમ પુદ્ગલો (સ્કંધો) છ પ્રકારનાં છે. ”

વળી માર્ગપ્રકાશમાં (શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

“ [શ્લોકાર્થઃ-] સ્થૂલસ્થૂલ, પછી સ્થૂલ, ત્યારપછી સ્થૂલસૂક્ષ્મ, પછી સૂક્ષ્મસ્થૂલ, પછી સૂક્ષ્મ અને ત્યારપછી સૂક્ષ્મસૂક્ષ્મ (-આમ સ્કંધો છ પ્રકારના છે). ”

એવી રીતે (આચાર્યદેવ) શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રસૂરિએ (શ્રી સમયસારની આત્મખ્યાતિ નામની ટીકામાં ૪૪મા શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે-

[શ્લોકાર્થઃ-] આ અનાદિ કાળના મોટા અવિવેકના નાટકમાં અથવા નાયમાં વર્ણાદિમાન્ પુદ્ગલ જ નાચે છે, અન્ય કોઈ નહિ; (અભેદ જ્ઞાનમાં પુદ્ગલ જ અનેક પ્રકારનું દેખાય છે, જીવ તો અનેક પ્રકારનો છે નહિ;) અને આ જીવ તો રાગાદિક પુદ્ગલવિકારોથી વિલક્ષણ, શુદ્ધ ચૈતન્યધાતુમય મૂર્તિ છે. ”

વળી (આ ગાથાઓની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભલધારિદેવ વિવિધ પ્રકારનાં પુદ્ગલોમાં રતિ નહિ કરતાં ચૈતન્યયમત્કારમાત્ર આત્મામાં રતિ કરવાનું શ્લોક દ્વારા કહે છે):-

(માલિની)

इति विविधविकल्पे पुद्गले दृश्यमाने
न च कुरु रतिभावं भव्यशार्दूल तस्मिन् ।
कुरु रतिमतुलां त्वं चिद्धमत्कारमात्रे
भवसि हि परमश्रीकामिनीकामरूपः ॥ ३८ ॥

**ધાતુચતુષ્કસ્ય પુનઃ જં હેતુ કારણં તિ તં જેયો ।
સ્વંધાણં અવસાણં જ્ઞાતવ્યો કાર્યપરમાણુ ॥ ૨૫ ॥**

**धातुचतुष्कस्य पुनः यो हेतुः कारणमिति स ज्ञेयः ।
स्कन्धानामवसानो ज्ञातव्यः कार्यपरमाणुः ॥ २५ ॥**

કારણકાર્યપરમાણુદ્રવ્યસ્વરૂપાખ્યાનમેતત્ ।

પૃથિવ્યસેજોવાયવો ધાતવશ્ચત્વારઃ તેષાં યો હેતુઃ સ કારણપરમાણુઃ । સ એવ જઘન્યપરમાણુઃ સ્નિગ્ધરૂક્ષગુણાનામાનન્ત્યાભાવાત્ સમવિષમબંધયોરયોગ્ય ઇત્યર્થઃ ।

[**શ્લોકાર્થઃ**:-] આ રીતે વિવિધ ભેદોવાળું પુદ્ગલ જોવામાં આવતાં, હે ભવ્યશાર્દૂલ ! (ભવ્યોત્તમ !) તું તેમાં રતિભાવ ન કર. ચૈતન્યચમત્કારમાત્રમાં (અર્થાત્ ચૈતન્યચમત્કારમાત્ર આત્મામાં) તું અતુલ રતિ કર કે જેથી તું પરમશ્રીરૂપી કામિનીનો વલ્લભ થઈશ. ૩૮.

**જે હેતુ ધાતુચતુષ્કનો તે કારણાણુ જાણવો;
સ્કંધો તણા અવસાનને વળી કાર્યપરમાણુ કહ્યો. ૨૫.**

અન્યાર્થઃ:-[પુનઃ] વળી [યઃ] જે [ધાતુચતુષ્કસ્ય] (પૃથ્વી, પાણી, તેજ ને વાયુએ) ચાર ધાતુઓનો [હેતુઃ] હેતુ છે, [સઃ] તે [કારણમ્] ઇતિ જ્ઞેયઃ] કારણપરમાણુ જાણવો; [સ્કન્ધાનામ્] સ્કંધોના [અવસાનઃ] અવસાનને (-છૂટા પડેલા અવિભાગી અંતિમ અંશને) [કાર્યપરમાણુઃ] કાર્યપરમાણુ [જ્ઞાતવ્યઃ] જાણવો.

ટીકા:-આ, કારણપરમાણુદ્રવ્ય અને કાર્યપરમાણુદ્રવ્યના સ્વરૂપનું કથન છે.

પૃથ્વી, જળ, તેજ ને વાયુ એ ચાર ધાતુઓ છે; તેમનો જે હેતુ છે તે કારણપરમાણુ છે. તે જ (પરમાણુ), એક ગુણ સ્નિગ્ધતા કે રૂક્ષતા હોતાં, સમ કે વિષમ બંધને અયોગ્ય એવો જઘન્ય પરમાણુ છે-એમ અર્થ છે. એક ગુણ સ્નિગ્ધતા કે રૂક્ષતાની

૫૪]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંડકુંદ-

સ્નિગ્ધરૂક્ષગુણાનામનન્તત્વસ્યોપરિ દ્વાભ્યામ્ ચતુર્ભિઃ સમબન્ધઃ ત્રિભિઃ પઞ્ચભિર્વિષમબન્ધઃ। અયમુત્કૃષ્ટપરમાણુઃ। ગલતાં પુદ્ગલદ્રવ્યાણામ્ અન્તોઽવસાનસ્તસ્મિન્ સ્થિતો યઃ સ કાર્યપરમાણુઃ। અણવશ્ચતુર્ભેદાઃ કાર્યકારણજઘન્યોત્કૃષ્ટભેદૈઃ। તસ્ય પરમાણુદ્રવ્યસ્ય સ્વરૂપસ્થિતત્વાત્ વિભાવાભાવાત્ પરમસ્વભાવ ઇતિ।

તથા ચોક્તં પ્રવચનસારે-

“ ણિદ્ધા વા લુક્ખા વા અણુપરિણામા સમા વ વિસમા વા।
સમદો દુરાધિગા જદિ બજ્જંતિ હિ આદિપરિહીણા।।
ણિદ્ધત્તણેણ દુગુણો ચદુગુણણિદ્ધેણ બંધમણુભવદિ।
લુક્ખેણ વા તિગુણિદો અણુ બજ્જદિ પંચગુણજુત્તો।।”

ઉપર, બે ગુણવાળાનો અને ચાર ગુણવાળાનો *સમબંધ થાય છે તથા ત્રણ ગુણવાળાનો અને પાંચ ગુણવાળાનો *વિષમબંધ થાય છે, -આ ઉત્કૃષ્ટ પરમાણુ છે. ગળતાં અર્થાત્ છૂટાં પડતાં પુદ્ગલદ્રવ્યોના અંતમાં-અવસાનમાં (અંતિમ દશામાં) સ્થિત તે કાર્યપરમાણુ છે (અર્થાત્ સ્કંધો ખંડિત થતાં થતાં જે નાનામાં નાનો અવિભાગ ભાવ રહે તે કાર્યપરમાણુ છે). (આમ) અણુઓના (-પરમાણુઓના) ચાર ભેદ છે: કાર્ય, કારણ, જઘન્ય ને ઉત્કૃષ્ટ. તે પરમાણુદ્રવ્ય સ્વરૂપમાં સ્થિત હોવાથી તેને વિભાવનો અભાવ છે, માટે (તેને) પરમ સ્વભાવ છે.

એ જ રીતે (શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત) શ્રી પ્રવચનસારમાં (૧૬૫ મી અને ૧૬૬ મી ગાથા દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

“ [ગાથાર્થ:-] પરમાણુ-પરિણામો, સ્નિગ્ધ હો કે રૂક્ષ હો, બેકી અંશવાળા હો કે એકી અંશવાળા હો, જો સમાન કરતાં બે અધિક અંશવાળા હોય તો બંધાય છે; જઘન્ય અંશવાળો બંધાતો નથી.

સ્નિગ્ધપણે બે અંશવાળો પરમાણુ ચાર અંશવાળા સ્નિગ્ધ (અથવા રૂક્ષ) પરમાણુ સાથે બંધ અનુભવે છે; અથવા રૂક્ષપણે ત્રણ અંશવાળો પરમાણુ પાંચ અંશવાળા સાથે જોડાયો થકો બંધાય છે. ”

* સમબંધ એટલે બેકી ગુણવાળા પરમાણુઓનો બંધ અને વિષમબંધ એટલે એકી ગુણવાળા પરમાણુઓનો બંધ. અહીં (ટીકામાં) સમબંધનું અને વિષમબંધનું એકેક ઉદાહરણ આપ્યું છે તે પ્રમાણે બધાય સમબંધો અને વિષમબંધો સમજી લેવા.

તથા હિ-

(અનુષ્ટુભ)

સ્કન્ધૈસ્તૈઃ ષટ્પ્રકારૈઃ કિં ચતુર્ભિરણુભિર્મમ ।

આત્માનમક્ષયં શુદ્ધં ભાવયામિ મુહુર્મુહુઃ ॥ ૩૧ ॥

અત્તાદિ અત્તમજ્ઞં અત્તંતં ણેવ ઇંદિયગ્ગેજ્ઞં ।

અવિભાગી જં દવ્વં પરમાણૂ તં વિયાણાહિ ॥ ૨૬ ॥

આત્માદ્યાત્મમધ્યમાત્માન્તં નૈવેન્દ્રિયૈર્ગ્રાહ્યમ્ ।

અવિભાગિ યદ્દવ્વં પરમાણું તદ્ વિજાનીહિ ॥ ૨૬ ॥

પરમાણુવિશેષોક્તિરિયમ્ ।

યથા જીવાનાં નિત્યાનિત્યનિગોદાદિસિદ્ધક્ષેત્રપર્યન્તસ્થિતાનાં સહજપરમપારિણામિક-
ભાવવિવક્ષાસમાશ્રયેણ સહજનિશ્ચયનયેન સ્વસ્વરૂપાદપ્રચ્યવનત્વમુક્તમ્, તથા પરમાણુદ્રવ્યાણાં

વળી (૨૫ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોકદ્વારા પુદ્ગલની ઉપેક્ષા કરી શુદ્ધ આત્માની ભાવના કરે છે):-

[શ્લોકાર્થ:-] તે છ પ્રકારના સ્કંધો કે ચાર પ્રકારના અણુઓ સાથે મારે શું છે? હું તો અક્ષય શુદ્ધ આત્માને ફરી ફરીને ભાવું છું. ૩૯.

જે આદિ-મધ્યે અંતમાં પોતે જ છે, અવિભાગી છે,

જે ઇન્દ્રિયો નહિ ગ્રાહ્ય છે, પરમાણુ જાણો તેહને. ૨૬.

અન્વયાર્થ:-[આત્માદિ] પોતે જ જેનો આદિ છે, [આત્મમધ્યમ્] પોતે જ જેનું મધ્ય છે અને [આત્માન્તમ્] પોતે જ જેનો અંત છે (અર્થાત્ જેના આદિમાં, મધ્યમાં અને અંતમાં પરમાણુનું નિજ સ્વરૂપ જ છે), [ન એવ ઇન્દ્રિયૈઃ ગ્રાહ્યમ્] જે ઇન્દ્રિયોથી ગ્રાહ્ય (જણાવાયોગ્ય) નથી અને [યદ્ અવિભાગિ] જે અવિભાગી છે, [તત્] તે [પરમાણું દ્રવ્ય] પરમાણુદ્રવ્ય [વિજાનીહિ] જાણ.

ટીકા:-આ, પરમાણુનું વિશેષ કથન છે.

જેમ સહજ પરમ પારિણામિકભાવની વિવક્ષાનો આશ્રય કરનારા સહજ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ નિત્ય અને અનિત્ય નિગોદથી માંડીને સિદ્ધક્ષેત્ર પર્યંત રહેલા જીવોનું નિજ સ્વરૂપથી

૫૬]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

પંચમભાવેન પરમસ્વભાવત્વાદાત્મપરિણતેરાત્મૈવાદિઃ, મધ્યો હિ આત્મપરિણતેરાત્મૈવ, અંતોપિ સ્વસ્યાત્મૈવ પરમાણુ ઃ। અતઃ ન ચેન્દ્રિયજ્ઞાનગોચરત્વાદ અનિલાનલાદિભિરવિનશ્વરત્વાદવિભાગી હે શિષ્ય સ પરમાણુરિતિ ત્વં તં જાનીહિ ।

(અનુષ્ટુભ)

અપ્યાત્મનિ સ્થિતિં બુદ્ધ્યા પુદ્ગલસ્ય જડાત્મનઃ ।

સિદ્ધાસ્તે કિં ન તિષ્ઠંતિ સ્વસ્વરૂપે ચિદાત્મનિ ॥ ૪૦ ॥

एयरसरूपगंधं दोफासं तं हवे सहावगुणं ।

विहावगुणमिदि भणितं जिणसमये सव्वपयडत्तं ॥ ૨૭ ॥

एकरसरूपगंधः द्विस्पर्शः स भवेत्स्वभावगुणः ।

विभावगुण इति भणितो जिनसमये सर्वप्रकटत्वम् ॥ ૨૭ ॥

અચ્યુતપણું કહેવામાં આવ્યું, તેમ પંચમભાવની અપેક્ષાએ પરમાણુદ્રવ્યનો પરમસ્વભાવ હોવાથી પરમાણુ પોતે જ પોતાની પરિણતિનો આદિ છે, પોતે જ પોતાની પરિણતિનું મધ્ય છે અને પોતે જ પોતાનો અંત પણ છે (અર્થાત્ આદિમાં પણ પોતે જ, મધ્યમાં પણ પોતે જ અને અંતમાં પણ પરમાણુ પોતે જ છે, ક્યારેય નિજ સ્વરૂપથી ચ્યુત નથી). જે આવો હોવાથી, ઇન્દ્રિયજ્ઞાનગોચર નહિ હોવાથી અને પવન, અગ્નિ ઇત્યાદિ વડે નાશ પામતો નહિ હોવાથી, અવિભાગી છે તેને, હે શિષ્ય ! તું પરમાણુ જાણ.

[હવે ૨૬ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] જડાત્મક પુદ્ગલની સ્થિતિ પોતામાં (-પુદ્ગલમાં જ) જાણીને (અર્થાત્ જડસ્વરૂપ પુદ્ગલો પુદ્ગલના નિજ સ્વરૂપમાં જ રહે છે એમ જાણીને), તે સિદ્ધભગવંતો પોતાના ચૈતન્યાત્મક સ્વરૂપમાં કેમ ન રહે? (જરૂર રહે.) ૪૦.

બે સ્પર્શ, રસ-રૂપ-ગંધ એક, સ્વભાવગુણમય તેહ છે;

જિનસમયમાંહી વિભાવગુણ સર્વાક્ષપ્રગટ કહેલ છે. ૨૭.

અન્યયાર્થ:-[એકરસરૂપગંધ:] જે એક રસવાળું, એક વર્ણવાળું, એક ગંધવાળું અને [દ્વિસ્પર્શ:] બે સ્પર્શવાળું હોય, [સ:] તે [સ્વભાવગુણ:] સ્વભાવગુણવાળું [ભવેત્] છે; [વિભાવગુણ:] વિભાવગુણવાળાને [જિનસમયે] 'જિનસમયમાં [સર્વપ્રકટત્વમ્] સર્વપ્રગટ (સર્વ

૧. સમય = સિદ્ધાંત; શાસ્ત્ર; શાસન; દર્શન; મત.

સ્વભાવપુદ્ગલસ્વરૂપાખ્યાનમેતત્ ।

તિત્તકટુકકષાયામ્લમધુરાભિધાનેષુ પંચસુ રસેષ્વેકરસઃ, શ્વેતપીતહરિતારુણકૃષ્ણવર્ણે-
ષ્વેકવર્ણઃ, સુગન્ધદુર્ગન્ધયોરેકગંધઃ, કર્કશમૃદુગુરુલઘુશીતોષ્ણસ્નિગ્ધરૂક્ષાભિધાનામષ્ટાનામ-
ન્ત્યચતુઃસ્પર્શાવિરોધસ્પર્શનદ્વયમ્, એતે પરમાણુઃ સ્વભાવગુણાઃ જિનાનાં મતે । વિભાવગુણાત્મકો
વિભાવપુદ્ગલઃ । અસ્ય દ્વયણુકાદિસ્કંધરૂપસ્ય વિભાવગુણાઃ સકલકરણગ્રામગ્રાહ્યા इत्यर्थः ।

તથા ચોક્તં પંચાસ્તિકાયસમયે-

“ એયરસવર્ણગંધં દોષાસં સદ્ધકારણમસદ્ધં ।
ખંધંતરિદં દવ્વં પરમાણું તં વિયાણાહિ ।। ”

ઉક્તં ચ માર્ગપ્રકાશે-

ઈન્દ્રિયોથી ગ્રાહ્ય) [ઇતિ મણિતઃ] કહેલ છે.

ટીકા:-આ, સ્વભાવપુદ્ગલના સ્વરૂપનું કથન છે.

તીખો, કડવો, કષાયલો, ખાટો અને મીઠો એ પાંચ રસોમાંનો એક રસ; ધોળો, પીળો, લીલો, રાતો અને કાળો એ (પાંચ) વર્ણોમાંનો એક વર્ણ; સુગંધ અને દુર્ગંધમાંની એક ગંધ; કઠોર, કોમળ, ભારે, હળવો, શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ (ચીકણો) અને રૂક્ષ (લૂખો) એ આઠ સ્પર્શોમાંથી છેલ્લા ચાર સ્પર્શોમાંના અવિરુદ્ધ બે સ્પર્શ; આ, જિનોના મતમાં પરમાણુના સ્વભાવગુણો છે. વિભાવપુદ્ગલ વિભાવગુણાત્મક હોય છે. આ 'દ્વિ-અણુકાદિસ્કંધરૂપ વિભાવપુદ્ગલના વિભાવગુણો સકળ ઈન્દ્રિયસમૂહ વડે ગ્રાહ્ય (જણાવાયોગ્ય) છે.-આમ (આ ગાથાનો) અર્થ છે.

એવી રીતે (શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત) શ્રી પંચાસ્તિકાયસમયમાં (૮૧ મી ગાથા દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

“ [ગાથાર્થ:-] એક રસવાળો, એક વર્ણવાળો, એક ગંધવાળો અને બે સ્પર્શવાળો તે પરમાણુ શબ્દનું કારણ છે, અશબ્દ છે અને સ્કંધની અંદર હોય તોપણ દ્રવ્ય છે (અર્થાત્ સદાય સર્વથી ભિન્ન, શુદ્ધ એક દ્રવ્ય છે). ”

વળી માર્ગ પ્રકાશમાં (શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

૧. બે પરમાણુઓથી માંડીને અનંત પરમાણુઓનો બનેલો સ્કંધ તે વિભાવપુદ્ગલ છે.

૫૮]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

(અનુષ્ટુભ)

“ વસુધાન્ત્યચતુઃસ્પર્શેષુ ચિન્ત્યં સ્પર્શનદ્વયમ્ ।
વર્ણો ગન્ધો રસશ્ચૈકઃ પરમાણોઃ ન ચેતરે ॥ ”

તથા હિ-

(માલિની)

અથ સતિ પરમાણોરેકવર્ણાદિભાસ્વ-
નિજગુણનિચયેઽસ્મિન્ નાસ્તિ મે કાર્યસિદ્ધિઃ ।
ઇતિ નિજહૃદિ મત્વા શુદ્ધમાત્માનમેકમ્
પરમસુખપદાર્થી ભાવયેદ્રવ્યલોકઃ ॥ ૪૧ ॥

**અળ્લગિરાવેકલો જો પરિણામો સો સહાવપજ્ઞાઓ ।
લ્લંધસરુવેળ પુળો પરિણામો સો વિહાવપજ્ઞાઓ ॥ ૨૮ ॥**

**અન્યનિરપેક્ષો યઃ પરિણામઃ સ સ્વભાવપર્યાયઃ ।
સ્કંધસ્વરુપેળ પુનઃ પરિણામઃ સ વિભાવપર્યાયઃ ॥ ૨૮ ॥**

“ [શ્લોકાર્થઃ:-] પરમાણુને આઠ પ્રકારના સ્પર્શોમાંથી છેલ્લા ચાર સ્પર્શોમાંના બે સ્પર્શ, એક વર્ણ, એક ગંધ અને એક રસ સમજવાં, અન્ય નહિ. ”

વળી (૨૭ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોકદ્વારા ભવ્યજનોને શુદ્ધ આત્માની ભાવનાનો ઉપદેશ કરે છે):-

[શ્લોકાર્થઃ:-] જો પરમાણુ એકવર્ણાદિરૂપ પ્રકાશતા (જણાતા) નિજગુણસમૂહમાં છે, તો તેમાં મારી (કાંઈ) કાર્યસિદ્ધિ નથી. (અર્થાત્ પરમાણુ તો એક વર્ણ, એક ગંધ વગેરે પોતાના ગુણોમાં જ છે, તો પછી તેમાં મારું કાંઈ કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી);-આમ નિજ હૃદયમાં માનીને પરમ સુખપદનો અર્થી ભવ્યસમૂહ શુદ્ધ આત્માને એકને ભાવે. ૪૧.

**પરિણામ પરનિરપેક્ષ તેહ સ્વભાવપર્યાય જાણવો;
પરિણામ સ્કંધસ્વરૂપ તેહ વિભાવપર્યાય જાણવો. ૨૮.**

અન્યયાર્થઃ:-[અન્યનિરપેક્ષઃ] અન્યનિરપેક્ષ (અન્યની અપેક્ષા વિનાનો) [યઃ પરિણામઃ] જે પરિણામ [સઃ] તે [સ્વભાવપર્યાયઃ] સ્વભાવપર્યાય છે [પુનઃ] અને

પુદ્ગલપર્યાયસ્વરૂપાખ્યાનમેતત્ ।

પરમાણુપર્યાય: પુદ્ગલસ્ય શુદ્ધપર્યાય: પરમપારિણામિકભાવલક્ષણ: વસ્તુગતષદ્પ્રકાર
હાનિવૃદ્ધિરૂપ: અતિસૂક્ષ્મ: અર્થપર્યાયાત્મક: સાદિસનિધનોઽપિ
પરદ્રવ્યનિરપેક્ષત્વાચ્છુદ્ધસદ્ભૂતવ્યવહારનયાત્મક: । અથવા હિ એકસ્મિન્ સમયેઽપ્યુત્પાદવ્યય-
ધૌવ્યાત્મકત્વાત્સૂક્ષ્મઋજુસૂત્રનયાત્મક: । સ્કન્ધપર્યાય: સ્વજાતીયબંધલક્ષણલક્ષિતત્વાદશુદ્ધ
ઈતિ ।

(માલિની)

પરપરિણતિદૂરે શુદ્ધપર્યાયરૂપે
સતિ ન ચ પરમાણો: સ્કન્ધપર્યાયશબ્દ: ।
ભગવતિ જિનનાથે પંચબાણસ્ય વાર્તા
ન ચ ભવતિ યથેયં સોઽપિ નિત્યં તથૈવ ॥ ૪૨ ॥

**પોગ્ગલદવ્વં ઉચ્છઈ પરમાણૂ ણિચ્છણ્ણ ઇદરેણ ।
પોગ્ગલદવ્વો તિ પુણો વવદેસો હોદિ ચંધસ્સ ॥ ૨૧ ॥**

[સ્કન્ધસ્વરૂપેણ પરિણામ:] સ્કંધરૂપે પરિણામ [સ:] તે [વિભાવપર્યાય:] વિભાવપર્યાય છે.

ટીકા:-આ, પુદ્ગલપર્યાયના સ્વરૂપનું કથન છે.

પરમાણુપર્યાય પુદ્ગલનો શુદ્ધપર્યાય છે-કે જે પરમપારિણામિકભાવસ્વરૂપ છે, વસ્તુમાં થતી છ પ્રકારની હાનિવૃદ્ધિરૂપ છે, અતિસૂક્ષ્મ છે, અર્થપર્યાયાત્મક છે અને સાદિ-સાન્ત હોવા છતાં પરદ્રવ્યથી નિરપેક્ષ હોવાને લીધે શુદ્ધસદ્ભૂતવ્યવહારનયાત્મક છે અથવા એક સમયમાં પણ ઉત્પાદવ્યયધૌવ્યાત્મક હોવાથી સૂક્ષ્મઋજુસૂત્રનયાત્મક છે.

સ્કંધપર્યાય સ્વજાતીય બંધરૂપ લક્ષણથી લક્ષિત હોવાને લીધે અશુદ્ધ છે.

[હવે ટીકાકાર મુનિરાજ ૨૮ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં શ્લોક કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] (પરમાણુ) પરપરિણતિથી દૂર શુદ્ધપર્યાયરૂપ હોવાથી પરમાણુને સ્કંધપર્યાયરૂપ શબ્દ હોતો નથી; જેમ ભગવાન જિનનાથમાં કામદેવની વાર્તા હોતી નથી, તેમ પરમાણુ પણ સદા અશબ્દ જ હોય છે (અર્થાત્ પરમાણુને પણ કદી શબ્દ હોતો નથી). ૪૨.

**પરમાણુને ‘ પુદ્ગલદરવ ’ વ્યપદેશ છે નિશ્ચય થકી;
ને સ્કંધને ‘ પુદ્ગલદરવ ’ વ્યપદેશ છે વ્યવહારથી. ૨૯.**

૬૦]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંડકુંદ-

પુદ્ગલદ્રવ્યમુચ્યતે પરમાણુર્નિશ્ચયેન ઇતરેણ ।
પુદ્ગલદ્રવ્યમિતિ પુનઃ વ્યપદેશો ભવતિ સ્કન્ધસ્ય ॥ ૨૧ ॥

પુદ્ગલદ્રવ્યવ્યાખ્યાનોપસંહારોઽયમ્ ।

સ્વભાવશુદ્ધપર્યાયાત્મકસ્ય પરમાણોરેવ પુદ્ગલદ્રવ્યવ્યપદેશઃ શુદ્ધનિશ્ચયેન । ઇતરેણ વ્યવહારનયેન વિભાવપર્યાયાત્મનાં સ્કન્ધપુદ્ગલાનાં પુદ્ગલત્વમુપચારતઃ સિદ્ધં ભવતિ ।

(માલિની)

ઇતિ જિનપતિમાર્ગાદ્ બુદ્ધતત્ત્વાર્થજાતઃ
ત્યજતુ પરમશેષં ચેતનાચેતનં વ ।
ભજતુ પરમતત્ત્વં ચિદ્ધમત્કારમાત્રં
પરવિરહિતમન્તર્નિર્વિકલ્પે સમાધૌ ॥ ૪૩ ॥

(અનુષ્ટુપ)

પુદ્ગલોઽચેતનો જીવશ્ચેતનશ્ચેતિ કલ્પના ।
સાઽપિ પ્રાથમિકાનાં સ્યાન્ન સ્યાન્નિષ્પન્નયોગિનામ્ ॥ ૪૪ ॥

અન્યથાર્થ:-[નિશ્ચયેન] નિશ્ચયથી [પરમાણુઃ] પરમાણુને [પુદ્ગલદ્રવ્યમ્] ‘પુદ્ગલદ્રવ્ય’ [ઉચ્યતે] કહેવાય છે [પુનઃ] અને [ઇતરેણ] વ્યવહારથી [સ્કન્ધસ્ય] સ્કન્ધને [પુદ્ગલદ્રવ્યમ્ ઇતિ વ્યપદેશઃ] ‘પુદ્ગલદ્રવ્ય’ એવું નામ [ભવતિ] હોય છે.

ટીકા:-આ, પુદ્ગલદ્રવ્યના કથનનો ઉપસંહાર છે.

શુદ્ધનિશ્ચયનયથી સ્વભાવશુદ્ધપર્યાયાત્મક પરમાણુને જ ‘પુદ્ગલદ્રવ્ય’ એવું નામ હોય છે. અન્ય એવા વ્યવહારનયથી વિભાવપર્યાયાત્મક સ્કન્ધપુદ્ગલોને પુદ્ગલપણું ઉપચાર દ્વારા સિદ્ધ થાય છે.

[હવે ૨૯ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ ત્રણ શ્લોકો કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] એ રીતે જિનપતિના માર્ગ દ્વારા તત્ત્વાર્થસમૂહને જાણીને પર એવાં સમસ્ત ચેતન અને અચેતનને ત્યાગો; અંતરંગમાં નિર્વિકલ્પ સમાધિને વિષે પરવિરહિત (પરથી રહિત) ચિત્ત્યમત્કારમાત્ર પરમતત્ત્વને ભજો. ૪૩.

[**શ્લોકાર્થ:-**] પુદ્ગલ અચેતન છે અને જીવ ચેતન છે એવી જે કલ્પના તે પણ

(ઉપેન્દ્રવજ્રા)
અચેતને પુદ્ગલકાયકેઽસ્મિન્
સચેતને વા પરમાત્મતત્ત્વે ।
ન રોષભાવો ન ચ રાગભાવો
ભવેદિયં શુદ્ધદશા યતીનામ્ ॥ ૪૫ ॥

**ગમનનિમિત્તં ધમ્મમધમ્મં ઠિદિ જીવપોગ્ગલાણં ચ ।
અવગહણં આયાસં જીવાદીસલ્લલ્લાણં ॥ ૩૦ ॥**

**ગમનનિમિત્તો ધર્મોઽધર્મઃ સ્થિતેઃ જીવપુદ્ગલાનાં ચ ।
અવગાહનસ્યાકાશં જીવાદિસર્વદ્રવ્યાણામ્ ॥ ૩૦ ॥**

ધર્માધર્માકાશાનાં સંક્ષેપોક્તિરિયમ્ ।

અયં ધર્માસ્તિકાયઃ સ્વયં ગતિક્રિયારહિતઃ દીર્ઘિકોદકવત્ । સ્વભાવગતિ-
ક્રિયાપરિણતસ્યાયોગિનઃ પંચહસ્વાક્ષરોઽચારણમાત્રસ્થિતસ્ય ભગવતઃ સિદ્ધનામધેયયોગ્યસ્ય

પ્રાથમિકોને (પ્રથમ ભૂમિકાવાળાઓને) હોય છે, નિષ્પન્ન યોગીઓને હોતી નથી (અર્થાત્ જેમને યોગ પરિપકવ થયો છે તેમને હોતી નથી). ૪૪.

[શ્લોકાર્થ:-] (શુદ્ધ દશાવાળા યતિઓને) આ અચેતન પુદ્ગલકાયમાં દ્વેષભાવ હોતો નથી કે સચેતન પરમાત્મતત્ત્વમાં રાગભાવ હોતો નથી;-આવી શુદ્ધ દશા યતિઓની હોય છે. ૪૫.

**જીવ-પુદ્ગલોને ગમન-સ્થાનનિમિત્ત ધર્મ-અધર્મ છે;
જીવાદિ સર્વ પદાર્થને અવગાહનુ આભ છે. ૩૦.**

અન્યયાર્થ:-[ધર્મઃ] ધર્મ [જીવપુદ્ગલાનાં] જીવ-પુદ્ગલોને [ગમનનિમિત્તઃ] ગમનનું નિમિત્ત છે [ચ] અને [અધર્મઃ] અધર્મ [સ્થિતેઃ] (તેમને) સ્થિતિનું નિમિત્ત છે; [આકાશં] આકાશ [જીવાદિસર્વદ્રવ્યાણામ્] જીવાદિ સર્વ દ્રવ્યોને [અવગાહનસ્ય] અવગાહનનું નિમિત્ત છે.

ટીકા:-આ, ધર્મ-અધર્મ-આકાશનું સંક્ષિપ્ત કથન છે.

આ ધર્માસ્તિકાય, વાવના પાણીની માફક, પોતે ગતિક્રિયારહિત છે. માત્ર (અ, ઇ, ઉ, ઋ, ઌ-એવા) પાંચ દ્રવ્ય અક્ષરના ઉચ્ચારણ જેટલી જેમની સ્થિતિ છે, જેઓ ‘સિદ્ધ’

ષટ્કાપક્રમવિમુક્તસ્ય મુક્તિવામલોચનાલોચનગોચરસ્ય ત્રિલોકશિખરિશેખરસ્ય
અપહસ્તિતસમસ્તક્લેશાવાસપંચવિધસંસારસ્ય પંચમગતિપ્રાન્તસ્ય સ્વભાવગતિક્રિયાહેતુઃ ધર્મઃ;
અપિ ચ ષટ્કાપક્રમયુક્તાનાં સંસારિણાં વિભાવગતિક્રિયાહેતુશ્ચ। યથોદકં પાઠીનાનાં
ગમનકારણં તથા તેષાં જીવપુદ્ગલાનાં ગમનકારણં સ ધર્મઃ। સોઽયમમૂર્તઃ
અષ્ટસ્પર્શનવિનિર્મુક્તઃ વર્ણરસપંચકગંધદ્વિતયવિનિર્મુક્તશ્ચ અગુરુકલઘુત્વાદિગુણાધારઃ
લોકમાત્રાકારઃ અખણ્ડૈકપદાર્થઃ। સહભુવોઃ ગુણાઃ, ક્રમવર્તિનઃ પર્યાયાશ્ચેતિ વચનાદસ્ય
ગતિહેતોર્ધર્મદ્રવ્યસ્ય શુદ્ધગુણાઃ શુદ્ધપર્યાયા ભવન્તિ। અધર્મદ્રવ્યસ્ય સ્થિતિહેતુર્વિશેષગુણઃ।
અસ્યૈવ તસ્ય ધર્માસ્તિકાયસ્ય ગુણપર્યાયાઃ સર્વે ભવન્તિ। આકાશસ્યાવકાશદાનલક્ષણમેવ
વિશેષગુણઃ। ઇતરે ધર્માધર્મયોર્ગુણાઃ સ્વસ્યાપિ સદૃશા ઇત્યર્થઃ। લોકાકાશધર્માધર્માણાં
સમાનપ્રમાણત્વે

નામને યોગ્ય છે, જેઓ છ અપક્રમથી વિમુક્ત છે, જેઓ મુક્તિરૂપી સુલોચનાનાં લોચનનો
વિષય છે (અર્થાત્ જેમને મુક્તિરૂપી સુંદરી પ્રેમથી નિહાળે છે), જેઓ ત્રિલોકરૂપી ^૧શિખરીના
શિખર છે, જેમણે સમસ્ત કલેશના ઘરરૂપ પંચવિધ સંસારને (-દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભવ અને
ભાવના પરાવર્તનરૂપ પાંચ પ્રકારના સંસારને) દૂર કર્યો છે અને જેઓ પંચમગતિના સીમાડે
છે-એવા અયોગી ભગવાનને સ્વભાવગતિક્રિયારૂપે પરિણમતાં *સ્વભાવગતિક્રિયાનો હેતુ ધર્મ છે.
વળી છ અપક્રમથી યુક્ત એવા સંસારીઓને તે (ધર્મ) *વિભાવગતિક્રિયાનો હેતુ છે. જેમ પાણી
માછલાંને ગમનનું કારણ છે, તેમ તે ધર્મ તે જીવ-પુદ્ગલોને ગમનનું કારણ (નિમિત્ત) છે. તે
ધર્મ અમૂર્ત, આઠ સ્પર્શ રહિત, તેમ જ પાંચ વર્ણ, પાંચ રસ અને બે ગંધ વિનાનો,
અગુરુલઘુત્વાદિ ગુણોના આધારભૂત, લોકમાત્ર આકારવાળો (-લોકપ્રમાણ આકારવાળો),
અખંડ એક પદાર્થ છે. “સહભાવી ગુણો છે અને ક્રમવર્તી પર્યાયો છે” એવું (શાસ્ત્રનું) વચન
હોવાથી ગતિના હેતુભૂત આ ધર્મદ્રવ્યને શુદ્ધ ગુણો અને શુદ્ધ પર્યાયો હોય છે.

અધર્મદ્રવ્યનો વિશેષગુણ સ્થિતિહેતુત્વ છે. આ અધર્મદ્રવ્યના (બાકીના) ગુણ-પર્યાયો
જેવા તે ધર્માસ્તિકાયના (બાકીના) સર્વ ગુણ-પર્યાયો હોય છે.

આકાશનો, અવકાશદાનરૂપ લક્ષણ જ વિશેષગુણ છે. ધર્મ અને અધર્મના બાકીના ગુણો
આકાશના બાકીના ગુણો જેવા પણ છે.

૧ શિખરી = શિખરવંત; પર્વત.

* સ્વભાવગતિક્રિયા તથા વિભાવગતિક્રિયાના અર્થ માટે ૨૩મું પાનું જુઓ.

સતિ ન હ્યલોકાકાશસ્ય હસ્વત્વમિતિ ।

(માલિની)

ઇહ ગમનનિમિત્તં યત્સ્થિતેઃ કારણં વા
યદપરમખિલાનાં સ્થાનદાનપ્રવીણમ્ ।
તદખિલમવલોક્ય દ્રવ્યરૂપેણ સમ્યક્
પ્રવિશતુ નિજતત્ત્વં સર્વદા ભવ્યલોકઃ ॥ ૪૬ ॥

**સમયાવલિભેદેન દુ દુવિયપ્પં અહવ હોઙ્ગ તિવિયપ્પં ।
તીદો સંખેજ્ઞાવલિહદસંઠાણપ્પમાણં તુ ॥ ૩૧ ॥**

**સમયાવલિભેદેન તુ દ્વિવિકલ્પોઽથવા ભવતિ ત્રિવિકલ્પઃ ।
અતીતઃ સંખ્યાતાવલિહતસંસ્થાનપ્રમાણસ્તુ ॥ ૩૧ ॥**

–આ પ્રમાણે (આ ગાથાનો) અર્થ છે.

(અહીં એમ ખ્યાલમાં રાખવું કે) લોકાકાશ, ધર્મ અને અધર્મ સરખા પ્રમાણવાળાં હોવાથી કાંઈ અલોકાકાશને ટૂંકાપણું–નાનાપણું નથી (–અલોકાકાશ તો અનંત છે).

[હવે ૩૦ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] અહીં એમ આશય છે કે–જે (દ્રવ્ય) ગમનનું નિમિત્ત છે, જે (દ્રવ્ય) સ્થિતિનું કારણ છે, વળી બીજું જે (દ્રવ્ય) સર્વને સ્થાન દેવામાં પ્રવીણ છે, તે બધાંને સમ્યક્ દ્રવ્યરૂપે અવલોકીને (–યથાર્થપણે સ્વતંત્ર દ્રવ્યો તરીકે સમજીને) ભવ્યસમૂહ સર્વદા નિજ તત્ત્વમાં પ્રવેશો. ૪૬.

**આવલિ-સમયના ભેદથી બે ભેદ વા ત્રણ ભેદ છે;
સંસ્થાનથી સંખ્યાતગુણ આવલિપ્રમાણ અતીત છે. ૩૧.**

અન્યયાર્થ:-[સમયાવલિભેદેન તુ] સમય અને આવલિના ભેદથી [દ્વિવિકલ્પઃ] વ્યવહારકાળના બે ભેદ છે [અથવા] અથવા [ત્રિવિકલ્પઃ ભવતિ] (ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યના ભેદથી) ત્રણ ભેદ છે. [અતીતઃ] અતીત કાળ [સંખ્યાતાવલિહતસંસ્થાનપ્રમાણઃ તુ] (અતીત) સંસ્થાનોના અને સંખ્યાત આવલિના ગુણાકાર જેટલો છે.

વ્યવહારકાલસ્વરૂપવિવિધવિકલ્પકથનમિદમ્ ।

एकस्मिन्नभःप्रदेशे यः परमाणुस्तिष्ठति तमन्यः परमाणुर्मन्दचलनाब्जं धयति स समयो व्यवहारकालः । तादृशैरसंख्यातसमयैः निमेषः, अथवा नयनपुटघटनायत्तो निमेषः । निमेषाष्टकैः काष्ठा । षोडशभिः काष्ठाभिः कला । द्वात्रिंशत्कलाभिर्घटिका । षष्टिनालिकमहोरात्रम् । त्रिंशदहोरात्रैर्मासः । द्वाभ्याम् मासाभ्याम् ऋतुः । ऋतुभिस्त्रिभिरयनम् । अयनद्वयेन संवत्सरः । इत्यावल्यादिव्यवहारकालक्रमः । इत्थं समयावलिभेदेन द्विधा भवति, अतीतानागतवर्तमानभेदात् त्रिधा वा । अतीतकाल-प्रपंचोऽयमुच्यते-अतीतसिद्धानां सिद्धपर्यायप्रादुर्भावसमयात् पुरागतो ह्यावल्यादि-व्यवहारकालः स कालस्यैषां संसारावस्थायां यानि संस्थानानि गतानि तैः सदृशत्वादनन्तः । अनागतकालोऽप्यनागतसिद्धानामनागतशरीराणि यानि तैः सदृश इत्यामुक्तेः मुक्तेः

ટીકા:-આ, વ્યવહારકાળના સ્વરૂપનું અને તેના વિવિધ ભેદોનું કથન છે.

એક આકાશપ્રદેશે જે પરમાણુ રહેલો હોય તેને બીજો પરમાણુ મંદ ગતિથી ઓળંગે તેટલો કાળ તે સમયરૂપ વ્યવહારકાળ છે. એવા અસંખ્ય સમયોનો નિમેષ થાય છે, અથવા આંખ વિંચાય તેટલો કાળ તે નિમેષ છે. આઠ નિમેષની કાષ્ઠા થાય છે. સોળ કાષ્ઠાની કળા, બત્રીશ કળાની ઘડી, સાઠ ઘડીનું અહોરાત્ર, ત્રીશ અહોરાત્રનો માસ, બે માસની ઋતુ, ત્રણ ઋતુનું અયન અને બે અયનનું વર્ષ થાય છે. આમ આવલિ આદિ વ્યવહારકાળનો ક્રમ છે. આ પ્રમાણે વ્યવહારકાળ સમય અને આવલિના ભેદથી બે પ્રકારે છે અથવા અતીત, અનાગત અને વર્તમાનના ભેદથી ત્રણ પ્રકારે છે.

આ (નીચે પ્રમાણે), અતીત કાળનો વિસ્તાર કહેવામાં આવે છે: અતીત સિદ્ધોને સિદ્ધપર્યાયના ^૧પ્રાદુર્ભાવસમયથી પહેલાં વીતેલો જે આવલિ આદિ વ્યવહારકાળ તે, તેમને સંસાર-અવસ્થામાં જેટલાં સંસ્થાનો વીતી ગયાં તેમના ^૨જેટલો હોવાથી અનંત છે. (અનાગત સિદ્ધોને મુક્તિ થતાં સુધીનો) અનાગત કાળ પણ અનાગત સિદ્ધોનાં જે મુક્તિપર્યંત અનાગત

૧. પ્રાદુર્ભાવ = પ્રગટ થવું તે; ઉત્પન્ન થવું તે.

૨. સિદ્ધભગવાનને અનંત શરીરો વીતી ગયાં; તે શરીરો કરતાં સંખ્યાતગુણી આવલિઓ વીતી ગઈ. માટે અતીત શરીરો પણ અનંત છે અને અતીત કાળ પણ અનંત છે. અતીત શરીરો કરતાં અતીત આવલિઓ સંખ્યાતગુણી હોવા છતાં બન્ને અનંત હોવાથી બન્નેને અનંતપણાની અપેક્ષાએ સરખાં કહ્યાં છે.

સકાશાદિત્યર્થઃ ।

તથા ચોક્તં પંચાસ્તિકાયસમયે-

‘ ‘ સમઓ ણિમિસો કઢ્ઢા કલા ય ણાલી તદો દિવારત્તી ।
માસોદુઅયણસંવચ્છરો ત્તિ કાલો પરાયત્તો ।। ’ ’

તથા હિ-

(માલિની)

સમયનિમિષકાષ્ઠા સત્કલનાઢિકાઘાદ્
દિવસરજનિભેદાઞ્ઞાયતે કાલ ંષઃ ।
ન ચ ભવતિ ફલં મે તેન કાલેન કિંચિદ્
નિજનિરુપમતત્ત્વં શુદ્ધમેકં વિહાય ।। ૪૭ ।।

**જીવાદુ પોગ્ગલાદો ણંતગુણા ચાવિ સંપદા સમયા ।
લોયાયાસે સંતિ ય પરમઢ્ઢો સો હવે કાલો ।। ૩૨ ।।**

શરીરો તેમના જેટલો છે.

આમ (આ ગાથાનો) અર્થ છે.

એવી રીતે (શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત) શ્રી પંચાસ્તિકાયસમયમાં (૨૫ મી ગાથા દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

‘ ‘ [ગાથાર્થઃ-] સમય, નિમેષ, કાષ્ઠા, કળા, ઘડી, દિનરાત, માસ, ઋતુ, અયન અને વર્ષ-એ રીતે પરાશ્રિત કાળ (-જેમાં પરની અપેક્ષા આવે છે એવો વ્યવહારકાળ) છે. ’ ’

વળી (૩૧ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે):-

[શ્લોકાર્થઃ-] સમય, નિમેષ, કાષ્ઠા, કળા, ઘડી, દિનરાત વગેરે ભેદોથી આ કાળ (વ્યવહારકાળ) ઉત્પન્ન થાય છે; પરંતુ શુદ્ધ એક નિજ નિરુપમ તત્ત્વને છોડીને, તે કાળથી મને કાંઈ ફળ નથી. ૪૭.

**જીવોથી ને પુદ્ગલથી પણ સમયો અનંતગુણા કહ્યા;
તે કાળ છે પરમાર્થ, જે છે સ્થિત લોકાકાશમાં. ૩૨.**

૬૬]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

જીવાત્ પુદ્ગલતોઽનંતગુણાશ્ચાપિ સંપ્રતિ સમયાઃ ।
લોકાકાશે સંતિ ચ પરમાર્થઃ સ ભવેત્કાલઃ ॥ ૩૨ ॥

મુખ્યકાલસ્વરૂપાખ્યાનમેતત્ ।

જીવરાશે: પુદ્ગલરાશે: સકાશાદનન્તગુણાઃ । કે તે ? સમયાઃ । કાલાળવઃ
લોકાકાશપ્રદેશેષુ પૃથક્ પૃથક્ તિષ્ઠન્તિ , સ કાલઃ પરમાર્થ ઇતિ ।

તથા ચોક્તં પ્રવચનસારે-

“ સમઓ દુ અપ્પદેસો પદેસમેત્તસ્સ દવ્વજાદસ્સ ।
વદિવદદો સો વટ્ટદિ પદેસમાગાસદવ્વસ્સ ॥ ”

અસ્યાપિ સમયશબ્દેન મુખ્યકાલાણુસ્વરૂપમુક્તમ્ ।

અન્યઞ્ચ-

અન્યયાર્થઃ:-[સંપ્રતિ] હવે, [જીવાત્] જીવથી [પુદ્ગલતઃ ચ અપિ] તેમ જ પુદ્ગલથી પણ [અનંતગુણાઃ] અનંતગુણા [સમયાઃ] સમયો છે; [ચ] અને [લોકાકાશે સંતિ] જે (કાલાણુઓ) લોકાકાશમાં છે, [સઃ] તે [પરમાર્થઃ કાલઃ ભવેત્] પરમાર્થ કાળ છે.

ટીકાઃ:-આ, મુખ્ય કાળના સ્વરૂપનું કથન છે.

જીવરાશિથી અને પુદ્ગલરાશિથી અનંતગુણા છે. કોણ ? સમયો. કાલાણુઓ લોકાકાશના પ્રદેશોમાં પૃથક્ પૃથક્ રહેલા છે, તે કાળ પરમાર્થ છે.

એવી રીતે (શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત) શ્રી પ્રવચનસારમાં (૧૩૮ મી ગાથા દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

“ [ગાથાર્થઃ] કાળ તો અપ્રદેશી છે. પ્રદેશમાત્ર પુદ્ગલ-પરમાણુ આકાશદ્રવ્યના પ્રદેશને મંદ ગતિથી ઓળંગતો હોય ત્યારે તે વર્તે છે અર્થાત્ નિમિત્તભૂતપણે પરિણમે છે. ”

આમાં (આ પ્રવચનસારની ગાથામાં) પણ ‘ સમય ’ શબ્દથી મુખ્યકાલાણુનું સ્વરૂપ કહ્યું છે.

વળી અન્યત્ર (આચાર્યવર શ્રીનેમિચંદ્રસિદ્ધાંતિદેવવિરચિત બૃહદ્દ્રવ્યસંગ્રહમાં ૨૨ મી ગાથા દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

“ લોયાયાસપદેસે એકેકે જે ઢિયા હુ એકેકા ।
રયણાણં રાસી ઇવ તે કાલાણૂ અસંખદવ્વાણિ ।। ”

ઉક્તં ચ માર્ગપ્રકાશે-

(અનુષ્ટુભ)

“ કાલાભાવે ન ભાવાનાં પરિણામસ્તદંતરાત્ ।
ન દ્રવ્યં નાપિ પર્યાયઃ સર્વાભાવઃ પ્રસજ્યતે ।। ”

તથા હિ-

(અનુષ્ટુભ)

વર્તનાહેતુરેષઃ સ્યાત્ કુમ્ભકૃચ્ચક્રમેવ તત્ ।
પંચાનામસ્તિકાયાનાં નાન્યથા વર્તના ભવેત્ ।। ૪૮ ।।

(અનુષ્ટુભ)

પ્રતીતિગોચરાઃ સર્વે જીવપુદ્ગલરાશયઃ ।
ધર્માધર્મનભઃકાલાઃ સિદ્ધાઃ સિદ્ધાન્તપદ્ધતેઃ ।। ૪૯ ।।

“ [ગાથાર્થઃ-] લોકાકાશના એક એક પ્રદેશે જે એક એક કાલાણુ રત્નોના રાશિની માફક ખરેખર સ્થિત છે, તે કાલાણુઓ અસંખ્ય દ્રવ્યો છે. ”

વળી માર્ગપ્રકાશમાં પણ (શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

“ [શ્લોકાર્થઃ-] કાળના અભાવમાં, પદાર્થોનું પરિણમન ન હોય; અને પરિણમન ન હોય તો, દ્રવ્ય પણ ન હોય તથા પર્યાય પણ ન હોય; એ રીતે સર્વના અભાવનો (શૂન્યનો) પ્રસંગ આવે. ”

વળી (૩૨ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ બે શ્લોકો કહે છે):-

[શ્લોકાર્થઃ-] કુંભારના ચક્રની માફક (અર્થાત્ જેમ ઘડો થવામાં કુંભારનો ચાકડો નિમિત્ત છે તેમ), આ પરમાર્થકાળ (પાંચ અસ્તિકાયોની) વર્તનાનું નિમિત્ત છે. એના વિના, પાંચ અસ્તિકાયોને વર્તના (-પરિણમન) હોઈ શકે નહિ. ૪૮.

[શ્લોકાર્થઃ-] સિદ્ધાંતપદ્ધતિથી (શાસ્ત્રપરંપરાથી) સિદ્ધ એવાં જીવરાશિ, પુદ્ગલ-

**जीवादीद्रव्याणं परिवट्टणकारणं हवे कालो ।
धम्मादिचतुर्णं सहावगुणपर्याया होंति ॥ ३३ ॥**

**जीवादिद्रव्याणां परिवर्तनकारणं भवेत्कालः ।
धर्मादिचतुर्णां स्वभावगुणपर्याया भवन्ति ॥ ३३ ॥**

કાલાદિશુદ્ધામૂર્તાચેતનદ્રવ્યાણાં સ્વભાવગુણપર્યાયાચ્ચ્યાનમેતત્ ।

इह हि मुख्यकालद्रव्यं जीवपुद्गलधर्माधर्माकाशानां पर्यायपरिणतिहेतुत्वात् परिवर्तनलिङ्गमित्युक्तम् । अथ धर्माधर्माकाशकालानां स्वजातीयविजातीयबंधसम्बन्धाभावात् विभावगुणपर्यायाः न भवन्ति, अपि तु स्वभावगुणपर्याया भवन्तीत्यर्थः । ते गुणपर्यायाः पूर्वं प्रतिपादिताः, अत एवात्र संक्षेपतः सूचिता इति ।

રાશિ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ ને કાળ બધાય પ્રતીતિગોચર છે (અર્થાત્ છ યે દ્રવ્યોની પ્રતીતિ થઈ શકે છે). ૪૮.

**જીવપુદ્ગલાદિ પદાર્થને પરિણમનકારણ કાળ છે;
ધર્માદિ ચાર સ્વભાવગુણપર્યાયવંત પદાર્થ છે. ૩૩.**

अन्वयार्थः:-[जीवादिद्रव्याणाम्] जीवादि द्रव्योने [परिवर्तनकारणम्] परिवर्तननुं कारण (-वर्तनानुं निमित्त) [कालः भवेत्] काल છે. [धर्मादिचतुर्णां] धर्मादि ચાર દ્રવ્યોને [स्वभावगुणपर्यायाः] સ્વભાવગુણપર્યાયો [ભવન્તિ] હોય છે.

टीका:-આ, કાળાદિ શુદ્ધ અમૂર્ત અચેતન દ્રવ્યોના સ્વભાવગુણપર્યાયોનું કથન છે.

મુખ્યકાળદ્રવ્ય, જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ અને આકાશની (-પાંચ અસ્તિકાયોની) પર્યાયપરિણતિનો હેતુ હોવાથી તેનું લિંગ પરિવર્તન છે (અર્થાત્ કાળદ્રવ્યનું લક્ષણ વર્તનાહેતુત્વ છે) એમ અહીં કહ્યું છે.

હવે (બીજી વાત એ કે), ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળને સ્વજાતીય કે વિજાતીય બંધનો સંબંધ નહિ હોવાથી તેમને વિભાવગુણપર્યાયો હોતા નથી, પરંતુ સ્વભાવગુણપર્યાયો હોય છે-એમ અર્થ છે. તે સ્વભાવગુણપર્યાયોનું પૂર્વે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે તેથી જ અહીં સંક્ષેપથી સૂચન કરવામાં આવ્યું છે.

(માલિની)

इति विरचितमुच्चैर्द्रव्यषट्कस्य भास्वद्
विवरणमतिरम्यं भव्यकर्णामृतं यत् ।
तदिह जिनमुनीनां दत्तचित्तप्रमोदं
भवतु भवविमुक्त्यै सर्वदा भव्यजन्तोः ॥ ५० ॥

**एदे छद्दव्याणि य कालं मोत्तूण अत्थिकाय त्ति ।
णिदिट्ठा जिणसमये काया हु बहुप्पदेसत्तं ॥ ३४ ॥**

**एतानि षड्द्रव्याणि च कालं मुक्त्वास्तिकाया इति ।
निर्दिष्टा जिनसमये कायाः खलु बहुप्रदेशत्वम् ॥ ३४ ॥**

अत्र कालद्रव्यमन्तरेण पूर्वोक्तद्रव्याण्येव पंचास्तिकाया भवंतीत्युक्तम् ।

इह हि द्वितीयादिप्रदेशरहितः कालः, ‘ समओ अप्पदेसो ’ इति वचनात् ।

[હવે ૩૩ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] એ રીતે ભવ્યોનાં કર્ણોને અમૃત એવું જે છ દ્રવ્યોનું અતિ રમ્ય દેદીપ્યમાન (-સ્પષ્ટ) વિવરણ વિસ્તારથી કરવામાં આવ્યું, તે જિનમુનિઓના ચિત્તને પ્રમોદ દેનારું ષટ્દ્રવ્યવિવરણ ભવ્ય જીવને સર્વદા ભવવિમુક્તિનું કારણ હો. ૫૦.

**જિનસમયમાંડી કાળ છોડી શેષ પાંચ પદાર્થ જે;
તે અસ્તિકાય કહ્યા; અનેકપ્રદેશયુત તે કાય છે. ૩૪.**

અન્યયાર્થ:-[કાલં મુક્ત્વા] કાળ છોડીને [એતાનિ ષડ્દ્રવ્યાણિ ચ] આ છ દ્રવ્યોને (અર્થાત્ બાકીનાં પાંચ દ્રવ્યોને) [જિનસમયે] જિનસમયમાં (જિનદર્શનમાં) [અસ્તિકાયા:] [અસ્તિકાય ’ [નિર્દિષ્ટા:] કહેવામાં આવ્યાં છે. [બહુપ્રદેશત્વમ્] બહુપ્રદેશીપણું [ખલુ કાયા:] તે કાયત્વ છે.

ટીકા:-આ ગાથામાં કાળદ્રવ્ય સિવાય પૂર્વોક્ત દ્રવ્યો જ પંચાસ્તિકાય છે એમ કહ્યું છે.

અહીં (આ વિશ્વમાં) કાળ દ્વિતીયાદિ પ્રદેશ રહિત (અર્થાત્ એક કરતાં વધારે પ્રદેશો વિનાનો) છે, કારણ કે ‘ સમઓ અપ્પદેસો (કાળ અપ્રદેશી છે) ’ એવું (શાસ્ત્રનું) વચન

અસ્ય હિ દ્રવ્યત્વમેવ, ઇતરેષાં પંચાનાં કાયત્વમસ્ત્યેવ। બહુપ્રદેશપ્રચયત્વાત્ કાયઃ। કાયા ઇવ કાયાઃ। પંચાસ્તિકાયાઃ। અસ્તિત્વં નામ સત્તા। સા કિંવિશિષ્ટા? સપ્રતિપક્ષા, અવાન્તરસત્તા મહાસત્તાતેતિ। તત્ર સમસ્તવસ્તુવિસ્તરવ્યાપિની મહાસત્તા, પ્રતિનિયતવસ્તુવ્યાપિની હ્યવાન્તરસત્તા। સમસ્તવ્યાપકરૂપવ્યાપિની મહાસત્તા, પ્રતિ-નિયતૈકરૂપવ્યાપિની હ્યવાન્તરસત્તા। અનન્તપર્યાયવ્યાપિની મહાસત્તા, પ્રતિનિયતૈકપર્યાયવ્યાપિની હ્યવાન્તરસત્તા। અસ્તીત્યસ્ય ભાવઃ અસ્તિત્વમ્। અનેન અસ્તિત્વેન કાયત્વેન સનાથાઃ પંચાસ્તિકાયાઃ। કાલદ્રવ્યસ્યાસ્તિત્વમેવ, ન કાયત્વં, કાયા ઇવ બહુપ્રદેશાભાવાદિતિ।

(આર્યા)

इति जिनमार्गाम्भोधेरुद्धता पूर्वसूरिभिः प्रीत्या।

षड्द्रव्यरत्नमाला कंठाभरणाय भव्यानाम्॥ ૫૧ ॥

છે. આને દ્રવ્યપણું જ છે, બાકીનાં પાંચને કાયપણું (પણ) છે જ.

બહુ પ્રદેશોના સમૂહવાળું હોય તે ‘કાય’ છે. ‘કાય’ કાય જેવાં (-શરીર જેવાં અર્થાત્ બહુપ્રદેશોવાળાં) હોય છે. અસ્તિકાયો પાંચ છે.

અસ્તિત્વ એટલે સત્તા. તે કેવી છે? મહાસત્તા અને અવાંતરસત્તા-એમ ^૧સપ્રતિપક્ષ છે. ત્યાં, સમસ્ત વસ્તુવિસ્તારમાં વ્યાપનારી તે મહાસત્તા છે, ^૨પ્રતિનિયત વસ્તુમાં વ્યાપનારી તે અવાંતરસત્તા છે; સમસ્ત વ્યાપક રૂપમાં વ્યાપનારી તે મહાસત્તા છે, પ્રતિનિયત એક રૂપમાં વ્યાપનારી તે અવાંતરસત્તા છે; અનંત પર્યાયોમાં વ્યાપનારી તે મહાસત્તા છે, પ્રતિનિયત એક પર્યાયમાં વ્યાપનારી તે અવાંતરસત્તા છે. પદાર્થનો ‘^૩અસ્તિ’ એવો ભાવ તે અસ્તિત્વ છે.

આ અસ્તિત્વથી અને કાયત્વથી સહિત પાંચ અસ્તિકાયો છે. કાળદ્રવ્યને અસ્તિત્વ જ છે, કાયત્વ નથી, કારણ કે કાયની માફક તેને બહુ પ્રદેશોનો અભાવ છે.

[હવે ૩૪ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] એ રીતે જિનમાર્ગરૂપી રત્નાકરમાંથી પૂર્વાચાર્યોએ પ્રાપ્તિપૂર્વક

૧. સપ્રતિપક્ષ = પ્રતિપક્ષ સહિત; વિરોધી સહિત. (મહાસત્તા અને અવાંતરસત્તા પરસ્પર વિરોધી છે.)

૨. પ્રતિનિયત = નિયત; નિશ્ચિત; અમુક જ.

૩. અસ્તિ = છે. (અસ્તિત્વ = હોવાપણું)

સંખેજ્ઞાસંખેજ્ઞાણંતપદેસા હવંતિ મુત્તસ્સ ।
ધમ્માધમ્મસ્સ પુણો જીવસ્સ અસંખદેસા હુ ॥ ૩૫ ॥
લોયાયાસે તાવં ઇદરસ્સ અણંતયં હવે દેસા ।
કાલસ્સ ણ કાયત્તં એયપદેસો હવે જમ્હા ॥ ૩૬ ॥

સંખ્યાતાસંખ્યાતાનંતપ્રદેશા ભવન્તિ મૂર્તસ્ય ।
ધર્માધર્મયોઃ પુનર્જીવસ્યાસંખ્યાતપ્રદેશાઃ ખલુ ॥ ૩૫ ॥
લોકાકાશે તદ્વદિતરસ્યાનંતા ભવન્તિ દેશાઃ ।
કાલસ્ય ન કાયત્વં એકપ્રદેશો ભવેદ્યસ્માત્ ॥ ૩૬ ॥

ષણ્ણાં દ્રવ્યાણાં પ્રદેશલક્ષણસંભવપ્રકારકથનમિદમ્ ।

ષટ્દ્રવ્યરૂપી રત્નોની માળા ભવ્યોના કંઠના આભરણને અર્થે બહાર કાઢી છે. ૫૧.

અણસંખ્ય, સંખ્ય, અનંત હોય પ્રદેશ મૂર્તિક દ્રવ્યને,
અણસંખ્ય જાણ પ્રદેશ ધર્મ, અધર્મ તેમ જ જીવને; ૩૫.
અણસંખ્ય લોકાકાશમાંડી, અનંત જાણ અલોકને,
છે કાળ એકપ્રદેશી, તેથી ન કાળને કાયત્વ છે. ૩૬.

અન્યાર્થ:-[મૂર્તસ્ય] મૂર્ત દ્રવ્યને [સંખ્યાતાસંખ્યાતાનંતપ્રદેશાઃ] સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત પ્રદેશો [ભવન્તિ] હોય છે; [ધર્માધર્મયોઃ] ધર્મ, અધર્મ [પુનઃ જીવસ્ય] તેમ જ જીવને [ખલુ] ખરેખર [અસંખ્યાતપ્રદેશાઃ] અસંખ્યાત પ્રદેશો છે;

[લોકાકાશે] લોકાકાશને વિષે [તદ્વત્] ધર્મ, અધર્મ તેમ જ જીવની માફક (અસંખ્યાત પ્રદેશો) છે; [ઇતરસ્ય] બાકીનું જે અલોકાકાશ તેને [અનંતાઃ દેશાઃ] અનંત પ્રદેશો [ભવન્તિ] છે. [કાલસ્ય] કાળને [કાયત્વં ન] કાયપણું નથી, [યસ્માત્] કારણ કે [એકપ્રદેશઃ] તે એકપ્રદેશી [ભવેત્] છે.

ટીકા:-આમાં છ દ્રવ્યોના પ્રદેશનું લક્ષણ અને તેના સંભવનો પ્રકાર કહેલ છે (અર્થાત્ આ ગાથામાં પ્રદેશનું લક્ષણ તેમ જ છ દ્રવ્યોને કેટલા કેટલા પ્રદેશ હોય છે તે કહ્યું છે).

૭૨]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

શુદ્ધપુદ્ગલપરમાણુના ગૃહીતં નભઃસ્થલમેવ પ્રદેશઃ। એવંવિધાઃ પુદ્ગલદ્રવ્યસ્ય પ્રદેશાઃ સંખ્યાતા અસંખ્યાતા અનન્તાશ્ચ। લોકાકાશધર્માધર્મૈકજીવાનામસંખ્યાતપ્રદેશા ભવન્તિ। ઇતરસ્યાલોકાકાશસ્યાનન્તાઃ પ્રદેશા ભવન્તિ। કાલસ્યૈકપ્રદેશો ભવતિ, અતઃ કારણાદસ્ય કાયત્વં ન ભવતિ અપિ તુ દ્રવ્યત્વમસ્ત્યેવેત્તિ।

(ઉપેન્દ્રવજ્રા)

પદાર્થરત્નાભરણં મુમુક્ષોઃ
કૃતં મયા કંઠવિભૂષણાર્થમ્।
અનેન ધીમાન્ વ્યવહારમાર્ગ
બુદ્ધા પુનર્બોધતિ શુદ્ધમાર્ગમ્॥૫૨ ॥

**પોગ્ગલદવ્વં મુત્તં મુત્તિવિરહિયા હવંતિ સેસાણિ।
ચેદણભાવો જીવો ચેદણગુણવણ્ણિયા સેસા ॥ ૩૭ ॥**

શુદ્ધપુદ્ગલપરમાણુ વડે રોકાયેલું આકાશસ્થળ જ પ્રદેશ છે (અર્થાત્ શુદ્ધ પુદ્ગલરૂપ પરમાણુ આકાશના જેટલા ભાગને રોકે તેટલો ભાગ તે આકાશનો પ્રદેશ છે). પુદ્ગલદ્રવ્યને *એવા પ્રદેશો સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત હોય છે. લોકાકાશને, ધર્મને, અધર્મને તથા એક જીવને અસંખ્યાત પ્રદેશો છે. બાકીનું જે અલોકાકાશ તેને અનંત પ્રદેશો છે. કાળને એક પ્રદેશ છે, તે કારણથી તેને કાયપણું નથી પરંતુ દ્રવ્યપણું છે જ.

[હવે આ બે ગાથાઓની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] પદાર્થોરૂપી (-છ દ્રવ્યોરૂપી) રત્નોનું આભરણ મેં મુમુક્ષુના કંઠની શોભા અર્થે બનાવ્યું છે; એના વડે ધીમાન પુરુષ વ્યવહારમાર્ગને જાણીને, શુદ્ધમાર્ગને પણ જાણે છે. ૫૨.

**છે મૂર્ત પુદ્ગલદ્રવ્ય, શેષ પદાર્થ મૂર્તિવિહીન છે;
ચૈતન્યયુત છે જીવ ને ચૈતન્યવર્જિત શેષ છે. ૩૭.**

* આકાશના પ્રદેશની માફક, કોઈ પણ દ્રવ્યનો એક પરમાણુ વડે વ્યાપાવાયોગ્ય જે અંશ તેને તે દ્રવ્યનો પ્રદેશ કહેવામાં આવે છે. દ્રવ્યે પુદ્ગલ એકપ્રદેશી હોવા છતાં પર્યાયે સ્કંધપણાની અપેક્ષાએ પુદ્ગલને બે પ્રદેશોથી માંડીને અનંત પ્રદેશો પણ સંભવે છે.

પુદ્ગલદ્રવ્યં મૂર્ત મૂર્તિવિરહિતાનિ ભવન્તિ શેષાણિ ।
ચૈતન્યભાવો જીવઃ ચૈતન્યગુણવર્જિતાનિ શેષાણિ ॥ ૩૭ ॥

અજીવદ્રવ્યવ્યાખ્યાનોપસંહારોયમ્ ।

તેષુ મૂલપદાર્થેષુ પુદ્ગલસ્ય મૂર્તત્વમ્, ઇતરેષામમૂર્તત્વમ્ । જીવસ્ય ચેતનત્વમ્, ઇતરેષામચેતનત્વમ્ । સ્વજાતીયવિજાતીયબંધાપેક્ષયા જીવપુદ્ગલયોરશુદ્ધત્વમ્, ધર્માદીનાં ચતુર્ણાં વિશેષગુણાપેક્ષયા શુદ્ધત્વમેવેતિ ।

(માલિની)

इति ललितपदानामावलिर्भाति नित्यं
वदनसरसिजाते यस्य भव्योत्तमस्य ।
सपदि समयसारस्तस्य हृत्पुण्डरीके
लसति निशितबुद्धेः किं पुनश्चित्रमेतत् ॥ ५३ ॥

અન્યયાર્થ:-[પુદ્ગલદ્રવ્યં] પુદ્ગલદ્રવ્ય [મૂર્ત] મૂર્ત છે, [શેષાણિ] બાકીનાં દ્રવ્યો [મૂર્તિવિરહિતાનિ] મૂર્તત્વ રહિત [ભવન્તિ] છે; [જીવઃ] જીવ [ચૈતન્યભાવઃ] ચૈતન્યભાવવાળો છે, [શેષાણિ] બાકીનાં દ્રવ્યો [ચૈતન્યગુણવર્જિતાનિ] ચૈતન્યગુણ રહિત છે.

ટીકા:-આ, અજીવદ્રવ્ય સંબંધી કથનનો ઉપસંહાર છે.

તે (પૂર્વોક્ત) મૂળ પદાર્થોમાં, પુદ્ગલ મૂર્ત છે, બાકીના અમૂર્ત છે; જીવ ચેતન છે, બાકીના અચેતન છે; સ્વજાતીય અને વિજાતીય બંધની અપેક્ષાથી જીવ તથા પુદ્ગલને (બંધ-અવસ્થામાં) અશુદ્ધપણું હોય છે, ધર્માદિયાર પદાર્થોને વિશેષગુણની અપેક્ષાથી (સદા) શુદ્ધપણું જ છે.

[હવે આ અજીવ અધિકારની છેલ્લી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ શ્લોક કહે છે:]

[શ્લોકાર્થ:-] એ રીતે લલિત પદોની પંક્તિ જે ભવ્યોત્તમના વદનારવિંદમાં સદા શોભે છે, તે તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા પુરુષના હૃદયકમળમાં શીઘ્ર સમયસાર (-શુદ્ધ આત્મા) પ્રકાશે છે. અને એમાં શું આશ્ચર્ય છે ? ૫૩.

૭૪]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

इति

સુકવિજનપયોજમિત્રપંચેન્દ્રિયપ્રસરવર્જિતગાત્રમાત્રપરિગ્રહશ્રીપદ્મપ્રભમલધારિદેવ-વિરચિતાયાં
નિયમસારવ્યાખ્યાયાં તાત્પર્યવૃત્તૌ અજીવાધિકારો દ્વિતીયઃ શ્રુતસ્કન્ધઃ।।

આ રીતે, સુકવિજનરૂપી કમળોને માટે જેઓ સૂર્ય સમાન છે અને પાંચ ઈન્દ્રિયોના ફેલાવ
રહિત દેહમાત્ર જેમને પરિગ્રહ હતો એવા શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ વડે રચાયેલી નિયમસારની
તાત્પર્યવૃત્તિ નામની ટીકામાં (અર્થાત્ શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત શ્રી નિયમસાર
પરમાગમની નિર્ગથ મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવવિરચિત તાત્પર્યવૃત્તિ નામની ટીકામાં)
અજીવ અધિકાર નામનો બીજો શ્રુતસ્કન્ધ સમાપ્ત થયો.

-૩-

શુદ્ધભાવ અધિકાર

अथेदानीं शुद्धभावाधिकार उच्यते ।

जीवादिबहिर्त्तच्चं हेयमुवादेयमप्यणो अप्पा ।
कम्मोपाधिसमुद्भवगुणपञ्चाएहिं वदिरित्तो ॥ ३८ ॥

जीवादिबहिस्तत्त्वं हेयमुपादेयमात्मनः आत्मा ।
कर्मोपाधिसमुद्भवगुणपर्यायैर्व्यतिरिक्तः ॥ ३८ ॥

हेयोपादेयतत्त्वस्वरूपाख्यानमेतत् ।

जीवादिसप्ततत्त्वजातं परद्रव्यत्वान्न ह्युपादेयम् । आत्मनः सहजवैराग्यप्रासाद-

હવે શુદ્ધભાવ અધિકાર કહેવામાં આવે છે.

છે બાહ્યતત્ત્વ જીવાદિ સર્વે હેય, આત્મા ગ્રાહ્ય છે,
-જે કર્મથી ઉત્પન્ન ગુણપર્યાયથી વ્યતિરિક્ત છે. ૩૮.

અન્ય યાર્થ:-[જીવાદિબહિસ્તત્ત્વં] જીવાદિ બાહ્યતત્ત્વ [હેયમ્] હેય છે;
[કર્મોપાધિસમુદ્ભવગુણપર્યાયૈઃ] કર્મોપાધિજનિત ગુણપર્યાયોથી [વ્યતિરિક્તઃ] વ્યતિરિક્ત
[આત્મા] આત્મા [આત્મનઃ] આત્માને [ઉપાદેયમ્] ઉપાદેય છે.

ટીકા:-આ, હેય અને ઉપાદેય તત્વના સ્વરૂપનું કથન છે.

જીવાદિ સાત તત્વોનો સમૂહ પરદ્રવ્ય હોવાને લીધે ખરેખર ઉપાદેય નથી. સહજ

૭૬]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

શિખરશિખામણે: પરદ્રવ્યપરાઙ્મુખસ્ય પંચેન્દ્રિયપ્રસરવર્જિતગાત્રમાત્રપરિગ્રહસ્ય પરમજિન-
યોગીશ્વરસ્ય સ્વદ્રવ્યનિશિતમતેરુપાદેયો હ્યાત્મા । ઔદયિકાદિચતુર્ણા
ભાવાન્તરાણામગોચરત્વાદ્ દ્રવ્યભાવનોકર્મોપાધિસમુપજનિતવિભાવગુણપર્યાયરહિતઃ ,
અનાદિનિધનામૂર્તાતીન્દ્રિયસ્વભાવશુદ્ધ- સહજપરમપારિણામિકભાવસ્વભાવકારણપરમાત્મા
હ્યાત્મા । અત્યાસન્નભવ્યજીવાનામેવંભૂતં નિજપરમાત્માનમન્તરેણ ન કિંચિદુપાદેયમસ્તીતિ ।

(માલિની)

જયતિ સમયસારઃ સર્વતત્ત્વૈકસારઃ

સકલવિલયદૂરઃ પ્રાસ્તદુર્વારમારઃ ।

દુરિતતરુકુઠારઃ શુદ્ધબોધાવતારઃ

સુખજલનિધિપૂરઃ ક્લેશવારાશિપારઃ ॥ ૫૪ ॥

વૈરાગ્યરૂપી મહેલના શિખરનો જે 'શિખામણિ' છે, પરદ્રવ્યથી જે પરાઙ્મુખ છે, પાંચ ઇન્દ્રિયોના ફેલાવ રહિત દેહમાત્ર જેને પરિગ્રહ છે, જે પરમ જિનયોગીશ્વર છે, સ્વદ્રવ્યમાં જેની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ છે-એવા આત્માને 'આત્મા' ખરેખર ઉપાદેય છે. ઔદયિક આદિ ચાર ભાવાંતરોને અગોચર હોવાથી જે (કારણપરમાત્મા) દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ અને નોકર્મરૂપ ઉપાધિથી જનિત વિભાવગુણપર્યાયો વિનાનો છે, તથા અનાદિ-અનંત અમૂર્ત અતીન્દ્રિયસ્વભાવવાળો શુદ્ધ-સહજ-પરમ-પારિણામિકભાવ જેનો સ્વભાવ છે-એવો કારણપરમાત્મા તે ખરેખર 'આત્મા' છે. અતિ-આસન્ન ભવ્યજીવોને એવા નિજ પરમાત્મા સિવાય (બીજું) કંઈ ઉપાદેય નથી.

[હવે ૩૮ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ શ્લોક કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] સર્વ તત્ત્વોમાં જે એક સાર છે, જે સમસ્ત નાશ પામવાયોગ્ય ભાવોથી દૂર છે, જેણે દુર્વાર કામને નષ્ટ કર્યો છે, જે પાપરૂપ વૃક્ષને છેદનાર કુહાડો છે, જે શુદ્ધ જ્ઞાનનો અવતાર છે, જે સુખસાગરનું પૂર છે અને જે કલેશોદયિનો કિનારો છે, તે સમયસાર (શુદ્ધ આત્મા) જયવંત વર્તે છે. ૫૪.

૧. શિખામણિ = ટોચ ઉપરનું રત્ન; ચૂડામણિ; કલગીનું રત્ન.

૨. ભાવાંતરો = અન્ય ભાવો. [ઔદયિક, ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક અને ક્ષાયિક-એ ચાર ભાવો પરમપારિણામિકભાવથી અન્ય હોવાને લીધે તેમને ભાવાંતરો કહ્યા છે. પરમપારિણામિક-ભાવ જેનો સ્વભાવ છે એવો કારણપરમાત્મા આ ચાર ભાવાંતરોને અગોચર છે.]

**ળો ઁલુ સહાવઠાળા ળો માળવમાળભાવઠાળા વા ।
ળો હરિસભાવઠાળા ળો ળીવસ્સાહરિસ્સઠાળા વા ।। ૩૧ ।।**

**ન ઁલુ સ્વભાવસ્થાનાનિ ન માનાપમાનભાવસ્થાનાનિ વા ।
ન હર્ષભાવસ્થાનાનિ ન ળીવસ્સાહર્ષસ્થાનાનિ વા ।। ૩૧ ।।**

નિર્વિકલ્પતત્ત્વસ્વરૂપાખ્યાનમેતત્ ।

ત્રિકાલનિરૂપાધિસ્વરૂપસ્ય શુદ્ધજીવાસ્તિકાયસ્ય ન ઁલુ વિભાવસ્વભાવસ્થાનાનિ । પ્રશસ્તાપ્રશસ્તસમસ્તમોહરાગદ્વેષાભાવાન્ન ચ માનાપમાનહેતુભૂતકર્મોદયસ્થાનાનિ । ન ઁલુ શુભપરિણતેરભાવાદ્દુષ્કર્મ, શુભકર્માભાવાન્ન સંસારસુખં, સંસારસુખસ્યાભાવાન્ન હર્ષસ્થાનાનિ ।

ન ચાશુભપરિણતેરભાવાદ્દુષ્કર્મ, અશુભકર્માભાવાન્ન દુઃખં, દુઃખાભાવાન્ન ચાહર્ષસ્થાનાનિ ચેતિ ।

**જીવને ન સ્થાન સ્વભાવનાં, માનાપમાન તણાં નહીં,
જીવને ન સ્થાનો હર્ષનાં, સ્થાનો અહર્ષ તણાં નહીં. ૩૯.**

અન્યયાર્થ:-[જીવસ્ય] જીવને [ઁલુ] ખરેખર [ન સ્વભાવસ્થાનાનિ] સ્વભાવસ્થાનો (-વિભાવસ્વભાવનાં સ્થાનો) નથી, [ન માનાપમાનભાવસ્થાનાનિ વા] માનાપમાનભાવનાં સ્થાનો નથી, [ન હર્ષભાવસ્થાનાનિ] હર્ષભાવનાં સ્થાનો નથી [વા] કે [ન અહર્ષસ્થાનાનિ] અહર્ષનાં સ્થાનો નથી.

ટીકા:-આ, નિર્વિકલ્પ તત્ત્વના સ્વરૂપનું કથન છે.

ત્રિકાળ-નિરૂપાધિ જેનું સ્વરૂપ છે એવા શુદ્ધ જીવાસ્તિકાયને ખરેખર વિભાવ-સ્વભાવસ્થાનો (-વિભાવરૂપ સ્વભાવનાં સ્થાનો) નથી; (શુદ્ધ જીવાસ્તિકાયને) પ્રશસ્ત કે અપ્રશસ્ત સમસ્ત મોહ-રાગ-દ્વેષનો અભાવ હોવાથી માન-અપમાનના હેતુભૂત કર્મોદયનાં સ્થાનો નથી; (શુદ્ધ જીવાસ્તિકાયને) શુભ પરિણતિનો અભાવ હોવાથી શુભ કર્મ નથી, શુભ કર્મનો અભાવ હોવાથી સંસારસુખ નથી, સંસાર-સુખનો અભાવ હોવાથી હર્ષસ્થાનો નથી; વળી (શુદ્ધ જીવાસ્તિકાયને) અશુભ પરિણતિનો અભાવ હોવાથી અશુભ કર્મ નથી, અશુભ કર્મનો અભાવ હોવાથી દુઃખ નથી, દુઃખનો અભાવ હોવાથી અહર્ષસ્થાનો નથી.

[હવે ૩૯ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે:]

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

પ્રીત્યપ્રીતિવિમુક્તશાશ્વતપદે નિઃશેષતોઽન્તર્મુખ-

નિર્ભેદોદિતશર્મનિર્મિતવિયદ્વિમ્બાકૃતાવાત્મનિ ।

ચૈતન્યામૃતપૂરપૂર્ણવપુષે પ્રેક્ષાવતાં ગોચરે

બુદ્ધિં કિં ન કરોષિ વાઙ્મસિ સુખં ત્વં સંસૃતેર્દુષ્કૃતેઃ ॥ ૫૫ ॥

ળો ઠિદિબંધઢ્ઢાળા પયડિઢ્ઢાળા પદેસઠાળા વા ।

ળો અળુભાગઢ્ઢાળા ઝીવસ્ય ળ ઉદયઠાળા વા ॥ ૪૦ ॥

ન સ્થિતિબંધસ્થાનાનિ પ્રકૃતિસ્થાનાનિ પ્રદેશસ્થાનાનિ વા ।

નાનુભાગસ્થાનાનિ ઝીવસ્ય નોદયસ્થાનાનિ વા ॥ ૪૦ ॥

અત્ર પ્રકૃતિસ્થિત્યનુભાગપ્રદેશબન્ધોદયસ્થાનનિચયો ઝીવસ્ય ન સમસ્તીત્યુક્તમ્ ।

નિત્યનિરુપરાગસ્વરૂપસ્ય નિરંજનનિજપરમાત્મતત્ત્વસ્ય ન ખલુ

જઘન્યમધ્યમોત્કૃષ્ટદ્રવ્ય-

[**શ્લોકાર્થ:-**] જે પ્રીતિ-અપ્રીતિ રહિત શાશ્વત પદ છે, જે નિઃશેષપણે અંતર્મુખ અને નિર્ભેદપણે પ્રકાશમાન એવા સુખનો બનેલો છે, જે નભમંડળ સમાન આકૃતિવાળો (અર્થાત્ નિરાકાર-અરૂપી) છે, ચૈતન્યામૃતના પૂરથી ભરેલું જેનું સ્વરૂપ છે, જે વિચારવંત ડાહ્યા પુરુષોને ગોચર છે-એવા આત્મામાં તું રુચિ કેમ કરતો નથી અને દુષ્કૃતરૂપ સંસારના સુખને કેમ વાંછે છે? ૫૫.

સ્થિતિબંધસ્થાનો, પ્રકૃતિસ્થાન, પ્રદેશનાં સ્થાનો નહીં,

અનુભાગનાં નહિ સ્થાન જીવને, ઉદયનાં સ્થાનો નહીં. ૪૦

અન્યાર્થ:-[ઝીવસ્ય] જીવને [ન સ્થિતિબંધસ્થાનાનિ] સ્થિતિબંધસ્થાનો નથી, [પ્રકૃતિસ્થાનાનિ] પ્રકૃતિસ્થાનો નથી, [પ્રદેશસ્થાનાનિ વા] પ્રદેશસ્થાનો નથી, [ન અનુભાગસ્થાનાનિ] અનુભાગસ્થાનો નથી [વા] કે [ન ઉદયસ્થાનાનિ] ઉદયસ્થાનો નથી.

ટીકા:-અહીં (આ ગાથામાં) પ્રકૃતિબંધ, સ્થિતિબંધ, અનુભાગબંધ અને પ્રદેશબંધનાં સ્થાનોનો તથા ઉદયનાં સ્થાનોનો સમૂહ જીવને નથી એમ કહ્યું છે.

સદા * નિરુપરાગ જેનું સ્વરૂપ છે એવા નિરંજન (નિર્દોષ) નિજ પરમાત્મતત્ત્વને

* નિરુપરાગ = ઉપરાગ વિનાનું. [ઉપરાગ = કોઈ પદાર્થમાં, અન્ય ઉપાધિની સમીપતાના નિમિત્તે થતો ઉપાધિને અનુરૂપ વિકારી ભાવ; ઔપાધિક ભાવ; વિકાર; મલિનતા.]

કર્મસ્થિતિબંધસ્થાનાનિ । જ્ઞાનાવરણાદ્યધિકર્મણાં તત્તદ્યોગ્યપુદ્ગલદ્રવ્યસ્વાકારઃ પ્રકૃતિબન્ધઃ, તસ્ય સ્થાનાનિ ન ભવન્તિ । અશુદ્ધાન્તસ્તત્ત્વકર્મપુદ્ગલયોઃ પરસ્પરપ્રદેશાનુપ્રવેશઃ પ્રદેશબન્ધઃ, અસ્ય બંધસ્ય સ્થાનાનિ વા ન ભવન્તિ । શુભાશુભકર્મણાં નિર્જરાસમયે સુખદુઃખફલપ્રદાનશક્તિયુક્તો હ્યનુભાગબન્ધઃ, અસ્ય સ્થાનાનાં વા ન ચાવકાશઃ । ન ચ દ્રવ્યભાવકર્મોદયસ્થાનાનામપ્યવકાશોઽસ્તિ ઇતિ ।

તથા ચોક્તં શ્રીઅમૃતચન્દ્રસૂરિભિઃ-

(માલિની)

“ ન હિ વિદધતિ બદ્ધસ્પૃષ્ટભાવાદયોઽમી
સ્ફુટમુપરિ તરન્તોઽપ્યેત્ય યત્ર પ્રતિષ્ઠામ્ ।
અનુભવતુ તમેવ દ્યોતમાનં સમન્તાત્
જગદપગતમોહીભૂય સમ્યક્સ્વભાવમ્ ॥ ”

તથા હિ-

ખરેખર દ્રવ્યકર્મના જઘન્ય, મધ્યમ કે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધનાં સ્થાનો નથી. જ્ઞાનાવરણાદિ અધિકૃત કર્મોમાંના તે તે કર્મને યોગ્ય એવો જે પુદ્ગલદ્રવ્યનો સ્વ-આકાર તે પ્રકૃતિબંધ છે; તેનાં સ્થાનો (નિરંજન નિજ પરમાત્મતત્ત્વને) નથી. અશુદ્ધ અંતઃતત્ત્વના (અશુદ્ધ આત્માના) અને કર્મપુદ્ગલના પ્રદેશોનો પરસ્પર પ્રવેશ તે પ્રદેશબંધ છે; આ બંધનાં સ્થાનો પણ (નિરંજન નિજ પરમાત્મતત્ત્વને) નથી. શુભાશુભ કર્મની નિર્જરાના સમયે સુખદુઃખરૂપ ફળ દેવાની શક્તિવાળો તે અનુભાગબંધ છે; આનાં સ્થાનોનો પણ અવકાશ (નિરંજન નિજ પરમાત્મતત્ત્વને વિષે) નથી. વળી દ્રવ્યકર્મ તથા ભાવકર્મના ઉદયનાં સ્થાનોનો પણ અવકાશ (નિરંજન નિજ પરમાત્મતત્ત્વને વિષે) નથી.

એવી રીતે (આચાર્યદેવ) શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રસૂરિએ (શ્રી સમયસારની આત્મખ્યાતિ નામની ટીકામાં ૧૧ મા શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

“ [શ્લોકાર્થ:-] જગત મોહરહિત થઈને સર્વ તરફથી પ્રકાશમાન એવા તે સમ્યક્ સ્વભાવને જ અનુભવો કે જેમાં આ બદ્ધસ્પૃષ્ટત્વ આદિ ભાવો ઉત્પન્ન થઈને સ્પષ્ટપણે ઉપર તરતા હોવા છતાં ખરેખર સ્થિતિ પામતા નથી. ”

વળી (૪૦ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ બે શ્લોક કહે છે):-

૮૦]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

(અનુષ્ટુભ)

નિત્યશુદ્ધચિદાનન્દસંપદામાકરં પરમ્ ।
વિપદામિદમેવોચ્ચૈરપદં ચેતયે પદમ્ ॥ ૫૬ ॥

(વસંતતિલકા)

યઃ સર્વકર્મવિષ્મરૂહસંભવાનિ
મુક્ત્વા ફલાનિ નિજરૂપવિલક્ષણાનિ ।
ભુંક્તેઽધુના સહજચિન્મયમાત્મતત્ત્વં
પ્રાપ્નોતિ મુક્તિમચિરાદિતિ સંશયઃ કઃ ॥ ૫૭ ॥

**ળો ઁઈયભાવઠાળા ળો ઁયઁવસમસહાવઠાળા વા ।
ઔદઈયભાવઠાળા ળો ઁવસમળે સહાવઠાળા વા ॥ ૪૧ ॥**

**ન ક્ષાયિકભાવસ્થાનાનિ ન ક્ષયોપશમસ્વભાવસ્થાનાનિ વા ।
ઔદયિકભાવસ્થાનાનિ નોપશમસ્વભાવસ્થાનાનિ વા ॥ ૪૧ ॥**

[**શ્લોકાર્થઃ-**] જે નિત્ય-શુદ્ધ ચિદાનંદરૂપી સંપદાઓની ઉત્કૃષ્ટ ખાણ છે અને જે વિપદાઓનું અત્યંતપણે અપદ છે (અર્થાત્ જ્યાં વિપદા બિલકુલ નથી) એવા આ જ પદને હું અનુભવું છું. ૫૬.

[**શ્લોકાર્થઃ-**] (અશુભ તેમ જ શુભ) સર્વ કર્મરૂપી વિષવૃક્ષોથી ઉત્પન્ન થતાં, નિજરૂપથી વિલક્ષણ એવાં ફળોને છોડીને જે જીવ હ્રમણાં સહજચૈતન્યમય આત્મતત્ત્વને ભોગવે છે, તે જીવ અલ્પ કાળમાં મુક્તિને પામે છે-એમાં શો સંશય છે? ૫૭.

**સ્થાનો ન ક્ષાયિકભાવનાં, ક્ષયોપશમિક તણાં નહીં;
સ્થાનો ન ઉપશમભાવનાં કે ઉદયભાવ તણાં નહીં. ૪૧.**

અન્યાર્થઃ-[ન ક્ષાયિકભાવસ્થાનાનિ] જીવને ક્ષાયિકભાવનાં સ્થાનો નથી, [ન ક્ષયોપશમસ્વભાવસ્થાનાનિ વા] ક્ષયોપશમસ્વભાવનાં સ્થાનો નથી, [ઔદયિકભાવસ્થાનાનિ] ઔદયિકભાવનાં સ્થાનો નથી [વા] કે [ન ઉપશમસ્વભાવસ્થાનાનિ] ઉપશમસ્વભાવનાં સ્થાનો નથી.

ચતુર્ણાં વિભાવસ્વભાવાનાં સ્વરૂપકથનદ્વારેણ પંચમભાવસ્વરૂપાખ્યાનમેતત્ ।

કર્મણાં ક્ષયે ભવઃ ક્ષાયિકભાવઃ । કર્મણાં ક્ષયોપશમે ભવઃ ક્ષાયોપશમિકભાવઃ ।
કર્મણામુદયે ભવઃ ઔદયિકભાવઃ । કર્મણામુપશમે ભવઃ ઔપશમિક ભાવઃ ।
સકલકર્મોપાધિવિનિર્મુક્તઃ પરિણામે ભવઃ પારિણામિકભાવઃ । એષુ પંચસુ તાવદૌપશમિકભાવો
દ્વિવિધઃ, ક્ષાયિકભાવશ્ચ નવવિધઃ, ક્ષાયોપશમિકભાવોઽષ્ટાદશભેદઃ, ઔદયિકભાવ
એકવિંશતિભેદઃ, પારિણામિકભાવસ્ત્રિભેદઃ । અથૌપશમિકભાવસ્ય ઉપશમસમ્યક્ત્વમ્
ઉપશમચારિત્રમ્ ચ । ક્ષાયિકભાવસ્ય ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વં, યથાખ્યાતચારિત્રં, કેવલજ્ઞાનં
કેવલદર્શનં ચ, અન્તરાયકર્મક્ષયસમુપજનિતદાન-લાભભોગોપભોગવીર્યાણિ ચેતિ ।
ક્ષાયોપશમિકભાવસ્ય મતિશ્રુતાવધિમનઃપર્યયજ્ઞાનાનિ ચત્વારિ,
કુમતિકુશ્રુતવિભંગભેદાદજ્ઞાનાનિ ત્રીણિ,

ટીકા:-ચાર વિભાવસ્વભાવોના સ્વરૂપકથન દ્વારા પંચમભાવના સ્વરૂપનું આ કથન છે.

* કર્મોના ક્ષયે જે ભાવ હોય તે ક્ષાયિકભાવ છે. કર્મોના ક્ષયોપશમે જે ભાવ હોય તે ક્ષાયોપશમિકભાવ છે. કર્મોના ઉદયે જે ભાવ હોય તે ઔદયિકભાવ છે. કર્મોના ઉપશમે જે ભાવ હોય તે ઔપશમિકભાવ છે. સકળ કર્મોપાધિથી વિમુક્ત એવો, પરિણામે જે ભાવ હોય તે પારિણામિકભાવ છે.

આ પાંચ ભાવોમાં, ઔપશમિકભાવના બે ભેદ છે, ક્ષાયિકભાવના નવ ભેદ છે, ક્ષાયોપશમિકભાવના અઢાર ભેદ છે, ઔદયિકભાવના એકવીશ ભેદ છે, પારિણામિકભાવના ત્રણ ભેદ છે.

હવે, ઔપશમિકભાવના બે ભેદ આ પ્રમાણે છે: ઉપશમસમ્યક્ત્વ અને ઉપશમચારિત્ર.

ક્ષાયિકભાવના નવ ભેદ આ પ્રમાણે છે: ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ, યથાખ્યાતચારિત્ર, કેવળજ્ઞાન ને કેવળદર્શન, તથા અંતરાયકર્મના ક્ષયજનિત દાન, લાભ, ભોગ, ઉપભોગ ને વીર્ય.

ક્ષાયોપશમિકભાવના અઢાર ભેદ આ પ્રમાણે છે: મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન ને મનઃપર્યયજ્ઞાન એમ જ્ઞાન ચાર; કુમતિજ્ઞાન, કુશ્રુતજ્ઞાન ને વિભંગજ્ઞાન

* કર્મોના ક્ષયે = કર્મોના ક્ષયમાં; કર્મોના ક્ષયના સદ્ભાવમાં. [વ્યવહારે કર્મોના ક્ષયની અપેક્ષા જીવના જે ભાવમાં આવે તે ક્ષાયિકભાવ છે.]

૮૨]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંડકુંદ-

ચક્ષુરચક્ષુરવધિદર્શનભેદાદર્શનાનિ ત્રીણિ , કાલકરણોપદેશોપશમપ્રાયોગ્યતાભેદાલ્લબ્ધયઃ પઞ્ચ , વેદકસમ્યક્ત્વં , વેદકચારિત્રં , સંયમાસંયમપરિણતિશ્ચેતિ । ઔદયિકભાવસ્ય નારકતિર્યઙ્મનુષ્યદેવભેદાદ્ ગતયશ્ચતસ્રઃ , ક્રોધમાનમાયાલોભભેદાત્ કષાયાશ્ચત્વારઃ , સ્ત્રીપુંનપુંસકભેદાલ્લિજ્ઞાનિ ત્રીણિ , સામાન્યસંગ્રહનયાપેક્ષયા મિથ્યાદર્શનમેકમ્ , અજ્ઞાનં ચૈકમ્ , અસંયમતા ચૈકા , અસિદ્ધત્વં ચૈકમ્ , શુક્લપદ્મપીતકાપોતનીલકૃષ્ણભેદાલ્લેશ્યાઃ ષડ્ ચ ભવન્તિ । પારિણામિકસ્ય જીવત્વપારિણામિકઃ , ભવ્યત્વપારિણામિકઃ , અભવ્યત્વપારિણામિકઃ , ઇતિ ત્રિભેદાઃ । અથાયં જીવત્વપારિણામિકભાવો ભવ્યાભવ્યાનાં સદૃશઃ , ભવ્યત્વપારિણામિકભાવો ભવ્યાનામેવ ભવતિ , અભવ્યત્વપારિણામિકભાવોઽભવ્યાનામેવ ભવતિ । ઇતિ પંચભાવપ્રપંચઃ ।

પંચાનાં ભાવાનાં મધ્યે ક્ષાયિકભાવઃ કાર્યસમયસારસ્વરૂપઃ સ ત્રૈલોક્યપ્રક્ષોભ-
હેતુભૂતતીર્થકરત્વોપાર્જિતસકલવિમલકેવલાવબોધસનાથતીર્થનાથસ્ય ભગવતઃ સિદ્ધસ્ય વા

એવા ભેદને લીધે અજ્ઞાન ત્રણ; ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન ને અવધિદર્શન એવા ભેદને લીધે દર્શન ત્રણ; કાળલબ્ધિ, કરણલબ્ધિ, ઉપદેશલબ્ધિ, ઉપશમલબ્ધિ ને પ્રાયોગ્યતાલબ્ધિ એવા ભેદને લીધે લબ્ધિ પાંચ; વેદકસમ્યક્ત્વ; વેદકચારિત્ર અને સંયમાસંયમપરિણતિ.

ઔદયિકભાવના એકવીશ ભેદ આ પ્રમાણે છેઃ નારકગતિ, તિર્યંચગતિ, મનુષ્યગતિ ને દેવગતિ એવા ભેદને લીધે ગતિ ચાર; ક્રોધકષાય, માનકષાય, માયાકષાય ને લોભકષાય એવા ભેદને લીધે કષાય ચાર; સ્ત્રીલિંગ, પુંલિંગ અને નપુંસકલિંગ એવા ભેદને લીધે લિંગ ત્રણ; સામાન્યસંગ્રહનયની અપેક્ષાએ મિથ્યાદર્શન એક, અજ્ઞાન એક ને અસંયમતા એક; અસિદ્ધત્વ એક; શુકલલેશ્યા, પદ્મલેશ્યા, પીતલેશ્યા, કાપોતલેશ્યા, નીલલેશ્યા ને કૃષ્ણલેશ્યા એવા ભેદને લીધે લેશ્યા છ.

પારિણામિકભાવના ત્રણ ભેદ આ પ્રમાણે છેઃ જીવત્વપારિણામિક, ભવ્યત્વ-પારિણામિક અને અભવ્યત્વપારિણામિક. આ જીવત્વપારિણામિકભાવ ભવ્યોને તેમ જ અભવ્યોને સમાન હોય છે; ભવ્યત્વપારિણામિકભાવ ભવ્યોને જ હોય છે; અભવ્યત્વ-પારિણામિકભાવ અભવ્યોને જ હોય છે.

આ રીતે પાંચ ભાવોનું કથન કર્યું.

પાંચ ભાવો મધ્યે ક્ષાયિકભાવ કાર્યસમયસારસ્વરૂપ છે; તે (ક્ષાયિકભાવ) ત્રિલોકમાં

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

શુદ્ધભાવ અધિકાર

[૮૩

ભવતિ । ઔદયિકૌપશમિક્ષાયોપશમિકભાવાઃ સંસારિણામેવ ભવન્તિ , ન મુક્તાનામ્ ।
પૂર્વોક્તભાવચતુષ્ટયમાવરણસંયુક્તત્વાત્ ન મુક્તિકારણમ્ । ત્રિકાલનિરુપાધિસ્વરૂપનિરંજન-
નિજપરમપંચમભાવભાવનયા પંચમગતિં મુમુક્ષવો યાન્તિ યાસ્યન્તિ ગતાશ્ચેતિ ।

(આર્યા)

અંચિતપંચમગતયે પંચમભાવં સ્મરન્તિ વિદ્વાન્સઃ ।

સંચિતપંચાચારાઃ કિંચનભાવપ્રપંચપરિહીનાઃ ॥ ૫૮ ॥

(માલિની)

સુકૃતમપિ સમસ્તં ભોગિનાં ભોગમૂલં

ત્યજતુ પરમતત્ત્વાભ્યાસનિષ્ણાતચિત્તઃ ।

ઉભયસમયસારં સારતત્ત્વસ્વરૂપં

ભજતુ ભવવિમુક્ત્યૈ કોઽત્ર દોષો મુનીશઃ ॥ ૫૯ ॥

* પ્રક્ષોભના હેતુભૂત તીર્થંકરપણા વડે પ્રાપ્ત થતા સકળ-વિમળ કેવળજ્ઞાનથી યુક્ત તીર્થનાથને (તેમ જ ઉપલક્ષણથી સામાન્ય કેવળીને) અથવા સિદ્ધભગવાનને હોય છે. ઔદયિક, ઔપશમિક અને ક્ષાયોપશમિક ભાવો સંસારીઓને જ હોય છે, મુક્ત જીવોને નહિ.

પૂર્વોક્ત ચાર ભાવો આવરણસંયુક્ત હોવાથી મુક્તિનું કારણ નથી. ત્રિકાળ નિરુપાધિ જેનું સ્વરૂપ છે એવા નિરંજન નિજ પરમ પંચમભાવની (-પારિણામિકભાવની) ભાવનાથી પંચમગતિએ મુમુક્ષુઓ (વર્તમાન કાળે) જાય છે, (ભવિષ્ય કાળે) જશે અને (ભૂત કાળે) જતા.

[હવે ૪૧ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ બે શ્લોકો કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] (જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ અને વીર્યરૂપ) પાંચ આચારોથી યુક્ત અને કાંઈ પણ પરિગ્રહપ્રપંચથી સર્વથા રહિત એવા વિદ્વાનો પૂજનીય પંચમગતિને પ્રાપ્ત કરવા માટે પંચમભાવને સ્મરે છે. ૫૮.

[**શ્લોકાર્થ:-**] સઘળું સુકૃત (શુભ કર્મ) ભોગીઓના ભોગનું મૂળ છે; પરમ

* પ્રક્ષોભ = ખળભળાટ [તીર્થંકરના જન્મકલ્યાણકાદિ પ્રસંગે ત્રણે લોકમાં આનંદમય ખળભળાટ થાય છે.]

**ચતુર્ગતિભવસંભ્રમણં જાતિજરામરણરોગસોગા ય ।
કુલજોગિજીવમર્ગગણઠાણા જીવસ્સ ણો સંતિ ॥ ૪૨ ॥**

**ચતુર્ગતિભવસંભ્રમણં જાતિજરામરણરોગશોકાશ્ચ ।
કુલયોનિજીવમર્ગગણસ્થાનાનિ જીવસ્ય નો સન્તિ ॥ ૪૨ ॥**

इह हि शुद्धनिश्चयनयेन शुद्धजीवस्य समस्तसंसारविकारसमुदयो न समस्तीत्युक्तम् ।

દ્રવ્યભાવકર્મસ્વીકારાભાવાદ્વતસૃષ્ટાં નારકતિર્યક્મનુષ્યદેવત્વલક્ષણાનાં ગતીનાં પરિભ્રમણં ન ભવતિ । નિત્યશુદ્ધચિદાનન્દરૂપસ્ય કારણપરમાત્મસ્વરૂપસ્ય દ્રવ્યભાવકર્મગ્રહણ-યોગ્યવિભાવપરિણતેરભાવાન્ન જાતિજરામરણરોગશોકાશ્ચ । ચતુર્ગતિજીવાનાં કુલ-

તત્ત્વના અભ્યાસમાં નિષ્ણાત ચિત્તવાળા મુનીશ્વર ભવથી વિમુક્ત થવા અર્થે તે સઘળાંય શુભ કર્મને છોડે અને *સારતત્ત્વસ્વરૂપ એવા ઉભય સમયસારને ભજો. એમાં શો દોષ છે? ૫૯.

**ચઉગતિભ્રમણ નહિ, જન્મ મરણ ન, રોગ શોક જરા નહીં,
કુળ, યોનિ કે જીવસ્થાન માર્ગણસ્થાન જીવને છે નહીં. ૪૨.**

અન્યથાર્થ:-[જીવસ્ય] જીવને [ચતુર્ગતિભવસંભ્રમણં] ચાર ગતિના ભવોમાં પરિભ્રમણ [જાતિજરામરણરોગશોકાઃ] જન્મ, જરા, મરણ, રોગ, શોક, [કુલયોનિજીવમર્ગગણસ્થાનાનિ ચ] કુળ, યોનિ, જીવસ્થાનો અને માર્ગણસ્થાનો [નો સન્તિ] નથી.

ટીકા:-શુદ્ધ નિશ્ચયનયે શુદ્ધ જીવને સમસ્ત સંસારવિકારોનો સમુદાય નથી એમ અહીં (આ ગાથામાં) કહ્યું છે.

દ્રવ્યકર્મ તથા ભાવકર્મનો સ્વીકાર નહિ હોવાથી જીવને નારકત્વ, તિર્યચત્વ, મનુષ્યત્વ અને દેવત્વસ્વરૂપ ચાર ગતિઓનું પરિભ્રમણ નથી.

નિત્ય-શુદ્ધ ચિદાનંદરૂપ કારણપરિમાત્મસ્વરૂપ જીવને દ્રવ્યકર્મ તથા ભાવકર્મના ગ્રહણને યોગ્ય વિભાવપરિણતિનો અભાવ હોવાથી જન્મ, જરા, મરણ, રોગ અને શોક નથી

* સમયસાર સારભૂત તત્ત્વ છે.

યોનિવિકલ્પ ઇહ નાસ્તિ ઇત્યુચ્યતે। તદ્વથા-પૃથ્વીકાયિકજીવાનાં દ્વાવિંશતિ-લક્ષકોટિકુલાનિ, અપ્કાયિકજીવાનાં સસલક્ષકોટિકુલાનિ, તેજસ્કાયિકજીવાનાં ત્રિલક્ષકોટિકુલાનિ, વાયુકાયિકજીવાનાં સસલક્ષકોટિકુલાનિ, વનસ્પતિકાયિકજીવાનામ્ અષ્ટોત્તરવિંશતિ-લક્ષકોટિકુલાનિ, દ્વીન્દ્રિયજીવાનાં સસલક્ષકોટિકુલાનિ, ત્રીન્દ્રિયજીવાનામ્ અષ્ટલક્ષકોટિકુલાનિ, ચતુરિન્દ્રિયજીવાનાં નવલક્ષકોટિકુલાનિ, પંચેન્દ્રિયેષુ જલચરાણાં સાર્ધદ્વાદશલક્ષકોટિકુલાનિ, આકાશચરજીવાનાં દ્વાદશલક્ષકોટિકુલાનિ, ચતુષ્પદજીવાનાં દશલક્ષકોટિકુલાનિ, સરીસૃપાનાં નવલક્ષકોટિકુલાનિ, નારકાણાં પંચવિંશતિલક્ષકોટિકુલાનિ, મનુષ્યાણાં દ્વાદશલક્ષકોટિકુલાનિ, દેવાનાં ષડ્વિંશતિલક્ષકોટિકુલાનિ। સર્વાણિ સાર્ધસસનવત્યગ્રશતકોટિલક્ષાણિ ૧૧૭૫૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ ।

પૃથ્વીકાયિકજીવાનાં સસલક્ષયોનિમુખાનિ, અપ્કાયિકજીવાનાં સસલક્ષયોનિમુખાનિ, તેજસ્કાયિકજીવાનાં સસલક્ષયોનિમુખાનિ, વાયુકાયિકજીવાનાં સસલક્ષ-યોનિમુખાનિ, નિત્યનિગોદિજીવાનાં સસલક્ષયોનિમુખાનિ, ચતુર્ગતિનિગોદિજીવાનાં સસલક્ષયોનિમુખાનિ,

ચતુર્ગતિ (ચાર ગતિના) જીવોનાં કુળ તથા યોનિના ભેદ જીવમાં નથી એમ (હવે) કહેવામાં આવે છે. તે આ પ્રમાણે:

પૃથ્વીકાયિક જીવોનાં બાવીશ લાખ કરોડ કુળ છે; અપ્કાયિક જીવોનાં સાત લાખ કરોડ કુળ છે; તેજકાયિક જીવોનાં ત્રણ લાખ કરોડ કુળ છે; વાયુકાયિક જીવોનાં સાત લાખ કરોડ કુળ છે; વનસ્પતિકાયિક જીવોનાં અઠ્યાવીશ લાખ કરોડ કુળ છે; દ્વીન્દ્રિય જીવોનાં સાત લાખ કરોડ કુળ છે; ત્રીન્દ્રિય જીવોનાં આઠ લાખ કરોડ કુળ છે; ચતુરિન્દ્રિય જીવોનાં નવ લાખ કરોડ કુળ છે; પંચેન્દ્રિય જીવોને વિષે જળચર જીવોનાં સાડા બાર લાખ કરોડ કુળ છે; ખેચર જીવોનાં બાર લાખ કરોડ કુળ છે; ચાર પગવાળા જીવોનાં દશ લાખ કરોડ કુળ છે; સર્પાદિક પેટે ચાલનારા જીવોનાં નવ લાખ કરોડ કુળ છે; નારકોનાં પચીશ લાખ કરોડ કુળ છે; મનુષ્યોનાં બાર લાખ કરોડ કુળ છે અને દેવોનાં છવ્વીશ લાખ કરોડ કુળ છે. બધાં થઈને એક સો સાડી સત્તાશું લાખ કરોડ (૧૮૭૫૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦) કુળ છે.

પૃથ્વીકાયિક જીવોનાં સાત લાખ યોનિમુખ છે; અપ્કાયિક જીવોનાં સાત લાખ યોનિમુખ છે; તેજકાયિક જીવોનાં સાત લાખ યોનિમુખ છે; વાયુકાયિક જીવોનાં સાત લાખ યોનિમુખ છે; નિત્ય નિગોદી જીવોનાં સાત લાખ યોનિમુખ છે; ચતુર્ગતિ (-ચાર

૮૬]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

વનસ્પતિકાયિકજીવાનાં દશલક્ષ્યોનિમુખાનિ, દ્વીન્દ્રિયજીવાનાં દ્વિલક્ષ્યોનિમુખાનિ, ત્રીન્દ્રિયજીવાનાં દ્વિલક્ષ્યોનિમુખાનિ, ચતુરિન્દ્રિયજીવાનાં દ્વિલક્ષ્યોનિમુખાનિ, દેવાનાં ચતુર્લક્ષ્યોનિમુખાનિ, નારકાણાં ચતુર્લક્ષ્યોનિમુખાનિ, તિર્યગ્જીવાનાં ચતુર્લક્ષ્યોનિમુખાનિ, મનુષ્યાણાં ચતુર્દશલક્ષ્યોનિમુખાનિ ।

સ્થૂલસૂક્ષ્મૈકેન્દ્રિયસંજ્ઞિપંચેન્દ્રિયદ્વીન્દ્રિયત્રીન્દ્રિય ચતુરિન્દ્રિયપર્યાપ્તાપર્યાપ્તક-
ભેદસનાથચતુર્દશજીવસ્થાનાનિ । ગતીન્દ્રિયકાયયોગવેદકષાયજ્ઞાનસંયમદર્શનલેશ્યાભવ્ય-
સમ્યક્ત્વસંજ્ઞાહારવિકલ્પલક્ષણાનિ માર્ગણાસ્થાનાનિ । એતાનિ સર્વાણિ ચ તસ્ય ભગવતઃ
પરમાત્મનઃ શુદ્ધનિશ્ચયનયબલેન ન સન્તીતિ ભગવતાં સૂત્રકૃતામભિપ્રાયઃ ।

તથા ચોક્તં શ્રીમદમૃતચંદ્રસૂરિભિઃ-

ગતિમાં પરિભ્રમણ કરનારા અર્થાત્ (ઇતર) નિગોદી જીવોનાં સાત લાખ યોનિમુખ છે; વનસ્પતિકાયિક જીવોનાં દશ લાખ યોનિમુખ છે; દ્વીન્દ્રિય જીવોનાં બે લાખ યોનિમુખ છે; ત્રીન્દ્રિય જીવોનાં બે લાખ યોનિમુખ છે; ચતુરિન્દ્રિય જીવોનાં બે લાખ યોનિમુખ છે; દેવોનાં ચાર લાખ યોનિમુખ છે; નારકોનાં ચાર લાખ યોનિમુખ છે; તિર્યક જીવોનાં ચાર લાખ યોનિમુખ છે; મનુષ્યોનાં ચૌદ લાખ યોનિમુખ છે. (બધાં થઈને ૮૪૦૦૦૦૦ યોનિમુખ છે.)

સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય પર્યાપ્ત ને અપર્યાપ્ત, સ્થૂલ એકેન્દ્રિય પર્યાપ્ત ને અપર્યાપ્ત, દ્વીન્દ્રિય પર્યાપ્ત ને અપર્યાપ્ત, ત્રીન્દ્રિય પર્યાપ્ત ને અપર્યાપ્ત, ચતુરિન્દ્રિય પર્યાપ્ત ને અપર્યાપ્ત, અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય પર્યાપ્ત ને અપર્યાપ્ત, સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય પર્યાપ્ત ને અપર્યાપ્ત-એવા ભેદોવાળાં ચૌદ જીવસ્થાનો છે.

ગતિ, ઇન્દ્રિય, કાય, યોગ, વેદ, કષાય, જ્ઞાન, સંયમ, દર્શન, લેશ્યા, ભવ્યત્વ, સમ્યક્ત્વ, સંજ્ઞિત્વ અને આહાર-એવા ભેદસ્વરૂપ (ચૌદ) માર્ગણાસ્થાનો છે.

આ બધાં, તે ભગવાન પરમાત્માને શુદ્ધનિશ્ચયનયના બળે (-શુદ્ધનિશ્ચયનયે) નથી-એમ ભગવાન સૂત્રકર્તાનો (શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવનો) અભિપ્રાય છે.

એવી રીતે (આચાર્યદેવ) શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રસૂરિએ (શ્રી સમયસારની આત્મખ્યાતિ નામની ટીકામાં ૩૫-૩૬ માં બે શ્લોકો દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

શુદ્ધભાવ અધિકાર

[૮૭

(માલિની)

“ સકલમપિ વિહાયાહ્વાય ચિચ્છત્કિરિત્તં
સ્ફુટતરમવગાહ્ય સ્વં ચ ચિચ્છત્કિમાત્રમ્ ।
ઇમમુપરિ ચરંતં ચારુ વિશ્વસ્ય સાક્ષાત્
કલયતુ પરમાત્માત્માનમાત્મન્યનન્તમ્ ॥ ”

(અનુષ્ટુભ્)

“ ચિચ્છત્કિવ્યાપ્તસર્વસ્વસારો જીવ ઇયાનયમ્ ।
અતોઽતિરિક્તાઃ સર્વેઽપિ ભાવાઃ પૌદ્ગલિકા અમી ॥ ”

તથા હિ-

(માલિની)

અનવરતમખણ્ડજ્ઞાનસદ્ભાવનાત્મા
વ્રજતિ ન ચ વિકલ્પં સંસૃતેર્ધોરરૂપમ્ ।
અતુલમનઘમાત્મા નિર્વિકલ્પઃ સમાધિઃ
પરપરિણતિદૂરં યાતિ ચિન્માત્રમેષઃ ॥ ૬૦ ॥

“ [શ્લોકાર્થ:-] ચિત્શક્તિથી રહિત અન્ય સકળ ભાવોને મૂળથી છોડીને અને ચિત્શક્તિમાત્ર એવા નિજ આત્માનું અતિ સ્ફુટપણે અવગાહન કરીને, આત્મા સમસ્ત વિશ્વના ઉપર સુંદર રીતે પ્રવર્તતા એવા આ કેવળ (એક) અવિનાશી આત્માને આત્મામાં સાક્ષાત્ અનુભવો. ”

“ [શ્લોકાર્થ:-] ચૈતન્યશક્તિથી વ્યાપ્ત જેનો સર્વસ્વ-સાર છે એવો આ જીવ એટલો જ માત્ર છે; આ ચિત્શક્તિથી શૂન્ય જે આ ભાવો છે તે બધાય પૌદ્ગલિક છે. ”

વળી (૪૨ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ બે શ્લોક કહે છે):-

[શ્લોકાર્થ:-] સતતપણે અખંડ જ્ઞાનની સદ્ભાવનાવાળો આત્મા (અર્થાત્ ‘ હું અખંડ જ્ઞાન છું ’ એવી સાચી ભાવના જેને નિરંતર વર્તે છે તે આત્મા) સંસારના ઘોર વિકલ્પને પામતો નથી, પરંતુ નિર્વિકલ્પ સમાધિને પ્રાપ્ત કરતો થકો પરપરિણતિથી દૂર, અનુપમ, ^૧અનઘ ચિન્માત્રને (ચૈતન્યમાત્ર આત્માને) પામે છે. ૬૦.

૧. અનઘ = દોષ રહિત; નિષ્પાપ; મળ રહિત.

૮૮]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

(સ્રગ્ધરા)

ઇત્થં બુદ્ધવોપદેશં જનનમૃતિહરં યં જરાનાશહેતું
ભક્તિપ્રદ્ધામરેન્દ્રપ્રકટમુકુટસદ્રત્નમાલાર્ચિતાંગેઃ ।
વીરાત્તીર્થાધિનાથાદદુરિતમલકુલધ્વાંતવિધ્વંસદક્ષં
એતે સંતો ભવાબ્ધેરપરતટમમી યાંતિ સચ્છીલપોતાઃ ॥ ૬૧ ॥

**ગિદ્દંડો ગિદ્દંદો ગિમ્મમો ગિક્કલો ગિરાલંબો ।
ગીરાગો ગિદ્દોસો ગિમ્મૂઢો ગિર્ભયો અપ્પા ॥ ૪૩ ॥**

**નિર્દંડઃ નિર્દ્વંદ્વઃ નિર્મમઃ નિઃકલઃ નિરાલંબઃ ।
નીરાગઃ નિર્દોષઃ નિર્મૂઢઃ નિર્ભયઃ આત્મા ॥ ૪૩ ॥**

इह हि शुद्धात्मनः समस्तविभावाभावत्वमुक्तम् ।

[**શ્લોકાર્થ:-**] ભક્તિથી નમેલા દેવેન્દ્રો મુગટની સુંદર રત્નમાળા વડે જેમનાં ચરણોને પ્રગટ રીતે પૂજે છે એવા મહાવીર તીર્થાધિનાથ દ્વારા આ સંતો જન્મ-જરા-મૃત્યુનો નાશક અને દુષ્ટ મળસમૂહરૂપી અંધકારનો ધ્વંસ કરવામાં ચતુર એવો આ પ્રકારનો (પૂર્વોક્ત) ઉપદેશ સમજીને, સત્શીલરૂપી નૌકા વડે ભવાબ્ધિના સામા કિનારે પહોંચી જાય છે. ૬૧.

**નિર્દંડ ને નિર્દ્વંદ્વ, નિર્મમ, નિઃશરીર, નીરાગ છે,
નિર્દોષ, નિર્ભય, નિરવલંબન, આત્મા નિર્મૂઢ છે. ૪૩.**

અન્યયાર્થ:-[આત્મા] આત્મા [નિર્દંડઃ] નિર્દંડ, [નિર્દ્વંદ્વઃ] નિર્દ્વંદ્વ, [નિર્મમઃ] નિર્મમ, [નિઃકલઃ] નિઃશરીર, [નિરાલંબઃ] નિરાલંબ, [નીરાગઃ] નીરાગ, [નિર્દોષઃ] નિર્દોષ, [નિર્મૂઢઃ] નિર્મૂઢ અને [નિર્ભયઃ] નિર્ભય છે.

ટીકા:-અહીં (આ ગાથામાં) ખરેખર શુદ્ધ આત્માને સમસ્ત વિભાવનો અભાવ છે એમ કહ્યું છે.

૧. નિર્દંડ = દંડ રહિત. (જે મનવચનકાયાશ્રિત પ્રવર્તનથી આત્મા દંડાય છે તે પ્રવર્તનને દંડ કહેવામાં આવે છે.)

મનોદણ્ડો વચનદણ્ડઃ કાયદણ્ડશ્ચેત્યેતેષાં યોગ્યદ્રવ્યભાવકર્મણામભાવાન્નિર્દણ્ડઃ ।
નિશ્ચયેન પરમપદાર્થવ્યતિરિક્તસમસ્તપદાર્થસાર્થાભાવાન્નિર્દ્વન્દ્વઃ ।
પ્રશસ્તાપ્રશસ્તસમસ્તમોહરાગદ્વેષા-ભાવાન્નિર્મમઃ ।
નિશ્ચયેનૌદારિકવૈક્રિયિકાહારકતૈજસકાર્મણાભિધાનપંચશરીરપ્રપંચાભાવાન્નિઃકલઃ । નિશ્ચયેન
પરમાત્મનઃ પરદ્રવ્યનિરવલમ્બત્વાન્નિરાલમ્બઃ । મિથ્યાત્વવેદરાગદ્વેષહાસ્યરત્યરતિશોક-
ભયજુગુપ્સાક્રોધમાનમાયાલોભાભિધાનાભ્યન્તરચતુર્દશપરિગ્રહાભાવાન્નીરાગઃ । નિશ્ચયેન
નિખિલદુરિતમલકલંકપંકનિર્નિક્તસમર્થસહજપરમવીતરાગસુખસમુદ્રમધ્યનિર્મગ્નસ્ફુટિતસહ
જા-વસ્થાત્મસહજજ્ઞાનગાત્રપવિત્રત્વાન્નિર્દોષઃ । સહજનિશ્ચયનયબલેન સહજજ્ઞાનસહજદર્શન-
સહજચારિત્રસહજપરમવીતરાગસુખાદ્યનેકપરમધર્માધારનિજપરમતત્ત્વપરિચ્છેદનસમર્થત્વાન્નિ
ર્મૂઢઃ, અથવા સાદ્યનિધનામૂર્તાતીન્દ્રિયસ્વભાવશુદ્ધસદ્ભૂતવ્યવહારનયબલેન
ત્રિકાલત્રિલોકવર્તિસ્થાવર-
જંગમાત્મકનિખિલદ્રવ્યગુણપર્યાયૈકસમયપરિચ્છિત્તિસમર્થસકલવિમલકેવલ

મનદંડ, વચનદંડ અને કાયદંડને યોગ્ય દ્રવ્યકર્મો તથા ભાવકર્મોનો અભાવ હોવાથી
આત્મા નિર્દંડ છે. નિશ્ચયથી પરમ પદાર્થ સિવાયના સમસ્ત પદાર્થસમૂહનો (આત્મામાં) અભાવ
હોવાથી આત્મા નિર્દ્વન્દ્વ (દ્વૈત રહિત) છે. પ્રશસ્ત-અપ્રશસ્ત સમસ્ત મોહ-રાગ-દ્વેષનો અભાવ
હોવાથી આત્મા નિર્મમ (મમતા રહિત) છે. નિશ્ચયથી ઔદારિક, વૈક્રિયિક, આહારક, તૈજસ અને
કાર્મણ નામનાં પાંચ શરીરોના સમૂહનો અભાવ હોવાથી આત્મા નિઃશરીર છે. નિશ્ચયથી
પરમાત્માને પરદ્રવ્યનું અવલંબન નહિ હોવાથી આત્મા નિરાલંબ છે. મિથ્યાત્વ, વેદ, રાગ, દ્વેષ,
હાસ્ય, રતિ, અરતિ, શોક, ભય, જુગુપ્સા, ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ નામનાં ચૌદ અભ્યંતર
પરિગ્રહોનો અભાવ હોવાથી આત્મા નીરાગ છે. નિશ્ચયથી સમસ્ત પાપમળકલંકરૂપી કાદવને
ઘોઈ નાખવામાં સમર્થ, સહજ-પરમવીતરાગ-સુખસમુદ્રમાં મગ્ન (ડૂબેલી, લીન) પ્રગટ
સહજાવસ્થાસ્વરૂપ જે સહજજ્ઞાનશરીર તેના વડે પવિત્ર હોવાને લીધે આત્મા નિર્દોષ છે. સહજ
નિશ્ચયનયથી સહજ જ્ઞાન, સહજ દર્શન, સહજ ચારિત્ર, સહજ પરમવીતરાગ સુખ વગેરે અનેક
પરમ ધર્મોના આધારભૂત નિજ પરમતત્ત્વને જાણવામાં સમર્થ હોવાથી આત્મા નિર્મૂઢ (મૂઢતા
રહિત) છે; અથવા, સાદિ-અનંત અમૂર્ત અતીન્દ્રિયસ્વભાવવાળા શુદ્ધસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી ત્રણ
કાળના અને ત્રણ લોકના સ્થાવર-જંગમસ્વરૂપ સમસ્ત દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયોને એક સમયે
જાણવામાં સમર્થ સકળ-વિમળ (સર્વથા નિર્મળ) કેવળજ્ઞાનરૂપે અવસ્થિત થવાથી આત્મા નિર્મૂઢ
છે. સમસ્ત પાપરૂપી શૂરવીર શત્રુઓની સેના જેમાં પ્રવેશી શક્તી નથી

૯૦]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

જ્ઞાનાવસ્થત્વાન્નિર્મૂઢશ્ચ ।

નિખિલદુરિતવીરવૈરિવાહિનીદુઃપ્રવેશનિજશુદ્ધાન્તસ્તત્ત્વમહાદુર્ગનિલય-ત્વાન્નિર્ભયઃ । અયમાત્મા
હ્યુવાદેયઃ ઇતિ ।

તથા ચોક્તમમૃતાશીતૌ-

(માલિની)

“ સ્વરનિકરવિસર્ગવ્યંજનાદ્યક્ષરૈર્યદ્
રહિતમહિતહીનં શાશ્વતં મુક્તસંખ્યમ્ ।
અરસતિમિરરુપસ્પર્શગંધામ્બુવાયુ-
ક્ષિતિપવનસંખાણુસ્થૂલદિવ્યક્રવાલમ્ ॥ ”

તથા હિ-

(માલિની)

દુરઘવનકુઠારઃ પ્રાપ્તદુષ્કર્મપારઃ
પરપરિણતિદૂરઃ પ્રાસ્તરાગાધિપૂરઃ ।
હતવિવિધવિકારઃ સત્યશર્માધિનીરઃ
સપદિ સમયસારઃ પાતુ મામસ્તમારઃ ॥ ૬૨ ॥

એવા નિજ શુદ્ધ અંતઃતત્ત્વરૂપ મહા દુર્ગમાં (કિલ્લામાં) વસતો હોવાથી આત્મા નિર્ભય છે.
આવો આ આત્મા ખરેખર ઉપાદેય છે.

એવી રીતે (શ્રી યોગીદ્રદેવકૃત) અમૃતાશીતિમાં (૫૭ મા શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

“ [શ્લોકાર્થ:-] આત્મતત્ત્વ સ્વરસમૂહ, વિસર્ગ ને વ્યંજનાદિ અક્ષરો રહિત તથા
સંખ્યા રહિત છે (અર્થાત્ અક્ષર અને અંકનો આત્મતત્ત્વમાં પ્રવેશ નથી), અહિત વિનાનું છે,
શાશ્વત છે, અંધકાર તેમ જ સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને રૂપ વિનાનું છે, પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ અને
વાયુના અણુઓ રહિત છે તથા સ્થૂલ દિગ્વ્યક (દિશાઓના સમૂહ) રહિત છે. ”

વળી (૪૩ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ સાત શ્લોક કહે છે):-

[શ્લોકાર્થ:-] જે (સમયસાર) દુષ્ટ પાપોના વનને છેદવાનો કુહાડો છે, જે દુષ્ટ
કર્મોના પારને પહોંચ્યો છે (અર્થાત્ જેણે કર્મોનો અંત આણ્યો છે), જે પરપરિણતિથી દૂર

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

શુદ્ધભાવ અધિકાર

[૮૧

(માલિની)

જયતિ પરમતત્ત્વં તત્ત્વનિષ્ણાતપદ્મ-
પ્રભમુનિહૃદયાબ્જે સંસ્થિતં નિર્વિકારમ્ ।
હતવિવિધવિકલ્પં કલ્પનામાત્રરમ્યાદ
ભવભવસુખદુઃખાન્મુક્તમુક્તં બુધૈર્યત્ ॥ ૬૩ ॥

(માલિની)

અનિશમતુલબોધાધીનમાત્માનમાત્મા
સહજગુણમણીનામાકરં તત્ત્વસારમ્ ।
નિજપરિણતિશર્મામ્બોધિમચ્છન્તમેનં
મજતુ ભવવિમુક્ત્યૈ ભવ્યતાપ્રેરિતો યઃ ॥ ૬૪ ॥

(દ્રુતવિલંબિત)

ભવભોગપરાઙ્મુખ હે યતે
પદમિદં ભવહેતુવિનાશનમ્ ।
મજ નિજાત્મનિમગ્નમતે પુન-
સ્તવ કિમધ્રુવવસ્તુનિ ચિન્તયા ॥ ૬૫ ॥

છે, જેણે રાગરૂપી સમુદ્રના પૂરને નષ્ટ કર્યું છે, જેણે વિવિધ વિકારોને હણી નાખ્યા છે, જે સાચા સુખસાગરનું નીર છે અને જેણે કામને અસ્ત કર્યો છે, તે સમયસાર મારું શીઘ્ર રક્ષણ કરો. દર.

[શ્લોકાર્થ:-] જે તત્ત્વનિષ્ણાત (વસ્તુસ્વરૂપમાં નિપુણ) પદ્મપ્રભમુનિના હૃદયકમળમાં સુસ્થિત છે, જે નિર્વિકાર છે, જેણે વિવિધ વિકલ્પોને હણી નાખ્યા છે, અને જેને બુદ્ધપુરુષોએ કલ્પનામાત્ર-રમ્ય એવાં ભવભવનાં સુખોથી તેમ જ દુઃખોથી મુક્ત (રહિત) કહ્યું છે, તે પરમતત્ત્વ જયવંત છે. ૬૩.

[શ્લોકાર્થ:-] જે આત્મા ભવ્યતા વડે પ્રેરિત હોય, તે આત્મા ભવથી વિમુક્ત થવા અર્થે નિરંતર આ આત્માને ભજો-કે જે (આત્મા) અનુપમ જ્ઞાનને આધીન છે, જે સહજગુણમણિની ખાણ છે, જે (સર્વ) તત્ત્વોમાં સાર છે અને જે નિજ પરિણતિના સુખસાગરમાં મગ્ન થાય છે. ૬૪.

[શ્લોકાર્થ:-] નિજ આત્મામાં લીન બુદ્ધિવાળા તથા ભવથી ને ભોગથી પરાઙ્મુખ

૯૨]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

(દ્રુતવિલંબિત)

સમયસારમનાકુલમચ્યુતં
જનનમૃત્યુરુજાદિવિવર્જિતમ્ ।
સહજનિર્મલશર્મસુધામયં
સમરસેન સદા પરિપૂજયે ॥ ૬૬ ॥

(ઇંદ્રવજ્રા)

ઇત્થં નિજજ્ઞેન નિજાત્મતત્ત્વ-
મુક્તં પુરા સૂત્રકૃતા વિશુદ્ધમ્ ।
બુદ્ધા ચ યન્મુક્તિમુપૈતિ ભવ્ય-
સ્તદ્ભાવયામ્યુતમશર્મણેઽહમ્ ॥ ૬૭ ॥

(વસંતતિલકા)

આદ્યન્તમુક્તમનઘં પરમાત્મતત્ત્વં
નિર્દ્વન્દ્વમક્ષયવિશાલવરપ્રબોધમ્ ।
તદ્ભાવનાપરિણતો ભુવિ ભવ્યલોકઃ
સિદ્ધિં પ્રયાતિ ભવસંભવદુઃખદૂરામ્ ॥ ૬૮ ॥

થયેલા હે યતિ ! તું ભવહેતુનો વિનાશ કરનારા એવા આ (ધ્રુવ) પદને ભજ; અધ્રુવ વસ્તુની ચિંતાથી તારે શું પ્રયોજન છે ? ૬૫.

[શ્લોકાર્થ:-] જે અનાકુળ છે, *અચ્યુત છે, જન્મ-મૃત્યુ-રોગાદિ રહિત છે, સહજ નિર્મળ સુખામૃતમય છે, તે સમયસારને હું સમરસ (સમતાભાવ) વડે સદા પૂજું છું. ૬૬.

[શ્લોકાર્થ:-] એ રીતે પૂર્વે નિજજ્ઞ સૂત્રકારે (આત્મજ્ઞાની સૂત્રકર્તા શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવે) જે વિશુદ્ધ નિજાત્મતત્ત્વનું વર્ણન કર્યું અને જેને જાણીને ભવ્ય જીવ મુક્તિને પામે છે, તે નિજાત્મતત્ત્વને ઉત્તમ સુખની પ્રાપ્તિ અર્થે હું ભાવું છું. ૬૭.

[શ્લોકાર્થ:-] પરમાત્મતત્ત્વ આદિ-અંત વિનાનું છે, દોષ રહિત છે, નિર્દ્વંદ્વ છે અને અક્ષય વિશાળ ઉત્તમ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. જગતમાં જે ભવ્ય જનો તેની ભાવનારૂપે પરિણમે છે, તેઓ ભવજનિત દુઃખોથી દૂર એવી સિદ્ધિને પામે છે. ૬૮.

* અચ્યુત = અસ્ખલિત; નિજ સ્વરૂપથી નહિ ખસેલું.

**णिगगंथो णीरागो णिस्सच्चो सयलदोसणिमुक्को ।
णिक्कामो णिक्कोहो णिम्माणो णिम्मदो अप्पा ।। ४४ ।।**

**निर्ग्रन्थो नीरागो निःशल्यः सकलदोषनिर्मुक्तः ।
निःकामो निःक्रोधो निर्मानो निर्मदः आत्मा ।। ४४ ।।**

अत्रापि शुद्धजीवस्वरूपमुक्तम् ।

बाह्याभ्यन्तरचतुर्विंशतिपरिग्रहपरित्यागलक्षणत्वान्निर्ग्रन्थः । सकलमोहरागद्वेषात्मक-
चेतनकर्माभावान्नीरागः । निदानमायामिथ्याशल्यत्रयाभावान्निःशल्यः । शुद्धनिश्चयनयेन
शुद्धजीवास्तिकायस्य द्रव्यभावनोकर्माभावात् सकलदोषनिर्मुक्तः । शुद्धनिश्चयनयेन
निजपरमतत्त्वेऽपि वांछाभावान्निःकामः । निश्चयनयेन प्रशस्ताप्रशस्तसमस्त-
परद्रव्यपरिणतेरभावान्निः-

**નિર્ગ્રંથ છે, નિષ્કામ છે, નિઃક્રોધ, જીવ નિર્માન છે,
નિઃશલ્ય તેમ નીરાગ, નિર્મદ, સર્વદોષવિમુક્ત છે. ૪૪.**

अन्वयार्थः:-[आत्मा] आत्मा [निर्ग्रन्थः] निर्ग्रंथ, [नीरागः] नीराग, [निःशल्यः]
निःशल्य, [सकलदोषनिर्मुक्तः] सर्वदोषविमुक्त, [निःकामः] निष्काम, [निःक्रोधः] निःक्रोध,
[निर्मानः] निर्मान અને [निर्मदः] निर्મદ છે.

ટીકા:-અહીં (આ ગાથામાં) પણ શુદ્ધ જીવનું સ્વરૂપ કહ્યું છે.

શુદ્ધ જીવાસ્તિકાય બાહ્ય-અભ્યંતર * ચોવીશ પરિગ્રહના પરિત્યાગસ્વરૂપ હોવાથી નિર્ગ્રંથ
છે; સકળ મોહ-રાગ-દ્વેષાત્મક ચેતન કર્મના અભાવને લીધે નીરાગ છે; નિદાન, માયા અને
મિથ્યાત્વ-એ ત્રણ શલ્યોના અભાવને લીધે નિઃશલ્ય છે; શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી શુદ્ધ જીવાસ્તિકાયને
દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ અને નોકર્મનો અભાવ હોવાને લીધે સર્વદોષવિમુક્ત છે; શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી
નિજ પરમ તત્ત્વની પણ વાંછા નહિ હોવાથી નિષ્કામ છે; નિશ્ચયનયથી પ્રશસ્ત-અપ્રશસ્ત
સમસ્ત પરદ્રવ્યપરિણતિનો અભાવ હોવાને લીધે નિઃક્રોધ છે; નિશ્ચયનયથી સદા પરમ
સમરસીભાવસ્વરૂપ હોવાને લીધે નિર્માન છે; નિશ્ચયનયથી નિઃશેષપણે અંતર્મુખ

* ક્ષેત્ર, મકાન, ચાંદી, સોનું, ધન, ધાન્ય, દાસી, દાસ, કપડાં અને વાસણ એમ દસ પ્રકારનો
બાહ્ય પરિગ્રહ છે; એક મિથ્યાત્વ, ચાર કપાય અને નવ નોકપાય એમ ચૌદ પ્રકારનો
અભ્યંતર પરિગ્રહ છે.

૯૪]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

ક્રોધઃ । નિશ્ચયનયેન સદા પરમસમરસીભાવાત્મકત્વાન્નિર્માનઃ । નિશ્ચયનયેન નિઃશેષતોડન્તર્મુખત્વાન્નિર્મદઃ ।

ઉક્તપ્રકારવિશુદ્ધસહજસિદ્ધનિત્યનિરાવરણનિજકારણસમયસાર-સ્વરૂપમુપાદેયમિતિ ।

તથા ચોક્તં શ્રીમદમૃતચન્દ્રસૂરિભિઃ-

(મંદાક્રાંતા)

“ ‘ઇત્યુચ્છેદાત્પરપરિણતેઃ કર્તૃકર્માદિભેદ-
આન્તિધ્વંસાદપિ ચ સુચિરાલ્લબ્ધશુદ્ધાત્મતત્ત્વઃ ।
સચ્ચિન્માત્રે મહસિ વિશદે મૂર્છિતશ્ચેતનોડયં
સ્થાસ્યત્યુદ્યત્સહજમહિમા સર્વદા મુક્ત એવ ॥ ’”

તથા હિ-

(મંદાક્રાંતા)

જ્ઞાનજ્યોતિઃપ્રહતદુરિતધ્વાન્તસંઘાતકાત્મા
નિત્યાનન્દાદ્યતુલમહિમા સર્વદા મૂર્તિમુક્તઃ ।
સ્વસ્મિન્નુચ્ચૈરવિચલતયા જાતશીલસ્ય મૂલં
યસ્તં વન્દે ભવભયહરં મોક્ષલક્ષ્મીશમીશમ્ ॥ ૬૯ ॥

હોવાને લીધે નિર્મદ છે. ઉક્ત પ્રકારનું (ઉપર કહેલા પ્રકારનું), વિશુદ્ધ સહજસિદ્ધ નિત્ય-
નિરાવરણ નિજ કારણસમયસારનું સ્વરૂપ ઉપાદેય છે.

એવી રીતે (આચાર્યદેવ) શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રસૂરિએ (શ્રી પ્રવચનસારની ટીકામાં ૮ મા
શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

“ [શ્લોકાર્થ:-] એ રીતે પરપરિણતિના ઉચ્છેદ દ્વારા (અર્થાત્ પરદ્રવ્યરૂપ
પરિણમનના નાશ દ્વારા) તેમ જ કર્તા, કર્મ વગેરે ભેદો હોવાની જે ભ્રાંતિ તેના પણ નાશ દ્વારા
આખરે જેણે શુદ્ધ આત્મતત્ત્વને ઉપલબ્ધ કર્યું છે-એવો આ આત્મા, ચૈતન્યમાત્રરૂપ વિશદ
(નિર્મળ) તેજમાં લીન રહ્યો થકો, પોતાના સહજ (સ્વાભાવિક) મહિમાના પ્રકાશમાનપણે
સર્વદા મુક્ત જ રહેશે. ”

વળી (૪૪ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે):-

[શ્લોકાર્થ:-] જેણે જ્ઞાનજ્યોતિ વડે પાપરૂપી અંધકારસમૂહનો નાશ કર્યો છે, જે

વર્ણરસગંધફાસા સ્ત્રીપુંસગણસંસયાદિપજ્ઞાયા ।
સંઠાણા સંહનના સર્વે જીવસ્સ ણો સંતિ ॥ ૪૫ ॥
અરસમરૂપમગંધં અવ્યક્તં ચેદનાગુણમશબ્દમ્ ।
જાણ અલિંગગ્રહણં જીવમણિર્દિષ્ટસંસ્થાનમ્ ॥ ૪૬ ॥

વર્ણરસગંધસ્પર્શાઃ સ્ત્રીપુંસપુંસકાદિપર્યાયાઃ ।
સંસ્થાનાનિ સંહનનાનિ સર્વે જીવસ્ય નો સન્તિ ॥ ૪૫ ॥
અરસમરૂપમગંધમવ્યક્તં ચેતનાગુણમશબ્દમ્ ।
જાનીહ્યલિંગગ્રહણં જીવમણિર્દિષ્ટસંસ્થાનમ્ ॥ ૪૬ ॥

इह हि परमस्वभावस्य कारणपरमात्मस्वरूपस्य समस्तपौद्गलिकविकारजातं न समस्तीत्युक्तम् ।

નિત્ય આનંદ આદિ અતુલ મહિમાનો ધરનાર છે, જે સર્વદા અમૂર્ત છે, જે પોતામાં અત્યંત અવિચળપણા વડે ઉત્તમ શીલનું મૂળ છે, તે ભવભયને હરનારા મોક્ષલક્ષ્મીના ઐશ્વર્યવાન સ્વામીને હું વંદું છું. ૬૮.

સ્ત્રી-પુરુષ આદિક પર્યાયો, રસવર્ણગંધસ્પર્શ ને
સંસ્થાન તેમ જ સંહનન સૌ છે નહિં જીવદ્રવ્યને. ૪૫.
જીવ ચેતનાગુણ, અરસરૂપ, અગંધશબ્દ, અવ્યક્ત છે,
વળી લિંગગ્રહણવિહીન છે, સંસ્થાન ભાખ્યું ન તેહને. ૪૬.

અન્વયાર્થ:-[વર્ણરસગંધસ્પર્શાઃ] વર્ણ-રસ-ગંધ-સ્પર્શ, [સ્ત્રીપુંસપુંસકાદિપર્યાયાઃ] સ્ત્રી-પુરુષ-પુંસકાદિ પર્યાયો, [સંસ્થાનાનિ] સંસ્થાનો અને [સંહનનાનિ] સંહનનો-[સર્વે] એ બધાં [જીવસ્ય] જીવને [નો સન્તિ] નથી.

[જીવમ્] જીવને [અરસમ્] અરસ, [અરૂપમ્] અરૂપ, [અગંધમ્] અગંધ, [અવ્યક્તમ્] અવ્યક્ત, [ચેતનાગુણમ્] ચેતનાગુણવાળો, [અશબ્દમ્] અશબ્દ, [અલિંગગ્રહણમ્] અલિંગગ્રહણ (લિંગથી અગ્રાહ્ય) અને [અનિર્દિષ્ટસંસ્થાનમ્] જેને કોઈ સંસ્થાન કહ્યું નથી એવો [જાનીહિ] જાણ.

ટીકા:-અહીં (આ બે ગાથાઓમાં) પરમસ્વભાવભૂત એવું જે કારણપરમાત્માનું સ્વરૂપ તેને સમસ્ત પૌદ્ગલિક વિકારસમૂહ નથી એમ કહ્યું છે.

નિશ્ચયેન વર્ણપંચકં, રસપંચકં, ગન્ધદ્વિતયં, સ્પર્શાષ્ટકં, સ્ત્રીપુંસકાદિવિજાતીય-વિભાવવ્યંજનપર્યાયાઃ, કુબ્જાદિસંસ્થાનાનિ, વજ્રર્ષભનારાચાદિસંહનનાનિ વિદ્યન્તે પુદ્ગલાનામેવ, ન જીવાનામ્। સંસારાવસ્થાયાં સંસારિણો જીવસ્ય સ્થાવરનામકર્મસંયુક્તસ્ય કર્મફલચેતના ભવતિ, ત્રસનામકર્મસનાથસ્ય કાર્યયુતકર્મફલચેતના ભવતિ। કાર્યપરમાત્મનઃ કારણપરમાત્મનશ્ચ શુદ્ધજ્ઞાનચેતના ભવતિ। અત એવ કાર્યસમયસારસ્ય વા કારણસમયસારસ્ય વા શુદ્ધજ્ઞાનચેતના સહજફલરૂપા ભવતિ। અતઃ સહજશુદ્ધજ્ઞાનચેતનાત્માનં નિજકારણપરમાત્માનં સંસારાવસ્થાયાં મુક્તાવસ્થાયાં વા સર્વદૈકરૂપત્વાદુપાદેયમિતિ હે શિષ્ય ત્વં જાનીહિ ઇતિ।

તથા ચોક્તમેકત્વસસતૌ-

(મંદાક્રાંતા)

“ આત્મા ભિન્નસ્તદનુગતિમત્કર્મ ભિન્નં તયોર્યા
પ્રત્યાસત્તેર્ભવતિ વિકૃતિઃ સાઽપિ ભિન્ના તથૈવ।
કાલક્ષેત્રપ્રમુખમપિ યત્તચ્ચ ભિન્નં મતં મે
ભિન્નં ભિન્નં નિજગુણકલાલંકૃતં સર્વમેતત્ ॥ ”

નિશ્ચયથી પાંચ વર્ણ, પાંચ રસ, બે ગંધ, આઠ સ્પર્શ, સ્ત્રી-પુરુષ-નપુંસકાદિ વિજાતીય વિભાવવ્યંજનપર્યાયો, કુબ્જાદિ સંસ્થાનો, વજ્રર્ષભનારાચાદિ સંહનનો પુદ્ગલોને જ છે, જીવોને નથી. સંસાર-અવસ્થામાં સ્થાવરનામકર્મયુક્ત સંસારી જીવને કર્મફળચેતના હોય છે, ત્રસનામકર્મયુક્ત સંસારી જીવને કાર્ય સહિત કર્મફળચેતના હોય છે. કાર્યપરમાત્માને અને કારણપરમાત્માને શુદ્ધજ્ઞાનચેતના હોય છે. તેથી જ કાર્યસમયસારને કે કારણસમયસારને સહજફળરૂપ શુદ્ધજ્ઞાનચેતના હોય છે. આથી, સહજશુદ્ધ-જ્ઞાનચેતનાસ્વરૂપ નિજ કારણપરમાત્મા સંસારાવસ્થામાં કે મુક્તાવસ્થામાં સર્વદા એકરૂપ હોવાથી ઉપાદેય છે એમ, હે શિષ્ય ! તું જાણ.

એવી રીતે એકત્વસસતિમાં (શ્રીપદ્મનંદી-આચાર્યદેવકૃત પદ્મનંદિપંચવિંશતિકા નામના શાસ્ત્રને વિષે એકત્વસસતિ નામના અધિકારમાં ૭૯ મા શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

“ [શ્લોકાર્થ:-] મારું એમ મંતવ્ય છે કે-આત્મા જીદો છે અને તેની પાછળ પાછળ જનારું કર્મ જીદું છે; આત્મા અને કર્મની અતિ નિકટતાથી જે વિકૃતિ થાય છે તે પણ તેવી જ રીતે (આત્માથી) જીદી છે; વળી કાળ-ક્ષેત્રાદિક જે છે તે પણ (આત્માથી) જીદાં છે. નિજ નિજ ગુણકળાથી અલંકૃત આ બધુંય જીદે જીદું છે (અર્થાત્

તથા હિ-

(માલિની)

અસતિ ચ સતિ બન્ધે શુદ્ધજીવસ્ય રૂપાદ
રહિતમખિલમૂર્તદ્રવ્યજાલં વિચિત્રમ્ ।
ઇતિ જિનપતિવાક્યં વક્તિ શુદ્ધં બુધાનાં
ભુવનવિદિતમેતદ્ભવ્ય જાનીહિ નિત્યમ્ ॥ ૭૦ ॥

**જારિસિયા સિદ્ધપ્પા ભવમલ્લિય જીવ તારિસા હૉંતિ ।
જરમરણજન્મમુક્કા અદ્વગુણાલંકિયા જેન ॥ ૪૭ ॥**

**યાદૃશાઃ સિદ્ધાત્માનો ભવમાલીના જીવાસ્તાદૃશા ભવન્તિ ।
જરામરણજન્મમુક્તા અદ્વગુણાલંકૃતા યેન ॥ ૪૭ ॥**

શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયાભિપ્રાયેન સંસારિજીવાનાં મુક્તજીવાનાં વિશેષાભાવોપન્યાસોયમ્ ।

પોતપોતાના ગુણો અને પર્યાયોથી યુક્ત સર્વ દ્રવ્યો અત્યંત જુદે જુદાં છે).''

વળી (આ બે ગાથાઓની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે):-

[શ્લોકાર્થ:-] ‘‘ બંધ હો કે ન હો (અર્થાત્ બંધાવસ્થામાં કે મોક્ષાવસ્થામાં), સમસ્ત વિચિત્ર મૂર્તદ્રવ્યજાળ (અનેકવિધ મૂર્તદ્રવ્યોનો સમૂહ) શુદ્ધ જીવના રૂપથી વ્યતિરિક્ત છે ’’ એમ જિનદેવનું શુદ્ધ વચન બુદ્ધપુરુષોને કહે છે. આ ભુવનવિદિતને (-આ જગતપ્રસિદ્ધ સત્યને), હે ભવ્ય ! તું સદા જાણ. ૭૦.

**જેવા જીવો છે સિદ્ધિગત તેવા જીવો સંસારી છે,
જેથી જનમમરણાદિહીન ને અદ્વગુણસંયુક્ત છે. ૪૭.**

અન્યયાર્થ:-[યાદૃશાઃ] જેવા [સિદ્ધાત્માનઃ] સિદ્ધ આત્માઓ છે [તાદૃશાઃ] તેવા [ભવમ્ આલીનાઃ જીવાઃ] ભવલીન (સંસારી) જીવો [ભવન્તિ] છે, [યેન] જેથી (તે સંસારી જીવો સિદ્ધાત્માઓની માફક) [જરામરણજન્મમુક્તાઃ] જન્મ-જરા-મરણથી રહિત અને [અદ્વગુણાલંકૃતાઃ] આઠ ગુણોથી અલંકૃત છે.

ટીકા:-શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિક નયના અભિપ્રાયે સંસારી જીવોમાં અને મુક્ત જીવોમાં તફાવત નહિ હોવાનું આ કથન છે.

૯૮]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

ये केचिद् अत्यासन्नभव्यजीवाः ते पूर्वं संसारावस्थायां संसारक्लेशायासचित्ताः सन्तः सहजवैराग्यपरायणाः द्रव्यभावलिङ्गधराः परमगुरुप्रसादासादितपरमागमाभ्यासेन सिद्धक्षेत्रं परिप्राप्य निर्व्याबाधसकलविमलकेवलज्ञानकेवलदर्शनकेवलसुखकेवलशक्तियुक्ताः सिद्धात्मानः कार्यसमयसाररूपाः कार्यशुद्धाः । ते यादृशास्तादृशा एव भविनः शुद्धनिश्चयनयेन । येन कारणेन तादृशास्तेन जरामरणजन्ममुक्ताः सम्यक्त्वाद्यष्टगुणपुष्टितुष्टाश्चेति ।

(અનુષ્ટુભ)

પ્રાગેવ શુદ્ધતા યેષાં સુધિયાં કુધિયામપિ ।

નયેન કેનચિત્તેષાં ભિદાં કામપિ વેદમ્યહમ્ ॥ ૭૧ ॥

અસરીરા અવિનાસા અણિંદિયા ણિમ્મલા વિસુદ્ધપ્પા ।

જહ લોયગ્ગે સિદ્ધા તહ જીવા સંસિદી ણેયા ॥ ૪૮ ॥

જે કોઈ અતિ-આસન્ન-ભવ્ય જીવો થયા, તેઓ પૂર્વે સંસારાવસ્થામાં સંસાર-કલેશથી થાકેલા ચિત્તવાળા થયા થકા સહજવૈરાગ્યપરાયણ થવાથી દ્રવ્ય-ભાવ લિંગને ધારણ કરીને પરમગુરુના પ્રસાદથી પ્રાપ્ત કરેલા પરમાગમના અભ્યાસ વડે સિદ્ધક્ષેત્રને પામીને અવ્યાબાધ (બાધા રહિત) સકળ-વિમળ (સર્વથા નિર્મળ) કેવળજ્ઞાન- કેવળદર્શન-કેવળસુખ-કેવળવીર્યયુક્ત સિદ્ધાત્માઓ થઈ ગયા-કે જે સિદ્ધાત્માઓ કાર્યસમયસારરૂપ છે, *કાર્યશુદ્ધ છે. જેવા તે સિદ્ધાત્માઓ છે તેવા જ શુદ્ધનિશ્ચયનયથી ભવવાળા (સંસારી) જીવો છે. જે કારણે તે સંસારી જીવો સિદ્ધાત્માઓ જેવા છે, તે કારણે તે સંસારી જીવો જન્મજરામરણથી રહિત અને સમ્યક્ત્વાદિ આઠ ગુણોની પુષ્ટિથી તુષ્ટ છે (-સમ્યક્ત્વ, અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત વીર્ય, સૂક્ષ્મત્વ, અવગાહન, અગુરુલઘુ અને અવ્યાબાધ એ આઠ ગુણોની સમૃદ્ધિથી આનંદમય છે).

[હવે ૪૭ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] જે સુબુદ્ધિઓને તેમ જ કુબુદ્ધિઓને પ્રથમથી જ શુદ્ધતા છે, તેમનામાં કાંઈ પણ ભેદ હું કયા નયથી જાણું? (તેમનામાં ખરેખર કાંઈ પણ ભેદ અર્થાત્ તફાવત નથી.) ૭૧.

**અશરીર ને અવિનાશ છે, નિર્મળ, અતીંદ્રિય, શુદ્ધ છે,
જ્યમ લોક-અગ્રે સિદ્ધ, તે રીત જાણ સૌ સંસારીને. ૪૮.**

* કાર્યશુદ્ધ = કાર્ય-અપેક્ષાએ શુદ્ધ.

**અશરીરા અવિનાશા અતીન્દ્રિયા નિર્મલા વિશુદ્ધાત્માનઃ ।
યથા લોકાગ્રે સિદ્ધાસ્તથા જીવાઃ સંસૃતૌ જ્ઞેયાઃ ॥ ૪૮ ॥**

અયં ચ કાર્યકારણસમયસારયોર્વિશેષાભાવોપન્યાસઃ ।

નિશ્ચયેન પંચશરીરપ્રપંચાભાવાદશરીરાઃ, નિશ્ચયેન નરનારકાદિપર્યાયપરિત્યાગ-
સ્વીકારાભાવાદવિનાશાઃ,
યુગપત્પરમતત્ત્વસ્થિતસહજદર્શનાદિકારણશુદ્ધસ્વરૂપપરિચ્છિત્તિસમર્થ-
સહજજ્ઞાનજ્યોતિરપહસ્તિતસમસ્તસંશયસ્વરૂપત્વાદતીન્દ્રિયાઃ, મલજનકક્ષાયોપશમિકાદિ-
વિભાવસ્વભાવાનામભાવાન્નિર્મલાઃ, દ્રવ્યભાવકર્માભાવાદ વિશુદ્ધાત્માનઃ યથૈવ લોકાગ્રે ભગવન્તઃ
સિદ્ધપરમેષ્ઠિનસ્તિષ્ઠન્તિ, તથૈવ સંસૃતાવપિ અમી કેનચિન્નયબલેન સંસારિજીવાઃ શુદ્ધા ઇતિ ।

અન્યયાર્થઃ:-[યથા] જેમ [લોકાગ્રે] લોકાગ્રે [સિદ્ધાઃ] સિદ્ધભગવંતો [અશરીરાઃ]
અશરીરી, [અવિનાશાઃ] અવિનાશી, [અતીન્દ્રિયાઃ] અતીન્દ્રિય, [નિર્મલાઃ] નિર્મળ અને
[વિશુદ્ધાત્માનઃ] વિશુદ્ધાત્મા (વિશુદ્ધસ્વરૂપી) છે, [તથા] તેમ [સંસૃતૌ] સંસારમાં [જીવાઃ]
(સર્વ) જીવો [જ્ઞેયાઃ] જાણવા.

ટીકા:-વળી આ, કાર્યસમયસારમાં અને કારણસમયસારમાં તફાવત નહિ હોવાનું કથન
છે.

જેવી રીતે લોકાગ્રે સિદ્ધપરમેષ્ઠી ભગવંતો નિશ્ચયથી પાંચ શરીરના પ્રપંચના અભાવને
લીધે ‘અશરીરી’ છે, નિશ્ચયથી નર-નારકાદિ પર્યાયોના ત્યાગગ્રહણના અભાવને લીધે
‘અવિનાશી’ છે, પરમ તત્ત્વમાં સ્થિત સહજદર્શનાદિરૂપ કારણ-શુદ્ધસ્વરૂપને યુગપુદ્ગ જાણવામાં
સમર્થ એવી સહજજ્ઞાનજ્યોતિ વડે જેમાંથી સમસ્ત સંશયો દૂર કરવામાં આવ્યા છે એવા
સ્વરૂપવાળા હોવાને લીધે ‘અતીન્દ્રિય’ છે, મળજનક ક્ષાયોપશમિકાદિ વિભાવસ્વભાવોના
અભાવને લીધે ‘નિર્મળ’ છે અને દ્રવ્યકર્મો તથા ભાવકર્મોના અભાવને લીધે ‘વિશુદ્ધાત્મા’ છે,
તેવી જ રીતે સંસારમાં પણ આ સંસારી જીવો કોઈ નયના બળે (કોઈ નયની) શુદ્ધ છે.

[હવે ૪૮ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે:]

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

શુદ્ધાશુદ્ધવિકલ્પના ભવતિ સા મિથ્યાદૃશિ પ્રત્યહં
શુદ્ધં કારણકાર્યતત્ત્વયુગલં સમ્યગ્દૃશિ પ્રત્યહમ્ ।
ઇત્થં યઃ પરમાગમાર્થમતુલં જાનાતિ સદ્દક્ સ્વયં
સારાસારવિચારચારુધિષણા વન્દામહે તં વયમ્ ॥ ૭૨ ॥

**એદે સવ્વે ભાવા વવહારણયં પડુચ્ચ ભણિદા હુ ।
સવ્વે સિદ્ધસહાવા સુદ્ધણયા સંસિદ્ધી જીવા ॥ ૪૧ ॥**

**એતે સર્વે ભાવાઃ વ્યવહારનયં પ્રતીત્ય ભણિતાઃ ખલુ ।
સર્વે સિદ્ધસ્વભાવાઃ શુદ્ધનયાત્ સંસૃતૌ જીવાઃ ॥ ૪૧ ॥**

નિશ્ચયવ્યવહારનયયોરુપાદેયત્વપ્રદ્યોતનમેતત્ ।

[શ્લોકાર્થ:-] શુદ્ધ-અશુદ્ધની જે ^૧વિકલ્પના તે મિથ્યાદૃષ્ટિને હંમેશાં હોય છે; સમ્યગ્દૃષ્ટિને તો હંમેશાં (એવી માન્યતા હોય છે કે) કારણતત્ત્વ અને કાર્યતત્ત્વ બન્ને શુદ્ધ છે. આ રીતે પરમાગમના અતુલ અર્થને સારાસારના વિચારવાળી સુંદર બુદ્ધિ વડે જે સમ્યગ્દૃષ્ટિ સ્વયં જાણે છે, તેને અમે વંદન કરીએ છીએ. ૭૨.

**આ સર્વ ભાવ કહેલ છે વ્યવહારનયના આશ્રયે;
સંસારી જીવ સમસ્ત સિદ્ધસ્વભાવી શુદ્ધનયાશ્રયે. ૪૯.**

અન્વયાર્થ:-[એતે] આ (પૂર્વોક્ત) [સર્વે ભાવાઃ] બધા ભાવો [ખલુ] ખરેખર [વ્યવહારનયં પ્રતીત્ય] વ્યવહારનયનો આશ્રય કરીને [ભણિતાઃ] (સંસારી જીવોમાં વિદ્યમાન) કહેવામાં આવ્યા છે; [શુદ્ધનયાત્] શુદ્ધનયથી [સંસૃતૌ] સંસારમાં રહેલા [સર્વે જીવાઃ] સર્વ જીવો [સિદ્ધસ્વભાવાઃ] સિદ્ધસ્વભાવી છે.

ટીકા:-આ, નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનયના ^૨ઉપાદેયપણાનું પ્રકાશન (-કથન) છે.

૧ વિકલ્પના = વિપરીત કલ્પના; ખોટી માન્યતા; અનિશ્ચય; શંકા; ભેદ પાડવા.

૨ પ્રમાણભૂત જ્ઞાનમાં શુદ્ધાત્મદ્રવ્યનું તેમ જ તેના પર્યાયોનું બન્નેનું સમ્યક્ જ્ઞાન હોવું જોઈએ. ‘પોતાને કથંચિત્ વિભાવપર્યાયો વિદ્યમાન છે’ એવો સ્વીકાર જ જેના જ્ઞાનમાં ન હોય તેને શુદ્ધાત્મદ્રવ્યનું પણ સાચું જ્ઞાન હોઈ શકે નહિ. માટે ‘વ્યવહારનયના વિષયોનું પણ જ્ઞાન તો ગ્રહણ કરવા યોગ્ય

યે પૂર્વ ન વિદ્યન્તે ઇતિ પ્રતિપાદિતાસ્તે સર્વે વિભાવપર્યાયાઃ ખલુ વ્યવહારનયાદેશેન વિદ્યન્તે । સંસૃતાવપિ યે વિભાવભાવૈશ્વતુર્ભિઃ પરિણતાઃ સન્તસ્તિષ્ઠન્તિ અપિ ચ તે સર્વે ભગવતાં સિદ્ધાનાં શુદ્ધગુણપર્યાયૈઃ સદૃશાઃ શુદ્ધનયાદેશાદિતિ ।

તથા ચોક્તં શ્રીમદમૃતચન્દ્રસૂરિભિઃ-

(માલિની)

“ વ્યવહરણનયઃ સ્યાદ્યદ્યપિ પ્રાક્પદવ્યા-
મિહ નિહિતપદાનાં હંત હસ્તાવલમ્બઃ ।
તદપિ પરમમર્થ ચિદ્ધમત્કારમાત્રં
પરવિરહિતમન્તઃ પશ્યતાં નૈષ કિંચિત્ ॥ ”

પૂર્વે જે વિભાવપર્યાયો ‘વિદ્યમાન નથી’ એમ પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યા છે તે બધા વિભાવપર્યાયો ખરેખર વ્યવહારનયના કથનથી વિદ્યમાન છે. વળી જેઓ (વ્યવહારનયના કથનથી) ચાર વિભાવભાવે પરિણત હોવાથી સંસારમાં પણ રહ્યા છે તે બધા શુદ્ધનયના કથનથી શુદ્ધગુણપર્યાયો વડે સિદ્ધભગવંતો સમાન છે (અર્થાત્ જે જીવો વ્યવહારનયના કથનથી ઔદયિકાદિ વિભાવભાવોવાળા હોવાથી સંસારી છે તેઓ બધા શુદ્ધનયના કથનથી શુદ્ધ ગુણો અને શુદ્ધ પર્યાયોવાળા હોવાથી સિદ્ધ સદૃશ છે).

એવી રીતે (આચાર્યદેવ) શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રસૂરિએ (શ્રી સમયસારની આત્મખ્યાતિ નામની ટીકામાં પાંચમા શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

“ [શ્લોકાર્થ:-] જોકે વ્યવહારનય આ પ્રથમ ભૂમિકામાં જેમણે પગ મૂક્યો છે એવા જીવોને, અરેરે! હસ્તાવલંબરૂપ ભલે હોય, તોપણ જે જીવો ચૈતન્યચમત્કારમાત્ર, પરથી રહિત એવા પરમ પદાર્થને અંતરંગમાં દેખે છે તેમને એ વ્યવહારનય કાંઈ નથી. ”

છે’ એવી વિવક્ષાથી જ અહીં વ્યવહારનયને ઉપાદેય કહ્યો છે, ‘તેમનો આશ્રય ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે’ એવી વિવક્ષાથી નહિ. વ્યવહારનયના વિષયોનો આશ્રય (—આલંબન, વલણ, સંમુખતા, ભાવના) તો છોડવાયોગ્ય જ છે એમ સમજાવવા પૌંમી ગાથામાં વ્યવહારનયને સ્પષ્ટપણે હેય કહેવામાં આવશે. જે જીવને અભિપ્રાયમાં શુદ્ધાત્મદ્રવ્યના આશ્રયનું ગ્રહણ અને પર્યાયોના આશ્રયનો ત્યાગ હોય, તે જ જીવને દ્રવ્યનું તેમ જ પર્યાયોનું જ્ઞાન સમ્યક્ છે એમ સમજવું, અન્યને નહિ.

૧૦૨]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

તથા હિ-

(સ્વાગતા)

શુદ્ધનિશ્ચયનયેન વિમુક્તૌ
સંસૃતાવપિ ચ નાસ્તિ વિશેષઃ ।
એવમેવ ખલુ તત્ત્વવિચારે
શુદ્ધતત્ત્વરસિકાઃ પ્રવદન્તિ ॥ ૭૩ ॥

**પુવ્વુત્તસયલભાવા પરદવ્વં પરસહાવમિદિ હેયં ।
સગદવ્વમુપાદેયં અંતરતત્ત્વં હવે અપ્પા ॥ ૫૦ ॥**

**પૂર્વોક્તસકલભાવાઃ પરદ્રવ્યં પરસ્વભાવા ઇતિ હેયાઃ ।
સ્વકદ્રવ્યમુપાદેયં અન્તસ્તત્ત્વં ભવેદાત્મા ॥ ૫૦ ॥**

હેયોપાદેયત્યાગોપાદાનલક્ષણકથનમિદમ્ ।

યે કેચિદ્ વિભાવગુણપર્યાયાસ્તે પૂર્વં વ્યવહારનયાદેશાદુપાદેયત્વેનોક્તાઃ શુદ્ધ-

વળી (આ ૪૯ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે):-

[**શ્લોકાર્થ:-**] ‘ શુદ્ધનિશ્ચયનયથી મુક્તિમાં તેમ જ સંસારમાં તફાવત નથી;’ આમ જ ખરેખર, તત્ત્વ વિચારતાં (-પરમાર્થ વસ્તુસ્વરૂપનો વિચાર અથવા નિરૂપણ કરતાં), શુદ્ધ તત્ત્વના રસિક પુરુષો કહે છે. ૭૩.

**પૂર્વોક્ત ભાવો પર-દ્રવ્ય પરભાવ, તેથી હેય છે;
આત્મા જ છે આદેય, અંત:તત્ત્વરૂપ નિજદ્રવ્ય જે. ૫૦.**

અન્યાર્થ:-[પૂર્વોક્તસકલભાવાઃ] પૂર્વોક્ત સર્વ ભાવો [પરસ્વભાવાઃ] પરસ્વભાવો છે, [પરદ્રવ્યમ્] પરદ્રવ્ય છે, [ઇતિ] તેથી [હેયાઃ] હેય છે; [અન્તસ્તત્ત્વં] અંત:તત્ત્વ [સ્વકદ્રવ્યમ્] એવું સ્વદ્રવ્ય-[આત્મા] આત્મા-[ઉપાદેયમ્] ઉપાદેય [ભવેત્] છે.

ટીકા:-આ, હેય-ઉપાદેય અથવા ત્યાગ-ગ્રહણના સ્વરૂપનું કથન છે.

જે કોઈ વિભાવગુણપર્યાયો છે તેઓ પૂર્વે (૪૯ મી ગાથામાં) વ્યવહારનયના કથન

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

શુદ્ધભાવ અધિકાર

[૧૦૩

નિશ્ચયનયબલેન હેયા ભવન્તિ । કુતઃ? પરસ્વભાવત્વાત્, અત એવ પરદ્રવ્યં ભવતિ । સકલવિભાવગુણપર્યાયનિર્મુક્તં શુદ્ધાન્તસ્તત્ત્વસ્વરૂપં સ્વદ્રવ્યમુપાદેયમ્ । અસ્ય ખલુ સહજજ્ઞાનસહજદર્શનસહજચારિત્રસહજપરમવીતરાગસુખાત્મકસ્ય શુદ્ધાન્તસ્તત્ત્વસ્વરૂપસ્યાધારઃ સહજપરમપારિણામિકભાવલક્ષણકારણસમયસાર ઇતિ ।

તથા ચોક્તં શ્રીમદમૃતચન્દ્રસૂરિભિઃ-

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

“ સિદ્ધાન્તોડયમુદાત્તચિત્તચરિતૈર્મોક્ષાર્થિભિઃ સેવ્યતાં
શુદ્ધં ચિન્મયમેકમેવ પરમં જ્યોતિઃ સદૈવાસ્મ્યહમ્ ।
એતે યે તુ સમુલ્લસન્તિ વિવિધા ભાવાઃ પૃથગ્લક્ષણા-
સ્તેહં નાસ્મિ યતોડત્ર તે મમ પરદ્રવ્યં સમગ્રા અપિ ।। ”

તથા હિ-

દ્વારા ઉપાદેયપણે કહેવામાં આવ્યા હતા પરંતુ શુદ્ધનિશ્ચયનયના બળે (શુદ્ધનિશ્ચયનયે) તેઓ દેય છે. શા કારણથી? કારણ કે તેઓ પરસ્વભાવો છે, અને તેથી જ પરદ્રવ્ય છે. સર્વ વિભાવગુણપર્યાયોથી રહિત શુદ્ધ-અંતઃતત્ત્વસ્વરૂપ સ્વદ્રવ્ય ઉપાદેય છે. ખરેખર સહજજ્ઞાન-સહજદર્શન-સહજચારિત્ર-સહજપરમવીતરાગ-સુખાત્મક શુદ્ધઅંતઃતત્ત્વસ્વરૂપ આ સ્વદ્રવ્યનો આધાર સહજપરમપારિણામિકભાવલક્ષણ (-સહજ પરમ પારિણામિક ભાવ જેનું લક્ષણ છે એવો) કારણસમયસાર છે.

એવી રીતે (આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ અમૃતચન્દ્રસૂરિએ (શ્રી સમયસારની આત્મખ્યાતિ નામની ટીકામાં ૧૮૫ માં શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

“ [શ્લોકાર્થ:-] જેમના ચિત્તનું ચરિત્ર ઉદાત્ત (-ઉદાર, ઉચ્ચ, ઉજ્જવળ) છે એવા મોક્ષાર્થીઓ આ સિદ્ધાંતનું સેવન કરો કે-‘ હું તો શુદ્ધ ચૈતન્યમય એક પરમ જ્યોતિઃ જ સદાય છું; અને આ જે ભિન્ન લક્ષણવાળા વિવિધ પ્રકારના ભાવો પ્રગટ થાય છે તે હું નથી, કારણ કે તે બધાય મને પરદ્રવ્ય છે. ’ ”

વળી (આ ૫૦ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે):-

૧૦૪]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

(શાલિની)

ન હ્યસ્માકં શુદ્ધજીવાસ્તિકાયા-
દન્યે સર્વે પુદ્ગલદ્રવ્યભાવાઃ ।
ઇત્થં વ્યક્તં વક્તિ યસ્તત્ત્વવેદી
સિદ્ધિં સોઽયં યાતિ તામત્યપૂર્વામ્ ॥ ૭૪ ॥

વિવરીયાભિણિવેસવિવઞ્ચિયસદ્દહનમેવ સમ્મત્તં ।
સંસયવિમોહવિભ્રમવિવઞ્ચિયં હોદિ સણ્ણાણં ॥ ૫૧ ॥
ચલમલિણમગાઢત્તવિવઞ્ચિયસદ્દહનમેવ સમ્મત્તં ।
અધિગમભાવો ણાણં હેયોવાદેયતચ્છાણં ॥ ૫૨ ॥
સમ્મત્તસ્સ ણિમિત્તં જિણસુત્તં તસ્સ જાણયા પુરિસા ।
અંતરહેઝુ ભણિદા દંસણમોહસ્સ ખયપહુદી ॥ ૫૩ ॥
સમ્મત્તં સણ્ણાણં વિઞ્ણદિ મોક્ખસ્સ હોદિ સુણ ચરણં ।
વવહારણિચ્છણં દુ તમ્હા ચરણં પવક્ખામિ ॥ ૫૪ ॥

[શ્લોકાર્થ:-] ‘શુદ્ધ જીવાસ્તિકાયથી અન્ય એવા જે બધા પુદ્ગલદ્રવ્યના ભાવો તે ખરેખર અમારા નથી’-આમ જે તત્ત્વવેદી સ્પષ્ટપણે કહે છે તે અતિ અપૂર્વ સિદ્ધિને પામે છે. ૭૪.

શ્રદ્ધાન વિપરીત-અભિનિવેશવિહીન તે સમ્યક્ત્વ છે;
સંશય-વિમોહ-વિભ્રાંતિ વિરહિત જ્ઞાન સમ્યજ્ઞાન છે. ૫૧.
ચલ મલ-અગાઢપણા રહિત શ્રદ્ધાન તે સમ્યક્ત્વ છે;
આદેય-હેય પદાર્થનો અવબોધ સમ્યજ્ઞાન છે. ૫૨.
જિનસૂત્ર સમક્તિહેતુ છે, ને સૂત્રજ્ઞાતા પુરુષ જે
તે જાણ અંતર્હેતુ, દમ્બોહક્ષ્યાદિક જેમને. ૫૩.
સમ્યક્ત્વ, સમ્યજ્ઞાન તેમ જ ચરણ મુક્તિપંથ છે;
તેથી કહીશ હું ચરણને વ્યવહાર ને નિશ્ચય વડે. ૫૪.

**વવહારણયચરિત્તે વવહારણયસ્સ હોદિ તવચરણં ।
ણિચ્છયણયચારિત્તે તવચરણં હોદિ ણિચ્છયદો ॥ ૫૫ ॥**

વિપરીતાભિનિવેશવિવર્જિતશ્રદ્ધાનમેવ સમ્યક્ત્વમ્ ।
સંશયવિમોહવિભ્રમવિવર્જિતં ભવતિ સંજ્ઞાનમ્ ॥ ૫૧ ॥
ચલમલિનમગાઢત્વવિવર્જિતશ્રદ્ધાનમેવ સમ્યક્ત્વમ્ ।
અધિગમભાવો જ્ઞાનં હેયોપાદેયતત્ત્વાનામ્ ॥ ૫૨ ॥
સમ્યક્ત્વસ્ય નિમિત્તં જિનસૂત્રં તસ્ય જ્ઞાયકાઃ પુરુષાઃ ।
અન્તર્હેતવો ભણિતાઃ દર્શનમોહસ્ય ક્ષયપ્રભૃતેઃ ॥ ૫૩ ॥
સમ્યક્ત્વં સંજ્ઞાનં વિદ્યતે મોક્ષસ્ય ભવતિ શૃણુ ચરણમ્ ।
વ્યવહારનિશ્ચયેન તુ તસ્માદ્ધરણં પ્રવક્ષ્યામિ ॥ ૫૪ ॥
વ્યવહારનયચરિત્રે વ્યવહારનયસ્ય ભવતિ તપશ્ચરણમ્ ।
નિશ્ચયનયચારિત્રે તપશ્ચરણં ભવતિ નિશ્ચયતઃ ॥ ૫૫ ॥

**વ્યવહારનયચારિત્રમાં વ્યવહારનું તપ હોય છે;
તપ હોય છે નિશ્ચય થકી, ચારિત્ર જ્યાં નિશ્ચયનયે. ૫૫.**

અન્યયાર્થ:-[વિપરીતાભિનિવેશવિવર્જિતશ્રદ્ધાનમ્ એવ] વિપરીત *અભિનિવેશ રહિત શ્રદ્ધાન તે જ [સમ્યક્ત્વમ્] સમ્યક્ત્વ છે; [સંશયવિમોહવિભ્રમવિવર્જિતમ્] સંશય, વિમોહ ને વિભ્રમ રહિત (જ્ઞાન) તે [સંજ્ઞાનમ્ ભવતિ] સમ્યક્જ્ઞાન છે.

[ચલમલિનમગાઢત્વવિવર્જિતશ્રદ્ધાનમ્ એવ] ચળતા, મલિનતા અને અગાઢતા રહિત શ્રદ્ધાન તે જ [સમ્યક્ત્વમ્] સમ્યક્ત્વ છે; [હેયોપાદેયતત્ત્વાનામ્] હેય અને ઉપાદેય તત્ત્વોને [અધિગમભાવઃ] જાણવારૂપ ભાવ તે [જ્ઞાનમ્] (સમ્યક્) જ્ઞાન છે.

[સમ્યક્ત્વસ્ય નિમિત્તં] સમ્યક્ત્વનું નિમિત્ત [જિનસૂત્રં] જિનસૂત્ર છે; [તસ્ય જ્ઞાયકાઃ પુરુષાઃ] જિનસૂત્રના જાણનારા પુરુષોને [અન્તર્હેતવઃ] (સમ્યક્ત્વના) અંતરંગ હેતુઓ [ભણિતાઃ] કહ્યા છે, [દર્શનમોહસ્ય ક્ષયપ્રભૃતેઃ] કારણ કે તેમને દર્શનમોહના ક્ષયાદિક છે.

[શૃણુ] સાંભળ, [મોક્ષસ્ય] મોક્ષને માટે [સમ્યક્ત્વં] સમ્યક્ત્વ હોય છે, [સંજ્ઞાનં]

* અભિનિવેશ = અભિપ્રાય; આગ્રહ.

રત્નત્રયસ્વરૂપાખ્યાનમેતત્ ।

ભેદોપચારરત્નત્રયમપિ તાવદ્ વિપરીતાભિનિવેશવિવર્જિતશ્રદ્ધાનરૂપં ભગવતાં સિદ્ધિ-
પરંપરાહેતુભૂતાનાં પંચપરમેષ્ઠિનાં ચલમલિનાગાઢવિવર્જિતસમુપજનિતનિશ્ચલભક્તિયુક્તત્વમેવ ।
વિપરીતે હરિહરિણ્યગર્ભાદિપ્રણીતે પદાર્થસાર્થે હ્યભિનિવેશાભાવ इत्यर्थः । સંજ્ઞાનમપિ ચ
સંશયવિમોહવિભ્રમવિવર્જિતમેવ । તત્ર સંશયઃ તાવત્ જિનો વા શિવો વા દેવ इति । વિમોહઃ
શાક્યાદિપ્રોક્તે વસ્તુનિ નિશ્ચયઃ । વિભ્રમો હ્યજ્ઞાનત્વમેવ । પાપક્રિયાનિવૃત્તિપરિણામશ્ચારિત્રમ્ ।
इति ભેદોપચારરત્નત્રયપરિણતિઃ । તત્ર જિનપ્રણીતહેયોપાદેયતત્ત્વપરિચ્છિત્તિરેવ સમ્યગ્જ્ઞાનમ્ ।
अस्य सत्यतत्त्वपरिणामस्य बाह्यसहकारिकारणं वीतरागसर्वज्ञमुखकमलविनिर्गतसमस्तवस्तु-
प्रतिपादनसमर्थद्रव्यश्रुतमेव तत्त्वज्ञानमिति । ये मुमुक्षवः तेऽप्युपचारतः पदार्थनिर्णयहेतुत्वात्

સમ્યગ્જ્ઞાન [વિદ્યતે] હોય છે, [ચરણમ્] ચારિત્ર (પણ) [ભવતિ] હોય છે; [તસ્માત્] તેથી
[વ્યવહારનિશ્ચયેન તુ] હું બ્યવહાર અને નિશ્ચયથી [ચરણં પ્રવક્ષ્યામિ] ચારિત્ર કહીશ.

[વ્યવહારનયચરિત્રે] બ્યવહારનયના ચારિત્રમાં [વ્યવહારનયસ્ય] બ્યવહારનયનું
[તપશ્ચરણમ્] તપશ્ચરણ [ભવતિ] હોય છે; [નિશ્ચયનયચારિત્રે] નિશ્ચયનયના ચારિત્રમાં
[નિશ્ચયતઃ] નિશ્ચયથી [તપશ્ચરણમ્] તપશ્ચરણ [ભવતિ] હોય છે.

ટીકા:-આ, રત્નત્રયના સ્વરૂપનું કથન છે.

પ્રથમ, ભેદોપચાર-રત્નત્રય આ પ્રમાણે છે:-વિપરીત અભિનિવેશ રહિત શ્રદ્ધાનરૂપ એવું
જે સિદ્ધિના પરંપરાહેતુભૂત ભગવંત પંચપરમેષ્ઠી પ્રત્યેનું ચળતા-મલિનતા-અગાઢતા રહિત
ઊપજેલું નિશ્ચળ ભક્તિયુક્તપણું તે જ સમ્યક્ત્વ છે. વિષ્ણુબ્રહ્માદિકથિત વિપરીત પદાર્થસમૂહ
પ્રત્યેના અભિનિવેશનો અભાવ તે જ સમ્યક્ત્વ છે-એવો અર્થ છે. સંશય, વિમોહ ને વિભ્રમ
રહિત (જ્ઞાન) તે જ સમ્યગ્જ્ઞાન છે. ત્યાં, જિન દેવ હશે કે શિવ દેવ હશે (-એવો
શંકારૂપભાવ) તે સંશય છે; શાક્યાદિકથિત વસ્તુમાં નિશ્ચય (અર્થાત્ બુદ્ધાદિએ કહેલા પદાર્થનો
નિર્ણય) તે વિમોહ છે; અજ્ઞાનપણું (અર્થાત્ વસ્તુ શું છે તે સંબંધી અજાણપણું) તે જ વિભ્રમ
છે. પાપક્રિયાથી નિવૃત્તિરૂપ પરિણામ તે ચારિત્ર છે. આમ ભેદોપચાર-રત્નત્રયપરિણતિ છે. તેમાં,
જિનપ્રણીત હેય-ઉપાદેય તત્ત્વોનું જ્ઞાન તે જ સમ્યગ્જ્ઞાન છે. આ સમ્યક્ત્વપરિણામનું બાહ્ય
સહકારી કારણ વીતરાગ-સર્વજ્ઞના મુખકમળમાંથી નીકળેલું સમસ્ત વસ્તુના પ્રતિપાદનમાં સમર્થ
એવું દ્રવ્યશ્રુતરૂપ તત્ત્વજ્ઞાન જ છે. જે મુમુક્ષુઓ છે તેમને પણ ઉપચારથી પદાર્થનિર્ણયના
હેતુપણાને લીધે

અંતરંગહેતવ ઇત્યુક્તાઃ દર્શનમોહનીયકર્મક્ષયપ્રભૃતેઃ સકાશાદિતિ । અભેદાનુપચાર-
રત્નત્રયપરિણતેર્જીવસ્ય ટંકોત્કીર્ણજ્ઞાયકૈકસ્વભાવનિજપરમતત્ત્વશ્રદ્ધાનેન ,
તત્પરિચ્છિન્નિમાત્રાન્ત-મુખપરમબોધેન , તદ્રૂપાવિચલસ્થિતિરૂપસહજચારિત્રેણ અભૂતપૂર્વઃ
સિદ્ધપર્યાયો ભવતિ । યઃ પરમજિનયોગીશ્વરઃ પ્રથમં પાપક્રિયાનિવૃત્તિરૂપવ્યવહારનયચારિત્રે
તિષ્ઠતિ , તસ્ય ખલુ વ્યવહારનયગોચરતપશ્ચરણં ભવતિ ।
સહજનિશ્ચયનયાત્મકપરમસ્વભાવાત્મકપરમાત્મનિ પ્રતપનં તપઃ । સ્વસ્વરૂપાવિચલસ્થિતિરૂપં
સહજનિશ્ચયચારિત્રમ્ અનેન તપસા ભવતીતિ ।

તથા ચોક્તમેકત્વસસતૌ-

(અનુષ્ટુભ)

“ દર્શનં નિશ્ચયઃ પુંસિ બોધસ્તદ્બોધ ઇષ્યતે ।

સ્થિતિરત્રૈવ ચારિત્રમિતિ યોગઃ શિવાશ્રયઃ ॥ ”

(સમ્યક્ત્વપરિણામના) અંતરંગ હેતુઓ કહ્યા છે, કારણ કે તેમને દર્શનમોહનીયકર્મના ક્ષયાદિક છે.

અભેદ-અનુપચાર-રત્નત્રયપરિણતિવાળા જીવને, ટંકોત્કીર્ણ જ્ઞાયક જેનો એક સ્વભાવ છે એવા નિજ પરમ તત્ત્વની શ્રદ્ધા વડે, તદ્દજ્ઞાનમાત્ર (-તે નિજ પરમ તત્ત્વના જ્ઞાનમાત્રસ્વરૂપ) એવા અંતર્મુખ પરમબોધ વડે અને તે-રૂપે (અર્થાત્ નિજ પરમ તત્ત્વરૂપે) અવિચળપણે સ્થિત થવારૂપ સહજચારિત્ર વડે *અભૂતપૂર્વ સિદ્ધપર્યાય થાય છે. જે પરમજિનયોગીશ્વર પહેલાં પાપક્રિયાથી નિવૃત્તિરૂપ વ્યવહારનયના ચારિત્રમાં હોય છે, તેને ખરેખર વ્યવહારનયગોચર તપશ્ચરણ હોય છે. સહજનિશ્ચયનયાત્મક પરમસ્વભાવસ્વરૂપ પરમાત્મામાં પ્રતપન તે તપ છે; નિજ સ્વરૂપમાં અવિચળ સ્થિતિરૂપ સહજનિશ્ચયચારિત્ર આ તપથી હોય છે.

એવી રીતે એકત્વસસતિમાં (શ્રીપદ્મનંદી-આચાર્યદેવકૃત પદ્મનંદિપંચવિંશતિકા નામના શાસ્ત્રને વિષે એકત્વસસતિ નામના અધિકારમાં ૧૪મા શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

“ [શ્લોકાર્થ:-] આત્માનો નિશ્ચય તે દર્શન છે, આત્માનો બોધ તે જ્ઞાન છે, આત્મામાં જ સ્થિતિ તે ચારિત્ર છે;-આવો યોગ (અર્થાત્ આ ત્રણેની એકતા) શિવપદ્મનું કારણ છે. ”

* અભૂતપૂર્વ = પૂર્વે કદી નહિ થયેલો એવો; અપૂર્વ.

૧૦૮]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

તથા ચ-

(માલિની)

જયતિ સહજબોધસ્તાદશી દષ્ટિરેષા
ચરણમપિ વિશુદ્ધં તદ્વિધં ચૈવ નિત્યમ્ ।
અઘકુલમલપંકાનીકનિર્મુક્તમૂર્તિઃ
સહજપરમતત્ત્વે સંસ્થિતા ચેતના ચ ॥ ૭૫ ॥

ઇતિ

સુકવિજનપયોજમિત્રપંચેન્દ્રિયપ્રસરવર્જિતગાત્રમાત્રપરિગ્રહશ્રીપદ્મપ્રભમલધારિદેવ-વિરચિતાયાં
નિયમસારવ્યાખ્યાયાં તાત્પર્યવૃત્તૌ શુદ્ધભાવાધિકારઃ તૃતીયઃ શ્રુતસ્કન્ધઃ ॥

વળી (આ શુદ્ધભાવ અધિકારની છેલ્લી પાંચ ગાથાઓની ટીકા પુર્ણ કરતાં ટીકાકાર
મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ શ્લોક કહે છે):-

[**શ્લોકાર્થ:-**] સહજ જ્ઞાન સદા જયવંત છે, તેવી (-સહજ) આ દષ્ટિ સદા જયવંત
છે, તેવું જ (-સહજ) વિશુદ્ધ ચારિત્ર પણ સદા જયવંત છે; પાપસમૂહરૂપી મળની અથવા
કાદવની પંકિતથી રહિત જેનું સ્વરૂપ છે એવી સહજપરમતત્ત્વમાં સંસ્થિત ચેતના પણ સદા
જયવંત છે. ૭૫.

આ રીતે, સુકવિજનરૂપી કમળોને માટે જેઓ સૂર્ય સમાન છે અને પાંચ ઇન્દ્રિયોના
ફેલાવ રહિત દેહમાત્ર જેમને પરિગ્રહ હતો એવા શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ વડે રચાયેલી
નિયમસારની તાત્પર્યવૃત્તિ નામની ટીકામાં (અર્થાત્ શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત શ્રી
નિયમસાર પરમાગમની નિર્ગથ મુનિરાજ શ્રીપદ્મપ્રભમલધારિદેવવિરચિત તાત્પર્યવૃત્તિ નામની
ટીકામાં) શુદ્ધભાવ અધિકાર નામનો ત્રીજો શ્રુતસ્કન્ધ સમાપ્ત થયો.

कुलजोणिजीवमग्गणठाणाइसु जाणिऊण जीवाणं ।
तस्सारंभणियत्तणपरिणामो होइ पढमवदं ॥ ५६ ॥

कुलविकल्पो योनिविकल्पश्च जीवमार्गणास्थानविकल्पाश्च प्रागेव प्रतिपादिताः। अत्र पुनरुक्तिदोषभयान्न प्रतिपादिताः। तत्रैव तेषां भेदान् बुद्ध्वा तद्रक्षापरिणतिरेव

જીવસ્થાન, માર્ગાણસ્થાન, યોનિ, કુલાદિ જીવનાં જાણીને, આરંભથી નિવૃત્તિરૂપ પરિણામ તે વ્રત પ્રથમ છે. પદ.

કુળભેદ, યોનિભેદ, જીવસ્થાનના ભેદ અને માર્ગશાસ્થાનના ભેદ પહેલાં જ (૪૨ મી ગાથાની ટીકામાં જ) પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યા છે; અહીં પુનરુક્તિદોષના ભયથી પ્રતિપાદિત કર્યા નથી. ત્યાં કહેલા તેમના ભેદોને જાણીને તેમની રક્ષાઝપ પરિણતિ તે જ

૧૧૦]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

भवत्यहिंसा । तेषां मृतिर्भवतु वा न वा , प्रयत्नपरिणाममन्तरेण सावद्यपरिहारो न भवति । अत एव प्रयत्नपरे हिंसापरिणतेरभावादहिंसाव्रतं भवतीति ।

तथा चोक्तं श्रीसमन्तभद्रस्वामिभिः-

(शिखरिणी)

“ अहिंसा भूतानां जगति विदितं ब्रह्म परमं
न सा तत्रारम्भोऽस्त्यणुरपि च यत्राश्रमविधौ ।
ततस्तत्सिद्ध्यर्थं परमकरुणो ग्रन्थमुभयं
भवानेवात्याक्षीन्न च विकृतवेषोपधिरतः ।। ”

તથા હિ-

અહિંસા છે. તેમનું મરણ થાઓ કે ન થાઓ, *પ્રયત્નરૂપ પરિણામ વિના સાવધપરિહાર (દોષનો ત્યાગ) થતો નથી. આથી જ, પ્રયત્નપરાયણને હિંસાપરિણતિનો અભાવ હોવાથી અહિંસાવ્રત હોય છે.

એવી રીતે (આચાર્યવર) શ્રી સમંતભદ્રસ્વામીએ (બૃહત્સ્વયંભૂસ્તોત્રમાં શ્રી નમિનાથ ભગવાનની સ્તુતિ કરતાં ૧૧૮મા શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

“ [શ્લોકાર્થ:-] જગતમાં વિદિત છે કે જીવોની અહિંસા પરમ બ્રહ્મ છે. જે આશ્રમની વિધિમાં લેશ પણ આરંભ છે ત્યાં (-તે આશ્રમમાં અર્થાત્ સગ્રંથપણમાં) તે અહિંસા હોતી નથી. માટે તેની સિદ્ધિને અર્થે, (હે નમિનાથ પ્રભુ !) પરમ કરુણાવંત એવા આપશ્રીએ બન્ને ગ્રંથને છોડ્યા (-દ્રવ્ય તેમ જ ભાવ બન્ને પ્રકારના પરિગ્રહને તજી નિર્ગ્રંથપણું અંગીકૃત કર્યું), વિકૃત વેશ તથા પરિગ્રહમાં રત ન થયા. ”

વળી (૫૬ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ શ્લોક કહે છે):-

* મુનિને (મુનિત્વોચિત) શુદ્ધપરિણતિની સાથે વર્તતો જે (હઠ વગરનો) દેહચેષ્ટાદિકસંબંધી શુભોપયોગ તે વ્યવહાર-પ્રયત્ન છે. [શુદ્ધપરિણતિ ન હોય ત્યાં શુભોપયોગ હઠ સહિત હોય છે; તે શુભોપયોગ તો વ્યવહાર-પ્રયત્ન પણ કહેવાતો નથી.]

(માલિની)

ત્રસહતિપરિણામધ્વાંતવિધ્વંસહેતુઃ
સકલભુવનજીવગ્રામસૌખ્યપ્રદો યઃ ।
સ જયતુ જિનધર્મઃ સ્થાવરૈકેન્દ્રિયાણાં
વિવિધવધવિદૂરશ્ચારુશર્માબ્ધિપૂરઃ ॥ ૭૬ ॥

**રાગેણ વ દોષેણ વ મોહેણ વ મૌસભાસપરિણામં ।
જો પજહદિ સાહુ સયા બિદિયવદં હોઝ તસ્સેવ ॥ ૫૭ ॥**

રાગેણ વા દ્વેષેણ વા મોહેન વા મૃષાભાષાપરિણામં ।
યઃ પ્રજહાતિ સાધુઃ સદા દ્વિતીયવ્રતં ભવતિ તસ્યૈવ ॥ ૫૭ ॥

સત્યવ્રતસ્વરૂપાખ્યાનમેતત્ ।

અત્ર મૃષાપરિણામઃ સત્યપ્રતિપક્ષઃ, સ ચ રાગેણ વા દ્વેષેણ વા મોહેન વા જાયતે । સદા યઃ સાધુઃ આસન્નભવ્યજીવઃ તં પરિણામં પરિત્યજતિ તસ્ય દ્વિતીયવ્રતં ભવતિ ઇતિ ।

[શ્લોકાર્થઃ-] ત્રસઘાતના પરિણામરૂપ અંધકારના નાશનો જે હેતુ છે, સકળ લોકના જીવસમૂહને જે સુખપ્રદ છે, સ્થાવર એકેન્દ્રિય જીવોના વિવિધ વધથી જે બહુ દૂર છે અને સુંદર સુખસાગરનું જે પૂર છે, તે જિનધર્મ જયવંત વર્તે છે. ૭૬.

**વિદ્વેષ-રાગ-વિમોહજનિત મૃષા તણા પરિણામને
જે છોડતા મુનિરાજ, તેને સર્વદા વ્રત દ્વિતીય છે. ૫૭**

અન્વયાર્થઃ- [રાગેણ વા] રાગથી, [દ્વેષેણ વા] દ્વેષથી [મોહેન વા] અથવા મોહથી થતા [મૃષાભાષાપરિણામં] મૃષા ભાષાના પરિણામને [યઃ સાધુઃ] જે સાધુ [પ્રજહાતિ] છોડે છે, [તસ્ય એવ] તેને જ [સદા] સદા [દ્વિતીયવ્રતં] બીજું વ્રત [ભવતિ] છે.

ટીકાઃ-આ, સત્યવ્રતના સ્વરૂપનું કથન છે.

અહીં (એમ કહ્યું છે કે), સત્યનો પ્રતિપક્ષ (અર્થાત્ સત્યથી વિરુદ્ધ પરિણામ) તે મૃષાપરિણામ છે; તે (અસત્ય બોલવાના પરિણામ) રાગથી, દ્વેષથી અથવા મોહથી થાય છે; જે સાધુ-આસન્નભવ્ય જીવ-તે પરિણામને પરિત્યજે છે (-સમસ્ત પ્રકારે છોડે છે), તેને બીજું વ્રત હોય છે.

૧૧૨]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

(શાલિની)

વક્તિ વ્યક્તં સત્યમુચ્ચૈર્જનો યઃ
સ્વર્ગસ્ત્રીણાં ભૂરિભોગૈકભાક્ સ્યાત્ ।
અસ્મિન્ પૂજ્યઃ સર્વદા સર્વસદ્ગિઃ
સત્યાત્સત્યં ચાન્યદસ્તિ વ્રતં કિમ્ ॥ ૭૭ ॥

**ગામે વા નયરે વાડરણે વા પેચ્છીરુણ પરમત્થં ।
જો મુયદિ ગહણભાવં તિદિયવદં હોદિ તસ્સેવ ॥ ૫૮ ॥**

**ગ્રામે વા નગરે વાડરણ્યે વા પ્રેક્ષયિત્વા પરમર્થમ્ ।
યો મુંચતિ ગ્રહણભાવં તૃતીયવ્રતં ભવતિ તસ્યૈવ ॥ ૫૮ ॥**

તૃતીયવ્રતસ્વરૂપાધ્યાનમેતત્ ।

વૃત્યાવૃત્તો ગ્રામઃ તસ્મિન્ વા ચતુર્ભિર્ગોપુરૈર્ભાસુરં નગરં તસ્મિન્ વા મનુષ્યસંચારશૂન્યં
વનસ્પતિજાતવહ્નીગુલ્મપ્રભૃતિભિઃ પરિપૂર્ણમરણ્યં તસ્મિન્ વા પરેણ વિસૃટં

[હવે ૫૭ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] જે પુરુષ અતિ સ્પષ્ટપણે સત્ય બોલે છે, તે સ્વર્ગની સ્ત્રીઓના પુષ્કળ ભોગોનો એક ભાગી થાય છે (અર્થાત્ તે પરલોકમાં અનન્યપણે દેવાંગનાઓના બહુ ભોગોને પામે છે) અને આ લોકમાં સર્વદા સર્વ સત્પુરુષોનો પૂજ્ય બને છે. ખરેખર સત્યથી શુ બીજું કોઈ (ચડિયાતું) વ્રત છે ? ૭૭.

**નગરે, અરણ્યે, ગ્રામમાં કો વસ્તુ પરની દેખીને
છોડે ગ્રહણપરિણામ જે, તે પુરુષને વ્રત તૃતીય છે. ૫૮.**

અન્વયાર્થ:-[ગ્રામે વા] ગ્રામમાં, [નગરે વા] નગરમાં [અરણ્યે વા] કે વનમાં [પરમ્ અર્થમ્] પારકી વસ્તુને [પ્રેક્ષયિત્વા] દેખીને [યઃ] જે (સાધુ) [ગ્રહણભાવં] તેને ગ્રહવાના ભાવને [મુંચતિ] છોડે છે, [તસ્ય એવ] તેને જ [તૃતીયવ્રતં] ત્રીજું વ્રત [ભવતિ] છે.

ટીકા:-આ, ત્રીજા વ્રતના સ્વરૂપનું કથન છે.

જેના ફરતી વાડ હોય તે ગ્રામ (ગામડું) છે; જે ચાર દરવાજાથી સુશોભિત હોય તે નગર છે; જે મનુષ્યના સંચાર વિનાનું, વનસ્પતિસમૃદ્ધ, વેલીઓ અને ઝાડનાં ઝુંડ

નિહિતં પતિતં વા વિસ્મૃતં વા પરદ્રવ્યં દૃષ્ટ્વા સ્વીકારપરિણામં યઃ પરિત્યજતિ , તસ્ય હિ તૃતીયવ્રતં ભવતિ ઇતિ ।

(આર્યા)

આકર્ષતિ રત્નાનાં સંચયમુઘૈરચૌર્યમેતદિહ ।
સ્વર્ગસ્ત્રીસુખમૂલં ક્રમેણ મુક્ત્યંગનાયાશ્ચ ॥ ૭૮ ॥

**દદ્ધૂણ ઇત્થિરૂવં વાંછાભાવં ણિયત્તદે તાસુ ।
મેહુણસણ્ણવિવઙ્ગિયપરિણામો અહવ તુરિયવદં ॥ ૫૯ ॥**

**દદ્ધ્વા સ્ત્રીરૂપં વાંછાભાવં નિવર્તતે તાસુ ।
મૈથુનસંજ્ઞાવિવર્જિતપરિણામોઽથવા તુરીયવ્રતમ્ ॥ ૫૯ ॥**

ચતુર્થવ્રતસ્વરૂપકથનમિદમ્ ।

વગેરેથી ગીયોગીય ભરેલું હોય તે અરણ્ય છે. આવાં ગ્રામ, નગર કે અરણ્યમાં બીજાથી તજાયેલી, મુકાયેલી, પડી ગયેલી અથવા ભુલાઈ ગયેલી પરવસ્તુને દેખીને તેના સ્વીકારપરિણામને (અર્થાત્ તેને પોતાની કરવાના-ગ્રહવાના પરિણામને) જે પરિત્યજે છે, તેને ખરેખર ત્રીજું વ્રત હોય છે.

[હવે ૫૮ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] આ ઉગ્ર અચૌર્ય આ લોકમાં રત્નોના સંચયને આકર્ષે છે અને (પરલોકમાં) સ્વર્ગની સ્ત્રીઓના સુખનું કારણ છે તેમ જ ક્રમે કરીને મુક્તિરૂપી સ્ત્રીના સુખનું કારણ છે. ૭૮.

**સ્ત્રીરૂપ દેખી સ્ત્રી પ્રતિ અભિલાષભાવનિવૃત્તિ જે,
વા મિથુનસંજ્ઞારહિત જે પરિણામ તે વ્રત તુર્ય છે. ૫૯.**

અન્યયાર્થ:-[સ્ત્રીરૂપં દૃષ્ટ્વા] સ્ત્રીઓનું રૂપ દેખીને [તાસુ] તેમના પ્રત્યે [વાંછાભાવં નિવર્તતે] વાંછાભાવની નિવૃત્તિ તે [અથવા] અથવા [મૈથુનસંજ્ઞાવિવર્જિતપરિણામઃ] મૈથુનસંજ્ઞારહિત જે પરિણામ તે [તુરીયવ્રતમ્] યોથું વ્રત છે.

ટીકા:-આ, યોથા વ્રતના સ્વરૂપનું કથન છે.

૧૧૪]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

કમનીયકામિનીનાં તન્મનોહરાજનિરીક્ષણદ્વારેણ સમુપજનિતકૌતૂહલચિત્તવાંચ્છાપરિ-
ત્યાગેન , અથવા પુંવેદોદયાભિધાનનોકષાયતીવ્રોદયેન સંજાતમૈથુનસંજ્ઞાપરિત્યાગ-
લક્ષણશુભપરિણામેન ચ બ્રહ્મચર્યવ્રતં ભવતિ ઇતિ ।

(માલિની)

ભવતિ તનુવિભૂતિઃ કામિનીનાં વિભૂતિં
સ્મરસિ મનસિ કામિસ્ત્વં તદા મદ્વચઃ કિમ્ ।
સહજપરમતત્ત્વં સ્વસ્વરૂપં વિહાય
વ્રજસિ વિપુલમોહં હેતુના કેન ચિત્રમ્ ॥ ૭૧ ॥

**સવ્વેસિં ગંથાણં ચાગો ણિરવેક્ખભાવણાપુવ્વં ।
પંચમવદમિદિ ભણિદં ચારિત્તભરં વહંતસ્સ ॥ ૬૦ ॥**

**સર્વેષાં ગ્રન્થાનાં ત્યાગો નિરપેક્ષભાવનાપૂર્વમ્ ।
પંચમવ્રતમિતિ ભણિતં ચારિત્રભરં વહતઃ ॥ ૬૦ ॥**

સુંદર કામિનીઓનાં મનોહર અંગના નિરીક્ષણ દ્વારા ઊપજતી કુતૂહલતાના-
ચિત્તવાંછાના-પરિત્યાગથી, અથવા પુરુષવેદોદય નામનો જે નોકષાયનો તીવ્ર ઉદય તેને લીધે
ઊપજતી મૈથુનસંજ્ઞાના પરિત્યાગસ્વરૂપ શુભ પરિણામથી, બ્રહ્મચર્યવ્રત હોય છે.

[હવે ૫૯ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] કામિનીઓની જે શરીરવિભૂતિ તે વિભૂતિને, હે કામી પુરુષ! જો તું
મનમાં સ્મરે છે, તો મારા વચનથી તને શો લાભ થશે? અહો! આશ્ચર્ય થાય છે કે સહજ
પરમતત્ત્વને-નિજ સ્વરૂપને-છોડીને તું શા કારણે વિપુલ મોહને પામે છે! ૭૯.

**નિરપેક્ષ ભાવન સહિત સર્વ પરિગ્રહોનો ત્યાગ જે,
તે જાણવું વ્રત પાંચમું ચારિત્રભર વહનારને. ૬૦.**

અન્યયાર્થ:-[નિરપેક્ષભાવનાપૂર્વમ્] ^૧નિરપેક્ષ ભાવનાપૂર્વક (અર્થાત્ જે ભાવનામાં

૧. મુનિને મુનિત્વોચિત નિરપેક્ષ શુદ્ધ પરિણતિની સાથે વર્તતો જે (હઠ વગરનો) સર્વપરિગ્રહ-
ત્યાગસંબંધી

इह हि पंचमव्रतस्वरूपमुक्तम् ।

સકલપરિગ્રહપરિત્યાગલક્ષણનિજકારણપરમાત્મસ્વરૂપાવસ્થિતાનાં પરમસંયમિનાં પરમ-જિનયોગીશ્વરાણાં સદૈવ નિશ્ચયવ્યવહારાત્મકચારુચારિત્રભરં વહતાં, બાહ્યાભ્યન્તરચતુર્વિંશતિપ-રિગ્રહપરિત્યાગ એવ પરંપરયા પંચમગતિહેતુભૂતં પંચમવ્રતમિતિ ।

तथा चोक्तं समयसारे-

પરની અપેક્ષા નથી એવી શુદ્ધ નિરાલંબન ભાવના સહિત) [સર્વેષાં ગ્રન્થાનાં ત્યાગઃ] સર્વ પરિગ્રહોનો ત્યાગ (સર્વપરિગ્રહત્યાગસંબંધી શુભભાવ) તે, [ચારિત્રભરં વહતઃ] ^૧ચારિત્રભર વહનારને [પંચમવ્રતમ્ ઇતિ મણિતમ્] પાંચમું વ્રત કહ્યું છે.

ટીકા:-અહીં (આ ગાથામાં) પાંચમા વ્રતનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવ્યું છે.

સકળ પરિગ્રહના પરિત્યાગસ્વરૂપ નિજ કારણપરમાત્માના સ્વરૂપમાં અવસ્થિત (સ્થિર રહેલા) પરમસંયમીઓને-પરમ જિનયોગીશ્વરોને-સદાય નિશ્ચયવ્યવહારાત્મક સુંદર ચારિત્રભર વહનારાઓને, બાહ્ય-અભ્યંતર ચોવીશ પ્રકારના પરિગ્રહનો પરિત્યાગ જ ^૨પરંપરાએ પંચમગતિના હેતુભૂત એવું પાંચમું વ્રત છે.

એવી રીતે (શ્રીમદ્ભગવત્કુંડલ્યાચાર્યદેવપ્રણીત) શ્રી સમયસારમાં (૨૦૮મી ગાથા દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

શુભોપયોગ તે વ્યવહાર અપરિગ્રહવ્રત કહેવાય છે. શુદ્ધ પરિણતિ ન હોય ત્યાં શુભોપયોગ હઠ સહિત હોય છે; તે શુભોપયોગ તો વ્યવહાર-વ્રત પણ કહેવાતો નથી. [આ પાંચમા વ્રતની માફક અન્ય વ્રતોનું પણ સમજી લેવું.]

૧. ચારિત્રભર = ચારિત્રનો ભાર; ચારિત્રસમૂહ; ચારિત્રની અતિશયતા.

૨. શુભોપયોગરૂપ વ્યવહારવ્રત શુદ્ધોપયોગનો હેતુ છે અને શુદ્ધોપયોગ મોક્ષનો હેતુ છે એમ ગણીને અહીં ઉપચારથી વ્યવહારવ્રતને મોક્ષનો પરંપરાહેતુ કહેલ છે. ખરેખર તો શુભોપયોગી મુનિને મુનિયોગ્ય શુદ્ધપરિણતિ જ (શુદ્ધાત્મદ્રવ્યને અવલંબતી હોવાથી) વિશેષ શુદ્ધિરૂપ શુદ્ધોપયોગનો હેતુ થાય છે અને તે શુદ્ધોપયોગ મોક્ષનો હેતુ થાય છે. આ રીતે આ શુદ્ધપરિણતિમાં રહેલા મોક્ષના પરંપરાહેતુપણાનો આરોપ તેની સાથે રહેલા શુભોપયોગમાં કરીને વ્યવહારવ્રતને મોક્ષનો પરંપરાહેતુ કહેવામાં આવે છે. જ્યાં શુદ્ધપરિણતિ જ ન હોય ત્યાં વર્તતા શુભોપયોગમાં મોક્ષના પરંપરાહેતુપણાનો આરોપ પણ કરી શકાતો નથી, કેમ કે જ્યાં મોક્ષનો યથાર્થ પરંપરાહેતુ પ્રગટયો જ નથી-વિદ્યમાન જ નથી ત્યાં શુભોપયોગમાં આરોપ કોનો કરવો ?

“ મજ્ઞં પરિગ્રહો જદિ તદો અહમજીવદં તુ ગચ્છેજ્ઞ ।
જાદેવ અહં જમ્હા તમ્હા જ પરિગ્રહો મજ્ઞ ॥ ”

તથા હિ-

(હરિણી)

ત્યજતુ ભવભીરુત્વાદ્ભવ્યઃ પરિગ્રહવિગ્રહં
નિરુપમસુખાવાસપ્રાપ્ત્યૈ કરોતુ નિજાત્મનિ ।
સ્થિતિમવિચલાં શર્માકારાં જગજ્ઞનદુર્લભાં
ન ચ ભવતિ મહચ્ચિત્રં ચિત્રં સતામસતામિદમ્ ॥ ૮૦ ॥

**પાસુગમર્ગેણ દિવા અવલોગંતો જુગપ્પમાણં હિ ।
ગચ્છઈ પુરતો સમણો ઈરિયાસમિદી હવે તસ્સ ॥ ૬૧ ॥**

**પ્રાસુકમાર્ગેણ દિવા અવલોકયન્ યુગપ્રમાણં ખલુ ।
ગચ્છતિ પુરતઃ શ્રમણઃ ઈર્યાસમિતિર્ભવેત્તસ્ય ॥ ૬૧ ॥**

“ [ગાથાર્થ:-] જો પરદ્રવ્ય-પરિગ્રહ મારો હોય તો હું અજીવપણાને પામું. હું તો જ્ઞાતા જ છું તેથી (પરદ્રવ્યરૂપ) પરિગ્રહ મારો નથી. ”

વળી (૬૦ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે):-

[શ્લોકાર્થ:-] ભવ્ય જીવ ભવભીરુપણાને લીધે પરિગ્રહવિસ્તારને છોડો અને નિરુપમ સુખના *આવાસની પ્રાપ્તિ અર્થે નિજ આત્મામાં અવિચળ, સુખાકાર (સુખમયી) તથા જગતજનોને દુર્લભ એવી સ્થિતિ (સ્થિરતા) કરો. અને આ (નિજાત્મામાં અચળ સુખાત્મક સ્થિતિ કરવાનું કાર્ય) સત્પુરુષોને કાંઈ મહા આશ્ચર્યની વાત નથી, અસત્પુરુષોને આશ્ચર્યની વાત છે. ૮૦.

**અવલોકી માર્ગ ધુરાપ્રમાણ કરે ગમન મુનિરાજ જે
દિવસે જ પ્રાસુક માર્ગમાં, ઈર્યાસમિતિ તેહને. ૬૧.**

અન્યવાર્થ:-[શ્રમણઃ] જે શ્રમણ [પ્રાસુકમાર્ગેણ] પ્રાસુક માર્ગે [દિવા] દિવસે [યુગપ્રમાણં] ધુરાપ્રમાણ [પુરતઃ] આગળ [ખલુ અવલોકયન્] જોઈને [ગચ્છતિ] ચાલે છે,

* આવાસ = નિવાસસ્થાન; ઘર; રહેઠાણ; આયતન.

અત્રેર્યાસમિતિસ્વરૂપમુક્તમ્ ।

યઃ પરમસંયમી ગુરુદેવયાત્રાદિપ્રશસ્તપ્રયોજનમુદ્દિશ્યૈકયુગપ્રમાણં માર્ગમ્ અવલોકયન્ સ્થાવરજંગમપ્રાણિપરિરક્ષાર્થં દિવૈવ ગચ્છતિ, તસ્ય ચ્છલુ પરમશ્રમણસ્યેર્યાસમિતિર્ભવતિ ।
વ્યવહારસમિતિસ્વરૂપમુક્તમ્ । ઇદાનીં નિશ્ચયસમિતિસ્વરૂપમુચ્યતે ।
અભેદાનુપચારરત્નત્રયમાર્ગેણ પરમધર્મિણમાત્માનં સમ્યગ્ ઇતા પરિણતિઃ સમિતિઃ । અથવા
નિજપરમતત્ત્વનિરતસહજ- પરમબોધાદિપરમધર્માણાં સંહતિઃ સમિતિઃ । ઇતિ
નિશ્ચયવ્યવહારસમિતિભેદં બુદ્ધવા તત્ર પરમનિશ્ચયસમિતિમુપયાતુ ભવ્ય ઇતિ ।

[તસ્ય] તેને [ર્યાસમિતિઃ] ઈર્યાસમિતિ [ભવેત્] હોય છે.

ટીકા:-અહીં (આ ગાથામાં) ઈર્યાસમિતિનું સ્વરૂપ કહ્યું છે.

જે * પરમસંયમી ગુરુયાત્રા (ગુરુ પાસે જવું), દેવયાત્રા (દેવ પાસે જવું) વગેરે પ્રશસ્ત પ્રયોજનનો ઉદ્દેશ રાખીને એક ધોસરા જેટલો માર્ગ જોતો જોતો સ્થાવર તથા જંગમ પ્રાણીઓની પરિરક્ષા (સમસ્ત પ્રકારે રક્ષા) અર્થે દિવસે જ ચાલે છે, તે પરમશ્રમણને ઈર્યાસમિતિ હોય છે. (આ પ્રમાણે) વ્યવહારસમિતિનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવ્યું.

હવે નિશ્ચયસમિતિનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છેઃ અભેદ-અનુપચાર-રત્નત્રયરૂપી માર્ગે પરમધર્મી એવા (પોતાના) આત્મા પ્રત્યે સમ્યક્ 'ઈતિ' (-ગતિ) અર્થાત્ પરિણતિ તે સમિતિ છે; અથવા, નિજ પરમતત્ત્વમાં લીન સહજ પરમજ્ઞાનાદિક પરમધર્મોની સંહતિ (-મિલન, સંગઠન) તે સમિતિ છે.

આ પ્રમાણે નિશ્ચય અને વ્યવહારરૂપ સમિતિભેદો જાણીને તેમાં (-તે બેમાંથી) પરમનિશ્ચયસમિતિને ભવ્ય જીવ પ્રાપ્ત કરો.

[હવે ૬૧ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ ચાર શ્લોક કહે છેઃ]

* પરમસંયમી મુનિને (અર્થાત્ મુનિયોગ્ય શુદ્ધપરિણતિવાળા મુનિને) શુદ્ધપરિણતિની સાથે વર્તતો જે (હઠ વગરનો) ઈર્યાસંબંધી (-ગમનસંબંધી, ચાલવાસંબંધી) શુભોપયોગ તે વ્યવહાર ઈર્યાસમિતિ છે. શુદ્ધપરિણતિ ન હોય ત્યાં શુભોપયોગ હઠ સહિત હોય છે; તે શુભોપયોગ તો વ્યવહાર સમિતિ પણ કહેવાતો નથી. [આ ઈર્યાસમિતિની માફક અન્ય સમિતિઓનું પણ સમજ લેવું.]

૧૧૮]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

(મંદાક્રાંતા)

ઇત્થં બુદ્ધા પરમસમિતિં મુક્તિકાન્તાસર્ચી યો
મુક્ત્વા સંગં ભવભયકરં હેમરામાત્મકં ચ ।
સ્થિત્વાઽપૂર્વે સહજવિલસદ્ધિચમત્કારમાત્રે
ભેદાભાવે સમયતિ ચ યઃ સર્વદા મુક્ત એવ ॥ ૮૧ ॥

(માલિની)

જયતિ સમિતિરેષા શીલમૂલં મુનીનાં
ત્રસહતિપરિદૂરા સ્થાવરણાં હતેર્વા ।
ભવદવપરિતાપક્લેશજીમૂતમાલા
સકલસુકૃતસીત્યાનીકસન્તોષદાયી ॥ ૮૨ ॥

(માલિની)

નિયતમિહ જનાનાં જન્મ જન્માર્ણવેઽસ્મિન્
સમિતિવિરહિતાનાં કામરોગાતુરાણામ્ ।
મુનિપ કુરુ તતસ્ત્વં ત્વન્મનોગેહમધ્યે
હ્યપવરકમમુષ્યાશ્ચારુયોષિત્સુમુક્તેઃ ॥ ૮૩ ॥

[શ્લોકાર્થ:-] આ રીતે મુક્તિકાન્તાની (મુક્તિસુંદરીની) સખી પરમસમિતિને જાણીને જે જીવ ભવભયના કરનારા કંચનકામિનીના સંગને છોડીને, અપૂર્વ, સદ્જ-વિલસતા (સ્વભાવથી પ્રકાશતા), અભેદ ચૈતન્યચમત્કારમાત્રમાં સ્થિત રહી (તેમાં) સમ્યક્ ‘ઇતિ’ (-ગતિ) કરે છે અર્થાત્ સમ્યક્પણે પરિણમે છે, તે સર્વદા મુક્ત જ છે. ૮૧.

[શ્લોકાર્થ:-] જે (સમિતિ) મુનિઓને શીલનું (-ચારિત્રનું) મૂળ છે, જે ત્રસ જીવોના ઘાતથી તેમ જ સ્થાવર જીવોના ઘાતથી સમસ્ત પ્રકારે દૂર છે, જે ભવદાવાનળના પરિતાપરૂપી કલેશને શાંત કરનારી તથા સમસ્ત સુકૃતરૂપી ધાન્યના રાશિને (પોષણ આપીને) સંતોષ દેનારી મેઘમાળા છે, તે આ સમિતિ જયવંત છે. ૮૨.

[શ્લોકાર્થ:-] અહીં (વિશ્વમાં) એ નક્કી છે કે આ જન્માર્ણવમાં (ભવસાગરમાં) સમિતિરહિત કામરોગાતુર (-ઇચ્છારૂપી રોગથી પીડિત) જનોનો જન્મ થાય છે. તેથી હે મુનિ! તું તારા મનરૂપી ઘરમાં આ સુમુક્તિરૂપી સુંદર સ્ત્રી માટે નિવાસગૃહ (ઓરડો) રાખ (અર્થાત્ તું મુક્તિનું ચિંતવન કર). ૮૩.

(આર્યા)

નિશ્ચયરૂપાં સમિતિં સૂતે યદિ મુક્તિભાગ્ભવેન્મોક્ષઃ ।

બત ન ચ લભતેઽપાયાત્ સંસારમહાર્ણવે ભ્રમતિ ॥ ૮૪ ॥

પૈશૂન્યહાસકર્કશપરનિન્દાત્મપ્રશંસિયં વચનં ।

પરિચત્તા સપરહિદં ભાસાસમિદી વદંતસ્સ ॥ ૬૨ ॥

પૈશૂન્યહાસ્યકર્કશપરનિન્દાત્મપ્રશંસિતં વચનમ્ ।

પરિત્યજ્ય સ્વપરહિતં ભાષાસમિતિર્વદતઃ ॥ ૬૨ ॥

અત્ર ભાષાસમિતિસ્વરૂપમુક્તમ્ ।

કર્ણેજપમુખવિનિર્ગતં નૃપતિકર્ણાભ્યર્ણગતં ચૈકપુરુષસ્ય એકકુટુંબસ્ય એકગ્રામસ્ય વા મહદ્વિપત્કારણં વચઃ પૈશૂન્યમ્ । ક્વચિત્ કદાચિત્ કિંચિત્ પરજનવિકારરૂપમવલોક્ય ત્વાકર્ણ્ય ચ હાસ્યાભિધાનનોકષાયસમુપજનિતમ્ ઈષચ્છુભમિશ્રિતમપ્યશુભકર્મકારણં

[**શ્લોકાર્થઃ:-**] જો જીવ નિશ્ચયરૂપ સમિતિને ઉત્પન્ન કરે, તો તે મુક્તિને પામે છે- મોક્ષરૂપ થાય છે. પરંતુ સમિતિના નાશથી (-અભાવથી), અરેરે! તે મોક્ષ પામતો નથી, પણ સંસારરૂપી મહાસાગરમાં ભમે છે. ૮૪.

**નિજસ્તવન, પરનિંદા, પિશુનતા, હાસ્ય, કર્કશ વચનને
છોડી સ્વપરહિત જે વહે, ભાષાસમિતિ તેડને. ૬૨.**

અન્યયાર્થ:-[પૈશૂન્યહાસ્યકર્કશપરનિન્દાત્મપ્રશંસિતં વચનમ્] પૈશૂન્ય (ચાડી), હાસ્ય, કર્કશ ભાષા, પરનિંદા અને આત્મપ્રશંસારૂપ વચનો [પરિત્યજ્ય] પરિત્યાગીને [સ્વપરહિતં વદતઃ] જે સ્વપરહિતરૂપ વચનો બોલે છે, તેને [ભાષાસમિતિઃ] ભાષાસમિતિ હોય છે.

ટીકા:-અહીં ભાષાસમિતિનું સ્વરૂપ કહ્યું છે.

ચાડીખોર માણસના મુખમાંથી નીકળેલાં અને રાજાના કાનની નિકટ પહોંચેલાં, કોઈ એક પુરુષ, કોઈ એક કુટુંબ કે કોઈ એક ગામને મહા વિપત્તિના કારણભૂત એવાં વચનો તે પૈશૂન્ય છે. કયાંક ક્યારેક કાંઈક પરજનોના વિકૃત રૂપને અવલોકીને અથવા સાંભળીને હાસ્ય નામના નોકષાયથી ઉત્પન્ન થતું, જરાક શુભ સાથે મિશ્રિત હોવા છતાં

૧૨૦]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

પુરુષમુખવિકારગતં હાસ્યકર્મ । કર્ણશષ્કુલીવિવરાભ્યર્ણગોચરમાત્રેણ પરેષામપ્રીતિજનનં હિ
કર્કશવચઃ । પરેષાં ભૂતાભૂતદૂષણપુરસ્સરવાક્યં પરનિન્દા । સ્વસ્ય
ભૂતાભૂતગુણસ્તુતિરાત્મપ્રશંસા । એતત્સર્વમપ્રશસ્તવચઃ પરિત્યજ્ય સ્વસ્ય ચ પરસ્ય ચ
શુભશુદ્ધપરિણતિકારણં વચો ભાષાસમિતિરિતિ ।

તથા ચોક્તં શ્રીગુણભદ્રસ્વામિભિઃ-

(માલિની)

“ સમધિગતસમસ્તાઃ સર્વસાવદ્યદૂરાઃ
સ્વહિતનિહિતચિત્તાઃ શાંતસર્વપ્રચારાઃ ।
સ્વપરસફલજલ્પાઃ સર્વસંકલ્પમુક્તાઃ
કથમિહ ન વિમુક્તેર્ભાજનં તે વિમુક્તાઃ । ”

તથા ચ-

અશુભ કર્મનું કારણ, પુરુષના મુખના વિકાર સાથે સંબંધવાળું, તે હાસ્યકર્મ છે. કાનના છિદ્રની નજીક પહોંચવામાત્રથી જે બીજાઓને અપ્રીતિ ઉપજાવે છે તે કર્કશ વચનો છે. બીજાનાં વિદ્યમાન-અવિદ્યમાન દૂષણપૂર્વકનાં વચનો (અર્થાત્ પરના સાચા તેમ જ જાણ દોષો કહેનારાં વચનો) તે પરનિન્દા છે. પોતાના વિદ્યમાન-અવિદ્યમાન ગુણોની સ્તુતિ તે આત્મપ્રશંસા છે.-આ બધાં અપ્રશસ્ત વચનો પરિત્યાગીને સ્વ તેમ જ પરને શુભ અને શુદ્ધ પરિણતિના કારણભૂત વચનો તે ભાષાસમિતિ છે.

એવી રીતે (આચાર્યવર) શ્રી ગુણભદ્રસ્વામીએ (આત્માનુશાસનમાં ૨૨૬મા શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

“ [શ્લોકાર્થ:-] જેમણે બધું (વસ્તુસ્વરૂપ) જાણી લીધું છે, જેઓ સર્વ સાવધથી દૂર છે, જેમણે સ્વહિતમાં ચિત્તને સ્થાપ્યું છે, જેમને સર્વ *પ્રચાર શાંત થયો છે, જેમની ભાષા સ્વપરને સફળ (હિતરૂપ) છે, જેઓ સર્વ સંકલ્પ રહિત છે, તે વિમુક્ત પુરુષો આ લોકમાં વિમુક્તિનું ભાજન કેમ ન હોય? (અર્થાત્ આવા મુનિજનો અવશ્ય મોક્ષનાં પાત્ર છે.) ”

વળી (દર મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે):-

* પ્રચાર = વહીવટ; કામ માથે લેવું તે; આરંભ; બાહ્ય પ્રવૃત્તિ.

(અનુષ્ઠુમ્)

પરબ્રહ્મણ્યનુષ્ઠાનનિરતાનાં મનીષિણામ્ ।

અન્તરૈરપ્યલં જલ્પૈઃ બહિર્જલ્પૈશ્ચ કિં પુનઃ ॥ ૮૫ ॥

કદકારિદાણુમોદનરહિદં તહ પાસુગં પસત્થં ચ ।

દિણ્ણં પરેણ ભત્તં સમભુત્તી એસણાસમિદી ॥ ૬૩ ॥

કૃતકારિતાનુમોદનરહિતં તથા પ્રાસુકં પ્રશસ્તં ચ ।

દત્તં પરેણ ભત્તં સંભુક્તિઃ એષણાસમિતિઃ ॥ ૬૩ ॥

અત્રૈષણાસમિતિસ્વરૂપમુક્તમ્ । તદ્વથા-

મનોવાક્યાયાનાં પ્રત્યેકં કૃતકારિતાનુમોદનૈઃ કૃત્વા નવ વિકલ્પા ભવન્તિ, ન તૈઃ સંયુક્તમન્નં નવકોટિવિશુદ્ધમિત્યુક્તમ્; અતિપ્રશસ્તં મનોહરમ્; હરિતકાયાત્મકસૂક્ષ્મપ્રાણિ-

[શ્લોકાર્થ:-] પરબ્રહ્મના અનુષ્ઠાનમાં નિરત (અર્થાત્ પરમાત્માના આચરણમાં લીન) એવા ડાહ્યા પુરુષોને-મુનિજનોને અંતર્જલ્પથી (-વિકલ્પરૂપ અંતરંગ ઉત્થાનથી) પણ બસ થાઓ, બહિર્જલ્પની (-ભાષા બોલવાની) તો વાત જ શી? ૮૫.

અનુમનન-કૃત-કારિતવિહીન, પ્રશસ્ત, પ્રાસુક અશનને

-પરદત્તને મુનિ જે ગ્રહે, એષણાસમિતિ તેહને. ૬૩.

અન્વયાર્થ:-[પરેણ દત્તં] પર વડે દેવામાં આવેલું, [કૃતકારિતાનુમોદનરહિતં] કૃત-કારિત-અનુમોદન રહિત, [તથા પ્રાસુકં] પ્રાસુક [પ્રશસ્તં ચ] અને *પ્રશસ્ત [ભક્તં] ભોજન કરવારૂપ [સંભુક્તિઃ] જે સમ્યક્ આહારગ્રહણ [એષણાસમિતિઃ] તે એષણાસમિતિ છે.

ટીકા:-અહીં એષણાસમિતિનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. તે આ પ્રમાણે-

મન, વચન અને કાયામાંના પ્રત્યેકને કૃત, કારિત અને અનુમોદના સહિત ગણીને તેમના નવ ભેદો થાય છે; તેમનાથી સંયુક્ત અન્ન નવ કોટિએ વિશુદ્ધ નથી એમ (શાસ્ત્રમાં) કહ્યું છે; અતિપ્રશસ્ત એટલે મનોહર (અન્ન); હરિતકાયમય સૂક્ષ્મ પ્રાણીઓના

* પ્રશસ્ત = સારું; શાસ્ત્રમાં પ્રશંસેલું; જે વ્યવહારે પ્રમાદાદિનું કે રોગાદિનું નિમિત્ત ન હોય એવું.

૧૨૨]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

સંચારાગોચરં પ્રાસુકમિત્યભિહિતમ્; પ્રતિગ્રહોચ્ચસ્થાનપાદક્ષાલનાર્ચનપ્રણામયોગશુદ્ધિભિક્ષા-
શુદ્ધિનામધેયૈર્નવવિધપુણ્યૈઃ પ્રતિપત્તિં કૃત્વા શ્રદ્ધાશક્ત્યલુબ્ધતાભક્તિજ્ઞાનદયાક્ષમાઽભિધાન-
સમ્પ્રગુણસમાહિતેન શુદ્ધેન યોગ્યાચારેણોપાસકેન દત્તં ભક્તં ભુંજાનઃ તિષ્ઠતિ યઃ પરમતપોધનઃ
તસ્યૈષણાસમિતિર્ભવતિ। इति व्यवहारसमितिक्रमः। अथ निश्चयतो जीवस्याशनं नास्ति
परमार्थतः, षट्प्रकारमशनं व्यवहारतः संसारिणामेव भवति।

તથા ચોક્તં સમયસારે (?)-

“ ‘ નોકમ્મકમ્મહારો લેપ્પાહારો ય કવલમાહારો ।
ઉચ્છ મળો વિ ય કમસો આહારો છવ્વિહો જેયો ।। ’ ”

સંચારને અગોચર તે પ્રાસુક (અન્ન)-એમ (શાસ્ત્રમાં) કહ્યું છે. * પ્રતિગ્રહ, ઉચ્ચ સ્થાન,
પાદપ્રક્ષાલન, અર્ચન, પ્રણામ, યોગશુદ્ધિ (મન-વચન-કાયાની શુદ્ધિ) અને ભિક્ષાશુદ્ધિ-એ
નવવિધ પુણ્યથી (નવધા ભક્તિથી) આદર કરીને, શ્રદ્ધા, શક્તિ, અલુબ્ધતા, ભક્તિ, જ્ઞાન, દયા
અને ક્ષમા-એ (દાતાના) સાત ગુણો સહિત શુદ્ધ યોગ્ય-આચારવાળા ઉપાસક વડે દેવામાં
આવેલું (નવ કોટિએ શુદ્ધ, પ્રશસ્ત અને પ્રાસુક) ભોજન જે પરમ તપોધન લે છે, તેને
એષણાસમિતિ હોય છે. આમ વ્યવહારસમિતિનો ક્રમ છે.

હવે નિશ્ચયથી એમ છે કે-જીવને પરમાર્થે અશન નથી; છ પ્રકારનું અશન વ્યવહારથી
સંસારીઓને જ હોય છે.

એવી રીતે શ્રી * સમયસારમાં (?) કહ્યું છે કે:-

“ ‘ [ગાથાર્થ:-] નોકર્મ-આહાર, કર્મ-આહાર, લેપ-આહાર, કવલ-આહાર, ઓજ-
આહાર અને મન-આહાર-એમ આહાર ક્રમશઃ છ પ્રકારનો જાણવો. ’ ”

* પ્રતિગ્રહ = ‘ આહારપાણી શુદ્ધ છે, તિષ્ઠ, તિષ્ઠ, તિષ્ઠ (-ઊભા રહો, ઊભા રહો, ઊભા
રહો) ’ એમ કહીને આહારગ્રહણની વિનંતિ કરવી તે; કૃપા કરવા માટે વિનંતિ;
આદરસન્માન, [આમ પ્રતિગ્રહ કરવામાં આવતાં, જો મુનિ કૃપા કરી ઊભા રહે તો દાતાના
સાત ગુણોથી યુક્ત શ્રાવક તેમને પોતાના ઘરમાં લઈ જઈ, ઉચ્ચ સ્થાને બિરાજમાન કરી,
પગ ધોઈને, પૂજન કરે છે અને પ્રણામ કરે છે. પછી મન-વચન-કાયાની શુદ્ધિપૂર્વક શુદ્ધ
ભિક્ષા દે છે.]

* અહીં ઉદ્ધૃત કરેલી ગાથા સમયસારમાં નથી પરંતુ પ્રવચનસારમાં (પ્રથમ અધિકારની ૨૦મી
ગાથાની તાત્પર્યવૃત્તિ-ટીકામાં) અવતરણરૂપે છે.

અશુદ્ધજીવાનાં વિભાવધર્મ પ્રતિ વ્યવહારનયસ્યોદાહરણમિદમ્ ।

इदानीं निश्चयस्योदाहृतिरुच्यते । तद्यथा-

“ जस्स अणेसणमप्पा तं पि तवो तप्पडिच्छगा समणा ।
अण्णं भिक्खमणेसणमघ ते समणा अणाहारा ।। ”

तथा चोक्तं श्रीगुणभद्रस्वामिभिः-

(मालिनी)

“ यमनियमनितान्तः शान्तबाह्यान्तरात्मा
परिणमितसमाधिः सर्वसत्त्वानुकम्पी ।
विहितहितमिताशी क्लेशजालं समूलं
दहति निहतनिद्रो निश्चिताध्यात्मसारः ।। ”

-અશુદ્ધ જીવોના વિભાવધર્મ વિષે વ્યવહારનયનું આ (અવતરણ કરેલી ગાથામાં) ઉદાહરણ છે.

હવે (શ્રી પ્રવચનસારની ૨૨૭મી ગાથા દ્વારા) નિશ્ચયનું ઉદાહરણ કહેવામાં આવે છે. તે આ પ્રમાણે:-

“ [ગાથાર્થ:-] જેનો આત્મા એષણારહિત છે (અર્થાત્ જે અનશનસ્વભાવી આત્માને જાણતો હોવાને લીધે સ્વભાવથી આહારની ઇચ્છા રહિત છે) તેને તે પણ તપ છે; (વળી) તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે (-અનશનસ્વભાવી આત્માને પરિપૂર્ણપણે પ્રાપ્ત કરવા માટે) પ્રયત્ન કરનારા એવા જે શ્રમણો તેમને અન્ય (-સ્વરૂપથી જુદી એવી) ભિક્ષા એષણા વિના (-એષણાદોષ રહિત) હોય છે; તેથી તે શ્રમણો અનાહારી છે. ”

એવી રીતે (આચાર્યવર) શ્રી ગુણભદ્રસ્વામીએ (આત્માનુશાસનમાં ૨૨૫મા શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

“ [શ્લોકાર્થ:-] જેણે અધ્યાત્મના સારનો નિશ્ચય કર્યો છે, જે અત્યંત યમનિયમ સહિત છે, જેનો આત્મા બહારથી અને અંદરથી શાંત થયો છે, જેને સમાધિ પરિણમી છે, જેને સર્વ જીવો પ્રત્યે અનુકંપા છે, જે વિહિત (-શાસ્ત્રાજ્ઞા મુજબનું)

૧૨૪]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

તથા હિ-

(શાલિની)

ભુક્ત્વા ભક્તં ભક્તહસ્તાગ્રદત્તં
ધ્યાત્વાત્માનં પૂર્ણબોધપ્રકાશમ્ ।
તપ્ત્વા ચૈવં સત્તપઃ સત્તપસ્વી
પ્રાપ્નોતીદ્ધાં મુક્તિવારાંગનાં સઃ ॥ ૮૬ ॥

**પોત્થકમંડલાઈ ગહણવિસર્ગેસુ પ્રયત્નપરિણામો ।
આદાવણનિક્ષેપણસમિતિ હોદિ તિ નિર્દિષ્ટા ॥ ૬૪ ॥**

**પુસ્તકકમળલાદિગ્રહણવિસર્ગયોઃ પ્રયત્નપરિણામઃ ।
આદાનનિક્ષેપણસમિતિર્ભવતીતિ નિર્દિષ્ટા ॥ ૬૪ ॥**

અત્રાદાનનિક્ષેપણસમિતિસ્વરૂપમુક્તમ્ ।

*હિત-મિત ભોજન કરનાર છે, જેણે નિદ્રાનો નાશ કર્યો છે, તે (મુનિ) કલેશજાળને સમૂળગી બાળી નાખે છે. ’’

વળી (૬૩ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે):-

[**શ્લોકાર્થ:-**] ભક્તના હસ્તાગ્રથી (-હાથની આંગળીઓથી) દેવામાં આવેલું ભોજન લઈને, પૂર્ણ-જ્ઞાનપ્રકાશવાળા આત્માનું ધ્યાન કરીને, એ રીતે સત્ તપને (-સમ્યક્ તપને) તપીને, તે સત્ તપસ્વી (-સાચો તપસ્વી) દેદીપ્યમાન મુક્તિવારાંગનાને (-મુક્તિરૂપી સ્ત્રીને) પ્રાપ્ત કરે છે. ૮૬.

**શાસ્ત્રાદિ ગ્રંથતાં-મૂક્તાં મુનિના પ્રયત્ન પરિણામને
આદાનનિક્ષેપણ સમિતિ કહેલ છે આગમ વિષે. ૬૪.**

અન્યાર્થ:-[પુસ્તકકમળલાદિગ્રહણવિસર્ગયોઃ] પુસ્તક, કમંડળ વગેરે લેવા-મૂકવા સંબંધી [પ્રયત્નપરિણામઃ] પ્રયત્નપરિણામ તે [આદાનનિક્ષેપણસમિતિઃ] આદાનનિક્ષેપણસમિતિ [ભવતિ] છે [ઇતિ નિર્દિષ્ટા] એમ કહ્યું છે.

ટીકા:-અહીં આદાનનિક્ષેપણસમિતિનું સ્વરૂપ કહ્યું છે.

* હિત-મિત = હિતકર અને માપસર

અપહ્તસંયમિનાં

સંયમજ્ઞાનાદ્યુપકરણગ્રહણવિસર્ગસમયસમુદ્રવસમિતિપ્રકારોક્તિરિયમ્। ઉપેક્ષાસંયમિનાં ન પુસ્તકકમણ્ડલુપ્રભૃતયઃ, અતસ્તે પરમજિનમુનયઃ એકાન્તતો નિસ્પૃહાઃ, અત એવ બાહ્યોપકરણનિર્મુક્તાઃ। અભ્યન્તરોપકરણં નિજપરમતત્ત્વપ્રકાશદક્ષં નિરુપાધિસ્વરૂપસહજ-જ્ઞાનમન્તરેણ ન કિમપ્યુપાદેયમસ્તિ। અપહ્તસંયમધરાણાં પરમાગમાર્થસ્ય પુનઃ પુનઃ પ્રત્યભિજ્ઞાનકારણં પુસ્તકં જ્ઞાનોપકરણમિતિ યાવત્, શૌચોપકરણં ચ કાયવિશુદ્ધિહેતુઃ કમણ્ડલુઃ, સંયમોપકરણહેતુઃ પિચ્છ। એતેષાં ગ્રહણવિસર્ગયોઃ સમયસમુદ્રવપ્રયત્ન-પરિણામવિશુદ્ધિરેવ હિ આદાનનિક્ષેપણસમિતિરિતિ નિર્દિષ્ટેતિ।

(માલિની)

સમિતિષુ સમિતીયં રાજતે સોત્તમાનાં

પરમજિનમુનીનાં સંહતૌ ક્ષાંતિમૈત્રી।

ત્વમપિ કુરુ મનઃપંકેરુહે ભવ્ય નિત્યં

ભવસિ હિ પરમશ્રીકામિનીકાંતકાંતઃ॥ ૮૭ ॥

આ, ^૧અપહ્તસંયમીઓને સંયમજ્ઞાનાદિકના ઉપકરણો લેતી-મૂક્તી વખતે ઉત્પન્ન થતી સમિતિનો પ્રકાર કહ્યો છે. ^૨ઉપેક્ષાસંયમીઓને પુસ્તક, કમંડળ વગેરે હોતાં નથી; તે પરમજિનમુનિઓ એકાંતે (-સર્વથા) નિસ્પૃહ હોય છે તેથી જ તેઓ બાહ્ય ઉપકરણ રહિત હોય છે. અભ્યંતર ઉપકરણભૂત, નિજ પરમતત્ત્વને પ્રકાશવામાં ચતુર એવું જે નિરુપાધિસ્વરૂપ સહજ જ્ઞાન તેના સિવાય બીજું કંઈ તેમને ઉપાદેય નથી. અપહ્તસંયમધરોને પરમાગમના અર્થનું ફરીફરીને પ્રત્યભિજ્ઞાન થવામાં કારણભૂત એવું પુસ્તક તે જ્ઞાનનું ઉપકરણ છે; શૌચનું ઉપકરણ કાયવિશુદ્ધિના હેતુભૂત કમંડળ છે; સંયમનું ઉપકરણ-હેતુ પીંછી છે. આ ઉપકરણોને લેતી-મૂક્તી વખતે ઉદ્ભવતી પ્રયત્નપરિણામરૂપ વિશુદ્ધિ તે જ આદાનનિક્ષેપણસમિતિ છે એમ (શાસ્ત્રમાં) કહ્યું છે.

[હવે ૬૪ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] ઉત્તમ પરમજિનમુનિઓની આ સમિતિ સમિતિઓમાં શોભે છે.

૧. અપહ્તસંયમી = અપહ્તસંયમવાળા મુનિ. [અપવાદ, વ્યવહારનય, એકદેશપરિત્યાગ, અપહ્તસંયમ (હીણો-ઓછપવાળો સંયમ), સરાગચારિત્ર અને શુભોપયોગ-એ બધાં એકાર્થ છે.]

૨. ઉપેક્ષાસંયમી = ઉપેક્ષાસંયમવાળા મુનિ. [ઉત્સર્ગ, નિશ્ચયનય, સર્વપરિત્યાગ, ઉપેક્ષાસંયમ, વીતરાગચારિત્ર અને શુદ્ધોપયોગ-એ બધાં એકાર્થ છે.]

**પાસુગભૂમિપદેસે ગૂઢે રહિએ પરોપરોહેણ ।
ઉચ્ચારાદિચાગો પઙ્કાસમિદી હવે તસ્સ ॥ ૬૫ ॥**

**પ્રાસુકભૂમિપ્રદેશે ગૂઢે રહિતે પરોપરોધેન ।
ઉચ્ચારાદિત્યાગઃ પ્રતિષ્ઠાસમિતિર્ભવેત્તસ્ય ॥ ૬૫ ॥**

મુનીનાં કાયમલાદિત્યાગસ્થાનશુદ્ધિકથનમિદમ્ ।

શુદ્ધનિશ્ચયતો જીવસ્ય દેહાભાવાન્ન ચાન્નગ્રહણપરિણતિઃ । વ્યવહારતો દેહઃ વિદ્યતે; તસ્યૈવ હિ દેહે સતિ હ્યાહારગ્રહણં ભવતિ; આહારગ્રહણાન્મલમૂત્રાદયઃ સંભવન્ત્યેવ । અત એવ સંયમિનાં મલમૂત્રવિસર્ગસ્થાનં નિર્જન્તુકં પરેષામુપરોધેન વિરહિતમ્ । તત્ર સ્થાને શરીરધર્મં કૃત્વા પશ્ચાત્તસ્માત્સ્થાનાદુત્તરેણ કતિચિત્ પદાનિ ગત્વા હ્યુદ્ઙ્મુખઃ સ્થિત્વા

તેના સંગમાં ક્ષાંતિ અને મૈત્રી હોય છે (અર્થાત્ આ સમિતિયુક્ત મુનિને ધીરજ-સહનશીલતા-ક્ષમા અને મૈત્રીભાવ હોય છે). હવે ભવ્ય ! તું પણ મન-કમળમાં સદા તે સમિતિ ધારણ કર, કે જેથી તું પરમશ્રીરૂપી કામિનીનો પ્રિય કાન્ત થઈશ (અર્થાત્ મુક્તિલક્ષ્મીને વરીશ). ૮૭.

**જે ભૂમિ પ્રાસુક, ગૂઢ ને ઉપરોધ જ્યાં પરનો નહીં,
મળત્યાગ ત્યાં કરનારને સમિતિ પ્રતિષ્ઠાપન તણી. ૬૫.**

અન્યથાર્થ:-[પરોપરોધેન રહિતે] જેને પરના ઉપરોધ વિનાના (-બીજાથી રોકવામાં ન આવે એવા), [ગૂઢે] ગૂઢ અને [પ્રાસુકભૂમિપ્રદેશે] પ્રાસુક ભૂમિપ્રદેશમાં [ઉચ્ચારાદિત્યાગઃ] મળાદિનો ત્યાગ હોય, [તસ્ય] તેને [પ્રતિષ્ઠાસમિતિઃ] પ્રતિષ્ઠાપન સમિતિ [ભવેત્] હોય છે.

ટીકા:-આ, મુનિઓને કાયમળાદિત્યાગના સ્થાનની શુદ્ધિનું કથન છે.

શુદ્ધનિશ્ચયથી જીવને દેહનો અભાવ હોવાથી અન્નગ્રહણરૂપ પરિણતિ નથી. વ્યવહારથી (જીવને) દેહ છે; તેથી તેને જ દેહ હોતાં આહારગ્રહણ છે; આહારગ્રહણને લીધે મળમૂત્રાદિક સંભવે છે જ. તેથી જ સંયમીઓને મળમૂત્રાદિકના ઉત્સર્ગનું (-ત્યાગનું) સ્થાન જંતુરહિત અને પરના ઉપરોધ રહિત હોય છે. તે સ્થાને શરીરધર્મ કરીને પછી જે પરમસંયમી તે સ્થાનથી ઉત્તર દિશામાં કેટલાંક પગલાં જઈને ઉત્તરમુખે ઊભા રહીને,

ચોત્સૃજ્ય કાયકર્માણિ સંસારકારણં પરિણામં મનશ્ચ સંસૃતેર્નિમિત્તં, સ્વાત્માનમવ્યગ્રો ભૂત્વા ધ્યાયતિ યઃ પરમસંયમી મુહુર્મુહુઃ કલેવરસ્યાપ્યશુચિત્વં વા પરિભાવયતિ, તસ્ય ખલુ પ્રતિષ્ઠાપનસમિતિરિતિ । નાન્યેષાં સ્વૈરવૃત્તીનાં યતિનામધારિણાં કાચિત્ સમિતિરિતિ ।

(માલિની)

સમિતિરિહ યતીનાં મુક્તિસામ્રાજ્યમૂલં
જિનમતકુશલાનાં સ્વાત્મચિંતાપરાણામ્ ।
મધુસખનિશિતાસ્ત્રવ્રાતસંભિન્નચેતઃ-
સહિતમુનિગણાનાં નૈવ સા ગોચરા સ્યાત્ ॥ ૮૮ ॥

(હરિણી)

સમિતિસમિતિં બુદ્ધ્વા મુક્ત્યજ્ઞનાભિમતામિમાં
ભવભવભયધ્વાન્તપ્રધ્વંસપૂર્ણશશિપ્રભામ્ ।
મુનિપ તવ સદ્દીક્ષાકાન્તાસખીમધુના મુદા
જિનમતતપઃસિદ્ધં યાયાઃ ફલં કિમપિ ધ્રુવમ્ ॥ ૮૯ ॥

કાયકર્મોનો (-શરીરની ક્રિયાઓનો), સંસારના કારણભૂત હોય એવા પરિણામનો તથા સંસારના નિમિત્તભૂત મનનો ઉત્સર્ગ કરીને, નિજ આત્માને અવ્યગ્ર (-એકાગ્ર) થઈને ધ્યાવે છે અથવા ફરીફરીને કલેવરનું (-શરીરનું) પણ અશુચિપણું સર્વ તરફથી ભાવે છે, તેને ખરેખર પ્રતિષ્ઠાપનસમિતિ હોય છે. બીજા સ્વચ્છંદવૃત્તિવાળા યતિનામધારીઓને કોઈ સમિતિ હોતી નથી.

[હવે હપ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ ત્રણ શ્લોક કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] જિનમતમાં કુશળ અને સ્વાત્મચિંતનમાં પરાયણ એવા યતિઓને આ સમિતિ મુક્તિસામ્રાજ્યનું મૂળ છે. કામદેવના તીક્ષ્ણ અસ્ત્રસમૂહથી ભેદાયેલા હૃદયવાળા મુનિગણોને તે (સમિતિ) ગોચર નથી જ હોતી. ૮૮.

[**શ્લોકાર્થ:-**] હે મુનિ! સમિતિઓમાંની આ સમિતિને-કે જે મુક્તિરૂપી સ્ત્રીને વહાલી છે, જે ભવભવના ભયરૂપી અંધકારને નષ્ટ કરવા માટે પૂર્ણ ચંદ્રની પ્રભા સમાન છે તથા તારી સત્-દીક્ષારૂપી કાન્તાની (-સાચી દીક્ષારૂપી પ્રિય સ્ત્રીની) સખી છે તેને-હવે પ્રમોદથી જાણીને, જિનમતકથિત તપથી સિદ્ધ થતા એવા કોઈ (અનુપમ) ધ્રુવ ફળને તું પામીશ. ૮૯.

૧૨૮]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

(દ્રુતવિલંબિત)

સમિતિસંહતિતઃ ફલમુત્તમં
સપદિ યાતિ મુનિઃ પરમાર્થતઃ ।
ન ચ મનોવચસામપિ ગોચરં
કિમપિ કેવલસૌખ્યસુધામયમ્ ॥ ૧૦ ॥

**કાલુસ્સમોહસળ્ળારાગદ્વેસાઙ્ગઅસુહભાવાણં ।
પરિહારો મણુગુત્તી વવહારણયેણ પરિકહિયં ॥ ૬૬ ॥**

**કાલુષ્યમોહસંજ્ઞારાગદ્વેષાદ્યશુભભાવાનામ્ ।
પરિહારો મનોગુપ્તિઃ વ્યવહારણયેન પરિકથિતા ॥ ૬૬ ॥**

વ્યવહારમનોગુપ્તિસ્વરૂપાખ્યાનમેતત્ ।

ક્રોધમાનમાયાલોભાભિધાનૈશ્વતુર્ભિઃ કષાયૈઃ ક્ષુભિતં ચિત્તં કાલુષ્યમ્ । મોહો

[**શ્લોકાર્થઃ**:-] સમિતિની સંગતિ દ્વારા ખરેખર મુનિ મન-વાણીને પણ અગોચર (-મનથી અચિંત્ય અને વાણીથી અકથ્ય) એવું કોઈ કેવળસુખામૃતમય ઉત્તમ ફળ શીઘ્ર પામે છે. ૮૦.

**કાલુષ્ય, સંજ્ઞા, મોહ, રાગ, દ્વેષ આદિ અશુભના
પરિહારને મનોગુપ્તિ છે ભાષેલ નય વ્યવહારમાં. ૬૬.**

અન્વયાર્થઃ:-[કાલુષ્યમોહસંજ્ઞારાગદ્વેષાદ્યશુભભાવાનામ્] કલુષતા, મોહ, સંજ્ઞા, રાગ, દ્વેષ વગેરે અશુભ ભાવોના [પરિહારઃ] પરિહારને [વ્યવહારણયેન] વ્યવહારણથી [મનોગુપ્તિઃ] મનોગુપ્તિ [પરિકથિતા] કહેલ છે.

ટીકા:-આ, વ્યવહાર * મનોગુપ્તિના સ્વરૂપનું કથન છે.

ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ નામના ચાર કષાયોથી ક્ષુબ્ધ થયેલું ચિત્ત તે કલુષતા

* મુનિને મુનિત્વોચિત શુદ્ધપરિણતિની સાથે વર્તતો જે (હઠ વગરનો) મન-આશ્રિત, વચન-આશ્રિત કે કાય-આશ્રિત શુભોપયોગ તેને વ્યવહાર ગુપ્તિ કહેવામાં આવે છે, કારણ કે શુભોપયોગમાં મન, વચન કે કાય સાથે અશુભોપયોગરૂપ જોડાણ નથી. શુદ્ધપરિણતિ ન હોય ત્યાં શુભોપયોગ હઠ સહિત હોય છે. તે શુભોપયોગ તો વ્યવહારગુપ્તિ પણ કહેવાતો નથી.

દર્શનચારિત્રભેદાદ્ દ્વિધા । સંજ્ઞા આહારભયમૈથુનપરિગ્રહાણાં ભેદાદ્દતુર્ધા । રાગઃ પ્રશસ્તા-
પ્રશસ્તભેદેન દ્વિવિધઃ । અસદ્વ્યજનેષુ વાપિ ચાસદ્વ્યપદાર્થસાર્થેષુ વા વૈરસ્ય પરિણામો દ્વેષઃ ।
ઇત્યાદ્યશુભપરિણામપ્રત્યયાનાં પરિહાર એવ વ્યવહારનયાભિપ્રાયેણ મનોગુસિરિતિ ।

(વસંતતિલકા)

ગુપ્તિર્ભવિષ્યતિ સદા પરમાગમાર્થ-
ચિંતાસનાથમનસો વિજિતેન્દ્રિયસ્ય ।
બાહ્યાન્તરજ્ઞપરિષજ્ઞવિવર્જિતસ્ય
શ્રીમજ્જિનેન્દ્રચરણસ્મરણાન્વિતસ્ય ॥ ૧૧ ॥

થીરાજચોરભત્તકહાદિવયણસ્સ પાવહેઉસ્સ ।

પરિહારો વયગુત્તી અલિયાદિણિયત્તિવયણં વા ॥ ૬૭ ॥

છે. દર્શનમોહ અને ચારિત્રમોહ એવા (બે) ભેદોને લીધે મોહ બે પ્રકારે છે. આહારસંજ્ઞા, ભયસંજ્ઞા, મૈથુનસંજ્ઞા અને પરિગ્રહસંજ્ઞા એવા (ચાર) ભેદોને લીધે સંજ્ઞા ચાર પ્રકારે છે. પ્રશસ્ત રાગ અને અપ્રશસ્ત રાગ એવા (બે) ભેદોને લીધે રાગ બે પ્રકારનો છે. અસદ્વ્ય જનો પ્રત્યે અથવા અસદ્વ્ય પદાર્થસમૂહો પ્રત્યે વૈરનો પરિણામ તે દ્વેષ છે.-ઇત્યાદિ * અશુભપરિણામપ્રત્યયોનો પરિહાર જ (અર્થાત્ અશુભપરિણામરૂપ ભાવપાપાસ્રવોનો ત્યાગ જ) વ્યવહારનયના અભિપ્રાયથી મનોગુપ્તિ છે.

[હવે હવે મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] જેનું મન પરમાગમના અર્થોના ચિંતનયુક્ત છે, જે વિજિતેન્દ્રિય છે (અર્થાત્ જેણે ઇન્દ્રિયોને વિશેષપણે જીતી છે), જે બાહ્ય તેમ જ અભ્યંતર સંગ રહિત છે અને જે શ્રીજિનેન્દ્રચરણના સ્મરણથી સંયુક્ત છે, તેને સદા ગુપ્તિ હોય છે. ૮૧.

સ્ત્રી-રાજ-ભોજન-ચોરકથની હેતુ છે જે પાપની

તસુ ત્યાગ, વા અલીકાદિનો જે ત્યાગ, ગુપ્તિ વચનની. ૬૭.

* પ્રત્યયો = આસ્રવો; કારણો. (સંસારનાં કારણોથી આત્માનું ગોપન-રક્ષણ કરવું તે ગુપ્તિ છે. ભાવપાપાસ્રવો તેમ જ ભાવપુણ્યાસ્રવો સંસારનાં કારણો છે.)

**સ્ત્રીરાજચૌરભક્તકથાદિવચનસ્ય પાપહેતોઃ ।
પરિહારો વાગ્ગુસિરલીકાદિનિવૃત્તિવચનં વા ॥ ૬૭ ॥**

इह वाग्गुसिस्वरूपमुक्तम् ।

અતિપ્રવૃદ્ધકામૈઃ કામુકજનૈઃ સ્ત્રીણાં સંયોગવિપ્રલંભજનિતવિવિધવચનરચના કર્તવ્યા શ્રોતવ્યા ચ સૈવ સ્ત્રીકથા । રાજાં યુદ્ધહેતૂપન્યાસો રાજકથાપ્રપંચઃ । ચૌરાણાં ચૌરપ્રયોગકથનં ચૌરકથાવિધાનમ્ ।
અતિપ્રવૃદ્ધભોજનપ્રીત્યા વિચિત્રમંડકાવલીખંડદધિખંડસિતાશનપાનપ્રશંસા ભક્તકથા । આસામપિ કથાનાં પરિહારો વાગ્ગુપ્તિઃ । અલીકનિવૃત્તિશ્ચ વાગ્ગુપ્તિઃ । અન્યેષાં અપ્રશસ્તવચસાં નિવૃત્તિરેવ વા વાગ્ગુપ્તિઃ ઇતિ ।

तथा चोक्तं श्रीपूज्यपादस्वामिभिः-

અન્યયાર્થઃ:-[પાપહેતોઃ] પાપનાં હેતુભૂત એવાં [સ્ત્રીરાજચૌરભક્તકથાદિ-વચનસ્ય] સ્ત્રીકથા, રાજકથા, ચોરકથા, ભક્તકથા ઇત્યાદિરૂપ વચનોનો [પરિહારઃ] પરિહાર [વા] અથવા [અલીકાદિનિવૃત્તિવચનં] અસત્યાદિકની નિવૃત્તિવાળાં વચનો [વાગ્ગુપ્તિઃ] તે વચનગુપ્તિ છે.

ટીકા:-અહીં વચનગુપ્તિનું સ્વરૂપ કહ્યું છે.

જેમને કામ અતિ વૃદ્ધિ પામ્યો હોય એવા કામી જનો વડે કરવામાં આવતી અને સાંભળવામાં આવતી એવી જે સ્ત્રીઓની સંયોગવિયોગજનિત વિવિધ વચનરચના (સ્ત્રીઓ સંબંધી વાત) તે જ સ્ત્રીકથા છે; રાજાઓનું યુદ્ધહેતુક કથન (અર્થાત્ રાજાઓ વડે કરવામાં આવતાં યુદ્ધાદિકનું કથન) તે રાજકથાપ્રપંચ છે; ચોરોનું ચોરપ્રયોગકથન તે ચોરકથાવિધાન છે (અર્થાત્ ચોરો વડે કરવામાં આવતા ચોરીના પ્રયોગોની વાત તે ચોરકથા છે); અતિ વૃદ્ધિ પામેલી ભોજનની પ્રીતિ વડે મેંદાની પુરી ને ખાંડ, દહીં-ખાંડ, સાકર ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારનાં અશન-પાનની પ્રશંસા તે ભક્તકથા (ભોજનકથા) છે.-આ બધી કથાઓનો પરિહાર તે વચનગુપ્તિ છે. અસત્યની નિવૃત્તિ પણ વચનગુપ્તિ છે. અથવા (અસત્ય ઉપરાંત) બીજા અપ્રશસ્ત વચનોની નિવૃત્તિ તે જ વચનગુપ્તિ છે.

એવી રીતે (આચાર્યવર) શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામીએ (સમાધિતંત્રમાં ૧૭મા શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

(અનુષ્ઠુમ્)

“ એવં ત્યક્ત્વા બહિર્વાચં ત્યજેદન્તરશેષતઃ ।
એષ યોગઃ સમાસેન પ્રદીપઃ પરમાત્મનઃ ॥ ”

તથા હિ-

(મંદાક્રાંતા)

ત્યક્ત્વા વાચં ભવભયકરીં ભવ્યજીવઃ સમસ્તાં
ધ્યાત્વા શુદ્ધં સહજવિલસચ્ચિદ્ધમત્કારમેકમ્ ।
પશ્ચાન્મુક્તિં સહજમહિમાનન્દસૌખ્યાકરીં તાં
પ્રાપ્નોત્યુચ્ચૈઃ પ્રહતદુરિતધ્વાન્તસંઘાતરૂપઃ ॥ ૧૨ ॥

**બંધનછેદનમારણઆકુંચન તહ પ્રસારણાદીયા ।
કાયકિરિયાણિયત્તી ણિદ્ધિદ્ધા કાયગુત્તિ તિ ॥ ૬૮ ॥**

**બંધનછેદનમારણાકુંચનાનિ તથા પ્રસારણાદીનિ ।
કાયક્રિયાનિવૃત્તિઃ નિર્દિષ્ટા કાયગુપ્તિરિતિ ॥ ૬૮ ॥**

“ [શ્લોકાર્થ:-] એ રીતે બહિર્વચનોને ત્યાગીને અંતર્વચનોને અશેષતઃ (સંપૂર્ણપણે) ત્યાગવાં.-આ, સંક્ષેપથી યોગ (અર્થાત્ સમાધિ) છે-કે જે યોગ પરમાત્માનો પ્રદીપ છે (અર્થાત્ પરમાત્માને પ્રકાશનાર દીવો છે). ”

વળી (આ ૬૭ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે):-

[શ્લોકાર્થ:-] ભવ્યજીવ ભવભયની કરનારી સમસ્ત વાણીને છોડી શુદ્ધ સહજ-વિલસતા ચૈતન્યમત્કારનું એકનું ધ્યાન કરીને, પછી, પાપરૂપી તિમિરસમૂહને નષ્ટ કરીને સહજમહિમાવંત આનંદસૌખ્યની ખાણરૂપ એવી તે મુક્તિને અતિશયપણે પ્રાપ્ત કરે છે. ૯૨.

**વધ, બંધ ને છેદનમયી, વિસ્તરણ-સંકોચનમયી
ઇત્યાદિ કાયક્રિયા તણી નિવૃત્તિ તનગુપ્તિ કહી. ૬૮.**

અન્યાર્થ:-[બંધનછેદનમારણાકુંચનાનિ] બંધન, છેદન, મારણ (-મારી નાખવું), આકુંચન (-સંકોચવું) [તથા] તથા [પ્રસારણાદીનિ] પ્રસારણ (-વિસ્તારવું) ઇત્યાદિ

૧૩૨]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

અત્ર કાયગુપ્તિસ્વરૂપમુક્તમ્ ।

કસ્યાપિ નરસ્ય તસ્યાન્તરંગનિમિત્તં કર્મ, બંધનસ્ય બહિરંગહેતુઃ કસ્યાપિ કાયવ્યાપારઃ । છેદનસ્યાપ્યન્તરંગકારણં કર્મોદયઃ, બહિરંગકારણં પ્રમત્તસ્ય કાયક્રિયા । મારણસ્યાપ્યન્તરંગહેતુરાંતર્યક્ષયઃ, બહિરંગકારણં કસ્યાપિ કાયવિકૃતિઃ । આકુંચનપ્રસારણાદિહેતુઃ સંહરણવિસર્પણાદિહેતુસમુદ્ધાતઃ । એતાસાં કાયક્રિયાણાં નિવૃત્તિઃ કાયગુપ્તિરિતિ ।

(અનુષ્ટુપ્)

મુક્ત્વા કાયવિકારં યઃ શુદ્ધાત્માનં મુહુર્મુહુઃ ।
સંભાવયતિ તસ્યૈવ સફલં જન્મ સંસૃતૌ ॥ ૧૩ ॥

**જા રાયાદિણિયત્તી મળસ્સ જાણીહિ તં મળોગુત્તી ।
અલિયાદિણિયત્તિં વા મોણં વા હોઝ વઙ્ગુત્તી ॥ ૬૧ ॥**

[કાયક્રિયાનિવૃત્તિઃ] કાયક્રિયાઓની નિવૃત્તિને [કાયગુપ્તિઃ] કાયગુપ્તિ કહી છે.

ટીકા:-અહીં કાયગુપ્તિનું સ્વરૂપ કહ્યું છે.

કોઈ પુરુષને બંધનનું અંતરંગ નિમિત્ત કર્મ છે, બંધનનો બહિરંગ હેતુ કોઈનો કાયવ્યાપાર છે; છેદનનું પણ અંતરંગ કારણ કર્મોદય છે, બહિરંગ કારણ પ્રમત્ત જીવની કાયક્રિયા છે; મારણનો પણ અંતરંગ હેતુ આંતરિક (નિકટ) સંબંધનો (આયુષ્યનો) ક્ષય છે, બહિરંગ કારણ કોઈની કાયવિકૃતિ છે; આકુંચન, પ્રસારણ વગેરેનો હેતુ સંકોચવિસ્તારાદિકના હેતુભૂત સમુદ્ધાત છે.-આ કાયક્રિયાઓની નિવૃત્તિ તે કાયગુપ્તિ છે.

[હવે ૬૮ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] કાયવિકારને છોડીને જે ફરીફરીને શુદ્ધાત્માની સંભાવના (સમ્યક્ ભાવના) કરે છે, તેનો જ જન્મ સંસારમાં સફળ છે. ૯૩.

**મનમાંથી જે રાગાદિની નિવૃત્તિ તે મનગુપ્તિ છે;
અલીકાદિની નિવૃત્તિ અથવા મૌન વાયાગુપ્તિ છે. ૬૮.**

યા રાગાદિનિવૃત્તિર્મનસો જાનીહિ તાં મનોગુપ્તિમ્ ।
અલીકાદિનિવૃત્તિર્વા મૌનં વા ભવતિ વાગ્ગુપ્તિઃ ॥ ૬૯ ॥

નિશ્ચયનયેન મનોવાગ્ગુપ્તિસૂચનેયમ્ ।

સકલમોહરાગદ્વેષાભાવાદખંડાદ્વૈતપરમચિદ્રૂપે સમ્યગવસ્થિતિરેવ નિશ્ચયમનોગુપ્તિઃ । હે શિષ્ય ત્વં તાવદચલિતાં મનોગુપ્તિમિતિ જાનીહિ । નિખિલાનૃતભાષાપરિહૃતિર્વા મૌનવ્રતં ચ । મૂર્તદ્રવ્યસ્ય ચેતનાભાવાદ અમૂર્તદ્રવ્યસ્યેન્દ્રિયજ્ઞાનાગોચરત્વાદુભયત્ર વાક્પ્રવૃત્તિર્ન ભવતિ । ઇતિ નિશ્ચયવાગ્ગુપ્તિસ્વરૂપમુક્તમ્ ।

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

શસ્તાશસ્તમનોવચસ્સમુદયં ત્યક્ત્વાત્મનિષ્ઠાપરઃ
શુદ્ધાશુદ્ધનયાતિરિક્તમનઘં ચિન્માત્રચિન્તામણિમ્ ।
પ્રાપ્યાનંતચતુષ્ટયાત્મકતયા સાર્ધં સ્થિતાં સર્વદા
જીવન્મુક્તિમુપૈતિ યોગિતિલકઃ પાપાટવીપાવકઃ ॥ ૯૪ ॥

અન્યાર્થ:-[મનસઃ] મનમાંથી [યા] જે [રાગાદિનિવૃત્તિઃ] રાગાદિની નિવૃત્તિ [તામ્] તેને [મનોગુપ્તિમ્] મનોગુપ્તિ [જાનીહિ] જાણ. [અલીકાદિનિવૃત્તિઃ] અસત્યાદિની નિવૃત્તિ [વા] અથવા [મૌનં વા] મૌન [વાગ્ગુપ્તિઃ ભવતિ] તે વચનગુપ્તિ છે.

ટીકા:-આ, નિશ્ચયનયથી મનોગુપ્તિની અને વચનગુપ્તિની સૂચના છે.

સકળ મોહરાગદ્વેષના અભાવને લીધે અખંડ અદ્વૈત પરમચિદ્રૂપમાં સમ્યક્પણે અવસ્થિત રહેવું તે જ નિશ્ચયમનોગુપ્તિ છે. હે શિષ્ય! તું તેને ખરેખર અચલિત મનોગુપ્તિ જાણ.

સમસ્ત અસત્ય ભાષાનો પરિહાર અથવા મૌનવ્રત તે વચનગુપ્તિ છે. મૂર્તદ્રવ્યને ચેતનાનો અભાવ હોવાને લીધે અને અમૂર્તદ્રવ્ય ઇન્દ્રિયજ્ઞાનથી અગોચર હોવાને લીધે બન્ને પ્રત્યે વચનપ્રવૃત્તિ થતી નથી. આ રીતે નિશ્ચયવચનગુપ્તિનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવ્યું.

[હવે ૬૯ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] પાપરૂપી અટવીને બાળવામાં અગ્નિ સમાન એવો યોગિતિલક

**कायकिरियाणियत्ती काउस्सग्गो सरीरगे गुत्ती ।
हिंसाइणियत्ती वा सरीरगुत्ति ति णिद्धिद्वा ॥ ७० ॥**

**कायक्रियानिवृत्तिः कायोत्सर्गः शरीरके गुप्तिः ।
हिंसादिनिवृत्तिर्वा शरीरगुप्तिरिति निर्दिष्टा ॥ ७० ॥**

નિશ્ચયશરીરગુપ્તિસ્વરૂપાખ્યાનમેતત્ ।

सर्वेषां जनानां कायेषु बह्वयः क्रिया विद्यन्ते, तासां निवृत्तिः कायोत्सर्गः, स एव गुप्तिर्भवति। पंचस्थावराणां त्रसानां च हिंसानिवृत्तिः कायगुप्तिर्वा। परमसंयमधरः परमजिनयोगीश्वरः यः स्वकीयं वपुः स्वस्य वपुषा विवेश तस्यापरिस्पंदमूर्तिरेव निश्चयकायगुप्तिरिति ।

તથા ચોક્તં તત્ત્વાનુશાસને-

(મુનિશિરોમણિ) પ્રશસ્ત-અપ્રશસ્ત મનવાણીના સમુદાયને છોડીને આત્મનિષ્ઠામાં પરાયણ રહેતો થકો, શુદ્ધનય અને અશુદ્ધનયથી રહિત એવા અનઘ (-નિર્દોષ) ચૈતન્યમાત્ર ચિંતામણિને પ્રાપ્ત કરીને, અનંતચતુષ્ટયાત્મકપણા સાથે સર્વદા સ્થિત એવી જીવન્મુક્તિને પામે છે. ૯૪.

**જે કાયકર્મનિવૃત્તિ કાયોત્સર્ગ તે તનગુપ્તિ છે;
હિંસાદિની નિવૃત્તિને વળી કાયગુપ્તિ કહેલ છે. ૭૦.**

અન્યયાર્થ:-[કાયક્રિયાનિવૃત્તિઃ] કાયક્રિયાઓની નિવૃત્તિરૂપ [કાયોત્સર્ગઃ] કાયોત્સર્ગ [શરીરકે ગુપ્તિઃ] શરીરસંબંધી ગુપ્તિ છે; [વા] અથવા [હિંસાદિનિવૃત્તિઃ] હિંસાદિની નિવૃત્તિને [શરીરગુપ્તિઃ] શરીરગુપ્તિ [નિર્દિષ્ટા] કહી છે.

ટીકા:-આ, નિશ્ચયશરીરગુપ્તિના સ્વરૂપનું કથન છે.

સર્વ જનોને કાયાસંબંધી બહુ ક્રિયાઓ હોય છે; તેમની નિવૃત્તિ તે કાયોત્સર્ગ છે; તે જ ગુપ્તિ (અર્થાત્ કાયગુપ્તિ) છે. અથવા પાંચ સ્થાવરોની અને ત્રસોની હિંસાનિવૃત્તિ તે કાયગુપ્તિ છે. જે પરમસંયમધર પરમજિનયોગીશ્વર પોતાના (ચૈતન્યરૂપ) શરીરમાં પોતાના (ચૈતન્યરૂપ) શરીરથી પ્રવેશી ગયા, તેમની અપરિસ્પંદમૂર્તિ જ (-અકંપા દશા જ) નિશ્ચયકાયગુપ્તિ છે.

એવી રીતે શ્રી તત્ત્વાનુશાસનમાં (શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

વ્યવહારચારિત્ર અધિકાર

[૧૩૫

(અનુષ્ઠુભ)

“ ‘ ‘ ઉત્સૃજ્ય કાયકર્માણિ ભાવં ચ ભવકારણમ્ ।
સ્વાત્માવસ્થાનમવ્યગ્રં કાયોત્સર્ગઃ સ ઉચ્યતે ॥ ’ ’

તથા હિ-

(અનુષ્ઠુભ)

અપરિસ્પન્દરૂપસ્ય પરિસ્પન્દાત્મિકા તનુઃ ।
વ્યવહારાદ્રવેન્મેઽતસ્ત્યજામિ વિકૃતિં તનોઃ ॥ ૧૫ ॥

**ઘનઘાઙ્કમ્મરહિયા કેવલજ્ઞાનાદિપરમગુણસહિયા ।
ચોત્તિસઅદિસયજુત્તા અરિહંતા ઇરિસા હોંતિ ॥ ૭૧ ॥**

**ઘનઘાતિકર્મરહિતાઃ કેવલજ્ઞાનાદિપરમગુણસહિતાઃ ।
ચતુસ્ત્રિંશદતિશયયુક્તા અર્હન્ત ઈદૃશા ભવન્તિ ॥ ૭૧ ॥**

ભગવતોઽર્હત્પરમેશ્વરસ્ય સ્વરૂપાખ્યાનમેતત્ ।

આત્મગુણઘાતકાનિ ઘાતિકર્માણિ ઘનરૂપાણિ સાન્દ્રીભૂતાત્મકાનિ જ્ઞાનદર્શના-

“ ‘ [શ્લોકાર્થઃ:-] કાયક્રિયાઓને તથા ભવના કારણભૂત (વિકારી) ભાવને છોડીને
અવ્યગ્રપણે નિજ આત્મામાં સ્થિત રહેવું, તે કાયોત્સર્ગ કહેવાય છે. ’ ’

વળી (આ ૭૦ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે):-

[શ્લોકાર્થઃ:-] અપરિસ્પંદાત્મક એવા મને પરિસ્પંદાત્મક શરીર વ્યવહારથી છે; તેથી
હું શરીરની વિકૃતિને તજું છું. ૮૫.

**ઘનઘાતિકર્મ વિહીન ને ચોત્રીશ અતિશય યુક્ત છે,
કૈવલ્યજ્ઞાનાદિક પરમગુણ યુક્ત શ્રી અર્હંત છે. ૭૧.**

અન્વયાર્થઃ:- [ઘનઘાતિકર્મરહિતાઃ] ઘનઘાતીકર્મ રહિત,
[કેવલજ્ઞાનાદિપરમગુણસહિતાઃ] કેવળજ્ઞાનાદિ પરમ ગુણો સહિત અને
[ચતુસ્ત્રિંશદતિશયયુક્તાઃ] ચોત્રીશ અતિશય સંયુક્ત;- [ઈદૃશાઃ] આવા, [અર્હન્તઃ] અર્હંતો
[ભવન્તિ] હોય છે.

ટીકા:-આ, ભગવાન અર્હંત પરમેશ્વરના સ્વરૂપનું કથન છે.

[ભગવંત અર્હંતો કેવા હોય છે ?] (૧) જેઓ આત્મગુણોનાં ઘાતક ઘાતિકર્મો છે અને

૧૩૬]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

વરણાન્તરાયમોહનીયાનિ તૈર્વિરહિતાસ્તથોક્તાઃ । પ્રાગુપ્તઘાતિચતુષ્કપ્રધ્વંસનાસાદિતત્રૈલોક્ય-
પ્રક્ષોભહેતુભૂતસકલવિમલકેવલજ્ઞાનકેવલદર્શનકેવલશક્તિકેવલસુખસહિતાશ્ચ । નિઃસ્વેદ-
નિર્મલાદિચતુસ્ત્રિંશદતિશયગુણનિલયાઃ । ઈદૃશા ભવન્તિ ભગવન્તોઽર્હન્તિત્વમિતિ ।

(માલિની)

જયતિ વિદિતગાત્રઃ સ્મેરનીરેજનેત્રઃ
સુકૃતનિલયગોત્રઃ પંડિતામ્બોજમિત્રઃ ।
મુનિજનવનચૈત્રઃ કર્મવાહિન્યમિત્રઃ
સકલહિતચરિત્રઃ શ્રીસુસીમાસુપુત્રઃ ॥ ૧૬ ॥

(માલિની)

સ્મરકરિમૃગરાજઃ પુણ્યકંજાહિરાજઃ
સકલગુણસમાજઃ સર્વકલ્યાવનીજઃ ।
સ જયતિ જિનરાજઃ પ્રાસ્તદુઃકર્મબીજઃ
પદ્મુત્તસુરરાજસ્ત્યક્તસંસારભૂજઃ ॥ ૧૭ ॥

જેઓ ઘન એટલે કે ઘાટાં છે-એવાં જે જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, અંતરાય ને મોહનીય કર્મો તેમનાથી રહિત વર્ણવવામાં આવેલા; (૨) જે પૂર્વે વાવેલાં ચાર ઘાતિકર્મોના નાશથી પ્રાપ્ત થાય છે એવાં, ત્રણ લોકને *પ્રક્ષોભના હેતુભૂત સકળવિમળ (સર્વથા નિર્મળ) કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન, કેવળશક્તિ ને કેવળસુખ સહિત; તથા (૩) સ્વેદરહિત, મળરહિત ઇત્યાદિ ચોત્રીશ અતિશયગુણોના રહેઠાણરૂપ; -આવા, ભગવંત અર્હંતો હોય છે.

[હવે ૭૧ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ પાંચ શ્લોકો કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] પ્રખ્યાત (અર્થાત્ પરમૌદારિક) જેમનું શરીર છે, પ્રફુલ્લિત કમળ જેવાં જેમનાં નેત્ર છે, પુણ્યનું રહેઠાણ (અર્થાત્ તીર્થંકરપદ) જેમનું ગોત્ર છે, પંડિતરૂપી કમળોને (વિકસાવવા માટે) જેઓ સૂર્ય છે, મુનિજનરૂપી વનને જેઓ ચૈત્ર છે (અર્થાત્ મુનિજનરૂપી વનને ખિલવવામાં જેઓ વસંતઋતુ સમાન છે), કર્મની સેનાના જેઓ શત્રુ છે અને સર્વને હિતરૂપ જેમનું ચરિત્ર છે, તે શ્રી સુસીમા માતાના સુપુત્ર (શ્રી પદ્મપ્રભ તીર્થંકર) જયવંત છે. ૮૬.

[**શ્લોકાર્થ:-**] જેઓ કામદેવરૂપી હાથીને (મારવા) માટે સિંહ છે, જેઓ

* પ્રક્ષોભના અર્થ માટે ૮૩ મા પાનાનું પદટિપ્પણ જુઓ.

(માલિની)

જિતરતિપતિચાપ: સર્વવિદ્યાપ્રદીપ:
પરિણતસુખરૂપ: પાપકીનાશરૂપ: ।
હતભવપરિતાપ: શ્રીપદાનમ્રભૂપ:
સ જયતિ જિતકોપ: પ્રહ્લવિદ્વત્કલાપ: ॥ ૧૮ ॥

(માલિની)

જયતિ વિદિતમોક્ષ: પદ્મપત્રાયતાક્ષ:
પ્રજિતદુરિતકક્ષ: પ્રાસ્તકંદર્પપક્ષ: ।
પદયુગનતયક્ષ: તત્ત્વવિજ્ઞાનદક્ષ:
કૃતબુધજનશિક્ષ: પ્રોક્તનિર્વાણદીક્ષ: ॥ ૧૯ ॥

પુણ્યરૂપી કમળને (વિકસાવવા) માટે ભાનુ છે, જેઓ સર્વ ગુણોના સમાજ (-સમુદાય) છે, જેઓ સર્વ કલ્પિત (-ચિંતિત) દેનાર કલ્પવૃક્ષ છે, જેમણે દુષ્ટ કર્મના બીજને નષ્ટ કર્યું છે, જેમનાં ચરણમાં સુરેંદ્રો નમે છે અને જેમણે સંસારરૂપી વૃક્ષનો ત્યાગ કર્યો છે, તે જિનરાજ (શ્રી પદ્મપ્રભ ભગવાન) જયવંત છે. ૯૭.

[શ્લોકાર્થ:-] કામદેવનાં બાણને જેમણે જીતી લીધાં છે, સર્વ વિદ્યાઓના જેઓ પ્રદીપ (-પ્રકાશક) છે, સુખરૂપે જેમનું સ્વરૂપ પરિણમ્યું છે, પાપને (મારી નાખવા) માટે જેઓ યમરૂપ છે, ભવના પરિતાપનો જેમણે નાશ કર્યો છે, ભૂપતિઓ જેમના શ્રીપદમાં (-મહિમાયુક્ત પુનિત ચરણોમાં) નમે છે, ક્રોધને જેમણે જીત્યો છે અને વિદ્વાનોનો સમુદાય જેમની આગળ ઢળી પડે છે, તે (શ્રી પદ્મપ્રભનાથ) જયવંત છે. ૯૮.

[શ્લોકાર્થ:-] પ્રસિદ્ધ જેમનો મોક્ષ છે, પદ્મપત્ર (-કમળનાં પાન) જેવાં દીર્ઘ જેમનાં નેત્ર છે, * પાપકક્ષાને જેમણે જીતી લીધી છે, કામદેવના પક્ષનો જેમણે નાશ કર્યો છે, યક્ષ જેમના ચરણયુગલમાં નમે છે, તત્ત્વવિજ્ઞાનમાં જેઓ દક્ષ (ચતુર) છે, બુધજનોને જેમણે શિક્ષા (શિખામણ) આપી છે અને નિર્વાણદીક્ષા જેઓ ઉચ્ચર્યા છે, તે (શ્રી પદ્મપ્રભ જિનેન્દ્ર) જયવંત છે. ૯૯.

* કક્ષા = ભૂમિકા; શ્રેણી; સ્થિતિ; પડખું.

૧૩૮]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

(માલિની)

મદનનગસુરેશઃ કાન્તકાયપ્રદેશઃ
પદવિનતયમીશઃ પ્રાસ્તકીનાશપાશઃ ।
દુરઘવનહુતાશઃ કીર્તિસંપૂરિતાશઃ
જયતિ જગદધીશઃ ચારુપદ્મપ્રભેશઃ ॥ ૧૦૦ ॥

**નટ્ટકમ્મબંધા અદ્વમહાગુણસમણિયા પરમા ।
લોયગ્ગઠિદા ણિદ્ધા સિદ્ધા તે ઇરિસા હોંતિ ॥ ૭૨ ॥**

**નષ્ટાઘકર્મબન્ધા અદ્વમહાગુણસમન્વિતાઃ પરમાઃ ।
લોકાગ્રસ્થિતા નિત્યાઃ સિદ્ધાસ્તે ઈદૃશા ભવન્તિ ॥ ૭૨ ॥**

ભગવતાં સિદ્ધિપરંપરાહેતુભૂતાનાં સિદ્ધપરમેષીનાં સ્વરૂપમત્રોક્તમ્ ।
નિરવશેષેણાન્તર્મુખાકારધ્યાનધ્યેયવિકલ્પવિરહિતનિશ્ચયપરમશુદ્ધધ્યાનબલેન નષ્ટાઘ-

[**શ્લોકાર્થ:-**] કામદેવરૂપી પર્વતને માટે (અર્થાત્ તેને તોડી નાખવામાં) જેઓ (વજ્રધર) ઇંદ્ર સમાન છે, કાન્ત (મનોહર) જેમનો કાયપ્રદેશ છે, મુનિવરો જેમનાં ચરણમાં નમે છે, યમના પાશનો જેમણે નાશ કર્યો છે, દુષ્ટ પાપરૂપી વનને (બાળવા) માટે જેઓ અગ્નિ છે, સર્વ દિશાઓમાં જેમની કીર્તિ વ્યાપી ગઈ છે અને જગતના જેઓ અધીશ (નાથ) છે, તે સુંદર પદ્મપ્રભેશ જયવંત છે. ૧૦૦.

**છે અષ્ટ કર્મ વિનષ્ટ, અષ્ટ મહાગુણો સંયુક્ત છે,
શાશ્વત, પરમ ને લોક-અગ્રવિરાજમાન શ્રી સિદ્ધ છે. ૭૨.**

અન્વયાર્થ:-[નષ્ટાઘકર્મબન્ધાઃ] આઠ કર્મના બંધને જેમણે નષ્ટ કરેલ છે એવા, [અદ્વમહાગુણસમન્વિતાઃ] આઠ મહાગુણો સહિત, [પરમાઃ] પરમ, [લોકાગ્રસ્થિતાઃ] લોકના અગ્રે સ્થિત અને [નિત્યાઃ] નિત્ય;-[ઈદૃશાઃ] આવા, [તે સિદ્ધાઃ] તે સિદ્ધો [ભવન્તિ] હોય છે.

ટીકા:-સિદ્ધિના પરંપરાહેતુભૂત એવા ભગવંત સિદ્ધપરમેષીઓનું સ્વરૂપ અહીં કહ્યું છે.

[ભગવંત સિદ્ધો કેવા હોય છે ?] (૧) ^૧નિરવશેષપણે અંતર્મુખાકાર, ધ્યાન-ધ્યેયના વિકલ્પ રહિત નિશ્ચય-પરમશુદ્ધધ્યાનના બળથી જેમણે આઠ કર્મના બંધને નષ્ટ કરેલ છે એવા;

૧. નિરવશેષપણે = અશેષતઃ; કાંઈ બાકી રાખ્યા વિના; સંપૂર્ણપણે; સર્વથા. [પરમશુદ્ધધ્યાનનો આકાર

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

વ્યવહારચારિત્ર અધિકાર

[૧૩૯

કર્મબંધાઃ। ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વાદ્યદ્વગુણપુષ્ટિતુષ્ટાશ્ચ। ત્રિતત્ત્વસ્વરૂપેષુ વિશિષ્ટગુણાધારત્વાત્
પરમાઃ। ત્રિભુવનશિખરાત્પરતો ગતિહેતોરભાવાત્ લોકાગ્રસ્થિતાઃ। વ્યવહારતોઽભૂતપૂર્વપર્યાય
પ્રચ્યવનાભાવાન્નિત્યાઃ। ર્દેશાસ્તે ભગવન્તઃ સિદ્ધપરમેષ્ઠિન ઇતિ।

(માલિની)

વ્યવહરણનયેન જ્ઞાનપુંજઃ સ સિદ્ધઃ
ત્રિભુવનશિખરાગ્રગ્રાવચ્છામણિઃ સ્યાત્।
સહજપરમચિદ્ધિન્તામણૌ નિત્યશુદ્ધે
નિવસતિ નિજરૂપે નિશ્ચયેનૈવ દેવઃ॥ ૧૦૧ ॥

(સ્રગ્ધરા)

નીત્વાસ્તાન્ સર્વદોષાન્ ત્રિભુવનશિખરે યે સ્થિતા દેહમુક્તાઃ
તાન્ સર્વાન્ સિદ્ધિસિદ્ધયૈ નિરુપમવિશદજ્ઞાનદક્ષક્રિયુક્તાન્।
સિદ્ધાન્ નષ્ટાદ્ધર્મપ્રકૃતસમુદયાન્ નિત્યશુદ્ધાન્નન્તાન્
અવ્યાબાધાન્નમામિ ત્રિભુવનતિલકાન્ સિદ્ધિસીમન્તિનીશાન્॥ ૧૦૨ ॥

(૨) ^૧ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વાદિ અષ્ટ ગુણોની પુષ્ટિથી તુષ્ટ; (૩) વિશિષ્ટ ગુણોના આધાર હોવાથી તત્ત્વનાં ત્રણ સ્વરૂપોમાં ^૨પરમ; (૪) ત્રણ લોકના શિખરથી આગળ ગતિહેતુનો અભાવ હોવાથી લોકના અગ્રે સ્થિત; (૫) વ્યવહારથી અભૂતપૂર્વ પર્યાયમાંથી (-પૂર્વે કદી નહિ થયેલા એવા સિદ્ધપર્યાયમાંથી) રચુત થવાનો અભાવ હોવાને લીધે નિત્ય;-આવા, તે ભગવંત સિદ્ધપરમેષ્ઠીઓ હોય છે.

[હવે ૭૨ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ ત્રણ શ્લોક કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] વ્યવહારનયથી જ્ઞાનપુંજ એવા તે સિદ્ધભગવાન ત્રિભુવનશિખરની ટોચના (ચૈતન્યધનરૂપ) નક્કર ^૩ચૂડામણિ છે; નિશ્ચયથી તે દેવ સહજપરમચૈતન્યચિંતામણિસ્વરૂપ નિત્યશુદ્ધ નિજ રૂપમાં જ વસે છે. ૧૦૧.

[**શ્લોકાર્થ:-**] જેઓ સર્વ દોષોને નષ્ટ કરીને દેહમુક્ત થઈને ત્રિભુવનશિખરે સ્થિત

અર્થાત્ સ્વરૂપ સંપૂર્ણપણે અંતર્મુખ હોય છે.]

૧. સિદ્ધભગવંતો ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ, અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત વીર્ય, સૂક્ષ્મત્વ, અવગાહન, અગુરુલઘુ અને અવ્યાબાધ એ આઠ ગુણોની પુષ્ટિથી સંતુષ્ટ-આનંદમય હોય છે.
૨. સિદ્ધભગવંતો વિશિષ્ટ ગુણોના આધાર હોવાથી બહિઃતત્ત્વ, અંતઃતત્ત્વ અને પરમતત્ત્વ એવા ત્રણ તત્ત્વસ્વરૂપોમાંથી પરમતત્ત્વસ્વરૂપ છે.
૩. ચૂડામણિ = શિખામણિ; કલગીનું રત્ન; ટોચ ઉપરનું રત્ન.

૧૪૦]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

(અનુષ્ઠ)

સ્વસ્વરૂપસ્થિતાન્ શુદ્ધાન્ પ્રાપ્તાઘ્નસંપદઃ ।

નષ્ટાઘ્નકર્મસંદોહાન્ સિદ્ધાન્ વંદે પુનઃ પુનઃ ॥ ૧૦૩ ॥

પંચાચારસમગ્ગા પંચિંદ્રિયદંતિદર્પણિદ્વલના ।

ધીરા ગુણગંભીરા આચરિયા ઇરિસા હૈંતિ ॥ ૭૩ ॥

પંચાચારસમગ્રાઃ પંચેન્દ્રિયદંતિદર્પણિદ્વલનાઃ ।

ધીરા ગુણગંભીરા આચાર્યા ઈદૃશા ભવન્તિ ॥ ૭૩ ॥

અત્રાચાર્યસ્વરૂપમુક્તમ્ ।

જ્ઞાનદર્શનચારિત્રતપોવીર્યાભિધાનૈઃ પંચભિઃ આચારૈઃ સમગ્રાઃ । સ્પર્શનરસન-

છે, જેઓ નિરુપમ વિશદ (-નિર્મળ) જ્ઞાનદર્શનશક્તિથી યુક્ત છે, જેમણે આઠ કર્મની પ્રકૃતિના સમુદાયને નષ્ટ કર્યો છે, જેઓ નિત્યશુદ્ધ છે, જેઓ અનંત છે, અવ્યાબાધ છે, ત્રણ લોકમાં પ્રધાન છે અને મુક્તિસુંદરીના સ્વામી છે, તે સર્વ સિદ્ધોને સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ અર્થે હું નમું છું. ૧૦૨.

[**શ્લોકાર્થ:-**] જેઓ નિજ સ્વરૂપમાં સ્થિત છે, જેઓ શુદ્ધ છે, જેમણે આઠ ગુણરૂપી સંપદા પ્રાપ્ત કરી છે અને જેમણે આઠ કર્મોનો સમૂહ નષ્ટ કર્યો છે, તે સિદ્ધોને હું ફરીફરીને વંદું છું. ૧૦૩.

**પરિપૂર્ણ પંચાચારમાં, વળી ધીર ગુણગંભીર છે,
પંચેન્દ્રિયજના દર્પદલને દક્ષ શ્રી આચાર્ય છે. ૭૩.**

અન્યચાર્ય:-[પંચાચારસમગ્રાઃ] પંચાચારોથી પરિપૂર્ણ, [પંચેન્દ્રિયદંતિદર્પણિદ્વલનાઃ] પંચેન્દ્રિયરૂપી હાથીના મદનું દલન કરનારા, [ધીરાઃ] ધીર અને [ગુણગંભીરાઃ] ગુણગંભીર;- [ઈદૃશાઃ] આવા, [આચાર્યાઃ] આચાર્યો [ભવન્તિ] હોય છે.

ટીકા:-અહીં આચાર્યનું સ્વરૂપ કહ્યું છે.

[ભગવંત આચાર્યો કેવા હોય છે ?] (૧) જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ અને વીર્ય નામના પાંચ આચારોથી પરિપૂર્ણ; (૨) સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર નામની પાંચ

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

વ્યવહારચારિત્ર અધિકાર

[૧૪૧

घ्राणचक्षुःश्रोत्राभिधानपंचेन्द्रियमदान्धसिंधुरदर्पनिर्दलनदक्षाः ।

निखिलघोरोपसर्गविजयोपार्जित-धीरगुणगंभीराः । एवंलक्षणलक्षितास्ते भगवन्तो ह्याचार्या इति ।

तथा चोक्तं श्रीवादिराजदेवैः-

(शार्दूलविक्रीडित)

“ पंचाचारपरान्नकिंचनपतीन्नष्टकषायाश्रमान्
चंचज्ज्ञानबलप्रपंचितमहापंचास्तिकायस्थितान् ।
स्फाराचंचलयोगचंचुरधियः सूरीनुदंचद्गुणान्
अंचामो भवदुःखसंचयभिदे भक्तिक्रियाचंचवः ॥ ”

तथा हि-

(हरिणी)

सकलकरणग्रामालंबाद्विमुक्तमनाकुलं
स्वहितनिरतं शुद्धं निर्वाणकारणकारणम् ।
शमदमयमावासं मैत्रीदयादममंदिरं
निरुपममिदं वंद्यं श्रीचन्द्रकीर्तिमुनेर्मनः ॥ १०४ ॥

ઇન્દ્રિયોરૂપી મદાંધ હાથીના દર્પનું દલન કરવામાં દક્ષ (-પંચેન્દ્રિયરૂપી મદમત્ત હાથીના મદના ચૂરેચૂરા કરવામાં નિપુણ); (૩-૪) સમસ્ત ઘોર ઉપસર્ગો પર વિજય પ્રાપ્ત કરતા હોવાથી ધીર અને ગુણગંભીર;-આવાં લક્ષણોથી લક્ષિત, તે ભગવંત આચાર્યો હોય છે.

એવી રીતે (આચાર્યવર) શ્રી વાદિરાજદેવે કહ્યું છે કે:-

“ [શ્લોકાર્થ:-] જેઓ પંચાચારપરાયણ છે, જેઓ અકિંચનતાના સ્વામી છે, જેમણે કષાયસ્થાનોને નષ્ટ કર્યા છે, પરિણમતા જ્ઞાનના બળ વડે જેઓ મહા પંચાસ્તિકાયની સ્થિતિને સમજાવે છે, વિપુલ અચંચળ યોગમાં (-વિકસિત સ્થિર સમાધિમાં) જેમની બુદ્ધિ નિપુણ છે અને જેમને ગુણો ઊછળે છે, તે આચાર્યોને ભક્તિક્રિયામાં કુશળ એવા અમે ભવદુઃખરાશિને ભેદવા માટે પૂજીએ છીએ. ”

વળી (આ ૭૩ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે):-

[શ્લોકાર્થ:-] સકળ ઇન્દ્રિયસમૂહના આલંબન વિનાનું, અનાકુળ, સ્વહિતમાં લીન, શુદ્ધ, નિર્વાણના કારણનું કારણ (-મુક્તિના કારણભૂત શુકલધ્યાનનું કારણ),

રત્નત્રયસંયુક્તા જિનકથિતપદાર્થદેસયા શૂરા । નિકાંક્ષભાવસહિયા ઉવજ્ઞાયા એરિસા હૈંતિ ॥ ૭૪ ॥

રત્નત્રયસંયુક્તા: જિનકથિતપદાર્થદેશકા: શૂરા: ।
નિ:કાંક્ષભાવસહિતા: ઉપાધ્યાયા ઈદ્રશા ભવન્તિ ॥ ૭૪ ॥

અધ્યાપકાભિધાનપરમગુરુસ્વરૂપાખ્યાનમેતદ્ ।

અવિચલિતાખંડાદ્વૈતપરમચિદ્રૂપશ્રદ્ધાનપરિજ્ઞાનાનુષ્ઠાનશુદ્ધનિશ્ચયસ્વભાવરત્નત્રયસંયુક્ત
T: । જિનેન્દ્રવદનારવિંદવિનિર્ગતજીવાદિસમસ્તપદાર્થસાર્થોપદેશશૂરા: ।
નિખિલપરિગ્રહપરિત્યાગ-
લક્ષણનિરંજનનિજપરમાત્મતત્ત્વભાવનોત્પન્નપરમવીતરાગસુખામૃતપાનોન્મુખાસ્તત એવ
નિષ્કાંક્ષા-ભાવનાસનાથા: । એવંભૂતલક્ષણલક્ષિતાસ્તે જૈનાનામુપાધ્યાયા ઇતિ ।

^૧શમ-દમ-યમનું નિવાસસ્થાન, મૈત્રી-દયા-દમનું મંદિર (ઘર)-એવું આ શ્રી ચંદ્રકીર્તિ-મુનિનું નિરુપમ મન (ચૈતન્યપરિણામન) વંદ્ય છે. ૧૦૪.

રત્નત્રયે સંયુક્ત ને નિ:કાંક્ષભાવથી યુક્ત છે,
જિનવરકથિત અર્થોપદેશે શૂર શ્રી ઉવજ્ઞાય છે. ૭૪.

અન્યાર્થ:-[રત્નત્રયસંયુક્તા:] રત્નત્રયથી સંયુક્ત, [શૂરા: જિનકથિતપદાર્થદેશકા:]
જિનકથિત પદાર્થોના શૂરવીર ઉપદેશક અને [નિ:કાંક્ષભાવસહિતા:] નિ:કાંક્ષભાવ સહિત;-
[ઈદ્રશા:] આવા, [ઉપાધ્યાયા:] ઉપાધ્યાયો [ભવન્તિ] હોય છે.

ટીકા:-આ, અધ્યાપક (અર્થાત્ ઉપાધ્યાય) નામના પરમગુરુના સ્વરૂપનું કથન છે

[ઉપાધ્યાયો કેવા હોય છે?] (૧) અવિચલિત અખંડ અદ્વૈત પરમ ચિદ્રૂપનાં શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન અને ^૨અનુષ્ઠાનરૂપ શુદ્ધ નિશ્ચય-સ્વભાવરત્નત્રયવાળા; (૨) જિનેન્દ્રના મુખારવિંદથી નીકળેલા જીવાદિ સમસ્ત પદાર્થસમૂહને ઉપદેશવામાં શૂરવીર; (૩) સમસ્ત પરિગ્રહના પરિત્યાગસ્વરૂપ જે નિરંજન નિજ પરમાત્મતત્ત્વ તેની ભાવનાથી ઉત્પન્ન થતા પરમ વીતરાગ સુખામૃતના પાનમાં સન્મુખ હોવાથી જ નિષ્કાંક્ષભાવના સહિત; -આવાં લક્ષણથી લક્ષિત, તે જૈનોના ઉપાધ્યાયો હોય છે.

[હવે ૭૪ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે:]

* શમ = શાંતિ; ઉપશમ. દમ = ઇન્દ્રિયાદિનું દમન; જિતેન્દ્રિયતા. યમ = સંયમ.

* અનુષ્ઠાન = આચરણ; ચારિત્ર; વિધાન; અમલમાં મૂકવું તે.

(અનુષ્ઠુમ્)

રત્નત્રયમયાન્ શુદ્ધાન્ ભવ્યાંભોજદિવાકરાન્ ।

ઉપદેહનુપાધ્યાયાન્ નિત્યં વંદે પુનઃ પુનઃ ॥ ૧૦૫ ॥

વાવારવિપ્પમુક્કા ચત્તવિહારાહણાસયારત્તા ।

ણિગ્ગંથા ણિમ્મોહા સાહૂ દે ઇરિસા હોંતિ ॥ ૭૫ ॥

વ્યાપારવિપ્રમુક્તાઃ ચતુર્વિધારાધનાસદારક્તાઃ ।

નિર્ગ્રન્થા નિર્મોહાઃ સાધવઃ ઈદૃશા ભવન્તિ ॥ ૭૫ ॥

નિરન્તરાખંડિતપરમતપશ્ચરણનિરતસર્વસાધુસ્વરૂપાખ્યાનમેતત્ ।

યે મહાન્તઃ પરમસંયમિનઃ ત્રિકાલનિરાવરણનિરંજનપરમપંચમભાવભાવનાપરિણતાઃ
અત એવ સમસ્તબાહ્યવ્યાપારવિપ્રમુક્તાઃ । જ્ઞાનદર્શનચારિત્રપરમતપશ્ચરણાભિધાનચતુર્વિધારાધના-
સદાનુરક્તાઃ । બાહ્યાભ્યન્તરસમસ્તપરિગ્રહાગ્રહવિનિર્મુક્તવાન્નિર્ગ્રન્થાઃ । સદા નિરંજન-

[**શ્લોકાર્થઃ**:-] રત્નત્રયમય, શુદ્ધ, ભવ્યકમળના સૂર્ય અને (જિનકથિત પદાર્થોના)
ઉપદેશક-એવા ઉપાધ્યાયોને હું નિત્ય ફરીફરીને વંદું છું. ૧૦૫.

**નિર્ગ્રંથ છે, નિર્મોહ છે, વ્યાપારથી પ્રવિમુક્ત છે,
ચૌવિધ આરાધન વિષે નિત્યાનુરક્ત શ્રી સાધુ છે. ૭૫.**

અન્યાર્થઃ:-[વ્યાપારવિપ્રમુક્તાઃ] વ્યાપારથી વિમુક્ત (-સમસ્ત વ્યાપાર રહિત),
[ચતુર્વિધારાધનાસદારક્તાઃ] ચતુર્વિધ આરાધનામાં સદા રક્ત, [નિર્ગ્રન્થાઃ] નિર્ગ્રંથ અને
[નિર્મોહાઃ] નિર્મોહ;-[ઈદૃશાઃ] આવા, [સાધવઃ] સાધુઓ [ભવન્તિ] હોય છે.

ટીકા:-આ, નિરંતર અખંડિત પરમ તપશ્ચરણમાં નિરત (-લીન) એવા સર્વ
સાધુઓના સ્વરૂપનું કથન છે.

[સાધુઓ કેવા હોય છે ?] (૧) પરમસંયમી મહાપુરુષો હોવાથી ત્રિકાલનિરાવરણ
નિરંજન પરમ પંચમભાવની ભાવનામાં પરિણમેલા હોવાને લીધે જ સમસ્ત બાહ્યવ્યાપારથી
વિમુક્ત; (૨) જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને પરમ તપ નામની ચતુર્વિધ આરાધનામાં સદા
અનુરક્ત; (૩) બાહ્ય-અભ્યંતર સમસ્ત પરિગ્રહના ગ્રહણ રહિત હોવાને લીધે નિર્ગ્રંથ; તથા
(૪) સદા નિરંજન નિજ કારણસમયસારના સ્વરૂપનાં સમ્યક્ શ્રદ્ધાન,

૧૪૪]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

નિજકારણસમયસારસ્વરૂપસમ્યક્શ્રદ્ધાનપરિજ્ઞાનાચરણપ્રતિપક્ષમિથ્યાદર્શનજ્ઞાનચારિત્રાભાવાનિર્મોહાઃ
ચ ।

ઈત્થંભૂતપરમનિર્વાણસીમંતિનીચારુસીમંતસીમાશોભામસૃણઘુસૃણરજઃપુંજપિંજરિતવર્ણા-
લંકારાવલોકનકૌતૂહલબુદ્ધયોઽપિ તે સર્વેઽપિ સાધવઃ ઇતિ ।

(આર્યા)

ભવિનાં ભવસુખવિમુક્તં ત્યક્તં સર્વાભિષંગસંબંધાત્ ।

મંક્ષુ વિમંક્ષ્વ નિજાત્મનિ વંદ્યં નસ્તન્મનઃ સાધોઃ ॥ ૧૦૬ ॥

एरिसयभावणाए व्यवहारणयस्स होदि चारित्तं ।

णिच्छयणयस्स चरणं एत्तो उड्डं पवक्खामि ॥ ૭૬ ॥

ईदृग्भावनायां व्यवहारणयस्य भवति चारित्रम् ।

निश्चयनयस्य चरणं एतदूर्ध्वं प्रवक्ष्यामि ॥ ૭૬ ॥

સમ્યક્ પરિજ્ઞાન અને સમ્યક્ આચરણથી પ્રતિપક્ષ એવાં મિથ્યા દર્શન, મિથ્યા જ્ઞાન અને મિથ્યા ચારિત્રનો અભાવ હોવાને લીધે નિર્મોહ;-આવા, પરમનિર્વાણસુંદરીની સુંદર સેંથીની શોભારૂપ કોમળ કેસરના રજ-પુંજના સુવર્ણરંગી અલંકારને (કેસર-રજની કનકરંગી શોભાને) અવલોકવામાં કૌતૂહલબુદ્ધિવાળા તે બધાય સાધુઓ હોય છે (અર્થાત્ પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળા, મુક્તિસુંદરીની અનુપમતા અવલોકવામાં આતુર બુદ્ધિવાળા બધાય સાધુઓ હોય છે) .

[હવે ૭૫ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :]

[**શ્લોકાર્થ:-**] ભવવાળા જીવોના ભવસુખથી જે વિમુખ છે અને સર્વ સંગના સંબંધથી જે મુક્ત છે, એવું તે સાધુનું મન અમને વંદ્ય છે. હે સાધુ! તે મનને શીઘ્ર નિજાત્મામાં મગ્ન કરો. ૧૦૬.

આ ભાવનામાં જાણવું ચારિત્ર નય વ્યવહારથી;

આના પછી ભાખીશ હું ચારિત્ર નિશ્ચયનય થકી. ૭૬.

અન્યાર્થ:-[**ઈદ્રગ્ભાવનાયામ્**] આવી (પૂર્વોક્ત) ભાવનામાં [**વ્યવહારણયસ્ય**] વ્યવહારણયના અભિપ્રાયે [**ચારિત્રમ્**] ચારિત્ર [**ભવતિ**] છે; [**નિશ્ચયનયસ્ય**] નિશ્ચયનયના અભિપ્રાયે [**ચરણમ્**] ચારિત્ર [**એતદૂર્ધ્વમ્**] આના પછી [**પ્રવક્ષ્યામિ**] કહીશ.

વ્યવહારચારિત્રાધિકારવ્યાખ્યાનોપસંહારનિશ્ચયચારિત્રસૂચનોપન્યાસોડયમ્ ।

इत्थंभूतायां

પ્રાગુક્તપંચમહાવ્રતપંચસમિતિનિશ્ચયવ્યવહારત્રિગુણિપંચપરમેષ્ઠિધ્યાનસંયુક્તાયામ્
અતિપ્રશસ્તશુભભાવનાયાં વ્યવહારનયાભિપ્રાયેણ પરમચારિત્રં ભવતિ, વક્ષ્યમાણપંચમાધિકારે
પરમપંચમભાવનિરતપંચમગતિહેતુભૂતશુદ્ધનિશ્ચયનયાત્મપરમચારિત્રં દ્રષ્ટવ્યં ભવતીતિ ।

तथा चोक्तं मार्गप्रकाशे-

(वंशस्थ)

“ कुसूलगर्भस्थितबीजसोदरं
भवेद्विना येन सुदृष्टिबोधनम् ।
तदेव देवासुरमानवस्तुतं
नमामि जैनं चरणं पुनः पुनः ॥ ”

तथा हि-

ટીકા:-આ, વ્યવહારચારિત્ર-અધિકારનું જે વ્યાખ્યાન તેના ઉપસંહારનું અને નિશ્ચયચારિત્રની સૂચનાનું કથન છે.

આવી જે પૂર્વોક્ત પંચમહાવ્રત, પંચસમિતિ, નિશ્ચય-વ્યવહાર ત્રિગુણિ અને પંચપરમેષ્ઠીના ધ્યાનથી સંયુક્ત, અતિપ્રશસ્ત શુભ ભાવના તેમાં વ્યવહારનયના અભિપ્રાયે પરમ ચારિત્ર છે; હવે કહેવામાં આવનારા પાંચમા અધિકારને વિષે, પરમ પંચમભાવમાં લીન, પંચમગતિના હેતુભૂત, શુદ્ધનિશ્ચયનયાત્મક પરમ ચારિત્ર દ્રષ્ટવ્ય (-દેખવાયોગ્ય) છે.

એવી રીતે માર્ગપ્રકાશમાં (શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

“ [**શ્લોકાર્થ:-**] જેના વિના (-જે ચારિત્ર વિના) સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન કોઠારની અંદર પડી રહેલાં બીજ (-અનાજ) જેવાં છે, તે જ દેવ-અસુર-માનવથી સ્તવવામાં આવેલા જૈન ચરણને (-એવું જે સુર-અસુર-મનુષ્યોથી સ્તવવામાં આવેલું જિનોક્ત ચારિત્ર તેને) હું ફરીફરીને નમું છું. ”

વળી (આ વ્યવહારચારિત્ર અધિકારની છેલ્લી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ શ્લોક કહે છે):-

૧૪૬]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

(આર્યા)

શીલમપવર્ગયોષિદનંગસુખસ્યાપિ મૂલમાચાર્યાઃ ।

પ્રાહુર્વ્યવહારાત્મકવૃત્તમપિ તસ્ય પરંપરા હેતુઃ ॥ ૧૦૭ ॥

इति

સુકવિજનપયોજમિત્રપંચેન્દ્રિયપ્રસરવર્જિતગાત્રમાત્રપરિગ્રહશ્રીપદ્મપ્રભમલધારિદેવ-વિરચિતાયાં
નિયમસારવ્યાખ્યાયાં તાત્પર્યવૃત્તૌ વ્યવહારચારિત્રાધિકારઃ ચતુર્થઃ શ્રુતસ્કન્ધઃ ॥

[શ્લોકાર્થ:-] આચાર્યોએ શીલને (-નિશ્ચયચારિત્રને) મુક્તિસુંદરીના અનંગ
(-અશરીરી) સુખનું મૂળ કહ્યું છે; વ્યવહારાત્મક ચારિત્ર પણ તેનું પરંપરા કારણ છે. ૧૦૭.

આ રીતે, સુકવિજનરૂપી કમળોને માટે જેઓ સૂર્ય સમાન છે અને પાંચ ઇન્દ્રિયોના
ફેલાવ રહિત દેહમાત્ર જેમને પરિગ્રહ હતો એવા શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ વડે રચાયેલી
નિયમસારની તાત્પર્યવૃત્તિ નામની ટીકામાં (અર્થાત્ શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત શ્રી
નિયમસાર પરમાગમની નિર્ઘથ મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવવિરચિત તાત્પર્યવૃત્તિ નામની
ટીકામાં) વ્યવહારચારિત્ર અધિકાર નામનો ચોથો શ્રુતસ્કંધ સમાપ્ત થયો.

नमोऽस्तु ते संयमबोधमूर्त्ये
स्मरेभकुंभस्थलभेदनाय वै ।
विनेयपंकजविकाशभानवे
विराजते माधवसेनसूरये ॥ १०८ ॥

अथ पंचरत्नावतारः ।

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

નાહં નારયભાવો તિરિયત્થો મણુવદેવપજ્ઞાઓ ।
કત્તા ન હિ કારણદા અણુમંતા ણેવ કત્તીણં ॥ ૭૭ ॥
નાહં મગ્ગણઠાણો નાહં ગુણઠાણ જીવઠાણો ન ।
કત્તા ન હિ કારણદા અણુમંતા ણેવ કત્તીણં ॥ ૭૮ ॥
નાહં બાલો વુઢ્ઢો ન ચેવ તરુણો ન કારણં તેસિં ।
કત્તા ન હિ કારણદા અણુમંતા ણેવ કત્તીણં ॥ ૭૯ ॥
નાહં રાગો દોસો ન ચેવ મોહો ન કારણં તેસિં ।
કત્તા ન હિ કારણદા અણુમંતા ણેવ કત્તીણં ॥ ૮૦ ॥
નાહં કોહો માણો ન ચેવ માયા ન હોમિ લોહો હં ।
કત્તા ન હિ કારણદા અણુમંતા ણેવ કત્તીણં ॥ ૮૧ ॥

નાહં નારકભાવસ્તિર્યઙ્માનુષદેવપર્યાયઃ ।

કર્તા ન હિ કારયિતા અણુમંતા નૈવ કર્તૃણામ્ ॥ ૭૭ ॥

નારક નહીં, તિર્યંચ-માનવ-દેવપર્યય હું નહીં;
કર્તા ન, કારયિતા ન, અણુમંતા હું કર્તાનો નહીં. ૭૭.
હું માર્ગજ્ઞાસ્થાનો નહીં, ગુણસ્થાન-જીવસ્થાનો નહીં;
કર્તા ન, કારયિતા ન, અણુમંતા હું કર્તાનો નહીં. ૭૮.
હું બાળ-વૃદ્ધ-યુવાન નહિ, હું તેમનું કારણ નહીં;
કર્તા ન, કારયિતા ન, અણુમંતા હું કર્તાનો નહીં. ૭૯.
હું રાગ-દ્વેષ ન, મોહ નહિ, હું તેમનું કારણ નહીં;
કર્તા ન, કારયિતા ન, અણુમંતા હું કર્તાનો નહીં. ૮૦.
હું ક્રોધ નહિ, નહિ માન, તેમ જ લોભ-માયા છું નહીં,
કર્તા ન, કારયિતા ન, અણુમંતા હું કર્તાનો નહીં. ૮૧.

નાહં માર્ગણાસ્થાનાનિ નાહં ગુણસ્થાનાનિ જીવસ્થાનાનિ ન ।
કર્તા ન હિ કારયિતા અનુમંતા નૈવ કર્તૃણામ્ ॥ ૭૮ ॥
નાહં વાલો વૃદ્ધો ન ચૈવ તરુણો ન કારણં તેષામ્ ।
કર્તા ન હિ કારયિતા અનુમંતા નૈવ કર્તૃણામ્ ॥ ૭૯ ॥
નાહં રાગો દ્વેષો ન ચૈવ મોહો ન કારણં તેષામ્ ।
કર્તા ન હિ કારયિતા અનુમંતા નૈવ કર્તૃણામ્ ॥ ૮૦ ॥
નાહં ક્રોધો માનો ન ચૈવ માયા ન ભવામિ લોભોઽહમ્ ।
કર્તા ન હિ કારયિતા અનુમંતા નૈવ કર્તૃણામ્ ॥ ૮૧ ॥

અન્યાર્થ:-[અહં] હું [નારકભાવઃ] નારકપર્યાય, [તિર્યક્માનુષદેવપર્યાયઃ] તિર્યકપર્યાય, મનુષ્યપર્યાય કે દેવપર્યાય [ન] નથી; [કર્તા ન હિ કારયિતા] તેમનો (હું) કર્તા નથી, કારયિતા (-કરાવનાર) નથી, [કર્તૃણામ્ અનુમંતા ન એવ] કર્તાનો અનુમોદક નથી.

[અહં માર્ગણાસ્થાનાનિ ન] હું માર્ગણાસ્થાનો નથી, [અહં] હું [ગુણસ્થાનાનિ ન] ગુણસ્થાનો નથી, [જીવસ્થાનાનિ ન] જીવસ્થાનો નથી; [કર્તા ન હિ કારયિતા] તેમનો હું કર્તા નથી, કારયિતા નથી, [કર્તૃણામ્ અનુમંતા ન એવ] કર્તાનો અનુમોદક નથી.

[ન અહં બાલઃ વૃદ્ધઃ] હું બાળ નથી, વૃદ્ધ નથી, [ન ચ એવ તરુણઃ] તેમ જ તરુણ નથી; [તેષાં કારણં ન] તેમનું (હું) કારણ નથી; [કર્તા ન હિ કારયિતા] તેમનો (હું) કર્તા નથી, કારયિતા નથી, [કર્તૃણામ્ અનુમંતા ન એવ] કર્તાનો અનુમોદક નથી.

[ન અહં રાગઃ દ્વેષઃ] હું રાગ નથી, દ્વેષ નથી, [ન ચ એવ મોહઃ] તેમ જ મોહ નથી; [તેષાં કારણં ન] તેમનું (હું) કારણ નથી; [કર્તા ન હિ કારયિતા] તેમનો (હું) કર્તા નથી, કારયિતા નથી, [કર્તૃણામ્ અનુમંતા ન એવ] કર્તાનો અનુમોદક નથી.

[ન અહં ક્રોધઃ માનઃ] હું ક્રોધ નથી, માન નથી, [ન ચ એવ અહં માયા] તેમ જ હું માયા નથી, [લોભઃ ન ભવામિ] લોભ નથી; [કર્તા ન હિ કારયિતા] તેમનો (હું) કર્તા નથી, કારયિતા નથી, [કર્તૃણામ્ અનુમંતા ન એવ] કર્તાનો અનુમોદક નથી.

અત્ર શુદ્ધાત્મનઃ સકલકર્તૃત્વાભાવં દર્શયતિ ।

બહારંભપરિગ્રહાભાવાદહં તાવન્નારકપર્યાયો ન ભવામિ । સંસારિણો જીવસ્ય
બહારંભપરિગ્રહત્વં વ્યવહારતો ભવતિ અત એવ તસ્ય નારકાયુષ્કહેતુભૂતનિખિલમોહરાગદ્વેષા
વિદ્યન્તે, ન ચ મમ શુદ્ધનિશ્ચયબલેન શુદ્ધજીવાસ્તિકાયસ્ય । તિર્યક્પર્યાયપ્રાયોગ્ય-
માયામિશ્રાશુભકર્માભાવાત્સદા તિર્યક્પર્યાયકર્તૃત્વવિહીનોઽહમ્ । મનુષ્યનામકર્મપ્રાયોગ્ય-
દ્રવ્યભાવકર્માભાવાન્ન મે મનુષ્યપર્યાયઃ શુદ્ધનિશ્ચયતો સમસ્તીતિ । નિશ્ચયેન
દેવનામધેયાધારદેવપર્યાયયોગ્યસુરસસુગંધસ્વભાવાત્મકપુદ્ગલદ્રવ્યસમ્બન્ધાભાવાન્ન મે દેવપર્યાયઃ
ઇતિ ।

ચતુર્દશભેદભિન્નાનિ માર્ગણાસ્થાનાનિ તથાવિધભેદવિભિન્નાનિ જીવસ્થાનાનિ
ગુણસ્થાનાનિ વા શુદ્ધનિશ્ચયનયતઃ પરમભાવસ્વભાવસ્ય ન વિદ્યન્તે ।

મનુષ્યતિર્યક્પર્યાયકાયવયઃકૃતવિકારસમુપજનિતબાલયૌવનસ્થવિરવૃદ્ધાવસ્થાદ્યનેક-
સ્થૂલકૃશવિવિધભેદાઃ શુદ્ધનિશ્ચયનયાભિપ્રાયેણ ન મે સન્તિ ।

ટીકા:-અહીં શુદ્ધ આત્માને સકળ કર્તૃત્વનો અભાવ દર્શાવે છે.

બહુ આરંભ તથા પરિગ્રહનો અભાવ હોવાને લીધે હું નારકપર્યાય નથી. સંસારી જીવને
બહુ આરંભ-પરિગ્રહ વ્યવહારથી હોય છે અને તેથી જ તેને નારક-આયુના હેતુભૂત સમસ્ત
મોહરાગદ્વેષ હોય છે, પરંતુ મને-શુદ્ધનિશ્ચયના બળે શુદ્ધજીવાસ્તિકાયને-તેઓ નથી.
તિર્યક્પર્યાયને યોગ્ય માયામિશ્રિત અશુભ કર્મનો અભાવ હોવાને લીધે હું સદા તિર્યક્પર્યાયના
કર્તૃત્વ વિહીન છું. મનુષ્યનામકર્મને યોગ્ય દ્રવ્યકર્મ તથા ભાવકર્મનો અભાવ હોવાને લીધે મારે
મનુષ્યપર્યાય શુદ્ધનિશ્ચયથી નથી. ‘દેવ’ એવા નામનો આધાર જે દેવપર્યાય તેને યોગ્ય સુરસ-
સુગંધસ્વભાવવાળાં પુદ્ગલદ્રવ્યના સંબંધનો અભાવ હોવાને લીધે નિશ્ચયથી મારે દેવપર્યાય નથી.

ચૌદ ભેદવાળાં માર્ગણાસ્થાનો તથા તેટલા (ચૌદ) ભેદવાળાં જીવસ્થાનો કે ગુણસ્થાનો
શુદ્ધનિશ્ચયનયથી પરમભાવસ્વભાવવાળાને (પરમભાવ જેનો સ્વભાવ છે એવા મને) નથી.

મનુષ્ય અને તિર્યક્પર્યાયની ક્રયાના, વયકૃત વિકારથી (ફેરફારથી) ઉત્પન્ન થતા
બાળ-યુવાન-સ્થવિર-વૃદ્ધાવસ્થાદિરૂપ અનેક સ્થૂલ-કૃશ વિવિધ ભેદો શુદ્ધનિશ્ચયનયના
અભિપ્રાયો મારે નથી.

સત્તાવબોધપરમચૈતન્યસુખાનુભૂતિનિરતવિશિષ્ટાત્મતત્ત્વગ્રાહકશુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયબલેન મે સકલમોહરાગદ્વેષા ન વિદ્યન્તે ।

સહજનિશ્ચયનયતઃ સદા નિરાવરણાત્મકસ્ય શુદ્ધાવબોધરૂપસ્ય સહજચિચ્છત્ક્રિમયસ્ય સહજદૃક્સ્ફૂર્તિપરિપૂર્ણમૂર્તેઃ સ્વરૂપાવિચલસ્થિતિરૂપસહજયથાખ્યાતચારિત્રસ્ય ન મે નિખિલસંસૃતિક્લેશહેતવઃ ક્રોધમાનમાયાલોભાઃ સ્યુઃ ।

અથામીષાં વિવિધવિકલ્પાકુલાનાં વિભાવપર્યાયાણાં નિશ્ચયતો નાહં કર્તા, ન કારયિતા વા ભવામિ, ન ચાનુમંતા વા કર્તૃણાં પુદ્ગલકર્મણામિતિ ।

નાહં નારકપર્યાયં કુર્વે, સહજચિદ્વિલાસાત્મકમાત્માનમેવ સંચિંતયે । નાહં તિર્યકપર્યાયં કુર્વે, સહજચિદ્વિલાસાત્મકમાત્માનમેવ સંચિંતયે । નાહં મનુષ્યપર્યાયં કુર્વે, સહજચિદ્વિલાસાત્મકમાત્માનમેવ સંચિંતયે । નાહં દેવપર્યાયં કુર્વે, સહજચિદ્વિલાસાત્મકમાત્માનમેવ સંચિંતયે ।

નાહં ચતુર્દશમાર્ગણાસ્થાનભેદં કુર્વે, સહજચિદ્વિલાસાત્મકમાત્માનમેવ સંચિંતયે । નાહં મિથ્યાદૃષ્ટ્યાદિગુણસ્થાનભેદં કુર્વે, સહજચિદ્વિલાસાત્મકમાત્માનમેવ સંચિંતયે । નાહ-

સત્તા, અવબોધ, પરમચૈતન્ય અને સુખની અનુભૂતિમાં લીન એવા વિશિષ્ટ આત્મતત્ત્વને ગ્રહનારા શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયના બળે મારે સકળ મોહરાગદ્વેષ નથી.

સહજ નિશ્ચયનયથી (૧) સદા નિરાવરણસ્વરૂપ, (૨) શુદ્ધજ્ઞાનરૂપ, (૩) સહજ ચિત્શક્તિમય, (૪) સહજ દર્શનના સ્ફૂરણથી પરિપૂર્ણ મૂર્તિ (-જેની મૂર્તિ અર્થાત્ સ્વરૂપ સહજ દર્શનના સ્ફૂરણથી પરિપૂર્ણ છે એવા) અને (૫) સ્વરૂપમાં અવિચળ સ્થિતિરૂપ સહજ યથાખ્યાત ચારિત્રવાળા એવા મને સમસ્ત સંસારકલેશના હેતુ ક્રોધ-માન-માયા-લોભ નથી.

હવે, આ (ઉપરોક્ત) વિવિધ વિકલ્પોથી (ભેદોથી) ભરેલા વિભાવપર્યાયોનો નિશ્ચયથી હું કર્તા નથી, કારયિતા નથી અને પુદ્ગલકર્મરૂપ કર્તાનો (-વિભાવપર્યાયોના કર્તા જે પુદ્ગલકર્મો તેમનો-) અનુભોદક નથી (એમ વર્ણવવામાં આવે છે).

હું નારકપર્યાયને કરતો નથી, સહજ ચૈતન્યના વિલાસસ્વરૂપ આત્માને જ ભાવું છું. હું તિર્યકપર્યાયને કરતો નથી, સહજ ચૈતન્યના વિલાસસ્વરૂપ આત્માને જ ભાવું છું. હું મનુષ્યપર્યાયને કરતો નથી, સહજ ચૈતન્યના વિલાસસ્વરૂપ આત્માને જ ભાવું છું. હું દેવપર્યાયને કરતો નથી, સહજ ચૈતન્યના વિલાસસ્વરૂપ આત્માને જ ભાવું છું.

હું ચૌદ માર્ગણાસ્થાનના ભેદોને કરતો નથી, સહજ ચૈતન્યના વિલાસસ્વરૂપ આત્માને

૧૫૨]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

મેકેન્દ્રિયાદિજીવસ્થાનભેદં કુર્વે , સહજચિદ્વિલાસાત્મકમાત્માનમેવ સંચિંતયે ।

નાહં શરીરગતબાલાદ્યવસ્થાનભેદં કુર્વે , સહજચિદ્વિલાસાત્મકમાત્માનમેવ સંચિંતયે ।

નાહં રાગાદિભેદભાવકર્મભેદં કુર્વે , સહજચિદ્વિલાસાત્મકમાત્માનમેવ સંચિંતયે ।

નાહં ભાવકર્માત્મકષાયચતુષ્કં કુર્વે , સહજચિદ્વિલાસાત્મકમાત્માનમેવ સંચિંતયે ।

इति पंचरत्नांचितोपन्यासप्रपंचनसकलविभावपर्यायसंन्यासविधानमुक्तं भवतीति ।

(વસંતતિલકા)

भव्यः समस्तविषयाग्रहमुक्तचिन्तः

स्वद्रव्यपर्ययगुणात्मनि दत्तचित्तः ।

मुक्त्वा विभावमखिलं निजभावभिन्नं

प्राप्नोति मुक्तिमचिरादिति पंचरत्नात् ॥ ૧૦૧ ॥

જ ભાવું છું. હું મિથ્યાદષ્ટિ આદિ ગુણસ્થાનભેદોને કરતો નથી, સહજ ચૈતન્યના વિલાસસ્વરૂપ આત્માને જ ભાવું છું. હું એકેન્દ્રિયાદિ જીવસ્થાનભેદોને કરતો નથી, સહજ ચૈતન્યના વિલાસસ્વરૂપ આત્માને જ ભાવું છું.

હું શરીરસંબંધી બાલાદિ અવસ્થાભેદોને કરતો નથી, સહજ ચૈતન્યના વિલાસસ્વરૂપ આત્માને જ ભાવું છું.

હું રાગાદિભેદરૂપ ભાવકર્મના ભેદોને કરતો નથી, સહજ ચૈતન્યના વિલાસસ્વરૂપ આત્માને જ ભાવું છું.

હું ભાવકર્માત્મક ચાર કષાયોને કરતો નથી, સહજ ચૈતન્યના વિલાસસ્વરૂપ આત્માને જ ભાવું છું.

(અહીં ટીકામાં જેમ કર્તા વિષે વર્ણન કર્યું, તેમ કારયિતા અને અનુમંતા-અનુમોદક-વિષે પણ સમજ લેવું.)

આ રીતે પાંચ રત્નોના શોભિત કથનવિસ્તાર દ્વારા સકળ વિભાવપર્યાયોના સંન્યાસનું (-ત્યાગનું) વિધાન કહ્યું છે.

[હવે આ પાંચ ગાથાઓની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ શ્લોક કહે છે:]

[શ્લોકાર્થ:-] આ પ્રમાણે પંચરત્નો દ્વારા જેણે સમસ્ત વિષયોના ગ્રહણની ચિંતાને

**एरिसभेदभ्यासे मज्झत्थो होदि तेण चारित्तं ।
तं दिढकरणणिमित्तं पडिक्कमणादी पवक्खामि ॥ ८२ ॥**

**ईदृग्भेदाभ्यासे मध्यस्थो भवति तेन चारित्रम् ।
तद्वृद्धीकरणनिमित्तं प्रतिक्रमणादिं प्रवक्ष्यामि ॥ ८२ ॥**

अत्र भेदविज्ञानात् क्रमेण निश्चयचारित्रं भवतीत्युक्तम् ।

पूर्वोक्तपंचरत्नांचितार्थपरिज्ञानेन पंचमगतिप्राप्तिहेतुभूते जीवकर्मपुद्गलयोर्भेदाभ्यासे सति, तस्मिन्नेव च ये मुमुक्षवः सर्वदा संस्थितास्ते ह्यत एव मध्यस्थाः, तेन कारणेन तेषां परमसंयमिनां वास्तवं चारित्रं भवति। तस्य चारित्राविचलस्थितिहेतोः प्रतिक्रमणादिनिश्चयक्रिया निगद्यते। अतीतदोषपरिहारार्थं यत्प्रायश्चित्तं क्रियते तत्प्रतिक्रमणम्। आदिशब्देन प्रत्याख्यानादीनां संभवश्चोच्यत इति।

છોડી છે અને નિજ દ્રવ્યગુણપર્યાયના સ્વરૂપમાં ચિત્તને એકાગ્ર કર્યું છે, તે ભવ્ય જીવ નિજ ભાવથી ભિન્ન એવા સકળ વિભાવને છોડી અલ્પ કાળમાં મુક્તિને પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૦૯.

**આ ભેદના અભ્યાસથી માધ્યસ્થ થઈ ચારિત્ર બને;
પ્રતિક્રમણ આદિ કહીશ હું ચારિત્રદઢતા કારણે. ૮૨.**

અન્યયાર્થ:-[ईदृग्भेदाभ्यासे] આવો ભેદ-અભ્યાસ થતાં [मध्यस्थः] જીવ મધ્યસ્થ થાય છે, [तेन चारित्रम् भवति] તેથી ચારિત્ર થાય છે. [तद्वृद्धीकरणनिमित्तं] તેને (ચારિત્રને) દઢ કરવા નિમિત્તે [प्रतिक्रमणादिं प्रवक्ष्यामि] હું પ્રતિક્રમણાદિ કહીશ.

ટીકા:-અહીં, ભેદવિજ્ઞાન દ્વારા ક્રમે નિશ્ચય-ચારિત્ર થાય છે એમ કહ્યું છે.

પૂર્વોક્ત પંચરત્નોથી શોભિત અર્થપરિજ્ઞાન (-પદાર્થોના જ્ઞાન) વડે પંચમ ગતિની પ્રાપ્તિના હેતુભૂત એવો જીવનો અને કર્મપુદ્ગલનો ભેદ-અભ્યાસ થતાં, તેમાં જ જે મુમુક્ષુઓ સર્વદા સંસ્થિત રહે છે, તેઓ તે (સતત ભેદાભ્યાસ) દ્વારા મધ્યસ્થ થાય છે અને તે કારણથી તે પરમ સંયમીઓને વાસ્તવિક ચારિત્ર થાય છે. તે ચારિત્રની અવિચળ સ્થિતિના હેતુએ પ્રતિક્રમણાદિ નિશ્ચયક્રિયા કહેવામાં આવે છે. અતીત (-ભૂતકાળના) દોષોના પરિહાર અર્થે જે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવામાં આવે છે તે પ્રતિક્રમણ છે. ‘આદિ’ શબ્દથી પ્રત્યાખ્યાનાદિનો સંભવ કહેવામાં આવે છે (અર્થાત્ પ્રતિક્રમણાદિમાં જે ‘આદિ’ શબ્દ છે તે પ્રત્યાખ્યાન વગેરેનો પણ સમાવેશ કરવા માટે છે).

૧૫૪]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

તથા ચોક્તં શ્રીમદમૃતચન્દ્રસૂરિભિઃ-

(અનુષ્ટુભ)

“ ભેદવિજ્ઞાનતઃ સિદ્ધાઃ સિદ્ધા યે કિલ કેચન ।
અસ્યૈવાભાવતો બદ્ધા બદ્ધા યે કિલ કેચન ॥ ”

તથા હિ-

(માલિની)

ઇતિ સતિ મુનિનાથસ્યોચ્ચકૈર્ભેદભાવે
સ્વયમયમુપયોગાદ્રાજતે મુક્તમોહઃ ।
શમજલનિધિપૂરક્ષાલિતાંહઃકલંકઃ
સ ખલુ સમયસારસ્યાસ્ય ભેદઃ ક ઇષઃ ॥ ૧૧૦ ॥

**મોત્તૂળ વયણરયણં રાગાદીભાવવારણં કિચ્છા ।
અપ્પાણં જો જ્ઞાયદિ તસ્સ દુ હોદિ ત્તિ પઢિકમણં ॥ ૮૩ ॥**

એવી રીતે (આચાર્યદેવ) શ્રીમદ્ અમૃતચન્દ્રસૂરિએ (શ્રી સમયસારની આત્મખ્યાતિ નામની ટીકામાં ૧૩૧મા શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

“ [શ્લોકાર્થ:-] જે કોઈ સિદ્ધ થયા છે તે ભેદવિજ્ઞાનથી સિદ્ધ થયા છે; જે કોઈ બંધાયા છે તે તેના જ (ભેદવિજ્ઞાનના જ) અભાવથી બંધાયા છે. ”

વળી (આ ૮૨મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ શ્લોક કહે છે):-

[શ્લોકાર્થ:-] એ રીતે જ્યારે મુનિનાથને અત્યંત ભેદભાવ (ભેદવિજ્ઞાનપરિણામ) થાય છે, ત્યારે આ (સમયસાર) સ્વયં ઉપયોગ હોવાથી, મુક્તમોહ (મોહ રહિત) થયો થકો, શમજલનિધિના પૂરથી (ઉપશમસમુદ્રની ભરતીથી) પાપકલંકને ઘોઈ નાખીને, વિરાજે (-શોભે) છે;-તે આ ખરેખર, આ સમયસારનો કેવો ભેદ છે ! ૧૧૦.

**રચના વચનની છોડીને, રાગાદિભાવ નિવારીને,
જે જીવ ધ્યાવે આત્મને, તે જીવને પ્રતિક્રમણ છે. ૮૩.**

મુક્ત્વા વચનરચનાં રાગાદિભાવવારણં કૃત્વા ।

આત્માનં યો ધ્યાયતિ તસ્ય તુ ભવતીતિ પ્રતિક્રમણમ્ ॥ ૮૩ ॥

દૈનં દૈનં મુમુક્ષુજનસંસ્તૂયમાનવાહ્યમયપ્રતિક્રમણનામધેયસમસ્તપાપક્ષયહેતુભૂતસૂત્ર-
સમુદયનિરાસોડયમ્ ।

યો હિ પરમતપશ્ચરણકારણસહજવૈરાગ્યસુધાસિન્ધુનાથસ્ય રાકાનિશીથિનીનાથઃ
અપ્રશસ્તવચનરચનાપરિમુક્તોડપિ પ્રતિક્રમણસૂત્રવિષમવચનરચનાં મુક્ત્વા
સંસારલતામૂલકંદાનાં નિખિલમોહરાગદ્વેષભાવાનાં નિવારણં કૃત્વાઽઽખંડાનંદમયં
નિજકારણપરમાત્માનં ધ્યાયતિ, તસ્ય ધ્યાયતિ, તસ્ય ખલુ પરમતત્ત્વશ્રદ્ધાનાવબોધાનુષ્ઠાનાભિમુખસ્ય
સકલવાગ્વિષયવ્યાપારવિરહિતનિશ્ચયપ્રતિક્રમણં ભવતીતિ ।

તથા ચોક્તં શ્રીમદમૃતચંદ્રસૂરિભિઃ-

અન્યયાર્થઃ:-[વચનરચનાં] વચનરચનાને [મુક્ત્વા] છોડીને, [રાગાદિભાવવારણં]
રાગાદિભાવોનું નિવારણ [કૃત્વા] કરીને, [યઃ] જે [આત્માનં] આત્માને [ધ્યાયતિ] ધ્યાવે છે,
[તસ્ય તુ] તેને [પ્રતિક્રમણં] પ્રતિક્રમણ [ભવતિ]તિ] હોય છે.

ટીકા:-દિને દિને મુમુક્ષુ જનો વડે ઉચ્ચારવામાં આવતો જે વચનમય પ્રતિક્રમણ નામનો
સમસ્ત પાપક્ષયના હેતુભૂત સૂત્રસમુદાય તેનો આ નિરાસ છે (અર્થાત્ તેનું આમાં નિરાકરણ-
ખંડન કર્યું છે).

પરમ તપશ્ચરણના કારણભૂત સહજવૈરાગ્યસુધાસાગરને માટે પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર એવો જે
જીવ (-પરમ તપનું કારણ એવો જે સહજ વૈરાગ્યરૂપી અમૃતનો સાગર તેને ઉછળવા માટે
અર્થાત્ તેમાં ભરતી લાવવા માટે જે પૂર્ણ ચંદ્ર સમાન છે એવો જે જીવ) અપ્રશસ્ત
વચનરચનાથી પરિમુક્ત (-સર્વ તરફથી છૂટેલો) હોવા છતાં પ્રતિક્રમણસૂત્રની વિષમ (વિવિધ)
વચનરચનાને (પણ) છોડીને સંસારલતાનાં મૂળ-કંદભૂત સમસ્ત મોહરાગદ્વેષભાવોનું નિવારણ
કરીને અખંડ-આનંદમય નિજ કારણપરમાત્માને ધ્યાવે છે, તે જીવને-કે જે ખરેખર પરમતત્ત્વનાં
શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન અને અનુષ્ઠાનની સંમુખ છે તેને-વચનસંબંધી સર્વ વ્યાપાર વિનાનું
નિશ્ચયપ્રતિક્રમણ હોય છે.

એવી રીતે (આચાર્યદેવ) શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રસૂરિએ (શ્રી સમયસારની આત્મખ્યાતિ
નામની ટીકામાં ૨૪૪મા શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

૧૫૬]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

(માલિની)

“ અલમલમતિજલ્પૈર્દુર્વિકલ્પૈરનલ્પૈ-
રયમિહ પરમાર્થશ્ચેત્યતાં નિત્યમેકઃ ।
સ્વરસવિસરપૂર્ણજ્ઞાનવિસ્ફૂર્તિમાત્રા-
ન્ન યત્ન સમયસારાદુત્તરં કિંચિદસ્તિ ॥ ”

તથા હિ-

(આર્યા)

અતિતીવ્રમોહસંભવપૂર્વાર્જિતં તત્પ્રતિક્રમ્ય ।
આત્મનિ સદ્બોધાત્મનિ નિત્યં વર્તેઽહમાત્મના તસ્મિન્ ॥ ૧૧૧ ॥

**આરાહણાઈ વટ્ટઈ મોત્તૂળ વિરાહનં વિસેસેળ ।
સો પઢિકમણં ઉચ્ચઈ પઢિકમણમઓ હવે જમ્હા ॥ ૮૪ ॥**

**આરાધનાયાં વર્તતે મુક્ત્વા વિરાધનં વિશેષેળ ।
સ પ્રતિક્રમણમુચ્યતે પ્રતિક્રમણમયો ભવેદ્યસ્માત્ ॥ ૮૪ ॥**

“ [શ્લોકાર્થ:-] બહુ કહેવાથી અને બહુ દુર્વિકલ્પોથી બસ થાઓ, બસ થાઓ; અહીં એટલું જ કહેવાનું છે કે આ પરમ અર્થને એકને જ નિરંતર અનુભવો; કારણ કે નિજ રસના ફેલાવથી પૂર્ણ જે જ્ઞાન તેના સ્ફુરાયમાન થવામાત્ર જે સમયસાર (-પરમાત્મા) તેનાથી ઊંચું બરેબર બીજું કાંઈ પણ નથી (-સમયસાર સિવાય બીજું કાંઈ પણ સારભૂત નથી). ”

વળી (આ ૮૩ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે):-

[શ્લોકાર્થ:-] અતિ તીવ્ર મોહની ઉત્પત્તિથી જે પૂર્વે ઉપાર્જેલું (કર્મ) તેને પ્રતિક્રમીને, હું સદ્બોધાત્મક (સમ્યજ્ઞાનસ્વરૂપ) એવા તે આત્મામાં આત્માથી નિત્ય વર્તું છું. ૧૧૧.

**છોડી સમસ્ત વિરાધના આરાધનામાં જે રહે,
તે પ્રતિક્રમણ કહેવાય છે પ્રતિક્રમણમયતા કારણે. ૮૪.**

અન્યયાર્થ:-[વિરાધનં] જે (જીવ) વિરાધનને [વિશેષેળ] વિશેષતઃ [મુક્ત્વા]

અત્રાત્મારાધનાય વર્તમાનસ્ય જન્તોરેવ પ્રતિક્રમણસ્વરૂપમુક્તમ્ ।

યસ્તુ પરમતત્ત્વજ્ઞાની જીવઃ નિરન્તરાભિમુખતયા હ્યત્રુટયત્પરિણામસંતત્યા સાક્ષાત્ સ્વભાવસ્થિતાવાત્મારાધનાયાં વર્તતે અયં નિરપરાધઃ । વિગતાત્મારાધનઃ સાપરાધઃ, અત એવ નિરવશેષેણ વિરાધનં મુક્ત્વા । વિગતો રાધો યસ્ય પરિણામસ્ય સ વિરાધનઃ । યસ્માન્નિશ્ચયપ્રતિક્રમણમયઃ સ જીવસ્તત એવ પ્રતિક્રમણસ્વરૂપ ઇત્યુચ્યતે ।

તથા ચોક્તં સમયસારે-

‘ ‘ સંસિદ્ધિરાધસિદ્ધં સાધિયમારાધિયં ચ એયદ્વં ।
અવગદરાધો જો ખલુ ચેદા સો હોદિ અવરાધો ॥ ’ ’

ઉક્તં હિ સમયસારવ્યાખ્યાયાં ચ-

છોડીને [આરાધનાયાં] આરાધનામાં [વર્તતે] વર્તે છે, [સઃ] તે (જીવ) [પ્રતિક્રમણમ્] પ્રતિક્રમણ [ઉચ્યતે] કહેવાય છે, [યસ્માત્] કારણ કે તે [પ્રતિક્રમણમયઃ ભવેત્] પ્રતિક્રમણમય છે.

ટીકા:-અહીં આત્માની આરાધનામાં વર્તતા જીવને જ પ્રતિક્રમણસ્વરૂપ કહેલ છે.

જે પરમતત્ત્વજ્ઞાની જીવ નિરંતર અભિમુખપણે (-આત્મસંમુખપણે) અતૂટ (-ધારાવાહી) પરિણામસંતતિ વડે સાક્ષાત્ સ્વભાવસ્થિતિમાં-આત્માની આરાધનામાં -વર્તે છે તે નિરપરાધ છે. જે આત્માના આરાધન રહિત છે તે સાપરાધ છે; તેથી જ, નિરવશેષપણે વિરાધન છોડીને-એમ કહ્યું છે. જે પરિણામ ‘વિગતરાધ’ અર્થાત્ *રાધ રહિત છે તે વિરાધન છે. તે (વિરાધન વિનાનો-નિરપરાધ) જીવ નિશ્ચયપ્રતિક્રમણમય છે, તેથી જ તેને પ્રતિક્રમણસ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે.

એવી રીતે (શ્રીમદ્ભગવત્કુંડકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત) શ્રી સમયસારમાં (૩૦૪ મી ગાથા દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

‘ ‘ [ગાથાર્થ:-] સંસિદ્ધિ, રાધ, સિદ્ધ, સાધિત અને આરાધિત-એ શબ્દો એકાર્થ છે; જે આત્મા ‘અપગતરાધ’ અર્થાત્ રાધથી રહિત છે તે આત્મા અપરાધ છે. ’ ’

શ્રી સમયસારની (અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવકૃત આત્મખ્યાતિ નામની) ટીકામાં પણ (૧૮૭મા શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

* રાધ = આરાધના; પ્રસન્નતા; કૃપા; સિદ્ધિ; પૂર્ણતા; સિદ્ધ કરવું તે; પૂર્ણ કરવું તે.

૧૫૮]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

(માલિની)

“ અનવરતમનંતૈર્બદ્યતે સાપરાધઃ
સ્પૃશતિ નિરપરાધો બંધનં નૈવ જાતુ ।
નિયતમયમશુદ્ધં સ્વં ભજન્સાપરાધો
ભવતિ નિરપરાધઃ સાધુ શુદ્ધાત્મસેવી ॥ ”

તથા હિ-

(માલિની)

અપગતપરમાત્મધ્યાનસંભાવનાત્મા
નિયતમિહ ભવાર્તઃ સાપરાધઃ સ્મૃતઃ સઃ ।
અનવરતમખંડાદ્વૈતચિદ્રાવયુક્તો
ભવતિ નિરપરાધઃ કર્મસંન્યાસદક્ષઃ ॥ ૧૧૨ ॥

**મોત્તૂળ અણાયારં આયારે જો દુ કુણદિ થિરભાવં ।
સો પઢિકમણં ઉચ્ચઙ્ પઢિકમણમઓ હવે જમ્હા ॥ ૮૫ ॥**

“ [શ્લોકાર્થ:-] સાપરાધ આત્મા નિરંતર અનંત (પુદ્ગલપરમાણુરૂપ) કર્મોથી બંધાય છે; નિરપરાધ આત્મા બંધનને કદાપિ સ્પર્શતો નથી જ. જે સાપરાધ આત્મા છે તે તો નિયમથી પોતાને અશુદ્ધ સેવતો થકો સાપરાધ છે; નિરપરાધ આત્મા તો ભલી રીતે શુદ્ધ આત્માનો સેવનાર હોય છે. ”

વળી (આ ૮૪મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે):-

[શ્લોકાર્થ:-] આ લોકમાં જે જીવ પરમાત્મધ્યાનની સંભાવના રહિત છે (અર્થાત્ જે જીવ પરમાત્માના ધ્યાનરૂપ પરિણમનથી રહિત છે-પરમાત્મધ્યાને પરિણમ્યો નથી) તે ભવાર્ત જીવ નિયમથી સાપરાધ ગણવામાં આવ્યો છે; જે જીવ નિરંતર અખંડ-અદ્વૈત-ચૈતન્યભાવથી યુક્ત છે તે કર્મસંન્યાસદક્ષ (-કર્મત્યાગમાં નિપુણ) જીવ નિરપરાધ છે. ૧૧૨.

**જે છોડી અણ-આયારને આયારમાં સ્થિરતા કરે,
તે પ્રતિક્રમણ કહેવાય છે પ્રતિક્રમણમયતા કારણે. ૮૫.**

**મુક્ત્વાનાચારમાચારે યસ્તુ કરોતિ સ્થિરભાવમ્ ।
સ પ્રતિક્રમણમુચ્યતે પ્રતિક્રમણમયો ભવેદ્યસ્માત્ ॥ ૮૫ ॥**

અત્ર નિશ્ચયચરણાત્મકસ્ય પરમોપેક્ષાસંયમધરસ્ય નિશ્ચયપ્રતિક્રમણસ્વરૂપં ચ
ભવતીત્યુક્તમ્ ।

નિયતં પરમોપેક્ષાસંયમિનઃ શુદ્ધાત્મારાધનાવ્યતિરિક્તઃ સર્વોઽપ્યનાચારઃ, અત એવ
સર્વમનાચારં મુક્ત્વા દ્વાચારે સહજચિદ્વિલાસલક્ષણનિરંજને નિજપરમાત્મતત્ત્વભાવનાસ્વરૂપે યઃ
સહજવૈરાગ્યભાવનાપરિણતઃ સ્થિરભાવં કરોતિ, સ પરમતપોધન એવ પ્રતિક્રમણસ્વરૂપ
ઇત્યુચ્યતે, યસ્માત્ પરમસમરસીભાવનાપરિણતઃ સહજનિશ્ચયપ્રતિક્રમણમયો ભવતીતિ ।

અન્વયાર્થ:-[યઃ તુ] જે (જીવ) [અનાચારં] અનાચાર [મુક્ત્વા] છોડીને
[આચારે] આચારમાં [સ્થિરભાવમ્] સ્થિરભાવ [કરોતિ] કરે છે, [સઃ] તે (જીવ)
[પ્રતિક્રમણમ્] પ્રતિક્રમણ [ઉચ્યતે] કહેવાય છે, [યસ્માત્] કારણ કે તે [પ્રતિક્રમણમયઃ
ભવેત્] પ્રતિક્રમણમય છે.

ટીકા:-અહીં (આ ગાથામાં) નિશ્ચયચરણાત્મક પરમોપેક્ષાસંયમના ધરનારને
નિશ્ચયપ્રતિક્રમણનું સ્વરૂપ હોય છે એમ કહ્યું છે.

નિયમથી પરમોપેક્ષાસંયમવાળાને શુદ્ધ આત્માની આરાધના સિવાયનું બધુંય અનાચાર
છે; તેથી જ સઘળો અનાચાર છોડીને સહજચિદ્વિલાસલક્ષણ નિરંજન નિજ પરમાત્મતત્ત્વની
ભાવનાસ્વરૂપ *આચારમાં જે (પરમ તપોધન) સહજવૈરાગ્યભાવનારૂપે પરિણમ્યો થકો
સ્થિરભાવ કરે છે, તે પરમ તપોધન જ પ્રતિક્રમણસ્વરૂપ કહેવાય છે, કારણ કે તે પરમ
સમરસીભાવનારૂપે પરિણમ્યો થકો સહજ નિશ્ચયપ્રતિક્રમણમય છે.

[હવે આ ૮૫ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ બે શ્લોક કહે છે:]

* સહજચૈતન્યવિલાસાત્મક નિર્મળ નિજ પરમાત્મતત્ત્વને ભાવવું-અનુભવવું તે જ આચારનું
સ્વરૂપ છે; એવા આચારમાં જે પરમ તપોધન સ્થિરતા કરે છે તે પોતે જ પ્રતિક્રમણ છે.

૧૬૦]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

(માલિની)

અથ નિજપરમાનન્દૈકપીયૂષસાન્દ્રં
સ્ફુરિતસહજબોધાત્માનમાત્માનમાત્મા ।
નિજશમમયવાર્ષિર્નિર્ભરાનંદભક્ત્યા
સ્નપયતુ બહુભિઃ કિં લૌકિકાલાપજાલૈઃ ॥ ૧૧૩ ॥

(સ્રગ્ધરા)

મુક્ત્વાનાચારમુચ્ચૈર્જનનમૃતકરં સર્વદોષપ્રસંગં
સ્થિત્વાત્મન્યાત્મનાત્મા નિરુપમસહજાનંદદગ્ધસિશક્તૌ ।
બાહ્યાચારપ્રમુક્તઃ શમજલનિધિવાર્ષિન્દુસંદોહપૂતઃ
સોઽયં પુણ્યઃ પુરાણઃ ક્ષપિતમલકલિર્ભાતિ લોકોદ્ધસાક્ષી ॥ ૧૧૪ ॥

**ઉમ્મગ્ગં પરિચત્તા જિણમગ્ગે જો દુ કુણદિ થિરભાવં ।
સો પઢિકમણં ઉચ્ચઇ પઢિકમણમઓ હવે જમ્હા ॥ ૮૬ ॥**

[શ્લોકાર્થ:-] આત્મા નિજ પરમાનંદરૂપી અદ્વિતીય અમૃતથી ગાઢ ભરેલા, 'સ્ફુરિત-સહજ-જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માને નિર્ભર (-ભરચક) આનંદ-ભક્તિપૂર્વક નિજ શમમય જળ વડે સ્નાન કરાવો; બહુ લૌકિક આલાપજાળોથી શું પ્રયોજન છે (અર્થાત્ બીજા અનેક લૌકિક કથનસમૂહોથી શું કાર્ય સરે એમ છે)? ૧૧૩.

[શ્લોકાર્થ:-] જે આત્મા જન્મ-મરણને કરનારા, સર્વ દોષોના પ્રસંગવાળા અનાયારને અત્યંત છોડીને, નિરુપમ સહજ આનંદ-દર્શન-જ્ઞાન-વીર્યવાળા આત્મામાં આત્માથી સ્થિત થઈને, બાહ્ય આચારથી મુક્ત થયો થકો, શમરૂપી સમુદ્રના જલબિંદુઓના સમૂહથી પવિત્ર થાય છે, તે આ પવિત્ર પુરાણ (-સનાતન) આત્મા મળરૂપી કલેશનો ક્ષય કરીને લોકનો ઉત્કૃષ્ટ સાક્ષી થાય છે. ૧૧૪.

**પરિત્યાગી જે ઉન્માર્ગને જિનમાર્ગમાં સ્થિરતા કરે,
તે પ્રતિક્રમણ કહેવાય છે પ્રતિક્રમણમયતા કારણે. ૮૬.**

૧. સ્ફુરિત = પ્રગટ.

૨. પ્રસંગ = સંગ; સહવાસ; સંબંધ; જોડાણ.

**ઉન્માર્ગ પરિત્યજ્ય જિનમાર્ગે યસ્તુ કરોતિ સ્થિરભાવમ્ ।
સ પ્રતિક્રમણમુચ્યતે પ્રતિક્રમણમયો ભવેદ્યસ્માત્ ॥ ૮૬ ॥**

અત્ર ઉન્માર્ગપરિત્યાગઃ સર્વજ્ઞવીતરાગમાર્ગસ્વીકારશ્ચોક્તઃ ।

યસ્તુ શંકાકાંક્ષાવિચિકિત્સાઽન્યદદિપ્રશંસાસંસ્તવમલકલંકપંકનિર્મુક્તઃ શુદ્ધ-
નિશ્ચયસદૃષ્ટિઃ બુદ્ધાદિપ્રણીતમિથ્યાદર્શનજ્ઞાનચારિત્રાત્મકં માર્ગાભાસમુન્માર્ગ પરિત્યજ્ય
વ્યવહારેણ મહાદેવાધિદેવપરમેશ્વરસર્વજ્ઞવીતરાગમાર્ગે
પચમહાવ્રતપંચસમિતિત્રિગુસિપંચેન્દ્રિયનિરોધ- ષડાવશ્યકાદ્યદ્વાવિંશતિમૂળગુણાત્મકે
સ્થિરપરિણામં કરોતિ, શુદ્ધનિશ્ચયનયેન સહજ- બોધાદિશુદ્ધગુણાલંકૃતે
સહજપરમચિત્સામાન્યવિશેષભાસિનિ નિજપરમાત્મદ્રવ્યે સ્થિરભાવં શુદ્ધચારિત્રમયં કરોતિ, સ
મુનિર્નિશ્ચયપ્રતિક્રમણસ્વરૂપ ઇત્યુચ્યતે, યસ્માન્નિશ્ચયપ્રતિક્રમણં

અન્યયાર્થઃ—[યઃ તુ] જે (જીવ) [ઉન્માર્ગ] ઉન્માર્ગને [પરિત્યજ્ય] પરિત્યાગીને
[જિનમાર્ગ] જિનમાર્ગમાં [સ્થિરભાવમ્] સ્થિરભાવ [કરોતિ] કરે છે, [સઃ] તે (જીવ)
[પ્રતિક્રમણમ્] પ્રતિક્રમણ [ઉચ્યતે] કહેવાય છે, [યસ્માત્] કારણ કે તે [પ્રતિક્રમણમયઃ
ભવેત્] પ્રતિક્રમણમય છે.

ટીકાઃ—અહીં ઉન્માર્ગનો પરિત્યાગ અને સર્વજ્ઞવીતરાગ-માર્ગનો સ્વીકાર વર્ણવવામાં
આવેલ છે.

જે શંકા, કાંક્ષા, વિચિકિત્સા, અન્યદદિપ્રશંસા અને *અન્યદદિસંસ્તવરૂપ મળકલંકપંકથી
વિમુક્ત (—મળકલંકરૂપી કાદવથી રહિત) શુદ્ધનિશ્ચયસમ્યદ્દષ્ટિ (જીવ) બુદ્ધાદિપ્રણીત
મિથ્યાદર્શનજ્ઞાનચારિત્રાત્મક માર્ગાભાસરૂપ ઉન્માર્ગને પરિત્યાગીને, વ્યવહારે પાંચ મહાવ્રત, પાંચ
સમિતિ, ત્રણ ગુણિ, પાંચ ઈન્દ્રિયોનો નિરોધ, છ આવશ્યક ઇત્યાદિ અઠ્યાવીશ મૂળગુણસ્વરૂપ
મહાદેવાધિદેવ-પરમેશ્વર-સર્વજ્ઞ-વીતરાગના માર્ગમાં સ્થિર પરિણામ કરે છે, અને શુદ્ધનિશ્ચયનયે
સહજજ્ઞાનાદિ શુદ્ધગુણોથી અલંકૃત, સહજ પરમ ચૈતન્યસામાન્ય અને (સહજ પરમ)
ચૈતન્યવિશેષરૂપ જેનો પ્રકાશ છે એવા નિજ પરમાત્મદ્રવ્યમાં શુદ્ધચારિત્રમય સ્થિરભાવ કરે છે,
(અર્થાત્ જે શુદ્ધનિશ્ચય-સમ્યદ્દષ્ટિ જીવ વ્યવહારે અઠ્યાવીશ મૂળગુણાત્મક માર્ગમાં અને નિશ્ચયે
શુદ્ધ ગુણોથી શોભિત દર્શનજ્ઞાનાત્મક પરમાત્મદ્રવ્યમાં સ્થિર

* અન્યદદિસંસ્તવ = (૧) મિથ્યાદદિનો પરિચય; (૨) મિથ્યાદદિની સ્તુતિ. (મનથી
મિથ્યાદદિનો મહિમા કરવો તે અન્યદદિપ્રશંસા છે અને મિથ્યાદદિના મહિમાનાં વચનો
બોલવાં તે અન્યદદિસંસ્તવ છે.)

૧૬૨]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

પરમતત્ત્વગતં તત એવ સ તપોધનઃ સદા શુદ્ધ ઇતિ ।

તથા ચોક્તં પ્રવચનસારવ્યાખ્યાયામ્-

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

“ ‘ઇત્યેવં ચરણં પુરાણપુરુષૈર્જુષ્ટં વિશિષ્ટાદરૈ-
રુત્સર્ગાદપવાદતશ્ચ વિચરદ્વહ્નીઃ પૃથગ્ભૂમિકાઃ ।
આક્રમ્ય ક્રમતો નિવૃત્તિમતુલાં કૃત્વા યતિઃ સર્વત-
શ્ચિત્સામાન્યવિશેષભાસિનિ નિજદ્રવ્યે કરોતુ સ્થિતિમ્ ।’ ”

તથા હિ-

(માલિની)

વિષયસુખવિરક્તાઃ શુદ્ધતત્ત્વાનુરક્તાઃ
તપસિ નિરતચિત્તાઃ શાસ્ત્રસંઘાતમત્તાઃ ।
ગુણમણિગણયુક્તાઃ સર્વસંકલ્પમુક્તાઃ
કથમમૃતવધૂટીવજ્જભા ન સ્યુરેતે ॥ ૧૧૫ ॥

ભાવ કરે છે,) તે મુનિ નિશ્ચય પ્રતિક્રમણસ્વરૂપ કહેવાય છે, કારણ કે તેને પરમતત્ત્વગત (-પરમાત્મતત્ત્વ સાથે સંબંધવાળું) નિશ્ચયપ્રતિક્રમણ છે તેથી જ તે તપોધન સદા શુદ્ધ છે.

એવી રીતે શ્રી પ્રવચનસારની (અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવકૃત તત્ત્વદીપિકા નામની) ટીકામાં (૧૫મા શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

“ ‘[શ્લોકાર્થ:-] એ પ્રમાણે વિશિષ્ટ ^૧આદરવાળા પુરાણ પુરુષોએ સેવેલું, ઉત્સર્ગ અને અપવાદ દ્વારા ઘણી પૃથક્ પૃથક્ ભૂમિકાઓમાં વ્યાપતું જે ચરણ (-ચારિત્ર) તેને યતિ પ્રાપ્ત કરીને, ક્રમશઃ અતુલ નિવૃત્તિ કરીને, ચૈતન્યસામાન્ય અને ચૈતન્યવિશેષરૂપ જેનો પ્રકાશ છે એવા નિજદ્રવ્યમાં સર્વતઃ સ્થિતિ કરો. ’ ”

વળી (આ ૮૬ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે):-

[શ્લોકાર્થ:-] જેઓ વિષયસુખથી વિરક્ત છે, શુદ્ધ તત્ત્વમાં અનુરક્ત છે, તપમાં લીન જેમનું ચિત્ત છે, શાસ્ત્રસમૂહમાં જેઓ ^૨મત્ત છે, ગુણરૂપી મણિઓના સમુદાયથી યુક્ત

* આદર = કાળજી; સાવધાની; પ્રયત્ન; બહુમાન.

* મત્ત = મસ્ત; ઘેલા; અતિશય પ્રીતિવંત; અતિ આનંદિત.

**મોત્તૂળ સઙ્ગભાવં ણિસ્સઙ્ગે જો દુ સાહુ પરિણમદિ ।
સો પઢિકમણં ઉચ્છદ્ધ પઢિકમણમઓ હવે જમ્હા ॥ ૮૭ ॥**

**મુક્ત્વા શલ્યભાવં નિઃશલ્યે યસ્તુ સાધુઃ પરિણમતિ ।
સ પ્રતિક્રમણમુચ્યતે પ્રતિક્રમણમયો ભવેદ્યસ્માત્ ॥ ૮૭ ॥**

ઇહ હિ નિઃશલ્યભાવપરિણતમહાતપોધન એવ નિશ્ચયપ્રતિક્રમણસ્વરૂપ ઇત્યુક્તઃ ।

નિશ્ચયતો નિઃશલ્યસ્વરૂપસ્ય પરમાત્મનસ્તાવદ્ વ્યવહારનયબલેન કર્મપંકયુક્તત્વાત્ નિદાનમાયામિથ્યાશલ્યત્રયં વિદ્યત ઇત્યુપચારતઃ । અત એવ શલ્યત્રયં પરિત્યજ્ય પરમનિઃશલ્યસ્વરૂપે તિષ્ઠતિ યો હિ પરમયોગી સ નિશ્ચયપ્રતિક્રમણસ્વરૂપ ઇત્યુચ્યતે , યસ્માત્ સ્વરૂપગતવાસ્તવપ્રતિક્રમણમસ્ત્યેવેતિ ।

છે અને સર્વ સંકલ્પોથી મુક્ત છે, તેઓ મુક્તિસુંદરીના વલ્લભ કેમ ન થાય ? (અવશ્ય થાય જ.) ૧૧૫.

**જે સાધુ છોડી શલ્યને નિઃશલ્યભાવે પરિણમે,
તે પ્રતિક્રમણ કહેવાય છે પ્રતિક્રમણમયતા કારણે. ૮૭.**

અન્વયાર્થઃ—[યઃ તુ સાધુઃ] જે સાધુ [શલ્યભાવં] શલ્યભાવ [મુક્ત્વા] છોડીને [નિઃશલ્યે] નિઃશલ્યભાવે [પરિણમતિ] પરિણમે છે, [સઃ] તે (સાધુ) [પ્રતિક્રમણમ્] પ્રતિક્રમણ [ઉચ્યતે] કહેવાય છે, [યસ્માત્] કારણ કે તે [પ્રતિક્રમણમયઃ ભવેત્] પ્રતિક્રમણમય છે.

ટીકાઃ—અહીં નિઃશલ્યભાવે પરિણત મહાતપોધનને જ નિશ્ચયપ્રતિક્રમણસ્વરૂપ કહેલ છે.

પ્રથમ તો, નિશ્ચયથી નિઃશલ્યસ્વરૂપ પરમાત્માને, વ્યવહારનયના બળે કર્મપંકથી યુક્તપણું હોવાને લીધે (-વ્યવહારનયે કર્મરૂપી કાદવ સાથે સંબંધ હોવાને લીધે) ‘ તેને નિદાન, માયા અને મિથ્યાત્વરૂપી ત્રણ શલ્યો વર્તે છે ’ એમ ઉપચારથી કહેવાય છે. આમ હોવાથી જ ત્રણ શલ્યો પરિત્યાગીને જે પરમ યોગી પરમ નિઃશલ્ય સ્વરૂપમાં રહે છે તેને નિશ્ચયપ્રતિક્રમણસ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે, કારણ કે તેને સ્વરૂપગત (-નિજ સ્વરૂપ સાથે સંબંધવાળું) વાસ્તવિક પ્રતિક્રમણ છે જ.

[હવે આ ૮૭ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ બે શ્લોક કહે છેઃ]

(અનુષ્ટુભ)
શલ્યત્રયં પરિત્યજ્ય નિઃશલ્યે પરમાત્મનિ ।
સ્થિત્વા વિદ્વાન્સદા શુદ્ધમાત્માનં ભાવયેત્સ્ફુટમ્ ॥ ૧૧૬ ॥

(પૃથ્વી)
કષાયકલિરંજિતં ત્યજતુ ચિત્તમુઘૈર્ભવાન્
ભવભ્રમણકારણં સ્મરશરાગ્નિદગ્ધં મુહુઃ ।
સ્વભાવનિયતં સુખં વિધિવશાદનાસાદિતં
ભજ ત્વમલિનં યતે પ્રબલસંસૃતેર્ભીતિતઃ ॥ ૧૧૭ ॥

**ચત્તા અગુત્તિભાવં ત્રિગુત્તિગુત્તો હવેઙ્ગ જો સાધુ ।
સો પઢિકમણં ઉચ્ચઙ્ગ પઢિકમણમઓ હવે જમ્હા ॥ ૮૮ ॥**

**ત્યક્ત્વા અગુત્તિભાવં ત્રિગુત્તિગુત્તો ભવેઙ્ગ સાધુઃ ।
સ પ્રતિક્રમણમુચ્યતે પ્રતિક્રમણમયો ભવેઙ્ગસ્માત્ ॥ ૮૮ ॥**

[શ્લોકાર્થ:-] ત્રણ શલ્યને પરિત્યાગી, નિઃશલ્ય પરમાત્મામાં સ્થિત રહી, વિદ્વાને સદા શુદ્ધ આત્માને સ્ફુટપણે ભાવવો. ૧૧૬.

[શ્લોકાર્થ:-] હે યતિ! જે (ચિત્ત) ભવભ્રમણનું કારણ છે અને વારંવાર કામભાણના અગ્નિથી દગ્ધ છે-એવા કષાયકલેશથી રંગાયેલા ચિત્તને તું અત્યંત છોડ; જે વિધિવશાત્ (-કર્મવશપણાને લીધે) અપ્રાપ્ત છે એવા નિર્મળ *સ્વભાવનિયત સુખને તું પ્રબળ સંસારની ભીતિથી ડરીને ભજ. ૧૧૭.

**જે સાધુ છોડી અગુત્તિભાવ ત્રિગુત્તિગુત્તપણે રહે,
તે પ્રતિક્રમણ કહેવાય છે પ્રતિક્રમણમયતા કારણે. ૮૮.**

અન્યયાર્થ:- [યઃ સાધુઃ] જે સાધુ [અગુત્તિભાવં] અગુત્તિભાવ [ત્યક્ત્વા] તજીને [ત્રિગુત્તિગુત્તઃ ભવેત્] ત્રિગુત્તિગુત્ત રહે છે, [સઃ] તે (સાધુ) [પ્રતિક્રમણમ્] પ્રતિક્રમણ [ઉચ્યતે] કહેવાય છે, [યસ્માત્] કારણ કે તે [પ્રતિક્રમણમયઃ ભવેત્] પ્રતિક્રમણમય છે.

* સ્વભાવનિયત = સ્વભાવમાં નિશ્ચિત રહેલ; સ્વભાવમાં નિયમથી રહેલ.

ત્રિગુણિગુણલક્ષણપરમતપોધનસ્ય નિશ્ચયચારિત્રાખ્યાનમેતત્ ।

યઃ પરમતપશ્ચરણસરઃસરસિરુહાકરચંડચંડરશ્મિરત્યાસન્નભવ્યો મુનીશ્વરઃ
બાહ્યપ્રપંચરૂપમ્
અગુણિભાવં ત્યક્ત્વા ત્રિગુણિગુણત્રિવિકલ્પપરમસમાધિલક્ષણલક્ષિતમ્ અત્યપૂર્વમાત્માનં
ધ્યાયતિ , યસ્માત્ પ્રતિક્રમણમયઃ પરમસંયમી અત એવ સ ચ નિશ્ચયપ્રતિક્રમણસ્વરૂપો
ભવતીતિ ।

(હરિણી)

અથ તનુમનોવાચાં ત્યક્ત્વા સદા વિકૃતિં મુનિઃ
સહજપરમાં ગુણિં સંજ્ઞાનપુંજમયીમિમામ્ ।
ભજતુ પરમાં ભવ્યઃ શુદ્ધાત્મભાવનયા સમં
ભવતિ વિશદં શીલં તસ્ય ત્રિગુણિમયસ્ય તત્ ॥ ૧૧૮ ॥

મોત્તૂણ અટ્ટરુદ્ધં જ્ઞાણં જો જ્ઞાદિ ધમ્મસુક્કં વા ।
સો પહિકમણં ઉચ્છઇ જિણવરણિદિદ્ધસુત્તેસુ ॥ ૮૯ ॥

મુક્ત્વાર્તરૌદ્રં ધ્યાનં યો ધ્યાયતિ ધર્મશુક્લં વા ।
સ પ્રતિક્રમણમુચ્યતે જિનવરણિદિદ્ધસૂત્રેષુ ॥ ૮૯ ॥

ટીકા:-ત્રિગુણિગુણપણું (-ત્રણ ગુણિ વડે ગુણપણું) જેનું લક્ષણ છે એવા પરમ તપોધનને નિશ્ચયચારિત્ર હોવાનું આ કથન છે.

પરમ તપશ્ચરણરૂપી સરોવરના કમળસમૂહ માટે પ્રચંડ સૂર્ય સમાન એવા જે અતિ-આસન્નભવ્ય મુનીશ્વર બાહ્ય પ્રપંચરૂપ અગુણિભાવ તજીને, ત્રિગુણિગુણ-ત્રિવિકલ્પ-પરમસમાધિલક્ષણથી લક્ષિત અતિ-અપૂર્વ આત્માને ધ્યાવે છે, તે મુનીશ્વર પ્રતિક્રમણમય પરમસંયમી હોવાથી જ નિશ્ચયપ્રતિક્રમણસ્વરૂપ છે.

[હવે આ ૮૮ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] મન-વચન-ક્રાયની વિકૃતિને સદા તજીને, ભવ્ય મુનિ સમ્યજ્ઞાનના પુંજમયી આ સહજ પરમ ગુણિને શુદ્ધાત્માની ભાવના સહિત ઉત્કૃષ્ટપણે ભજો. ત્રિગુણિમય એવા તે મુનિનું તે ચારિત્ર નિર્મળ છે. ૧૧૮.

તજ આર્ત તેમ જ રૌદ્રને, ધ્યાવે ધર્મને, શુકલને,
તે પ્રતિક્રમણ કહેવાય છે જિનવરકથિત સૂત્રો વિષે. ૮૯.

અન્યયાર્થ:-[યઃ] જે (જીવ) [આર્તરૌદ્રં ધ્યાનં] આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાન [મુક્ત્વા]

ધ્યાનવિકલ્પસ્વરૂપાધ્યાનમેતત્ ।

સ્વદેશત્યાગાત્ દ્રવ્યનાશાત્ મિત્રજનવિદેશગમનાત્ કમનીયકામિનીવિયોગાત્ અનિષ્ટસંયોગાદ્વા સમુપજાતમાર્તધ્યાનમ્, ચૌરજારશાત્રવજનવધબંધનનિબદ્ધમહદ્વેષજનિત-રૌદ્રધ્યાનં ચ, એતદ્વિતયમ્ અપરિમિતસ્વર્ગાપવર્ગસુખપ્રતિપક્ષં સંસારદુઃખમૂલત્વાન્નિરવશેષેણ ત્યક્ત્વા, સ્વર્ગાપવર્ગનિઃસીમસુખમૂલસ્વાત્માશ્રિતનિશ્ચયપરમધર્મધ્યાનમ્, ધ્યાનધ્યેયવિવિધ-વિકલ્પવિરહિતાન્તર્મુખાકારસકલકરણગ્રામાતીતનિર્ભેદપરમકલાસનાથનિશ્ચયશુક્લધ્યાનં ચ ધ્યાત્વા યઃ પરમભાવભાવનાપરિણતઃ ભવ્યવરપુંડરીકઃ નિશ્ચયપ્રતિક્રમણસ્વરૂપો ભવતિ, પરમજિનેન્દ્રવદનારવિન્દવિનિર્ગતદ્રવ્યશ્રુતેષુ વિદિતમિતિ । ધ્યાનેષુ ચ ચતુર્ણાં હેયમાદ્યં ધ્યાનદ્વિતયં, ત્રિતયં તાવદુપાદેયં, સર્વદોપાદેયં ચ ચતુર્થમિતિ ।

છોડીને [ધર્મશુક્લં વા] ધર્મ અથવા શુક્લ ધ્યાનને [ધ્યાયતિ] ધ્યાવે છે, [સઃ] તે (જીવ) [જિનવરનિર્દિષ્ટસૂત્રેષુ] જિનવરકથિત સૂત્રોમાં [પ્રતિક્રમણમ્] પ્રતિક્રમણ [ઉચ્યતે] કહેવાય છે.

ટીકા:-આ, ધ્યાનના ભેદોના સ્વરૂપનું કથન છે.

(૧) સ્વદેશના ત્યાગથી, દ્રવ્યના નાશથી, મિત્રજનના વિદેશગમનથી, કમનીય (ઇષ્ટ, સુંદર) કામિનીના વિયોગથી અથવા અનિષ્ટના સંયોગથી ઊપજતું જે આર્તધ્યાન, તથા (૨) ચોર-જાર-શત્રુજનોનાં વધ-બંધન સંબંધી મહા દ્વેષથી ઊપજતું જે રૌદ્રધ્યાન, તે બન્ને ધ્યાનો સ્વર્ગ અને મોક્ષના અપરિમિત સુખથી પ્રતિપક્ષ સંસારદુઃખનાં મૂળ હોવાને લીધે તે બન્નેને નિરવશેષપણે (સર્વથા) છોડીને, (૩) સ્વર્ગ અને મોક્ષના નિઃસીમ (-બેહદ) સુખનું મૂળ એવું જે સ્વાત્માશ્રિત નિશ્ચય-પરમધર્મધ્યાન, તથા (૪) ધ્યાન ને ધ્યેયના વિવિધ વિકલ્પો રહિત, *અંતર્મુખાકાર, સકળ ઇન્દ્રિયોના સમૂહથી અતીત (-સમસ્ત ઇન્દ્રિયાતીત) અને નિર્ભેદ પરમ કળા સહિત એવું જે નિશ્ચય-શુક્લધ્યાન, તેમને ધ્યાઈને, જે ભવ્યવરપુંડરીક (-ભવ્યોત્તમ) પરમભાવની (પારિણામિક ભાવની) ભાવનારૂપે પરિણમ્યો છે, તે નિશ્ચયપ્રતિક્રમણસ્વરૂપ છે-એમ પરમ જિનેન્દ્રના મુખારવિંદથી નીકળેલાં દ્રવ્યશ્રુતમાં કહ્યું છે.

ચાર ધ્યાનોમાં પહેલાં બે ધ્યાન હેય છે, ત્રીજું પ્રથમ તો ઉપાદેય છે અને ચોથું સર્વદા ઉપાદેય છે.

* અંતર્મુખાકાર = અંતર્મુખ જેનો આકાર અર્થાત્ સ્વરૂપ છે એવું.

તથા ચોક્તમ્-

(અનુષ્ટુપ)

“ નિષ્ક્રિયં કરણાતીતં ધ્યાનધ્યેયવિવર્જિતમ્ ।
અન્તર્મુખં તુ યદ્ધ્યાનં તચ્છુક્લં યોગિનો વિદુઃ ॥ ”

(વસંતતિલકા)

ધ્યાનાવલીમપિ ચ શુદ્ધનયો ન વક્તિ
વ્યક્તં સદાશિવમયે પરમાત્મતત્ત્વે ।
સાસ્તીત્યુવાચ સતતં વ્યવહારમાર્ગ-
સ્તત્ત્વં જિનેન્દ્ર તદહો મહદિન્દ્રજાલમ્ ॥ ૧૧૧ ॥

(વસંતતિલકા)

સદ્બોધમંડનમિદં પરમાત્મતત્ત્વં
મુક્તં વિકલ્પનિકરૈરખિલૈઃ સમન્તાત્ ।
નાસ્ત્યેષ સર્વનયજાતગતપ્રપંચો
ધ્યાનાવલી કથય સા કથમત્ર જાતા ॥ ૧૨૦ ॥

એવી રીતે (અન્યત્ર શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

“ [શ્લોકાર્થ:-] જે ધ્યાન નિષ્ક્રિય છે, ઇન્દ્રિયાતીત છે, ધ્યાનધ્યેયવિવર્જિત (અર્થાત્ ધ્યાન ને ધ્યેયના વિકલ્પો રહિત) છે અને અંતર્મુખ છે, તે ધ્યાનને યોગીઓ શુદ્ધધ્યાન કહે છે. ”

[હવે આ ૮૮ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ બે શ્લોક કહે છે:]

[શ્લોકાર્થ:-] પ્રગટપણે સદાશિવમય (-નિરંતર કલ્યાણમય) એવા પરમાત્મતત્ત્વને વિષે * ધ્યાનાવલી હોવાનું પણ શુદ્ધનય કહેતો નથી. ‘ તે છે (અર્થાત્ ધ્યાનાવલી આત્મામાં છે) ’ એમ (માત્ર) વ્યવહારમાર્ગે સતત કહ્યું છે. હે જિનેન્દ્ર ! આવું તે તત્ત્વ (-તે નય દ્વારા કહેવું વસ્તુસ્વરૂપ), અહો ! મહા ઇન્દ્રજાળ છે. ૧૧૮.

[શ્લોકાર્થ:-] સમ્યગ્જ્ઞાનનું આભૂષણ એવું આ પરમાત્મતત્ત્વ સમસ્ત વિકલ્પસમૂહોથી સર્વતઃ મુક્ત (-સર્વ તરફથી રહિત) છે. (આમ) સર્વનયસમૂહ સંબંધી આ પ્રપંચ

* ધ્યાનાવલી = ધ્યાનપંક્તિ; ધ્યાનપરંપરા.

**મિચ્છત્તપહુદિભાવા પુલ્લં જીવેણ ભાવિયા સુઙ્ગરં ।
સમ્મત્તપહુદિભાવા અભાવિયા હોંતિ જીવેણ ॥ ૧૦ ॥**

**મિથ્યાત્વપ્રભૃતિભાવાઃ પૂર્વ જીવેન ભાવિતાઃ સુચિરમ્ ।
સમ્યક્ત્વપ્રભૃતિભાવાઃ અભાવિતા ભવન્તિ જીવેન્ ॥ ૧૦ ॥**

આસન્નાનાસન્નભવ્યજીવપૂર્વાપરપરિણામસ્વરૂપોપન્યાસોડયમ્ ।

મિથ્યાત્વાવ્રતકષાયયોગપરિણામાસ્સામાન્યપ્રત્યયાઃ, તેષાં વિકલ્પાસ્ત્રયોદશ ભવન્તિ ‘મિચ્છાદિટ્ટીઆદી જાવ સજોગિસ્સ ચરમંતં’ इति वचनात्, મિથ્યાદષ્ટિગુણસ્થાનાદિસયોગિ-ગુણસ્થાનચરમસમયપર્યંતસ્થિતા इत्यर्थः ।

અનાસન્નભવ્યજીવેન નિરંજનનિજપરમાત્મતત્ત્વશ્રદ્ધાનવિકલેન પૂર્વ સુચિરં ભાવિતાઃ
ખલુ

પરમાત્મતત્ત્વમાં નથી તો પછી તે ધ્યાનાવલી આમાં કઈ રીતે ઊપજી (અર્થાત્ ધ્યાનાવલી આ પરમાત્મતત્ત્વમાં કેમ હોઈ શકે) તે કહે. ૧૨૦.

**મિથ્યાત્વ-આદિક ભાવને ચિરકાળ ભાવ્યા છે જવે;
સમ્યક્ત્વ-આદિક ભાવ રે ! ભાવ્યા નથી પૂર્વે જવે. ૮૦.**

અન્યયાર્થ:-[મિથ્યાત્વપ્રભૃતિભાવાઃ] મિથ્યાત્વાદિ ભાવો [જીવેન] જીવે [પૂર્વ] પૂર્વે [સુચિરમ્] સુચિર કાળ (બહુ દીર્ઘ કાળ) [ભાવિતાઃ] ભાવ્યા છે; [સમ્યક્ત્વપ્રભૃતિભાવાઃ] સમ્યક્ત્વાદિ ભાવો [જીવેન] જીવે [અભાવિતાઃ ભવન્તિ] ભાવ્યા નથી.

ટીકા:-આ, આસન્નભવ્ય અને અનાસન્નભવ્ય જીવના પૂર્વાપર (-પહેલાંના અને પછીના) પરિણામના સ્વરૂપનું કથન છે.

મિથ્યાત્વ, અવ્રત, કષાય અને યોગરૂપ પરિણામો સામાન્ય પ્રત્યયો (આસ્રવો) છે; તેમના ભેદ તેર છે, કારણ કે ‘*મિચ્છાદિટ્ટીઆદી જાવ સજોગિસ્સ ચરમંતં’ એવું (શાસ્ત્રનું) વચન છે; મિથ્યાદષ્ટિગુણસ્થાનથી માંડીને સયોગીગુણસ્થાનના છેલ્લા સમય સુધી પ્રત્યયો હોય છે-એવો અર્થ છે.

નિરંજન નિજ પરમાત્મતત્ત્વના શ્રદ્ધાન રહિત અનાસન્નભવ્ય જીવે ખરેખર સામાન્ય

* અર્થ:- (પ્રત્યયોનો, તેર પ્રકારનો ભેદ કહેવામાં આવ્યો છે-) મિથ્યાદષ્ટિગુણસ્થાનથી માંડીને સયોગકેવળીગુણસ્થાનના ચરમ સમય સુધીનો.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

પરમાર્થ-પ્રતિક્રમણ અધિકાર

[૧૬૮

સામાન્યપ્રત્યયાઃ, તેન સ્વરૂપવિકલેન બહિરાત્મજીવેનાનાસાદિતપરમનૈષ્કર્મ્યચરિત્રેણ સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ ન ભાવિતાનિ ભવન્તીતિ। અસ્ય મિથ્યાદૃષ્ટિર્વિપરીતગુણનિચય-સંપન્નોડત્યાસન્નભવ્યજીવઃ। અસ્ય સમ્યગ્જ્ઞાનભાવના કથમિતિ ચેત્-

તથા ચોક્તં શ્રીગુણભદ્રસ્વામિભિઃ-

(અનુષ્ટુભ્)

“ ભાવયામિ ભવાવર્તે ભાવનાઃ પ્રાગભાવિતાઃ।
ભાવયે ભાવિતા નેતિ ભવાભાવાય ભાવનાઃ।। ”

તથા હિ-

(માલિની)

અથ ભવજલરાશૌ મગ્નજીવેન પૂર્વ
કિમપિ વચનમાત્રં નિર્વૃત્તેઃ કારણં યત્।
તદપિ ભવભવેષુ શ્રૂયતે વાહ્યતે વા
ન ચ ન ચ બત કષ્ટં સર્વદા જ્ઞાનમેકમ્।। ૧૨૧ ।।

પ્રત્યયોને પૂર્વે સુચિર કાળ ભાવ્યા છે; જેણે પરમ નૈષ્કર્મ્યરૂપ ચારિત્ર પ્રાપ્ત કર્યું નથી એવા તે સ્વરૂપશૂન્ય બહિરાત્મ-જીવે સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર ભાવ્યાં નથી. આ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવથી વિપરીત ગુણસમુદાયવાળો અતિ-આસન્નભવ્ય જીવ હોય છે.

આ (અતિનિકટભવ્ય) જીવને સમ્યગ્જ્ઞાનની ભાવના કયા પ્રકારે હોય છે એમ પ્રશ્ન કરવામાં આવે તો (આચાર્યવર) શ્રી ગુણભદ્રસ્વામીએ (આત્માનુશાસનમાં ૨૩૮મા શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

“ [શ્લોકાર્થ:-] * ભવાવર્તમાં પૂર્વે નહિ ભાવેલી ભાવનાઓ (હવે) હું ભાવું છું. તે ભાવનાઓ (પૂર્વે) નહિ ભાવી હોવાથી હું ભવના અભાવ માટે તેમને ભાવું છું (કારણ કે ભવનો અભાવ તો ભવભ્રમણના કારણભૂત ભાવનાઓથી વિરુદ્ધ પ્રકારની, પૂર્વે નહિ ભાવેલી એવી અપૂર્વ ભાવનાઓથી જ થાય). ”

વળી (આ ૮૦મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે):-

[શ્લોકાર્થ:-] જે મોક્ષનું કાંઈક કથનમાત્ર (-કહેવામાત્ર) કારણ છે તેને પણ

* ભવાવર્ત = ભવ-આવર્ત; ભવનો ચક્રાવો; ભવનું વમળ; ભવ-પરાવર્ત.

**મિચ્છાદંસણનાચરિતં ચઙ્ગુણ ધિરવશેષેણ ।
સમ્મત્તણાચરણં જો ભાવઙ્ગ સો પઢિક્કમણં ॥ ૧૪ ॥**

**મિથ્યાદર્શનજ્ઞાનચરિત્રં ત્યક્ત્વા નિરવશેષેણ ।
સમ્યક્ત્વજ્ઞાનચરણં યો ભાવયતિ સ પ્રતિક્રમણમ્ ॥ ૧૪ ॥**

અત્ર સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણાં નિરવશેષસ્વીકારેણ મિથ્યાદર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણાં નિરવશેષત્યાગેન ચ પરમમુમુક્ષોનિશ્ચયપ્રતિક્રમણં ચ ભવતિ ઇત્યુક્તમ્ ।

ભગવદર્હત્પરમેશ્વરમાર્ગપ્રતિકૂલમાર્ગભાસમાર્ગશ્રદ્ધાનં મિથ્યાદર્શનં, તત્રૈવાવસ્તુનિ વસ્તુબુદ્ધિર્મિથ્યાજ્ઞાનં, તન્માર્ગાચરણં મિથ્યાચારિત્રં ચ, એતત્રિતયમપિ નિરવશેષં ત્યક્ત્વા, અથવા સ્વાત્મશ્રદ્ધાનપરિજ્ઞાનાનુષ્ઠાનરૂપવિમુક્ત્યેવ મિથ્યાદર્શનજ્ઞાનચારિત્રાત્મકરત્નત્રયમ્, એતદપિ

(અર્થાત્ વ્યવહાર-રત્નત્રયને પણ) ભવસાગરમાં ડૂબેલા જીવે પૂર્વે ભવભવમાં (-ઘણા ભવોમાં) સાંભળ્યું છે અને આચર્યું (-અમલમાં મૂક્યું) છે; પરંતુ અરેરે! ખેદ છે કે જે સર્વદા એક જ્ઞાન છે તેને (અર્થાત્ જે સદા એક જ્ઞાનસ્વરૂપ જ છે એવા પરમાત્મતત્ત્વને) જીવે સાંભળ્યું-આચર્યું નથી, નથી. ૧૨૧.

**નિઃશેષ મિથ્યાજ્ઞાન-દર્શન-ચરણને પરિત્યાગીને
સુજ્ઞાન-દર્શન-ચરણ ભાવે, જીવ તે પ્રતિક્રમણ છે. ૯૧.**

અન્વયાર્થ:-[મિથ્યાદર્શનજ્ઞાનચરિત્રં] મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન અને મિથ્યાચારિત્રને [નિરવશેષેણ] નિરવશેષપણે [ત્યક્ત્વા] છોડીને [સમ્યક્ત્વજ્ઞાનચરણં] સમ્યગ્દર્શન, સમ્યજ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રને [યઃ] જે (જીવ) [ભાવયતિ] ભાવે છે, [સઃ] તે (જીવ) [પ્રતિક્રમણમ્] પ્રતિક્રમણ છે.

ટીકા:-અહીં (આ ગાથામાં), સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રનો નિરવશેષ (-સંપૂર્ણ) સ્વીકાર કરવાથી અને મિથ્યાદર્શનજ્ઞાનચારિત્રનો નિરવશેષ ત્યાગ કરવાથી પરમ મુમુક્ષુને નિશ્ચયપ્રતિક્રમણ હોય છે એમ કહ્યું છે.

ભગવાન અર્હત્ પરમેશ્વરના માર્ગથી પ્રતિકૂળ માર્ગભાસમાં માર્ગનું શ્રદ્ધાન તે મિથ્યાદર્શન છે, તેમાં જ કહેલી અવસ્થામાં વસ્તુબુદ્ધિ તે મિથ્યાજ્ઞાન છે અને તે માર્ગનું આચરણ તે મિથ્યાચારિત્ર છે;-આ ત્રણેને નિરવશેષપણે છોડીને. અથવા, નિજ આત્માનાં

ત્યક્ત્વા । ત્રિકાલનિરાવરણનિત્યાનંદૈકલક્ષણનિરંજનનિજપરમપારિણામિકભાવાત્મકકારણ-
પરમાત્મા હ્યાત્મા, તત્ત્વરૂપશ્રદ્ધાનપરિજ્ઞાનાચરણસ્વરૂપં હિ નિશ્ચયરત્નત્રયમ્; એવં
ભગવત્પરમાત્મસુખાભિલાષી યઃ પરમપુરુષાર્થપરાયણઃ શુદ્ધરત્નત્રયાત્મકમ્ આત્માનં ભાવયતિ
સ પરમતપોધન એવ નિશ્ચયપ્રતિક્રમણસ્વરૂપ ઇત્યુક્તઃ ।

(વસંતતિલકા)

ત્યક્ત્વા વિભાવમખિલં વ્યવહારમાર્ગ-
રત્નત્રયં ચ મતિમાન્નિજતત્ત્વવેદી ।
શુદ્ધાત્મતત્ત્વનિયતં નિજબોધમેકં
શ્રદ્ધાનમન્યદપરં ચરણં પ્રપેદે ॥ ૧૨૨ ॥

**ઉત્તમઅઢું આદા તમ્હિ ઠિદા હણદિ મુણિવરા કમ્મં ।
તમ્હા દુ જ્ઞાણમેવ હિ ઉત્તમઅઢુસ્સ પઢિકમણં ॥ ૧૨ ॥**

શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-અનુષ્ઠાનના રૂપથી વિમુખપણું તે જ મિથ્યાદર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાત્મક (મિથ્યા) રત્નત્રય છે; -આને પણ (નિરવશેષપણે) છોડીને, ત્રિકાળ-નિરાવરણ, નિત્ય આનંદ જેનું એક લક્ષણ છે એવો, નિરંજન નિજ પરમપારિણામિકભાવસ્વરૂપ કારણપરમાત્મા તે આત્મા છે; તેના સ્વરૂપનાં શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-આચરણનું રૂપ તે ખરેખર નિશ્ચયરત્નત્રય છે; -આમ ભગવાન પરમાત્માના સુખનો અભિલાષી એવો જે પરમપુરુષાર્થપરાયણ (પરમ તપોધન) શુદ્ધરત્નત્રયાત્મક આત્માને ભાવે છે, તે પરમ તપોધનને જ (શાસ્ત્રમાં) નિશ્ચયપ્રતિક્રમણસ્વરૂપ કહ્યો છે.

[હવે આ ૯૧ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] સમસ્ત વિભાવને તથા વ્યવહારમાર્ગના રત્નત્રયને છોડીને નિજતત્ત્વવેદી (નિજ આત્મતત્ત્વને જાણનાર-અનુભવનાર) મતિમાન પુરુષ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વમાં નિયત (-શુદ્ધાત્મતત્ત્વપરાયણ) એવું જે એક નિજજ્ઞાન, બીજું શ્રદ્ધાન અને વળી બીજું ચારિત્ર તેનો આશ્રય કરે છે. ૧૨૨.

**આત્મા જ ઉત્તમ-અર્થ છે, તત્રસ્થ મુનિ કર્મો હણે;
તે કારણે બસ ધ્યાન ઉત્તમ-અર્થનું પ્રતિક્રમણ છે. ૯૨.**

ઉત્તમાર્થ આત્મા તસ્મિન્ સ્થિતા ધ્વન્તિ મુનિવરાઃ કર્મ ।
તસ્માત્તુ ધ્યાનમેવ હિ ઉત્તમાર્થસ્ય પ્રતિક્રમણમ્ ॥ ૧૨ ॥

અત્ર નિશ્ચયોત્તમાર્થપ્રતિક્રમણસ્વરૂપમુક્તમ્ ।

ઇહ હિ જિનેશ્વરમાર્ગે મુનીનાં સલ્લેખનાસમયે હિ દ્વિચત્વારિંશદ્વિરાચાર્યૈર્દત્તોત્તમાર્થ-
પ્રતિક્રમણાભિધાનેન દેહત્યાગો ધર્મો વ્યવહારેણ । નિશ્ચયેન નવાર્થેષૂત્તમાર્થો હ્યાત્મા તસ્મિન્
સચ્ચિદાનંદમયકારણસમયસારસ્વરૂપે તિષ્ઠન્તિ યે તપોધનાસ્તે નિત્યમરણભીરવઃ, અત એવ
કર્મવિનાશં કુર્વન્તિ । તસ્માદધ્યાત્મભાષયોક્તભેદકરણધ્યાનધ્યેયવિકલ્પવિરહિતનિરવશેષે-
ણાન્તર્મુખાકારસકલેન્દ્રિયાગોચરનિશ્ચયપરમશુક્લધ્યાનમેવ
નિશ્ચયોત્તમાર્થપ્રતિક્રમણમિત્યવબોદ્ધવ્યમ્ । કિં ચ, નિશ્ચયોત્તમાર્થપ્રતિક્રમણં
સ્વાત્માશ્રયનિશ્ચયધર્મશુક્લધ્યાનમયત્વાદમૃતકુંભસ્વરૂપં ભવતિ, વ્યવહારોત્તમાર્થપ્રતિક્રમણં
વ્યવહારધર્મધ્યાનમયત્વાદ્વિષકુંભસ્વરૂપં ભવતિ ।

અન્વયાર્થ:-[ઉત્તમાર્થઃ] ઉત્તમાર્થ (-ઉત્તમ પદાર્થ) [આત્મા] આત્મા છે. [તસ્મિન્
સ્થિતા] તેમાં સ્થિત [મુનિવરાઃ] મુનિવરો [કર્મ ધ્વન્તિ] કર્મને હણે છે. [તસ્માત્ તુ] તેથી
[ધ્યાનમ્ એવ] ધ્યાન જ [હિ] ખરેખર [ઉત્તમાર્થસ્ય] ઉત્તમાર્થનું [પ્રતિક્રમણમ્] પ્રતિક્રમણ
છે.

ટીકા:-અહીં (આ ગાથામાં), નિશ્ચય-ઉત્તમાર્થપ્રતિક્રમણનું સ્વરૂપ કહ્યું છે.

જિનેશ્વરના માર્ગમાં મુનિઓની સલ્લેખનાના વખતે, બેતાલીસ આચાર્યો વડે, જેનું નામ
ઉત્તમાર્થપ્રતિક્રમણ છે તે આપવામાં આવતું હોવાને લીધે, દેહત્યાગ વ્યવહારથી ધર્મ છે.
નિશ્ચયથી-નવ અર્થોમાં ઉત્તમ અર્થ આત્મા છે; સચ્ચિદાનંદમય કારણસમયસારસ્વરૂપ એવા તે
આત્મામાં જે તપોધનો સ્થિત રહે છે, તે તપોધનો નિત્ય મરણભીરુ છે; તેથી જ તેઓ કર્મનો
વિનાશ કરે છે. માટે અધ્યાત્મભાષાએ, પૂર્વોક્ત *ભેદકરણ વિનાનું, ધ્યાન અને ધ્યેયના વિકલ્પો
રહિત, નિરવશેષપણે અંતર્મુખ જેનો આકાર છે એવું અને સકળ ઇન્દ્રિયોથી અગોચર નિશ્ચય-
પરમશુક્લધ્યાન જ નિશ્ચય-ઉત્તમાર્થપ્રતિક્રમણ છે એમ જાણવું.

વળી, નિશ્ચય-ઉત્તમાર્થપ્રતિક્રમણ સ્વાત્માશ્રિત એવાં નિશ્ચયધર્મધ્યાન અને
નિશ્ચયશુક્લધ્યાનમય હોવાથી અમૃતકુંભસ્વરૂપ છે; વ્યવહાર-ઉત્તમાર્થ પ્રતિક્રમણ
વ્યવહારધર્મધ્યાનમય હોવાથી વિષકુંભસ્વરૂપ છે.

* ભેદકરણ = ભેદ કરવા તે; ભેદ પાડવા તે.

તથા ચોક્તં સમયસારે-

“ પઢિકમણં પઢિસરણં પરિહારો ધારણા ણિયત્તી ય ।
ણિંદા ગરહા સોહી અદ્ધવિહો હોઝ વિસકુંભો ।। ”

તથા ચોક્તં સમયસારવ્યાખ્યાયામ્-

(વસંતતિલકા)

“ યત્ર પ્રતિક્રમણમેવ વિષં પ્રણીતં
તત્રાપ્રતિક્રમણમેવ સુધા કુતઃ સ્યાત્ ।
તત્કિં પ્રમાદ્યતિ જનઃ પ્રપતન્નધોઽધઃ
કિં નોર્ધ્વમૂર્ધ્વમધિરોહતિ નિષ્પ્રમાદઃ ।। ”

એવી રીતે (શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત) શ્રી સમયસારમાં (૩૦૬મી ગાથા દ્વારા)
કહ્યું છે કે:-

“ [ગાથાર્થ:-] ^૧પ્રતિક્રમણ, ^૨પ્રતિસરણ, ^૩પરિહાર, ^૪ધારણા, ^૫નિવૃત્તિ, ^૬નિંદા, ^૭ગર્હા
અને ^૮શુદ્ધિ-એ આઠ પ્રકારનો વિષકુંભ છે. ”

વળી એવી રીતે શ્રી સમયસારની (અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવકૃત આત્મખ્યાતિ નામની) ટીકામાં
(૧૮૯ મા શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

“ [શ્લોકાર્થ:-] (અરે ! ભાઈ,) જ્યાં પ્રતિક્રમણને જ વિષ કહ્યું છે, ત્યાં
અપ્રતિક્રમણ અમૃત ક્યાંથી હોય ? (અર્થાત્ ન જ હોય.) તો પછી માણસો નીચે નીચે પડતા
થકા પ્રમાદી કાં થાય છે ? નિષ્પ્રમાદી થયા થકા ઊંચે ઊંચે કાં ચડતા નથી ? ”

-
૧. પ્રતિક્રમણ = કરેલા દોષોનું નિરાકરણ કરવું તે
 ૨. પ્રતિસરણ = સમ્યક્ત્વાદિ ગુણોમાં પ્રેરણા
 ૩. પરિહાર = મિથ્યાત્વરાગાદિ દોષોનું નિવારણ
 ૪. ધારણા = પંચનમસ્કારાદિ મંત્ર, પ્રતિમા વગેરે બાહ્ય દ્રવ્યોના આલંબન વડે ચિત્તને સ્થિર કરવું તે
 ૫. નિવૃત્તિ = બાહ્ય વિષયકષાયાદિ ઇચ્છામાં વર્તતા ચિત્તને પાછું વાળવું તે
 ૬. નિંદા = આત્મસાક્ષીએ દોષોનું પ્રગટ કરવું તે
 ૭. ગર્હા = ગુરુસાક્ષીએ દોષોનું પ્રગટ કરવું તે
 ૮. શુદ્ધિ = દોષ થતાં પ્રાયશ્ચિત્ત લઈને વિશુદ્ધિ કરવી તે

૧૭૪]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

તથા હિ-

(મન્દાક્રાંતા)

આત્મધ્યાનાદપરમખિલં ઘોરસંસારમૂલં
ધ્યાનધ્યેયપ્રમુખસુતપઃકલ્પનામાત્રરમ્યમ્ ।
બુદ્ધ્યા ધીમાન્ સહજપરમાનન્દપીયૂષપૂરે
નિર્મજ્જન્તં સહજપરમાત્માનમેકં પ્રપેદે ॥ ૧૨૩ ॥

**જ્ઞાણણિલીનો સાહુ પરિચાગં કુણ્ઙ સવ્વદોસાણં ।
તમ્હા દુ જ્ઞાણમેવ હિ સવ્વદિચારસ્સ પઢિકમણં ॥ ૧૩ ॥**

**ધ્યાનનિલીનઃ સાધુઃ પરિત્યાગં કરોતિ સર્વદોષાણામ્ ।
તસ્માત્તુ ધ્યાનમેવ હિ સર્વાતિચારસ્ય પ્રતિક્રમણમ્ ॥ ૧૩ ॥**

અત્ર ધ્યાનમેકમુપાદેયમિત્યુક્તમ્ ।

વળી (આ ૯૨મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે):-

[**શ્લોકાર્થ:-**] આત્મધ્યાન સિવાયનું બીજું બધું ઘોર સંસારનું મૂળ છે, (અને) ધ્યાન-ધ્યેયાદિક સુતપ (અર્થાત્ ધ્યાન, ધ્યેય વગેરેના વિકલ્પવાળું શુભ તપ પણ) કલ્પનામાત્ર રમ્ય છે;-આવું જાણીને ધીમાન (-બુદ્ધિમાન પુરુષ) સહજ પરમાનંદરૂપી પીયૂષના પૂરમાં ડૂબતા (-લીન થતા) એવા સહજ પરમાત્માનો એકનો આશ્રય કરે છે. ૧૨૩.

**રહી ધ્યાનમાં તલ્લીન, છોડે સાધુ દોષ સમસ્તને;
તે કારણે બસ ધ્યાન સૌ અતિચારનું પ્રતિક્રમણ છે. ૯૩.**

અન્યાર્થ:-[ધ્યાનનિલીનઃ] ધ્યાનમાં લીન [સાધુઃ] સાધુ [સર્વદોષાણામ્] સર્વ દોષોનો [પરિત્યાગં] પરિત્યાગ [કરોતિ] કરે છે; [તસ્માત્ તુ] તેથી [ધ્યાનમ્ એવ] ધ્યાન જ [હિ] ખરેખર [સર્વાતિચારસ્ય] સર્વ અતિચારનું [પ્રતિક્રમણમ્] પ્રતિક્રમણ છે.

ટીકા:-અહીં (આ ગાથામાં), ધ્યાન એક ઉપાદેય છે એમ કહ્યું છે.

કશ્ચિત્ પરમજિનયોગીશ્વરઃ સાધુઃ અત્યાસન્નભવ્યજીવઃ અધ્યાત્મભાષયોક્ત-
સ્વાત્માશ્રિતનિશ્ચયધર્મધ્યાનનિલીનઃ નિર્ભેદરૂપેણ સ્થિતઃ, અથવા સકલક્રિયાકાંડાડંબર-
વ્યવહારનયાત્મકભેદકરણધ્યાનધ્યેયવિકલ્પનિર્મુક્તનિખિલકરણગ્રામાગોચરપરમતત્ત્વશુદ્ધાન્ત-
સ્તત્ત્વવિષયભેદકલ્પનાનિરપેક્ષનિશ્ચયશુક્લધ્યાનસ્વરૂપે તિષ્ઠતિ ચ, સ ચ
નિરવશેષેણાન્તર્મુખતયા પ્રશસ્તાપ્રશસ્તસમસ્તમોહરાગદ્વેષાણાં પરિત્યાગં કરોતિ, તસ્માત્
સ્વાત્માશ્રિતનિશ્ચયધર્મ- શુક્લધ્યાનદ્વિતયમેવ સર્વાતિચારાણાં પ્રતિક્રમણમિતિ ।

(અનુષ્ટુપ્)

શુક્લધ્યાનપ્રદીપોડયં યસ્ય ચિત્તાલયે બભૌ ।

સ યોગી તસ્ય શુદ્ધાત્મા પ્રત્યક્ષો ભવતિ સ્વયમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

જે કોઈ પરમજિનયોગીશ્વર સાધુ-અતિ-આસન્નભવ્ય જીવ, અધ્યાત્મભાષાએ પૂર્વોક્ત
સ્વાત્માશ્રિત નિશ્ચયધર્મધ્યાનમાં લીન થયો થકો અભેદરૂપે સ્થિત રહે છે, અથવા સકલ
ક્રિયાકાંડના આડંબર વિનાનું અને વ્યવહારનયાત્મક *ભેદકરણ તથા ધ્યાન-ધ્યેયના વિકલ્પ
વિનાનું, સમસ્ત ઈન્દ્રિયસમૂહથી અગોચર એવું જે પરમ તત્ત્વ-શુદ્ધ અંતઃતત્ત્વ, તે સંબંધી
ભેદકલ્પનાથી *નિરપેક્ષ નિશ્ચયશુક્લધ્યાનસ્વરૂપે સ્થિત રહે છે, તે (સાધુ) નિરવશેષપણે
અંતર્મુખ હોવાથી પ્રશસ્ત-અપ્રશસ્ત સમસ્ત મોહરાગદ્વેષનો પરિત્યાગ કરે છે; તેથી (એમ સિદ્ધ
થયું કે) સ્વાત્માશ્રિત એવાં જે નિશ્ચયધર્મધ્યાન અને નિશ્ચયશુક્લધ્યાન, તે બે ધ્યાન જ સર્વ
અતિચારોનું પ્રતિક્રમણ છે.

[હવે આ ૯૩ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] આ શુક્લધ્યાનરૂપી દીપક જેના મનોમંદિરમાં પ્રકાશ્યો, તે યોગી છે;
તેને શુદ્ધ આત્મા સ્વયં પ્રત્યક્ષ હોય છે. ૧૨૪.

૧ ભેદકરણ = ભેદ કરવા તે; ભેદ પાડવા તે. [સમસ્ત ભેદકરણ-ધ્યાન-ધ્યેયના વિકલ્પ સુદ્ધા-
વ્યવહારનયસ્વરૂપ છે.]

૨ નિરપેક્ષ = ઉદાસીન; નિઃસ્પૃહ; અપેક્ષા વિનાનું. [નિશ્ચયશુક્લધ્યાન શુદ્ધ અંતઃતત્ત્વ સંબંધી
ભેદોની કલ્પનાથી પણ નિરપેક્ષ છે.]

**પડિકમણનામધેયે સુત્તે જહ વણિદં પડિક્કમણં ।
તહ ણચ્ચા જો ભાવઙ્ગ તસ્સ તદા હોદિ પડિક્કમણં ॥ ૧૪ ॥**

**પ્રતિક્રમણનામધેયે સૂત્રે યથા વર્ણિતં પ્રતિક્રમણમ્ ।
તથા જ્ઞાત્વા યો ભાવયતિ તસ્ય તદા ભવતિ પ્રતિક્રમણમ્ ॥ ૧૪ ॥**

અત્ર વ્યવહારપ્રતિક્રમણસ્ય સફલત્વમુક્તમ્ ।

યથા હિ નિર્યાપકાચાર્યૈઃ સમસ્તાગમસારાસારવિચારચારુચાતુર્યગુણકદમ્બકૈઃ પ્રતિક્રમણાભિધાનસૂત્રે દ્રવ્યશ્રુતરૂપે વ્યાવર્ણિતમતિવિસ્તરેણ પ્રતિક્રમણં, તથા જ્ઞાત્વા જિનનીતિમલંઘયન્ ચારુચરિત્રમૂર્તિઃ સકલસંયમભાવનાં કરોતિ, તસ્ય મહામુનેર્બાહ્યપ્રપંચવિમુક્તસ્ય પંચેન્દ્રિયપ્રસરવર્જિત ગાત્રમાત્રપરિગ્રહસ્ય પરમગુરુચરણસ્મરણાસક્તચિત્તસ્ય તદા પ્રતિક્રમણં ભવતીતિ ।

**પ્રતિક્રમણનામક સૂત્રમાં જ્યમ વર્ણવ્યું પ્રતિક્રમણને
ત્યમ જાણી ભાવે ભાવના, તેને તદા પ્રતિક્રમણ છે. ૯૪**

અન્યાર્થ:-[પ્રતિક્રમણનામધેયે] પ્રતિક્રમણ નામના [સૂત્રે] સૂત્રમાં [યથા] જે પ્રમાણે [પ્રતિક્રમણમ્] પ્રતિક્રમણ [વર્ણિતં] વર્ણવવામાં આવ્યું છે [તથા જ્ઞાત્વા] તે પ્રમાણે જાણીને [યઃ] જે [ભાવયતિ] ભાવે છે, [તસ્ય] તેને [તદા] ત્યારે [પ્રતિક્રમણમ્ ભવતિ] પ્રતિક્રમણ છે.

ટીકા:-અહીં, વ્યવહારપ્રતિક્રમણનું સફળપણું કહ્યું છે (અર્થાત્ દ્રવ્યશ્રુતાત્મક પ્રતિક્રમણસૂત્રમાં વર્ણવેલા પ્રતિક્રમણને સાંભળીને-જાણીને, સકળ સંયમની ભાવના કરવી તે જ વ્યવહારપ્રતિક્રમણનું સફળપણું-સાર્થકપણું છે એમ આ ગાથામાં કહ્યું છે).

સમસ્ત આગમના સારાસારનો વિચાર કરવામાં સુંદર ચાતુર્ય તેમ જ ગુણસમૂહના ધરનાર નિર્યાપક આચાર્યોએ જે પ્રમાણે દ્રવ્યશ્રુતરૂપ પ્રતિક્રમણનામક સૂત્રમાં પ્રતિક્રમણને અતિ વિસ્તારથી વર્ણવ્યું છે, તે પ્રમાણે જાણીને જિનનીતિને અણઉલ્લંઘ્ય તો થકો જે સુંદરચારિત્રમૂર્તિ મહામુનિ સકળ સંયમની ભાવના કરે છે, તે મહામુનિને-કે જે (મહામુનિ) બાહ્ય પ્રપંચથી વિમુખ છે, પંચેન્દ્રિયના ફેલાવ રહિત દેહમાત્ર જેને પરિગ્રહ છે અને પરમ ગુરુનાં ચરણોના સ્મરણમાં આસક્ત જેનું ચિત્ત છે, તેને-ત્યારે (તે કાળે) પ્રતિક્રમણ છે.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

પરમાર્થ-પ્રતિક્રમણ અધિકાર

[૧૭૭

(ઇંદ્રવજ્રા)

નિર્યાપકાચાર્યનિરુક્તિયુક્તા-
મુક્તિં સદાકર્ણ્ય ચ યસ્ય ચિત્તમ્ ।
સમસ્તચારિત્રનિકેતનં સ્યાત્
તસ્મૈ નમઃ સંયમધારિણેઽસ્મૈ ॥ ૧૨૫ ॥

(વસંતતિલકા)

યસ્ય પ્રતિક્રમણમેવ સદા મુમુક્ષો-
ર્નાસ્ત્યપ્રતિક્રમણમપ્યણુમાત્રમુચ્ચૈઃ ।
તસ્મૈ નમઃ સકલસંયમભૂષણાય
શ્રીવીરનન્દિમુનિનામધરાય નિત્યમ્ ॥ ૧૨૬ ॥

इति

સુકવિજનપયોજમિત્રપંચેન્દ્રિયપ્રસરવર્જિતગાત્રમાત્રપરિગ્રહશ્રીપદ્મપ્રભમલધારિદેવ-વિરચિતાયાં
નિયમસારવ્યાખ્યાયાં તાત્પર્યવૃત્તૌ નિશ્ચયપ્રતિક્રમણાધિકારઃ પંચમઃ શ્રુતસ્કન્ધઃ ॥

[હવે આ પરમાર્થ-પ્રતિક્રમણ અધિકારની છેલ્લી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર
મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ બે શ્લોક કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] નિર્યાપક આચાર્યોની નિરુક્તિ (-વ્યાખ્યા) સહિત (પ્રતિક્રમણાદિ
સંબંધી) કથન સદા સાંભળીને જેનું ચિત્ત સમસ્ત ચારિત્રનું નિકેતન (-ધામ) બને છે, તે આ
સંયમધારીને નમસ્કાર હો. ૧૨૫.

[**શ્લોકાર્થ:-**] મુમુક્ષુ એવા જેમને (-મોક્ષાર્થી એવા જે વીરનંદી મુનિને) સદા
પ્રતિક્રમણ જ છે અને અણુમાત્ર પણ અપ્રતિક્રમણ બિલકુલ નથી, તે સકલસંયમરૂપી ભૂષણના
ધરનાર શ્રી વીરનંદી નામના મુનિને નિત્ય નમસ્કાર હો. ૧૨૬.

આ રીતે, સુકવિજનરૂપી કમળોને માટે જેઓ સૂર્ય સમાન છે અને પાંચ ઇન્દ્રિયોના ફેલાવ
રહિત દેહમાત્ર જેમને પરિગ્રહ હતો એવા શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ વડે રચાયેલી નિયમસારની
તાત્પર્યવૃત્તિ નામની ટીકામાં (અર્થાત્ શ્રીમદ્ભગવત્-કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત શ્રી નિયમસાર
પરમાગમની નિર્ગ્થ મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવવિરચિત તાત્પર્યવૃત્તિ નામની ટીકામાં)
નિશ્ચય-પ્રતિક્રમણ અધિકાર નામનો પાંચમો શ્રુતસ્કંધ સમાપ્ત થયો.

卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐
 卐 -६- 卐
 卐 निश्चय-प्रत्याभ्यान अधિકार 卐
 卐 卐
 卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐

अथेदानीं सकलप्रव्रज्यासाम्राज्यविजयवैजयन्तीपृथुलदंडमंडनायमानसकलकर्म-
निर्जराहेतुभूतनिःश्रेयसनिःश्रेणीभूतमुक्तिभामिनीप्रथमदर्शनोपायनीभूतनिश्चयप्रत्याख्यानाधिका-
रः कथ्यते । तद्यथा-

अत्र सूत्रावतारः ।

मोत्तूण सयलजप्पमप्पागयसुहमसुहवारणं किच्चा ।
अप्पाणं जो झायदि पच्चक्खाणं हवे तस्स ॥ ९५ ॥

मुक्त्वा सकलजल्पमनागतशुभाशुभनिवारणं कृत्वा ।
आत्मानं यो ध्यायति प्रत्याख्यानं भवेत्तस्य ॥ ९५ ॥

હવે નીચે પ્રમાણે નિશ્ચય-પ્રત્યાખ્યાન અધિકાર કહેવામાં આવે છે-કે જે નિશ્ચય-પ્રત્યાખ્યાન સકળ પ્રવ્રજ્યારૂપ સામ્રાજ્યની વિજય-ઘજાના વિશાળ દંડની શોભા સમાન છે, સમસ્ત કર્મોની નિર્જરાના હેતુભૂત છે, મોક્ષની સીડી છે અને મુક્તિરૂપી સ્ત્રીના પ્રથમ દર્શનની ભેટ છે.

અહીં ગાથાસૂત્રનું અવતરણ કરવામાં આવે છે:

પરિત્યાગી જલ્પ સમસ્તને, ભાવી શુભાશુભ વારીને,
જે જીવ ધ્યાવે આત્મને, પચખાણ છે તે જીવને. ૯૫.

અન્યાર્થ:-[સકલજલ્પમ્] સમસ્ત જલ્પને (-વચનવિસ્તારને) [મુક્ત્વા] છોડીને અને [અનાગતશુભાશુભનિવારણં] અનાગત શુભ-અશુભનું નિવારણ [કૃત્વા] કરીને [યઃ]

નિશ્ચયનયપ્રત્યાખ્યાનસ્વરૂપાખ્યાનમેતત્ ।

અત્ર વ્યવહારનયાદેશાત્ મુનયો ભુક્ત્વા દૈનં દૈનં પુનર્યોગ્યકાલપર્યન્તં પ્રત્યા-
દિષ્ટાન્નપાનખાદ્યલેહ્યરુચયઃ, એતદ્ વ્યવહારપ્રત્યાખ્યાનસ્વરૂપમ્ । નિશ્ચયનયતઃ પ્રશસ્તા-
પ્રશસ્તસમસ્તવચનરચનાપ્રપંચપરિહારેણ શુદ્ધજ્ઞાનભાવનાસેવાપ્રસાદાદભિનવશુભાશુભ-
દ્રવ્યભાવકર્મણાં સંવરઃ પ્રત્યાખ્યાનમ્ । યઃ સદાન્તર્મુખપરિણત્યા પરમકલાધારમત્યપૂર્વમાત્માનં
ધ્યાયતિ તસ્ય નિત્યં પ્રત્યાખ્યાનં ભવતીતિ ।

તથા ચોક્તં સમયસારે-

“ સવ્વે ભાવે જમ્હા પચ્ચક્ખાઈ પરે તિ ણાદૂણં ।
તમ્હા પચ્ચક્ખાણં ણાણં ણિયમા મુણેયવ્વં । ”

જે [આત્માનં] આત્માને [ધ્યાયતિ] ધ્યાવે છે, [તસ્ય] તેને [પ્રત્યાખ્યાનં] પ્રત્યાખ્યાન
[ભવેત્] છે.

ટીકા:-આ, નિશ્ચયનયના પ્રત્યાખ્યાનના સ્વરૂપનું કથન છે.

અહીં એમ કહ્યું છે કે-વ્યવહારનયના કથનથી, મુનિઓ દિને દિને ભોજન કરીને પછી
યોગ્ય કાળ પર્યંત અન્ન, પાન ખાદ્ય અને લેહ્યની રુચિ છોડે છે; આ વ્યવહાર-પ્રત્યાખ્યાનનું
સ્વરૂપ છે. નિશ્ચયનયથી, પ્રશસ્ત-અપ્રશસ્ત સમસ્ત વચનરચનાના *પ્રપંચના પરિહાર વડે
શુદ્ધજ્ઞાનભાવનાની સેવાના પ્રસાદ દ્વારા જે નવાં શુભાશુભ દ્રવ્યકર્મોનો તેમ જ ભાવકર્મોનો સંવર
થવો તે પ્રત્યાખ્યાન છે. જે સદા અંતર્મુખ પરિણમનથી પરમ કળાના આધારરૂપ અતિ-અપૂર્વ
આત્માને ધ્યાવે છે, તેને નિત્ય પ્રત્યાખ્યાન છે.

એવી રીતે (શ્રીમદ્ભગવત્કુંડાચાર્યદેવપ્રણીત) શ્રી સમયસારમાં (૩૪ મી ગાથા દ્વારા)
કહ્યું છે કે:-

“ [ગાથાર્થ:-] ‘ પોતાના સિવાય સર્વ પદાર્થો પર છે ’ એમ જાણીને પ્રત્યાખ્યાન કરે
છે-ત્યાગે છે, તેથી પ્રત્યાખ્યાન જ્ઞાન જ છે (અર્થાત્ પોતાના જ્ઞાનમાં ત્યાગરૂપ અવસ્થા તે જ
પ્રત્યાખ્યાન છે) એમ નિયમથી જાણવું. ”

* પ્રપંચ = વિસ્તાર. (અનેક પ્રકારની સમસ્ત વચનરચનાને છોડીને શુદ્ધ જ્ઞાનને ભાવવાથી-તે
ભાવનાના સેવનની કૃપાથી-ભાવકર્મોનો અને દ્રવ્યકર્મોનો સંવર થાય છે.)

૧૮૦]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

તથા સમયસારખ્યાખ્યાયાં ચ-

(આર્યા)

“ પ્રત્યાખ્યાય ભવિષ્યત્કર્મ સમસ્તં નિરસ્તસંમોહઃ ।
આત્મનિ ચૈતન્યાત્મનિ નિષ્કર્મણિ નિત્યમાત્મના વર્તે ॥ ”

તથા હિ-

(મંદાક્રાંતા)

સમ્યગ્દૃષ્ટિસ્ત્યજતિ સકલં કર્મનોકર્મજાતં
પ્રત્યાખ્યાનં ભવતિ નિયતં તસ્ય સંજ્ઞાનમૂર્તેઃ ।
સચ્ચારિત્રાણ્યઘકુલહરાણ્યસ્ય તાનિ સ્યુરુચ્ચૈઃ
તં વંદેહં ભવપરિભવક્લેશનાશાય નિત્યમ્ ॥ ૧૨૭ ॥

**કેવલનાણસહાવો કેવલદંસણસહાવસુહમઙ્ગો ।
કેવલસત્તિસહાવો સો હં ઇદિ ચિંતણ ણાણી ॥ ૧૬ ॥**

એવી રીતે સમયસારની (અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવકૃત આત્મખ્યાતિ નામની) ટીકામાં પણ (૨૨૮ માં શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

“ [શ્લોકાર્થ:-] (પ્રત્યાખ્યાન કરનાર જ્ઞાની કહે છે કે-) ભવિષ્યના સમસ્ત કર્મને પચખીને (-ત્યાગીને), જેનો મોહ નષ્ટ થયો છે એવો હું નિષ્કર્મ (અર્થાત્ સર્વ કર્મોથી રહિત) ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મામાં આત્માથી જ (-પોતાથી જ) નિરંતર વર્તું છું. ”

વળી (આ ૯૫ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભ-મલધારિદેવ શ્લોક કહે છે):-

[શ્લોકાર્થ:-] જે સમ્યગ્દૃષ્ટિ સમસ્ત કર્મ-નોકર્મના સમૂહને છોડે છે, તે સમ્યજ્ઞાનની મૂર્તિને હંમેશાં પ્રત્યાખ્યાન છે અને તેને પાપસમૂહનો નાશ કરનારાં એવાં સત્-ચારિત્રો અતિશયપણે છે. ભવ-ભવના કલેશનો નાશ કરવા માટે તેને હું નિત્ય વંદું છું. ૧૨૭.

**કેવલદરશ, કેવલવીરજ, કેવલજ્ઞાનસ્વભાવી છે,
વળી સૌખ્યમય છે જેહ તે હું-એમ જ્ઞાની ચિંતવે. ૯૬.**

**કેવલજ્ઞાનસ્વભાવઃ કેવલદર્શનસ્વભાવઃ સુખમયઃ ।
કેવલશક્તિસ્વભાવઃ સોહમિતિ ચિંતયેત્ જ્ઞાની ॥ ૧૬ ॥**

અનન્તચતુષ્ટયાત્મકનિજાત્મધ્યાનોપદેશોપન્યાસોયમ્ ।

સમસ્તબાહ્યપ્રપંચવાસનાવિનિર્મુક્તસ્ય નિરવશેષેણાન્તર્મુખસ્ય પરમતત્ત્વજ્ઞાનિનો જીવસ્ય શિક્ષા પ્રોક્તા । કથંકારમ્, ? સાઘનિધનામૂર્તાતીન્દ્રિયસ્વભાવશુદ્ધસદ્ભૂતવ્યવહારેણ, શુદ્ધસ્પર્શરસગંધવર્ણનામાધારભૂતશુદ્ધપુદ્ગલપરમાણુવત્કેવલજ્ઞાનકેવલદર્શનકેવલસુખકેવલ-શક્તિયુક્તપરમાત્મા યઃ સોહમિતિ ભાવના કર્તવ્યા જ્ઞાનિનેતિ; નિશ્ચયેન સહજજ્ઞાનસ્વરૂપોહમ્, સહજદર્શનસ્વરૂપોહમ્, સહજચારિત્રસ્વરૂપોહમ્, સહજચિચ્છક્તિસ્વરૂપોહમ્, ઇતિ ભાવના કર્તવ્યા ચેતિ-

તથા ચોક્તમેકત્વસપ્તતૌ-

અન્યયાર્થઃ:-[કેવલજ્ઞાનસ્વભાવઃ] કેવળજ્ઞાનસ્વભાવી, [કેવલદર્શનસ્વભાવઃ] કેવળદર્શનસ્વભાવી, [સુખમયઃ] સુખમય અને [કેવલશક્તિસ્વભાવઃ] કેવળશક્તિસ્વભાવી [સઃ અહમ] તે હું છું-[ઇતિ] એમ [જ્ઞાની] જ્ઞાની [ચિંતયેત્] ચિંતવે છે.

ટીકા:-આ, અનંતચતુષ્ટયાત્મક નિજ આત્માના ધ્યાનના ઉપદેશનું કથન છે.

સમસ્ત બાહ્ય પ્રપંચની વાસનાથી વિમુક્ત, નિરવશેષપણે અંતર્મુખ પરમતત્ત્વજ્ઞાની જીવને શિખામણ દેવામાં આવી છે. કયા પ્રકારે? આ પ્રકારે:-સાદિ-અનંત અમૂર્ત અતીન્દ્રિયસ્વભાવવાળા શુદ્ધસદ્ભૂતવ્યવહારથી, શુદ્ધ સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણના આધારભૂત શુદ્ધ પુદ્ગલ-પરમાણુની માફક, જે કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન, કેવળસુખ અને કેવળશક્તિયુક્ત પરમાત્મા તે હું છું એમ જ્ઞાનીએ ભાવના કરવી; અને નિશ્ચયથી, હું સહજજ્ઞાનસ્વરૂપ છું, હું સહજદર્શનસ્વરૂપ છું, હું સહજચારિત્રસ્વરૂપ છું અને હું સહજચિત્શક્તિસ્વરૂપ છું એમ ભાવના કરવી.

એવી રીતે એકત્વસપ્તતિમાં (-શ્રી પદ્મનંદી-આચાર્યવરકૃત પદ્મનંદિપંચવિંશતિના એકત્વસપ્તતિ નામના અધિકારમાં ૨૦ મા શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

૧૮૨]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

(અનુષ્ટુપ)

“ કેવલજ્ઞાનદક્ષૌણ્યસ્વભાવં તત્પરં મહઃ ।
તત્ર જ્ઞાતે ન કિં જ્ઞાતં દૃષ્ટે દૃષ્ટં શ્રુતે શ્રુતમ્ ॥ ”

તથા હિ-

(માલિની)

જયતિ સ પરમાત્મા કેવલજ્ઞાનમૂર્તિઃ
સકલવિમલદષ્ટિઃ શાશ્વતાનંદરૂપઃ ।
સહજપરમચિચ્છક્ત્યાત્મકઃ શાશ્વતોયં
નિખિલમુનિજનાનાં ચિત્તપંકેજહંસઃ ॥ ૧૨૮ ॥

**ણિયભાવં ણવિ મુચ્ચઙ્ગ પરભાવં ણેવ ગેણ્હણ કેઙ્ગ ।
જાણદિ પસ્સદિ સવ્વં સો હં ઇદિ ચિંતણ ણાણી ॥ ૧૭ ॥**

**નિજભાવં નાપિ મુંચતિ પરભાવં નૈવ ગૃહ્ણતિ કમપિ ।
જાનાતિ પશ્યતિ સર્વં સોહમિતિ ચિંતયેદ્ જ્ઞાની ॥ ૧૭ ॥**

“ [શ્લોકાર્થ:-] તે પરમ તેજ કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન અને કેવળસૌખ્યસ્વભાવી છે. તે જાણતાં શું ન જાણ્યું? તે દેખતાં શું ન દેખ્યું? તેનું શ્રવણ કરતાં શું ન શ્રવણ કર્યું? ”

વળી (આ ૯૬ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભ-મલધારિદેવ શ્લોક કહે છે):-

[શ્લોકાર્થ:-] સમસ્ત મુનિજનોના હૃદયકમળનો હંસ એવો જે આ શાશ્વત, કેવળજ્ઞાનની મૂર્તિરૂપ, સકલવિમળ દષ્ટિમય (-સર્વથા નિર્મળ દર્શનમય), શાશ્વત આનંદરૂપ, સહજ પરમ ચૈતન્યશક્તિમય પરમાત્મા તે જયવંત છે. ૧૨૮.

**નિજભાવને છોડે નહીં, પરભાવ કંઈ પણ નવ ગ્રહે,
જાણે-જુએ જે સર્વ, તે હું-એમ જ્ઞાની ચિંતવે. ૯૭.**

અન્યથાર્થ:-[નિજભાવં] જે નિજભાવને [ન અપિ મુંચતિ] છોડતો નથી, [કમ્ અપિ પરભાવં] કાંઈ પણ પરભાવને [ન એવ ગૃહ્ણતિ] ગ્રહતો નથી, [સર્વં] સર્વને [જાનાતિ

અત્ર પરમભાવનાભિમુખસ્ય જ્ઞાનિનઃ શિક્ષણમુક્તમ્ ।

યસ્તુ કારણપરમાત્મા સકલદુરિતવીરવૈરિસેનાવિજયવૈજયન્તીલુંટાકં ત્રિકાલ-નિરાવરણનિરંજનનિજપરમભાવં ક્વચિદપિ નાપિ મુંચતિ, પંચવિધસંસારપ્રવૃદ્ધિકારણં વિભાવપુદ્ગલદ્રવ્યસંયોગસંજાતં રાગાદિપરભાવં નૈવ ગૃહ્ણતિ, નિશ્ચયેન નિજનિરાવરણપરમબોધેન નિરંજનસહજજ્ઞાનસહજદૃષ્ટિસહજશીલાદિસ્વભાવધર્માણામાધારાધેયવિકલ્પનિર્મુક્તમપિ સદામુક્તં સહજમુક્તિભામિનીસંભોગસંભવપરતાનિલયં કારણપરમાત્માનં જ્ઞાનાતિ, તથાવિધ-સહજાવલોકેન પશ્યતિ ચ, સ ચ કારણસમયસારોહમિતિ ભાવના સદા કર્તવ્યા સમ્યગ્જ્ઞાનિભિરિતિ ।

તથા ચોક્તં શ્રીપૂજ્યપાદસ્વામિભિઃ-

પશ્યતિ] જાણે-દેખે છે, [સઃ અહમ્] તે હું છું-[ઇતિ] એમ [જ્ઞાની] જ્ઞાની [ચિંતયેત્] ચિંતવે છે.

ટીકા:-અહીં, પરમ ભાવનાની સંમુખ એવા જ્ઞાનીને શિખામણ દીધી છે.

જે કારણપરમાત્મા (૧) સમસ્ત પાપરૂપી બહાદુર શત્રુસેનાની વિજય-ધજાને લૂંટનારા, ત્રિકાળ-નિરાવરણ, નિરંજન, નિજ પરમભાવને ક્યારેય છોડતો નથી; (૨) પંચવિધ (-પાંચ પરાવર્તનરૂપ) સંસારની વૃદ્ધિના કારણભૂત, *વિભાવપુદ્ગલદ્રવ્યના સંયોગથી જનિત રાગાદિપરભાવને ગ્રહતો નથી; અને (૩) નિરંજન સહજજ્ઞાન-સહજદૃષ્ટ-સહજચારિત્રાદિ સ્વભાવધર્મોના આધાર-આધેય સંબંધી વિકલ્પો રહેત, સદા મુક્ત તથા સહજ મુક્તિરૂપી સ્ત્રીના સંભોગથી ઉત્પન્ન થતા સૌખ્યના સ્થાનભૂત-એવા *કારણપરમાત્માને નિશ્ચયથી નિજ નિરાવરણ પરમજ્ઞાન વડે જાણે છે અને તે પ્રકારના સહજ અવલોકન વડે (-સહજ નિજ નિરાવરણ પરમદર્શન વડે) દેખે છે; તે કારણસમયસાર હું છું-એમ સમ્યગ્જ્ઞાનીઓએ સદા ભાવના કરવી.

એવી રીતે શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામીએ (સમાધિતંત્રમાં ૨૦મા શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

* રાગાદિપરભાવની ઉત્પત્તિમાં પુદ્ગલકર્મ નિમિત્ત બને છે.

* કારણપરમાત્મા ‘પોતે આધાર છે અને સ્વભાવધર્મો આધેય છે’ એવા વિકલ્પો વિનાનો છે, સદા મુક્ત છે અને મુક્તિસુખનું રહેઠાણ છે.

૧૮૪]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

(અનુષ્ટુપ)

“ યદગ્રાહ્યં ન ગૃહ્ણાતિ ગૃહીતં નાપિ મુંચતિ ।
જાનાતિ સર્વથા સર્વં તત્ત્વસંવેદ્યમસ્મ્યહમ્ ॥ ”

તથા હિ-

(વસંતતિલકા)

આત્માનમાત્મનિ નિજાત્મગુણાદયમાત્મા
જાનાતિ પશ્યતિ ચ પંચમભાવમેકમ્ ।
તત્યાજ નૈવ સહજં પરભાવમન્યં
ગૃહ્ણાતિ નૈવ ખલુ પૌદ્ગલિકં વિકારમ્ ॥ ૧૨૯ ॥

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

મત્સ્વાન્તં મયિ લગ્નમેતદનિશં ચિન્માત્રચિંતામણા-
વન્યદ્રવ્યકૃતાગ્રહોદ્ભવમિમં મુક્ત્વાધુના વિગ્રહમ્ ।
તચ્ચિત્રં ન વિશુદ્ધપૂર્ણસહજજ્ઞાનાત્મને શર્મણે
દેવાનામમૃતાશનોદ્ભવરુચિં જ્ઞાત્વા કિમન્યાશને ॥ ૧૩૦ ॥

“ [શ્લોકાર્થ:-] જે અગ્રાહ્યને (-નહિ ગ્રહવાયોગ્યને) ગ્રહતું નથી તેમ જ ગૃહીતને (-ગ્રહેલાને, શાશ્વત સ્વભાવને) છોડતું નથી, સર્વને સર્વ પ્રકારે જાણે છે, તે સ્વસંવેદ (તત્ત્વ) હું છું. ”

વળી (આ ૯૭ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ ચાર શ્લોક કહે છે):-

[શ્લોકાર્થ:-] આત્મા આત્મામાં નિજ આત્મિક ગુણોથી સમૃદ્ધ આત્માને-એક પંચમભાવને-જાણે છે અને દેખે છે; તે સહજ એક પંચમભાવને એણે છોડ્યો નથી જ અને અન્ય એવા પરભાવને-કે જે ખરેખર પૌદ્ગલિક વિકાર છે તેને-એ ગ્રહતો નથી જ. ૧૨૯.

[શ્લોકાર્થ:-] અન્ય દ્રવ્યનો *આગ્રહ કરવાથી ઉત્પન્ન થતા આ *વિગ્રહને હવે છોડીને, વિશુદ્ધ-પૂર્ણ-સહજજ્ઞાનાત્મક સૌખ્યની પ્રાપ્તિ અર્થે, મારું આ નિજ અંતર

* આગ્રહ = પકડ; લાગ્યા રહેવું તે; ગ્રહણ.

* વિગ્રહ = (૧) રાગદ્વેષાદિ કલહ; (૨) શરીર.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

નિર્દ્વન્દ્વં નિરુપદ્રવં નિરુપમં નિત્યં નિજાત્મોદ્ભવં
નાન્યદ્રવ્યવિભાવનોદ્ભવમિદં શર્મામૃતં નિર્મલમ્ ।
પીત્વા યઃ સુકૃતાત્મકઃ સુકૃતમપ્યેતદ્વિહાયાધુના
પ્રાપ્નોતિ સ્ફુટમદ્વિતીયમતુલં ચિન્માત્રચિંતામણિમ્ ॥ ૧૩૧ ॥

(આર્યા)

કો નામ વક્તિ વિદ્વાન્ મમ ચ પરદ્રવ્યમેતદેવ સ્યાત્ ।
નિજમહિમાનં જાનન્ ગુરુચરણસમર્ચનાસમુદ્ભૂતમ્ ॥ ૧૩૨ ॥

**પયડિદ્વિદિઅણુભાગપ્પદેસબંધેહિં વજ્જિદો અપ્પા ।
સો હં ઇદિ ચિંતિજ્જો તત્થેવ ય કુણદિ થિરભાવં ॥ ૧૮ ॥**

મારામાં-ચૈતન્યમાત્ર-ચિંતામણિમાં નિરંતર લાગ્યું છે-તેમાં આશ્ચર્ય નથી, કારણ કે અમૃતભોજનજનિત સ્વાદને જાણીને દેવોને અન્ય ભોજનથી શું પ્રયોજન છે? (જેમ અમૃતભોજનના સ્વાદને જાણીને દેવોનું દિલ અન્ય ભોજનમાં લાગતું નથી, તેમ જ્ઞાનાત્મક સૌખ્યને જાણીને અમારું દિલ તે સૌખ્યના નિધાન ચૈતન્યમાત્ર-ચિંતામણિ સિવાય બીજે કયાંય લાગતું નથી.) ૧૩૦.

[**શ્લોકાર્થ:-**] દ્વંદ્વ રહિત, ઉપદ્રવ રહિત, ઉપમા રહિત, નિત્ય, નિજ આત્માથી ઉત્પન્ન થતા, અન્ય દ્રવ્યની વિભાવનાથી (-અન્ય દ્રવ્યો સંબંધી વિકલ્પો કરવાથી) નહિ ઉત્પન્ન થતા- એવા આ નિર્મળ સુખામૃતને પીને (-એ સુખામૃતના સ્વાદ પાસે સુકૃત પણ દુઃખરૂપ લાગવાથી), જે જીવ *સુકૃતાત્મક છે તે હવે એ સુકૃતને પણ છોડીને અદ્વિતીય અતુલ ચૈતન્યમાત્ર-ચિંતામણિને સ્ફુટપણે (-પ્રગટપણે) પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૩૧.

[**શ્લોકાર્થ:-**] ગુરુચરણોના *સમર્ચનથી ઉત્પન્ન થયેલા નિજ મહિમાને જાણતો કોણ વિદ્વાન 'આ પરદ્રવ્ય મારું છે' એમ કહે? ૧૩૨.

**પ્રકૃતિ-સ્થિતિ-પરદેશ-અનુભવબંધ વિરહિત જીવ જે
હું તે જ હું-ત્યમ ભાવતો, તેમાં જ તે સ્થિરતા કરે. ૯૮.**

૧ સુકૃતાત્મક = સુકૃતવાળો; શુભકૃત્યવાળો; પુણ્યકર્મવાળો; શુભ ભાવવાળો.

૨ સમર્ચન = સમ્યક્ અર્ચન; સમ્યક્ પૂજન; સમ્યક્ ભક્તિ.

૧૮૬]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

પ્રકૃતિસ્થિત્યનુભાગપ્રદેશબંધૈર્વિવર્જિત આત્મા ।
સોહમિતિ ચિંતયન્ તત્રૈવ ચ કરોતિ સ્થિરભાવમ્ ॥ ૧૮ ॥

અત્ર બન્ધનિર્મુક્તમાત્માનં ભાવયેદિતિ ભવ્યસ્ય શિક્ષણમુક્તમ્ ।

શુભાશુભમનોવાકાકર્મભિઃ પ્રકૃતિપ્રદેશબંધૌ સ્યાતામ્; ચતુર્ભિઃ કષાયૈઃ
સ્થિત્યનુભાગબન્ધૌ સ્તઃ; એભિશ્ચતુર્ભિર્બન્ધૈર્નિર્મુક્તઃ સદાનિરુપાધિસ્વરૂપો હ્યાત્મા સોહમિતિ
સમ્યગ્જ્ઞાનિના નિરન્તરં ભાવના કર્તવ્યેતિ ।

(મંદાક્રાંતા)

પ્રેક્ષાવદ્ભિઃ સહજપરમાનંદચિદ્રૂપમેકં
સંગ્રાહ્યં તૈર્નિરુપમમિદં મુક્તિસામ્રાજ્યમૂલમ્ ।
તસ્માદુચ્ચૈસ્ત્વમપિ ચ સખે મદ્વચઃસારમસ્મિન્
શ્રુત્વા શીઘ્રં કુરુ તવ મતિં ચિદ્વચમત્કારમાત્રે ॥ ૧૩૩ ॥

અન્યાર્થ:-[પ્રકૃતિસ્થિત્યનુભાગપ્રદેશબંધૈઃ વિવર્જિતઃ] પ્રકૃતિબંધ, સ્થિતિબંધ,
અનુભાગબંધ અને પ્રદેશબંધ રહિત [આત્મા] જે આત્મા [સઃ અહમ્] તે હું છું- [ઇતિ] એમ
[ચિંતયન્] ચિંતવતો થકો, (જ્ઞાની) [તત્ર એવ ચ] તેમાં જ [સ્થિરભાવં કરોતિ] સ્થિરભાવ
કરે છે.

ટીકા:-અહીં (-આ ગાથામાં), બંધરહિત આત્માને ભાવવો-એમ ભવ્યને શિખામણ
દીધી છે.

શુભાશુભ મનવચનકાયસંબંધી કર્મોથી પ્રકૃતિબંધ અને પ્રદેશબંધ થાય છે; ચાર કષાયોથી
સ્થિતિબંધ અને અનુભાગબંધ થાય છે; આ ચાર બંધો રહિત સદા નિરુપાધિસ્વરૂપ જે આત્મા
તે હું છું-એમ સમ્યગ્જ્ઞાનીએ નિરંતર ભાવના કરવી.

[હવે આ ૮૮ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે:]

[શ્લોકાર્થ:-] જે મુક્તિસામ્રાજ્યનું મૂળ છે એવા આ નિરુપમ, સહજપરમા-નંદવાળા
ચિદ્રૂપને (-ચૈતન્યના સ્વરૂપને) એકને ડાહ્યા પુરુષોએ સમ્યક્ પ્રકારે ગ્રહણું યોગ્ય છે; તેથી, હે
મિત્ર! તું પણ મારા ઉપદેશના સારને સાંભળીને, તુરત જ ઉગ્રપણે આ ચૈતન્યચમત્કારમાત્ર
પ્રત્યે તારું વલણ કર. ૧૩૩.

**મમત્તિં પરિવજ્જામિ ણિમ્મમત્તિમુવટ્ઠિદો ।
આલંબણં ચ મે આદા અવસેસં ચ વોસરે ॥ ૧૧ ॥**

**મમત્વં પરિવર્જયામિ નિર્મમત્વમુપસ્થિતઃ ।
આલમ્બનં ચ મે આત્મા અવશેષં ચ વિસૃજામિ ॥ ૧૧ ॥**

અત્ર સકલવિભાવસંન્યાસવિધિઃ પ્રોક્તઃ ।

કમનીયકામિનીકાંચનપ્રભૃતિસમસ્તપરદ્રવ્યગુણપર્યાયેષુ મમકારં સંત્યજામિ । પરમો-
પેક્ષાલક્ષણલક્ષિતે નિર્મમકારાત્મનિ આત્મનિ સ્થિત્વા હ્યાત્માનમવલમ્બ્ય ચ
સંસૃતિપુરંધ્રિકાસંભોગસંભવસુખદુઃખાદ્યનેકવિભાવપરિણતિં પરિહરામિ ।

તથા ચોક્તં શ્રીમદમૃતચંદ્રસૂરિભિઃ-

**પરિવર્જ્યું છું હું મમત્વ, નિર્મમ ભાવમાં સ્થિત હું રહું;
અવલંબું છું મુજ આત્મને, અવશેષ સર્વ હું પરિહરું. ૯૯.**

અન્યયાર્થઃ:-[મમત્વં] હું મમત્વને [પરિવર્જયામિ] પરિવર્જ્યું છું અને [નિર્મમત્વમ્]
નિર્મમત્વમાં [ઉપસ્થિતઃ] સ્થિત રહું છું; [આત્મા] આત્મા [મે] મારું [આલમ્બનં ચ]
આલંબન છે [અવશેષં ચ] અને બાકીનું [વિસૃજામિ] હું તજું છું.

ટીકા:-અહીં સકળ વિભાવના સંન્યાસની (-ત્યાગની) વિધિ કહી છે.

સુંદર કામિની, ^૧કાંચન વગેરે સમસ્ત પરદ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયો પ્રત્યે મમકારને હું તજું છું.
પરમોપેક્ષાલક્ષણથી લક્ષિત ^૨નિર્મમકારાત્મક આત્મામાં સ્થિત રહીને અને આત્માને અવલંબીને,
^૩સંસૃતિરૂપી સ્ત્રીના સંભોગથી ઉત્પન્ન સુખદુઃખાદિ અનેક વિભાવરૂપ પરિણતિને હું પરિહરું છું.

એવી રીતે (આચાર્યદેવ) શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રસૂરિએ (શ્રી સમયસારની આત્મખ્યાતિ
નામની ટીકામાં ૧૦૪મા શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

૧. કાંચન = સુવર્ણ; ધન.

૨. નિર્મમકારાત્મક = નિર્મમત્વમય; નિર્મમત્વસ્વરૂપ. (નિર્મમત્વનું લક્ષણ પરમ ઉપેક્ષા છે.)

૩. સંસૃતિ = સંસાર

૧૮૮]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

(શિખરિણી)

“ નિષિદ્ધે સર્વસ્મિન્ સુકૃતદુરિતે કર્મણિ કિલ
પ્રવૃત્તે નૈષ્કર્મ્યે ન ખલુ મુનયઃ સંત્યશરણાઃ ।
તદા જ્ઞાને જ્ઞાનં પ્રતિચરિતમેષાં હિ શરણં
સ્વયં વિદંત્યેતે પરમમમૃતં તત્ર નિરતાઃ ॥ ”

તથા હિ-

(માલિની)

અથ નિયતમનોવાક્કાયકૃત્સ્નેન્દ્રિયેચ્છો
ભવવનધિસમુત્થં મોહયાદઃસમૂહમ્ ।
કનકયુવતિવાંચ્છામપ્યહં સર્વશક્ત્યા
પ્રબલતરવિશુદ્ધધ્યાનમય્યા ત્યજામિ ॥ ૧૩૪ ॥

**આદા ખુ મજ્ઝ ણાણે આદા મે દંસણે ચરિત્તે ય ।
આદા પચ્ચક્ખાણે આદા મે સંવરે જોગે ॥ ૧૦૦ ॥**

“ [શ્લોકાર્થ:-] શુભ આચરણરૂપ કર્મ અને અશુભ આચરણરૂપ કર્મ-એવા સમસ્ત કર્મનો નિષેધ કરવામાં આવતાં અને એ રીતે નિષ્કર્મ અવસ્થા પ્રવર્તતાં, મુનિઓ કાંઈ અશરણ નથી; (કારણ કે) જ્યારે નિષ્કર્મ અવસ્થા (નિવૃત્તિ-અવસ્થા) પ્રવર્તે છે ત્યારે જ્ઞાનમાં આચરણ કરતું-રમણ કરતું-પરિણમતું જ્ઞાન જ તે મુનિઓને શરણ છે; તેઓ તે જ્ઞાનમાં લીન થયા થકા પરમ અમૃતને પોતે અનુભવે છે-આસ્વાદે છે. ”

વળી (આ ૮૮ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે):-

[શ્લોકાર્થ:-] મન-વચન-ક્રિયા સંબંધી અને સમસ્ત ઇન્દ્રિયો સંબંધી ઇચ્છાનું જેણે *નિયંત્રણ કર્યું છે એવો હું હવે ભવસાગરમાં ઉત્પન્ન થતા મોહરૂપી જળચર પ્રાણીઓના સમૂહને તેમ જ કનક અને યુવતીની વાંછાને અતિપ્રબળ-વિશુદ્ધધ્યાનમયી સર્વ શક્તિથી તજું છું. ૧૩૪.

**મુજ જ્ઞાનમાં આત્મા ખરે, દર્શન-ચરિતમાં આત્મા,
પચખાણમાં આત્મા જ, સંવર-યોગમાં પણ આત્મા. ૧૦૦.**

* નિયંત્રણ કરવું = સંયમન કરવું; કાબૂ મેળવવો.

આત્મા ખલુ મમ જ્ઞાને આત્મા મે દર્શને ચરિત્રે ચ ।
આત્મા પ્રત્યાખ્યાને આત્મા મે સંવરે યોગે ॥ ૧૦૦ ॥

અત્ર સર્વત્રાત્મોપાદેય ઇત્યુક્તઃ ।

અનાદ્યનિધનામૂર્તાતીન્દ્રિયસ્વભાવશુદ્ધસહજસૌખ્યાત્મા હ્યાત્મા । સ ખલુ સહજ-
શુદ્ધજ્ઞાનચેતનાપરિણતસ્ય મમ સમ્યગ્જ્ઞાને ચ, સ ચ પ્રાંચિતપરમપંચમગતિપ્રાપ્તિહેતુ-
ભૂતપંચમભાવભાવનાપરિણતસ્ય મમ સહજસમ્યગ્દર્શનવિષયે ચ, સાક્ષાન્નિર્વાણપ્રાપ્ત્યુપાય-
સ્વસ્વરૂપાવિચલસ્થિતિરૂપસહજપરમચારિત્રપરિણતર્તમ સહજચારિત્રેઽપિ સ પરમાત્મા સદા
સંનિહિતશ્ચ, સ ચાત્મા સદાસન્નસ્થઃ શુભાશુભપુણ્યપાપસુખદુઃખાનાં ષણ્ણાં
સકલસંન્યાસાત્મકનિશ્ચયપ્રત્યાખ્યાને ચ મમ ભેદવિજ્ઞાનિનઃ પરદ્રવ્યપરાઙ્મુખસ્ય
પંચેન્દ્રિયપ્રસરવર્જિતગાત્રમાત્રપરિગ્રહસ્ય, મમ સહજવૈરાગ્યપ્રાસાદશિખરશિખામણેઃ
સ્વરૂપગુણસ્ય પાપાટવીપાવકસ્ય શુભાશુભસંવરયોશ્ચ,

અન્યયાર્થઃ:-[ખલુ] ખરેખર [મમ જ્ઞાને] મારા જ્ઞાનમાં [આત્મા] આત્મા છે, [મે
દર્શને] મારા દર્શનમાં [ચ] તથા [ચરિત્રે] ચારિત્રમાં [આત્મા] આત્મા છે, [પ્રત્યાખ્યાને]
મારા પ્રત્યાખ્યાનમાં [આત્મા] આત્મા છે, [મે સંવરે યોગે] મારા સંવરમાં તથા યોગમાં
(-શુદ્ધોપયોગમાં) [આત્મા] આત્મા છે.

ટીકા:-અહીં (-આ ગાથામાં), સર્વત્ર આત્મા ઉપાદેય (-ગ્રહણ કરવા-યોગ્ય) છે એમ
કહ્યું છે.

આત્મા ખરેખર અનાદિ-અનંત, અમૂર્ત, અતીન્દ્રિયસ્વભાવવાળો, શુદ્ધ, સહજસૌખ્યાત્મક
છે. સહજ શુદ્ધ જ્ઞાનચેતનારૂપે પરિણમેલો જે હું તેના (અર્થાત્ મારા) સમ્યગ્જ્ઞાનમાં ખરેખર તે
(આત્મા) છે; પૂજિત પરમ પંચમગતિની પ્રાપ્તિના હેતુભૂત પંચમભાવની ભાવનારૂપે પરિણમેલો
જે હું તેના સહજ સમ્યગ્દર્શનવિષયે (અર્થાત્ મારા સહજ સમ્યગ્દર્શનમાં) તે (આત્મા) છે;
સાક્ષાત્ નિર્વાણપ્રાપ્તિના ઉપાયભૂત, નિજ સ્વરૂપમાં અવિચળ સ્થિતિરૂપ સહજ-
પરમચારિત્રપરિણતિવાળો જે હું તેના (અર્થાત્ મારા) સહજ ચારિત્રમાં પણ તે પરમાત્મા સદા
સંનિહિત (-નિકટ) છે; ભેદવિજ્ઞાની, પરદ્રવ્યથી પરાઙ્મુખ અને પંચેન્દ્રિયના ફેલાવ રહિત
દેહમાત્રપરિગ્રહવાળો જે હું તેના નિશ્ચયપ્રત્યાખ્યાનમાં-કે જે (નિશ્ચયપ્રત્યાખ્યાન) શુભ, અશુભ,
પુણ્ય, પાપ, સુખ અને દુઃખ એ છના સકળસંન્યાસસ્વરૂપ છે (અર્થાત્ એ છ વસ્તુઓના સંપૂર્ણ
ત્યાગસ્વરૂપ છે) તેમાં-તે આત્મા સદા આસન્ન (-નિકટ) રહેલો છે; સહજ વૈરાગ્યરૂપી મહેલના
શિખરનો શિખામણિ, સ્વરૂપગુપ્ત અને પાપરૂપી અટવીને બાળવા

૧૯૦]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

અશુભોપયોગપરાઙ્મુખસ્ય શુભોપયોગેઽપ્યુદાસીનપરસ્ય સાક્ષાચ્છુદ્ધોપયોગાભિમુખસ્ય મમ
પરમાગમમકરંદનિષ્યન્દિમુખપદ્મપ્રભસ્ય શુદોપયોગેઽપિ ચ સ પરમાત્મા સનાતનસ્વભાવ-
ત્વાત્તિષ્ઠતિ ।

તથા ચોક્તમેકત્વસપ્તતૌ-

(અનુષ્ટુભ્)

“ તદેકં પરમં જ્ઞાનં તદેકં શુચિ દર્શનમ્ ।
ચારિત્રં ચ તદેકં સ્યાત્ તદેકં નિર્મલં તપઃ ॥

(અનુષ્ટુભ્)

નમસ્યં ચ તદેવૈકં તદેવૈકં ચ મંગલમ્ ।
ઉત્તમં ચ તદેવૈકં તદેવ શરણં સતામ્ ॥

(અનુષ્ટુભ્)

આચારશ્ચ તદેવૈકં તદેવાવશ્યકક્રિયા ।
સ્વાધ્યાયસ્તુ તદેવૈકમપ્રમત્તસ્ય યોગિનઃ ॥ ”

માટે પાવક સમાન જે હું તેના શુભાશુભસંવરમાં (તે પરમાત્મા છે), તથા અશુભોપયોગથી
પરાઙ્મુખ, શુભોપયોગ પ્રત્યે પણ ઉદાસીનતાવાળો અને સાક્ષાત્ શુદ્ધોપયોગની સંમુખ જે હું-
પરમાગમરૂપી પુષ્પરસ જેના મુખમાંથી ઝરે છે એવો પદ્મપ્રભ-તેના શુદ્ધોપયોગમાં પણ તે
પરમાત્મા રહેલો છે કારણ કે તે (પરમાત્મા) સનાતન સ્વભાવવાળો છે.

એવી રીતે એકત્વસપ્તતિમાં (-શ્રી પદ્મનંદી-આચાર્યવરકૃત પદ્મનંદિપંચવિંશતિકાના
એકત્વસપ્તતિ નામના અધિકારમાં ૩૯, ૪૦ ને ૪૧ માં શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

“ [શ્લોકાર્થ:-] તે જ એક (-તે ચૈતન્યજ્યોતિ જ એક) પરમ જ્ઞાન છે, તે જ
એક પવિત્ર દર્શન છે, તે જ એક ચારિત્ર છે અને તે જ એક નિર્મળ તપ છે.

[શ્લોકાર્થ:-] સત્પુરુષોને તે જ એક નમસ્કારયોગ્ય છે, તે જ એક મંગળ છે, તે જ
એક ઉત્તમ છે અને તે જ એક શરણ છે.

[શ્લોકાર્થ:-] અપ્રમત્ત યોગીને તે જ એક આચાર છે, તે જ એક આવશ્યક ક્રિયા
છે અને તે જ એક સ્વાધ્યાય છે. ”

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

નિશ્ચય-પ્રત્યાખ્યાન અધિકાર

[૧૮૧

તથા હિ-

(માલિની)

મમ સહજસુદૃષ્ટૌ શુદ્ધબોધે ચરિત્રે
સુકૃતદુરિતકર્મદ્વન્દ્વસંન્યાસકાલે ।
ભવતિ સ પરમાત્મા સંવરે શુદ્ધયોગે
ન ચ ન ચ ભુવિ કોઽપ્યન્યોસ્તિ મુક્તયૈ પદાર્થઃ ॥ ૧૩૫ ॥

(પૃથ્વી)

ઋચિચ્છસતિ નિર્મલં ઋચન નિર્મલાનિર્મલં
ઋચિત્પુનરનિર્મલં ગહનમેવમજ્ઞસ્ય યત્ ।
તદેવ નિજબોધદીપનિહતાધમૂછાયકં
સતાં હૃદયપદ્મસદ્ધનિ ચ સંસ્થિતં નિશ્ચલમ્ ॥ ૧૩૬ ॥

**एगो य मरदि जीवो एगो य जीवदि सयं ।
एगस्स जादि मरणं एगो सिज्झदि णीरओ ॥ १०१ ॥**

વળી (આ ૧૦૦ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ બે શ્લોક કહે છે):-

[**શ્લોકાર્થ:-**] મારા સહજ સમ્યગ્દર્શનમાં, શુદ્ધ જ્ઞાનમાં, ચારિત્રમાં, સુકૃત અને દુષ્કૃતરૂપી કર્મદ્વન્દ્વના સંન્યાસકાળમાં (અર્થાત્ પ્રત્યાખ્યાનમાં), સંવરમાં અને શુદ્ધ યોગમાં (-શુદ્ધોપયોગમાં) તે પરમાત્મા જ છે (અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શનાદિ બધાંયનો આશ્રય-અવલંબન શુદ્ધાત્મા જ છે); મુક્તિની પ્રાપ્તિ માટે જગતમાં બીજો કોઈ પણ પદાર્થ નથી, નથી. ૧૩૫.

[**શ્લોકાર્થ:-**] જે ક્યારેક નિર્મળ દેખાય છે, ક્યારેક નિર્મળ તેમ જ અનિર્મળ દેખાય છે, વળી ક્યારેક અનિર્મળ દેખાય છે અને તેથી અજ્ઞાનીને માટે જે ગહન છે, તે જ-કે જેણે નિજજ્ઞાનરૂપી દીપક વડે પાપતિમિરને નષ્ટ કર્યું છે તે (આત્મ-તત્ત્વ) જ-સત્પુરુષોના હૃદયકમળરૂપી ઘરમાં નિશ્ચળપણે સંસ્થિત છે. ૧૩૬.

**જીવ એકલો જ મરે, સ્વયં જીવ એકલો જન્મે અરે !
જીવ એકનું નીપજે મરણ, જીવ એકલો સિદ્ધિ લહે. ૧૦૧.**

૧૮૨]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

एकश्च म्रियते जीवः एकश्च जीवति स्वयम् ।
एकस्य जायते मरणं एकः सिध्यति नीरजाः ॥ ३०१ ॥

इह हि संसारावस्थायां मुक्तौ च निःसहायो जीव इत्युक्तः ।

નિત્યમરણે તદ્વવમરણે ચ સહાયમન્તરેણ વ્યવહારતશ્ચૈક એવ મ્રિયતે; સાદિ-
સનિધનમૂર્તિવિજાતીયવિભાવવ્યંજનનરનારકાદિપર્યાયોત્પત્તૌ ચાસન્નગતાનુપચરિતા-
સદ્ભૂતવ્યવહારનયાદેશેન સ્વયમેવોજ્જીવત્યેવ। સર્વૈર્બંધુભિઃ પરિરક્ષ્યમાણસ્યાપિ મહાબલ-
પરાક્રમસ્યૈકસ્ય જીવસ્યાપ્રાર્થિતમપિ સ્વયમેવ જાયતે મરણમ્; એક એવ પરમગુરુ-
પ્રસાદાસાદિતસ્વાત્માશ્રયનિશ્ચયશુદ્ધધ્યાનબલેન સ્વાત્માનં ધ્યાત્વા નીરજાઃ સન્ સદ્યો નિર્વાતિ ।

તથા ચોક્તમ્-

અન્યયાર્થઃ:-[જીવઃ એકઃ ચ] જીવ એકલો [મ્રિયતે] મરે છે [ચ] અને [સ્વયમ્
એકઃ] સ્વયં એકલો [જીવતિ] જન્મે છે; [એકસ્ય] એકલાનું [મરણં જાયતે] મરણ થાય છે
અને [એકઃ] એકલો [નીરજાઃ] રજ રહિત થયો થકો [સિધ્યતિ] સિદ્ધ થાય છે.

ટીકાઃ:-અહીં (-આ ગાથામાં), સંસારાવસ્થામાં અને મુક્તિમાં જીવ નિઃસહાય છે એમ
કહ્યું છે.

નિત્ય મરણમાં (અર્થાત્ સમયે સમયે થતા આયુર્કર્મના નિષેકોના ક્ષયમાં) અને તે ભવ
સંબંધી મરણમાં, (બીજા કોઈની) સહાય વિના વ્યવહારથી (જીવ) એકલો જ મરે છે; તથા
સાદિ-સાંત મૂર્તિક વિજાતીયવિભાવવ્યંજનપર્યાયરૂપ નર-નારકાદિપર્યાયોની ઉત્પત્તિમાં, આસન્ન-
અનુપચરિત-અસદ્ભૂત-વ્યવહારનયના કથનથી (જીવ એકલો જ) સ્વયમેવ જન્મે છે. સર્વ
બંધુજનોથી રક્ષણ કરવામાં આવતું હોવા છતાં પણ, મહાબળપરાક્રમવાળા જીવનું એકલાનું જ,
અનિચ્છિત હોવા છતાં, સ્વયમેવ મરણ થાય છે; (જીવ) એકલો જ પરમ ગુરુના પ્રસાદથી પ્રાપ્ત
સ્વાત્માશ્રિત નિશ્ચયશુદ્ધધ્યાનના બળે નિજ આત્માને ધ્યાઈને રજ રહિત થયો થકો શીઘ્ર
નિર્વાણ પામે છે.

એવી રીતે (અન્યત્ર શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

(અનુષ્ઠુમ્)

“ સ્વયં કર્મ કરોત્યાત્મા સ્વયં તત્ફલમશ્નુતે ।
સ્વયં ભ્રમતિ સંસારે સ્વયં તસ્માદ્વિમુચ્યતે ॥ ”

ઉક્તં ચ શ્રીસોમદેવપંડિતદેવૈ:-

(વસંતતિલકા)

“ એકસ્ત્વમાવિશસિ જન્મનિ સંક્ષયે ચ
ભોક્તું સ્વયં સ્વકૃતકર્મફલાનુબન્ધમ્ ।
અન્યો ન જાતુ સુખદુઃખવિધૌ સહાયઃ
સ્વાજીવનાય મિલિતં વિટપેટકં તે ॥ ”

તથા હિ-

(મંદાક્રાંતા)

एको याति प्रबलदुरधाज्जन्म मृत्युं च जीवः
कर्मद्वन्द्वोद्भवफलमयं चारुसौख्यं च दुःखम् ।
भूयो भुङ्क्ते स्वसुखविमुखः सन् सदा तीव्रमोहा-
देकं तत्त्वं किमपि गुरुतः प्राप्य तिष्ठत्यमुष्मिन् ॥ १३७ ॥

“ [શ્લોકાર્થ:-] આત્મા સ્વયં કર્મ કરે છે, સ્વયં તેનું ફળ ભોગવે છે, સ્વયં સંસારમાં ભમે છે અને સ્વયં સંસારથી મુક્ત થાય છે. ”

વળી શ્રી સોમદેવપંડિતદેવે (યશસ્તિલકયંપૂજાવ્યમાં બીજા અધિકારની અંદર એકત્વાનુપ્રેક્ષા વર્ણવતાં ૧૧૮ માં શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

“ [શ્લોકાર્થ:-] પોતે કરેલા કર્મના ફળાનુબંધને સ્વયં ભોગવવા માટે તું એકલો જન્મમાં તેમ જ મૃત્યુમાં પ્રવેશે છે, બીજું કોઈ (સ્ત્રીપુત્રમિત્રાદિક) સુખ-દુઃખના પ્રકારોમાં બિલકુલ સહાયભૂત થતું નથી; પોતાની આજીવિકા માટે (માત્ર પોતાના સ્વાર્થ માટે સ્ત્રીપુત્રમિત્રાદિક) ઘુતારાઓની ટોળી તને મળી છે. ”

વળી (આ ૧૦૧ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે):-

[શ્લોકાર્થ:-] જીવ એકલો પ્રબળ દુષ્કૃતથી જન્મ અને મૃત્યુને પામે છે; જીવ એકલો સદા તીવ્ર મોહને લીધે સ્વસુખથી વિમુખ થયો થકો કર્મદ્વંદ્વજનિત ફળમય (-શુભ

**एगो मे सासदो अप्पा णाणदंसणलक्खणो ।
सेसा मे बाहिरा भावा सव्वे संजोगलक्खणा ॥ १०२ ॥**

**एको मे शाश्वत आत्मा ज्ञानदर्शनलक्षणः ।
शेषा मे बाह्या भावाः सर्वे संयोगलक्षणाः ॥ १०२ ॥**

एकत्वभावनापरिणतस्य सम्यग्ज्ञानिनो लक्षणकथनमिदम् ।

अखिलसंसृतिनन्दनतरुमूलालवालांभःपूरपरिपूर्णप्रणालिकावत्संस्थितकलेवरसंभव-
हेतुभूतद्रव्यभावकर्माभावादेकः, स एव निखिलक्रियाकांडाडंबरविविधविकल्पकोलाहल-
निर्मुक्तसहजशुद्धज्ञानचेतनामतीन्द्रियं भुंजानः सन् शाश्वतो भूत्वा ममोपादेयरूपेण तिष्ठति,
यस्त्रिकालनिरुपाधिस्वभावत्वात् निरावरणज्ञानदर्शनलक्षणलक्षितः कारणपरमात्मा; ये
शुभाशुभकर्मसंयोगसंभवाः शेषा बाह्याभ्यन्तरपरिग्रहाः, स्वस्वरूपा-

અને અશુભ કર્મનાં ફળરૂપ) સુંદર સુખ અને દુઃખને વારંવાર ભોગવે છે; જીવ એકલો ગુરુ
દ્વારા કોઈ એવા એક તત્ત્વને (-અવર્ણનીય પરમ ચૈતન્યતત્ત્વને) પામીને તેમાં સ્થિત રહે છે.
૧૩૭.

**મારો સુશાશ્વત એક દર્શનજ્ઞાનલક્ષણ જીવ છે;
બાકી બધા સંયોગલક્ષણ ભાવ મુજથી બાહ્ય છે. ૧૦૨.**

અન્યયાર્થ:-[જ્ઞાનદર્શનલક્ષણઃ] જ્ઞાનદર્શનલક્ષણવાળો [શાશ્વતઃ] શાશ્વત [એકઃ]
એક [આત્મા] આત્મા [મે] મારો છે; [શેષાઃ સર્વે] બાકીના બધા [સંયોગલક્ષણાઃ ભાવાઃ]
સંયોગલક્ષણવાળા ભાવો [મે બાહ્યાઃ] મારાથી બાહ્ય છે.

ટીકા:-એકત્વભાવનારૂપે પરિણમેલા સમ્યગ્જ્ઞાનીના લક્ષણનું આ કથન છે.

ત્રણે કાળે નિરુપાધિક સ્વભાવવાળો હોવાથી નિરાવરણ-જ્ઞાનદર્શનલક્ષણથી લક્ષિત એવો
જે કારણપરમાત્મા તે, સમસ્ત સંસારરૂપી નંદનવનનાં વૃક્ષોના મૂળ ફરતા કયારાઓમાં પાણી
ભરવા માટે જળપ્રવાહથી પરિપૂર્ણ ધોરિયા સમાન વર્તતું જે શરીર તેની ઉત્પત્તિમાં હેતુભૂત
દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મ વિનાનો હોવાથી એક છે, અને તે જ (કારણપરમાત્મા) સમસ્ત ક્રિયાકાંડના
આડંબરના વિવિધ વિકલ્પરૂપ કોલાહલથી રહિત સહજશુદ્ધ-જ્ઞાનચેતનાને અતીન્દ્રિયપણે ભોગવતો
થકો શાશ્વત રહીને મારા માટે ઉપાદેયપણે

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

નિશ્ચય-પ્રત્યાખ્યાન અધિકાર

[૧૮૫

દ્વાહ્યાસ્તે સર્વે; ઇતિ મમ નિશ્ચયઃ ।

(માલિની)

અથ મમ પરમાત્મા શાશ્વતઃ કશ્ચિદેકઃ
સહજપરમચિત્ત્વિન્તામણિર્નિત્યશુદ્ધઃ ।
નિરવધિનિજદિવ્યજ્ઞાનદગ્ધ્યાં સમૃદ્ધઃ
કિમિહ બહુવિકલ્પૈર્મે ફલં બાહ્યભાવૈઃ ॥ ૧૩૮ ॥

જં કિંચિ મે દુચ્ચરિત્તં સર્વં તિવિહેણ વોસરે ।
સામાઙ્યં તુ તિવિહં કરેમિ સર્વં ણિરાયારં ॥ ૧૦૩ ॥

યત્કિંચિન્મે દુશ્ચરિત્રં સર્વં ત્રિવિધેન વિસૃજામિ ।
સામાયિકં તુ ત્રિવિધં કરોમિ સર્વં નિરાકારમ્ ॥ ૧૦૩ ॥

આત્મગતદોષનિર્મુક્ત્યુપાયકથનમિદમ્ ।

રહે છે; જે શુભાશુભ કર્મના સંયોગથી ઉત્પન્ન થતા બાકીના બાહ્ય-અભ્યંતર પરિગ્રહો, તે બધા નિજ સ્વરૂપથી બાહ્ય છે.-આમ મારો નિશ્ચય છે.

[હવે આ ૧૦૨ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે:]

[શ્લોકાર્થ:-] અહો! મારો પરમાત્મા શાશ્વત છે, એક છે, સહજ પરમ ચૈતન્યચિંતામણિ છે, સદા શુદ્ધ છે અને અનંત નિજ દિવ્ય જ્ઞાનદર્શનથી સમૃદ્ધ છે. આમ છે તો પછી બહુ પ્રકારના બાહ્ય ભાવોથી મને શું ફળ છે? ૧૩૮.

જે કાંઈ પણ દુશ્ચરિત મુજ તે સર્વ હું ત્રિવિધે તજું;
કરું છું નિરાકાર જ સમસ્ત ચરિત્ર જે ત્રયવિધનું. ૧૦૩.

અન્વયાર્થ:-[મે] મારું [યત્ કિંચિત્] જે કાંઈ પણ [દુશ્ચરિત્ર] દુઃચારિત્ર [સર્વ] તે સર્વને હું [ત્રિવિધેન] ત્રિવિધે (મન-વચન-કાયાથી) [વિસૃજામિ] તજું છું [તુ] અને [ત્રિવિધં સામાયિકં] ત્રિવિધ જે સામાયિક (-ચારિત્ર) [સર્વ] તે સર્વને [નિરાકારં કરોમિ] નિરાકાર (-નિર્વિકલ્પ) કરું છું.

ટીકા:-આત્મગત દોષોથી મુક્ત થવાના ઉપાયનું આ કથન છે.

ભેદવિજ્ઞાનિનોડપિ મમ પરમતપોધનસ્ય પૂર્વસંચિતકર્મોદયબલાચારિત્રમોહોદયે સતિ યત્કિંચિદપિ દુશ્ચરિત્રં ભવતિ ચેત્તત્ સર્વ મનોવાક્કાયસંશુદ્ધયા સંત્યજામિ। સામાયિકશબ્દેન તાવચ્ચારિત્રમુક્તં સામાયિકછેદોપસ્થાપનપરિહારવિશુદ્ધયભિધાનભેદાત્ત્રિવિધમ્। અથવા જઘન્યરત્નત્રયમુત્કૃષ્ટં કરોમિ; નવપદાર્થપરદ્રવ્યશ્રદ્ધાનપરિજ્ઞાનાચરણસ્વરૂપં રત્નત્રયં સાકારં, તત્ સ્વસ્વરૂપશ્રદ્ધાનપરિજ્ઞાનાનુષ્ઠાનરૂપસ્વભાવરત્નત્રયસ્વીકારેણ નિરાકારં શુદ્ધં કરોમિ ઇત્યર્થઃ। કિં ચ, ભેદોપચારચારિત્રમ્ અભેદોપચારં કરોમિ, અભેદોપચારમ્ અભેદાનુપચારં કરોમિ ઇતિ ત્રિવિધં સામાયિકમુત્તરોત્તરસ્વીકારેણ સહજપરમતત્વાવિચલસ્થિતિરૂપસહજનિશ્ચયચારિત્રં, નિરાકારતત્ત્વનિરતત્વાત્રિરાકાર-ચારિત્રમિતિ।

તથા ચોક્તં પ્રવચનસારવ્યાખ્યાયામ્-

મને પરમ-તપોધનને, ભેદવિજ્ઞાની હોવા છતાં, પૂર્વસંચિત કર્મના ઉદયને લીધે ચારિત્રમોહનો ઉદય હોતાં જો કાંઈ પણ દુઃચારિત્ર હોય, તો તે સર્વને મન-વચન-ક્રિયાની સંશુદ્ધિથી હું સમ્યક્ પ્રકારે તજું છું. ‘સામાયિક’ શબ્દથી ચારિત્ર કહ્યું છે-કે જે (ચારિત્ર) સામાયિક, છેદોપસ્થાપન અને પરિહારવિશુદ્ધિ નામના ત્રણ ભેદોને લીધે ત્રણ પ્રકારનું છે. (હું તે ચારિત્રને નિરાકાર કરું છું.) અથવા હું જઘન્ય રત્નત્રયને ઉત્કૃષ્ટ કરું છું; નવ પદાર્થરૂપ પરદ્રવ્યનાં શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-આચરણસ્વરૂપ રત્નત્રય સાકાર (-સવિકલ્પ) છે, તેને નિજ સ્વરૂપનાં શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-અનુષ્ઠાનરૂપ સ્વભાવરત્નત્રયના સ્વીકાર (-અંગીકાર) વડે નિરાકાર-શુદ્ધ કરું છું, એમ અર્થ છે. વળી (બીજી રીતે કહીએ તો), હું ભેદોપચાર ચારિત્રને અભેદોપચાર કરું છું અને અભેદોપચાર ચારિત્રને અભેદાનુપચાર કરું છું-એમ ત્રિવિધ સામાયિકને (-ચારિત્રને) ઉત્તરોત્તર સ્વીકૃત (અંગીકૃત) કરવાથી સહજ પરમ તત્ત્વમાં અવિચળ સ્થિતિરૂપ સહજ નિશ્ચયચારિત્ર હોય છે-કે જે (નિશ્ચયચારિત્ર) નિરાકાર તત્ત્વમાં લીન હોવાથી નિરાકાર ચારિત્ર છે.

એવી રીતે શ્રી પ્રવચનસારની (અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવકૃત તત્ત્વદીપિકા નામની) ટીકામાં (૧૨મા શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

(વસંતતિલકા)

“ દ્રવ્યાનુસારિ ચરણં ચરણાનુસારિ
દ્રવ્યં મિથો દ્વયમિદં નનુ સવ્યપેક્ષમ્ ।
તસ્માન્મુમુક્ષુરધિરોહતુ મોક્ષમાર્ગં
દ્રવ્યં પ્રતીત્ય યદિ વા ચરણં પ્રતીત્ય ॥ ”

તથા હિ-

(અનુષ્ટુપ્)

ચિત્તત્વભાવનાસક્તમતયો યતયો યમમ્ ।
યતંતે યાતનાશીલયમનાશનકારણમ્ ॥ ૧૩૧ ॥

**સમ્મં મે સવ્વભૂદેસુ વેરં મજ્ઝં ણ કેણવિ ।
આસાણ વોસરિત્તા ણં સમાહિ પહિવજ્જણ ॥ ૧૦૪ ॥**

**સામ્યં મે સર્વભૂતેષુ વૈરં મહ્યં ન કેનચિત્ ।
આશામ્ ઉત્સૃજ્ય નૂનં સમાધિઃ પ્રતિપદ્યતે ॥ ૧૦૪ ॥**

“ [શ્લોકાર્થ:-] ચરણ દ્રવ્યાનુસાર હોય છે અને દ્રવ્ય ચરણાનુસાર હોય છે-એ રીતે તે બન્ને પરસ્પર અપેક્ષાસહિત છે; તેથી કાં તો દ્રવ્યનો આશ્રય કરીને અથવા તો ચરણનો આશ્રય કરીને મુમુક્ષુ (જ્ઞાની, મુનિ) મોક્ષમાર્ગમાં આરોહણ કરો. ”

વળી (આ ૧૦૩ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે):-

[શ્લોકાર્થ:-] જેમની બુદ્ધિ ચૈતન્યતત્ત્વની ભાવનામાં આસક્ત (રત, લીન) છે એવા યતિઓ યમમાં પ્રયત્નશીલ રહે છે (અર્થાત્ સંયમમાં સાવધાન રહે છે)-કે જે યમ (-સંયમ) યાતનાશીલ યમના (-દુઃખમય મરણના) નાશનું કારણ છે. ૧૩૮.

**સૌ ભૂતમાં સમતા મને, કો સાથ વેર મને નહીં;
આશા ખરેખર છોડીને પ્રાપ્તિ કરું છું સમાધિની. ૧૦૪.**

અન્યયાર્થ:-[સર્વભૂતેષુ] સર્વ જીવો પ્રત્યે [મે] મને [સામ્યં] સમતા છે, [મહ્યં]

इहान्तर्मुखस्य परमतपोधनस्य भावशुद्धिरुक्ता ।

विमुक्तसकलेन्द्रियव्यापारस्य मम भेदविज्ञानिष्वज्ञानिषु च समता; मित्रामित्र-
परिणतेरभावान्न मे केनचिज्जनेन सह वैरम्; सहजवैराग्यपरिणतेः न मे काप्याशा विद्यते;
परमसमरसीभावसनाथपरमसमाधिं प्रपद्येऽहमिति ।

तथा चोक्तं श्रीयोगीन्द्रदेवैः-

(वसंततिलका)

“ मुक्त्वा लसत्त्वमधिसत्त्वबलोपपन्नः
स्मृत्वा परां च समतां कुलदेवतां त्वम् ।
संज्ञानचक्रमिदमङ्गं गृहाण तूर्ण-
मज्ञानमन्त्रियुतमोहरिपूपमर्दि ।। ”

तथा हि-

મારે [કેનચિત્] કોઈ સાથે [વૈરં ન] વેર નથી; [નૂનમ્] ખરેખર [આશામ્ ઉત્સૃજ્ય]
આશાને છોડીને [સમાધિઃ પ્રતિપદ્યતે] હું સમાધિને પ્રાપ્ત કરું છું.

ટીકા:-અહીં (આ ગાથામાં) અંતર્મુખ પરમ-તપોધનની ભાવશુદ્ધિનું કથન છે.

જેણે સમસ્ત ઈન્દ્રિયોના વ્યાપારને છોડ્યો છે એવા મને ભેદવિજ્ઞાનીઓ તેમ જ
અજ્ઞાનીઓ પ્રત્યે સમતા છે; મિત્ર-અમિત્રરૂપ (મિત્રરૂપ કે શત્રુરૂપ) પરિણતિના અભાવને લીધે
મને કોઈ પ્રાણી સાથે વેર નથી; સહજ વૈરાગ્યપરિણતિને લીધે મને કોઈ પણ આશા વર્તતી
નથી; પરમ સમરસીભાવસંયુક્ત પરમ સમાધિનો હું આશ્રય કરું છું (અર્થાત્ પરમ સમાધિને
પ્રાપ્ત કરું છું).

એવી રીતે શ્રી યોગીન્દ્રદેવે (અમૃતાશીતિમાં ૨૧મા શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

“ [**શ્લોકાર્થ:-**] હે ભાઈ ! સ્વાભાવિક બળસંપન્ન એવો તું આળસ તજીને, ઉત્કૃષ્ટ
સમતારૂપી કુળદેવીને સ્મરીને, અજ્ઞાનમંત્રી સહિત મોહશત્રુનો નાશ કરનારા આ સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપી
ચક્રને શીઘ્ર ગ્રહણ કર. ”

વળી (આ ૧૦૪મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ બે શ્લોક કહે છે):-

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

નિશ્ચય-પ્રત્યાખ્યાન અધિકાર

[૧૯૯

(વસંતતિલકા)

મુક્ત્યજ્ઞનાલિમપુનર્ભવસૌખ્યમૂલં
દુર્ભાવનાતિમિરસંહતિચન્દ્રકીર્તિમ્ ।
સંભાવયામિ સમતામહમુચ્ચકૈસ્તાં
યા સંમતા ભવતિ સંયમિનામજસ્રમ્ ॥ ૧૪૦ ॥

(હરિણી)

જયતિ સમતા નિત્યં યા યોગિનામપિ દુર્લભા
નિજમુખસુખવાર્ધિપ્રસ્ફારપૂર્ણશશિપ્રભા ।
પરમયમિનાં પ્રવ્રજ્યાસ્ત્રીમનઃપ્રિયમૈત્રિકા
મુનિવરગણસ્યોચ્ચૈઃ સાલંક્રિયા જગતામપિ ॥ ૧૪૧ ॥

**ણિક્કસાયસ્સ દંતસ્સ સૂરસ્સ વવસાયિણો ।
સંસારભયમ્મીદસ્સ પચ્ચક્ખાણં સુહં હવે ॥ ૧૦૫ ॥**

**નિઃકષાયસ્ય દાન્તસ્ય શૂરસ્ય વ્યવસાયિનઃ ।
સંસારભયમ્મીતસ્ય પ્રત્યાખ્યાનં સુખં ભવેત્ ॥ ૧૦૫ ॥**

[**શ્લોકાર્થ:-**] જે (સમતા) મુક્તિસુંદરીની સખી છે, જે મોક્ષસૌખ્યનું મૂળ છે, જે દુર્ભાવનારૂપી તિમિરસમૂહને (હણવા) માટે ચંદ્રના પ્રકાશ સમાન છે અને જે સંયમીઓને નિરંતર સંમત છે, તે સમતાને હું અત્યંત ભાવું છું. ૧૪૦.

[**શ્લોકાર્થ:-**] જે યોગીઓને પણ દુર્લભ છે, જે નિજાભિમુખ સુખના સાગરમાં ભરતી લાવવા માટે પૂર્ણ ચંદ્રની પ્રભા (સમાન) છે, જે પરમ સંયમી-ઓની દીક્ષારૂપી સ્ત્રીના મનને વહાલી સખી છે અને જે મુનિવરોના સમૂહનું તેમ જ ત્રણ લોકનું પણ અતિશયપણે આભૂષણ છે, તે સમતા સદા જયવંત છે. ૧૪૧.

**અકષાય, ઉદમ્મી, દાન્ત છે, સંસારથી ભયભીત છે,
શૂરવીર છે, તે જીવને પચખાણ સુખમય હોય છે. ૧૦૫.**

અન્વયાર્થ:-[નિઃકષાયસ્ય] જે નિઃકષાય છે, [દાન્તસ્ય] * દાન્ત છે, [શૂરસ્ય] શૂરવીર છે, [વ્યવસાયિનઃ] વ્યવસાયી (-શુદ્ધતા પ્રત્યે ઉદમવંત) છે અને [સંસારભયમ્મીતસ્ય]

* દાન્ત = જેણે ઈંદ્રિયોનું દમન કર્યું હોય એવો; જેણે ઈંદ્રિયોનો વશ કરી હોય એવો; સંયમી.

નિશ્ચયપ્રત્યાખ્યાનયોગ્યજીવસ્વરૂપાખ્યાનમેતત્ ।

સકલકષાયકલંકપંકવિમુક્તસ્ય નિખિલેન્દ્રિયવ્યાપારવિજયોપાર્જિતપરમદાન્તરૂપસ્ય અખિલપરીષદમહાભટવિજયોપાર્જિતનિજશૂરગુણસ્ય નિશ્ચયપરમતપશ્ચરણનિરતશુદ્ધભાવસ્ય સંસારદુઃખભીતસ્ય વ્યવહારેણ ચતુરાહારવિવર્જનપ્રત્યાખ્યાનમ્ । કિં ચ પુનઃ વ્યવહારપ્રત્યાખ્યાનં કુદૃષ્ટેરપિ પુરુષસ્ય ચારિત્રમોહોદયહેતુભૂતદ્રવ્યભાવકર્મક્ષયોપશમેન ક્વચિત્ કદાચિત્ સંભવતિ । અત એવ નિશ્ચયપ્રત્યાખ્યાનં હિતમ્ અત્યાસન્નભવ્યજીવાનામ્; યતઃ સ્વર્ણનામધેયધરસ્ય પાષાણસ્યોપાદેયત્વં ન તથાંધપાષાણસ્યેતિ । તતઃ સંસારશરીરભોગનિર્વેગતા નિશ્ચયપ્રત્યાખ્યાનસ્ય કારણં, પુનર્ભાવિકાલે સંભાવિનાં નિખિલમોહરાગદ્વેષાદિવિવિધવિભાવાનાં પરિહારઃ પરમાર્થપ્રત્યાખ્યાનમ્, અથવાનાગતકાલોદ્ભવ

સંસારથી ભયભીત છે, તેને [સુખં પ્રત્યાખ્યાનં] સુખમય પ્રત્યાખ્યાન (અર્થાત્ નિશ્ચય પ્રત્યાખ્યાન) [ભવેત્] હોય છે.

ટીકા:-જે જીવ નિશ્ચયપ્રત્યાખ્યાનને યોગ્ય હોય એવા જીવના સ્વરૂપનું આ કથન છે.

જે સમસ્ત કષાયકલંકરૂપ કાદવથી વિમુક્ત છે, સર્વ ઈન્દ્રિયોના વ્યાપાર ઉપર વિજય મેળવ્યો હોવાથી જેણે પરમ દાન્તરૂપતા પ્રાપ્ત કરી છે, સકળ પરિષદરૂપી મહા સુખટોને જીત્યા હોવાથી જેણે નિજ શૂરગુણ પ્રાપ્ત કર્યો છે, નિશ્ચય-પરમ-તપશ્ચરણમાં ^૧ નિરત એવો શુદ્ધભાવ જેને વર્તે છે અને જે સંસારદુઃખથી ભયભીત છે, તેને (યથોચિત શુદ્ધતા સહિત) વ્યવહારથી ચાર આહારના ત્યાગરૂપ પ્રત્યાખ્યાન છે. પરંતુ (શુદ્ધતા વિનાનું) વ્યવહારપ્રત્યાખ્યાન તો કુદૃષ્ટિ (-મિથ્યાત્વી) પુરુષને પણ ચારિત્રમોહના ઉદયના હેતુભૂત દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મના ક્ષયોપશમ વડે ક્વચિત્ કદાચિત્ સંભવે છે. તેથી જ નિશ્ચયપ્રત્યાખ્યાન અતિ-આસન્નભવ્ય જીવોને હિતરૂપ છે; કારણ કે જેમ ^૨ સુવર્ણપાષાણ નામનો પાષાણ ઉપાદેય છે તેમ અંધપાષાણ નથી. માટે (યથોચિત શુદ્ધતા સહિત) સંસાર અને શરીર સંબંધી ભોગની નિર્વેગતા નિશ્ચયપ્રત્યાખ્યાનનું કારણ છે અને ભવિષ્ય કાળે થનારા સમસ્ત મોહરાગદ્વેષાદિ વિવિધ વિભાવોનો પરિહાર તે પરમાર્થ પ્રત્યાખ્યાન છે

૧ નિરત = રત; તત્પર; પરાયણ; લીન.

૨ જે પાષાણમાં સુવર્ણ હોય છે તેને સુવર્ણપાષાણ કહે છે અને જે પાષાણમાં સુવર્ણ હોતું નથી તેને અંધપાષાણ કહે છે.

વિવિધાન્તર્જલ્પપરિત્યાગ: શુદ્ધનિશ્ચયપ્રત્યાખ્યાનમ્ ઇતિ ।

(હરિણી)

જયતિ સતતં પ્રત્યાખ્યાનં જિનેન્દ્રમતોદ્ભવં
પરમયમિનામેતન્નિર્વાણસૌખ્યકરં પરમ્ ।
સહજસમતાદેવીસત્કર્ણભૂષણમુચ્ચકૈઃ
મુનિપ શૃણુ તે દીક્ષાકાન્તાતિયૌવનકારણમ્ ॥ ૧૪૨ ॥

एवं भेदभ्यासं जो कुव्वइ जीवकम्मणो णिच्चं ।
पच्चक्खाणं सक्कदि धरिदुं सो संजदो णियमा ॥ १०६ ॥

एवं भेदाभ्यासं यः करोति जीवकर्मणोः नित्यम् ।
प्रत्याख्यानं शक्तो धर्तुं स संयतो नियमात् ॥ १०६ ॥

નિશ્ચયપ્રત્યાખ્યાનાધ્યાયોપસંહારોપન્યાસોયમ્ ।

અથવા અનાગત કાળે ઉત્પન્ન થનારા વિવિધ અંતર્જલ્પોનો (-વિકલ્પોનો) પરિત્યાગ તે શુદ્ધ નિશ્ચય-પ્રત્યાખ્યાન છે.

[હવે આ ૧૦૫મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે:]

[શ્લોકાર્થ:-] હે મુનિવર! સાંભળ; જિનેન્દ્રના મતમાં ઉત્પન્ન થતું પ્રત્યાખ્યાન સતત જયવંત છે. તે પ્રત્યાખ્યાન પરમ સંયમીઓને ઉત્કૃષ્ટપણે નિર્વાણસુખનું કરનારું છે, સહજ સમતાદેવીના સુંદર કર્ણનું મહા આભૂષણ છે અને તારી દીક્ષારૂપી પ્રિય સ્ત્રીના અતિશય યૌવનનું કારણ છે. ૧૪૨.

જીવ-કર્મ કેરા ભેદનો અભ્યાસ જે નિત્યે કરે.
તે સંયમી પચખાણ-ધારણમાં અવશ્ય સમર્થ છે. ૧૦૬.

અન્યયાર્થ:-[એવં] એ રીતે [યઃ] જે [નિત્યમ્] સદા [જીવકર્મણોઃ] જીવ અને કર્મના [ભેદાભ્યાસં] ભેદનો અભ્યાસ [કરોતિ] કરે છે, [સઃ સંયતઃ] તે સંયત [નિયમાત્] નિયમથી [પ્રત્યાખ્યાનં] પ્રત્યાખ્યાન [ધર્તું] ધારણ કરવાને [શક્તઃ] શક્તિમાન છે.

ટીકા:-આ, નિશ્ચય-પ્રત્યાખ્યાન અધિકારના ઉપસંહારનું કથન છે.

૨૦૨]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

યઃ શ્રીમદર્હન્મુખારવિન્દવિનિર્ગતપરમાગમાર્થવિચારક્ષમઃ અશુદ્ધાન્તસ્તત્ત્વકર્મપુદ્ગલ-
યોરનાદિબન્ધનસંબન્ધયોર્ભેદં ભેદાભ્યાસબલેન કરોતિ, સ પરમસંયમી
નિશ્ચયવ્યવહારપ્રત્યાખ્યાનં સ્વીકરોતીતિ ।

(સ્વાગતા)

ભાવિકાલભવભાવનિવૃત્તઃ
સોહમિત્યનુદિનં મુનિનાથઃ ।
ભાવયેદખિલસૌખ્યનિધાનં
સ્વસ્વરૂપમમલં મલમુક્ત્યૈ ॥ ૧૪૩ ॥

(સ્વાગતા)

ઘોરસંસૃતિમહાર્ણવભાસ્વ-
દ્યાનપાત્રમિદમાહ જિનેન્દ્રઃ ।
તત્ત્વતઃ પરમતત્ત્વમજસ્રં
ભાવયામ્યહમતો જિતમોહઃ ॥ ૧૪૪ ॥

શ્રીમદ્ અર્હંતના મુખારવિંદમાંથી નીકળેલાં પરમાગમના અર્થનો વિચાર કરવામાં સમર્થ
એવો જે પરમ સંયમી અનાદિ બંધનરૂપ સંબંધવાળાં અશુદ્ધ અંતઃતત્ત્વ અને કર્મપુદ્ગલનો ભેદ
ભેદાભ્યાસના બળથી કરે છે, તે પરમ સંયમી નિશ્ચયપ્રત્યાખ્યાન તથા વ્યવહારપ્રત્યાખ્યાનને
સ્વીકૃત (-અંગીકૃત) કરે છે.

[હવે આ નિશ્ચય-પ્રત્યાખ્યાન અધિકારની છેલ્લી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર
મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ નવ શ્લોક કહે છે:]

[શ્લોકાર્થ:-] ‘ જે ભાવ કાળના ભવ-ભાવોથી (સંસારભાવોથી) નિવૃત્ત છે તે હું
છું ’ એમ મુનીશ્વરે મળથી મુક્ત થવા માટે પરિપૂર્ણ સૌખ્યના નિધાનભૂત નિર્મળ નિજ સ્વરૂપને
પ્રતિદિન ભાવવું. ૧૪૩.

[શ્લોકાર્થ:-] ઘોર સંસારમહાણ્ણવનું આ (પરમ તત્ત્વ) દેદીપ્યમાન નાવ છે એમ
જિનેન્દ્રદેવે કહ્યું છે; તેથી હું મોહને જીતીને નિરંતર પરમ તત્ત્વને તત્ત્વતઃ (-પારમાર્થિક રીતે)
ભાવું છું. ૧૪૪.

(મંદાક્રાંતા)

પ્રત્યાખ્યાનં ભવતિ સતતં શુદ્ધચારિત્રમૂર્તેઃ
ભ્રાન્તિધ્વંસાત્સહજપરમાનંદચિન્નિષ્ટબુદ્ધેઃ ।
નાસ્ત્યન્યેષામપરસમયે યોગિનામાસ્પદાનાં
ભૂયો ભૂયો ભવતિ ભવિનાં સંસૃતિર્ઘોરરૂપા ॥ ૧૪૫ ॥

(શિખરિણી)

મહાનંદાનંદો જગતિ વિદિતઃ શાશ્વતમયઃ
સ સિદ્ધાત્મન્યુચ્ચૈર્નિયતવસતિર્નિર્મલગુણે ।
અમી વિદ્વાન્સોપિ સ્મરનિશિતશસ્ત્રૈરમિહતાઃ
કથં કાંક્ષંત્યેનં બત કલિહતાસ્તે જહધિયઃ ॥ ૧૪૬ ॥

(મંદાક્રાંતા)

પ્રત્યાખ્યાનાદ્રવતિ યમિષુ પ્રસ્ફુટં શુદ્ધશુદ્ધં
સચ્ચારિત્રં દુરઘતરુસાંદ્રાટવીવહ્નિરૂપમ્ ।
તત્ત્વં શીઘ્રં કુરુ તવ મતૌ ભવ્યશાર્દૂલ નિત્યં
યત્કિંભૂતં સહજસુખદં શીલમૂલં મુનીનામ્ ॥ ૧૪૭ ॥

[શ્લોકાર્થ:-] ભ્રાંતિના નાશથી જેની બુદ્ધિ સહજ-પરમાનંદયુક્ત ચેતનમાં નિષ્ઠિત (-લીન, એકાગ્ર) છે એવા શુદ્ધચારિત્રમૂર્તિને સતત પ્રત્યાખ્યાન છે. પરસમયમાં (-અન્ય દર્શનમાં) જેમનું સ્થાન છે એવા અન્ય યોગીઓને પ્રત્યાખ્યાન હોતું નથી; તે સંસારીઓને ફરીફરીને ધોર સંસરણ (-પરિભ્રમણ) થાય છે. ૧૪૫.

[શ્લોકાર્થ:-] જે શાશ્વત મહા આનંદાનંદ જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે, તે નિર્મળ ગુણવાળા સિદ્ધાત્મામાં અતિશયપણે અને નિયતપણે રહે છે. (તો પછી,) અરેરે! આ વિદ્વાનો પણ કામનાં તીક્ષ્ણ શસ્ત્રોથી ઇજા પામ્યા થકા કલેશપીડિત થઈને તેને (કામને) કેમ ઇચ્છે છે! તેઓ જડબુદ્ધિ છે. ૧૪૬.

[શ્લોકાર્થ:-] જે દુષ્ટ પાપરૂપી વૃક્ષોની ગીચ અટવીને બાળવાને અગ્નિરૂપ છે એવું પ્રગટ શુદ્ધ-શુદ્ધ સત્યાચારિત્ર સંયમીઓને પ્રત્યાખ્યાનથી થાય છે; (માટે) હે ભવ્યશાર્દૂલ! (-ભવ્યોત્તમ!) તું શીઘ્ર તારી મતિમાં તત્ત્વને નિત્ય ધારણ કર-કે જે તત્ત્વ સહજ સુખનું દેનારું છે અને મુનિઓના ચારિત્રનું મૂળ છે. ૧૪૭.

૨૦૪]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

(માલિની)

જયતિ સહજતત્ત્વં તત્ત્વનિષ્ણાતબુદ્ધેઃ
હૃદયસરસિજાતાભ્યન્તરે સંસ્થિતં યત્ ।
તદપિ સહજતેજઃ પ્રાસ્તમોહાન્ધકારં
સ્વરસવિસરભાસ્વદ્બોધવિસ્ફૂર્તિમાત્રમ્ ॥ ૧૪૮ ॥

(પૃથ્વી)

અખંડિતમનારતં સકલદોષદૂરં પરં
ભવાંબુનિધિમગ્નજીવતતિયાનપાત્રોપમમ્ ।
અથ પ્રબલદુર્ગવર્ગદવવહ્નિકીલાર્લકં
નમામિ સતતં પુનઃ સહજમેવ તત્ત્વં મુદા ॥ ૧૪૯ ॥

(પૃથ્વી)

જિનપ્રભુમુખારવિન્દવિદિતં સ્વરૂપસ્થિતં
મુનીશ્વરમનોગૃહાન્તરસુરત્નદીપપ્રભમ્ ।
નમસ્યમિહ યોગિભિર્વિજિતદૃષ્ટિમોહાદિભિઃ
નમામિ સુખમન્દિરં સહજતત્ત્વમુચ્ચૈરદઃ ॥ ૧૫૦ ॥

[શ્લોકાર્થ:-] તત્ત્વમાં નિષ્ણાત બુદ્ધિવાળા જીવના હૃદયકમળરૂપ અભ્યંતરમાં જે સુસ્થિત છે, તે સહજ તત્ત્વ જયવંત છે. તે સહજ તેજે મોહાંધકારનો નાશ કર્યો છે અને તે (સહજ તેજ) નિજ રસના ફેલાવથી પ્રકાશતા જ્ઞાનના પ્રકાશનમાત્ર છે. ૧૪૮.

[શ્લોકાર્થ:-] વળી, જે (સહજ તત્ત્વ) અખંડિત છે, શાશ્વત છે, સકળ દોષથી દૂર છે, ઉત્કૃષ્ટ છે, ભવસાગરમાં ડૂબેલા જીવસમૂહને નૌકા સમાન છે અને પ્રબળ સંકટોના સમૂહરૂપી દાવાનળને (શાંત કરવા) માટે જળ સમાન છે, તે સહજ તત્ત્વને હું પ્રમોદથી સતત નમું છું. ૧૪૯.

[શ્લોકાર્થ:-] જે જિનપ્રભુના મુખારવિંદથી વિદિત (પ્રસિદ્ધ) છે, જે સ્વરૂપમાં સ્થિત છે, જે મુનીશ્વરોના મનોગ્રહની અંદર સુંદર રત્નદીપની માફક પ્રકાશે છે, જે આ લોકમાં દર્શનમોહાદિ પર વિજય મેળવેલા યોગીઓથી નમસ્કાર કરવાયોગ્ય છે અને જે સુખનું મંદિર છે, તે સહજ તત્ત્વને હું સદા અત્યંત નમું છું. ૧૫૦.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

નિશ્ચય-પ્રત્યાખ્યાન અધિકાર

[૨૦૫]

(પૃથ્વી)

પ્રણટુરિતોત્કરં પ્રહતપુણ્યકર્મવ્રજં
પ્રધૂતમદનાદિકં પ્રબલબોધસૌધાલયમ્ ।
પ્રણામકૃતતત્ત્વવિત્ પ્રકરણપ્રણાશાત્મકં
પ્રવૃદ્ધગુણમંદિરં પ્રહૃતમોહરાત્રિં નુમઃ ॥ ૧૫૧ ॥

इति सुकविजनपयोजमित्रपंचेन्द्रियप्रसरवर्जितगात्रमात्रपरिग्रहश्रीपद्मप्रभमल-
धारिदेवविरचितायां नियमसारव्याख्यायां तात्पर्यवृत्तौ निश्चयप्रत्याख्यानाधिकारः षष्ठः
श्रुतस्कन्धः ॥

[શ્લોકાર્થ:-] જેણે પાપના રાશિને નષ્ટ કર્યો છે, જેણે પુણ્યકર્મના સમૂહને હણ્યો છે, જેણે મદન (-કામ) વગેરેને ખંખેરી નાખ્યા છે, જે પ્રબળ જ્ઞાનનો મહેલ છે, જેને તત્ત્વવેત્તાઓ પ્રણામ કરે છે, જે પ્રકરણના નાશસ્વરૂપ છે (અર્થાત્ જેને કોઈ કાર્ય કરવાનું નથી-જે કૃતકૃત્ય છે), જે પુષ્ટ ગુણોનું ધામ છે અને જેણે મોહરાત્રિનો નાશ કર્યો છે, તેને (-તે સહજ તત્ત્વને) અમે નમીએ છીએ. ૧૫૧.

આ રીતે, સુકવિજનરૂપી કમળોને માટે જેઓ સૂર્ય સમાન છે અને પાંચ ઈન્દ્રિયોના ફેલાવ રહિત દેહમાત્ર જેમને પરિગ્રહ હતો એવા શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ વડે રચાયેલી નિયમસારની તાત્પર્યવૃત્તિ નામની ટીકામાં (અર્થાત્ શ્રીમદ્ભગવત્-કુંદકુંદાચાર્ય દેવપ્રણીત શ્રી નિયમસાર પરમાગમની નિર્ગ્રંથ મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભ-મલધારિદેવવિરચિત તાત્પર્યવૃત્તિ નામની ટીકામાં) નિશ્ચય-પ્રત્યાખ્યાન અધિકાર નામનો છઠ્ઠો શ્રુતસ્કંધ સમાપ્ત થયો.

વરણાંતરાયમોહનીયવેદનીયાયુર્નામગોત્રાભિધાનાનિ હિ દ્રવ્યકર્માણિ। કર્મોપાધિ-
નિરપેક્ષસત્તાગ્રાહકશુદ્ધનિશ્ચયદ્રવ્યાર્થિકન્યાપેક્ષયા હિ એભિર્નોકર્મભિર્દ્રવ્યકર્મભિશ્ચ નિર્મુક્તમ્।
મતિજ્ઞાનાદયો વિભાવગુણા નરનારકાદિવ્યંજનપર્યાયાશ્ચૈવ વિભાવપર્યાયાઃ। સહભુવો ગુણાઃ
ક્રમભાવિનઃ પર્યાયાશ્ચ। એભિઃ સમસ્તૈઃ વ્યતિરિક્તં, સ્વભાવગુણપર્યાયૈઃ સંયુક્તં,
ત્રિકાલનિરાવરણનિરંજનપરમાત્માનં ત્રિગુણિગુણપરમસમાધિના યઃ પરમશ્રમણો
નિત્યમનુષ્ઠાનસમયે વચનરચનાપ્રપંચપરાઙ્મુખઃ સન્ ધ્યાયતિ, તસ્ય ભાવશ્રમણસ્ય સતતં
નિશ્ચયાલોચના ભવતીતિ।

તથા ચોક્તં શ્રીમદમૃતચંદ્રસૂરિભિઃ-

(આર્યા)

“ મોહવિલાસવિજૃંભિતમિદમુદયત્કર્મ સકલમાલોચ્ય।
આત્મનિ ચૈતન્યાત્મનિ નિષ્કર્મણિ નિત્યમાત્મના વર્તે।। ”

દર્શનાવરણ, અંતરાય, મોહનીય, વેદનીય, આયુ, નામ અને ગોત્ર નામનાં દ્રવ્યકર્મો છે.
* કર્મોપાધિનિરપેક્ષ સત્તાગ્રાહક શુદ્ધનિશ્ચયદ્રવ્યાર્થિકન્યાની અપેક્ષાએ પરમાત્મા આ નોકર્મો અને
દ્રવ્યકર્મોથી રહિત છે. મતિજ્ઞાનાદિક તે વિભાવ-ગુણો છે અને નર-નારકાદિ વ્યંજનપર્યાયો તે જ
વિભાવપર્યાયો છે; ગુણો સહભાવી હોય છે અને પર્યાયો ક્રમભાવી હોય છે. પરમાત્મા આ
બધાથી (-વિભાવગુણો અને વિભાવપર્યાયોથી) વ્યતિરિક્ત છે. ઉપરોક્ત નોકર્મો અને
દ્રવ્યકર્મોથી રહિત તથા ઉપરોક્ત સમસ્ત વિભાવગુણપર્યાયોથી વ્યતિરિક્ત તેમ જ
સ્વભાવગુણપર્યાયોથી સંયુક્ત, ત્રિકાલ-નિરાવરણ નિરંજન પરમાત્માને ત્રિગુણિગુણ (-ત્રણ ગુણિ
વડે ગુણ એવી) પરમસમાધિ વડે જે પરમ શ્રમણ સદા અનુષ્ઠાનસમયે વચનરચનાના પ્રપંચથી
(-વિસ્તારથી) પરાઙ્મુખ વર્તતો થકો ધ્યાવે છે, તે ભાવશ્રમણને સતત નિશ્ચય-આલોચના છે.

એવી રીતે (આચાર્યદેવ) શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રસૂરિએ (શ્રી સમયસારની આત્મખ્યાતિ
નામની ટીકામાં ૨૨૭ મા શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

“ [શ્લોકાર્થ:-] મોહના વિલાસથી ફેલાયેલું જે આ ઉદયમાન (-ઉદયમાં આવતું)
કર્મ તે સમસ્તને આલોચીને (-તે સર્વ કર્મની આલોચના કરીને), હું નિષ્કર્મ (અર્થાત્ સર્વ

* શુદ્ધનિશ્ચયદ્રવ્યાર્થિકન્યા કર્મોપાધિની અપેક્ષા રહિત સત્તાને જ ગ્રહે છે.

૨૦૮]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

ઉક્તં ચોપાસકાધ્યયને-

(આર્યા)

“ આલોચ્ય સર્વમેનઃ કૃતકારિતમનુમતં ચ નિર્વ્યાજમ્ ।
આરોપયેન્મહાવ્રતમામરણસ્થાયિ નિઃશેષમ્ ॥ ”

તથા હિ-

આલોચ્યાલોચ્ય નિત્યં સુકૃતમસુકૃતં ઘોરસંસારમૂલં
શુદ્ધાત્માનં નિરુપધિગુણં ચાત્મનૈવાવલમ્બે ।
પશ્ચાદુચ્ચૈઃ પ્રકૃતિમખિલાં દ્રવ્યકર્મસ્વરૂપાં
નીત્વા નાશં સહજવિલસદ્ધોલક્ષ્મીં વ્રજામિ ॥ ૧૫૨ ॥

**આલોચનમાલુંછણ વિચીકરણં ચ ભાવસુદ્ધી ય ।
ચઉવિહમિહ પરિકહિયં આલોચનલક્ષણં સમણ ॥ ૧૦૮ ॥**

કર્મોથી રહિત) ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મામાં આત્માથી જ (-પોતાથી જ) નિરંતર વર્તુ છું. ”

વળી ઉપાસકાધ્યયનમાં (શ્રી સમંતભદ્રસ્વામીકૃત રત્નકરંડશ્રાવકાચારમાં ૧૨૫ મા શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

“ [શ્લોકાર્થ:-] કરેલા, કરાવેલા અને અનુમોદેલા સર્વ પાપને કપટરહિતપણે આલોચીને, મરણપર્યંત રહેનારું, નિઃશેષ (-પરિપૂર્ણ) મહાવ્રત ધારણ કરવું. ”

વળી (આ ૧૦૭ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ શ્લોક કહે છે):-

[શ્લોકાર્થ:-] ઘોર સંસારનાં મૂળ એવાં સુકૃત અને દુષ્કૃતને સદા આલોચી આલોચીને હું નિરુપાધિક (-સ્વાભાવિક) ગુણવાળા શુદ્ધ આત્માને આત્માથી જ અવલંબું છું. પછી દ્રવ્યકર્મસ્વરૂપ સમસ્ત પ્રકૃતિને અત્યંત નાશ પમાડીને સહજ-વિલસતી જ્ઞાનલક્ષ્મીને હું પામીશ. ૧૫૨.

**આલોચનાનું રૂપ ચઉવિધ વર્ણવ્યું છે શાસ્ત્રમાં,
-આલોચના, આલુંછના, અવિકૃતિકરણ ને શુદ્ધતા. ૧૦૮.**

**આલોચનમાલુંછનમવિકૃતિકરણં ચ ભાવશુદ્ધિશ્ચ ।
ચતુર્વિધમિહ પરિકથિતં આલોચનલક્ષણં સમયે ॥ ૧૦૮ ॥**

આલોચનાલક્ષણભેદકથનમેતત્ ।

ભગવદર્હનુચારવિન્દવિનિર્ગતસકલજનતાશ્રુતિસુભગસુન્દરાનન્દનિષ્પન્દ્યનક્ષરાત્મક-
દિવ્યધ્વનિપરિજ્ઞાનકુશલચતુર્થજ્ઞાનધરગૌતમમહર્ષિમુખકમલવિનિર્ગતચતુરસન્દર્ભગર્ભીકૃતરા
દ્વાન્તા-દિસમસ્તશાસ્ત્રાર્થસાર્થસારસર્વસ્વીભૂતશુદ્ધનિશ્ચયપરમાલોચનાયાશ્ચત્વારો વિકલ્પા
ભવન્તિ । તે વક્ષ્યમાણસૂત્રચતુષ્ટયે નિગદ્યન્તે इति ।

અન્યયાર્થ:-[ઇહ] હવે, [આલોચનલક્ષણં] આલોચનાનું સ્વરૂપ [આલોચનમ્]
^૧આલોચન, [આલુંછનમ્] ^૨આલુંછન, [અવિકૃતિકરણમ્] ^૩અવિકૃતિકરણ [ચ] અને
[ભાવશુદ્ધિઃ ચ] ^૪ભાવશુદ્ધિ [ચતુર્વિધં] એમ ચાર પ્રકારનું [સમયે] શાસ્ત્રમાં [પરિકથિતમ્]
કહ્યું છે.

ટીકા:-આ, આલોચનાના સ્વરૂપના ભેદોનું કથન છે.

ભગવાન અર્હતના મુખારવિંદથી નીકળેલો, (શ્રવણ માટે આવેલ) સકળ જનતાને
શ્રવણનું સૌભાગ્ય મળે એવો, સુંદર-આનંદસ્યંદી (સુંદર-આનંદઝરતો), અનક્ષરાત્મક જે
દિવ્યધ્વનિ, તેના પરિજ્ઞાનમાં કુશળ ચતુર્થજ્ઞાનધર (મનઃપર્યયજ્ઞાનધારી) ગૌતમમહર્ષિના
મુખકમળથી નીકળેલી જે ચતુર વચનરચના, તેના ગર્ભમાં રહેલાં રાદ્ધાંતાદિ (-સિદ્ધાંતાદિ)
સમસ્ત શાસ્ત્રોના અર્થસમુહના સારસર્વસ્વરૂપ શુદ્ધ-નિશ્ચય-પરમ-આલોચનાના ચાર ભેદો છે. તે
ભેદો હવે પછી કહેવામાં આવતાં ચાર સૂત્રોમાં કહેવાશે.

[હવે આ ૧૦૮ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે:]

૧. પોતે પોતાના દોષો સૂક્ષ્મતાથી જોઈ જવા અથવા ગુરુ પાસે પોતાના દોષોનું નિવેદન કરવું તે
વ્યવહાર-આલોચન છે. નિશ્ચય-આલોચનનું સ્વરૂપ ૧૦૮ મી ગાથામાં કહેવામાં આવશે.
૨. આલુંછન = (દોષોનું) આલુંચન અર્થાત્ ઉખેડી નાખવું તે
૩. અવિકૃતિકરણ = વિકારરહિતતા કરવી તે
૪. ભાવશુદ્ધિ = ભાવોને શુદ્ધ કરવા તે

૨૧૦]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

(ઇંદ્રવજ્રા)

આલોચનાભેદમમું વિદિત્વા
મુક્ત્યંગનાસંગમહેતુભૂતમ્ ।
સ્વાત્મસ્થિતિં યાતિ હિ ભવ્યજીવઃ
તસ્મૈ નમઃ સ્વાત્મનિ નિષ્ઠિતાય ॥ ૧૫૩ ॥

**જો પસ્સદિ અપ્પાણં સમભાવે સંઠવિત્તુ પરિણામં ।
આલોચનમિદિ જાણહ પરમજિણંદસ્સ ઉવણસં ॥ ૧૦૧ ॥**

**યઃ પશ્યત્યાત્માનં સમભાવે સંસ્થાપ્ય પરિણામમ્ ।
આલોચનમિતિ જાનીહિ પરમજિનેન્દ્રસ્યોપદેશમ્ ॥ ૧૦૧ ॥**

ઇહાલોચનાસ્વીકારમાત્રેણ પરમસમતાભાવનોક્તા ।

યઃ સહજવૈરાગ્યસુધાસિન્ધુનાથહિંદીરપિંડપરિપાંડુરમંડનમંડલીપ્રવૃદ્ધિહેતુભૂત-
રાકાનિશીથિનીનાથઃ સદાન્તર્મુખાકારમત્યપૂર્વ નિરંજનનિજબોધનિલયં કારણપરમાત્માનં
નિરવ

[**શ્લોકાર્થ:-**] મુક્તિરૂપી સ્ત્રીના સંગમના હેતુભૂત એવા આ આલોચનાના ભેદોને જાણીને જે ભવ્ય જીવ ખરેખર નિજ આત્મામાં સ્થિતિ પામે છે, તે સ્વાત્મ-નિષ્ઠિતને (-તે નિજાત્મામાં લીન ભવ્ય જીવને) નમસ્કાર હો. ૧૫૩.

**સમભાવમાં પરિણામ સ્થાપી દેખતો જે આત્મને,
તે જીવ છે આલોચના-જિનવરવૃષભ-ઉપદેશ છે. ૧૦૮.**

અન્યાર્થ:-[યઃ] જે (જીવ) [પરિણામમ્] પરિણામને [સમભાવે] સમભાવમાં [સંસ્થાપ્ય] સ્થાપીને [આત્માનં] (નિજ) આત્માને [પશ્યતિ] દેખે છે, [આલોચનમ્] તે આલોચન છે [ઇતિ] એમ [પરમજિનેન્દ્રસ્ય] પરમ જિનેન્દ્રનો [ઉપદેશમ્] ઉપદેશ [જાનીહિ] જાણ.

ટીકા:-અહીં, આલોચનાના સ્વીકારમાત્રથી પરમસમતાભાવના કહેવામાં આવી છે.

સહજવૈરાગ્યરૂપી અમૃતસાગરના ફીણ-સમૂહના શ્વેત શોભામંડળની વૃદ્ધિના હેતુભૂત પૂર્ણ ચંદ્ર સમાન (અર્થાત્ સહજ વૈરાગ્યમાં ભરતી લાવીને તેની ઉજ્જવળતા વધારનાર) જે જીવ સદા અંતર્મુખાકાર (-સદા અંતર્મુખ જેનું સ્વરૂપ છે એવા), અતિ અપૂર્વ, નિરંજન નિજબોધના સ્થાનભૂત કારણપરમાત્માને નિરવશેષપણે અંતર્મુખ નિજ સ્વભાવનિરત સહજ-

શેષેણાન્તર્મુખસ્વસ્વભાવનિરતસહજાવલોકનેન નિરન્તરં પશ્યતિ; કિં કૃત્વા? પૂર્વ નિજપરિણામં સમતાવલંબનં કૃત્વા પરમસંયમીભૂત્વા તિષ્ઠતિ; તદેવાલોચના-સ્વરૂપમિતિ હે શિષ્ય ત્વં જાનીહિ પરમજિનનાથસ્યોપદેશાત્ ઇત્યાલોચનાવિકલ્પેષુ પ્રથમવિકલ્પોઽયમિતિ ।

(સ્રગ્ધરા)

આત્મા હ્યાત્માનમાત્મન્યવિચલનિલયં ચાત્મના પશ્યતીત્થં
યો મુક્તિશ્રીવિલાસાનતનુસુખમયાન્ સ્તોકકાલેન યાતિ ।
સોઽયં વંદ્યઃ સુરેશૈર્યમધરતતિભિઃ સ્વચરૈર્ભૂચરૈર્વા
તં વંદે સર્વવંદ્યં સકલગુણનિધિ તદ્ગુણાપેક્ષયાહમ્ ॥ ૧૫૪ ॥

(મંદાક્રાંતા)

આત્મા સ્પષ્ટઃ પરમયમિનાં ચિત્તપંકેજમધ્યે
જ્ઞાનજ્યોતિઃપ્રહતદુરિતધ્વાન્તપુંજઃ પુરાણઃ ।
સોઽતિક્રાન્તો ભવતિ ભવિનાં વાઙ્મનોમાર્ગમસ્મિ-
ન્નારાતીયે પરમપુરુષે કો વિધિઃ કો નિષેધઃ ॥ ૧૫૫ ॥

અવલોકન વડે નિરંતર દેખે છે (અર્થાત્ જે જીવ કારણપરમાત્માને સર્વથા અંતર્મુખ એવું જે નિજ સ્વભાવમાં લીન સદૃજ-અવલોકન તેના વડે નિરંતર દેખે છે-અનુભવે છે); શું કરીને દેખે છે? પહેલાં નિજ પરિણામને સમતાવલંબી કરીને, પરમસંયમીભૂતપણે રહીને દેખે છે; તે જ આલોચનાનું સ્વરૂપ છે એમ, હે શિષ્ય! તું પરમ જિનનાથના ઉપદેશ દ્વારા જાણ.-આમ આ, આલોચનાના ભેદોમાં પ્રથમ ભેદ થયો.

[હવે આ ૧૦૮મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ છ શ્લોક કહે છે:]

[શ્લોકાર્થ:-] આ પ્રમાણે જે આત્મા આત્માને આત્મા વડે આત્મામાં અવિચળ રહેઠાણવાળો દેખે છે, તે અનંગ-સુખમય (અર્તાદ્રિય આનંદમય) એવા મુક્તિલક્ષ્મીના વિલાસોને અત્ય કાળમાં પામે છે. તે આત્મા સુરેશોથી, સંયમધરોની પંક્તિઓથી, ખેચરોથી (-વિદાધરોથી) અને ભૂચરોથી (-ભૂમિગોચરીઓથી) વંદ્ય છે. હું તે સર્વવંદ્ય સકલગુણનિધિને (-સર્વથી વંદ્ય એવા સમસ્ત ગુણોના ભંડારને) તેના ગુણોની અપેક્ષાથી (-અભિલાષાથી) વંદું છું. ૧૫૪.

[શ્લોકાર્થ:-] જેણે જ્ઞાનજ્યોતિ વડે પાપતિમિરના પુંજનો નાશ કર્યો છે અને જે

૨૧૨]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

एवमनेन पद्येन व्यवहारालोचनाप्रपंचमुपहसति किल परमजिनयोगीश्वरः।

(પૃથ્વી)

जयत्यनघचिन्मयं सहजतत्त्वमुच्चैरिदं
विमुक्तसकलेन्द्रियप्रकरजातकोलाहलम्।
नयानयनिकायदूरमपि योगिनां गोचरं
सदा शिवमयं परं परमदूरमज्ञानिनाम्॥ १५६ ॥

(મંદાક્રાંતા)

शुद्धात्मानं निजसुखसुधावार्धिमज्जन्तमेनं
बुद्ध्वा भव्यः परमगुरुतः शाश्वतं शं प्रयाति।
तस्मादुच्चैरहमपि सदा भावयाम्यत्यपूर्वं
भेदाभावे किमपि सहजं सिद्धिभूसौख्यशुद्धम्॥ १५७ ॥

પુરાણ (-સનાતન) છે એવો આત્મા પરમસંયમીઓના ચિત્તક્રમણમાં સ્પષ્ટ છે. તે આત્મા સંસારી જીવોના વચન-મનોમાર્ગથી અતિક્રાંત (-વચન અને મનના માર્ગથી અગોચર) છે. આ નિકટ પરમપુરુષમાં વિધિ શો અને નિષેધ શો ? ૧૫૫.

આમ આ પદ વડે પરમ જિનયોગીશ્વરે ખરેખર વ્યવહાર-આલોચનાના પ્રપંચનો^૧ઉપહાસ કર્યો છે.

[શ્લોકાર્થ:-] જે સકળ ઈન્દ્રિયોના સમૂહથી ઉત્પન્ન થતા કોલાહલથી વિમુક્ત છે, જે નય અને અનયના સમૂહથી દૂર હોવા છતાં યોગીઓને ગોચર છે, જે સદા શિવમય છે, ઉત્કૃષ્ટ છે અને જે અજ્ઞાનીઓને પરમ દૂર છે, એવું આ^૨અનઘચૈતન્યમય સહજતત્ત્વ અત્યંત જયવંત છે. ૧૫૬.

[શ્લોકાર્થ:-] નિજ સુખરૂપી સુધાના સાગરમાં ડૂબતા આ શુદ્ધાત્માને જાણીને ભવ્ય જીવ પરમ ગુરુ દ્વારા શાશ્વત સુખને પામે છે; તેથી, ભેદના અભાવની દૃષ્ટિએ જે સિદ્ધિથી ઉત્પન્ન થતા સૌખ્ય વડે શુદ્ધ છે એવા કોઈ (અદ્ભુત) સહજ તત્ત્વને હું પણ સદા અતિ-અપૂર્વ રીતે અત્યંત ભાવું છું. ૧૫૭.

૧ ઉપહાસ = મશ્કરી; ઠેકડી; હાંસી; તિરસ્કાર.

૨ અનઘ = નિર્દોષ; મળ રહિત; શુદ્ધ.

(વસંતતિલકા)

નિર્મુક્તસંગનિકરં પરમાત્મતત્ત્વં
નિર્મોહરૂપમનઘં પરભાવમુક્તમ્ ।
સંભાવયામ્યહમિદં પ્રણમામિ નિત્યં
નિર્વાણયોષિદતનૂદ્રવસંમદાય ॥ ૧૫૮ ॥

(વસંતતિલકા)

ત્યક્ત્વા વિભાવમખિલં નિજભાવભિન્નં
ચિન્માત્રમેકમમલં પરિભાવયામિ ।
સંસારસાગરસમુત્તરણાય નિત્યં
નિર્મુક્તિમાર્ગમપિ નૌમ્યવિભેદમુક્તમ્ ॥ ૧૫૯ ॥

**કમ્મમહીરુહમૂલછેદસમત્થો સકીયપરિણામો ।
સાહીણો સમભાવો આલુંછનમિદિ સમુદ્દિટ્ઠં ॥ ૧૬૦ ॥**

**કર્મમહીરુહમૂલછેદસમર્થઃ સ્વકીયપરિણામઃ ।
સ્વાધીનઃ સમભાવઃ આલુંછનમિતિ સમુદ્દિટ્ઠમ્ ॥ ૧૬૦ ॥**

પરમભાવસ્વરૂપાખ્યાનમેતત્ ।

[શ્લોકાર્થ:-] સર્વ સંગથી નિર્મુક્ત, નિર્મોહરૂપ, અનઘ અને પરભાવથી મુક્ત એવા આ પરમાત્મતત્ત્વને હું નિર્વાણરૂપી સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થતા અનંગ સુખને માટે નિત્ય સંભાવું છું (-સમ્યક્પણે ભાવું છું) અને પ્રણમું છું. ૧૫૮.

[શ્લોકાર્થ:-] નિજ ભાવથી ભિન્ન એવા સકળ વિભાવને છોડીને એક નિર્મળ ચિન્માત્રને હું ભાવું છું. સંસારસાગરને તરી જવા માટે, અભેદ કહેલા (જેને જિનેદ્રોએ ભેદ રહિત કહ્યો છે એવા) મુક્તિના માર્ગને પણ હું નિત્ય નમું છું. ૧૫૯.

**છે કર્મતરુમૂલછેદનું સામર્થ્ય જે પરિણામમાં,
સ્વાધીન તે સમભાવ-નિજપરિણામ આલુંછન કહ્યા. ૧૬૦.**

અન્વયાર્થ:-[કર્મમહીરુહમૂલછેદસમર્થઃ] કર્મરૂપી વૃક્ષનું મૂળ છેદવામાં સમર્થ એવો જે [સમભાવઃ] સમભાવરૂપ [સ્વાધીનઃ] સ્વાધીન [સ્વકીયપરિણામઃ] નિજ પરિણામ [આલુંછનમ્] સમુદ્દિટ્ઠમ્] તેને આલુંછન કહે છે.

ટીકા:-આ, પરમભાવના સ્વરૂપનું કથન છે.

ભવ્યસ્ય પારિણામિકભાવસ્વભાવેન પરમસ્વભાવઃ ઔદયિકાદિચતુર્ણાં વિભાવ-
સ્વભાવાનામગોચરઃ સ પંચમભાવઃ। અતઃ એવોદયોદીરણક્ષયક્ષયોપશમવિવિધવિકારવિવર્જિતઃ।
અતઃ કારણાદસ્યૈકસ્ય પરમત્વમ્, ઇતરેષાં ચતુર્ણાં વિભાવાનામપરમત્વમ્।
નિખિલકર્મવિષવૃક્ષમૂલનિર્મૂલનસમર્થઃ ત્રિકાલનિરાવરણનિજકારણપરમાત્મસ્વરૂપશ્રદ્ધાન-
પ્રતિપક્ષતીવ્રમિથ્યાત્વકર્મોદયબલેન કુદૃષ્ટેરયં પરમભાવઃ સદા નિશ્ચયતો વિદ્યમાનોઽપ્યવિદ્યમાન
એવ। નિત્યનિગોદક્ષેત્રજ્ઞાનામપિ શુદ્ધનિશ્ચયનયેન સ પરમભાવઃ અભવ્યત્વપારિણામિક
ઇત્યનેનાભિધાનેન ન સંભવતિ। યથા મેરોરધોભાગસ્થિતસુવર્ણરાશેરપિ સુવર્ણત્વં, અભવ્યાનામપિ
તથા પરમસ્વભાવત્વં; વસ્તુનિષ્ઠં, ન વ્યવહારયોગ્યમ્। સુદૃશામત્યાસન્નભવ્યજીવાનાં
સફલીભૂતોઽયં પરમભાવઃ સદા નિરંજનત્વાત્; યતઃ
સકલકર્મવિષમવિષદ્રુમપૃથુમૂલનિર્મૂલનસમર્થત્વાત્
નિશ્ચયપરમાલોચનાવિકલ્પસંભવાલુંછનાભિધાનમ્ અનેન પરમપંચમભાવેન અત્યાસન્નભવ્યજીવસ્ય
સિધ્યતીતિ।

ભવ્યને પારિણામિકભાવરૂપ સ્વભાવ હોવાને લીધે પરમ સ્વભાવ છે. તે પંચમ ભાવ
ઔદયિકાદિ ચાર વિભાવસ્વભાવોને અગોચર છે. તેથી જ તે પંચમ ભાવ ઉદય, ઉદીરણ, ક્ષય,
ક્ષયોપશમ એવા વિવિધ વિકારો વિનાનો છે. આ કારણથી આ એકને પરમપણું છે, બાકીના
ચાર વિભાવોને અપરમપણું છે. સમસ્ત કર્મરૂપી વિષવૃક્ષના મૂળને ઉખેડી નાખવામાં સમર્થ
એવો આ પરમભાવ, ત્રિકાળ-નિરાવરણ નિજ કારણપરમાત્માના સ્વરૂપની શ્રદ્ધાથી પ્રતિપક્ષ
તીવ્ર મિથ્યાત્વકર્મના ઉદયને લીધે કુદૃષ્ટિને, સદા નિશ્ચયથી વિદ્યમાન હોવા છતાં, અવિદ્યમાન જ
છે (કારણ કે મિથ્યા-દૃષ્ટિને તે પરમભાવના વિદ્યમાનપણાની શ્રદ્ધા નથી). નિત્યનિગોદના
જીવોને પણ શુદ્ધનિશ્ચયનયથી તે પરમભાવ ‘અભવ્યત્વપારિણામિક’ એવા નામ સહિત નથી
(પરંતુ શુદ્ધપણે જ છે). જેમ મેરુના અધોભાગમાં રહેલા સુવર્ણરાશિને પણ સુવર્ણપણું છે, તેમ
અભવ્યોને પણ પરમસ્વભાવપણું છે; તે વસ્તુનિષ્ઠ છે, વ્યવહાર-યોગ્ય નથી (અર્થાત્ જેમ
મેરુની નીચેના સુવર્ણરાશિનું સુવર્ણપણું સુવર્ણરાશિમાં રહેલું છે પણ તે વપરાશમાં-ઉપયોગમાં
આવતું નથી, તેમ અભવ્યોનું પરમસ્વભાવપણું આત્મવસ્તુમાં રહેલું છે પણ તે કામમાં આવતું
નથી કારણ કે અભવ્ય જીવો પરમસ્વભાવનો આશ્રય કરવાને અયોગ્ય છે). સુદૃષ્ટિઓને-અતિ
આસન્નભવ્ય જીવોને-આ પરમભાવ સદા નિરંજનપણાને લીધે (અર્થાત્ સદા નિરંજનપણે
પ્રતિભાસ્યો હોવાને લીધે) સફળ થયો છે; જેથી, આ પરમ પંચમભાવ વડે અતિ-આસન્નભવ્ય
જીવને નિશ્ચય-પરમ-આલોચનાના ભેદરૂપે ઉત્પન્ન થતું ‘આલુંછન’ નામ સિદ્ધ થાય છે, કારણ
કે તે પરમભાવ સમસ્ત કર્મરૂપી વિષમ-વિષવૃક્ષના વિશાળ મૂળને ઉખેડી નાખવામાં સમર્થ છે.

(મંદાક્રાંતા)

एको भावः स जयति सदा पंचमः शुद्धशुद्धः
कर्मारतिस्फुटितसहजावस्थया संस्थितो यः ।
मूलं मुक्तेर्निखिलयमिनामात्मनिष्ठापराणां
एकाकारः स्वरसविसरापूर्णपुण्यः पुराणः ॥ १६० ॥

(મંદાક્રાંતા)

आसंसारादखिलजनतातीव्रमोहोदयात्सा
मत्ता नित्यं स्मरवशगता स्वात्मकार्यप्रमुग्धा ।
ज्ञानज्योतिर्धवलितककुभ्मंडलं शुद्धभावं
मोहाभावात्स्फुटितसहजावस्थमेषा प्रयाति ॥ १६१ ॥

**કમ્માદો અપ્પાણં ભિણ્ણં ભાવેઙ્ગ વિમલગુણિલયં ।
મજ્ઝત્થભાવણાઞ્ચ વિચીકરણં તિ વિણ્ણેયં ॥ ૧૬૧ ॥**

[હવે આ ૧૧૦ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ બે શ્લોક કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] જે કર્મના દૂરપણને લીધે પ્રગટ સહજાવસ્થાપૂર્વક રહેલો છે, જે આત્મનિષ્ઠાપરાયણ (આત્મસ્થિત) સમસ્ત મુનિઓને મુક્તિનું મૂળ છે, જે એકાકાર છે (અર્થાત્ સદા એકરૂપ છે), જે નિજ રસના ફેલાવથી ભરપૂર હોવાને લીધે પવિત્ર છે અને જે પુરાણ (સનાતન) છે, તે શુદ્ધ-શુદ્ધ એક પંચમ ભાવ સદા જયવંત છે. ૧૬૦.

[**શ્લોકાર્થ:-**] અનાદિ સંસારથી સમસ્ત જનતાને (જનસમૂહને) તીવ્ર મોહના ઉદયને લીધે જ્ઞાનજ્યોતિ સદા મત્તા છે, કામને વશ છે અને નિજ આત્મ-કાર્યમાં મૂઢ છે. મોહના અભાવથી આ જ્ઞાનજ્યોતિ શુદ્ધભાવને પામે છે-કે જે શુદ્ધભાવે દિશામંડળને ધવલિત (-ઉજ્જવળ) કર્યું છે અને સહજ અવસ્થાને પ્રગટ કરી છે. ૧૬૧.

**અવિકૃતિકરણ તેને કહ્યું જે ભાવતાં માધ્યસ્થને
ભાવે વિમળગુણધાન કર્મવિભક્ત આત્મરામને. ૧૧૧.**

૨૧૬]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

**કર્મણઃ આત્માનં ભિન્નં ભાવયતિ વિમલગુણનિલયમ્ ।
મધ્યસ્થભાવનાયામવિકૃતિકરણમિતિ વિજ્ઞેયમ્ ॥ ૧૧૧ ॥**

इह हि शुद्धोपयोगिनो जीवस्य परिणतिविशेषः प्रोक्तः ।

યઃ પાપાટવીપાવકો દ્રવ્યભાવનોકર્મભ્યઃ સકાશાદ્ ભિન્નમાત્માનં સહજગુણ- [નિલયં
મધ્યસ્થભાવનાયાં ભાવયતિ તસ્યાવિકૃતિકરણ-] અભિધાનપરમાલોચનાયાઃ સ્વરૂપમસ્ત્યેવેતિ ।

(મંદાક્રાંતા)

આત્મા ભિન્નો ભવતિ સતતં દ્રવ્યનોકર્મરાશે-
રન્તઃશુદ્ધઃ શમદમગુણામ્બોજિનીરાજહંસઃ ।
મોહાભાવાદપરમખિલં નૈવ ગૃહ્ણતિ સોઽયં
નિત્યાનંદાદ્યનુપમગુણશ્ચિચ્ચમત્કારમૂર્તિઃ ॥ ૧૬૨ ॥

અન્વયાર્થઃ:-[મધ્યસ્થભાવનાયામ્] જે મધ્યસ્થભાવનામાં [કર્મણઃ ભિન્નમ્] કર્મથી
ભિન્ન [આત્માનં] આત્માને- [વિમલગુણનિલયં] કે જે વિમળ ગુણોનું રહેઠાણ છે તેને-
[ભાવયતિ] ભાવે છે, [અવિકૃતિકરણમ્] એવું તે જીવને અવિકૃતિકરણ જાણવું.

ટીકા:-અહીં શુદ્ધોપયોગી જીવની પરિણતિવિશેષનું (ખાસ પરિણતિનું) કથન છે.

પાપરૂપી અટવીને બાળવા માટે અગ્નિ સમાન એવો જે જીવ દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ અને
નોકર્મથી ભિન્ન આત્માને-કે જે સહજ ગુણોનું નિધાન છે તેને-મધ્યસ્થભાવનામાં ભાવે છે, તેને
અવિકૃતિકરણ-નામક પરમ-આલોચનાનું સ્વરૂપ વર્તે છે જ.

[હવે આ ૧૧૧મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ નવ શ્લોક કહે છે:]

[શ્લોકાર્થઃ:-] આત્મા નિરંતર દ્રવ્યકર્મ અને નોકર્મના સમૂહથી ભિન્ન છે, અંતરંગમાં
શુદ્ધ છે અને શમ-દમગુણરૂપી કમળોનો રાજહંસ છે (અર્થાત્ જેમ રાજહંસ કમળોમાં કેલિ કરે
છે તેમ આત્મા શાંતભાવ અને જિતેન્દ્રિયતારૂપી ગુણોમાં રમે છે). સદા આનંદાદિ અનુપમ
ગુણવાળો અને ચૈતન્યચમત્કારની મૂર્તિ એવો તે આત્મા મોહના અભાવને લીધે સમસ્ત પરને
(-સમસ્ત પરદ્રવ્યભાવોને) ગ્રહતો નથી જ. ૧૬૨.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

પરમ-આલોચના અધિકાર

[૨૧૭

(મંદાક્રાંતા)

અક્ષય્યાન્તર્ગુણમણિગણઃ શુદ્ધભાવામૃતામ્બો-
રાશૌ નિત્યં વિશદવિશદે ક્ષાલિતાંહઃકલંકઃ ।
શુદ્ધાત્મા યઃ પ્રહતકરણગ્રામકોલાહલાત્મા
જ્ઞાનજ્યોતિઃપ્રતિહતતમોવૃત્તિરુચ્ચૈશ્વકાસ્તિ ॥ ૧૬૩ ॥

(વસંતતિલકા)

સંસારઘોરસહજાદિભિરેવ રૌદ્રૈ-
ર્દુઃખાદિભિઃ પ્રતિદિનં પરિતપ્યમાને ।
લોકે શમામૃતમયીમિહ તાં હિમાનીં
યાયાદયં મુનિપતિઃ સમતાપ્રસાદાત્ ॥ ૧૬૪ ॥

(વસંતતિલકા)

મુક્તઃ કદાપિ ન હિ યાતિ વિભાવકાયં
તદ્વેતુભૂતસુકૃતાસુકૃતપ્રણાશાત્ ।
તસ્માદહં સુકૃતદુષ્કૃતકર્મજાલં
મુક્ત્વા મુમુક્ષુપથમેકમિહ વ્રજામિ ॥ ૧૬૫ ॥

[**શ્લોકાર્થ:-**] જે અક્ષય અંતરંગ ગુણમણિઓનો સમૂહ છે, જેણે સદા વિશદ-વિશદ (અત્યંત નિર્મળ) શુદ્ધભાવરૂપી અમૃતના સમુદ્રમાં પાપકલંકને ઘોઈ નાખ્યાં છે અને જેણે ઈન્દ્રિયસમૂહના કોલાહલને ઢણી નાખ્યો છે, તે શુદ્ધ આત્મા જ્ઞાનજ્યોતિ વડે અંધકારદશાનો નાશ કરીને અત્યંત પ્રકાશે છે. ૧૬૩.

[**શ્લોકાર્થ:-**] સંસારનાં ઘોર, *સહજ ઇત્યાદિ રૌદ્ર દુઃખાદિકથી પ્રતિદિન પરિતપ્ત થતા આ લોકમાં આ મુનિવર સમતાના પ્રસાદથી શમામૃતમય જે હિમ-રાશિ (બરફનો ઢગલો) તેને પામે છે. ૧૬૪.

[**શ્લોકાર્થ:-**] મુક્ત જીવ વિભાવસમૂહને કદાપિ પામતો નથી કારણ કે તેણે તેના હેતુભૂત સુકૃત અને દુષ્કૃતનો નાશ કર્યો છે. તેથી હવે હું સુકૃત અને દુષ્કૃતરૂપી કર્મજાળને

* સહજ = સાથે જન્મેલ અર્થાત્ સ્વાભાવિક. [નિરંતર વર્તતી આકુળતારૂપી દુઃખ તો સંસારમાં સ્વાભાવિક જ છે. અર્થાત્ સંસાર સ્વભાવથી જ દુઃખમય છે તે ઉપરાંત તીવ્ર અશાન્તા વગેરેનો આશ્રય કરનારાં ઘોર દુઃખોથી પણ સંસાર ભરેલો છે.]

૨૧૮]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

(અનુષ્ટુભ)

પ્રપદ્યેઽહં સદાશુદ્ધમાત્માનં બોધવિગ્રહમ્ ।
ભવમૂર્તિમિમાં ત્યક્ત્વા પુદ્ગલસ્કન્ધબન્ધુરામ્ ॥ ૧૬૬ ॥

(અનુષ્ટુભ)

અનાદિમમસંસારરોગસ્યાગદમુત્તમમ્ ।
શુભાશુભવિનિર્મુક્તશુદ્ધચૈતન્યભાવના ॥ ૧૬૭ ॥

(માલિની)

અથ વિવિધવિકલ્પં પંચસંસારમૂલં
શુભમશુભસુકર્મ પ્રસ્ફુટં તદ્વિદિત્વા ।
ભવમરણવિમુક્તં પંચમુક્તિપ્રદં યં
તમહમભિનમામિ પ્રત્યહં ભાવયામિ ॥ ૧૬૮ ॥

(માલિની)

અથ સુલલિતવાચાં સત્યવાચામપીત્થં
ન વિષયમિદમાત્મજ્યોતિરાદ્યન્તશૂન્યમ્ ।
તદપિ ગુરુવચોભિઃ પ્રાપ્ય યઃ શુદ્ધદૃષ્ટિઃ
સ ભવતિ પરમશ્રીકામિનીકામરૂપઃ ॥ ૧૬૯ ॥

છોડીને એક મુમુક્ષુમાર્ગે જાઉં છું (અર્થાત્ મુમુક્ષુઓ જે માર્ગે ચાલ્યા છે તે જ એક માર્ગે ચાલું છું). ૧૬૫.

[શ્લોકાર્થ:-] પુદ્ગલસ્કંધો વડે જે અસ્થિર છે (અર્થાત્ પુદ્ગલસ્કંધોના આવવા-જવાથી જે એકસરખી રહેતી નથી) એવી આ ભવમૂર્તિને (-ભવની મૂર્તિરૂપ કાયાને) છોડીને હું સદાશુદ્ધ એવો જે જ્ઞાનશરીરી આત્મા તેનો આશ્રય કરું છું. ૧૬૬.

[શ્લોકાર્થ:-] શુભ અને અશુભથી રહિત શુદ્ધચૈતન્યની ભાવના મારા અનાદિ સંસારરોગનું ઉત્તમ ઔષધ છે. ૧૬૭.

[શ્લોકાર્થ:-] પાંચ પ્રકારના (દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભવ ને ભાવના પરાવર્તનરૂપ) સંસારનું મૂળ વિવિધ ભેદવાળું શુભાશુભ કર્મ છે એમ સ્પષ્ટ જાણીને, જે જન્મમરણ રહિત છે અને પાંચ પ્રકારની મુક્તિ દેનાર છે તેને (-શુદ્ધાત્માને) હું નમું છું અને પ્રતિદિન ભાવું છું. ૧૬૮.

[શ્લોકાર્થ:-] આ રીતે આદિ-અંત રહિત એવી આ આત્મજ્યોતિ સુલલિત

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

પરમ-આલોચના અધિકાર

[૨૧૯

(માલિની)

જયતિ સહજતેજઃપ્રાસ્તરાગાન્ધકારો
મનસિ મુનિવરાણાં ગોચરઃ શુદ્ધશુદ્ધઃ ।
વિષયસુખરતાનાં દુર્લભઃ સર્વદાયં
પરમસુખસમુદ્રઃ શુદ્ધબોધોઽસ્તનિદ્રઃ ॥ ૧૭૦ ॥

**મદમાણમાયલોહવિવર્જિયભાવો દુ ભાવશુદ્ધિ તિ ।
પરિકહિયં ભવ્યાણં લોયાલોયપ્પદરિસીહિં ॥ ૧૧૨ ॥**

**મદમાનમાયાલોભવિવર્જિતભાવસ્તુ ભાવશુદ્ધિરિતિ ।
પરિકથિતો ભવ્યાનાં લોકાલોકપ્રદર્શિભિઃ ॥ ૧૧૨ ॥**

ભાવશુદ્ધયભિધાનપરમાલોચનાસ્વરૂપપ્રતિપાદનદ્વારેણ શુદ્ધનિશ્ચયાલોચનાધિકારો-
પસંહારોપન્યાસોઽયમ્ ।

(સુમધુર) વાણીનો કે સત્ય વાણીનો પણ વિષય નથી; તોપણ ગુરુનાં વચનો વડે તેને પામીને જે શુદ્ધ દ્રષ્ટિવાળો થાય છે, તે પરમશ્રીરૂપી કામિનીનો વલ્લભ થાય છે (અર્થાત્ મુક્તિસુંદરીનો પતિ થાય છે). ૧૬૯.

[**શ્લોકાર્થ:-**] જેણે સહજ તેજથી રાગરૂપી અંધકારનો નાશ કર્યો છે, જે મુનિવરોના મનમાં વસે છે, જે શુદ્ધ-શુદ્ધ છે, જે વિષયસુખમાં રત જીવોને સર્વદા દુર્લભ છે, જે પરમ સુખનો સમુદ્ર છે, જે શુદ્ધ જ્ઞાન છે અને જેણે નિદ્રાનો નાશ કર્યો છે, તે આ (શુદ્ધ આત્મા) જયવંત છે. ૧૭૦.

**ત્રણ લોક તેમ અલોકના દ્રષ્ટા કહે છે ભવ્યને
-મદમાનમાયાલોભવર્જિત ભાવ ભાવવિશુદ્ધિ છે. ૧૧૨.**

અન્યયાર્થ:-[મદમાનમાયાલોભવિવર્જિતભાવઃ તુ] મદ (મદન), માન, માયા અને લોભ રહિત ભાવ તે [ભાવશુદ્ધિઃ] ભાવશુદ્ધિ છે [ઇતિ] એમ [ભવ્યાનામ્] ભવ્યોને [લોકાલોકપ્રદર્શિભિઃ] લોકાલોકના દ્રષ્ટાઓએ [પરિકથિતઃ] કહ્યું છે.

ટીકા:-આ, ભાવશુદ્ધિનામક પરમ-આલોચનાના સ્વરૂપના પ્રતિપાદન દ્વારા શુદ્ધ-નિશ્ચય-આલોચના અધિકારના ઉપસંહારનું કથન છે.

ત્રીવ્રચારિત્રમોહોદયબલેન પુંવેદાભિધાનનોકષાયવિલાસો મદઃ। અત્ર મદશબ્દેન મદનઃ કામપરિણામ इत्यर्थः। ચતુરસંદર્ભગર્ભીકૃતવૈદર્ભકવિત્વેન આદેયનામકર્મોદયે સતિ સકલજનપૂજ્યતયા, માતૃપિતૃસમ્બન્ધકુલજાતિવિશુદ્ધયા વા, શતસહસ્રકોટિભટાભિધાન-પ્રધાનબ્રહ્મચર્યવ્રતોપાર્જિતનિરુપમબલેન ચ, દાનાદિશુભકર્મોપાર્જિતસંપદ્વૃદ્ધિવિલાસેન, અથવા બુદ્ધિતપોવૈકુર્વણૌષધરસબલાક્ષીણર્દ્ધિભિઃ સપ્તભિર્વા, કમનીયકામિનીલોચનાનન્દેન વપુર્લાવણ્યરસવિસરેણ વા આત્માહંકારો માનઃ। ગુપ્તપાપતો માયા। યુક્તસ્થલે ધનવ્યયાભાવો લોભઃ; નિશ્ચયેન નિખિલપરિગ્રહપરિત્યાગલક્ષણનિરંજનનિજપરમાત્મતત્ત્વપરિગ્રહાત્ અન્યત્ પરમાણુમાત્રદ્રવ્યસ્વીકારો લોભઃ। એમિશ્ચતુર્ભિર્વા ભાવૈઃ પરિમુક્તઃ શુદ્ધભાવ એવ ભાવશુદ્ધિરિતિ ભવ્યપ્રાણિનાં લોકાલોકપ્રદર્શિભિઃ પરમવીતરાગસુખામૃતપાનપરિતૃષ્પૈર્ગવદ્ધિરર્હદ્ધિરભિહિત ઇતિ।

ત્રીવ્ર ચારિત્રમોહના ઉદયને લીધે પુરુષવેદ નામના નોકષાયનો વિલાસ તે મદ છે. અહીં ‘મદ’ શબ્દનો ‘મદન’ એટલે કે કામપરિણામ એવો અર્થ છે. (૧) ચતુર વચનરચનાવાળા *વૈદર્ભકવિત્વને લીધે, આદેયનામકર્મનો ઉદય હોતાં સમસ્ત જનો વડે પૂજનીયપણાથી, (૨) માતા-પિતા સંબંધી કુળ-જાતિની વિશુદ્ધિથી, (૩) પ્રધાન બ્રહ્મચર્યવ્રત વડે ઉપાર્જિત લક્ષકોટિ સુભટ સમાન નિરુપમ બળથી, (૪) દાનાદિ શુભ કર્મ વડે ઉપાર્જિત સંપત્તિની વૃદ્ધિના વિલાસથી, (૫) બુદ્ધિ, તપ, વિક્રિયા, ઔષધ, રસ, બળ અને અક્ષીણ-એ સાત ઋદ્ધિઓથી, અથવા (૬) સુંદર કામિનીઓનાં લોચનને આનંદ પમાડનારા શરીરલાવણ્યરસના વિસ્તારથી થતો જે આત્મ-અહંકાર (આત્માનો અહંકારભાવ) તે માન છે. ગુપ્ત પાપથી માયા હોય છે. યોગ્ય સ્થળે ધનવ્યયનો અભાવ તે લોભ છે; નિશ્ચયથી સમસ્ત પરિગ્રહનો પરિત્યાગ જેનું લક્ષણ (સ્વરૂપ) છે એવા નિરંજન નિજ પરમાત્મતત્ત્વના પરિગ્રહથી અન્ય પરમાણુમાત્ર દ્રવ્યનો સ્વીકાર તે લોભ છે.-આ ચારેય ભાવોથી પરિમુક્ત (રહિત) શુદ્ધભાવ તે જ ભાવશુદ્ધિ છે એમ ભવ્ય જીવોને લોકાલોકદર્શી, પરમવીતરાગ સુખામૃતના પાનથી પરિતૃપ્ત અર્હતભગવંતોએ કહ્યું છે.

[હવે આ પરમ-આલોચના અધિકારની છેલ્લી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ નવ શ્લોક કહે છે:]

* વૈદર્ભકવિ = એક પ્રકારની સાહિત્યપ્રસિદ્ધ સુંદર કાવ્યરચનામાં કુશળ કવિ

(માલિની)

અથ જિનપતિમાર્ગાલોચનાભેદજાલં
પરિહૃતપરભાવો ભવ્યલોકઃ સમન્તાત્ ।
તદખિલમવલોક્ય સ્વસ્વરૂપં ચ બુદ્ધા
સ ભવતિ પરમશ્રીકામિનીકામરૂપઃ ॥ ૧૭૧ ॥

(વસંતતિલકા)

આલોચના સતતશુદ્ધનયાત્મિકા યા
નિર્મુક્તિમાર્ગફલદા યમિનામજસ્રમ્ ।
શુદ્ધાત્મતત્ત્વનિયતાચરણાનુરૂપા
સ્યાત્સંયતસ્ય મમ સા કિલ કામધેનુઃ ॥ ૧૭૨ ॥

(શાલિની)

શુદ્ધં તત્ત્વં બુદ્ધલોકત્રયં યદ્
બુદ્ધા બુદ્ધા નિર્વિકલ્પં મુમુક્ષુઃ ।
તત્સિદ્ધયર્થં શુદ્ધશીલં ચરિત્વા
સિદ્ધિં યાયાત્ સિદ્ધિસીમન્તિનીશઃ ॥ ૧૭૩ ॥

[**શ્લોકાર્થ:-**] જે ભવ્ય લોક (ભવ્યજનસમૂહ) જિનપતિના માર્ગમાં કહેલ સમસ્ત આલોચનાની ભેદજાળને અવલોકીને તથા નિજ સ્વરૂપને જાણીને સર્વ તરફથી પરભાવને છોડે છે, તે પરમશ્રીરૂપી કામિનીનો વલ્લભ થાય છે (અર્થાત્ મુક્તિસુંદરીનો પતિ થાય છે). ૧૭૧.

[**શ્લોકાર્થ:-**] સંયમીઓને સદા મોક્ષમાર્ગનું ફળ દેનારી તથા શુદ્ધઆત્મ-તત્ત્વમાં *નિયત આચરણને અનુરૂપ એવી જે નિરંતર શુદ્ધનયાત્મક આલોચના તે મને સંયમીને ખરેખર કામધેનુરૂપ હો. ૧૭૨.

[**શ્લોકાર્થ:-**] મુમુક્ષુ જીવ ત્રણ લોકને જાણનારા નિર્વિકલ્પ શુદ્ધ તત્ત્વને બરાબર જાણીને તેની સિદ્ધિને અર્થે શુદ્ધ શીલને (ચારિત્રને) આચરીને, સિદ્ધિરૂપી સ્ત્રીનો સ્વામી થાય છે-સિદ્ધિને પામે છે. ૧૭૩.

* નિયત = નિશ્ચિત; દૃઢ; લીન; પરાયણ. [આચરણ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વને આશ્રિત હોય છે.]

૨૨૨]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

(સ્રગ્ધરા)

સાનન્દં તત્ત્વમજ્જજિનમુનિહૃદયામ્ભોજકિંજલ્કમધ્યે
નિર્વ્યાબાધં વિશુદ્ધં સ્મરશરગહનનીકદાવાગ્નિરૂપમ્ ।
શુદ્ધજ્ઞાનપ્રદીપપ્રહતયમિમનોગેહઘોરાન્ધકારં
તદ્વન્દે સાધુવન્ધં જનનજલનિધૌ લંઘને યાનપાત્રમ્ ॥ ૧૭૪ ॥

(હરિણી)

અભિનવમિદં પાપં યાયાઃ સમગ્રધિયોઽપિ યે
વિદધતિ પરં બ્રૂમઃ કિં તે તપસ્વિન એવ હિ ।
હૃદિ વિલસિતં શુદ્ધં જ્ઞાનં ચ પિંડમનુત્તમં
પદમિદમહો જ્ઞાત્વા ભૂયોઽપિ યાન્તિ સરાગતામ્ ॥ ૧૭૫ ॥

(હરિણી)

જયતિ સહજં તત્ત્વં તત્ત્વેષુ નિત્યમનાકુલં
સતતસુલભં ભાસ્વત્સમ્યગ્દશાં સમતાલયમ્ ।
પરમકલયા સાર્ધં વૃદ્ધં પ્રવૃદ્ધગુણૈર્નિજૈઃ
સ્ફુટિતસહજાવસ્થં લીનં મહિમ્નિ નિજેઽનિશમ્ ॥ ૧૭૬ ॥

[શ્લોકાર્થ:-] તત્ત્વમાં મગ્ન એવા જિનમુનિના હૃદયકમળના કેસરમાં જે આનંદ સહિત બિરાજમાન છે, જે બાધા રહિત છે, જે વિશુદ્ધ છે, જે કામદેવના બાણોની ગહન (-દુર્ભેદ) સેનાને બાળી નાખવા માટે દાવાનળ સમાન છે અને જેણે શુદ્ધજ્ઞાનરૂપ દીપક વડે મુનિઓના મનોગૃહના ઘોર અંધકારનો નાશ કર્યો છે, તેને-સાધુઓ વડે વંધ અને જન્માર્ણવને ઓળંગી જવામાં નૌકારૂપ તે શુદ્ધ તત્ત્વને -કું વંદું છું. ૧૭૪.

[શ્લોકાર્થ:-] અમે પૂછીએ છીએ કે-જેઓ સમગ્ર બુદ્ધિવાળા હોવા છતાં બીજાને ‘આ નવું પાપ કર’ એમ ઉપદેશ છે, તેઓ શું ખરેખર તપસ્વી છે? અહો! ખેદ છે કે તેઓ હૃદયમાં વિલસિત શુદ્ધજ્ઞાનરૂપ અને સર્વોત્તમ *પિંડરૂપ આ પદને જાણીને ફરીને પણ સરાગતાને પામે છે! ૧૭૫.

[શ્લોકાર્થ:-] તત્ત્વોમાં તે સહજ તત્ત્વ જયવંત છે-કે જે સદા અનાકુળ છે, જે નિરંતર સુલભ છે, જે પ્રકાશવંત છે, જે સમ્યગ્દષ્ટિઓને સમતાનું ધર છે, જે પરમ કળા

* પિંડ = (૧) પદાર્થ; (૨) બળ.

(હરિણી)

સહજપરમં તત્ત્વં તત્ત્વેષુ સમસુ નિર્મલં
સકલવિમલજ્ઞાનાવાસં નિરાવરણં શિવમ્ ।
વિશદવિશદં નિત્યં બાહ્યપ્રપંચપરાઙ્મુખં
કિમપિ મનસાં વાચાં દૂરં મુનેરપિ તન્નુમઃ ॥ ૧૭૭ ॥

(દ્રુતવિલંબિત)

જયતિ શાંતરસામૃતવારિધિ-
પ્રતિદિનોદયચારુહિમદ્યુતિઃ ।
અતુલબોધદિવાકરદીધિતિ-
પ્રહતમોહતમસ્સમિતિર્જિનઃ ॥ ૧૭૮ ॥

(દ્રુતવિલંબિત)

વિજિતજન્મજરામૃતિસંચયઃ
પ્રહતદારુણરાગકદમ્બકઃ ।
અઘમહાતિમિરવ્રજભાનુમાન્
જયતિ યઃ પરમાત્મપદસ્થિતઃ ॥ ૧૭૯ ॥

સહિત વિકસિત નિજ ગુણોથી વિકસેલું (-ખીલેલું) છે, જેની સહજ અવસ્થા સ્ફુટિત (-પ્રકટિત) છે અને જે નિરંતર નિજ મહિમામાં લીન છે. ૧૭૬.

[શ્લોકાર્થ:-] સાત તત્ત્વોમાં સહજ પરમ તત્ત્વ નિર્મળ છે, સકળ-વિમળ (સર્વથા વિમળ) જ્ઞાનનું રહેઠાણ છે, નિરાવરણ છે, શિવ (કલ્યાણમય) છે, સ્પષ્ટ-સ્પષ્ટ છે, નિત્ય છે, બાહ્ય પ્રપંચથી પરાઙ્મુખ છે અને મુનિને પણ મનથી તથા વાણીથી અતિ દૂર છે; તેને અમે નમીએ છીએ. ૧૭૭.

[શ્લોકાર્થ:-] જે (જિન) શાંત રસરૂપી અમૃતના સમુદ્રને (ઉછાળવા) માટે પ્રતિદિન ઉદયમાન સુંદર ચંદ્ર સમાન છે અને જેણે અતુલ જ્ઞાનરૂપી સૂર્યનાં કિરણોથી મોહતિમિરના સમૂહનો નાશ કર્યો છે, તે જિન જયવંત છે. ૧૭૮.

[શ્લોકાર્થ:-] જેણે જન્મ-જરા-મૃત્યુના સમૂહને જીતી લીધો છે, જેણે દારુણ રાગના સમૂહને હણી નાખ્યો છે, જે પાપરૂપી મહા અંધકારના સમૂહને માટે સૂર્ય સમાન છે અને જે પરમાત્મપદમાં સ્થિત છે, તે જયવંત છે. ૧૭૯.

૨૨૪]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંડકુંદ-

इति

સુકવિજનપયોજમિત્રપંચેન્દ્રિયપ્રસરવર્જિતગાત્રમાત્રપરિગ્રહશ્રીપદ્મપ્રભમલધારિદેવ-વિરચિતાયાં
નિયમસારવ્યાખ્યાયાં તાત્પર્યવૃત્તૌ પરમાલોચનાધિકારઃ સપ્તમઃ શ્રુતસ્કન્ધઃ ॥

આ રીતે, સુકવિજનરૂપી કમળોને માટે જેઓ સૂર્ય સમાન છે અને પાંચ ઈન્દ્રિયોના ફેલાવ
રહિત દેહમાત્ર જેમને પરિગ્રહ હતો એવા શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ વડે રચાયેલી નિયમસારની
તાત્પર્યવૃત્તિ નામની ટીકામાં (અર્થાત્ શ્રીમદ્ભગવત્કુંડકુંદાચાર્ય દેવપ્રણીત શ્રી નિયમસાર
પરમાગમની નિર્ગ્રંથ મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવવિરચિત તાત્પર્યવૃત્તિ નામની ટીકામાં)
પરમ આલોચના અધિકાર નામનો સાતમો શ્રુતસ્કન્ધ સમાપ્ત થયો.

वदसमिदिसीलसंजमपरिणामो करणणिग्गहो भावो ।
सो हवदि पायच्छित्तं अणवरयं चेव कायव्वो ॥ ११३ ॥

निश्चयप्रायश्चित्तस्वरूपाख्यानमेतत् ।

इये समस्त द्रव्यकर्म, भावकर्म तथा नोकर्मना संन्यासना हेतुभूत शुद्धनिश्चय-प्रायश्चित्त अधिकार कहेवामां आवे छे.

વ્રત, સમિતિ, સંયમ, શીલ, ઇન્દ્રિયરોધરૂપ છે ભાવ જે તે ભાવ પ્રાયશ્ચિત્ત છે, જે અનવરત કર્તવ્ય છે. ૧૧૩.

અન્યાર્થઃ—[વ્રતસમિતિશીલસંયમપરિણામઃ] વ્રત, સમિતિ, શીલ ને સંયમરૂપ પરિણામ તથા [કરણનિગ્રહઃ ભાવઃ] ઇન્દ્રિયનિગ્રહરૂપ ભાવ [સઃ] તે [પ્રાયશ્ચિત્તમ્] પ્રાયશ્ચિત્ત [ભવતિ] છે [ચ એવ] અને તે [અનવરતં] નિરંતર [કર્તવ્યઃ] કર્તવ્ય છે.

ટીકા:-આ, નિશ્ચય-પ્રાયશ્ચિત્તના સ્વરૂપનું કથન છે.

પાંચ મહાવ્રતરૂપ, પાંચ સમિતિરૂપ, શીલરૂપ અને સર્વ ઈંદ્રિયોના ને મન-વચનકાયાના સંયમરૂપ પરિણામ તથા પાંચ ઈંદ્રિયોનો નિરોધ-એ પરિણતિવિશેષ તે પ્રાયશ્ચિત્ત છે. પ્રાયશ્ચિત્ત એટલે પ્રાયઃ ચિત્ત-પ્રચરપણે નિર્વિકાર ચિત્ત. અંતર્મુખાકાર પરમ-સમાધિથી યુક્ત,

૨૨૬]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંડકુંદ-

ચાન્તર્મુખાકારપરમસમાધિયુક્તેન પરમજિનયોગીશ્વરેણ પાપાટવીપાવકેન
પંચેન્દ્રિયપ્રસરવર્જિતગાત્રમાત્રપરિગ્રહેણ સહજવૈરાગ્યપ્રાસાદશિખરશિખામણિના પરમાગમ-
મકરંદનિષ્પન્દિમુખપદ્મપ્રભેણ કર્તવ્યં ઇતિ ।

(મંદાક્રાંતા)

પ્રાયશ્ચિત્તં ભવતિ સતતં સ્વાત્મચિંતા મુનીનાં
મુક્તિં યાંતિ સ્વસુખરતયસ્તેન નિર્ધૂતપાપાઃ ।
અન્યા ચિંતા યદિ ચ યમિનાં તે વિમૂઢાઃ સ્મરાર્તાઃ
પાપાઃ પાપં વિદધતિ મુહુઃ કિં પુનશ્ચિત્રમેતત્ ॥ ૧૮૦ ॥

**કોહાદિસગભાવક્ષયપહુદિભાવણાં ગિગ્ગહણં ।
પાયચ્છિત્તં ભણિદં નિયગુણચિંતા ય નિચ્છયદો ॥ ૧૧૪ ॥**

**ક્રોધાદિસ્વકીયભાવક્ષયપ્રભૃતિભાવનાયાં નિર્ગ્રહણમ્ ।
પ્રાયશ્ચિત્તં ભણિતં નિજગુણચિંતા ચ નિશ્ચયતઃ ॥ ૧૧૪ ॥**

પરમ જિનયોગીશ્વર, પાપરૂપી અટવીને (બાળવા) માટે અગ્નિ સમાન, પાંચ ઈન્દ્રિયોના ફેલાવ રહિત દેહમાત્ર પરિગ્રહના ધારી, સહજવૈરાગ્યરૂપી મહેલના શિખરના શિખામણિ સમાન અને પરમાગમરૂપી પુષ્પરસ-ઝરતા મુખવાળા પદ્મપ્રભે આ પ્રાયશ્ચિત્ત નિરંતર કર્તવ્ય છે.

[હવે આ ૧૧૩મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભ-મલધારિદેવ શ્લોક કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] મુનિઓને સ્વાત્માનું ચિંતન તે નિરંતર પ્રાયશ્ચિત્ત છે; નિજ સુખમાં રતિવાળા તેઓ તે પ્રાયશ્ચિત્ત વડે પાપને ખંખેરી મુક્તિને પામે છે. જો મુનિઓને (સ્વાત્મા સિવાય) અન્ય ચિંતા હોય તો તે વિમૂઢ કામાર્ત પાપીઓ ફરી પાપને ઉત્પન્ન કરે છે.-આમાં શું આશ્ચર્ય છે ? ૧૮૦.

**ક્રોધાદિ નિજ ભાવો તણા ક્ષય આદિની જે ભાવના
ને આત્મગુણની ચિંતના નિશ્ચયથી પ્રાયશ્ચિત્તમાં. ૧૧૪.**

અન્વયાર્થ:- [ક્રોધાદિસ્વકીયભાવક્ષયપ્રભૃતિભાવનાયાં] ક્રોધ વગેરે સ્વકીય ભાવોના (-પોતાના વિભાવભાવોના) ક્ષયાદિકની ભાવનામાં [નિર્ગ્રહણમ્] રહેવું [ચ] અને [નિજગુણચિંતા]

इह हि सकलकर्मनिर्मूलनसमर्थनिश्चयप्रायश्चित्तमुक्तम् ।

ક્રોધાદિનિખિલમોહરાગદ્વેષવિભાવસ્વભાવક્ષયકારણનિજકારણપરમાત્મસ્વભાવભાવના
યાં સત્યાં નિસર્ગવૃત્ત્યા પ્રાયશ્ચિત્તમભિહિતમ્, અથવા પરમાત્મગુણાત્મકશુદ્ધાન્તસ્તત્ત્વ-
સ્વરૂપસહજજ્ઞાનાદિસહજગુણચિંતા પ્રાયશ્ચિત્તં ભવતીતિ ।

(શાલિની)

પ્રાયશ્ચિત્તમુક્તમુચ્ચૈર્મુનીનાં

કામક્રોધાદ્યન્યભાવક્ષયે ચ ।

કિં ચ સ્વસ્ય જ્ઞાનસંભાવના વા

સન્તો જાનન્ત્યેતદાત્મપ્રવાદે ॥ ૧૮૧ ॥

कोहं खमया माणं समद्वेणज्जवेण मायं च ।

संतोसेण य लोहं जयदि खु ए चहुविहकसाए ॥ ११५ ॥

નિજ ગુણોનું ચિંતન કરવું તે [નિશ્ચયતઃ] નિશ્ચયથી [પ્રાયશ્ચિત્તં મણિતમ્] પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે.

ટીકા:-અહીં (આ ગાથામાં) સકળ કર્મોને મૂળથી ઉખેડી નાખવામાં સમર્થ એવું
નિશ્ચય-પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવામાં આવ્યું છે.

ક્રોધાદિક સમસ્ત મોહરાગદ્વેષરૂપ વિભાવસ્વભાવોના ક્ષયના કારણભૂત નિજ
કારણપરમાત્માના સ્વભાવની ભાવના હોતાં નિસર્ગવૃત્તિને લીધે (અર્થાત્ સ્વાભાવિક-સહજ
પરિણતિ હોવાને લીધે) પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવામાં આવ્યું છે; અથવા, પરમાત્માના ગુણાત્મક એવા જે
શુદ્ધ-અંતઃતત્ત્વરૂપ (નિજ) સ્વરૂપના સહજજ્ઞાનાદિક સહજગુણો તેમનું ચિંતન કરવું તે પ્રાયશ્ચિત્ત
છે.

[હવે આ ૧૧૪મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] મુનિઓને કામક્રોધાદિક અન્ય ભાવોના ક્ષયની જે સંભાવના અથવા
તો પોતાના જ્ઞાનની જે સંભાવના (-સમ્યક્ ભાવના) તે ઉગ્ર પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલ છે. સંતોએ
આત્મપ્રવાદમાં આમ જાણ્યું છે (અર્થાત્ જાણીને કહ્યું છે). ૧૮૧.

**જીતે ક્ષમાથી ક્રોધને, નિજ માર્દવેથી માનને,
આર્જવ થકી માયા ખરે, સંતોષ દ્વારા લોભને. ૧૧૫.**

૨૨૮]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

**ક્રોધં ક્ષમયા માનં સ્વમાર્દવેન આર્જવેન માયાં ચ ।
સંતોષેણ ચ લોભં જયતિ ખલુ ચતુર્વિધકષાયાન્ ॥ ૧૧૫ ॥**

ચતુષ્કષાયવિજયોપાયસ્વરૂપાખ્યાનમેતત્ ।

જઘન્યમધ્યમોત્તમભેદાત્ક્ષમાસ્તિસ્રો ભવન્તિ । અકારણાદપ્રિયવાદિનો મિથ્યાદ્દેશકારણેન માં ત્રાસયિતુમુદ્યોગો વિદ્યતે, અયમપગતો મત્પુણ્યેનેતિ પ્રથમા ક્ષમા । અકારણેન સંત્રાસકરસ્ય તાડનવધાદિપરિણામોઽસ્તિ, અયં ચાપગતો મત્સુકૃતેનેતિ દ્વિતીયા ક્ષમા । વધે સત્યમૂર્તસ્ય પરમબ્રહ્મરૂપિણો મમાપકારહાનિરિતિ પરમસમરસીભાવસ્થિતિરુત્તમા ક્ષમા । આભિઃ ક્ષમાભિઃ ક્રોધકષાયં જિત્વા, માનકષાયં માર્દવેન ચ, માયાકષાયં ચાર્જવેણ, પરમતત્ત્વલાભસન્તોષેણ લોભકષાયં ચેતિ ।

અન્યયાર્થ:-[ક્રોધં ક્ષમયા] ક્રોધને ક્ષમાથી, [માનં સ્વમાર્દવેન] માનને નિજ માર્દવથી, [માયાં ચ આર્જવેન] માયાને આર્જવથી [ચ] તથા [લોભં સંતોષેણ] લોભને સંતોષથી-[ચતુર્વિધકષાયાન્] એમ ચતુર્વિધ કષાયોને [ખલુ જયતિ] (યોગી) ખરેખર જીતે છે.

ટીકા:-આ, ચાર કષાયો પર વિજય મેળવવાના ઉપાયના સ્વરૂપનું કથન છે.

જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્તમ એવા (ત્રણ) ભેદોને લીધે ક્ષમા ત્રણ (પ્રકારની) છે. (૧) ‘વિના-કારણ અપ્રિય બોલનાર મિથ્યાદ્દષ્ટિને વિના-કારણ મને ત્રાસ દેવાનો ઉદ્યોગ વર્તે છે, તે મારા પુણ્યથી દૂર થયો;’-આમ વિચારી ક્ષમા કરવી તે પ્રથમ ક્ષમા છે. (૨) (મારા પર) ‘વિના-કારણ ત્રાસ ગુજારનારને ^૧તાડનનો અને ^૨વધનો પરિણામ વર્તે છે, તે મારા સુકૃતથી દૂર થયો;’-આમ વિચારી ક્ષમા કરવી તે દ્વિતીય ક્ષમા છે. (૩) વધ થતાં અમૂર્ત પરમબ્રહ્મરૂપ એવા મને નુકસાન થતું નથી-એમ સમજી પરમ સમરસીભાવમાં સ્થિત રહેવું તે ઉત્તમ ક્ષમા છે. આ (ત્રણ) ક્ષમાઓ વડે ક્રોધકષાયને જીતીને, ^૩માર્દવ વડે માનકષાયને, ^૪આર્જવ વડે માયાકષાયને તથા પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિરૂપ સંતોષથી લોભકષાયને (યોગી) જીતે છે.

૧. તાડન = માર મારવો તે
૨. વધ = મારી નાખવું તે
૩. માર્દવ = નરમાશ; કોમળતા; નિર્માનતા.
૪. આર્જવ = ઋજુતા; સરળતા.

તથાચોક્તં શ્રી ગુણભદ્રસ્વામિભિઃ-

(વસંતતિલકા)

“ ચિત્તસ્થમપ્યનવબુદ્ધય હરેણ જાહયાત્
ક્રુદ્ધા બહિઃ કિમપિ દગ્ધમનજ્જબુદ્ધયા ।
ઘોરામવાપ સ હિ તેન કૃતામવસ્થાં
ક્રોધોદયાદ્ભવતિ કસ્ય ન કાર્યહાનિઃ ॥ ”

(વસંતતિલકા)

“ ચક્રં વિહાય નિજદક્ષિણબાહુસંસ્થં
યત્પ્રાવ્રજન્નનુ તદૈવ સ તેન મુચ્યેત્ ।
ક્લેશં તમાપ કિલ બાહુબલી ચિરાય
માનો મનાગપિ હતિં મહતીં કરોતિ ॥ ”

(અનુષ્ટુભ્)

“ ભેયં માયામહાગર્તાન્મિથ્યાઘનતમોમયાત્ ।
યસ્મિન્ લીના ન લક્ષ્યન્તે ક્રોધાદિવિષમાહયઃ ॥ ”

એવી રીતે (આચાર્યવર) શ્રી ગુણભદ્રસ્વામીએ (આત્માનુશાસનમાં ૨૧૬, ૨૧૭, ૨૨૧ તથા ૨૨૩ માં શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

“ [શ્લોકાર્થ:-] કામદેવ (પોતાના) ચિત્તમાં રહેલ હોવા છતાં (પોતાની) જડતાને લીધે તેને નહિ ઓળખીને, શંકરે ક્રોધી થઈને બહારમાં કોઈકને કામદેવ સમજી તેને બાળી નાખ્યો. (ચિત્તમાં રહેલો કામદેવ તો જીવતો હોવાને લીધે) તેણે કરેલી ઘોર અવસ્થાને (-કામવિહ્વળ દશાને) શંકર પામ્યા. ક્રોધના ઉદયથી (-ક્રોધ ઉત્પન્ન થવાથી) કોને કાર્યજ્ઞાનિ થતી નથી ? ”

[શ્લોકાર્થ:-] (યુદ્ધમાં ભરતે બાહુબલી પર ચક્ર છોડ્યું પરંતુ તે ચક્ર બાહુબલીના જમણા હાથમાં આવીને સ્થિર થઈ ગયું.) પોતાના જમણા હાથમાં સ્થિત (તે) ચક્રને છોડીને જ્યારે બાહુબલીએ પ્રવ્રજ્યા લીધી ત્યારે જ (તુરત જ) તેઓ તે કારણે મુક્તિ પામત, પરંતુ તેઓ (માનને લીધે મુક્તિ નહિ પામતાં) ખરેખર લાંબા વખત સુધી પ્રસિદ્ધ (માનકૃત) કલેશને પામ્યા. થોડું પણ માન મહા જ્ઞાનિ કરે છે ! ”

“ [શ્લોકાર્થ:-] જેમાં (-જે ખાડામાં) સંતાઈ રહેલા ક્રોધાદિક ભયંકર સર્પો દેખી

૨૩૦]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

(હરિણી)

“ વનચરભયાદ્વાવન્ દૈવાજ્ઞતાકુલવાલધિઃ
કિલ જહતયા લોલો વાલગ્રજેઽવિચલં સ્થિતઃ ।
બત સ ચમરસ્તેન પ્રાણૈરપિ પ્રવિયોજિતઃ
પરિણતતૃષાં પ્રાયેણૈવંવિધા હિ વિપત્તયઃ ॥ ”

તથા હિ-

(આર્યા)

ક્ષમયા ક્રોધકષાયં માનકષાયં ચ માર્દવેનૈવ ।
માયામાર્જવલાભાજ્ઞોભકષાયં ચ શૌચતો જયતુ ॥ ૧૮૨ ॥

**ઉક્લિદ્ધો જો બોહો ગાળં તસ્સેવ અપ્પણો ચિત્તં ।
જો ધરણ્ મુણી ણિચ્ચં પાયચ્છિત્તં હવે તસ્સ ॥ ૧૧૬ ॥**

શકાતા નથી એવો જે મિથ્યાત્વરૂપી ઘોર અંધકારવાળો માયારૂપી મહાન ખાડો તેનાથી ડરતા રહેવું યોગ્ય છે. ”

“ [શ્લોકાર્થ:-] * વનચરના ભયથી ભાગતી ચમરી ગાયનું પૂંછડું દૈવયોગે વેલમાં ગુંચવાઈ જતાં જડતાને લીધે વાળના ગુચ્છ પ્રત્યે લોલુપતાવાળી તે ગાય (પોતાના સુંદર વાળને તૂટવા નહિ દેવાના લોભને લીધે) ત્યાં અવિચળપણે ઊભી રહી ગઈ, અને અરેરે ! તે ગાયને વનચર વડે પ્રાણથી પણ વિમુક્ત કરવામાં આવી ! (અર્થાત્ તે ગાયે વાળના લોભમાં પ્રાણ પણ ગુમાવ્યા !) જેમને તૃષ્ણા પરિણમી છે તેમને પ્રાયઃ આવી જ વિપત્તિઓ આવે છે. ”

વળી (આ ૧૧૫મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે):-

[શ્લોકાર્થ:-] ક્રોધકષાયને ક્ષમાથી, માનકષાયને માર્દવથી જ, માયાને આર્જવની પ્રાપ્તિથી અને લોભકષાયને શૌચથી (-સંતોષથી) જીતો. ૧૮૨.

**ઉત્કૃષ્ટ નિજ અવબોધને વા જ્ઞાનને વા ચિત્તને
ધારણ કરે છે નિત્ય, પ્રાયશ્ચિત્ત છે તે સાધુને. ૧૧૬.**

* વનચર = વનમાં રહેનાર, ભીલ વગેરે મનુષ્ય અથવા વાઘ વગેરે જંગલી પશુ.

**ઉત્કૃષ્ટો યો બોધો જ્ઞાનં તસ્યૈવાત્મનશ્ચિત્તમ્ ।
યો ધરતિ મુનિર્નિત્યં પ્રાયશ્ચિત્તં ભવેત્તસ્ય ॥ ૧૧૬ ॥**

અત્ર શુદ્ધજ્ઞાનસ્વીકારવતઃ પ્રાયશ્ચિત્તમિત્યુક્તમ્ ।

ઉત્કૃષ્ટો યો વિશિષ્ટધર્મઃ સ હિ પરમબોધઃ इत्यर्थः । બોધો જ્ઞાનં ચિત્તમિત્યનર્થાન્તરમ્ ।
અતઃ એવ તસ્યૈવ પરમધર્મિણો જીવસ્ય પ્રાયઃ પ્રકર્ષણ ચિત્તં । યઃ પરમસંયમી નિત્યં તાદૃશં ચિત્તં
ધત્તે , તસ્ય ખલુ નિશ્ચયપ્રાયશ્ચિત્તં ભવતીતિ ।

(શાલિની)

યઃ શુદ્ધાત્મજ્ઞાનસંભાવનાત્મા
પ્રાયશ્ચિત્તમત્ર ચાસ્ત્યેવ તસ્ય ।
નિર્ઘૂતાંહઃસંહતિં તં મુનીન્દ્રં
વન્દે નિત્યં તદ્ગુણપ્રાપ્તયેઽહમ્ ॥ ૧૮૩ ॥

અન્યયાર્થઃ—[તસ્ય એવ આત્મનઃ] તે જ (અનંતધર્મવાળા) આત્માનો [યઃ] જે
[ઉત્કૃષ્ટઃ બોધઃ] ઉત્કૃષ્ટ બોધ, [જ્ઞાનમ્] જ્ઞાન અથવા [ચિત્તમ્] ચિત્ત તેને [યઃ મુનિઃ] જે
મુનિ [નિત્યં ધરતિ] નિત્ય ધારણ કરે છે, [તસ્ય] તેને [પ્રાયશ્ચિત્તમ્ ભવેત્] પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

ટીકાઃ—અહીં, ‘શુદ્ધ જ્ઞાનના સ્વીકારવાળાને પ્રાયશ્ચિત્ત છે’ એમ કહ્યું છે.

ઉત્કૃષ્ટ એવો જે વિશિષ્ટ ધર્મ તે ખરેખર પરમ બોધ છે—એવો અર્થ છે. બોધ, જ્ઞાન
અને ચિત્ત જુદા પદાર્થો નથી. આમ હોવાથી જ તે જ પરમધર્મી જીવને પ્રાયઃ ચિત્ત છે અર્થાત્
પ્રકૃષ્ટપણે ચિત્ત (—જ્ઞાન) છે. જે પરમસંયમી એવા ચિત્તને નિત્ય ધારણ કરે છે, તેને ખરેખર
નિશ્ચય-પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

[ભાવાર્થઃ—જીવ ધર્મી છે અને જ્ઞાનાદિક તેના ધર્મો છે. પરમ ચિત્ત અથવા પરમ
જ્ઞાનસ્વભાવ જીવનો ઉત્કૃષ્ટ વિશેષધર્મ છે. માટે સ્વભાવ-અપેક્ષાએ જીવદ્રવ્યને પ્રાયઃ ચિત્ત છે
અર્થાત્ પ્રકૃષ્ટપણે જ્ઞાન છે. જે પરમસંયમી આવા ચિત્તને (—પરમ જ્ઞાનસ્વભાવને) શ્રદ્ધે છે અને
તેમાં લીન રહે છે, તેને નિશ્ચયપ્રાયશ્ચિત્ત છે.]

[હવે ૧૧૬ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છેઃ]

[શ્લોકાર્થઃ—] આ લોકમાં જે (મુનીન્દ્ર) શુદ્ધાત્મજ્ઞાનની સમ્યક્ ભાવનાવંત છે, તેને
પ્રાયશ્ચિત્ત છે જ. જેણે પાપસમૂહને ખંખેરી નાખ્યો છે એવા તે મુનીન્દ્રને હું તેના ગુણોની પ્રાપ્તિ
અર્થે નિત્ય વંદું છું. ૧૮૩.

૨૩૨]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

**किं बहुणा भणिएण दु वरतवचरणं महेसिणं सव्वं ।
पायच्छित्तं जाणह अणेयकम्माण खयहेऊ ॥ ११७ ॥**

**किं बहुना भणितेन तु वरतपश्चरणं महर्षीणां सर्वम् ।
प्रायश्चित्तं जानीह्यनेककर्मणां क्षयहेतुः ॥ ११७ ॥**

इह हि परमतपश्चरणनिरतपरमजिनयोगीश्वराणां निश्चयप्रायश्चित्तम् ।
एवंसमस्ताचरणानां परमाचरणमित्युक्तम् ।

बहुभिरसत्प्रलापैरलमलम् । पुनः सर्वं निश्चयव्यवहारात्मकपरमतपश्चरणात्मकं
परमजिनयोगिनामासंसारप्रतिबद्धद्रव्यभावकर्मणां निरवशेषेण विनाशकारणं शुद्धनिश्चय-
प्रायश्चित्तमिति हे शिष्य त्वं जानीहि ।

**બહુ કથન શું કરવું ? અરે ! સૌ જાણ પ્રાયશ્ચિત્ત તું,
નાનાકરમક્ષયહેતુ ઉત્તમ તપશ્ચરણ ઋષિરાજનું. ૧૧૭.**

अन्वयार्थ:-[बहुना] बहु [भणितेन तु] कहेवाची [किम्] शું ? [अनेककर्मणाम्]
अनेक कर्मोना [क्षयहेतुः] क्षयनो हेतु એવું જે [महर्षीणाम्] મહર્ષિઓનું [वरतपश्चरणम्]
ઉત્તમ તપશ્ચરણ [सर्वम्] તે બધું [प्रायश्चित्तं जानीहि] પ્રાયશ્ચિત્ત જાણ.

टीका:-અહીં એમ કહ્યું છે કે પરમ તપશ્ચરણમાં લીન પરમ જિનયોગીશ્વરોને
નિશ્ચયપ્રાયશ્ચિત્ત છે; એ રીતે નિશ્ચયપ્રાયશ્ચિત્ત સમસ્ત આચરણોમાં પરમ આચરણ છે એમ કહ્યું
છે.

બહુ અસત્ પ્રલાપોથી બસ થાઓ, બસ થાઓ. નિશ્ચયવ્યવહારસ્વરૂપ પરમ-
તપશ્ચરણાત્મક એવું જે પરમ જિનયોગીઓને અનાદિ સંસારથી બંધાયેલાં દ્રવ્ય-ભાવકર્મોના
નિરવશેષ વિનાશનું કારણ તે બધું શુદ્ધનિશ્ચયપ્રાયશ્ચિત્ત છે એમ, હે શિષ્ય ! તું જાણ.

[હવે આ ૧૧૭ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ પાંચ શ્લોક કહે છે:]

(દ્રુતવિલંબિત)

અનશનાદિતપશ્ચરણાત્મકં
સહજશુદ્ધિદાત્મવિદામિદમ્ ।
સહજબોધકલાપરિગોચરં
સહજતત્ત્વમઘક્ષયકારણમ્ ॥ ૧૮૪ ॥

(શાલિની)

પ્રાયશ્ચિત્તં હ્યુત્તમાનામિદં સ્યાત્
સ્વદ્રવ્યેઽસ્મિન્ ચિન્તનં ધર્મશુક્લમ્ ।
કર્મવ્રાતધ્વાન્તસદ્બોધતેજો-
લીનં સ્વસ્મિન્નિર્વિકારે મહિમ્નિ ॥ ૧૮૫ ॥

(મંદાક્રાંતા)

આત્મજ્ઞાનાદ્ભવતિ યમિનામાત્મલબ્ધિઃ ક્રમેણ
જ્ઞાનજ્યોતિર્નિહતકરણગ્રામઘોરાન્ધકારા ।
કર્મારણ્યોદ્ભવદવશિખાજાલકાનામજસ્રં
પ્રધ્વંસેઽસ્મિન્ શમજલમયીમાશુ ધારાં વમન્તી ॥ ૧૮૬ ॥

[**શ્લોકાર્થ:-**] અનશનાદિતપશ્ચરણાત્મક (અર્થાત્ સ્વરૂપપ્રતપનરૂપે પરિણમેલું, પ્રતાપવંત એટલે કે ઉગ્ર સ્વરૂપપરિણતિએ પરિણમેલું) એવું આ સહજ-શુદ્ધ-ચૈતન્યસ્વરૂપને જાણનારાઓનું ^૧સહજજ્ઞાનકળાપરિગોચર સહજતત્ત્વ ^૨અઘક્ષયનું કારણ છે. ૧૮૪.

[**શ્લોકાર્થ:-**] જે (પ્રાયશ્ચિત્ત) આ સ્વદ્રવ્યનું ^૩ધર્મ અને શુકલરૂપ ચિંતન છે, જે કર્મસમૂહના અંધકારને નષ્ટ કરવા માટે સમ્યજ્ઞાનરૂપી તેજ છે અને જે પોતાના નિર્વિકાર મહિમામાં લીન છે-એવું આ પ્રાયશ્ચિત્ત ખરેખર ઉત્તમ પુરુષોને હોય છે. ૧૮૫.

[**શ્લોકાર્થ:-**] યમીઓને (-સંયમીઓને) આત્મજ્ઞાનથી ક્રમે આત્મલબ્ધિ (આત્માની પ્રાપ્તિ) થાય છે-કે જે આત્મલબ્ધિએ જ્ઞાનજ્યોતિ વડે ઈન્દ્રિયસમૂહના ઘોર અંધકારનો નાશ કર્યો છે અને જે આત્મલબ્ધિ કર્મવનથી ઉત્પન્ન (ભવરૂપી) દાવાનળની શિખાજાળનો

૧. સહજજ્ઞાનકળાપરિગોચર = સહજ જ્ઞાનની કળા વડે સર્વ પ્રકારે જણાવાયોગ્ય

૨. અઘ = અશુદ્ધિ; દોષ; પાપ. (પાપ તેમ જ પુણ્ય બન્ને ખરેખર અઘ છે.)

૩ ધર્મધ્યાન અને શુકલધ્યાનરૂપ જે સ્વદ્રવ્યચિંતન તે પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

૨૩૪]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

(ઉપજાતિ)

અધ્યાત્મશાસ્ત્રામૃતવારિરાશે-
ર્મયોદ્ધતા સંયમરત્નમાલા ।
વભૂવ યા તત્ત્વવિદાં સુકળ્ઠે
સાલંકૃતિર્મુક્તિવધૂધવાનામ્ ॥ ૧૮૭ ॥

(ઉપેન્દ્રવજ્રા)

નમામિ નિત્યં પરમાત્મતત્ત્વં
મુનીન્દ્રચિત્તામ્બુજગર્ભવાસમ્ ।
વિમુક્તિકાંતારતિસૌખ્યમૂલં
વિનષ્ટસંસારદ્રુમૂલમેતત્ ॥ ૧૮૮ ॥

**ળંતાળંતભવેળ સમજિજયસુહઅસુહકમ્મસંદોહો ।
તવચરણેળ વિળસ્સદિ પાયચ્છિત્તં તવં તમ્હા ॥ ૧૧૮ ॥**

**અનન્તાનન્તભવેન સમર્જિતશુભાશુભકર્મસંદોહઃ ।
તપશ્ચરણેન વિનશ્યતિ પ્રાયશ્ચિત્તં તપસ્તસ્માત્ ॥ ૧૧૮ ॥**

(શિખાઓના સમૂહનો) નાશ કરવા માટે તેના પર સતત શમજલમયી ધારાને ઝડપથી છોડે છે-વરસાવે છે. ૧૮૬.

[શ્લોકાર્થ:-] અધ્યાત્મશાસ્ત્રરૂપી અમૃતસમુદ્રમાંથી મેં જે સંયમરૂપી રત્નમાળા બહાર કાઢી છે તે (રત્નમાળા) મુક્તિવધૂના વલ્લભ એવા તત્ત્વજ્ઞાનીઓના સુકંઠનું આભૂષણ બની છે. ૧૮૭.

[શ્લોકાર્થ:-] મુનીન્દ્રોના ચિત્તકમળની (-હૃદયકમળની) અંદર જેનો વાસ છે, જે વિમુક્તિરૂપી કાન્તાના રતિસૌખ્યનું મૂળ છે (અર્થાત્ જે મુક્તિના અતીન્દ્રિય આનંદનું મૂળ છે) અને જેણે સંસારવૃક્ષના મૂળનો વિનાશ કર્યો છે-એવા આ પરમાત્મતત્ત્વને હું નિત્ય નમું છું. ૧૮૮.

**રે ! ભવ અનંતાનંતથી અર્જિત શુભાશુભ કર્મ જે
તે નાશ પામે તપ થકી; તપ તેથી પ્રાયશ્ચિત્ત છે. ૧૧૮.**

અન્યયાર્થ:-[અનન્તાનન્તભવેન] અનંતાનંત ભવો વડે [સમર્જિતશુભાશુભકર્મસંદોહઃ]

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

શુદ્ધનિશ્ચય-પ્રાયશ્ચિત્ત અધિકાર

[૨૩૫]

અત્ર પ્રસિદ્ધશુદ્ધકારણપરમાત્મતત્ત્વે સદાન્તર્મુખતયા પ્રતપનં યત્તત્તપઃ પ્રાયશ્ચિત્તં ભવતીત્યુક્તમ્ ।

આસંસારત એવ સમુપાર્જિતશુભાશુભકર્મસંદોહો દ્રવ્યભાવાત્મકઃ
પંચસંસારસંવર્ધનસમર્થઃ પરમતપશ્ચરણેન ભાવશુદ્ધિલક્ષણેન વિલયં યાતિ , તતઃ
સ્વાત્માનુષ્ઠાનનિષ્ઠં પરમતપશ્ચરણમેવ શુદ્ધનિશ્ચયપ્રાયશ્ચિત્તમિત્યભિહિતમ્ ।

(મંદાક્રાંતા)

પ્રાયશ્ચિત્તં ન પુનરપરં કર્મ કર્મક્ષયાર્થ

પ્રાહુઃ સન્તસ્તપ્ત ઇતિ ચિદાનંદપીયૂષપૂર્ણમ્ ।

આસંસારાદુપચિતમહત્કર્મકાન્તારવહ્નિ-

જ્વાલાજાલં શમસુખમયં પ્રાપ્તં મોક્ષલક્ષ્મ્યાઃ ॥ ૧૮૯ ॥

ઉપાર્જિત શુભાશુભ કર્મરાશિ [તપશ્ચરણેન] તપશ્ચરણથી [વિનશ્યતિ] વિનાશ પામે છે;
[તસ્માત્] તેથી [તપઃ] તપ [પ્રાયશ્ચિત્તમ્] પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

ટીકા:-અહીં (આ ગાથામાં), પ્રસિદ્ધ શુદ્ધકારણપરમાત્મતત્ત્વમાં સદા અંતર્મુખ રહીને જે પ્રતપન તે તપ પ્રાયશ્ચિત્ત છે (અર્થાત્ શુદ્ધાત્મસ્વરૂપમાં લીન રહીને પ્રતપયું-પ્રતાપવંત વર્તયું તે તપ છે અને એ તપ પ્રાયશ્ચિત્ત છે) એમ કહ્યું છે.

અનાદિ સંસારથી જ ઉપાર્જિત દ્રવ્યભાવાત્મક શુભાશુભ કર્મોનો સમૂહ-કે જે પાંચ પ્રકારના (-પાંચ પરાવર્તનરૂપ) સંસારનું સંવર્ધન કરવામાં સમર્થ છે તે-ભાવશુદ્ધિલક્ષણ (ભાવશુદ્ધિ જેનું લક્ષણ છે એવા) પરમતપશ્ચરણથી વિલય પામે છે; તેથી સ્વાત્માનુષ્ઠાનનિષ્ઠ (-નિજ આત્માના આચરણમાં લીન) પરમતપશ્ચરણ જ શુદ્ધનિશ્ચયપ્રાયશ્ચિત્ત છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

[હવે આ ૧૧૮મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે:]

[શ્લોકાર્થ:-] જે (તપ) અનાદિ સંસારથી સમૃદ્ધ થયેલી કર્મોની મહા અટવીને બાળી નાખવા માટે અગ્નિની જ્વાળાના સમૂહ સમાન છે, શમસુખમય છે અને મોક્ષલક્ષ્મી માટેની ભેટ છે, તે ચિદાનંદરૂપી અમૃતથી ભરેલા તપને સંતો કર્મક્ષય કરનારું પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે, પરંતુ અન્ય કોઈ કાર્યને નહિ. ૧૮૯.

**અપ્પસરૂવાલંબણભાવેણ દુ સવ્વભાવપરિહારં ।
સક્કદિ કાદું જીવો તમ્હા જ્ઞાણં હવે સવ્વં ॥ ૧૧૯ ॥**

**આત્મસ્વરૂપાલમ્બનભાવેન તુ સર્વભાવપરિહારમ્ ।
શક્નોતિ કર્તુ જીવસ્તસ્માદ ધ્યાનં ભવેત્ સર્વમ્ ॥ ૧૧૯ ॥**

અત્ર સકલભાવાનામભાવં કર્તુ સ્વાત્માશ્રયનિશ્ચયધર્મધ્યાનમેવ સમર્થમિત્યુક્તમ્ ।

અખિલપરદ્રવ્યપરિત્યાગલક્ષણલક્ષિતાક્ષુણ્ણનિત્યનિરાવરણસહજપરમપારિણામિકભાવ-
ભાવનયા ભાવાન્તરાણાં ચતુર્ણામૌદયિકૌપશમિકક્ષાયિકક્ષાયોપશમિકાનાં પરિહારં

**આત્મસ્વરૂપ અવલંબનારા ભાવથી સૌ ભાવને
ત્યાગી શકે છે જીવ, તેથી ધ્યાન તે સર્વસ્વ છે. ૧૧૯.**

અન્યયાર્થ:-[આત્મસ્વરૂપાલમ્બનભાવેન તુ] આત્મસ્વરૂપ જેનું આલંબન છે એવા ભાવથી [જીવઃ] જીવ [સર્વભાવપરિહારં] સર્વભાવોનો પરિહાર [કર્તુમ્ શક્નોતિ] કરી શકે છે, [તસ્માત્] તેથી [ધ્યાનમ્] ધ્યાન તે [સર્વમ્ ભવેત્] સર્વસ્વ છે.

ટીકા:-અહીં (આ ગાથામાં), નિજ આત્મા જેનો આશ્રય છે એવું નિશ્ચયધર્મધ્યાન જ સર્વ ભાવોનો અભાવ કરવાને સમર્થ છે એમ કહ્યું છે.

સમસ્ત પરદ્રવ્યોના પરિત્યાગરૂપ લક્ષણથી લક્ષિત અખંડ-નિત્યનિરાવરણ-સહજ-પરમપારિણામિકભાવની ભાવનાથી ઔદયિક, ઔપશમિક, ક્ષાયિક અને ક્ષાયોપશમિક એ ચાર ભાવાંતરોનો *પરિહાર કરવાને અતિ-આસન્નભવ્ય જીવ સમર્થ છે, તેથી જ તે

* અહીં ચાર ભાવોના પરિહારમાં ક્ષાયિકભાવરૂપ શુદ્ધ પર્યાયનો પણ પરિહાર (ત્યાગ) કરવાનું કહ્યું છે તેનું કારણ આ પ્રમાણે છે: શુદ્ધાત્મદ્રવ્યનું જ-સામાન્યનું જ-આલંબન લેવાથી ક્ષાયિકભાવરૂપ શુદ્ધ પર્યાય પ્રગટે છે. ક્ષાયિકભાવનું-શુદ્ધ પર્યાયનું (વિશેષનું)-આલંબન કરવાથી ક્ષાયિકભાવરૂપ શુદ્ધ પર્યાય કદી પ્રગટતો નથી. માટે ક્ષાયિકભાવનું પણ આલંબન ત્યાજ્ય છે. આ જે ક્ષાયિકભાવના આલંબનનો ત્યાગ તેને અહીં ક્ષાયિકભાવનો ત્યાગ કહેવામાં આવ્યો છે.

અહીં એમ ઉપદેશ્યું કે-પરદ્રવ્યોનું અને પરભાવોનું આલંબન તો દૂર રહો, મોક્ષાર્થીએ પોતાના ઔદયિકભાવોનું (સમસ્ત શુભાશુભભાવાદિકનું), ઔપશમિકભાવોનું (જેમાં કાદવ નીચે

कर्तुमत्यासन्नभव्यजीवः समर्थो यस्मात्, तत एव पापाटवीपावक इत्युक्तम्। अतः
पंचमहाव्रतपंचसमितित्रिगुप्तिप्रत्याख्यानप्रायश्चित्तालोचनादिकं सर्वं ध्यानमेवेति।

(મંદાક્રાંતા)

ય: શુદ્ધાત્મન્યવિચલમના: શુદ્ધમાત્માનમેકં
નિત્યજ્યોતિ:પ્રતિહતતમ:પુંજમાદ્યન્તશૂન્યમ્।
ધ્યાત્વાજસ્રં પરમકલયા સાર્ધમાનન્દમૂર્તિં
જીવન્મુક્તો ભવતિ તરસા સોઽયમાચારરાશિ:॥૧૧૦ ॥

જીવને પાપાટવીપાવક (-પાપરૂપી અટવીને બાળનારો અગ્નિ) કહ્યો છે; આમ હોવાથી પાંચ મહાવ્રત, પાંચ સમિતિ, ત્રણ ગુપ્તિ, પ્રત્યાખ્યાન, પ્રાયશ્ચિત્ત, આલોચના વગેરે બધું ધ્યાન જ છે (અર્થાત્ પરમપારિણામિક ભાવની ભાવનારૂપ જે ધ્યાન તે જ મહાવ્રત-પ્રાયશ્ચિતાદિ બધુંય છે).

[હવે આ ૧૧૮મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] જેણે નિત્ય જ્યોતિ વડે તિમિરપુંજનો નાશ કર્યો છે, જે આદિ-અંત રહિત છે, જે પરમ કળા સહિત છે અને જે આનંદમૂર્તિ છે-એવા એક શુદ્ધ આત્માને જે જીવ શુદ્ધ આત્મામાં અવિચળ ^૧મનવાળો થઈને નિરંતર ધ્યાવે છે, તે આ ^૨આચારરાશિ જીવ શીઘ્ર જીવન્મુક્ત થાય છે. ૧૮૦.

બેસી ગયેલ હોય એવા જળ સમાન ઔપશમિક સમ્યક્ત્વાદિનું), ક્ષાયોપશમિકભાવોનું (અપૂર્ણ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રાદિ પર્યાયોનું) તેમ જ ક્ષાયિકભાવોનું (ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વાદિ સર્વથા શુદ્ધ પર્યાયોનું) પણ આલંબન છોડવું; માત્ર પરમપારિણામિકભાવનું-શુદ્ધાત્મદ્રવ્ય-સામાન્યનું-આલંબન લેવું. તેને આલંબનારો ભાવ જ મહાવ્રત, સમિતિ, ગુપ્તિ, પ્રતિક્રમણ, આલોચના, પ્રત્યાખ્યાન, પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે બધુંય છે. (આત્મસ્વરૂપનું આલંબન, આત્મસ્વરૂપનો આશ્રય, આત્મસ્વરૂપ પ્રત્યે સંમુખતા, આત્મસ્વરૂપ પ્રત્યે વલણ, આત્મસ્વરૂપ પ્રત્યે ઝોક, આત્મસ્વરૂપનું ધ્યાન, પરમપારિણામિકભાવની ભાવના, ‘હું ધ્રુવ શુદ્ધ આત્મદ્રવ્યસામાન્ય છું’ એવી પરિણતિ- એ બધાંનો એક અર્થ છે.)

૧. મન = ભાવ

૨. આચારરાશિ = ચારિત્રપુંજ; ચારિત્રસમૂહરૂપ.

**સુહઅસુહવચનરચણં રાયાદીભાવવારણં કિચ્ચા ।
અપ્પાણં જો જ્ઞાયદિ તસ્સ દુ ણિયમં હવે ણિયમા ॥ ૧૨૦ ॥**

**શુભાશુભવચનરચનાનાં રાગાદિભાવવારણં કૃત્વા ।
આત્માનં યો ધ્યાયતિ તસ્ય તુ નિયમો ભવેન્નિયમાત્ ॥ ૧૨૦ ॥**

શુદ્ધનિશ્ચયનિયમસ્વરૂપાખ્યાનમેતત્ ।

યઃ પરમતત્ત્વજ્ઞાની મહાતપોધનો દૈનં સંચિતસૂક્ષ્મકર્મનિર્મૂલનસમર્થનિશ્ચયપ્રાયશ્ચિત્ત-
પરાયણો નિયમિતમનોવાક્કાયત્વાદ્ભવવહ્નીમૂલકંદાત્મકશુભાશુભસ્વરૂપપ્રશસ્તાપ્રશસ્ત-
સમસ્તવચનરચનાનાં નિવારણં કરોતિ, ન કેવલમાસાં તિરસ્કારં કરોતિ કિન્તુ
નિખિલમોહરાગદ્વેષાદિપરભાવાનાં નિવારણં ચ કરોતિ, પુનરનવરતમખંડાદ્વૈતસુન્દરાનન્દ-
નિષ્પન્ધનુપમનિરંજનનિજકારણપરમાત્મતત્ત્વં નિત્યં શુદ્ધોપયોગબલેન સંભાવયતિ, તસ્ય
નિયમેન શુદ્ધનિશ્ચયનિયમો ભવતીત્યભિપ્રાયો ભગવતાં સૂત્રકૃતામિતિ ।

**છોડી શુભાશુભ વચનને, રાગાદિભાવ નિવારીને,
જે જીવ ધ્યાવે આત્મને, તેને નિયમથી નિયમ છે. ૧૨૦.**

અન્યાર્થ:-[શુભાશુભવચનરચનાનામ્] શુભાશુભ વચનરચનાનું અને
[રાગાદિભાવવારણમ્] રાગાદિભાવોનું નિવારણ [કૃત્વા] કરીને [યઃ] જે [આત્માનમ્]
આત્માને [ધ્યાયતિ] ધ્યાવે છે, [તસ્ય તુ] તેને [નિયમાત્] નિયમથી (-નિશ્ચિતપણે)
[નિયમઃ ભવેત્] નિયમ છે.

ટીકા:-આ, શુદ્ધનિશ્ચયનિયમના સ્વરૂપનું કથન છે.

જે પરમતત્ત્વજ્ઞાની મહાતપોધન સદા સંચિત સૂક્ષ્મકર્મોને મૂળથી ઉખેડી નાખવામાં સમર્થ
નિશ્ચયપ્રાયશ્ચિત્તમાં પરાયણ રહેતો થકો મન-વચન-ક્રિયાને નિયમિત (સંયમિત) કર્યા હોવાથી
ભવરૂપી વેલનાં મૂળ-કંદાત્મક શુભાશુભસ્વરૂપ પ્રશસ્ત-અપ્રશસ્ત સમસ્ત વચનરચનાનું નિવારણ
કરે છે, કેવળ તે વચનરચનાનો જ તિરસ્કાર કરતો નથી પરંતુ સમસ્ત મોહરાગદ્વેષાદિ
પરભાવોનું નિવારણ કરે છે, વળી અનવરતપણે (-નિરંતર) અખંડ, અદ્વૈત, સુંદર-આનંદસ્યંદી
(સુંદર આનંદઝરતા), અનુપમ, નિરંજન નિજકારણપરમાત્મતત્ત્વની સદા શુદ્ધોપયોગના બળથી
સંભાવના (સમ્યક્ ભાવના) કરે છે, તેને (તે મહાતપોધનને) નિયમથી શુદ્ધનિશ્ચયનિયમ છે
એમ ભગવાન સૂત્રકારનો અભિપ્રાય છે.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

શુદ્ધનિશ્ચય-પ્રાયશ્ચિત્ત અધિકાર

[૨૩૯

(હરિણી)

વચનરચનાં ત્યક્ત્વા ભવ્યઃ શુભાશુભલક્ષણાં
સહજપરમાત્માનં નિત્યં સુભાવયતિ સ્ફુટમ્ ।
પરમયમિનસ્તસ્ય જ્ઞાનાત્મનો નિયમાદયં
ભવતિ નિયમઃ શુદ્ધો મુક્ત્યંગનાસુખકારણમ્ ॥ ૧૧૧ ॥

(માલિની)

અનવરતમખંડાદ્વૈતચિન્નિર્વિકારે
નિખિલનયવિલાસો ન સ્ફુરત્યેવ કિંચિત્ ।
અપગત ઇહ યસ્મિન્ ભેદવાદસ્સમસ્તઃ
તમહમભિનમામિ સ્તૌમિ સંભાવયામિ ॥ ૧૧૨ ॥

(અનુષ્ટુપ)

ઇદં ધ્યાનમિદં ધ્યેયમયં ધ્યાતા ફલં ચ તત્ ।
અભિર્વિકલ્પજાલૈર્યન્નિર્મુક્તં તન્નમામ્યહમ્ ॥ ૧૧૩ ॥

(અનુષ્ટુપ)

ભેદવાદાઃ કદાચિત્સ્યુર્યસ્મિન્ યોગપરાયણે ।
તસ્ય મુક્તિર્ભવેન્નો વા કો જાનાત્યાર્હતે મતે ॥ ૧૧૪ ॥

[હવે આ ૧૨૦ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ ચાર શ્લોક કહે છેઃ]

[**શ્લોકાર્થ:-**] જે ભવ્ય શુભાશુભસ્વરૂપ વચનરચનાને છોડીને સદા સ્ફુટપણે સહજપરમાત્માને સમ્યક્ પ્રકારે ભાવે છે, તે જ્ઞાનાત્મક પરમ યમીને મુક્તિરૂપી સ્ત્રીના સુખનું કારણ એવો આ શુદ્ધ નિયમ નિયમથી (-અવશ્ય) છે. ૧૮૧.

[**શ્લોકાર્થ:-**] જે અનવરતપણે (-નિરંતર) અખંડ અદ્વૈત ચૈતન્યને લીધે નિર્વિકાર છે તેમાં (-તે પરમાત્મપદાર્થમાં) સમસ્ત નયવિલાસ જરાય સ્ફુરતો જ નથી. જેમાંથી સમસ્ત ભેદવાદ (-ન્યાદિ વિકલ્પ) દૂર થયેલ છે તેને (-તે પરમાત્મ-પદાર્થને) હું નમું છું, સ્તવું છું, સમ્યક્ પ્રકારે ભાવું છું. ૧૮૨.

[**શ્લોકાર્થ:-**] આ ધ્યાન છે, આ ધ્યેય છે, આ ધ્યાતા છે અને પેલું ફળ છે-આવી વિકલ્પજાળોથી જે મુક્ત (-રહિત) છે તેને (-તે પરમાત્મતત્ત્વને) હું નમું છું. ૧૮૩.

[**શ્લોકાર્થ:-**] જે યોગપરાયણમાં કદાચિત્ ભેદવાદો ઉત્પન્ન થાય છે (અર્થાત્ જે

**કાયાદિપરદ્રવ્યે સ્થિરભાવં પરિહરત્તુ અપ્પાણં ।
તસ્સ હવે તણુસગ્ગં જો જ્ઞાયઙ્ગિવિવિયપ્પેણ ॥ ૧૨૧ ॥**

**કાયાદિપરદ્રવ્યે સ્થિરભાવં પરિહૃત્યાત્માનમ્ ।
તસ્ય ભવેત્તનૂત્સર્ગો યો ધ્યાયતિ નિર્વિકલ્પેન ॥ ૧૨૧ ॥**

નિશ્ચયકાયોત્સર્ગસ્વરૂપાખ્યાનમેતત્ ।

સાદિસનિધનમૂર્તવિજાતીયવિભાવવ્યંજનપર્યાયાત્મકઃ સ્વસ્યાકારઃ કાયઃ । આદિશબ્દેન ક્ષેત્રવાસ્તુકનકરમણીપ્રભૃતયઃ । એતેષુ સર્વેષુ સ્થિરભાવં સનાતનભાવં પરિહૃત્ય નિત્યરમણીયનિરંજનનિજકારણપરમાત્માનં વ્યવહારક્રિયાકાંડાહમ્બરવિવિધવિકલ્પકોલાહલ-વિનિર્મુક્તસહજપરમયોગબલેન નિત્યં ધ્યાયતિ યઃ સહજતપશ્ચરણક્ષીરવારાંરાશિનિશીથિની-હૃદયાધીશ્વરઃ, તસ્ય ખલુ સહજવૈરાગ્યપ્રાસાદશિખરશિખામણેર્નિશ્ચયકાયોત્સર્ગો ભવતીતિ ।

યોગનિષ્ઠ યોગીને ક્યારેક વિકલ્પો ઊઠે છે), તેની અર્હત્તના મતમાં મુક્તિ થશે કે નહિ થાય તે કોણ જાણે છે ? ૧૯૪.

**કાયાદિ પરદ્રવ્યો વિષે સ્થિરભાવ છોડી આત્મને
ધ્યાવે વિકલ્પવિમુક્ત, કાયોત્સર્ગ છે તે જીવને. ૧૨૧.**

અન્યાર્થ:-[કાયાદિપરદ્રવ્યે] કાયાદિ પરદ્રવ્યમાં [સ્થિરભાવમ્ પરિહૃત્ય] સ્થિરભાવ છોડીને [યઃ] જે [આત્માનમ્] આત્માને [નિર્વિકલ્પેન] નિર્વિકલ્પપણે [ધ્યાયતિ] ધ્યાવે છે, [તસ્ય] તેને [તનૂત્સર્ગઃ] કાયોત્સર્ગ [ભવેત્] છે.

ટીકા:-આ, નિશ્ચયકાયોત્સર્ગના સ્વરૂપનું કથન છે.

સાદિ-સાંત મૂર્ત વિજાતીય-વિભાવ-વ્યંજનપર્યાયાત્મક પોતાનો આકાર તે કાય. ‘આદિ’ શબ્દથી ક્ષેત્ર, ઘર, કનક, રમણી વગેરે. આ બધામાં સ્થિરભાવ-સનાતનભાવ પરિહરીને (-કાયાદિક સ્થિર છે એવો ભાવ છોડીને) નિત્ય-રમણીય નિરંજન નિજ કારણપરમાત્માને વ્યવહાર ક્રિયાકાંડના આહંસ સંબંધી વિવિધ વિકલ્પરૂપ કોલાહલ વિનાના સહજ-પરમ-યોગના બળથી જે સહજ-તપશ્ચરણરૂપી ક્ષીરસાગરનો ચંદ્ર (-સહજ તપરૂપી ક્ષીરસાગરને ઉદ્દાળવામાં ચંદ્ર સમાન એવો જે જીવ) નિત્ય ધ્યાવે છે, તે સહજ વૈરાગ્યરૂપી મહેલના શિખરના શિખામણિને (-તે પરમ સહજ-વૈરાગ્યવંત જીવને) ખરેખર નિશ્ચયકાયોત્સર્ગ છે.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

શુદ્ધનિશ્ચય-પ્રાયશ્ચિત્ત અધિકાર

[૨૪૧]

(મંદાક્રાંતા)

કાયોત્સર્ગો ભવતિ સતતં નિશ્ચયાત્સંયતાનાં
કાયોદ્ભૂતપ્રબલતરસત્કર્મમુક્તેઃ સકાશાત્ ।
વાચાં જલ્પપ્રકરવિરતેર્માનસાનાં નિવૃત્તેઃ
સ્વાત્મધ્યાનાદપિ ચ નિયતં સ્વાત્મનિષ્ઠાપરાણામ્ ॥ ૧૯૫ ॥

(માલિની)

જયતિ સહજતેજઃપુંજનિર્મગ્નભાસ્વત્-
સહજપરમતત્ત્વં મુક્તમોહાન્ધકારમ્ ।
સહજપરમદૃષ્ટ્યા નિષ્ઠિતન્મોઘજાતં (?)
ભવભવપરિતાપૈઃ કલ્પનાભિશ્ચ મુક્તમ્ ॥ ૧૯૬ ॥

(માલિની)

ભવભવસુખમલ્પં કલ્પનામાત્રરમ્યં
તદખિલમપિ નિત્યં સંત્યજામ્યાત્મશક્ત્યા ।
સહજપરમસૌખ્યં ચિચ્ચમત્કારમાત્રં
સ્ફુટિતનિજવિલાસં સર્વદા ચેતયેહમ્ ॥ ૧૯૭ ॥

[હવે આ શુદ્ધનિશ્ચય-પ્રાયશ્ચિત્ત અધિકારની છેલ્લી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ પાંચ શ્લોક કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] જે નિરંતર સ્વાત્મનિષ્ઠાપરાયણ (-નિજ આત્મામાં લીન) છે તે સંયમીઓને, કાયાથી ઉત્પન્ન થતાં અતિ પ્રબળ સત્-કર્મોના (-કાયા સંબંધી પ્રબળ શુભ ક્રિયાઓના) ત્યાગને લીધે, વાણીના જલ્પસમૂહની વિરતિને લીધે અને માનસિક ભાવોની (વિકલ્પોની) નિવૃત્તિને લીધે, તેમ જ નિજ આત્માના ધ્યાનને લીધે, નિશ્ચયથી સતત કાયોત્સર્ગ છે. ૧૯૫.

[**શ્લોકાર્થ:-**] સહજ તેજઃપુંજમાં નિમગ્ન એવું તે પ્રકાશમાન સહજ પરમ તત્ત્વ જયવંત છે-કે જેણે મોહાંધકારને દૂર કર્યો છે (અર્થાત્ જે મોહાંધકાર રહિત છે), જે સહજ પરમ દૃષ્ટિથી પરિપૂર્ણ છે અને જે વૃથા-ઉત્પન્ન ભવભવના પરિતાપોથી તથા કલ્પનાઓથી મુક્ત છે. ૧૯૬.

[**શ્લોકાર્થ:-**] અલ્પ (-તુચ્છ) અને કલ્પનામાત્રરમ્ય (-માત્ર કલ્પનાથી જ રમણીય

૨૪૨]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

(પૃથ્વી)

નિજાત્મગુણસંપદં મમ હૃદિ સ્ફુરન્તીમિમાં
સમાધિવિષયમહો ક્ષણમહં ન જાને પુરા ।
જગત્રિતયવૈભવપ્રલયહેતુદુઃકર્મણાં
પ્રભુત્વગુણશક્તિઃ ખલુ હતોસ્મિ હા સંસૃતૌ ॥ ૧૧૮ ॥

(આર્યા)

ભવસંભવવિષમૂરુહફલમખિલં દુઃખકારણં બુદ્ધા ।
આત્મનિ ચૈતન્યાત્મનિ સંજાતવિશુદ્ધસૌખ્યમનુભુંકે ॥ ૧૧૯ ॥

इति

સુકવિજનપયોજમિત્રપંચેન્દ્રિયપ્રસરવર્જિતગાત્રમાત્રપરિગ્રહશ્રીપદ્મપ્રભમલધારિદેવ-વિરચિતાયાં
નિયમસારવ્યાખ્યાયાં તાત્પર્યવૃત્તૌ શુદ્ધનિશ્ચયપ્રાયશ્ચિત્તાધિકારઃ અષ્ટમઃ શ્રુતસ્કન્ધઃ ॥

લાગતું) એવું જે ભવભવનું સુખ તે સઘળુંય હું આત્મશક્તિથી નિત્ય સમ્યક્ પ્રકારે તજું છું;
(અને) જેનો નિજ વિલાસ પ્રગટ થયો છે, જે સદૃજ પરમ સૌખ્યવાળું છે અને જે
ચૈતન્યમત્કારમાત્ર છે, તેને (-તે આત્મતત્ત્વને) હું સર્વદા અનુભવું છું. ૧૮૭.

[શ્લોકાર્થ:-] અહો! મારા હૃદયમાં સ્ફુરાયમાન આ નિજ આત્મગુણ-સંપદાને-કે જે
સમાધિનો વિષય છે તેને-મેં પૂર્વે એક ક્ષણ પણ જાણી નહિ. ખરેખર, ત્રણ લોકના વૈભવના
પ્રલયના હેતુભૂત દુષ્કર્મોની પ્રભુત્વગુણશક્તિથી (-દુષ્ટ કર્મોના પ્રભુત્વગુણની શક્તિથી), અરેરે!
હું સંસારમાં માર્યો ગયો છું (-હેરાન થઈ ગયો છું). ૧૮૮.

[શ્લોકાર્થ:-] ભવોત્પન્ન (-સંસારમાં ઉત્પન્ન થતા) વિષવૃક્ષના સમસ્ત ફળને દુઃખનું
કારણ જાણીને હું ચૈતન્યાત્મક આત્મામાં ઉત્પન્ન વિશુદ્ધસૌખ્યને અનુભવું છું. ૧૮૯.

આ રીતે, સુકવિજનરૂપી કમળોને માટે જેઓ સૂર્ય સમાન છે અને પાંચ ઈન્દ્રિયોના ફેલાવ
રહિત દેહમાત્ર જેમને પરિગ્રહ હતો એવા શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ વડે રચાયેલી નિયમસારની
તાત્પર્યવૃત્તિ નામની ટીકામાં (અર્થાત્ શ્રીમદ્ભગવત્કુંદ-કુંદાચાર્યદેવપ્રણીત શ્રી નિયમસાર
પરમાગમની નિર્ગ્રંથ મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિ-દેવવિરચિત તાત્પર્યવૃત્તિ નામની ટીકામાં)
શુદ્ધનિશ્ચય-પ્રાયશ્ચિત્ત અધિકાર નામનો આઠમો શ્રુતસ્કંધ સમાપ્ત થયો.

वयणोच्चारणकिरियं परिचत्ता वीयरायभावेण ।
जो झायदि अप्पाणं परमसमाही हवे तस्स ॥ १२२ ॥

क्वचिदशुभवंचनार्थं वचनप्रपञ्चांचितपरमवीतरागसर्वज्ञस्तवनादिकं कर्तव्यं परम-
जिनयोगीश्वरेणापि । परमार्थतः प्रशस्ताप्रशस्तसमस्तवाग्विषयव्यापारो न कर्तव्यः । अत

વચનોચ્ચરણકિરિયા તજી, વીતરાગ નિજ પરિણામથી.
ધ્યાવે નિજાત્મા જેહુ, પરમ સમાધિ તેને જાણવી. ૧૨૨.

ક્યારેક *અશુભવંચનાર્થે વચનવિસ્તારથી શોભતું પરમવીતરાગ સર્વજ્ઞનું સ્તવનાદિક પરમ જિનયોગીશ્વરે પણ કરવાયોગ્ય છે. પરમાર્થથી પ્રશસ્ત-અપ્રશસ્ત સમસ્ત વચનસંબંધી

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

૨૪૪]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

एव

वचनरचनां

परित्यज्य

सकलकर्मकलंकपंकविनिर्मुक्तप्रध्वस्तभावकर्मात्मकपरमवीतरागभावेन

त्रिकालनिरावरणनित्यशुद्धकारणपरमात्मानं

स्वात्माश्रयनिश्चयधर्मध्यानेन

टंकोत्कीर्णज्ञायकैक-स्वरूपनिरतपरमशुद्धध्यानेन च यः परमवीतरागतपञ्चरणनिरतः
निरुपरागसंयतः ध्यायति , तस्य खलु द्रव्यभावकर्मवरूथिनीलुंटाकस्य परमसमाधिर्भवतीति ।

(वंशस्थ)

समाधिना केनचिदुत्तमात्मनां

हृदि स्फुरन्तीं समतानुयायिनीम् ।

यावन्न विद्मः सहजात्मसंपदं

न मादृशां या विषया विदामहि ॥ ૨૦૦ ॥

વ્યાપાર કરવાયોગ્ય નથી. આમ હોવાથી જ, વચનરચના પરિત્યાગીને જે સમસ્ત કર્મકલંકરૂપ કાદવથી વિમુક્ત છે અને જેમાંથી ભાવકર્મ નષ્ટ થયેલાં છે એવા ભાવે-પરમ વીતરાગ ભાવે-ત્રિકાળ-નિરાવરણ નિત્ય-શુદ્ધ કારણપરમાત્માને સ્વાત્માશ્રિત નિશ્ચયધર્મધ્યાનથી અને ટંકોત્કીર્ણ જ્ઞાયક એક સ્વરૂપમાં લીન પરમશુદ્ધકલધ્યાનથી જે પરમવીતરાગ તપશ્ચરણમાં લીન, નિરુપરાગ (નિર્વિકાર) સંયમી ધ્યાવે છે, તે દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મની સેનાને લૂટનાર સંયમીને ખરેખર પરમ સમાધિ છે.

[હવે આ ૧૨૨મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભ-મલધારિદેવ શ્લોક કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] કોઈ એવી (-અવર્ણનીય, પરમ) સમાધિ વડે ઉત્તમ આત્માઓના હૃદયમાં સ્ફુરતી, સમતાની ^૧અનુયાયિની સહજ આત્મસંપદાને જ્યાં સુધી અમે અનુભવતા નથી, ત્યાં સુધી અમારા જેવાઓનો જે ^૨વિષય છે તેને અમે અનુભવતા નથી. ૨૦૦.

૧. અનુયાયિની = અનુગામિની; સાથે સાથે રહેનારી; પાછળ પાછળ આવનારી. (સહજ આત્મ-સંપદા સમાધિની અનુયાયિની છે.)

૨. સહજ આત્મસંપદા મુનિઓનો વિષય છે.

**સંજમણિયમતવેણ દુ ધમ્મજ્ઞાણેણ સુક્કજ્ઞાણેણ ।
જો જ્ઞાયઙ્ અપ્પાણં પરમસમાહી હવે તસ્સ ॥ ૧૨૩ ॥**

**સંયમનિયમતપસા તુ ધર્મધ્યાનેન શુક્લધ્યાનેન ।
યો ધ્યાયત્યાત્માનં પરમસમાધિર્ભવેત્તસ્ય ॥ ૧૨૩ ॥**

ઇહ હિ સમાધિલક્ષણમુક્તમ્ ।

સંયમ: સકલેન્દ્રિયવ્યાપારપરિત્યાગ:। નિયમેન સ્વાત્મારાધનાતત્પરતા। આત્માન-
માત્મન્યાત્મના સંઘત્ત ઇત્યધ્યાત્મં તપનમ્। સકલબાહ્યક્રિયાકાંડાડમ્બરપરિત્યાગ-
લક્ષણાન્તઃક્રિયાધિકરણમાત્માનં નિરવધિત્રિકાલનિરુપાધિસ્વરૂપં યો જાનાતિ,
તત્પરિણતિવિશેષઃ સ્વાત્માશ્રયનિશ્ચયધર્મધ્યાનમ્।
ધ્યાનધ્યેયધ્યાતૃતત્ફલાદિવિવિધવિકલ્પનિર્મુક્તાન્તર્મુખાકાર-
નિખિલકરણગ્રામાગોચરનિરંજનનિજપરમતત્ત્વાવિચલસ્થિતિરૂપં નિશ્ચયશુક્લધ્યાનમ્। એભિઃ

**સંયમ, નિયમ ને તપ થકી, વળી ધર્મ-શુક્લધ્યાનથી,
ધ્યાવે નિજાત્મા જેહ, પરમ સમાધિ તેને જાણવી. ૧૨૩.**

અન્વયાર્થ:-[સંયમનિયમતપસા તુ] સંયમ, નિયમ ને તપથી તથા [ધર્મ-ધ્યાનેન
શુક્લધ્યાનેન] ધર્મધ્યાન ને શુક્લધ્યાનથી [ય:] જે [આત્માનં] આત્માને [ધ્યાયતિ] ધ્યાવે છે,
[તસ્ય] તેને [પરમસમાધિ:] પરમ સમાધિ [ભવેત્] છે.

ટીકા:-અહીં (આ ગાથામાં) સમાધિનું લક્ષણ (અર્થાત્ સ્વરૂપ) કહ્યું છે.

સમસ્ત ઈન્દ્રિયોના વ્યાપારનો પરિત્યાગ તે સંયમ છે. નિજ આત્માની આરાધનામાં
તત્પરતા તે નિયમ છે. જે આત્માને આત્મામાં આત્માથી ધારી-ટકાવી-જોડી રાખે છે તે અધ્યાત્મ
છે અને એ અધ્યાત્મ તે તપ છે. સમસ્ત બાહ્યક્રિયાકાંડના આડંબરનો પરિત્યાગ જેનું લક્ષણ છે
એવી અંતઃક્રિયાના *અધિકરણભૂત આત્માને -કે જેનું સ્વરૂપ અવધિ વિનાના ત્રણે કાળે
(અનાદિ કાળથી અનંત કાળ સુધી) નિરુપાધિક છે તેને-જે જીવ જાણે છે, તે જીવની
પરિણતિવિશેષ તે સ્વાત્માશ્રિત નિશ્ચયધર્મધ્યાન છે. ધ્યાન-ધ્યેય-ધ્યાતા, ધ્યાનનું ફળ વગેરેના
વિવિધ વિકલ્પોથી વિમુક્ત (અર્થાત્ એવા વિકલ્પો વિનાનું), અંતર્મુખાકાર (અર્થાત્ અંતર્મુખ
જેનું સ્વરૂપ છે એવું), સમસ્ત ઈન્દ્રિયસમૂહથી અગોચર નિરંજન-નિજ-પરમતત્ત્વમાં

* અધિકરણ = આધાર. (અંતરંગ ક્રિયાનો આધાર આત્મા છે.)

૨૪૬]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

સામગ્રીવિશેષૈઃ સાર્ધમખંડાદૈતપરમચિન્મયમાત્માનં યઃ પરમસંયમી નિત્યં ધ્યાયતિ , તસ્ય ખલુ પરમસમાધિર્ભવતીતિ ।

(અનુષ્ટુભ)

નિર્વિકલ્પે સમાધૌ યો નિત્યં તિષ્ઠતિ ચિન્મયે ।

દ્વૈતાદૈતવિનિર્મુક્તમાત્માનં તં નમામ્યહમ્ ॥ ૨૦૧ ॥

કિં કાહદિ વણવાસો કાયકિલેસો વિચિત્તઉવવાસો ।

અજ્ઞયણમોણપહુદી સમતારહિયસ્સ સમણસ્સ ॥ ૧૨૪ ॥

કિં કરિષ્પતિ વનવાસઃ કાયક્લેશો વિચિત્રોપવાસઃ ।

અધ્યયનમૌનપ્રભૃતયઃ સમતારહિતસ્ય શ્રમણસ્ય ॥ ૧૨૪ ॥

અત્ર સમતામન્તરેણ દ્રવ્યલિંગધારિણઃ શ્રમણાભાસિનઃ કિમપિ પરલોકકારણં નાસ્તીત્યુક્તમ્ ।

અવિચળ સ્થિતિરૂપ (-એવું જે ધ્યાન) તે નિશ્ચયશુકલધ્યાન છે. આ સામગ્રીવિશેષો સહિત (-આ ઉપર્યુક્ત ખાસ આંતરિક સાધનસામગ્રી સહિત) અખંડ અદૈત પરમ ચૈતન્યમય આત્માને જે પરમ સંયમી નિત્ય ધ્યાવે છે, તેને ખરેખર પરમ સમાધિ છે.

[હવે આ ૧૨૩મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] જે સદા ચૈતન્યમય નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં રહે છે, તે દ્વૈતાદૈત-વિમુક્ત (દ્વૈત-અદૈતના વિકલ્પોથી મુક્ત) આત્માને હું નમું છું. ૨૦૧.

વનવાસ વા તનકલેશરૂપ ઉપવાસ વિધવિધ શું કરે ?

રે ! મૌન વા પઠનાદિ શું કરે સામ્યવિરહિત શ્રમણને ? ૧૨૪.

અન્વયાર્થ:-[વનવાસઃ] વનવાસ, [કાયક્લેશઃ વિચિત્રોપવાસઃ] કાયકલેશરૂપ અનેક પ્રકારના ઉપવાસ, [અધ્યયનમૌનપ્રભૃતયઃ] અધ્યયન, મૌન વગેરે (કાર્યો) [સમતારહિતસ્ય શ્રમણસ્ય] સમતારહિત શ્રમણને [કિં કરિષ્પતિ] શું કરે છે (-શો લાભ કરે છે) ?

ટીકા:-અહીં (આ ગાથામાં), સમતા વિના દ્રવ્યલિંગધારી શ્રમણાભાસને કિંચિત્ પરલોકનું કારણ નથી (અર્થાત્ જરાય મોક્ષનું સાધન નથી) એમ કહ્યું છે.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

પરમ-સમાધિ અધિકાર

[૨૪૭

સકલકર્મકલંકપંકવિનિર્મુક્તમહાનંદહેતુભૂતપરમસમતાભાવેન વિના
કાન્તારવાસાવાસેન પ્રાવૃષિ વૃક્ષમૂલે સ્થિત્યા ચ
ગ્રીષ્મેઽતિતીવ્રકરકરસંતસપર્વતાગ્રગ્રાવનિષ્ણતયા વા હેમન્તે ચ રાત્રિમધ્યે
હ્યાશાંબરદશાફલેન ચ, ત્વગસ્થિભૂતસર્વાઙ્ગક્લેશદાયિના મહોપવાસેન વા, સદાધ્યયનપટુતયા
ચ, વાગ્વિષયવ્યાપારનિવૃત્તિલક્ષણેન સંતતમૌનવ્રતેન વા કિમપ્યુપાદેયં ફલમસ્તિ
કેવલદ્રવ્યલિંગધારિણઃ શ્રમણાભાસસ્યેતિ ।

તથા ચોક્તમ્ અમૃતાશીતૌ-

(માલિની)

‘ ‘ ગિરિગહનગુહાદ્યારણ્યશૂન્યપ્રદેશ-
સ્થિતિકરણનિરોધધ્યાનતીર્થોપસેવા ।
પ્રપઠનજપહોમૈર્બ્રહ્મણો નાસ્તિ સિદ્ધિઃ
મૃગય તદપરં ત્વં ભોઃ પ્રકારં ગુરુભ્યઃ ॥ ’ ’

તથા હિ-

કેવળ દ્રવ્યલિંગધારી શ્રમણાભાસને સમસ્ત કર્મકલંકરૂપ કાદવથી વિમુક્ત મહા આનંદના
હેતુભૂત પરમસમતાભાવ વિના, (૧) વનવાસે વસીને વર્ષાઋતુમાં વૃક્ષ નીચે સ્થિતિ કરવાથી,
ગ્રીષ્મઋતુમાં પ્રચંડ સૂર્યનાં કિરણોથી સંતપ્ત પર્વતના શિખરની શિલા ઉપર બેસવાથી અને
હેમંતઋતુમાં રાત્રિમધ્યે દિગંબરદશાએ રહેવાથી, (૨) ત્વચા અને અસ્થિરૂપ (માત્ર હાડ-
યામરૂપ) થઈ ગયેલા આખા શરીરને કલેશદાયક મહા ઉપવાસથી, (૩) સદા અધ્યયનપટુતાથી
(અર્થાત્ સદા શાસ્ત્રપઠન કરવાથી), અથવા (૪) વચનસંબંધી વ્યાપારની નિવૃત્તિસ્વરૂપ સતત
મૌનવ્રતથી શું જરાય *ઉપાદેય ફળ છે ? (અર્થાત્ મોક્ષના સાધનરૂપ ફળ જરાય નથી.)

એવી રીતે (શ્રી યોગીંદ્રદેવકૃત) અમૃતાશીતિમાં (૫૯ મા શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

‘ ‘ [શ્લોકાર્થ:-] પર્વતની ઊંડી ગુફા વગેરેમાં કે વનના શૂન્ય પ્રદેશમાં રહેવાથી,
ઈન્દ્રિયનિરોધથી, ધ્યાનથી, તીર્થસેવાથી (તીર્થસ્થાનમાં વસવાથી), પઠનથી, જપથી અને હોમથી
બ્રહ્મની (આત્માની) સિદ્ધિ નથી; માટે, હે ભાઈ ! તું ગુરુઓ દ્વારા તેનાથી અન્ય પ્રકારને
શોધ. ’ ’

વળી (આ ૧૨૪ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે):-

* ઉપાદેય = પસંદ કરવા જેવું; વખાણવા જેવું.

૨૪૮]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

(દ્રુતવિલંબિત)
અનશનાદિતપશ્ચરણૈઃ ફલં
સમતયા રહિતસ્ય યતેર્ન હિ ।
તત્ત્વં નિજતત્ત્વમનાકુલં
ભજ મુને સમતાકુલમંદિરમ્ ॥ ૨૦૨ ॥

**વિરદો સવ્વસાવજ્જે તિગુત્તો પિહિદિંદિઓ ।
તસ્સ સામાઙ્ગં ઠાઙ્ગં ઇદિ કેવલિસાસણે ॥ ૧૨૫ ॥**

**વિરતઃ સર્વસાવધૈ ત્રિગુપ્તઃ પિહિતેન્દ્રિયઃ ।
તસ્ય સામાયિકં સ્થાયિ ઇતિ કેવલિશાસને ॥ ૧૨૫ ॥**

ઇહ હિ સકલસાવધવ્યાપારરહિતસ્ય ત્રિગુપ્તસ્ય સકલેન્દ્રિયવ્યાપારવિમુક્તસ્ય
તસ્ય ચ મુનેઃ સામાયિકં વ્રતં સ્થાયીત્યુક્તમ્ ।

અથાત્રૈકેન્દ્રિયાદિપ્રાણનિકુરંબક્લેશહેતુભૂતસમસ્તસાવધવ્યાસંગવિનિર્મુક્તઃ, પ્રશસ્તા-

[**શ્લોકાર્થ:-**] ખરેખર સમતા રહિત યતિને અનશનાદિ તપશ્ચરણોથી ફળ નથી;
માટે, હે મુનિ! સમતાનું *કુલમંદિર એવું જે આ અનાકુળ નિજ તત્ત્વ તેને ભજ. ૨૦૨.

**સાવધવિરત, ત્રિગુપ્ત છે, ઇન્દ્રિયસમૂહ નિરુદ્ધ છે,
સ્થાયી સામાયિક તેહને ભાખ્યું શ્રી કેવળીશાસને. ૧૨૫.**

અન્વયાર્થ:-[સર્વસાવધૈ વિરતઃ] જે સર્વ સાવધમાં વિરત છે, [ત્રિગુપ્તઃ] જે ત્રણ
ગુપ્તિવાળો છે અને [પિહિતેન્દ્રિયઃ] જેણે ઇન્દ્રિયોને બંધ (નિરુદ્ધ) કરી છે, [તસ્ય] તેને
[સામાયિકં] સામાયિક [સ્થાયિ] સ્થાયી છે [ઇતિ કેવલિશાસને] એમ કેવળીના શાસનમાં
કહ્યું છે.

ટીકા:-અહીં (આ ગાથામાં), જે સર્વ સાવધ વ્યાપારથી રહિત છે, જે ત્રિગુપ્તિ વડે ગુપ્ત
છે અને જે સમસ્ત ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારથી વિમુખ છે, તે મુનિને સામાયિકવ્રત સ્થાયી છે એમ કહ્યું
છે.

અહીં (આ લોકમાં) જે એકેન્દ્રિયાદિ પ્રાણીસમૂહને કલેશના હેતુભૂત સમસ્ત સાવધના

* કુલમંદિર = (૧) ઉત્તમ ઘર; (૨) વંશપરંપરાનું ઘર.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

પરમ-સમાધિ અધિકાર

[૨૪૯

પ્રશસ્તસમસ્તકાયવાહ્મનસાં વ્યાપારાભાવાત્ ત્રિગુણઃ, સ્પર્શનરસનઘ્રાણચક્ષુઃશ્રોત્રા-
ભિધાનપંચેન્દ્રિયાણાં મુખૈસ્તત્તદ્યોગ્યવિષયગ્રહણાભાવાત્ પિહિતેન્દ્રિયઃ, તસ્ય ખલુ મહામુમુક્ષોઃ
પરમવીતરાગસંયમિનઃ સામાયિકં વ્રતં શશ્વત્ સ્થાયિ ભવતીતિ ।

(મંદાક્રાંતા)

ઇત્થં મુક્તવા ભવભયકરં સર્વસાવદ્યરાશિં
નીત્વા નાશં વિકૃતિમનિશં કાયવાહ્મનસાનામ્ ।
અન્તઃશુદ્ધયા પરમકલયા સાકમાત્માનમેકં
બુદ્ધ્યા જન્તુઃ સ્થિરશમમયં શુદ્ધશીલં પ્રયાતિ ॥ ૨૦૩ ॥

**જો સમો સવ્વભૂદેસુ થાવરેસુ તસેસુ વા ।
તસ્સ સામાઙ્ગં ઠાઙ્ગં ઇદિ કેવલિસાસને ॥ ૧૨૬ ॥**

**યઃ સમઃ સર્વભૂતેષુ સ્થાવરેષુ ત્રસેષુ વા ।
તસ્ય સામાયિકં સ્થાયિ ઇતિ કેવલિશાસને ॥ ૧૨૬ ॥**

* વ્યાસંગથી વિમુક્ત છે, પ્રશસ્ત-અપ્રશસ્ત સમસ્ત કાય-વચન-મનના વ્યાપારના અભાવને લીધે ત્રિગુણ (ત્રણ ગુણિવાળો) છે અને સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ, ચક્ષુ ને શ્રોત્ર નામની પાંચ ઇન્દ્રિયો દ્વારા તે તે ઇન્દ્રિયને યોગ્ય વિષયના ગ્રહણનો અભાવ હોવાથી બંધ કરેલી ઇન્દ્રિયોવાળો છે, તે મહામુમુક્ષુ પરમવીતરાગ-સંયમીને ખરેખર સામાયિકવ્રત શાશ્વત-સ્થાયી છે.

[હવે આ ૧૨૫ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] આ રીતે ભવભયના કરનારા સમસ્ત સાવદ્યસમૂહને છોડીને, કાય-વચન-મનની વિકૃતિને નિરંતર નાશ પમાડીને, અંતરંગ શુદ્ધિથી પરમ કળા સહિત (પરમ જ્ઞાનકળા સહિત) એક આત્માને જાણીને જીવ સ્થિરશમમય શુદ્ધ શીલને પ્રાપ્ત કરે છે (અર્થાત્ શાશ્વત સમતામય શુદ્ધ ચારિત્રને પ્રાપ્ત કરે છે). ૨૦૩.

**સ્થાવર અને ત્રસ સર્વ ભૂતસમૂહમાં સમભાવ છે,
સ્થાયી સામાયિક તેહને ભાખ્યું શ્રી કેવળીશાસને. ૧૨૬.**

અન્યાર્થ:-[યઃ] જે [સ્થાવરેષુ] સ્થાવર [વા] કે [ત્રસેષુ] ત્રસ [સર્વભૂતેષુ] સર્વ જીવો

* વ્યાસંગ = ગાઢ સંગ; સંગ; આસક્તિ.

૨૫૦]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

પરમમાધ્યસ્થ્યભાવાદ્યારૂઢસ્થિતસ્ય પરમમુક્ષોઃ સ્વરૂપમત્રોક્તમ્ ।

યઃ સહજવૈરાગ્યપ્રાસાદશિખરશિખામણિઃ વિકારકારણનિખિલમોહરાગદ્વેષાભાવાદ્
ભેદકલ્પનાપોઢપરમસમરસીભાવસનાથત્વાત્રસસ્થાવરજીવનિકાયેષુ સમઃ, તસ્ય ચ
પરમજિનયોગીશ્વરસ્ય સામાયિકાભિધાનવ્રતં સનાતનમિતિ વીતરાગસર્વજ્ઞમાર્ગે સિદ્ધમિતિ ।

(માલિની)

ત્રસહતિપરિમુક્તં સ્થાવરાણાં વધૈર્વા
પરમજિનમુનીનાં ચિત્તમુચ્ચૈરજસ્રમ્ ।
અપિ ચરમગતં યન્નિર્મલં કર્મમુક્ત્યૈ
તદહમભિનમામિ સ્તૌમિ સંભાવયામિ ॥ ૨૦૪ ॥

(અનુષ્ટુપ)

કેચિદ્દ્વૈતમાર્ગસ્થાઃ કેચિદ્દ્વૈતપથે સ્થિતાઃ ।
દ્વૈતાદ્વૈતવિનિર્મુક્તમાર્ગે વર્તામહે વયમ્ ॥ ૨૦૫ ॥

પ્રત્યે [સમઃ] સમભાવવાળો છે, [તસ્ય] તેને [સામાયિકં] સામાયિક [સ્થાયિ] સ્થાયી છે
[ઇતિ કેવલિશાસને] એમ કેવળીના શાસનમાં કહ્યું છે.

ટીકા:-અહીં, પરમ માધ્યસ્થભાવ વગેરેમાં આરૂઢ થઈને રહેલા પરમ-મુમુક્ષુનું સ્વરૂપ
કહ્યું છે.

જે સહજ વૈરાગ્યરૂપી મહેલના શિખરનો શિખામણિ (અર્થાત્ પરમ સહજ-વૈરાગ્યવંત
મુનિ) વિકારના કારણભૂત સમસ્ત મોહરાગદ્વેષના અભાવને લીધે ભેદકલ્પનાવિમુક્ત પરમ
સમરસીભાવ સહિત હોવાથી ત્રસ-સ્થાવર (સમસ્ત) જીવ-નિકાયો પ્રત્યે સમભાવવાળો છે, તે
પરમ જિનયોગીશ્વરને સામાયિક નામનું વ્રત સનાતન (સ્થાયી) છે એમ વીતરાગ સર્વજ્ઞના
માર્ગમાં સિદ્ધ છે.

[હવે આ ૧૨૬ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ આઠ શ્લોકો કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] પરમ જિનમુનિઓનું જે ચિત્ત (ચૈતન્યપરિણમન) નિરંતર ત્રસ
જીવોના ધાતથી તેમ જ સ્થાવર જીવોના વધથી અત્યંત વિમુક્ત છે, વળી જે (ચિત્ત) અંતિમ
અવસ્થાને પામેલું અને નિર્મળ છે, તેને હું કર્મથી મુક્ત થવાને અર્થ નમું છું, સ્તવું છું, સમ્યક્
પ્રકારે ભાવું છું. ૨૦૪.

[**શ્લોકાર્થ:-**] કોઈ જીવો અદ્વૈતમાર્ગમાં સ્થિત છે અને કોઈ જીવો દ્વૈતમાર્ગમાં સ્થિત

(અનુષ્ઠુમ્)

કાંક્ષંત્યદ્વૈતમન્યેપિ દ્વૈતં કાંક્ષન્તિ ચાપરે ।
દ્વૈતાદ્વૈતવિનિર્મુક્તમાત્માનમભિનૌમ્યહમ્ ॥ ૨૦૬ ॥

(અનુષ્ઠુમ્)

અહમાત્મા સુખાકાંક્ષી સ્વાત્માનમજમચ્યુતમ્ ।
આત્મનૈવાત્મનિ સ્થિત્વા ભાવયામિ મુહુર્મુહુઃ ॥ ૨૦૭ ॥

(શિખરિણી)

વિકલ્પોપન્યાસૈરલમલમમીભિર્ભવકરૈઃ
અખંડાનન્દાત્મા નિખિલનયરાશેરવિષયઃ ।
અયં દ્વૈતાદ્વૈતો ન ભવતિ તતઃ કશ્ચિદચિરાત્
તમેકં વન્દેઽહં ભવભયવિનાશાય સતતમ્ ॥ ૨૦૮ ॥

(શિખરિણી)

સુખં દુઃખં યોનૌ સુકૃતદુરિતગ્રાતજનિતં
શુભાભાવો ભૂયોઽશુભપરિણતિર્વા ન ચ ન ચ ।
યદેકસ્યાપ્યુદ્ધૈર્ભવપરિચયો બાઢમિહ નો
ય એવં સંન્યસ્તો ભવગુણગણૈઃ સ્તૌમિ તમહમ્ ॥ ૨૦૯ ॥

છે; દ્વૈત અને અદ્વૈતથી વિમુક્ત માર્ગમાં (અર્થાત્ જેમાં દ્વૈત કે અદ્વૈતના વિકલ્પો નથી એવા માર્ગમાં) અમે વર્તીએ છીએ. ૨૦૫.

[શ્લોકાર્થ:-] કોઈ જીવો અદ્વૈતને ઇચ્છે છે અને અન્ય કોઈ જીવો દ્વૈતને ઇચ્છે છે; હું દ્વૈત અને અદ્વૈતથી વિમુક્ત આત્માને નમું છું. ૨૦૬.

[શ્લોકાર્થ:-] હું-સુખને ઇચ્છનારો આત્મા-અજન્મ અને અવિનાશી એવા નિજ આત્માને આત્મા વડે જ આત્મામાં સ્થિત રહીને વારંવાર ભાવું છું. ૨૦૭.

[શ્લોકાર્થ:-] ભવના કરનારા એવા આ વિકલ્પ-કથનોથી બસ થાઓ, બસ થાઓ. જે અખંડાનંદસ્વરૂપ છે તે (આ આત્મા) સમસ્ત નયરાશિનો અવિષય છે; માટે આ કોઈ (અવર્ણનીય) આત્મા દ્વૈત કે અદ્વૈતરૂપ નથી (અર્થાત્ દ્વૈત-અદ્વૈતના વિકલ્પોથી પર છે). તેને એકને હું અલ્પ કાળમાં ભવભયનો નાશ કરવા માટે સતત વંદું છું. ૨૦૮.

[શ્લોકાર્થ:-] યોનિમાં સુખ અને દુઃખ સુકૃત અને દુષ્કૃતના સમૂહથી થાય છે

૨૫૨]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

(માલિની)

ઇદમિદમઘસેનાવૈજયન્તીં હરેતાં
સ્ફુટિતસહજતેજઃપુંજદૂરીકૃતાંહઃ ।
પ્રબલતરતમસ્તોમં સદા શુદ્ધશુદ્ધં
જયતિ જગતિ નિત્યં ચિદ્ધમત્કારમાત્રમ્ ॥ ૨૧૦ ॥

(પૃથ્વી)

જયત્યનઘમાત્મતત્ત્વમિદમસ્તસંસારકં
મહામુનિગણાધિનાથહૃદયારવિન્દસ્થિતમ્ ।
વિમુક્તભવકારણં સ્ફુટિતશુદ્ધમેકાન્તતઃ
સદા નિજમહિમ્નિ લીનમપિ સદૃશાં ગોચરમ્ ॥ ૨૧૧ ॥

(અર્થાત્ ચાર ગતિના જન્મોમાં સુખદુઃખ શુભાશુભ કૃત્યોથી થાય છે). વળી બીજી રીતે (-નિશ્ચયનયે), આત્માને શુભનો પણ અભાવ છે તેમ જ અશુભ પરિણતિ પણ નથી-નથી, કારણ કે આ લોકમાં એક આત્માને (અર્થાત્ આત્મા સદા એકરૂપ હોવાથી તેને) ચોક્કસ ભવનો પરિચય બિલકુલ નથી. આ રીતે જે ભવગુણોના સમૂહથી સંન્યસ્ત છે (અર્થાત્ જે શુભ-અશુભ, રાગ-દ્વેષ વગેરે ભવના ગુણોથી-વિભાવોથી-રહિત છે) તેને (-નિત્યશુદ્ધ આત્માને) કું સ્તવું છું. ૨૦૮.

[શ્લોકાર્થ:-] સદા શુદ્ધ-શુદ્ધ એવું આ (પ્રત્યક્ષ) ચૈતન્યચમત્કારમાત્ર તત્ત્વ જગતમાં નિત્ય જયવંત છે-કે જેણે પ્રગટ થયેલા સહજ તેજઃપુંજ વડે સ્વધર્મ-ત્યાગરૂપ (મોહરૂપ) અતિપ્રબળ તિમિરસમૂહને દૂર કર્યો છે અને જે પેલી *અઘ-સેનાની ધજાને ઢરી લે છે. ૨૧૦.

[શ્લોકાર્થ:-] આ અનઘ (નિર્દોષ) આત્મતત્ત્વ જયવંત છે-કે જેણે સંસારને અસ્ત કર્યો છે, જે મહામુનિગણના અધિનાથના (-ગણધરોના) હૃદયારવિન્દમાં સ્થિત છે, જેણે ભવનું કારણ તજી દીધું છે, જે એકાંતે શુદ્ધ પ્રગટ થયું છે (અર્થાત્ જે સર્વથા-શુદ્ધપણે સ્પષ્ટ જણાય છે) અને જે સદા (ટંકોત્કીર્ણ ચૈતન્યસામાન્યરૂપ) નિજ મહિમામાં લીન હોવા છતાં સમ્યઽદૃષ્ટિઓને ગોચર છે. ૨૧૧.

* અઘ = દોષ; પાપ.

**જસ્સ સણિહિદો અપ્પા સંજમે ણિયમે તવે ।
તસ્સ સામાઙ્ગં ઠાઙ્ગે ઇદિ કેવલિસાસને ॥ ૧૨૭ ॥**

**યસ્ય સન્નિહિતઃ આત્મા સંયમે નિયમે તપસિ ।
તસ્ય સામાયિકં સ્થાયિ ઇતિ કેવલિશાસને ॥ ૧૨૭ ॥**

અત્રાપ્યાત્મૈવોપાદેય ઇત્યુક્તઃ ।

યસ્ય ચલુ બાહ્યપ્રપંચપરાઙ્મુખસ્ય નિર્જિતાચિલેન્દ્રિયવ્યાપારસ્ય ભાવિજિનસ્ય પાપક્રિયાનિવૃત્તિરૂપે બાહ્યસંયમે કાયવાઙ્મનોગુપ્તિરૂપસકલેન્દ્રિયવ્યાપારવર્જિતેઽભ્યન્તરાત્મનિ પરિમિતકાલાચરણમાત્રે નિયમે પરમબ્રહ્મચિન્મયનિયતનિશ્ચયાન્તર્ગતાચારે સ્વરૂપેઽવિચલસ્થિતિરૂપે વ્યવહારપ્રપંચિતપંચાચારે પંચમગતિહેતુભૂતે કિંચનભાવપ્રપંચપરિહીણે સકલદુરાચારનિવૃત્તિકારણે પરમતપશ્ચરણે ચ પરમગુરુપ્રસાદાસાદિતનિરંજનનિજકારણપરમાત્મા સદા સન્નિહિત ઇતિ

**સંયમ, નિયમ ને તપ વિષે આત્મા સમીપ છે જેહને,
સ્થાયી સમાયિક તેહને ભાખ્યું શ્રી કેવળીશાસને. ૧૨૭.**

અન્વયાર્થ:-[યસ્ય] જેને [સંયમે] સંયમમાં, [નિયમે] નિયમમાં અને [તપસિ] તપમાં [આત્મા] આત્મા [સન્નિહિતઃ] સમીપ છે, [તસ્ય] તેને [સામાયિકં] સામાયિક [સ્થાયિ] સ્થાયી છે [ઇતિ કેવલિશાસને] એમ કેવળીના શાસનમાં કહ્યું છે.

ટીકા:-અહીં (આ ગાથામાં) પણ આત્મા જ ઉપાદેય છે એમ કહ્યું છે.

બાહ્ય પ્રપંચથી પરાઙ્મુખ અને સમસ્ત ઈન્દ્રિયવ્યાપારને જીતેલા એવા જે ભાવી જિનને પાપક્રિયાની નિવૃત્તિરૂપ બાહ્યસંયમમાં, કાય-વચન-મનોગુપ્તિરૂપ, સમસ્ત ઈન્દ્રિયવ્યાપાર રહિત અભ્યંતરસંયમમાં, માત્ર પરિમિત (મર્યાદિત) કાળના આચરણ-સ્વરૂપ નિયમમાં, નિજસ્વરૂપમાં અવિચળ સ્થિતિરૂપ, ચિન્મય-પરમબ્રહ્મમાં નિયત (નિશ્ચળ રહેલા) એવા નિશ્ચયઅંતર્ગત-આચારમાં (અર્થાત્ નિશ્ચય-અભ્યંતર-નિયમમાં), વ્યવહારથી *પ્રપંચિત (જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર-તપ-વીર્યાચારરૂપ) પંચા-ચારમાં (અર્થાત્ વ્યવહાર-તપશ્ચરણમાં), તથા પંચમગતિના હેતુભૂત, કાંઈ પણ પરિગ્રહપ્રપંચથી સર્વથા રહિત, સકળ દુરાચારની નિવૃત્તિના કારણભૂત એવા પરમ તપશ્ચરણમાં (-આ બધામાં) પરમ ગુરુના પ્રસાદથી પ્રાપ્ત કરાયેલો નિરંજન નિજ

* પ્રપંચિત = દર્શાવવામાં આવેલા; વિસ્તાર પામેલા.

૨૫૪]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

કેવલિનાં શાસને તસ્ય પરદ્રવ્યપરાઙ્મુખસ્ય પરમવીતરાગસમ્યગ્દષ્ટેર્વીતરાગચારિત્રભાજઃ
સામાયિકવ્રતં સ્થાયિ ભવતીતિ ।

(મંદાક્રાંતા)

આત્મા નિત્યં તપસિ નિયમે સંયમે સચ્ચરિત્રે
તિષ્ઠત્યુચ્ચૈઃ પરમયમિનઃ શુદ્ધદષ્ટેર્મનશ્ચેત્ ।
તસ્મિન્ બાઢં ભવભયહરે ભાવિતીર્થાધિનાથે
સાક્ષાદેષા સહજસમતા પ્રાસ્તરાગાભિરામે ॥ ૨૧૨ ॥

**જસ્સ રાગો દુ દોસો દુ વિગહિં ન જણેઝ દુ ।
તસ્સ સામાઙ્ગં ઠાઙ્ગે ઇદિ કેવલિસાસને ॥ ૧૨૮ ॥**

**યસ્ય રાગસ્તુ દ્વેષસ્તુ વિકૃતિં ન જનયતિ તુ ।
તસ્ય સામાયિકં સ્થાયિ ઇતિ કેવલિશાસને ॥ ૧૨૮ ॥**

કારણપરમાત્મા સદા સમીપ છે (અર્થાત્ જે મુનિને સંયમમાં, નિયમમાં અને તપમાં નિજ કારણપરમાત્મા સદા નિકટ છે), તે પરદ્રવ્યપરાઙ્મુખ પરમવીતરાગ-સમ્યગ્દષ્ટિ વીતરાગ-ચારિત્રવંતને સામાયિકવ્રત સ્થાયી છે એમ કેવળીઓના શાસનમાં કહ્યું છે.

[હવે આ ૧૨૭ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] જો શુદ્ધદષ્ટિવંત (-સમ્યગ્દષ્ટિ) જીવ એમ સમજે છે કે પરમ મુનિને તપમાં, નિયમમાં, સંયમમાં અને સત્યચારિત્રમાં સદા આત્મા ઊર્ધ્વ રહે છે (અર્થાત્ દરેક કાર્યમાં નિરંતર શુદ્ધાત્મદ્રવ્ય જ મુખ્ય રહે છે) તો (એમ સિદ્ધ થયું કે) રાગના નાશને લીધે *અભિરામ એવા તે ભવભયહર ભાવિ તીર્થાધિનાથને આ સાક્ષાત્ સહજ-સમતા ચોક્કસ છે. ૨૧૨.

**નહિ રાગ અથવા દ્વેષરૂપ વિકાર જન્મે જેહને,
સ્થાયી સામાયિક તેહને ભાખ્યું શ્રી કેવળીશાસને. ૧૨૮.**

અન્યયાર્થ:- [યસ્ય] જેને [રાગઃ તુ] રાગ કે [દ્વેષઃ તુ] દ્વેષ (નહિ ઊપજતો થકો) [વિકૃતિં] વિકૃતિ [ન તુ જનયતિ] ઉત્પન્ન કરતો નથી, [તસ્ય] તેને [સામાયિકં] સામાયિક [સ્થાયિ] સ્થાયી છે [ઇતિ કેવલિશાસને] એમ કેવળીના શાસનમાં કહ્યું છે.

* અભિરામ = મનોહર; સુંદર, (ભવભયના હરનારા એવા આ ભાવિ તીર્થકરે રાગનો નાશ કર્યો હોવાથી તે મનોહર છે.)

इह हि रागद्वेषाभावादपरिस्पंदरूपत्वं भवतीत्युक्तम् ।

યસ્ય પરમવીતરાગસંયમિનઃ પાપાટવીપાવકસ્ય રાગો વા દ્વેષો વા વિકૃતિં નાવતરતિ , તસ્ય મહાનન્દાભિલાષિણઃ જીવસ્ય પંચેન્દ્રિયપ્રસરવર્જિતગાત્રમાત્રપરિગ્રહસ્ય સામાયિકનામવ્રતં શાશ્વતં ભવતીતિ કેવલિનાં શાસને પ્રસિદ્ધં ભવતીતિ ।

(મંદાક્રાંતા)

રાગદ્વેષૌ વિકૃતિમિહ તૌ નૈવ કર્તું સમર્થૌ
જ્ઞાનજ્યોતિઃપ્રહતદુરિતાનીકઘોરાન્ધકારે ।
આરાતીયે સહજપરમાનન્દપીયૂષપૂરે
તસ્મિન્નિત્યે સમરસમયે કો વિધિઃ કો નિષેધઃ ॥ ૨૧૩ ॥

ટીકા:-અહીં, રાગદ્વેષના અભાવથી ^૧અપરિસ્પંદરૂપતા હોય છે એમ કહ્યું છે.

પાપરૂપી અટવીને બાળવામાં અગ્નિ સમાન એવા જે પરમવીતરાગ સંયમીને રાગ કે દ્વેષ ^૨વિકૃતિ ઉત્પન્ન કરતો નથી, તે મહા આનંદના અભિલાષી જીવને-કે જેને પાંચ ઈન્દ્રિયોના ફેલાવ રહિત દેહમાત્ર પરિગ્રહ છે તેને-સામાયિક નામનું વ્રત શાશ્વત છે એમ કેવળીઓના શાસનમાં પ્રસિદ્ધ છે.

[હવે આ ૧૨૮ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] જેણે જ્ઞાનજ્યોતિ વડે પાપસમૂહરૂપી ઘોર અંધકારનો નાશ કર્યો છે એવું સહજ પરમાનંદરૂપી અમૃતનું પૂર (અર્થાત્ જ્ઞાનાનંદસ્વભાવી આત્મતત્ત્વ) જ્યાં નિકટ છે, ત્યાં પેલા રાગદ્વેષો વિકૃતિ કરવાને સમર્થ નથી જ. તે નિત્ય (શાશ્વત) સમરસમય આત્મતત્ત્વમાં વિધિ શો અને નિષેધ શો ? (સમરસસ્વભાવી આત્મતત્ત્વમાં ‘આ કરવા જેવું છે અને આ છોડવા જેવું છે’ એવા વિધિનિષેધના વિકલ્પરૂપ સ્વભાવ નહિ હોવાથી તે આત્મતત્ત્વને દૃઢપણે આલંબનાર મુનિને સ્વભાવપરિણમન થવાને લીધે સમરસરૂપ પરિણામ થાય છે, વિધિનિષેધના વિકલ્પરૂપ-રાગદ્વેષરૂપ પરિણામ થતા નથી.) ૨૧૩.

૧ અપરિસ્પંદરૂપતા = અકંપતા; અશુભ્ધતા; સમતા.

૨ વિકૃતિ = વિકાર; સ્વાભાવિક પરિણતિથી વિરુદ્ધ પરિણતિ. [પરમવીતરાગસંયમીને સમતા-સ્વભાવી શુદ્ધાત્મદ્રવ્યનો દૃઢ આશ્રય હોવાથી વિકૃતિભૂત (વિભાવભૂત) વિષમતા (રાગદ્વેષ-પરિણતિ) થતી નથી, પરંતુ પ્રકૃતિભૂત (સ્વભાવભૂત) સમતાપરિણામ થાય છે.]

**જો દુ અટ્ટં ચ રુદ્ધં ચ જ્ઞાણં વજ્જેદિ ણિચ્ચસો ।
તસ્સ સામાઙ્ગં ઠાઙ્ગે દિદ્ધિ કેવલિસાસને ॥ ૧૨૯ ॥**

**યસ્ત્વાર્ત્તં ચ રૌદ્રં ચ ધ્યાનં વર્જયતિ નિત્યશઃ ।
તસ્ય સામાયિકં સ્થાયિ ઇતિ કેવલિશાસને ॥ ૧૨૯ ॥**

આર્તરૌદ્રધ્યાનપરિત્યાગાત્ સનાતનસામાયિકવ્રતસ્વરૂપાખ્યાનમેતત્ ।

યસ્તુ નિત્યનિરંજનનિજકારણસમયસારસ્વરૂપનિયતશુદ્ધનિશ્ચયપરમવીતરાગ-
સુખામૃતપાનપરાયણો જીવઃ તિર્યગ્યોનિપ્રેતાવાસનારકાદિગતિપ્રાયોગ્યતાનિમિત્તમ્ આર્તરૌદ્ર-
ધ્યાનદ્વયં નિત્યશઃ સંત્યજતિ , તસ્ય ખલુ કેવલદર્શનસિદ્ધં શાશ્વતં સામાયિકવ્રતં ભવતીતિ ।

(આર્યા)

ઇતિ જિનશાસનસિદ્ધં સામાયિકવ્રતમણુવ્રતં ભવતિ ।
યસ્ત્યજતિ મુનિર્નિત્યં ધ્યાનદ્વયમાર્તરૌદ્રાખ્યમ્ ॥ ૨૧૪ ॥

**જે નિત્ય વર્જે આર્ત તેમ જ રૌદ્ર બન્ને ધ્યાનને,
સ્થાયી સામાયિક તેહને ભાખ્યું શ્રી કેવળીશાસને. ૧૨૯.**

અન્વયાર્થ:-[યઃ તુ] જે [આર્ત] આર્ત [ચ] અને [રૌદ્રં ચ] રૌદ્ર [ધ્યાનં]
ધ્યાનને [નિત્યશઃ] નિત્ય [વર્જયતિ] વર્જે છે, [તસ્ય] તેને [સામાયિકં] સામાયિક
[સ્થાયિ] સ્થાયી છે [ઇતિ કેવલિશાસને] એમ કેવળીના શાસનમાં કહ્યું છે.

ટીકા:-આ, આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાનના પરિત્યાગ દ્વારા સનાતન (શાશ્વત) સામાયિકવ્રતના સ્વરૂપનું કથન છે.

નિત્ય-નિરંજન નિજ કારણસમયસારના સ્વરૂપમાં નિયત (-નિયમથી રહેલા) શુદ્ધ-
નિશ્ચય-પરમ-વીતરાગ-સુખામૃતના પાનમાં પરાયણ એવો જે જીવ તિર્યગ્યોનિ, પ્રેતવાસ અને
નારકાદિગતિની યોગ્યતાના હેતુભૂત આર્ત અને રૌદ્ર બે ધ્યાનોને નિત્ય તજે છે, તેને ખરેખર
કેવળદર્શનસિદ્ધ (-કેવળદર્શનથી નક્કી થયેલું) શાશ્વત સામાયિકવ્રત છે.

[હવે આ ૧૨૯ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે:]

[શ્લોકાર્થ:-] એ રીતે, જે મુનિ આર્ત અને રૌદ્ર નામનાં બે ધ્યાનોને નિત્ય તજે છે તેને જિનશાસનસિદ્ધ (-જિનશાસનથી નક્કી થયેલું) અણુવ્રતરૂપ સામાયિક-વ્રત છે. ૨૧૪.

**જો દુ પુણં ચ પાવં ચ ભાવં વજ્જેદિ ણિચ્ચસો ।
તસ્સ સામાઙ્ગં ઠાઙ્ગેદિ કેવલિસાસને ॥ ૧૩૦ ॥**

**યસ્તુ પુણ્યં ચ પાપં ચ ભાવં વર્જયતિ નિત્યશઃ ।
તસ્ય સામાયિકં સ્થાયિ ઇતિ કેવલિશાસને ॥ ૧૩૦ ॥**

શુભાશુભપરિણામસમુપજનિતસુકૃતદુરિતકર્મસંન્યાસવિધાનાખ્યાનમેતત્ ।

બાહ્યાભ્યંતરપરિત્યાગલક્ષણલક્ષિતાનાં પરમજિનયોગીશ્વરાણાં ચરણનલિનક્ષાલન-
સંવાહનાદિવૈયાવૃત્યકરણજનિતશુભપરિણતિવિશેષસમુપાર્જિતં પુણ્યકર્મ, હિંસાનૃતસ્તેયા-
બ્રહ્મપરિગ્રહપરિણામસંજાતમશુભકર્મ, યઃ સહજવૈરાગ્યપ્રાસાદશિખરશિખામણિઃ સંસૃતિ-
પુરંધ્રિકાવિલાસવિભ્રમજન્મભૂમિસ્થાનં તત્કર્મદ્વયમિતિ ત્યજતિ, તસ્ય નિત્યં કેવલિમતસિદ્ધં
સામાયિકવ્રતં ભવતીતિ ।

**જે નિત્ય વર્જે પુણ્ય તેમ જ પાપ બન્ને ભાવને,
સ્થાયી સામાયિક તેહને ભાખ્યું શ્રી કેવળીશાસને. ૧૩૦.**

અન્વયાર્થ:-[યઃ તુ] જે [પુણ્યં ચ] પુણ્ય તથા [પાપં ભાવં ચ] પાપરૂપ ભાવને
[નિત્યશઃ] નિત્ય [વર્જયતિ] વર્જે છે, [તસ્ય] તેને [સામાયિકં] સામાયિક [સ્થાયિ] સ્થાયી
છે [ઇતિ કેવલિશાસને] એમ કેવળીના શાસનમાં કહ્યું છે.

ટીકા:-આ, શુભાશુભ પરિણામથી ઊપજતાં સુકૃતદુષ્કૃતરૂપ કર્મના સંન્યાસની વિધિનું
(-શુભાશુભ કર્મના ત્યાગની રીતનું) કથન છે.

બાહ્ય-અભ્યંતર પરિત્યાગરૂપ લક્ષણથી લક્ષિત પરમજિનયોગીશ્વરોનું ચરણક્રમળ-
પ્રક્ષાલન, ^૧ચરણક્રમળસંવાહન વગેરે વૈયાવૃત્ય કરવાથી ઊપજતી શુભપરિણતિ-વિશેષથી
(વિશિષ્ટ શુભ પરિણતિથી) ઉપાર્જિત પુણ્યકર્મને તથા હિંસા, અસત્ય, ચૌર્ય, અબ્રહ્મ ને
પરિગ્રહના પરિણામથી ઊપજતા અશુભકર્મને, તે બન્ને કર્મ સંસારરૂપી સ્ત્રીના ^૨વિલાસવિભ્રમનું
જન્મભૂમિસ્થાન હોવાથી, જે સહજ વૈરાગ્યરૂપી મહેલના શિખરનો શિખામણિ (-જે પરમ સહજ
વૈરાગ્યવંત મુનિ) તજે છે, તેને નિત્ય કેવળીમતસિદ્ધ (કેવળીઓના મતમાં નક્કી થયેલું)
સામાયિકવ્રત છે.

૧ ચરણક્રમળસંવાહન = પગ દાબવા તે; પગચંપી કરવી તે.

૨ વિલાસવિભ્રમ = વિલાસયુક્ત હાવભાવ; ક્રીડા.

૨૫૮]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

(મન્દાક્રાંતા)

ત્યક્ત્વા સર્વં સુકૃતદુરિતં સંસૃતેર્મૂલભૂતં
નિત્યાનંદં વ્રજતિ સહજં શુદ્ધચૈતન્યરૂપમ્ ।
તસ્મિન્ સદૃગ્ વિહરતિ સદા શુદ્ધજીવાસ્તિકાયે
પશ્ચાદુચ્ચૈઃ ત્રિભુવનજનૈરર્ચિતઃ સન્ જિનઃ સ્યાત્ ॥ ૨૧૫ ॥

(શિખરિણી)

સ્વતઃસિદ્ધં જ્ઞાનં દુરઘસુકૃતારણ્યદહનં
મહામોહધ્વાન્તપ્રબલતરતેજોમયમિદમ્ ।
વિનિર્મુક્તેર્મૂલં નિરુપધિમહાનંદસુખદં
યજામ્યેતન્નિત્યં ભવપરિભવધ્વંસનિપુણમ્ ॥ ૨૧૬ ॥

(શિખરિણી)

અયં જીવો જીવત્યઘકુલવશાત્ સંસૃતિવધૂ-
ધવત્વં સંપ્રાપ્ય સ્મરજનિતસૌખ્યાકુલમતિઃ ।
ઋચિદ્ ભવ્યત્વેન વ્રજતિ તરસા નિર્વૃત્તિસુખં
તદેકં સંત્યક્ત્વા પુનરપિ સ સિદ્ધો ન ચલતિ ॥ ૨૧૭ ॥

[હવે આ ૧૩૦ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ ત્રણ શ્લોક કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ સંસારના મૂળભૂત સર્વ પુણ્યપાપને તજીને, નિત્યાનંદમય, સહજ, શુદ્ધચૈતન્યરૂપ જીવાસ્તિકાયને પ્રાપ્ત કરે છે; તે શુદ્ધ જીવાસ્તિકાયમાં તે સદા વિહરે છે અને પછી ત્રિભુવનજનોથી (ત્રણ લોકના જીવોથી) અત્યંત પૂજાતો એવો જિન થાય છે. ૨૧૫.

[**શ્લોકાર્થ:-**] આ સ્વતઃસિદ્ધ જ્ઞાન પાપપુણ્યરૂપી વનને બાળનારો અગ્નિ છે, મહામોહાંધકારનાશક અતિપ્રબળ તેજમય છે, વિમુક્તિનું મૂળ છે અને *નિરુપધિ મહા આનંદસુખનું દાયક છે. ભવભવનો ધ્વંસ કરવામાં નિપુણ એવા આ જ્ઞાનને હું નિત્ય પૂજું છું. ૨૧૬.

[**શ્લોકાર્થ:-**] આ જીવ અઘસમૂહના વશે સંસૃતિવધૂનું પતિપણું પામીને (અર્થાત્ શુભાશુભ કર્મોના વશે સંસારરૂપી સ્ત્રીનો પતિ બનીને) કામજનિત સુખ માટે આકુળ મતિવાળો

* નિરુપધિ = છેતરપિંડી વિનાના; સાચા; વાસ્તવિક.

જો દુ હસ્સં રઈ સોગં અરતિં વજ્જેદિ ણિચ્ચસો ।
તસ્સ સામાઙ્ગં ઠાઙ્ગેદિ કેવલિસાસને ॥ ૧૩૧ ॥
જો દુગંછા ભયં વેદં સવ્વં વજ્જેદિ ણિચ્ચસો ।
તસ્સ સામાઙ્ગં ઠાઙ્ગેદિ કેવલિસાસને ॥ ૧૩૨ ॥

યસ્તુ હાસ્યં રતિં શોકં અરતિં વર્જયતિ નિત્યશઃ ।
તસ્ય સામાયિકં સ્થાયિ ઇતિ કેવલિશાસને ॥ ૧૩૧ ॥
યઃ જુગુપ્સાં ભયં વેદં સર્વં વર્જયતિ નિત્યશઃ ।
તસ્ય સામાયિકં સ્થાયિ ઇતિ કેવલિશાસને ॥ ૧૩૨ ॥

નવનોકષાયવિજયેન સમાસાદિતસામાયિકચારિત્રસ્વરૂપાખ્યાનમેતત્ ।

થઈને જીવે છે. ક્યારેક ભવ્યત્વ વડે શીઘ્ર મુક્તિસુખને પામે છે, ત્યારે પછી ફરીને તેને એકને છોડીને તે સિદ્ધ ચલિત થતો નથી (અર્થાત્ એક મુક્તિસુખ જ એવું અનન્ય, અનુપમ અને પરિપૂર્ણ છે કે તેને પામીને તેમાં આત્મા સદાકાળ તૃપ્ત તૃપ્ત રહે છે, તેમાંથી કદીયે ચ્યુત થઈને અન્ય સુખ મેળવવા માટે આકુળ થતો નથી). ૨૧૭.

જે નિત્ય વર્જે હાસ્યને, રતિ અરતિ તેમ જ શોકને,
સ્થાયી સમાયિક તેહને ભાખ્યું શ્રી કેવળીશાસને. ૧૩૧.
જે નિત્ય વર્જે ભય જુગુપ્સા, વર્જતો સૌ વેદને,
સ્થાયી સમાયિક તેહને ભાખ્યું શ્રી કેવળીશાસને. ૧૩૨.

અન્વયાર્થ:-[યઃ તુ] જે [હાસ્યં] હાસ્ય, [રતિં] રતિ, [શોકં] શોક અને [અરતિં] અરતિને [નિત્યશઃ] નિત્ય [વર્જયતિ] વર્જે છે, [તસ્ય] તેને [સામાયિકં] સામાયિક [સ્થાયિ] સ્થાયી છે [ઇતિ કેવલિશાસને] એમ કેવળીના શાસનમાં કહ્યું છે.

[યઃ] જે [જુગુપ્સાં] જુગુપ્સા, [ભયં] ભય અને [સર્વં વેદં] સર્વ વેદને [નિત્યશઃ] નિત્ય [વર્જયતિ] વર્જે છે, [તસ્ય] તેને [સામાયિકં] સામાયિક [સ્થાયિ] સ્થાયી છે [ઇતિ કેવલિશાસને] એમ કેવળીના શાસનમાં કહ્યું છે.

ટીકા:-આ, નવ નોકષાયના વિજય વડે પ્રાપ્ત થતા સામાયિકચારિત્રના સ્વરૂપનું કથન છે.

૨૬૦]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

મોહનીયકર્મસમુપજનિતસ્ત્રીપુંનપુંસકવેદહાસ્યરત્યરતિશોકભયજુગુપ્સાભિધાનનવ-
નોકષાયકલિતકલંકપંકાત્મકસમસ્તવિકારજાલકં પરમસમાધિબલેન યસ્તુ નિશ્ચયરત્ન-
ત્રયાત્મકપરમતપોધનઃ સંત્યજતિ, તસ્ય ખલુ કેવલિભદ્ધારકશાસનસિદ્ધપરમ-
સામાયિકાભિધાનવ્રતં શાશ્વતરૂપમનેન સૂત્રદ્વયેન કથિતં ભવતીતિ ।

(શિખરિણી)

ત્યજામ્યેતત્સર્વં નનુ નવકષાયાત્મકમહં
મુદા સંસારસ્ત્રીજનિતસુખદુઃખાવલિકરમ્ ।
મહામોહાન્ધાનાં સતતસુલભં દુર્લભતરં
સમાધૌ નિષ્ઠાનામનવરતમાનન્દમનસામ્ ॥ ૨૧૮ ॥

**જો દુ ધમ્મં ચ સુક્કં ચ જ્ઞાણં જ્ઞાણદિ ણિચ્છસો ।
તસ્સ સામાઙ્ગં ઠાઙ્ગ ઇદિ કેવલિસાસણે ॥ ૧૩૩ ॥**

મોહનીયકર્મજનિત સ્ત્રીવેદ, પુરુષવેદ, નપુંસકવેદ, હાસ્ય, રતિ, અરતિ, શોક, ભય અને જુગુપ્સા નામના નવ નોકષાયથી થતા કલંકપંકસ્વરૂપ (મળ-કાદવસ્વરૂપ) સમસ્ત વિકારસમૂહને પરમ સમાધિના બળથી જે નિશ્ચયરત્નત્રયાત્મક પરમ તપોધન તજે છે, તેને ખરેખર કેવળીભદ્ધારકના શાસનથી સિદ્ધ થયેલું પરમ સામાયિક નામનું વ્રત શાશ્વતરૂપ છે એમ આ બે સૂત્રોથી કહ્યું છે.

[હવે આ ૧૩૧-૧૩૨ મી ગાથાઓની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] સંસારસ્ત્રીજનિત *સુખદુઃખાવલિનું કરનારું નવ કષાયાત્મક આ બધું (-નવ નોકષાયસ્વરૂપ સર્વ વિકાર) હું ખરેખર પ્રમોદથી તજું છું-કે જે નવ નોકષાયાત્મક વિકાર મહામોહાન્ધ જીવોને નિરંતર સુલભ છે અને નિરંતર આનંદિત મનવાળા સમાધિનિષ્ઠ (સમાધિમાં લીન) જીવોને અતિ દુર્લભ છે. ૨૧૮.

**જે નિત્ય ધ્યાવે ધર્મ તેમ જ શુકલ ઉત્તમ ધ્યાનને,
સ્થાયી સમાયિક તેહને ભાખ્યું શ્રી કેવળીશાસને. ૧૩૩.**

* સુખદુઃખાવલિ = સુખદુઃખની આવલિ; સુખદુઃખની પંક્તિ-હારમાળા. (નવ નોકષાયાત્મક વિકાર સંસારરૂપી સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન સુખદુઃખની હારમાળાનો કરનાર છે.)

યસ્તુ ધર્મ ચ શુક્લં ચ ધ્યાનં ધ્યાયતિ નિત્યશઃ ।
તસ્ય સામાયિકં સ્થાયિ ઇતિ કેવલિશાસને ॥ ૧૩૩ ॥

પરમસમાધ્યધિકારોપસંહારોપન્યાસોઽયમ્ ।

યસ્તુ સકલવિમલકેવલજ્ઞાનદર્શનલોલુપઃ પરમજિનયોગીશ્વરઃ સ્વાત્માશ્રયનિશ્ચય-ધર્મધ્યાનેન નિખિલવિકલ્પજાલનિર્મુક્તનિશ્ચયશુક્લધ્યાનેન ચ અનવરતમખંડાદ્વૈતસહજ-ચિદ્વિલાસલક્ષણમક્ષ્યાનન્દામ્બોધિમજ્જંતં સકલબાહ્યક્રિયાપરાઙ્મુખં શશ્વદંતઃક્રિયાધિ-કરણં સ્વાત્મનિષ્ઠનિર્વિકલ્પપરમસમાધિસંપત્તિકારણાભ્યાં તાભ્યાં ધર્મશુક્લધ્યાનાભ્યાં સદાશિવાત્મકમાત્માનં ધ્યાયતિ હિ તસ્ય ખલુ જિનેશ્વરશાસનનિષ્પન્નં નિત્યં શુદ્ધં ત્રિગુણિગુણપરમસમાધિલક્ષણં શાશ્વતં સામાયિકવ્રતં ભવતીતિ ।

અન્યયાર્થ:-[યઃ તુ] જે [ધર્મ ચ] ધર્મધ્યાન [શુક્લં ચ ધ્યાનં] અને શુક્લધ્યાનને [નિત્યશઃ] નિત્ય [ધ્યાયતિ] ધ્યાવે છે, [તસ્ય] તેને [સામાયિકં] સામાયિક [સ્થાયિ] સ્થાયી છે [ઇતિ કેવલિશાસને] એમ કેવળીના શાસનમાં કહ્યું છે.

ટીકા:-આ, પરમ-સમાધિ અધિકારના ઉપસંહારનું કથન છે.

જે સકળ-વિમળ કેવળજ્ઞાનદર્શનનો લોલુપ (સર્વથા નિર્મળ કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનની તીવ્ર અભિલાષાવાળો-ભાવનાવાળો) પરમ જિનયોગીશ્વર સ્વાત્માશ્રિત નિશ્ચય-ધર્મધ્યાન વડે અને સમસ્ત વિકલ્પજાળ રહિત નિશ્ચય-શુક્લધ્યાન વડે-સ્વાત્મનિષ્ઠ (નિજ આત્મામાં લીન એવી) નિર્વિકલ્પ પરમ સમાધિરૂપ સંપત્તિના કારણભૂત એવાં તે ધર્મ-શુક્લ ધ્યાનો વડે, અખંડ-અદ્વૈત-સદૃશ-ચિદ્વિલાસલક્ષણ (અર્થાત્ અખંડ અદ્વૈત સ્વાત્માવિક ચૈતન્યવિલાસ જેનું લક્ષણ છે એવા), અક્ષય આનંદસાગરમાં મગ્ન થતા (ડૂબતા), સકળ બાહ્યક્રિયાથી પરાઙ્મુખ, શાશ્વતપણે (સદા) અંતઃક્રિયાના અધિકરણભૂત, સદાશિવસ્વરૂપ આત્માને નિરંતર ધ્યાવે છે, તેને ખરેખર જિનેશ્વરના શાસનથી નિષ્પન્ન થયેલું, નિત્યશુદ્ધ, ત્રિગુણિ વડે ગુણ એવી પરમ સમાધિ જેનું લક્ષણ છે એવું, શાશ્વત સામાયિકવ્રત છે.

[હવે આ પરમ-સમાધિ અધિકારની છેલ્લી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ શ્લોક કહે છે:]

૨૬૨]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

(મંદાક્રાંતા)

શુક્લધ્યાને પરિણતમતિઃ શુદ્ધરત્નત્રયાત્મા
ધર્મધ્યાનેપ્યનઘપરમાનન્દતત્ત્વાશ્રિતેઽસ્મિન્ ।
પ્રાપ્નોત્યુચ્ચૈરપગતમહદ્દુઃખજાલં વિશાલં
ભેદાભાવાત્ કિમપિ ભવિનાં વાઙ્મનોમાર્ગદૂરમ્ ॥ ૨૧૧ ॥

इति

સુકવિજનપયોજમિત્રપંચેન્દ્રિયપ્રસરવર્જિતગાત્રમાત્રપરિગ્રહશ્રીપદ્મપ્રભમલધારિદેવ-વિરચિતાયાં
નિયમસારવ્યાખ્યાયાં તાત્પર્યવૃત્તૌ પરમસમાધ્યધિકારો નવમઃ શ્રુતસ્કન્ધઃ ॥

[શ્લોકાર્થ:-] આ અનઘ (નિર્દોષ) પરમાનંદમય તત્ત્વને આશ્રિત ધર્મ-ધ્યાનમાં અને શુક્લધ્યાનમાં જેની બુદ્ધિ પરિણમી છે એવો શુદ્ધરત્નત્રયાત્મક જીવ એવા કોઈ વિશાળ તત્ત્વને અત્યંત પામે છે કે જેમાંથી (-જે તત્ત્વમાંથી) મહા દુઃખસમૂહ નષ્ટ થયો છે અને જે (તત્ત્વ) ભેદોના અભાવને લીધે જીવોને વચન અને મનના માર્ગથી દૂર છે. ૨૧૮.

આ રીતે, સુકવિજનરૂપી કમળોને માટે જેઓ સૂર્ય સમાન છે અને પાંચ ઇન્દ્રિયોના ફેલાવ રહિત દેહમાત્ર જેમને પરિગ્રહ હતો એવા શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ વડે રચાયેલી નિયમસારની તાત્પર્યવૃત્તિ નામની ટીકામાં (અર્થાત્ શ્રીમદ્ભગવત્-કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત શ્રી નિયમસાર પરમાગમની નિર્ગ્રંથ મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભ-મલધારિદેવવિરચિત તાત્પર્યવૃત્તિ નામની ટીકામાં) પરમ-સમાધિ અધિકાર નામનો નવમો શ્રુતસ્કંધ સમાપ્ત થયો.

-૧૦-

પરમ-ભક્તિ અધિકાર

अथ संप्रति हि भक्त्यधिकार उच्यते ।

सम्मत्तणाणचरणे जो भत्तिं कुणइ सावगो समणो ।
तस्स दु णिव्वुदिभत्ती होदि त्ति जिणेहि पण्णत्तं ।। १३४ ।।

सम्यक्तत्वज्ञानचरणेषु यो भक्तिं करोति श्रावकः श्रमणः ।
तस्य तु निर्वृत्तिभक्तिर्भवतीति जिनैः प्रज्ञप्तम् ॥ १३४ ॥

रत्नत्रयस्वरूपाख्यानमेतत् ।

चतुर्गतिसंसारपरिभ्रमणकारणतीव्रमिथ्यात्वकर्मप्रकृतिप्रतिपक्षनिजपरमात्मतत्त्व
सम्यक्-

હવે ભક્તિ અધિકાર કહેવામાં આવે છે.

શ્રાવક શ્રમણ સમ્યક્ત્વ-જ્ઞાન-ચરિત્રની ભક્તિ કરે,
નિર્વાણની છે ભક્તિ તેને એમ જિનદેવો કહે. ૧૩૪.

અન્યાર્થ:-[યઃ શ્રાવકઃ શ્રમણઃ] જે શ્રાવક અથવા શ્રમણ [સમ્યક્ત્વ-જ્ઞાનચરણેષુ] સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રની [ભક્તિં] ભક્તિ [કરોતિ] કરે છે, [તસ્ય તુ] તેને [નિર્વૃત્તિભક્તિઃ ભવતિ] નિર્વૃત્તિભક્તિ (નિર્વાણની ભક્તિ) છે [ઇતિ] એમ [જિનૈઃ પ્રજ્ઞપ્તમ] જિનોએ કહ્યું છે.

ટીકા:-આ, રત્નત્રયના સ્વરૂપનું કથન છે.

ચતુર્ગતિ સંસારમાં પરિભ્રમણના કારણભૂત તીવ્ર મિથ્યાત્વકર્મની પ્રકૃતિથી પ્રતિપક્ષ
(વિરુદ્ધ) નિજ પરમાત્મતત્વનાં સમ્યક્ શ્રદ્ધાન-અવબોધ-આચરણસ્વરૂપ શુદ્ધરત્નત્રય-

૨૬૪]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

શ્રદ્ધાનાવબોધાચરણાત્મકેષુ શુદ્ધરત્નત્રયપરિણામેષુ ભજનં ભક્તિરાધાનેત્યર્થઃ । એકાદશપદેષુ શ્રાવકેષુ જઘન્યાઃ ષટ્, મધ્યમાસ્ત્રયઃ, ઉત્તમૌ દ્વૌ ચ, એતે સર્વે શુદ્ધરત્નત્રયભક્તિ કુર્વન્તિ । અથ ભવભયભીરવઃ પરમનૈષ્કર્મ્યવૃત્તયઃ પરમતપોધનાશ્ચ રત્નત્રયભક્તિં કુર્વન્તિ । તેષાં પરમશ્રાવકાણાં પરમતપોધનાનાં ચ જિનોત્તમૈઃ પ્રજ્ઞસા નિર્વૃત્તિભક્તિરપુનર્ભવપુરંધ્રિકાસેવા ભવતીતિ ।

(મંદાક્રાંતા)

સમ્યક્ત્વેઽસ્મિન્ ભવભયહરે શુદ્ધબોધે ચરિત્રે
ભક્તિં કુર્યાદનિશમતુલાં યો ભવચ્છેદદક્ષામ્ ।
કામક્રોધાદ્યખિલદુરઘવ્રાતનિર્મુક્તચેતાઃ
ભક્તો ભક્તો ભવતિ સતતં શ્રાવકઃ સંયમી વા ॥ ૨૨૦ ॥

પરિણામોનું જે ભજન તે ભક્તિ છે; આરાધના એવો તેનો અર્થ છે. *એકાદશપદી શ્રાવકોમાં જઘન્ય છે, મધ્યમ ત્રણ છે અને ઉત્તમ બે છે.-આ બધા શુદ્ધરત્નત્રયની ભક્તિ કરે છે. તેમ જ ભવભયભીરુ, પરમનૈષ્કર્મ્યવૃત્તિવાળા (પરમ નિષ્કર્મ પરિણતિવાળા) પરમ તપોધનો પણ (શુદ્ધ) રત્નત્રયની ભક્તિ કરે છે. તે પરમ શ્રાવકો અને પરમ તપોધનોને જિનવરોએ કહેલી નિર્વાણભક્તિ-અપુનર્ભવ-રૂપી સ્ત્રીની સેવા-વર્તે છે.

[હવે આ ૧૩૪ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભ-મલધારિદેવ શ્લોક કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] જે જીવ ભવભયના હરનારા આ સમ્યક્ત્વની, શુદ્ધ જ્ઞાનની અને ચારિત્રની ભવછેદક અતુલ ભક્તિ નિરંતર કરે છે, તે કામક્રોધાદિ સમસ્ત દુષ્ટ પાપસમૂહથી મુક્ત ચિત્તવાળો જીવ-શ્રાવક હો કે સંયમી હો-નિરંતર ભક્ત છે, ભક્ત છે. ૨૨૦.

* એકાદશપદી = જેમનાં અગિયાર પદો (ગુણાનુસાર ભૂમિકાઓ) છે એવા. [શ્રાવકોનાં નીચે પ્રમાણે અગિયાર પદો છે: (૧) દર્શન, (૨) વ્રત, (૩) સામાયિક, (૪) પ્રોષધોપવાસ, (૫) સચિત્તત્યાગ, (૬) રાત્રિભોજનત્યાગ, (૭) બ્રહ્મચર્ય, (૮) આરંભત્યાગ, (૯) પરિગ્રહત્યાગ, (૧૦) અનુમતિત્યાગ અને (૧૧) ઉદ્દિષ્ટાહારત્યાગ. તેમાં છઠ્ઠા પદ સુધી (છઠ્ઠી પ્રતિમા સુધી) જઘન્ય શ્રાવક છે, નવમા પદ સુધી મધ્યમ શ્રાવક છે અને દસમા અથવા અગિયારમા પદે હોય તે ઉત્તમ શ્રાવક છે. આ બધાં પદો સમ્યક્ત્વપૂર્વક, હઠ વિનાની સહજ દશાનાં છે એ ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે.]

**મોક્ષંગયપુરિસાણં ગુણભેદં જાણિઠ્ઠતેસિં પિ ।
જો કુણદિ પરમભક્તિં વવહારણયેણ પરિકહિયં ॥ ૧૩૫ ॥**

**મોક્ષગતપુરુષાણાં ગુણભેદં જ્ઞાત્વા તેષામપિ ।
યઃ કરોતિ પરમભક્તિં વ્યવહારણયેન પરિકથિતમ્ ॥ ૧૩૫ ॥**

વ્યવહારણયપ્રધાનસિદ્ધભક્તિસ્વરૂપાખ્યાનમેતત્ ।

યે પુરાણપુરુષાઃ સમસ્તકર્મક્ષયોપાયહેતુભૂતં કારણપરમાત્માનમભેદાનુપચારરત્નત્રય-
પરિણત્યા સમ્યગારાધ્ય સિદ્ધા જાતાસ્તેષાં કેવલજ્ઞાનાદિશુદ્ધગુણભેદં જ્ઞાત્વા નિર્વાણ-
પરંપરાહેતુભૂતાં પરમભક્તિમાસન્નભવ્યઃ કરોતિ, તસ્ય મુમુક્ષોર્વ્યવહારણયેન
નિર્વૃત્તિભક્તિર્ભવતીતિ ।

(અનુષ્ટુપ)

ઉદ્ભૂતકર્મસંદોહાન્ સિદ્ધાન્ સિદ્ધિવધૂધવાન્ ।
સંપ્રાપ્તાષ્ટગુણૈશ્ચર્યાન્ નિત્યં વન્દે શિવાલયાન્ ॥ ૨૨૧ ॥

**વળી મોક્ષગત પુરુષો તણો ગુણભેદ જાણી તેમની
જે પરમ ભક્તિ કરે, કહી શિવભક્તિ ત્યાં વ્યવહારથી. ૧૩૫.**

અન્યાર્થ:-[યઃ] જે જીવ [મોક્ષગતપુરુષાણામ્] મોક્ષગત પુરુષોનો [ગુણભેદં]
ગુણભેદ [જ્ઞાત્વા] જાણીને [તેષામ્ અપિ] તેમની પણ [પરમભક્તિં] પરમ ભક્તિ [કરોતિ]
કરે છે, [વ્યવહારણયેન] તે જીવને વ્યવહારણયે [પરિકથિતમ્] નિર્વાણભક્તિ કહી છે.

ટીકા:-આ, વ્યવહારણયપ્રધાન સિદ્ધભક્તિના સ્વરૂપનું કથન છે.

જે પુરાણ પુરુષો સમસ્તકર્મક્ષયના ઉપાયના હેતુભૂત કારણપરમાત્માને અભેદ-
અનુપચાર-રત્નત્રયપરિણતિથી સમ્યક્પણે આરાધીને સિદ્ધ થયા તેમના કેવળજ્ઞાનાદિ શુદ્ધ
ગુણોના ભેદને જાણીને નિર્વાણની પરંપરાહેતુભૂત એવી પરમ ભક્તિ જે આસન્નભવ્ય જીવ કરે
છે, તે મુમુક્ષુને વ્યવહારણયે નિર્વાણભક્તિ છે.

[હવે આ ૧૩૫ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ છ શ્લોકો કહે છેઃ]

[**શ્લોકાર્થ:-**] જેમણે કર્મસમૂહને ખંખેરી નાખ્યો છે, જેઓ સિદ્ધિવધૂના (મુક્તિરૂપી

૨૬૬]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

(આર્યા)

વ્યવહારનયસ્યેત્થં નિર્વૃત્તિભક્તિર્જિનોત્તમૈઃ પ્રોક્તા ।
નિશ્ચયનિર્વૃત્તિભક્તી રત્નત્રયભક્તિરિત્યુક્તા ॥ ૨૨૨ ॥

(આર્યા)

નિઃશેષદોષદૂરં કેવલબોધાદિશુદ્ધગુણનિલયં ।
શુદ્ધોપયોગફલમિતિ સિદ્ધત્વં પ્રાહુરાચાર્યાઃ ॥ ૨૨૩ ॥

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

યે લોકાગ્રનિવાસિનો ભવભવક્લેશાર્ણવાન્તં ગતા
યે નિર્વાણવધૂટિકાસ્તનભરાશ્લેષોત્થસૌખ્યાકરાઃ ।
યે શુદ્ધાત્મવિભાવનોદ્ભ્રમહાકૈવલ્યસંપદ્મુણાઃ
તાન્ સિદ્ધાનભિનૌમ્યહં પ્રતિદિનં પાપાટવીપાવકાન્ ॥ ૨૨૪ ॥

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

ત્રૈલોક્યાગ્રનિકેતનાન્ ગુણગુરૂન્ જ્ઞેયાધિપારંગતાન્
મુક્તિશ્રીવનિતામુખામ્બુજરવીન્ સ્વાધીનસૌખ્યાર્ણવાન્ ।
સિદ્ધાન્ સિદ્ધગુણાષ્ટકાન્ ભવહરાન્ નષ્ટાષ્ટકર્મોત્કરાન્
નિત્યાન્ તાન્ શરણં વ્રજામિ સતતં પાપાટવીપાવકાન્ ॥ ૨૨૫ ॥

સ્ત્રીના) પતિ છે, જેમણે અષ્ટ ગુણરૂપ ઐશ્વર્યને સંપ્રાપ્ત કર્યું છે અને જેઓ કલ્યાણનાં ધામ છે, તે સિદ્ધોને હું નિત્ય વંદું છું. ૨૨૧.

[શ્લોકાર્થ:-] આ પ્રમાણે (સિદ્ધભગવંતોની ભક્તિને) વ્યવહારનયથી નિર્વાણભક્તિ જિનવરોએ કહી છે; નિશ્ચય-નિર્વાણભક્તિ રત્નત્રયભક્તિને કહી છે. ૨૨૨.

[શ્લોકાર્થ:-] આચાર્યોએ સિદ્ધત્વને નિઃશેષ (સમસ્ત) દોષથી દૂર, કેવળ-જ્ઞાનાદિ શુદ્ધ ગુણોનું ધામ અને શુદ્ધોપયોગનું ફળ કહ્યું છે. ૨૨૩.

[શ્લોકાર્થ:-] જેઓ લોકાગ્રે વસે છે, જેઓ ભવભવના કલેશરૂપી સમુદ્રના પારને પામ્યા છે, જેઓ નિર્વાણવધૂના પુષ્ટ સ્તનના આલિંગનથી ઉત્પન્ન સૌખ્યની ખાણ છે અને જેઓ શુદ્ધાત્માની ભાવનાથી ઉત્પન્ન કૈવલ્યસંપદાના (-મોક્ષસંપદાના) મહા ગુણોવાળા છે, તે પાપાટવીપાવક (-પાપરૂપી વનને બાળવામાં અગ્નિ સમાન) સિદ્ધોને હું પ્રતિદિન નમું છું. ૨૨૪.

[શ્લોકાર્થ:-] જેઓ ત્રણ લોકના અગ્રે વસે છે, જેઓ ગુણમાં મોટા છે, જેઓ

(વસંતતિલકા)

યે મર્ત્યદૈવનિકુરમ્બપરોક્ષભક્તિ-
યોગ્યાઃ સદા શિવમયાઃ પ્રવરાઃ પ્રસિદ્ધાઃ ।
સિદ્ધાઃ સુસિદ્ધિરમણીરમણીયવક્ત્ર-
પંકેરુહોરુમકરંદમધુવ્રતાઃ સ્યુઃ ॥ ૨૨૬ ॥

**મોક્ષપહે અપ્પાણં ઠવિરુણ ય કુણદિ ણિવ્વુદી ભત્તી ।
તેણ દુ જીવો પાવઙ્ અસહાયગુણં ણિયપ્પાણં ॥ ૧૩૬ ॥**

**મોક્ષપથે આત્માનં સંસ્થાપ્ય ચ કરોતિ નિર્વૃત્તેર્ભક્તિમ્ ।
તેન તુ જીવઃ પ્રાપ્નોત્યસહાયગુણં નિજાત્માનમ્ ॥ ૧૩૬ ॥**

જેયરૂપી મહાસાગરના પારને પામ્યા છે, જેઓ મુક્તિલક્ષ્મીરૂપી સ્ત્રીના મુખકમળના સૂર્ય છે, જેઓ સ્વાધીન સુખના સાગર છે, જેમણે અષ્ટ ગુણોને સિદ્ધ (પ્રાપ્ત) કર્યા છે, જેઓ ભવનો નાશ કરનારા છે અને જેમણે આઠ કર્મોના સમૂહને નષ્ટ કરેલ છે, તે પાપાટવીપાવક (-પાપરૂપી અટવીને બાળવામાં અગ્નિ સમાન) નિત્ય (અવિનાશી) સિદ્ધભગવંતોનું હું નિરંતર શરણ ગ્રહું છું. ૨૨૫.

[**શ્લોકાર્થ:-**] જેઓ મનુષ્યોના તથા દેવોના સમૂહની પરોક્ષ ભક્તિને યોગ્ય છે, જેઓ સદા શિવમય છે, જેઓ શ્રેષ્ઠ છે અને જેઓ પ્રસિદ્ધ છે, તે સિદ્ધભગવંતો સુસિદ્ધિરૂપી રમણીના રમણીય મુખકમળના મહા ^૧મકરંદના ભ્રમર છે (અર્થાત્ અનુપમ મુક્તિસુખને નિરંતર અનુભવે છે). ૨૨૬.

**શિવપંથ સ્થાપી આત્મને નિર્વાણની ભક્તિ કરે,
તે કારણે અસહાયગુણ નિજ આત્મને આત્મા વરે. ૧૩૬.**

અન્યાર્થ:-[મોક્ષપથે] મોક્ષમાર્ગમાં [આત્માનં] (પોતાના) આત્માને [સંસ્થાપ્ય ચ] સમ્યક્ પ્રકારે સ્થાપીને [નિર્વૃત્તેઃ] નિર્વૃત્તિની (નિર્વાણની) [ભક્તિમ્] ભક્તિ [કરોતિ] કરે છે, [તેન તુ] તેથી [જીવઃ] જીવ [અસહાયગુણં] ^૨અસહાય-ગુણવાળા [નિજાત્માનમ્] નિજ આત્માને [પ્રાપ્નોતિ] પ્રાપ્ત કરે છે.

૧. મકરંદ = ફૂલનું મધ; ફૂલનો રસ.

૨. અસહાયગુણવાળો = જેને કોઈની સહાય નથી એવા ગુણવાળો. [આત્મા સ્વતઃસિદ્ધ સહજ સ્વતંત્ર ગુણવાળો હોવાથી અસહાયગુણવાળો છે.]

૨૬૮]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

નિજપરમાત્મભક્તિસ્વરૂપાધ્યાનમેતત્ ।

ભેદકલ્પનાનિરપેક્ષનિરુપચારરત્નત્રયાત્મકે નિરુપરાગમોક્ષમાર્ગે નિરંજનનિજપરમાત્મા-
નંદપીયૂષપાનાભિમુખો જીવઃ સ્વાત્માનં સંસ્થાપ્યાપિ ચ કરોતિ નિર્વૃત્તેર્મુક્ત્યજ્ઞનાયાઃ
ચરણનલિને પરમાં ભક્તિં, તેન કારણેન સ ભવ્યો ભક્તિગુણેન
નિરાવરણસહજજ્ઞાનગુણત્વાદસહાયગુણાત્મકં નિજાત્માનં પ્રાપ્નોતિ ।

(સ્રગ્ધરા)

આત્મા હ્યાત્માનમાત્મન્યવિચલિતમહાશુદ્ધરત્નત્રયેઽસ્મિન્
નિત્યે નિર્મુક્તિહેતૌ નિરુપમસહજજ્ઞાનદક્ષીલરૂપે ।
સંસ્થાપ્યાનંદભાસ્વન્નિરતિશયગૃહં ચિદ્ધમત્કારભક્ત્યા
પ્રાપ્નોત્યુચ્ચૈરયં યં વિગલિતવિપદં સિદ્ધિસીમન્તિનીશઃ ॥ ૨૨૭ ॥

ટીકા:-આ, નિજ પરમાત્માની ભક્તિના સ્વરૂપનું કથન છે.

નિરંજન નિજ પરમાત્માનું આનંદામૃત પીવામાં અભિમુખ જીવ ભેદકલ્પના-નિરપેક્ષ
નિરુપચાર-રત્નત્રયાત્મક 'નિરુપરાગ મોક્ષમાર્ગમાં પોતાના આત્માને સમ્યક્ પ્રકારે સ્થાપીને
નિર્વૃત્તિનાં-મુક્તિરૂપી સ્ત્રીનાં-ચરણકમળની પરમ ભક્તિ કરે છે, તે કારણથી તે ભવ્ય જીવ
ભક્તિગુણ વડે નિજ આત્માને-કે જે નિરાવરણ સહજ જ્ઞાનગુણવાળો હોવાથી અસહાયગુણાત્મક
છે તેને-પ્રાપ્ત કરે છે.

[હવે આ ૧૩૬ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] આ અવિચલિત-મહાશુદ્ધ-રત્નત્રયવાળા, મુક્તિના હેતુભૂત નિરુપમ-
સહજ-જ્ઞાનદર્શનચારિત્રરૂપ, નિત્ય આત્મામાં આત્માને ખરેખર સમ્યક્ પ્રકારે સ્થાપીને, આ
આત્મા ચૈતન્યચમત્કારની ભક્તિ વડે 'નિરતિશય ઘરને-કે જેમાંથી વિપદાઓ દૂર થઈ છે અને
જે આનંદથી ભવ્ય (શોભીતું) છે તેને-અત્યંત પ્રાપ્ત કરે છે અર્થાત્ સિદ્ધિરૂપી સ્ત્રીનો સ્વામી
થાય છે. ૨૨૭.

૧. નિરુપરાગ = ઉપરાગ રહિત; નિર્વિકાર; નિર્મળ; શુદ્ધ.

૨. નિરતિશય = જેનાથી કોઈ ચડિયાતું નથી એવા; અનુત્તમ; શ્રેષ્ઠ; અજોડ.

રાયાદીપરિહારે અપ્પાણં જો દુ જુંજદે સાહુ ।
સો જોગભક્તિજુતો ઇદરસ્સ ય કિહ હવે જોગો ॥ ૧૩૭ ॥

રાગાદિપરિહારે આત્માનં યસ્તુ યુનક્તિ સાધુઃ ।
સ યોગભક્તિયુક્તઃ ઇતરસ્ય ચ કથં ભવેદ્યોગઃ ॥ ૧૩૭ ॥

નિશ્ચયયોગભક્તિસ્વરૂપાખ્યાનમેતત્ ।

નિરવશેષેણાન્તર્મુખાકારપરમસમાધિના નિખિલમોહરાગદ્વેષાદિપરભાવાનાં પરિહારે સતિ યસ્તુ સાધુરાસન્નભવ્યજીવઃ નિજેનાખંડાદ્વૈતપરમાનંદસ્વરૂપેણ નિજકારણપરમાત્માનં યુનક્તિ, સ પરમતપોધન એવ શુદ્ધનિશ્ચયોપયોગભક્તિયુક્તઃ । ઇતરસ્ય બાહ્યપ્રપંચસુખસ્ય કથં યોગભક્તિર્ભવતિ ।

તથા ચોક્તમ્-

રાગાદિના પરિહારમાં જે સાધુ જોડે આત્મને,
છે યોગભક્તિ તેહને; કઈ રીતે સંભવ અન્યને ? ૧૩૭.

અન્યયાર્થ:-[યઃ સાધુઃ તુ] જે સાધુ [રાગાદિપરિહારે આત્માનં યુનક્તિ] રાગાદિના પરિહારમાં આત્માને જોડે છે (અર્થાત્ આત્મામાં આત્માને જોડીને રાગ વગેરેનો ત્યાગ કરે છે), [સઃ] તે [યોગભક્તિયુક્તઃ] યોગભક્તિયુક્ત (યોગની ભક્તિવાળો) છે; [ઇતરસ્ય ચ] બીજાને [યોગઃ] યોગ [કથમ્] કઈ રીતે [ભવેત્] હોય ?

ટીકા:-આ, નિશ્ચયયોગભક્તિના સ્વરૂપનું કથન છે.

નિરવશેષપણે અંતર્મુખાકાર (-સર્વથા અંતર્મુખ જેનું સ્વરૂપ છે એવી) પરમ સમાધિ વડે સમસ્ત મોહરાગદ્વેષાદિ પરભાવોનો પરિહાર હોતાં, જે સાધુ- આસન્નભવ્ય જીવ-નિજ અખંડ અદ્વૈત પરમાનંદસ્વરૂપ સાથે નિજ કારણપરમાત્માને જોડે છે, તે પરમ તપોધન જ શુદ્ધનિશ્ચય-ઉપયોગભક્તિવાળો છે; બીજાને-બાહ્ય પ્રપંચમાં સુખી હોય તેને-યોગભક્તિ કઈ રીતે હોય ?

એવી રીતે (અન્યત્ર શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

૨૭૦]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

(અનુષ્ટુપ્)

“ આત્મપ્રયત્નસાપેક્ષા વિશિષ્ટા યા મનોગતિઃ ।
તસ્ય બ્રહ્મણિ સંયોગો યોગ ઇત્યભિધીયતે ॥ ”

તથા હિ-

(અનુષ્ટુપ્)

આત્માનામાત્માનાત્માયં યુનક્ત્યેવ નિરન્તરમ્ ।
સ યોગભક્તિયુક્તઃ સ્યાન્નિશ્ચયેન મુનીશ્વરઃ ॥ ૨૨૮ ॥

**સર્વવિકલ્પાભાવે અપ્પાણં જો દુ જુંજદે સાહુ ।
સો જોગભક્તિજુતો ઇદરસ્સ ય કિહ હવે જોગો ॥ ૧૩૮ ॥**

**સર્વવિકલ્પાભાવે આત્માનં યસ્તુ યુનક્તિ સાધુઃ ।
સ યોગભક્તિયુક્તઃ ઇતરસ્ય ચ કથં ભવેદ્યોગઃ ॥ ૧૩૮ ॥**

અત્રાપિ પૂર્વસૂત્રવન્નિશ્ચયયોગભક્તિસ્વરૂપમુક્તમ્ ।

“ [શ્લોકાર્થ:-] આત્મપ્રયત્નસાપેક્ષ વિશિષ્ટ જે મનોગતિ તેનો બ્રહ્મમાં સંયોગ થવો (-આત્મપ્રયત્નની અપેક્ષાવાળી ખાસ પ્રકારની ચિત્તપરિણતિનું આત્મામાં જોડાવું) તેને યોગ કહેવામાં આવે છે. ”

વળી (આ ૧૩૭ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે):-

[શ્લોકાર્થ:-] જે આ આત્મા આત્માને આત્મા સાથે નિરંતર જોડે છે, તે મુનીશ્વર નિશ્ચયથી યોગભક્તિવાળો છે. ૨૨૮.

**સઘળા વિકલ્પ અભાવમાં જે સાધુ જોડે આત્મને,
છે યોગભક્તિ તેહને; કઈ રીત સંભવ અન્યને ? ૧૩૮.**

અન્યયાર્થ:-[યઃ સાધુઃ તુ] જે સાધુ [સર્વવિકલ્પાભાવે આત્માનં યુનક્તિ] સર્વ વિકલ્પોના અભાવમાં આત્માને જોડે છે (અર્થાત્ આત્મામાં આત્માને જોડીને સર્વ વિકલ્પોનો અભાવ કરે છે), [સઃ] તે [યોગભક્તિયુક્તઃ] યોગભક્તિવાળો છે; [ઇતરસ્ય ચ] બીજાને [યોગઃ] યોગ [કથમ્] કઈ રીતે [ભવેત્] હોય ?

ટીકા:-અહીં પણ પૂર્વ સૂત્રની માફક નિશ્ચય-યોગભક્તિનું સ્વરૂપ કહ્યું છે.

અત્યપૂર્વનિરુપરાગરત્નત્રયાત્મકનિજચિદ્વિલાસલક્ષણનિર્વિકલ્પપરમસમાધિના નિખિલ-મોહરાગદ્વેષાદિવિવિધવિકલ્પાભાવે પરમસમરસીભાવેન નિઃશેષતોડન્તર્મુખનિજકારણ-સમયસારસ્વરૂપમત્યાસન્નભવ્યજીવઃ સદા યુનક્ત્યેવ, તસ્ય ખલુ નિશ્ચયયોગભક્તિર્નાન્યેષામ્ ઇતિ ।

(અનુષ્ટુભ્)

ભેદાભાવે સતીયં સ્યાદ્યોગભક્તિરનુત્તમા ।

તયાત્મલબ્ધિરૂપા સા મુક્તિર્ભવતિ યોગિનામ્ ॥ ૨૨૧ ॥

વિવરીયાભિણિવેસં પરિચત્તા જોળ્હકહિયતચ્વેસુ ।

જો જુંજદિ અપ્પાણં ણિયભાવો સો હવે જોગો ॥ ૧૩૧ ॥

અતિ-અપૂર્વ^૧ નિરુપરાગ રત્નત્રયાત્મક, ^૨નિજચિદ્વિલાસલક્ષણ નિર્વિકલ્પ પરમ સમાધિ વડે સમસ્ત મોહરાગદ્વેષાદિ વિવિધ વિકલ્પોનો અભાવ હોતાં, પરમ સમરસીભાવ સાથે ^૩નિરવશેષપણે અંતર્મુખ નિજ કારણસમયસારસ્વરૂપને જે અતિ-આસન્નભવ્ય જીવ સદા જોડે છે જ, તેને ખરેખર નિશ્ચયયોગભક્તિ છે; બીજાઓને નહિ.

[હવે આ ૧૩૮ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] ભેદનો અભાવ હોતાં આ ^૪અનુત્તમ યોગભક્તિ હોય છે; તેના વડે યોગીઓને આત્મલબ્ધિરૂપ એવી તે (-પ્રસિદ્ધ) મુક્તિ થાય છે. ૨૨૮.

વિપરીત આગ્રહ છોડીને, જૈનાભિહિત તત્ત્વો વિષે

જે જીવ જોડે આત્મને, નિજ ભાવ તેનો યોગ છે. ૧૩૮.

૧. નિરુપરાગ = નિર્વિકાર; શુદ્ધ. [પરમ સમાધિ અતિ-અપૂર્વ શુદ્ધ રત્નત્રયસ્વરૂપ છે.]

૨. પરમ સમાધિનું લક્ષણ નિજ ચૈતન્યનો વિલાસ છે.

૩. નિરવશેષ = પૂરેપૂરું. [કારણસમયસારસ્વરૂપ પૂરેપૂરું અંતર્મુખ છે.]

૪. અનુત્તમ = જેનાથી બીજું કંઈ ઉત્તમ નથી એવી; સર્વશ્રેષ્ઠ.

**વિપરીતાભિનિવેશં પરિત્યજ્યૈ જૈનકથિતતત્ત્વેષુ ।
યો યુનક્તિ આત્માનં નિજભાવઃ સ ભવેદ્યોગઃ ॥ ૧૩૯ ॥**

ઇહ હિ નિખિલગુણધરગણધરદેવપ્રભૃતિજિનમુનિનાથકથિતતત્ત્વેષુ વિપરીતા-
ભિનિવેશવિવર્જિતાત્મભાવ એવ નિશ્ચયપરમયોગ ઇત્યુક્તઃ ।

અપરસમયતીર્થનાથાભિહિતે વિપરીતે પદાર્થે હ્યભિનિવેશો દુરાગ્રહ એવ
વિપરીતાભિનિવેશઃ । અમું પરિત્યજ્ય જૈનકથિતતત્ત્વાનિ નિશ્ચયવ્યવહારનયાભ્યાં બોદ્યવ્યાનિ ।
સકલજિનસ્ય ભગવતસ્તીર્થાધિનાથસ્ય પાદપદ્મોપજીવિનો જૈનાઃ, પરમાર્થતો ગણધરદેવાદય
ઇત્યર્થઃ । તૈરભિહિતાનિ નિખિલજીવાદિતત્ત્વાનિ તેષુ યઃ પરમજિનયોગીશ્વરઃ સ્વાત્માનં યુનક્તિ,
તસ્ય ચ નિજભાવ એવ પરમયોગ ઇતિ ।

અન્યયાર્થઃ—[વિપરીતાભિનિવેશં પરિત્યજ્ય] વિપરીત અભિનિવેશનો પરિત્યાગ કરીને
[યઃ] જે [જૈનકથિતતત્ત્વેષુ] જૈનકથિત તત્ત્વોમાં [આત્માનં] આત્માને [યુનક્તિ] જોડે છે,
[નિજભાવઃ] તેનો નિજ ભાવ [સઃ યોગઃ ભવેત્] તે યોગ છે.

ટીકાઃ—અહીં, સમસ્ત ગુણોના ધરનારા ગણધરદેવ વગેરે જિનમુનિનાથોએ કહેલાં
તત્ત્વોમાં વિપરીત અભિનિવેશ રહિત આત્મભાવ તે જ નિશ્ચય-પરમયોગ છે એમ કહ્યું છે.

અન્ય સમયના તીર્થનાથે કહેલા (—જૈન દર્શન સિવાય અન્ય દર્શનના તીર્થપ્રવર્તકે
કહેલા) વિપરીત પદાર્થમાં અભિનિવેશ-દુરાગ્રહ તે જ વિપરીત અભિનિવેશ છે. તેનો પરિત્યાગ
કરીને જૈનોએ કહેલાં તત્ત્વો નિશ્ચયવ્યવહારનયથી જાણવાયોગ્ય છે, ^૧સકલજિન એવા ભગવાન
તીર્થાધિનાથનાં ચરણકમળના ^૨ઉપજીવકો તે જૈનો છે; પરમાર્થ ગણધરદેવ વગેરે એવો તેનો અર્થ
છે. તેમણે (—ગણધરદેવ વગેરે જૈનોએ) કહેલાં જે સમસ્ત જીવાદિ તત્ત્વો તેમાં જે પરમ
જિનયોગીશ્વર નિજ આત્માને જોડે છે, તેનો નિજભાવ જ પરમ યોગ છે.

[હવે આ ૧૩૯ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છેઃ]

૧ દેહ સહિત હોવા છતાં તીર્થકરદેવે રાગદ્વેષ અને અજ્ઞાનને સંપૂર્ણ રીતે જીત્યા છે તેથી તેઓ
સકલજિન છે.

૨ ઉપજીવક = સેવા કરનાર; સેવક; આશ્રિત; દાસ.

(વસંતતિલકા)
તત્ત્વેષુ જૈનમુનિનાથમુખારવિંદ-
વ્યક્તેષુ ભવ્યજનતાભવઘાતકેષુ ।
ત્યક્ત્વા દુરાગ્રહમમું જિનયોગિનાથઃ
સાક્ષાદ્યુનક્તિ નિજભાવમયં સ યોગઃ ॥ ૨૩૦ ॥

**ઉસહાદિજિનવરિંદા એવં કારુણ જોગવરભક્તિં ।
ગિવ્વુદિસુહમાવણ્ણા તમ્હા ધરુ જોગવરભક્તિં ॥ ૧૪૦ ॥**

**વૃષભાદિજિનવરેન્દ્રા એવં કૃત્વા યોગવરભક્તિમ્ ।
નિર્વૃત્તિસુખમાપન્નાસ્તસ્માદ્ધારય યોગવરભક્તિમ્ ॥ ૧૪૦ ॥**

ભક્ત્યધિકારોપસંહારોપન્યાસોયમ્ ।

અસ્મિન્ ભારતે વર્ષે પુરા કિલ શ્રીનાભેયાદિશ્રીવર્ધમાનચરમાઃ ચતુર્વિંશતિ-
તીર્થકરપરમદેવાઃ સર્વજ્ઞવીતરાગાઃ ત્રિભુવનવર્તિકીર્તયો મહાદેવાધિદેવાઃ પરમેશ્વરાઃ સર્વે

[શ્લોકાર્થ:-] આ દુરાગ્રહને (-ઉપરોક્ત વિપરીત અભિનિવેશને) છોડીને,
જૈનમુનિનાથોના (-ગણધરદેવાદિક જૈનમુનિનાથોના) મુખારવિંદથી પ્રગટ થયેલાં, ભવ્ય જનોના
ભવોનો નાશ કરનારાં તત્ત્વોમાં જે જિનયોગીનાથ (જૈન મુનિવર) નિજ ભાવને સાક્ષાત્ જોડે
છે, તેનો એ નિજ ભાવ તે યોગ છે. ૨૩૦.

**વૃષભાદિ જિનવર એ રીતે કરી શ્રેષ્ઠ ભક્તિ યોગની,
શિવસૌખ્ય પામ્યા; તેથી કર તું ભક્તિ ઉત્તમ યોગની. ૧૪૦.**

અન્યાર્થ:-[વૃષભાદિજિનવરેન્દ્રાઃ] વૃષભાદિ જિનવરેન્દ્રો [એવમ્] એ રીતે
[યોગવરભક્તિમ્] યોગની ઉત્તમ ભક્તિ [કૃત્વા] કરીને [નિર્વૃત્તિસુખમ્] નિર્વૃત્તિસુખને
[આપન્નાઃ] પામ્યા; [તસ્માત્] તેથી [યોગવરભક્તિમ્] યોગની ઉત્તમ ભક્તિને [ધારય] તું
ધારણ કર.

ટીકા:-આ, ભક્તિ અધિકારના ઉપસંહારનું કથન છે.

આ ભારતવર્ષમાં પૂર્વે શ્રી નાભિપુત્રથી માંડીને શ્રી વર્ધમાન સુધીના ચોવીશ તીર્થકર-
પરમદેવો-સર્વજ્ઞવીતરાગ, ત્રિલોકવર્તી કીર્તિવાળા મહાદેવાધિદેવ પરમેશ્વરો-બધા, યથોક્ત

૨૭૪]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

એવમુક્તપ્રકારસ્વાત્મસંબન્ધિનીં શુદ્ધનિશ્ચયયોગવરભક્તિં કૃત્વા પરમનિર્વાણવધૂટિકા-
પીવરસ્તનભરગાઢોપગૂઢનિર્ભરાનંદપરમસુધારસપૂરપરિતૃપ્તસર્વાત્મપ્રદેશા જાતાઃ, તતો યૂયં
મહાજનાઃ સ્ફુટિતભવ્યત્વગુણાસ્તાં સ્વાત્માર્થપરમવીતરાગસુખપ્રદાં યોગભક્તિં કુરુતેતિ ।

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

નાભેયાદિજિનેશ્વરાન્ ગુણગુરુન્ ત્રૈલોક્યપુણ્યોત્કરાન્
શ્રીદેવેન્દ્રકિરીટકોટિવિલસન્માણિક્યમાલાર્ચિતાન્ ।
પૌલોમીપ્રભૃતિપ્રસિદ્ધદિવિજાધીશાંગનાસંહતેઃ
શક્રેણોદ્રવભોગહાસવિમલાન્ શ્રીકીર્તિનાથાન્ સ્તુવે ॥ ૨૩૧ ॥

(આર્યા)

વૃષભાદિવીરપશ્ચિમજિનપતયોપ્યેવમુક્તમાર્ગેણ ।
કૃત્વા તુ યોગભક્તિં નિર્વાણવધૂટિકાસુખં યાન્તિ ॥ ૨૩૨ ॥

પ્રકારે નિજ આત્મા સાથે સંબંધ રાખનારી શુદ્ધનિશ્ચયયોગની ઉત્તમ ભક્તિ કરીને,
પરમનિર્વાણવધૂના અતિ પુષ્ટ સ્તનના ગાઢ આલિંગનથી સર્વ આત્મ-પ્રદેશે અત્યંત-આનંદરૂપી
પરમસુધારસના પૂરથી પરિતૃપ્ત થયા; માટે ^૧સ્ફુટિત-ભવ્યત્વગુણવાળા હે મહાજનો! તમે નિજ
આત્માને પરમ વીતરાગ સુખની દેનારી એવી તે યોગભક્તિ કરો.

[હવે આ પરમ-ભક્તિ અધિકારની છેલ્લી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ
શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ સાત શ્લોકો કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] ગુણમાં જેઓ મોટા છે, જેઓ ત્રિલોકનાં પુણ્યના રાશિ છે (અર્થાત્
જેમનામાં જાણે કે ત્રણ લોકનાં પુણ્ય એકઠાં થયાં છે), દેવેન્દ્રોના મુગટની કિનારી પર પ્રકાશતી
માણેકપંક્તિથી જેઓ પૂજિત છે (અર્થાત્ જેમનાં ચરણાર-વિંદમાં દેવેન્દ્રોના મુગટ ઝૂકે છે),
(જેમની આગળ) શયી આદિ પ્રસિદ્ધ ઇંદ્રાણી-ઓના સાથમાં શકેદ્ર વડે કરવામાં આવતાં નૃત્ય,
ગાન અને આનંદથી જેઓ શોભે છે, અને ^૨શ્રી તથા કીર્તિના જેઓ સ્વામી છે, તે શ્રી
નાભિપુત્રાદિ જિનેશ્વરોને હું સ્તવું છું. ૨૩૧.

[**શ્લોકાર્થ:-**] શ્રી વૃષભથી માંડીને શ્રી વીર સુધીના જિનપતિઓ પણ યથોક્ત માર્ગે

* સ્ફુટિત = પ્રકટિત; પ્રગટ થયેલ; પ્રગટ.

* શ્રી = શોભા; સૌંદર્ય; ભવ્યતા.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

પરમ-ભક્તિ અધિકાર

[૨૭૫]

(આર્યા)

અપુનર્ભવસુખસિદ્ધયૈ કુર્વેહં શુદ્ધયોગવરભક્તિમ્ ।
સંસારઘોરભીત્યા સર્વે કુર્વન્તુ જન્તવો નિત્યમ્ ॥ ૨૩૩ ॥

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

રાગદ્વેષપરંપરાપરિણતં ચેતો વિહાયાધુના
શુદ્ધધ્યાનસમાહિતેન મનસાનંદાત્મતત્ત્વસ્થિતઃ ।
ધર્મં નિર્મલશર્મકારિણમહં લઙ્ઘ્વા ગુરોઃ સન્નિધૌ
જ્ઞાનાપાસ્તસમસ્તમોહમહિમા લીયે પરબ્રહ્મણિ ॥ ૨૩૪ ॥

(અનુષ્ટુપ્)

નિર્વૃતેન્દ્રિયલૌલ્યાનાં તત્ત્વલોલુપચેતસામ્ ।
સુન્દરાનન્દનિષ્પન્દં જાયતે તત્ત્વમુત્તમમ્ ॥ ૨૩૫ ॥

(અનુષ્ટુપ્)

અત્યપૂર્વનિજાત્મોત્થભાવનાજાતશર્મણે ।
યતન્તે યતયો યે તે જીવન્મુક્તા હિ નાપરે ॥ ૨૩૬ ॥

(પૂર્વોક્ત પ્રકારે) યોગભક્તિ કરીને નિર્વાણવધૂના સુખને પામ્યા છે. ૨૩૨.

[**શ્લોકાર્થ:-**] અપુનર્ભવસુખની (મુક્તિસુખની) સિદ્ધિ અર્થે હું શુદ્ધ યોગની ઉત્તમ ભક્તિ કરું છું; સંસારની ઘોર ભીતિથી સર્વ જીવો નિત્ય તે ઉત્તમ ભક્તિ કરો. ૨૩૩.

[**શ્લોકાર્થ:-**] ગુરુના સાન્નિધ્યમાં નિર્મળસુખકારી ધર્મને પ્રાપ્ત કરીને, જ્ઞાન વડે જેણે સમસ્ત મોહનો મહિમા નષ્ટ કર્યો છે એવો હું, હવે રાગદ્વેષની પરંપરારૂપે પરિણત ચિત્તને છોડીને, શુદ્ધ ધ્યાન વડે સમાહિત (-એકાગ્ર, શાંત) કરેલા મનથી આનંદાત્મક તત્ત્વમાં સ્થિત રહેતો થકો, પરબ્રહ્મમાં (પરમાત્મામાં) લીન થાઉં છું. ૨૩૪.

[**શ્લોકાર્થ:-**] ઈન્દ્રિયલોલુપતા જેમને નિવૃત્ત થઈ છે અને તત્ત્વલોલુપ (તત્ત્વ-પ્રાપ્તિ માટે અતિ ઉત્સુક) જેમનું ચિત્ત છે, તેમને સુંદર-આનંદઝરતું ઉત્તમ તત્ત્વ પ્રગટે છે. ૨૩૫.

[**શ્લોકાર્થ:-**] અતિ અપૂર્વ નિજાત્મજનિત ભાવનાથી ઉત્પન્ન થતા સુખ માટે

૨૭૬]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

(વસંતતિલકા)

અદ્વન્દ્વનિષ્ઠમનઘં પરમાત્મતત્ત્વં
સંભાવયામિ તદહં પુનરેકમેકમ્ ।
કિં તૈશ્વ મે ફલમિહાન્યપદાર્થસાર્થેઃ
મુક્તિસ્પૃહસ્ય ભવશર્મણિ નિઃસ્પૃહસ્ય ॥ ૨૩૭ ॥

इति

સુકવિજનપયોજમિત્રપંચેન્દ્રિયપ્રસરવર્જિતગાત્રમાત્રપરિગ્રહશ્રીપદ્મપ્રભમલધારિદેવ-વિરચિતાયાં
નિયમસારવ્યાખ્યાયાં તાત્પર્યવૃત્તૌ પરમભક્ત્યધિકારો દશમઃ શ્રુતસ્કન્ધઃ ॥

જે યતિઓ યત્ન કરે છે, તેઓ ખરેખર જીવન્મુક્ત થાય છે, બીજાઓ નહિ. ૨૩૬.

[**શ્લોકાર્થ:-**] જે પરમાત્મતત્ત્વ (રાગદ્વેષાદિ) દ્વંદ્વમાં રહેલું નથી અને અનઘ (નિર્દોષ, મળ રહિત) છે, તે કેવળ એકની હું ફરીફરીને સંભાવના (સમ્યક્ ભાવના) કરું છું. મુક્તિની સ્પૃહાવાળા અને ભવના સુખ પ્રત્યે નિઃસ્પૃહ એવા મને આ લોકમાં પેલા અન્યપદાર્થસમૂહોથી શું ફળ છે? ૨૩૭.

આ રીતે, સુકવિજનરૂપી કમળોને માટે જેઓ સૂર્ય સમાન છે અને પાંચ ઇન્દ્રિયોના ફેલાવ રહિત દેહમાત્ર જેમને પરિગ્રહ હતો એવા શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ વડે રચાયેલી નિયમસારની તાત્પર્યવૃત્તિ નામની ટીકામાં (અર્થાત્ શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત શ્રી નિયમસાર પરમાગમની નિર્ગ્રંથ મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભ-મલધારિદેવવિરચિત તાત્પર્યવૃત્તિ નામની ટીકામાં) પરમ-ભક્તિ અધિકાર નામનો દશમો શ્રુતસ્કંધ સમાપ્ત થયો.

૨૭૮]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

યઃ ખલુ યથાવિધિ પરમજિનમાર્ગાચરણકુશલઃ સર્વદૈવાન્તર્મુખત્વાદનન્યવશો ભવતિ કિન્તુ સાક્ષાત્સ્વવશ इत्यर्थः। તસ્ય કિલ વ્યાવહારિકક્રિયાપ્રપંચપરાઙ્મુખસ્ય સ્વાત્માશ્રયનિશ્ચયધર્મધ્યાનપ્રધાનપરમાવશ્યકકર્માસ્તીત્યનવરતં પરમતપશ્ચરણનિરતપરમજિન-યોગીશ્વરા વદન્તિ। કિં ચ યન્નિગુપ્તિગુપ્તપરમસમાધિલક્ષણપરમયોગઃ સકલકર્મવિનાશહેતુઃ સ એવ સાક્ષાન્મોક્ષકારણત્વાન્નિર્વૃત્તિમાર્ગ इति નિરુક્તિર્વ્યુત્પત્તિરિતિ।

તથા ચોક્તં શ્રીમદમૃતચન્દ્રસૂરિભિઃ-

(મંદાક્રાંતા)

“ આત્મા ધર્મઃ સ્વયમિતિ ભવન્ પ્રાપ્ય શુદ્ધોપયોગં
નિત્યાનન્દપ્રસરસરસે જ્ઞાનતત્ત્વે નિલીય।
પ્રાપ્સ્યત્યુચ્ચૈરવિચલતયા નિઃપ્રકમ્પપ્રકાશાં
સ્ફૂર્જજ્જ્યોતિઃ સહજવિલસદ્રત્નદીપસ્ય લક્ષ્મીમ્।। ”

વિધિ અનુસાર પરમજિનમાર્ગના આચરણમાં કુશળ એવો જે જીવ સદાય અંતર્મુખપણાને લીધે અન્યવશ નથી પરંતુ સાક્ષાત્ સ્વવશ છે ^૧એવો અર્થ છે, તે વ્યાવહારિક ક્રિયાપ્રપંચથી પરાઙ્મુખ જીવને ^૨સ્વાત્માશ્રિત-નિશ્ચયધર્મધ્યાનપ્રધાન પરમ આવશ્યક કર્મ છે એમ નિરંતર પરમતપશ્ચરણમાં લીન પરમજિનયોગીશ્વરો કહે છે. વળી, સકળ કર્મના વિનાશનો હેતુ એવો જે ^૩ત્રિગુપ્તિગુપ્ત-પરમસમાધિલક્ષણ પરમ યોગ તે જ સાક્ષાત્ મોક્ષનું કારણ હોવાને લીધે નિર્વાણનો માર્ગ છે. આમ નિરુક્તિ અર્થાત્ વ્યુત્પત્તિ છે.

એવી રીતે (આચાર્યદેવ) શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રસૂરિએ (શ્રી પ્રવચનસારની તત્ત્વદીપિકા નામની ટીકામાં પાંચમાં શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

“ [શ્લોકાર્થ:-] એ રીતે શુદ્ધોપયોગને પ્રાપ્ત કરીને આત્મા સ્વયં ધર્મ થતો અર્થાત્ પોતે ધર્મપણે પરિણમતો થકો નિત્ય આનંદના ફેલાવથી સરસ (અર્થાત્ જે શાશ્વત આનંદના ફેલાવથી રસયુક્ત છે) એવા જ્ઞાનતત્ત્વમાં લીન થઈને, અત્યંત અવિચળપણાને લીધે, દેદીપ્યમાન જ્યોતિર્વાળા અને સહજપણે વિલસતા (-સ્વભાવથી જ પ્રકાશતા)

૧. ‘ અન્યવશ નથી ’ એ કથનનો ‘ સાક્ષાત્ સ્વવશ છે ’ એવો અર્થ છે.

૨. નિજ આત્મા જેનો આશ્રય છે એવું નિશ્ચયધર્મધ્યાન પરમ આવશ્યક કર્મમાં પ્રધાન છે.

૩. પરમ યોગનું લક્ષણ ત્રણ ગુપ્તિ વડે ગુપ્ત (-અંતર્મુખ) એવી પરમ સમાધિ છે. [પરમ આવશ્યક કર્મ તે જ પરમ યોગ છે અને પરમ યોગ તે નિર્વાણનો માર્ગ છે.]

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

નિશ્ચય-પરમાવશ્યક અધિકાર

[૨૭૯

તથા હિ-

(મંદાક્રાંતા)

આત્મન્યુચ્ચૈર્ભવતિ નિયતં સદ્ધિદાનન્દમૂર્તૌ
ધર્મઃ સાક્ષાત્ સ્વવશજનિતાવશ્યકર્માત્મકોડયમ્ ।
સોડયં કર્મક્ષયકરપટુર્નિર્વૃત્તેરેકમાર્ગઃ
તેનૈવાહં કિમપિ તરસા યામિ શં નિર્વિકલ્પમ્ ॥ ૨૩૮ ॥

**ન વસો અવસો અવસસ્સ કમ્મ વાવસ્સયં તિ બોદ્ધવ્વં ।
યુત્તિ તિ ઉવાઅં તિ ય ણિરવયવો હોદિ ણિજ્જુત્તી ॥ ૧૪૨ ॥**

**ન વશો અવશઃ અવશસ્ય કર્મ વાડવશ્યકમિતિ બોદ્ધવ્યમ્ ।
યુક્તિરિતિ ઉપાય ઇતિ ચ નિરવયવો ભવતિ નિરુક્તિઃ ॥ ૧૪૨ ॥**

રત્નદીપકની નિષ્કંપ-પ્રકાશવાળી શોભાને પામે છે (અર્થાત્ રત્ન-દીપકની માફક સ્વભાવથી જ નિષ્કંપપણે અત્યંત પ્રકાશ્યા-જાણ્યા કરે છે). ’’

વળી (આ ૧૪૧ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ શ્લોક કહે છે):-

[**શ્લોકાર્થ:-**] સ્વવશતાથી ઉત્પન્ન આવશ્યક-કર્મસ્વરૂપ આ સાક્ષાત્ ધર્મ નિયમથી (ચોક્કસ) સચ્ચિદાનંદમૂર્તિ આત્મામાં (સત્-ચિદ્-આનંદસ્વરૂપ આત્મામાં) અતિશયપણે હોય છે. તે આ (આત્મસ્થિત ધર્મ), કર્મક્ષય કરવામાં કુશળ એવો નિર્વાણનો એક માર્ગ છે. તેનાથી જ હું શીઘ્ર કોઈ (-અદ્ભુત) નિર્વિકલ્પ સુખને પ્રાપ્ત કરું છું. ૨૩૮.

**વશ જે નહીં તે ‘ અવશ ’, ‘ આવશ્યક ’ અવશનું કર્મ છે;
તે યુક્તિ અગર ઉપાય છે, અશરીર તેથી થાય છે. ૧૪૨.**

અન્યયાર્થ:- [ન વશઃ અવશઃ] જે (અન્યને) વશ નથી તે ‘ અવશ ’ છે [વા] અને [અવશસ્ય કર્મ] અવશનું કર્મ તે [આવશ્યકમ્] ‘ આવશ્યક ’ છે [ઇતિ બોદ્ધવ્યમ્] એમ જાણવું; [યુક્તિઃ ઇતિ] તે (અશરીર થવાની) યુક્તિ છે, [ઉપાયઃ ઇતિ ચ] તે (અશરીર થવાનો) ઉપાય છે, [નિરવયવઃ ભવતિ] તેનાથી જીવ નિરવયવ (અર્થાત્ અશરીર) થાય છે. [નિરુક્તિઃ] આમ નિરુક્તિ છે.

અવશસ્ય પરમજિનયોગીશ્વરસ્ય પરમાવશ્યકકર્માવશ્યં ભવતીત્યત્રોક્તમ્ ।

યો હિ યોગી સ્વાત્મપરિગ્રહાદન્યેષાં પદાર્થાનાં વશં ન ગતઃ, અત એવ અવશ ઇત્યુક્તઃ, અવશસ્ય તસ્ય પરમજિનયોગીશ્વરસ્ય નિશ્ચયધર્મધ્યાનાત્મકપરમાવશ્યકકર્માવશ્યં ભવતીતિ બોદ્ધવ્યમ્ । નિરવયવસ્યોપાયો યુક્તિઃ । અવયવઃ કાયઃ, અસ્યાભાવાત્ અવયવાભાવઃ । અવશઃ પરદ્રવ્યાણાં નિરવયવો ભવતીતિ નિરુક્તિઃ વ્યુત્પત્તિશ્ચેતિ ।

(મંદાક્રાંતા)

યોગી કશ્ચિત્સ્વહિતનિરતઃ શુદ્ધજીવાસ્તિકાયાદ્
અન્યેષાં યો ન વશ ઇતિ યા સંસ્થિતિઃ સા નિરુક્તિઃ ।
તસ્માદસ્ય પ્રહતદુરિતધ્વાન્તપુંજસ્ય નિત્યં
સ્ફૂર્જજ્જ્યોતિઃસ્ફુટિતસહજાવસ્થયાઽમૂર્તતા સ્યાત્ ॥ ૨૩૧ ॥

ટીકા:-અહીં, * અવશ પરમજિનયોગીશ્વરને પરમ આવશ્યક કર્મ જરૂર છે એમ કહ્યું છે.

જે યોગી નિજ આત્માના પરિગ્રહ સિવાય અન્ય પદાર્થોને વશ થતો નથી અને તેથી જ જેને ‘અવશ’ કહેવામાં આવે છે, તે અવશ પરમજિનયોગીશ્વરને નિશ્ચયધર્મધ્યાનસ્વરૂપ પરમ-આવશ્યક-કર્મ જરૂર છે એમ જાણવું. (તે પરમ-આવશ્યક-કર્મ) નિરવયવપણાનો ઉપાય છે, યુક્તિ છે. અવયવ એટલે કાય; તેનો (કાયનો) અભાવ તે અવયવનો અભાવ (અર્થાત્ નિરવયવપણું). પરદ્રવ્યોને અવશ જીવ નિરવયવ થાય છે (અર્થાત્ જે જીવ પરદ્રવ્યોને વશ થતો નથી તે અકાય થાય છે). આ પ્રમાણે નિરુક્તિ-વ્યુત્પત્તિ-છે.

[હવે આ ૧૪૨ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] કોઈ યોગી સ્વહિતમાં લીન રહેતો થકો શુદ્ધજીવાસ્તિકાય સિવાયના અન્ય પદાર્થોને વશ થતો નથી. આમ જે સુસ્થિત રહેવું તે નિરુક્તિ (અર્થાત્ અવશપણાનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ) છે. એમ કરવાથી (-પોતામાં લીન રહી પરને વશ નહિ

* અવશ = પરને વશ ન હોય એવા; સ્વવશ; સ્વાધીન; સ્વતંત્ર.

**વટ્ટદિ જો સો સમણો અણ્ણવસો હોદિ અસુહભાવેણ ।
તમ્હા તસ્સ દુ કમ્મં આવસ્સયલક્ખણં ન હવે ॥ ૧૪૩ ॥**

**વર્તતે યઃ સ શ્રમણોઽન્યવશો ભવત્યશુભભાવેન ।
તસ્માત્તસ્ય તુ કર્માવશ્યકલક્ષણં ન ભવેત્ ॥ ૧૪૩ ॥**

इह हि भेदोपचाररत्नत्रयपरिणतेर्जीवस्यावशत्वं न समस्तीत्युक्तम् ।

અપ્રશસ્તરાગાદ્યશુભભાવેન યઃ શ્રમણાભાસો દ્રવ્યલિંગી વર્તતે સ્વસ્વરૂપાદન્યેષાં પરદ્રવ્યાણાં વશો ભૂત્વા, તતસ્તસ્ય જઘન્યરત્નત્રયપરિણતેર્જીવસ્ય સ્વાત્માશ્રયનિશ્ચય-ધર્મધ્યાનલક્ષણપરમાવશ્યકકર્મ ન ભવેદિતિ અશનાર્થં દ્રવ્યલિંગં ગૃહીત્વા સ્વાત્મકાર્યવિમુખઃ સન્ પરમતપશ્ચરણાદિકમપ્યુદાસ્ય જિનેન્દ્રમન્દિરં વા તત્ક્ષેત્રવાસ્તુધનધાન્યાદિકં વા સર્વમસ્મદીયમિતિ મનશ્ચકારેતિ ।

યવાથી) * દુરિતરૂપી તિમિરપુંજનો જેણે નાશ કર્યો છે એવા તે યોગીને સદા પ્રકાશમાન જ્યોતિ વડે સદૃજ અવસ્થા પ્રગટવાથી અમૂર્તપણું થાય છે. ૨૩૮.

**વર્તે અશુભ પરિણામમાં, તે શ્રમણ છે વશ અન્યને;
તે કારણે આવશ્યકાત્મક કર્મ છે નહિ તેહને. ૧૪૩.**

અન્યયાર્થ:-[યઃ] જે [અશુભભાવેન] અશુભ ભાવ સહિત [વર્તતે] વર્તે છે, [સઃ શ્રમણઃ] તે શ્રમણ [અન્યવશઃ ભવતિ] અન્યવશ છે; [તસ્માત્] તેથી [તસ્ય તુ] તેને [આવશ્યકલક્ષણં કર્મ] આવશ્યકસ્વરૂપ કર્મ [ન ભવેત્] નથી.

ટીકા:-અહીં, ભેદોપચાર-રત્નત્રયપરિણતિવાળા જીવને અવશપણું નથી એમ કહ્યું છે.

જે શ્રમણાભાસ-દ્રવ્યલિંગી અપ્રશસ્ત રાગાદિરૂપ અશુભભાવ સહિત વર્તે છે, તે નિજ સ્વરૂપથી અન્ય (-ભિન્ન) એવાં પરદ્રવ્યોને વશ છે; તેથી તે જઘન્ય રત્નત્રયપરિણતિવાળા જીવને સ્વાત્માશ્રિત નિશ્ચય-ધર્મધ્યાનસ્વરૂપ પરમ-આવશ્યક-કર્મ નથી. (તે શ્રમણાભાસ) ભોજન અર્થે દ્રવ્યલિંગ ગ્રહીને સ્વાત્મકાર્યથી વિમુખ રહેતો થકો પરમ તપશ્ચરણાદિ પ્રત્યે પણ ઉદાસીન (બેદરકાર) રહીને જિનેન્દ્રમંદિર અથવા તેનું ક્ષેત્ર, મકાન, ઘન, ધાન્યાદિક બધું અમારું છે એમ બુદ્ધિ કરે છે.

* દુરિત = દુષ્ટત; દુષ્ટર્મ. (પાપ તેમ જ પુણ્ય બન્ને ખરેખર દુરિત છે.)

૨૮૨]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

(માલિની)

અભિનવમિદમુચ્ચૈર્મોહનીયં મુનીનાં
ત્રિભુવનભુવનાન્તર્ધ્વાતપુંજાયમાનમ્ ।
તૃણગૃહમપિ મુક્તવા તીવ્રવૈરાગ્યભાવાદ્
વસતિમનુપમાં તામસ્મદીયાં સ્મરન્તિ ॥ ૨૪૦ ॥

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

કોપિ ક્ષાપિ મુનિર્બભૂવ સુકૃતી કાલે કલાવપ્યલં
મિથ્યાત્વાદિકલંકપંકરહિતઃ સદ્ધર્મરક્ષામણિઃ ।
સોડયં સંપ્રતિ ભૂતલે દિવિ પુનર્દેવૈશ્ચ સંપૂજ્યતે
મુક્તાનેકપરિગ્રહવ્યતિકરઃ પાપાટવીપાવકઃ ॥ ૨૪૧ ॥

(શિખરિણી)

તપસ્યા લોકેસ્મિન્નિખિલસુધિયાં પ્રાણદયિતા
નમસ્યા સા યોગ્યા શતમખશતસ્યાપિ સતતમ્ ।
પરિપ્રાપ્યૈતાં યઃ સ્મરતિમિરસંસારજનિતં
સુખં રમે કશ્ચિદ્વત કલિહતોડસૌ જહમતિઃ ॥ ૨૪૨ ॥

[હવે આ ૧૪૩ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ પાંચ શ્લોક કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] ત્રિલોકરૂપી મહાનમાં રહેલા (મહા) તિમિરપુંજ જેવું મુનિઓનું આ (કોઈ) નવું તીવ્ર મોહનીય છે કે (પહેલાં) તેઓ તીવ્ર વૈરાગ્ય-ભાવથી ઘાસના ઘરને પણ છોડીને (પછી) ‘ અમારું તે અનુપમ ઘર ! ’ એમ સ્મરણ કરે છે ! ૨૪૦.

[**શ્લોકાર્થ:-**] કળિકાળમાં પણ ક્યાંક કોઈક ભાગ્યશાળી જીવ મિથ્યાત્વાદિરૂપ મળકાદેવથી રહિત અને * સદ્ધર્મરક્ષામણિ એવો સમર્થ મુનિ થાય છે. જેણે અનેક પરિગ્રહોના વિસ્તારને છોડ્યો છે અને જે પાપરૂપી અટવીને બાળનારો અગ્નિ છે તે આ મુનિ આ કાળે ભૂતળમાં તેમ જ દેવલોકમાં દેવોથી પણ સારી રીતે પુજાય છે. ૨૪૧.

[**શ્લોકાર્થ:-**] આ લોકમાં તપશ્ચર્યા સમસ્ત સુબુદ્ધિઓને પ્રાણપ્યારી છે; તે યોગ્ય

* સદ્ધર્મરક્ષામણિ = સદ્ધર્મની રક્ષા કરનારો મણિ. (રક્ષામણિ = આપત્તિઓથી અથવા પિશાચ વગેરેથી પોતાની જાતને બચાવવા માટે પહેરવામાં આવતો મણિ)

(આર્યા)

અન્યવશઃ સંસારી મુનિવેષધરોપિ દુઃખભાજિનત્યમ્ ।
સ્વવશો જીવન્મુક્તઃ કિંચિન્ન્યૂનો જિનેશ્વરાદેષઃ ॥ ૨૪૩ ॥

(આર્યા)

અત એવ ભાતિ નિત્યં સ્વવશો જિનનાથમાર્ગમુનિવર્ગે ।
અન્યવશો ભાત્યેવં ભૂત્યપ્રકરેષુ રાજવલ્લભવત્ ॥ ૨૪૪ ॥

**જો ચરદિ સંજદો ખલુ સુહભાવે સો હવેઈ અણ્ણવસો ।
તમ્હા તસ્સ દુ કમ્મં આવાસયલક્ખણં ન હવે ॥ ૧૪૪ ॥**

**યશ્ચરતિ સંયતઃ ખલુ શુભભાવે સ ભવેદન્યવશઃ ।
તસ્માત્તસ્ય તુ કર્માવશ્યકલક્ષણં ન ભવેત્ ॥ ૧૪૪ ॥**

તપશ્ચર્યા સો ઈંદ્રોને પણ સતત વંદનીય છે. તેને પામીને જે કોઈ જીવ કામાન્ધકારયુક્ત સંસારથી જનિત સુખમાં રમે છે, તે જડમતિ અરેરે! કળિથી ઢણાયેલો છે (-કળિકાળથી ઈજા પામેલો છે). ૨૪૨.

[**શ્લોકાર્થ:-**] જે જીવ અન્યવશ છે તે ભલે મુનિવેશધારી હોય તોપણ સંસારી છે, નિત્ય દુઃખનો ભોગવનાર છે; જે જીવ સ્વવશ છે તે જીવન્મુક્ત છે, જિનેશ્વરથી કિંચિત્ ન્યૂન છે (અર્થાત્ તેનામાં જિનેશ્વરદેવ કરતાં જરાક જ ઊણપ છે). ૨૪૩.

[**શ્લોકાર્થ:-**] આમ હોવાથી જ જિનનાથના માર્ગને વિષે મુનિવર્ગમાં સ્વવશ મુનિ સદા શોભે છે; અને અન્યવશ મુનિ નોકરના સમૂહોમાં *રાજવલ્લભ નોકર સમાન શોભે છે (અર્થાત્ જેમ આવડત વિનાનો, ખુશામતિયો નોકર શોભતો નથી તેમ અન્યવશ મુનિ શોભતો નથી). ૨૪૪.

**સંયત રહી શુભમાં ચરે, તે શ્રમણ છે વશ અન્યને;
તે કારણે આવશ્યકાત્મક કર્મ છે નહિ તેહને. ૧૪૪.**

અન્યયાર્થ:-[યઃ] જે (જીવ) [સંયતઃ] સંયત રહેતો થકો [ખલુ] ખરેખર [શુભભાવે] શુભ ભાવમાં [ચરતિ] ચરે-પ્રવર્તે છે, [સઃ] તે [અન્યવશઃ ભવેત્] અન્યવશ

* રાજવલ્લભ = (ખુશામતથી) રાજાનો માનીતો થયેલો

અત્રાપ્યન્યવશસ્યાશુદ્ધાન્તરાત્મજીવસ્ય લક્ષણમભિહિતમ્ ।

યઃ ખલુ જિનેન્દ્રવદનારવિન્દવિનિર્ગતપરમાચારશાસ્ત્રક્રમેણ સદા સંયતઃ સન્ શુભોપયોગે ચરતિ, વ્યાવહારિકધર્મધ્યાનપરિણતઃ અત એવ ચરણકરણપ્રધાનઃ, સ્વાધ્યાયકાલમવલોકયન્ સ્વાધ્યાયક્રિયાં કરોતિ, દૈનં દૈનં ભુક્ત્વા ભુક્ત્વા ચતુર્વિધાહારપ્રત્યાખ્યાનં ચ કરોતિ, તિસૃષુ સંધ્યાસુ ભગવદર્હત્પરમેશ્વરસ્તુતિશતસહસ્રમુખરમુખારવિન્દો ભવતિ, ત્રિકાલેષુ ચ નિયમપરાયણઃ इत्यहोरात्रेऽप्येकादશक्रिया-तत्परः, પાક્ષિકમાસિકચાતુર્માસિકસાંવત્સરિક પ્રતિક્રમણા-કર્ણનસમુપજનિતપરિતોષરોમાંચકંચુક્તિધર્મશરીરઃ, અનશનાવમૌદર્યરસપરિત્યાગવૃત્તિપરિ-સંખ્યાનવિવિક્તશયનાસનકાયક્લેશાભિધાનેષુ ષડસુ બાહ્યતપસ્સુ ચ સંતતોત્સાહપરાયણઃ, સ્વાધ્યાયધ્યાનશુભાચરણપ્રચ્યુતપ્રત્યવસ્થાપનાત્મકપ્રાયશ્ચિત્તવિનયવૈયાવૃત્યવ્યુત્સર્ગનામધેયેષુ ચામ્યન્તરતપોનુષ્ઠાનેષુ ચ

છે; [તસ્માત્] તેથી [તસ્ય તુ] તેને [આવશ્યકલક્ષણં કર્મ] આવશ્યકસ્વરૂપ કર્મ [ન ભવેત્] નથી.

ટીકા:-અહીં પણ (આ ગાથામાં પણ), અન્યવશ એવા અશુદ્ધ-અંતરાત્મ-જીવનું લક્ષણ કહ્યું છે.

જે (શ્રમણ) ખરેખર જિનેન્દ્રના વદનારવિંદમાંથી નીકળેલા પરમ-આચારશાસ્ત્રના ક્રમથી (રીતથી) સદા સંયત રહેતો થકો શુભોપયોગમાં ચરે-પ્રવર્તે છે; વ્યાવહારિક ધર્મધ્યાનમાં પરિણત રહે છે તેથી જ * ચરણકરણપ્રધાન છે; સ્વાધ્યાયકાળને અવલોકતો થકો (-સ્વાધ્યાયયોગ્ય કાળનું ધ્યાન રાખીને) સ્વાધ્યાયક્રિયા કરે છે, પ્રતિદિન ભોજન કરીને ચતુર્વિધ આહારનું પ્રત્યાખ્યાન કરે છે, ત્રણ સંધ્યાઓ વખતે (-સવારે, બપોરે ને સાંજે) ભગવાન અર્હત્ પરમેશ્વરની લાખો સ્તુતિ મુખકમળથી બોલે છે, ત્રણે કાળે નિયમપરાયણ રહે છે (અર્થાત્ ત્રણે વખતના નિયમોમાં તત્પર રહે છે), -એ રીતે અહર્નિશ (દિવસ-રાત થઈને) અગિયાર ક્રિયામાં તત્પર રહે છે; પાક્ષિક, માસિક, ચાતુર્માસિક અને સાંવત્સરિક પ્રતિક્રમણ સાંભળવાથી ઊપજેલા સંતોષથી જેનું ધર્મશરીર રોમાંચથી છવાઈ જાય છે; અનશન, અવમૌદર્ય, રસપરિત્યાગ, વૃત્તિપરિસંખ્યાન, વિવિક્ત શય્યાસન અને કાયકલેશ નામનાં છ બાહ્ય તપમાં જે સતત ઉત્સાહપરાયણ રહે છે; સ્વાધ્યાય, ધ્યાન, શુભ આચરણથી ચ્યુત થતાં ફરી તેમાં સ્થાપનસ્વરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય, વૈયાવૃત્ય અને વ્યુત્સર્ગ નામનાં

* ચરણકરણપ્રધાન = શુભ આચરણના પરિણામ જેને મુખ્ય છે એવો

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

નિશ્ચય-પરમાવશ્યક અધિકાર

[૨૮૫]

કુશલબુદ્ધિઃ, કિન્તુ સ નિરપેક્ષતપોધનઃ સાક્ષાન્મોક્ષકારણં સ્વાત્માશ્રયાવશ્યકકર્મ નિશ્ચયતઃ
પરમાત્મતત્ત્વવિશ્રાન્તિરૂપં નિશ્ચયધર્મધ્યાનં શુક્લધ્યાનં ચ ન જાનીતે, અતઃ
પરદ્રવ્યગતત્વાદન્યવશ ઇત્યુક્તઃ। અસ્ય હિ તપશ્ચરણનિરતચિત્તસ્યાન્યવશસ્ય
નાકલોકાદિક્લેશપરંપરયા શુભોપયોગફલાત્મભિઃ પ્રશસ્તરાગાંગારૈઃ પચ્યમાનઃ
સન્નાસન્નભવ્યતાગુણોદયે સતિ
પરમગુરુપ્રસાદાસાદિતપરમતત્ત્વશ્રદ્ધાનપરિજ્ઞાનાનુષ્ઠાનાત્મકશુદ્ધનિશ્ચયરત્નત્રયપરિણત્યા
નિર્વાણમુપયાતીતિ ।

(હરિણી)

ત્યજતુ સુરલોકાદિક્લેશે રતિં મુનિપુંગવો
ભજતુ પરમાનન્દં નિર્વાણકારણકારણમ્ ।
સકલવિમલજ્ઞાનાવાસં નિરાવરણાત્મકં
સહજપરમાત્માનં દૂરં નયાનયસંહતેઃ ॥ ૨૪૫ ॥

અભ્યંતર તપના અનુષ્ઠાનમાં (આચરણમાં) જે કુશળબુદ્ધિવાળો છે; પરંતુ તે નિરપેક્ષ તપોધન સાક્ષાત્ મોક્ષના કારણભૂત સ્વાત્માશ્રિત આવશ્યક-કર્મને-નિશ્ચયથી પરમાત્મતત્ત્વમાં વિશ્રાંતિરૂપ નિશ્ચયધર્મધ્યાનને તથા શુક્લધ્યાનને-જાણતો નથી; તેથી પરદ્રવ્યમાં પરિણત હોવાથી તેને અન્યવશ અન્યવશ કહેવામાં આવ્યો છે. જેનું ચિત્ત તપશ્ચરણમાં લીન છે એવો આ અન્યવશ શ્રમણ દેવલોકાદિના કલેશની પરંપરા પામવાથી શુભોપયોગના ફળસ્વરૂપ પ્રશસ્ત રાગરૂપી અંગારાઓથી શેકાતો થકો, આસન્નભવ્યતારૂપી ગુણનો ઉદય થતાં પરમગુરુના પ્રસાદથી પ્રાપ્ત પરમતત્ત્વનાં શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-અનુષ્ઠાનસ્વરૂપ શુદ્ધ-નિશ્ચય-રત્નત્રયપરિણતિ વડે નિર્વાણને પામે છે (અર્થાત્ ક્યારેક શુદ્ધ-નિશ્ચય-રત્નત્રયપરિણતિને પ્રાપ્ત કરે તો જ અને ત્યારે જ નિર્વાણને પામે છે).

[હવે આ ૧૪૪ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે:]

[શ્લોકાર્થ:-] મુનિવર દેવલોકાદિના કલેશ પ્રત્યે રતિ તજો અને *નિર્વાણના કારણનું કારણ એવા સહજપરમાત્માને ભજો-કે જે સહજપરમાત્મા પરમાનંદમય છે, સર્વથા નિર્મળ જ્ઞાનનું રહેઠાણ છે, નિરાવરણસ્વરૂપ છે અને નય-અનયના સમૂહથી (સુનયો તથા કુનયોના સમૂહથી) દૂર છે. ૨૪૫.

* નિર્વાણનું કારણ પરમશુદ્ધોપયોગ છે અને પરમશુદ્ધોપયોગનું કારણ સહજપરમાત્મા છે.

**દ્રવ્યગુણપજ્જયાણં ચિત્તં જો કુણ્ઙ સો વિ અણ્ણવસો ।
મોહંધયારવવગયસમણા કહયંતિ ઇરિસયં ॥ ૧૪૫ ॥**

**દ્રવ્યગુણપર્યાયાણાં ચિત્તં યઃ કરોતિ સોપ્યન્યવશઃ ।
મોહાન્ધકારવ્યપગતશ્રમણાઃ કથયન્તીદૃશમ્ ॥ ૧૪૫ ॥**

અત્રાપ્યન્યવશસ્ય સ્વરૂપમુક્તમ્ ।

યઃ કશ્ચિદ્ દ્રવ્યલિજ્ઞધારી ભગવદર્હન્મુખારવિન્દવિનિર્ગતમૂલોત્તરપદાર્થસાર્થ-
પ્રતિપાદનસમર્થઃ ક્વચિત્ ષણ્ણાં દ્રવ્યાણાં મધ્યે ચિત્તં ધત્તે, ક્વચિત્તેષાં
મૂર્તામૂર્તચેતનાચેતનગુણાનાં મધ્યે મનશ્ચકાર, પુનસ્તેષામર્થવ્યંજનપર્યાયાણાં મધ્યે બુદ્ધિં કરોતિ,
અપિ તુ ત્રિકાલનિરાવરણનિત્યાનંદલક્ષણ
નિજકારણસમયસારસ્વરૂપનિરતસહજજ્ઞાનાદિશુદ્ધગુણપર્યાયા- ણામાધારભૂતનિજાત્મતત્ત્વે
ચિત્તં કદાચિદપિ ન યોજયતિ, અતઃ એવ સ તપોધનોઽપ્યન્યવશ ઇત્યુક્તઃ ।

**જે ચિત્ત જોડે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયની ચિંતા વિષે,
તેનેય મોહવિહીન શ્રમણો અન્યવશ ભાષે અરે ! ૧૪૫.**

અન્યયાર્થઃ:-[યઃ] જે [દ્રવ્યગુણપર્યાયાણાં] દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયોમાં (અર્થાત્ તેમના
વિકલ્પોમાં) [ચિત્તં કરોતિ] મન જોડે છે, [સઃ અપિ] તે પણ [અન્યવશઃ] અન્યવશ છે;
[મોહાન્ધકારવ્યપગતશ્રમણાઃ] મોહાન્ધકાર રહિત શ્રમણો [ઈદૃશમ્] આમ [કથયન્તિ] કહે છે.

ટીકા:-અહીં પણ અન્યવશનું સ્વરૂપ કહ્યું છે.

ભગવાન અર્હતના મુખારવિંદથી નીકળેલા (-કહેવાયેલા) મૂળ અને ઉત્તર પદાર્થોનું
સાર્થ (-અર્થ સહિત) પ્રતિપાદન કરવામાં સમર્થ એવો જે કોઈ દ્રવ્યલિંગ-ધારી (મુનિ) ક્યારેક
છ દ્રવ્યોમાં ચિત્ત જોડે છે, ક્યારેક તેમના મૂર્ત-અમૂર્ત ચેતન-અચેતન ગુણોમાં મન જોડે છે અને
વળી ક્યારેક તેમના અર્થપર્યાયો અને વ્યંજનપર્યાયોમાં બુદ્ધિ જોડે છે, પરંતુ ત્રિકાળ-નિરાવરણ,
નિત્યાનંદ જેનું લક્ષણ છે એવા નિજકારણસમયસારના સ્વરૂપમાં લીન સહજજ્ઞાનાદિ
શુદ્ધગુણપર્યાયોના આધાર-ભૂત નિજ આત્મતત્ત્વમાં ચિત્ત ક્યારેય જોડતો નથી, તે તપોધનને
પણ તે કારણે જ (અર્થાત્ પર વિકલ્પોને વશ થતો હોવાના કારણે જ) અન્યવશ કહેવામાં
આવ્યો છે.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

નિશ્ચય-પરમાવશ્યક અધિકાર

[૨૮૭

પ્રધ્વસ્તદર્શનચારિત્રમોહનીયકર્મધ્વાંતસંઘાતાઃ પરમાત્મતત્ત્વભાવનોત્પન્નવીતરાગ-
સુખામૃતપાનોન્મુખાઃ શ્રવણા હિ મહાશ્રવણાઃ પરમશ્રુતકેવલિનઃ, તે ખલુ કથયન્તીદશમ્
અન્યવશસ્ય સ્વરૂપમિતિ ।

તથા ચોક્તમ્-

(અનુષ્ટુમ્)

“ આત્મકાર્યં પરિત્યજ્ય દૃષ્ટાદૃષ્ટવિરુદ્ધયા ।
યતીનાં બ્રહ્મનિષ્ઠાનાં કિં તયા પરિચિન્તયા ॥ ”

તથા હિ-

(અનુષ્ટુમ્)

યાવચિન્તાસ્તિ જન્તૂનાં તાવદ્રવતિ સંસૃતિઃ ।
યથેધનસનાથસ્ય સ્વાહાનાથસ્ય વર્ધનમ્ ॥ ૨૪૬ ॥

જેમણે દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય કર્મરૂપી તિમિરસમૂહનો નાશ કર્યો છે અને
પરમાત્મતત્ત્વની ભાવનાથી ઉત્પન્ન વીતરાગસુખામૃતના પાનમાં જે ઉન્મુખ (તત્પર) છે એવા
શ્રમણો ખરેખર મહાશ્રમણો છે, પરમ શ્રુતકેવળીઓ છે; તેઓ ખરેખર અન્યવશનું આવું (-ઉપર
કહ્યા પ્રમાણે) સ્વરૂપ કહે છે.

એવી રીતે (અન્યત્ર શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

“ [શ્લોકાર્થ:-] આત્મકાર્યને છોડીને દૃષ્ટ તથા અદૃષ્ટથી વિરુદ્ધ એવી તે ચિંતાથી
(-પ્રત્યક્ષ તથા પરોક્ષથી વિરુદ્ધ એવા વિકલ્પોથી) બ્રહ્મનિષ્ઠ યતિઓને શું પ્રયોજન છે ? ”

વળી (આ ૧૪૫ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે):-

[શ્લોકાર્થ:-] જેમ ઇંધનયુક્ત અગ્નિ વૃદ્ધિ પામે છે (અર્થાત્ જ્યાં સુધી ઇંધન છે
ત્યાં સુધી અગ્નિની વૃદ્ધિ થાય છે), તેમ જ્યાં સુધી જીવોને ચિંતા (વિકલ્પો) છે ત્યાં સુધી
સંસાર છે. ૨૪૬.

**परिचत्ता परभावं अप्पाणं झादि णिम्मलसहावं ।
अप्पवसो सो होदि हु तस्स दु कम्मं भणंति आवासं ॥ १४६ ॥**

**परित्यज्य परभावं आत्मानं ध्यायति निर्मलस्वभावम् ।
आत्मवशः स भवति खलु तस्य तु कर्म भणन्त्यावश्यम् ॥ १४६ ॥**

अत्र हि साक्षात् स्ववशस्य परमजिनयोगीश्वरस्य स्वरूपमुक्तम् ।

यस्तु निरुपरागनिरंजनस्वभावत्वादौदयिकादिपरभावानां समुदयं परित्यज्य कायकरणवाचामगोचरं सदा निरावरणत्वान्निर्मलस्वभावं निखिलदुरघवीरवैरिवाहिनी-पताकालुंटाकं निजकारणपरमात्मानं ध्यायति स एवात्मवश इत्युक्तः । तस्याभेदानुप-चाररत्नत्रयात्मकस्य निखिलबाह्यक्रियाकांडाडंबरविविधविकल्पमहाकोलाहलप्रतिपक्ष-महानंदानंदप्रदनिश्चयधर्मशुक्लध्यानात्मकपरमावश्यकर्म भवतीति ।

**પરભાવ છોડી, આત્મને ધ્યાવે વિશુદ્ધસ્વભાવને,
છે આત્મવશ તે સાધુ, આવશ્યક કરમ છે તેહને. ૧૪૬.**

અન્વયાર્થ:-[પરભાવં પરિત્યજ્ય] જે પરભાવને પરિત્યાગીને [નિર્મલ-સ્વભાવમ્] નિર્મળ સ્વભાવવાળા [આત્માનં] આત્માને [ધ્યાયતિ] ધ્યાવે છે, [સઃ ખલુ] તે ખરેખર [આત્મવશઃ ભવતિ] આત્મવશ છે [તસ્ય તુ] અને તેને [આવશ્યમ્ કર્મ] આવશ્યક કર્મ [ભણન્તિ] (જિનો) કહે છે.

ટીકા:-અહીં ખરેખર સાક્ષાત્ સ્વવશ પરમજિનયોગીશ્વરનું સ્વરૂપ કહ્યું છે.

જે (શ્રમણ) નિરુપરાગ નિરંજન સ્વભાવવાળો હોવાને લીધે ઔદયિકાદિ પરભાવોના સમુદાયને પરિત્યાગીને, નિજ કારણપરમાત્માને-કે જે (કારણપરમાત્મા) કાયા, ઈન્દ્રિય અને વાણીને અગોચર છે, સદા નિરાવરણ હોવાથી નિર્મળ સ્વભાવવાળો છે અને સમસ્ત *દુરઘરૂપી વીર શત્રુઓની સેનાના ધ્વજને લૂંટનારો છે તેને-ધ્યાવે છે, તેને જ (-તે શ્રમણને જ) આત્મવશ કહેવામાં આવ્યો છે. તે અભેદ-અનુપચાર-રત્નત્રયાત્મક શ્રમણને સમસ્ત બાહ્યક્રિયાકાંડ-આડંબરના વિવિધ વિકલ્પોના મહા કોલાહલથી પ્રતિપક્ષ *મહા-આનંદાનંદપ્રદ નિશ્ચયધર્મધ્યાન તથા નિશ્ચયશુક્લધ્યાન-સ્વરૂપ પરમાવશ્યક-કર્મ છે.

* દુરઘ = દુષ્ટ અઘ; દુષ્ટ પાપ (અશુભ તેમ જ શુભ કર્મ બંને દુરઘ છે.)

* પરમ આવશ્યક કર્મ નિશ્ચયધર્મધ્યાન તથા નિશ્ચયશુક્લધ્યાનસ્વરૂપ છે-કે જે ધ્યાનો મહા આનંદ-આનંદનાં દેનારાં છે. આ મહા આનંદ-આનંદ વિકલ્પોના મહા કોલાહલથી વિરુદ્ધ છે.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

નિશ્ચય-પરમાવશ્યક અધિકાર

[૨૮૯

(પૃથ્વી)

જયત્યયમુદારધીઃ સ્વવશયોગિવૃન્દારકઃ
પ્રનષ્ટભવકારણઃ પ્રહતપૂર્વકર્માવલિઃ ।
સ્ફુટોત્કટવિવેકતઃ સ્ફુટિતશુદ્ધબોધાત્મિકાં
સદાશિવમયાં મુદા વ્રજતિ સર્વથા નિર્વૃત્તિમ્ ॥ ૨૪૭ ॥

(અનુષ્ટુપ)

પ્રધ્વસ્તપંચબાણસ્ય પંચાચારાંચિતાકૃતેઃ ।
અવંચકગુરોર્વાક્યં કારણં મુક્તિસંપદઃ ॥ ૨૪૮ ॥

(અનુષ્ટુપ)

ઇત્થં બુદ્ધા જિનેન્દ્રસ્ય માર્ગં નિર્વાણકારણમ્ ।
નિર્વાણસંપદં યાતિ યસ્તં વંદે પુનઃ પુનઃ ॥ ૨૪૯ ॥

(દ્રુતવિલંબિત)

સ્વવશયોગિનિકાયવિશેષક
પ્રહતચારુવધૂકનકસ્પૃહ ।
ત્વમસિ નશ્શરણં ભવકાનને
સ્મરકિરાતશરક્ષતચેતસામ્ ॥ ૨૫૦ ॥

[હવે આ ૧૪૬ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ આઠ શ્લોકો કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] ઉદાર જેની બુદ્ધિ છે, ભવનું કારણ જેણે નષ્ટ કર્યું છે, પૂર્વ કર્માવલિ જેણે હણી નાખી છે અને સ્પષ્ટ ઉત્કટ વિવેક દ્વારા પ્રગટ-શુદ્ધબોધસ્વરૂપ સદાશિવમય સંપૂર્ણ મુક્તિને જે પ્રમોદથી પામે છે, તે આ સ્વવશ મુનિશ્રેષ્ઠ જયવંત છે. ૨૪૭.

[**શ્લોકાર્થ:-**] કામદેવનો જેમણે નાશ કર્યો છે અને (જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર-તપ-વીર્યાત્મક) પંચાચારથી સુશોભિત જેમની આકૃતિ છે-એવા અવંચક (માયાચાર રહિત) ગુરુનું વાક્ય મુક્તિસંપદાનું કારણ છે. ૨૪૮.

[**શ્લોકાર્થ:-**] નિર્વાણનું કારણ એવો જે જિનેન્દ્રનો માર્ગ તેને આ રીતે જાણીને જે નિર્વાણસંપદાને પામે છે, તેને હું ફરીફરીને વંદું છું. ૨૪૯.

[**શ્લોકાર્થ:-**] જેણે સુંદર સ્ત્રીની અને સુવર્ણની સ્પૃહાને નષ્ટ કરી છે એવા હે

૨૯૦]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

(દ્રુતવિલંબિત)

અનશનાદિતપશ્ચરણૈઃ ફલં
તનુવિશોષણમેવ ન ચાપરમ્ ।
તવ પદાંબુરુહદ્વયચિંતયા
સ્વવશ જન્મ સદા સફલં મમ ॥ ૨૫૧ ॥

(માલિની)

જયતિ સહજતેજોરાશિનિર્મલ્લોકઃ
સ્વરસવિસરપૂરક્ષાલિતાંહઃ સમંતાત્ ।
સહજસમરસેનાપૂર્ણપુણ્યઃ પુરાણઃ
સ્વવશમનસિ નિત્યં સંસ્થિતઃ શુદ્ધસિદ્ધઃ ॥ ૨૫૨ ॥

(અનુષ્ટુપ્)

સર્વજ્ઞવીતરાગસ્ય સ્વવશસ્યાસ્ય યોગિનઃ ।
ન કામપિ ભિદાં ક્વાપિ તાં વિદ્મો હા જહા વયમ્ ॥ ૨૫૩ ॥

(અનુષ્ટુપ્)

એક એવ સદા ધન્યો જન્મન્યસ્મિન્મહામુનિઃ ।
સ્વવશઃ સર્વકર્મભ્યો બહિસ્તિષ્ઠત્યનન્યધીઃ ॥ ૨૫૪ ॥

યોગીસમૂહમાં શ્રેષ્ઠ સ્વવશ યોગી ! તું અમારું-કામદેવરૂપી ભીલના તીરથી ઘવાયેલા ચિત્તવાળાનું-ભવરૂપી અરણ્યમાં શરણ છે. ૨૫૦.

[શ્લોકાર્થ:-] અનશનાદિ તપશ્ચરણોનું ફળ શરીરનું શોષણ (-સુકાવું) જ છે, બીજું નહિ. (પરંતુ) હે સ્વવશ ! (હે આત્મવશ મુનિ !) તારા ચરણકમળ-યુગલના ચિંતનથી મારો જન્મ સદા સફળ છે. ૨૫૧.

[શ્લોકાર્થ:-] જેણે નિજ રસના વિસ્તારરૂપી પૂર વડે પાપને સર્વ તરફથી ઘોઈ નાખ્યાં છે, જે સહજ સમતારસથી પૂર્ણ ભરેલો હોવાથી પવિત્ર છે, જે પુરાણ (સનાતન) છે, જે સ્વવશ મનમાં સદા સુસ્થિત છે (અર્થાત્ જે સદા મનને-ભાવને સ્વવશ કરીને બિરાજમાન છે) અને જે શુદ્ધ સિદ્ધ છે (અર્થાત્ જે શુદ્ધ સિદ્ધભગવાન સમાન છે)-એવો સહજ તેજરાશિમાં મગ્ન જીવ જયવંત છે. ૨૫૨.

[શ્લોકાર્થ:-] સર્વજ્ઞ-વીતરાગમાં અને આ સ્વવશ યોગીમાં ક્યારેય કાંઈ પણ ભેદ નથી; છતાં અરેરે ! આપણે જડ છીએ કે તેમનામાં ભેદ ગણીએ છીએ. ૨૫૩.

[શ્લોકાર્થ:-] આ જન્મમાં સ્વવશ મહામુનિ એક જ સદા ધન્ય છે કે જે

**આવાસં જહ ઇચ્છસિ અપ્પસહાવેસુ કુણદિ થિરભાવં ।
તેણ દુ સામણ્ણગુણં સંપુણ્ણં હોદિ જીવસ્સ ॥ ૧૪૭ ॥**

**આવશ્યકં યદીચ્છસિ આત્મસ્વભાવેષુ કરોષિ સ્થિરભાવમ્ ।
તેન તુ સામાયિકગુણં સમ્પૂર્ણં ભવતિ જીવસ્ય ॥ ૧૪૭ ॥**

શુદ્ધનિશ્ચયાવશ્યકપ્રાપ્ત્યુપાયસ્વરૂપાખ્યાનમેતત્ ।

ઇહ હિ બાહ્યષડાવશ્યકપ્રપંચકલ્પોલિનીકલકલધ્વાનશ્રવણપરાઙ્મુખ હે શિષ્ય શુદ્ધનિશ્ચયધર્મશુક્લધ્યાનાત્મકસ્વાત્માશ્રયાવશ્યકં સંસારવ્રતતિમૂલલવિત્રં યદીચ્છસિ, સમસ્તવિકલ્પજાલવિનિર્મુક્તનિરંજનનિજપરમાત્મભાવેષુ સહજજ્ઞાનસહજદર્શનસહજચારિત્ર સહજસુખપ્રમુખેષુ સતતનિશ્ચલસ્થિરભાવં કરોષિ, તેન હેતુના નિશ્ચયસામાયિકગુણે જાતે મુમુક્ષોર્જીવસ્ય બાહ્યષડાવશ્યકક્રિયાભિઃ કિં જાતમ્, અપ્યનુપાદેયં ફલમિત્યર્થઃ । અતઃ પરમાવશ્યકેન

અનન્યબુદ્ધિવાળો રહેતો થકો (-નિજાત્મા સિવાય અન્ય પ્રત્યે લીન નહિ થતો થકો) સર્વ કર્મોથી બહાર રહે છે. ૨૫૪.

**આવશ્યકાર્થે તું નિજાત્મસ્વભાવમાં સ્થિરતા કરે;
તેનાથી સામાયિક તણો ગુણ પૂર્ણ થાયે જીવને. ૧૪૭.**

અન્યયાર્થઃ:-[યદિ] જો તું [આવશ્યકમ્ ઇચ્છસિ] આવશ્યકને ઇચ્છે છે તો તું [આત્મસ્વભાવેષુ] આત્મસ્વભાવોમાં [સ્થિરભાવમ્] સ્થિરભાવ [કરોષિ] કરે છે; [તેન તુ] તેનાથી [જીવસ્ય] જીવને [સામાયિકગુણં] સામાયિકગુણ [સમ્પૂર્ણં ભવતિ] સંપૂર્ણ થાય છે.

ટીકા:-આ, શુદ્ધનિશ્ચય-આવશ્યકની પ્રાપ્તિનો જે ઉપાય તેના સ્વરૂપનું કથન છે.

બાહ્ય ૫૮-આવશ્યકપ્રપંચરૂપી નદીના કોલાહલના શ્રવણથી (-વ્યવહાર છ આવશ્યકના વિસ્તારરૂપી નદીના કકળાટના શ્રવણથી) પરાઙ્મુખ હે શિષ્ય! શુદ્ધનિશ્ચય-ધર્મધ્યાન તથા શુદ્ધનિશ્ચય-શુક્લધ્યાનસ્વરૂપ સ્વાત્માશ્રિત આવશ્યકને-કે જે સંસારરૂપી લતાના મૂળને છેદવાનો કુહાડો છે તેને-જો તું ઇચ્છે છે, તો તું સમસ્ત વિકલ્પજાળ રહિત નિરંજન નિજ પરમાત્માના ભાવોમાં-સહજ જ્ઞાન, સહજ દર્શન, સહજ ચારિત્ર અને સહજ સુખ વગેરેમાં-સતત-નિશ્ચળ સ્થિરભાવ કરે છે; તે હેતુથી (અર્થાત્ તે કારણ વડે) નિશ્ચયસામાયિકગુણ ઊપજતાં, મુમુક્ષુ જીવને બાહ્ય છ આવશ્યકક્રિયાઓથી શું ઊપજ્યું ?

૨૯૨]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

નિષ્ક્રિયેણ અપુનર્ભવપુરન્ધિકાસંભોગહાસપ્રવીણેન જીવસ્ય સામાયિકચારિત્રં સમ્પૂર્ણં ભવતીતિ ।

તથા ચોક્તં શ્રીયોગીન્દ્રદેવૈ:-

(માલિની)

“ ‘યદિ ચલતિ કથન્નિન્માનસં સ્વસ્વરૂપાદ્
ભ્રમતિ બહિરતસ્તે સર્વદોષપ્રસજ્ઞઃ ।
તદનવરતમંતર્મગ્નસંવિગ્નચિત્તો
ભવ ભવસિ ભવાન્તસ્થાયિધામાધિપસ્ત્વમ્ ।’ ”

તથા હિ-

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

યદ્યેવં ચરણં નિજાત્મનિયતં સંસારદુઃખાપહં
મુક્તિશ્રીલલનાસમુદ્રવસુખસ્યોચ્ચૈરિદં કારણમ્ ।
બુદ્ધેત્થં સમયસ્ય સારમનઘં જાનાતિ યઃ સર્વદા
સોયં ત્યક્તબહિઃક્રિયો મુનિપતિઃ પાપાટવીપાવકઃ ॥ ૨૫૫ ॥

^૧અનુપાદેય ફળ ઊપજ્યું એવો અર્થ છે. માટે અપુનર્ભવરૂપી (મુક્તિરૂપી) સ્ત્રીનાં સંભોગ અને હાસ્ય પ્રાપ્ત કરવામાં પ્રવીણ એવા નિષ્ક્રિય પરમ-આવશ્યકથી જીવને સામાયિકચારિત્ર સંપૂર્ણ થાય છે.

એવી રીતે (આચાર્યવર) શ્રી યોગીન્દ્રદેવે (અમૃતાશીતિમાં ૬૪ માં શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

“ ‘[શ્લોકાર્થ:-] જો કોઈ પ્રકારે મન નિજ સ્વરૂપથી ચલિત થાય અને તેનાથી બહાર ભમે તો તને સર્વ દોષનો પ્રસંગ આવે છે, માટે તું સતત અંતર્મગ્ન અને ^૨સંવિગ્ન ચિત્તવાળો થા કે જેથી તું મોક્ષરૂપી સ્થાયી ધામનો અધિપતિ થશે. ’ ”

વળી (આ ૧૪૭ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે):-

[શ્લોકાર્થ:-] જો એ રીતે (જીવને) સંસારદુઃખનાશક ^૩નિજાત્મનિયત ચારિત્ર

૧ અનુપાદેય = હેય; નાપસંદ કરવા જેવું; નહિ વખાણવા જેવું.

૨ સંવિગ્ન = સંવેગી; વૈરાગી; વિરક્ત.

૩ નિજાત્મનિયત = નિજ આત્માને વળગેલું; નિજ આત્માને અવલંબતું; નિજાત્માશ્રિત; નિજ આત્મામાં એકાગ્ર.

**આવાસણ હીણો પબ્ધો હોદિ ચરણદો સમણો ।
પુવ્વુત્તકમેણ પુણો તમ્હા આવાસયં કુજ્જા ॥ ૧૪૮ ॥**

**આવશ્યકેન હીનઃ પ્રબ્રહ્મો ભવતિ ચરણતઃ શ્રમણઃ ।
પૂર્વોક્તક્રમેણ પુનઃ તસ્માદાવશ્યકં કુર્યાત્ ॥ ૧૪૮ ॥**

અત્ર શુદ્ધોપયોગાભિમુખસ્ય શિક્ષણમુક્તમ્ ।

અત્ર વ્યવહારનયેનાપિ સમતાસ્તુતિવંદનાપ્રત્યાખ્યાનાદિષડાવશ્યકપરિહીણઃ શ્રમણ-
ચારિત્રપરિબ્રહ્મ ઇતિ યાવત્, શુદ્ધનિશ્ચયેન પરમાધ્યાત્મભાષયોક્તનિર્વિકલ્પસમાધિ-
સ્વરૂપપરમાવશ્યકક્રિયાપરિહીણશ્રમણો નિશ્ચયચારિત્રબ્રહ્મ ઇત્યર્થઃ । પૂર્વોક્તસ્વવશસ્ય
પરમજિનયોગીશ્વરસ્ય નિશ્ચયાવશ્યકક્રમેણ સ્વાત્માશ્રયનિશ્ચયધર્મશુક્લધ્યાન-

હોય, તો તે ચારિત્ર મુક્તિશ્રીરૂપી (મુક્તિલક્ષ્મીરૂપી) સુંદરીથી ઉત્પન્ન થતા સુખનું અતિશયપણે
કારણ થાય છે;-આમ જાણીને જે (મુનિવર) નિર્દોષ સમયના સારને સર્વદા જાણે છે, તે આ
મુનિપતિ-કે જેણે બાહ્ય ક્રિયા છોડી છે તે-પાપરૂપી અટવીને બાળનારો અગ્નિ છે. ૨૫૫.

**આવશ્યકે વિરહિત શ્રમણ ચારિત્રથી પ્રભ્રષ્ટ છે;
તેથી યથોક્ત પ્રકાર આવશ્યક કરમ કર્તવ્ય છે. ૧૪૮.**

અન્વયાર્થ:-[આવશ્યકેન હીનઃ] આવશ્યક રહિત [શ્રમણઃ] શ્રમણ[ચરણતઃ]
ચરણથી [પ્રબ્રહ્મઃ ભવતિ] પ્રભ્રષ્ટ (અતિ ભ્રષ્ટ) છે; [તસ્માત્ પુનઃ] અને તેથી [પૂર્વોક્તક્રમેણ]
પૂર્વોક્ત ક્રમથી (પૂર્વે કહેલી વિધિથી) [આવશ્યકં કુર્યાત્] આવશ્યક કરવું.

ટીકા:-અહીં (આ ગાથામાં) શુદ્ધોપયોગસંમુખ જીવને શિખામણ કહી છે.

અહીં (આ લોકમાં) વ્યવહારનયે પણ, સમતા, સ્તુતિ, વંદના, પ્રત્યાખ્યાન વગેરે છ
આવશ્યકથી રહિત શ્રમણ ચારિત્રપરિબ્રહ્મ (ચારિત્રથી સર્વથા ભ્રષ્ટ) છે; શુદ્ધનિશ્ચયે, પરમ-
અધ્યાત્મભાષાથી જેને નિર્વિકલ્પ-સમાધિસ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે એવી પરમ આવશ્યક ક્રિયાથી
રહિત શ્રમણ નિશ્ચયચારિત્રભ્રષ્ટ છે;-આમ અર્થ છે. (માટે) સ્વવશ પરમજિનયોગીશ્વરના
નિશ્ચય-આવશ્યકનો જે ક્રમ પૂર્વે કહેવામાં આવ્યો છે તે ક્રમથી (-તે વિધિથી), સ્વાત્માશ્રિત
એવાં નિશ્ચય-ધર્મધ્યાન અને નિશ્ચય-શુક્લધ્યાનસ્વરૂપે, પરમ

૨૯૪]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

स्वरूपेण सदावश्यकं करोतु परममुनिरिति ।

(મંદાક્રાંતા)

આત્માવશ્યં સહજપરમાવશ્યકં ચૈકમેકં
કુર્યાદુચ્ચૈરઘકુલહરં નિર્વૃત્તેર્મૂલભૂતમ્ ।
સોડયં નિત્યં સ્વરસવિસરાપૂર્ણપુણ્યઃ પુરાણઃ
વાચાં દૂરં કિમપિ સહજં શાશ્વતં શં પ્રયાતિ ॥ ૨૫૬ ॥

(અનુષ્ટુપ)

સ્વવશસ્ય મુનીન્દ્રસ્ય સ્વાત્મચિન્તનમુત્તમમ્ ।
ઇદં ચાવશ્યકં કર્મ સ્યાન્મૂલં મુક્તિશર્મણઃ ॥ ૨૫૭ ॥

**આવાસણ જુત્તો સમણો સો હોદિ અંતરંગપ્પા ।
આવાસયપરિહીણો સમણો સો હોદિ બહિરપ્પા ॥ ૧૪૧ ॥**

મુનિ સદા આવશ્યક કરો.

[હવે આ ૧૪૮ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ બે શ્લોક કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] આત્માએ અવશ્ય માત્ર સહજ-પરમ-આવશ્યકને એકને જ-કે જે *અઘસમૂહનું નાશક છે અને મુક્તિનું મૂળ (-કારણ) છે તેને જ-અતિશયપણે કરવું. (એમ કરવાથી,) સદા નિજ રસના ફેલાવથી પૂર્ણ ભરેલો હોવાને લીધે પવિત્ર અને પુરાણ (સનાતન) એવો તે આત્મા વાણીથી દૂર (વચન-અગોચર) એવા કોઈ સહજ શાશ્વત સુખને પામે છે. ૨૫૬.

[**શ્લોકાર્થ:-**] સ્વવશ મુનીન્દ્રને ઉત્તમ સ્વાત્મચિંતન (નિજાત્માનુભવન) હોય છે; અને આ (નિજાત્માનુભવનરૂપ) આવશ્યક કર્મ (તેને) મુક્તિસૌખ્યનું કારણ થાય છે. ૨૫૭.

**આવશ્યકે સંયુક્ત યોગી અંતરાત્મા જાણવો;
આવશ્યકે વિરહિત શ્રમણ બહિરંગ આત્મા જાણવો. ૧૪૮.**

* અઘ = દોષ; પાપ. (અશુભ તેમ જ શુભ બન્ને અઘ છે.)

આવશ્યકેન યુક્તઃ શ્રમણઃ સ ભવત્યંતરંગાત્મા ।

આવશ્યકપરિહીણઃ શ્રમણઃ સ ભવતિ બહિરાત્મા ॥ ૧૪૯ ॥

અત્રાવશ્યકકર્માભાવે તપોધનો બહિરાત્મા ભવતીત્યુક્તઃ ।

અભેદાનુપચારરત્નત્રયાત્મકસ્વાત્માનુષ્ઠાનનિયતપરમાવશ્યકકર્મણાનવરતસંયુક્તઃ સ્વ-
વશાભિધાનપરમશ્રમણઃ સર્વોત્કૃષ્ટોઽન્તરાત્મા , ષોડશકષાયાણામભાવાદયં ક્ષીણમોહપદવીં
પરિપ્રાપ્ય સ્થિતો મહાત્મા । અસંયતસમ્યગ્દષ્ટિર્જઘન્યાંતરાત્મા । અનયોર્મધ્યમાઃ સર્વે
મધ્યમાન્તરાત્માનઃ । નિશ્ચયવ્યવહારનયદ્વયપ્રણીતપરમાવશ્યકક્રિયાવિહીનો બહિરાત્મેતિ ।

ઉક્તં ચ માર્ગપ્રકાશે-

(અનુષ્ટુભ્)

“ બહિરાત્માન્તરાત્મેતિ સ્યાદન્યસમયો દ્વિધા ।

બહિરાત્માનયોર્દેહકરણાદ્યુદિતાત્મધીઃ ॥ ”

અન્યાર્થઃ:-[આવશ્યકેન યુક્તઃ] આવશ્યક સહિત [શ્રમણઃ] શ્રમણ [સઃ] તે
[અંતરંગાત્મા] અંતરાત્મા [ભવતિ] છે; [આવશ્યકપરિહીણઃ] આવશ્યક રહિત [શ્રમણઃ]
શ્રમણ [સઃ] તે [બહિરાત્મા] બહિરાત્મા [ભવતિ] છે.

ટીકા:-અહીં, આવશ્યક કર્મના અભાવમાં તપોધન બહિરાત્મા હોય છે એમ કહ્યું છે.

અભેદ-અનુપચાર-રત્નત્રયાત્મક *સ્વાત્માનુષ્ઠાનમાં નિયત પરમાવશ્યક-કર્મથી નિરંતર
સંયુક્ત એવો જે ‘સ્વવશ’ નામનો પરમ શ્રમણ તે સર્વોત્કૃષ્ટ અંતરાત્મા છે; આ મહાત્મા સોળ
કષાયોના અભાવ દ્વારા ક્ષીણમોહપદવીને પ્રાપ્ત કરીને સ્થિત છે. અસંયત સમ્યગ્દષ્ટિ જઘન્ય
અંતરાત્મા છે. આ બેની મધ્યમાં રહેલા સર્વે મધ્યમ અંતરાત્મા છે. નિશ્ચય અને વ્યવહાર એ બે
નયોથી પ્રણીત જે પરમ આવશ્યક ક્રિયા તેનાથી જે રહિત હોય તે બહિરાત્મા છે.

શ્રી માર્ગપ્રકાશમાં પણ (બે શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

“ [**શ્લોકાર્થઃ**:-] અન્યસમય (અર્થાત્ પરમાત્મા સિવાયના જીવો) બહિરાત્મા અને
અંતરાત્મા એમ બે પ્રકારે છે; તેમાં બહિરાત્મા દેહ-ઈન્દ્રિય વગેરેમાં આત્મબુદ્ધિ-વાળો હોય છે. ”

* સ્વાત્માનુષ્ઠાન = નિજ આત્માનું આચરણ. (પરમ આવશ્યક કર્મ અભેદ-અનુપચાર-
રત્નત્રય-સ્વરૂપ સ્વાત્માચરણમાં નિયમથી રહેલું છે અર્થાત્ તે સ્વાત્માચરણ જ પરમ
આવશ્યક કર્મ છે.)

(અનુષ્ટુભ)

“ જઘન્યમધ્યમોત્કૃષ્ટભેદાદવિરતઃ સુદૃક્ ।
પ્રથમઃ ક્ષીણમોહોન્ત્યો મધ્યમો મધ્યમસ્તયોઃ ॥ ”

તથા હિ-

(મંદાક્રાંતા)

યોગી નિત્યં સહજપરમાવશ્યકર્મપ્રયુક્તઃ
સંસારોત્થપ્રબલસુખદુઃખાટવીદૂરવર્તી ।
તસ્માત્સોઽયં ભવતિ નિતરામન્તરાત્માત્મનિષ્ઠઃ
સ્વાત્મભ્રષ્ટો ભવતિ બહિરાત્મા બહિસ્તત્ત્વનિષ્ઠઃ ॥ ૨૫૮ ॥

**અંતરબાહિરજલ્પે જો વટ્ટુ સો હવેઈ બહિરપ્પા ।
જલ્પેસુ જો ન વટ્ટુ સો ઉચ્ચઈ અંતરંગપ્પા ॥ ૧૫૦ ॥**

**અન્તરબાહ્યજલ્પે યો વર્તતે સ ભવતિ બહિરાત્મા ।
જલ્પેષુ યો ન વર્તતે સ ઉચ્યતેઽન્તરંગાત્મા ॥ ૧૫૦ ॥**

“ [શ્લોકાર્થ:-] અંતરાત્માના જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ એવા (ત્રણ) ભેદો છે; અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ તે પહેલો (જઘન્ય) અંતરાત્મા છે, ક્ષીણમોહ તે છેલ્લો (ઉત્કૃષ્ટ) અંતરાત્મા છે અને તે બેની મધ્યમાં રહેલો તે મધ્યમ અંતરાત્મા છે. ”

વળી (આ ૧૪૯ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે):-

[શ્લોકાર્થ:-] યોગી સદા સહજ પરમ આવશ્યક કર્મથી યુક્ત રહેતો થકો સંસારજનિત પ્રબળ સુખદુઃખરૂપી અટવીથી દૂરવર્તી હોય છે તેથી તે યોગી અત્યંત આત્મનિષ્ઠ અંતરાત્મા છે; જે સ્વાત્માથી ભ્રષ્ટ હોય તે બહિઃતત્ત્વનિષ્ઠ (બાહ્ય તત્ત્વમાં લીન) બહિરાત્મા છે. ૨૫૮.

**જે બાહ્ય-અંતર જલ્પમાં વર્તે, અરે ! બહિરાત્મ છે;
જલ્પો વિષે વર્તે નહીં, તે અંતરાત્મા જીવ છે. ૧૫૦.**

અન્યયાર્થ:- [યઃ] જે [અન્તરબાહ્યજલ્પે] અંતર્બાહ્ય જલ્પમાં [વર્તતે] વર્તે છે, [સઃ] તે [બહિરાત્મા] બહિરાત્મા [ભવતિ] છે; [યઃ] જે [જલ્પેષુ] જલ્પોમાં [ન વર્તતે] વર્તતો નથી, [સઃ] તે [અન્તરંગાત્મા] અંતરાત્મા [ઉચ્યતે] કહેવાય છે.

બાહ્યામ્યન્તરજલ્પનિરાસોડયમ્ ।

યસ્તુ જિનલિંગધારી તપોધનાભાસઃ પુણ્યકર્મકાંક્ષયા સ્વાધ્યાયપ્રત્યાખ્યાન-
સ્તવનાદિબહિર્જલ્પં કરોતિ, અશનશયનયાનસ્થાનાદિષુ સત્કારાદિલાભલોભસ્સન્નન્તર્જલ્પે
મનશ્ચકારેતિ સ બહિરાત્મા જીવ ઇતિ । સ્વાત્મધ્યાનપરાયણસ્સન્ નિરવશેષેણાન્તર્મુખઃ
પ્રશસ્તાપ્રશસ્તસમસ્તવિકલ્પજાલકેષુ કદાચિદપિ ન વર્તતે અત એવ પરમતપોધનઃ
સાક્ષાદંતરાત્મેતિ ।

તથા ચોક્તં શ્રીમદમૃતચંદ્રસૂરિભિઃ-

(વસંતતિલકા)

“ સ્વેચ્છાસમુચ્છલદનલ્પવિકલ્પજાલા-
મેવં વ્યતીત્ય મહતીં નયપક્ષકક્ષામ્ ।
અન્તર્બહિઃ સમરસૈકરસસ્વભાવં
સ્વં ભાવમેકમુપયાત્યનુભૂતિમાત્રમ્ । ”

ટીકા:-આ, બાહ્ય તથા અંતર જલ્પનો નિરાસ (નિરાકરણ, ખંડન) છે.

જે જિનલિંગધારી તપોધનાભાસ પુણ્યકર્મની કાંક્ષાથી સ્વાધ્યાય, પ્રત્યાખ્યાન, સ્તવન વગેરે બહિર્જલ્પ કરે છે અને અશન, શયન, ગમન, સ્થિતિ વગેરેમાં (-ખાવું, સૂવું, ગમન કરવું, સ્થિર રહેવું ઇત્યાદિ કાર્યોમાં) સત્કારાદિની પ્રાપ્તિનો લોભી વર્તતો થકો અંતર્જલ્પમાં મનને જોડે છે, તે બહિરાત્મા જીવ છે. નિજ આત્માના ધ્યાનમાં પરાયણ વર્તતો થકો નિરવશેષપણે (સંપૂર્ણપણે) અંતર્મુખ રહીને (પરમ તપોધન) પ્રશસ્ત-અપ્રશસ્ત સમસ્ત વિકલ્પજાળોમાં ક્યારેય વર્તતો નથી તેથી જ પરમ તપોધન સાક્ષાત્ અંતરાત્મા છે.

એવી રીતે (આચાર્યદેવ) શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રસૂરિએ (શ્રી સમયસારની આત્મખ્યાતિ નામની ટીકામાં ૯૦ મા શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

“ [શ્લોકાર્થ:-] એ પ્રમાણે જેમાં બહુ વિકલ્પોની જાળો આપોઆપ ઊઠે છે એવી મોટી નયપક્ષકક્ષાને (નયપક્ષની ભૂમિને) ઓળંગી જઈને (તત્ત્વવેદી) અંદર અને બહાર સમતા-રસરૂપી એક રસ જ જેનો સ્વભાવ છે એવા અનુભૂતિમાત્ર એક પોતાના ભાવને (-સ્વરૂપને) પામે છે. ”

૨૯૮]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

તથા હિ-

(મંદાક્રાંતા)

મુક્ત્વા જલ્પં ભવભયકરં બાહ્યમાભ્યન્તરં ચ
સ્મૃત્વા નિત્યં સમરસમયં ચિદ્ધમત્કારમેકમ્ ।
જ્ઞાનજ્યોતિઃપ્રકટિતનિજાભ્યન્તરાંગાન્તરાત્મા
ક્ષીણે મોહે કિમપિ પરમં તત્ત્વમન્તર્દર્શ ॥ ૨૫૯ ॥

**જો ધમ્મસુક્કજ્ઞાણમ્હિ પરિણદો સો વિ અંતરંગપ્પા ।
જ્ઞાણવિહીણો સમણો બહિરપ્પા ઇદિ વિજાણીહિ ॥ ૧૫૧ ॥**

**યો ધર્મશુક્લધ્યાનયોઃ પરિણતઃ સોપ્યન્તરંગાત્મા ।
ધ્યાનવિહીનઃ શ્રમણો બહિરાત્મેતિ વિજાનીહિ ॥ ૧૫૧ ॥**

અત્ર સ્વાત્માશ્રયનિશ્ચયધર્મશુક્લધ્યાનદ્વિતયમેવોપાદેયમિત્યુક્તમ્ ।

વળી (આ ૧૫૦ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે):-

[**શ્લોકાર્થ:-**] ભવભયના કરનારા, બાહ્ય તેમ જ અભ્યંતર જલ્પને છોડીને, સમરસમય (સમતારસમય) એક ચૈતન્યચમત્કારને સદા સ્મરીને, જ્ઞાનજ્યોતિ વડે જેણે નિજ અભ્યંતર અંગ પ્રગટ કર્યું છે એવો અંતરાત્મા, મોહ ક્ષીણ થતાં, કોઈ (અદ્ભુત) પરમ તત્ત્વને અંદરમાં દેખે છે. ૨૫૯.

**વળી ધર્મશુક્લધ્યાનપરિણત અંતરાત્મા જાણજે;
ને ધ્યાનવિરહિત શ્રમણને બહિરંગ આત્મા જાણજે. ૧૫૧.**

અન્યાર્થ:-[યઃ] જે [ધર્મશુક્લધ્યાનયોઃ] ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાનમાં [પરિણતઃ] પરિણત છે [સઃ અપિ] તે પણ [અન્તરંગાત્મા] અંતરાત્મા છે; [ધ્યાન-વિહીનઃ] ધ્યાનવિહીન [શ્રમણઃ] શ્રમણ [બહિરાત્મા] બહિરાત્મા છે [ઇતિ વિજાનીહિ] એમ જાણ.

ટીકા:-અહીં (આ ગાથામાં), સ્વાત્માશ્રિત નિશ્ચય-ધર્મધ્યાન અને નિશ્ચય-શુક્લધ્યાન એ બે ધ્યાનો જ ઉપાદેય છે એમ કહ્યું છે.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

નિશ્ચય-પરમાવશ્યક અધિકાર

[૨૮૯

इह हि साक्षादन्तरात्मा भगवान् क्षीणकषायः। तस्य खलु भगवतः क्षीणकषायस्य षोडशकषायाणामभावात् दर्शनचारित्रमोहनीयकर्मराजन्ये विलयं गते अत एव सहजचिद्विलासलक्षणमत्यपूर्वमात्मानं शुद्धनिश्चयधर्मशुक्लध्यानद्वयेन नित्यं ध्यायति। आभ्यां ध्यानाभ्यां विहीनो द्रव्यलिंगधारी द्रव्यश्रमणो बहिरात्मेति हे शिष्य त्वं जानीहि।

(वसंततिलका)

કશ્ચિન્મુનિઃ સતતનિર્મલધર્મશુક્લ-
ધ્યાનામૃતે સમરસે ખલુ વર્તતેઽસૌ।
તાભ્યાં વિહીનમુનિકો બહિરાત્મકોઽયં
પૂર્વોક્તયોગિનમહં શરણં પ્રપદ્યે ॥ ૨૬૦ ॥

किं च केवलं शुद्धनिश्चयनयस्वरूपमुच्यते-

(अनुष्टुभ्)

બહિરાત્માન્તરાત્મેતિ વિકલ્પઃ કુધિયામયમ્।
સુધિયાં ન સમસ્ત્યેષ સંસારરમણીપ્રિયઃ ॥ ૨૬૧ ॥

અહીં (આ લોકમાં) ખરેખર સાક્ષાત્ અંતરાત્મા ભગવાન ક્ષીણકષાય છે. ખરેખર તે ભગવાન ક્ષીણકષાયને સોળ કષાયોનો અભાવ હોવાને લીધે દર્શન-મોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય કર્મરૂપી યોદ્ધાઓનાં દળ નાશ પામ્યાં છે તેથી તે (ભગવાન ક્ષીણકષાય) *સહજચિદ્વિલાસલક્ષણ અતિ-અપૂર્વ આત્માને શુદ્ધનિશ્ચય-ધર્મધ્યાન અને શુદ્ધનિશ્ચય-શુક્લધ્યાન એ બે ધ્યાનો વડે નિત્ય ધ્યાવે છે. આ બે ધ્યાનો વિનાનો દ્રવ્યલિંગધારી દ્રવ્યશ્રમણ બહિરાત્મા છે એમ હે શિષ્ય ! તું જાણ.

[હવે અહીં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :]

[શ્લોકાર્થ:-] કોઈ મુનિ સતત-નિર્મળ ધર્મશુક્લ-ધ્યાનામૃતરૂપી સમરસમાં ખરેખર વર્તે છે; (તે અંતરાત્મા છે;) એ બે ધ્યાનો વિનાનો તુચ્છ મુનિ તે બહિરાત્મા છે. હું પૂર્વોક્ત (સમરસી) યોગીનું શરણ ગ્રહું છું. ૨૬૦.

વળી (આ ૧૫૧ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ વડે શ્લોક દ્વારા) કેવળ શુદ્ધનિશ્ચયનયનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે:-

[શ્લોકાર્થ:-] (શુદ્ધ આત્મતત્ત્વને વિષે) બહિરાત્મા અને અંતરાત્મા એવો આ

* સહજચિદ્વિલાસલક્ષણ = જેનું લક્ષણ (-ચિત્ત અથવા સ્વરૂપ) સહજ ચૈતન્યનો વિલાસ છે એવા

**પહિકમણપહુદિકિરિયં કુવ્વંતો ણિચ્છયસ્સ ચારિત્તં ।
તેણ દુ વિરાગચરિણ સમણો અબ્બુદ્ધિદો હોદિ ॥ ૧૫૨ ॥**

**પ્રતિક્રમણપ્રભૃતિક્રિયાં કુર્વન્ નિશ્ચયસ્ય ચારિત્રમ્ ।
તેન તુ વિરાગચરિતે શ્રમણોભ્યુત્થિતો ભવતિ ॥ ૧૫૨ ॥**

પરમવીતરાગચારિત્રસ્થિતસ્ય પરમતપોધનસ્ય સ્વરૂપમત્રોક્તમ્ ।

યો હિ વિમુક્તૈહિકવ્યાપારઃ સાક્ષાદપુનર્ભવકાંક્ષી મહામુમુક્ષુઃ પરિત્યક્તસકલેન્દ્રિય-
વ્યાપારત્વાન્નિશ્ચયપ્રતિક્રમણાદિસત્ક્રિયાં કુર્વન્નાસ્તે, તેન કારણેન સ્વસ્વરૂપવિશ્રાન્તિલક્ષણે
પરમવીતરાગચારિત્રે સ પરમતપોધનસ્તિષ્ઠતિ ઇતિ ।

વિકલ્પ કુબુદ્ધિઓને હોય છે; સંસારરૂપી રમણીને પ્રિય એવો આ વિકલ્પ સુબુદ્ધિઓને હોતો
નથી. ૨૬૧.

**પ્રતિક્રમણ આદિ ક્રિયા-ચરણ નિશ્ચય તણું-કરતો રહે.
તેથી શ્રમણ તે વીતરાગ ચારિત્રમાં આરૂઢ છે. ૧૫૨.**

અન્યથાર્થ:-[પ્રતિક્રમણપ્રભૃતિક્રિયાં] પ્રતિક્રમણાદિ ક્રિયાને-[નિશ્ચયસ્ય ચારિત્રમ્]
નિશ્ચયના ચારિત્રને-[કુર્વન્] (નિરંતર) કરતો રહે છે [તેન તુ] તેથી [શ્રમણઃ] તે શ્રમણ
[વિરાગચરિતે] વીતરાગ ચારિત્રમાં [અભ્યુત્થિતઃ ભવતિ] આરૂઢ છે.

ટીકા:-અહીં પરમ વીતરાગ ચારિત્રમાં સ્થિત પરમ તપોધનનું સ્વરૂપ કહ્યું છે.

જેણે ઐહિક વ્યાપાર (સાંસારિક કાર્યો) તજેલ છે એવો જે સાક્ષાત્ અપુનર્ભવનો
(મોક્ષનો) અભિલાષી મહામુમુક્ષુ સકળ ઈન્દ્રિયવ્યાપારને છોડ્યો હોવાથી નિશ્ચય-પ્રતિક્રમણાદિ
સત્ક્રિયાને કરતો સ્થિત છે (અર્થાત્ નિરંતર કરે છે), તે પરમ તપોધન તે કારણે
નિજસ્વરૂપવિશ્રાન્તિલક્ષણ પરમવીતરાગ-ચારિત્રમાં સ્થિત છે (અર્થાત્ તે પરમ શ્રમણ,
નિશ્ચયપ્રતિક્રમણાદિ નિશ્ચયચારિત્રમાં સ્થિત હોવાને લીધે, જેનું લક્ષણ નિજ સ્વરૂપમાં વિશ્રાન્તિ છે
એવા પરમવીતરાગ ચારિત્રમાં સ્થિત છે).

[હવે આ ૧૫૨ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે:]

(મંદાક્રાંતા)

આત્મા તિષ્ઠત્યતુલમહિમા નષ્ટદક્ષીલમોહો
યઃ સંસારોદ્રવસુખકરં કર્મ મુક્તવા વિમુક્તેઃ ।
મૂલે શીલે મલવિરહિતે સોડયમાચારરાશિઃ
તં વંદેઽહં સમરસસુધાસિન્ધુરાકાશશાંકમ્ ॥ ૨૬૨ ॥

**વચનમયં પઢિકમણં વચનમયં પદ્મચાણ ણિયમં ચ ।
આલોચણ વચનમયં તં સર્વં જાણ સજ્ઞાયં ॥ ૧૫૩ ॥**

**વચનમયં પ્રતિક્રમણં વચનમયં પ્રત્યાખ્યાનં નિયમશ્ચ ।
આલોચનં વચનમયં તત્સર્વં જાનીહિ સ્વાધ્યાયમ્ ॥ ૧૫૩ ॥**

સકલવાગ્વિષયવ્યાપારનિરાસોડયમ્ ।

પાક્ષિકાદિપ્રતિક્રમણક્રિયાકારણં નિર્યાપકાચાર્યમુખોદ્ગતં સમસ્તપાપક્ષયહેતુભુતં
દ્રવ્યશ્રુતમખિલં વાગ્વર્ગણાયોગ્યપુદ્ગલદ્રવ્યાત્મકત્વાન્ન ગ્રાહ્યં ભવતિ , પ્રત્યાખ્યાન-

[**શ્લોકાર્થ:-**] દર્શનમોહ અને ચારિત્રમોહ જેના નષ્ટ થયા છે એવો જે અતુલ મહિમાવાળો આત્મા સંસારજનિત સુખના કારણભૂત કર્મને છોડીને મુક્તિનું મૂળ એવા મળરહિત ચારિત્રમાં સ્થિત છે, તે આત્મા ચારિત્રનો પુંજ છે. સમરસરૂપી સુધાના સાગરને ઉછાળવામાં પૂર્ણ ચંદ્ર સમાન તે આત્માને હું વંદું છું. ૨૬૨.

**રે ! વચનમય પ્રતિક્રમણ, નિયમો, વચનમય પદ્યખાણ જે,
જે વચનમય આલોચના, સઘળુંય તે સ્વાધ્યાય છે. ૧૫૩.**

અન્વયાર્થ:-[વચનમયં પ્રતિક્રમણં] વચનમય પ્રતિક્રમણ, [વચનમયં પ્રત્યાખ્યાનં] વચનમય પ્રત્યાખ્યાન, [નિયમઃ] (વચનમય) નિયમ [ચ] અને [વચનમયમ્ આલોચનં] વચનમય આલોચના-[તત્ સર્વં] એ બધું [સ્વાધ્યાયમ્] (પ્રશસ્ત અધ્યવસાયરૂપ) સ્વાધ્યાય [જાનીહિ] જાણ.

ટીકા:-આ, સમસ્ત વચનસંબંધી વ્યાપારનો નિરાસ (નિરાકરણ, ખંડન) છે.

પાક્ષિક આદિ પ્રતિક્રમણક્રિયાનું કારણ એવું જે નિર્યાપક આચાર્યના મુખથી

૩૦૨]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

નિયમાલોચનાશ્ચ । પૌદ્ગલિકવચનમયત્વાત્તત્સર્વં સ્વાધ્યાયમિતિ રે શિષ્ય ત્વં જાનીહિ ઇતિ ।

(મંદાક્રાંતા)

મુક્ત્વા ભવ્યો વચનરચનાં સર્વદાતઃ સમસ્તાં
નિર્વાણસ્ત્રીસ્તનભરયુગાશ્લેષસૌખ્યસ્પૃહાઢયઃ ।
નિત્યાનંદાદ્યતુલમહિમાધારકે સ્વસ્વરૂપે
સ્થિત્વા સર્વં તૃણમિવ જગજ્જાલમેકો દદર્શ ॥ ૨૬૩ ॥

તથા ચોક્તમ્-

“ પરિયટ્ટણં ચ વાયણ પુચ્છણ અણુપેક્ષણા ય ધમ્મકહા ।
થુદિમંગલસંજુત્તો પંચવિહો હોદિ સજ્જાણ ॥ ”

નીકળેલું, સમસ્ત પાપક્ષયના હેતુભૂત, સઘળું દ્રવ્યશ્રુત તે વચનવર્ગશાયોગ્ય પુદ્ગલ-દ્રવ્યાત્મક હોવાથી ગ્રાહ્ય નથી. પ્રત્યાખ્યાન, નિયમ અને આલોચના પણ (પુદ્ગલ-દ્રવ્યાત્મક હોવાથી) ગ્રહણ કરવાયોગ્ય નથી. તે બધું પૌદ્ગલિક વચનમય હોવાથી સ્વાધ્યાય છે એમ હે શિષ્ય ! તું જાણ.

[હવે અહીં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :]

[**શ્લોકાર્થ:-**] આમ હોવાથી, મુક્તિરૂપી સ્ત્રીના પુષ્ટ સ્તનયુગલના આલિંગન-સૌખ્યની સ્પૃહાવાળો ભવ્ય જીવ સમસ્ત વચનરચનાને સર્વદા છોડીને, નિત્યાનંદ આદિ અતુલ મહિમાના ધારક નિજસ્વરૂપમાં સ્થિત રહીને, એકલો (નિરાલંબપણે) સર્વ જગતજાળને (સમસ્ત લોકસમૂહને) તૃણ સમાન (તુચ્છ) દેખે છે. ૨૬૩.

એવી રીતે (શ્રી મૂલાચારમાં પંચાચાર અધિકારને વિષે ૨૧૯ મી ગાથા દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

“ [**ગાથાર્થ:-**] પરિવર્તન (ભણેલું પાછું ફેરવી જવું તે), વાયના (શાસ્ત્ર-વ્યાખ્યાન), પૃચ્છના (શાસ્ત્રશ્રવણ), અનુપ્રેક્ષા (અનિત્યત્વાદિ બાર અનુપ્રેક્ષા) અને ધર્મકથા (૬૩ શ્લોકાપુરુષોનાં ચરિત્રો)-આમ પાંચ પ્રકારનો, *સ્તુતિ તથા મંગલ સહિત, સ્વાધ્યાય છે. ”

* સ્તુતિ = દેવ અને મુનિને વંદન. (ધર્મકથા, સ્તુતિ અને મંગલ થઈને સ્વાધ્યાયનો પાંચમો પ્રકાર ગણાય છે.)

**जदि सक्रदि कादुं जे पडिकमणादिं करेज्ज ज्ञाणमयं ।
सत्तिविहीणो जा जइ सद्वहणं चेव कायव्वं ।। १५४ ।।**

यदि शक्यते कर्तुम् अहो प्रतिक्रमणादिकं करोषि ध्यानमयम् ।
शक्तिविहीनो यावद्यदि श्रद्धानं चैव कर्तव्यम् ।। १५४ ।।

અત્ર શુદ્ધનિશ્ચયધર્મધ્યાનાત્મકપ્રતિક્રમણાદિકમેવ કર્તવ્યમિત્યુક્તમ્ ।

મુક્તિસુંદરીપ્રથમદર્શનપ્રાપ્તતાત્મકનિશ્ચયપ્રતિક્રમણપ્રાયશ્ચિત્તપ્રત્યાખ્યાનપ્રમુખશુદ્ધ-
નિશ્ચયક્રિયાશ્ચૈવ કર્તવ્યાઃ સંહનનશક્તિપ્રાદુર્ભાવે સતિ હંહો મુનિશાર્દૂલ પરમાગમ-
મકરંદનિષ્પન્દિમુખપદ્મપ્રભ સહજવૈરાગ્યપ્રાસાદશિખરશિખામણે પરદ્રવ્યપરાઙ્મુખસ્વદ્રવ્ય-
નિષ્ણાતબુદ્ધે પદ્મેન્દ્રિયપ્રસરવર્જિતગાત્રમાત્રપરિગ્રહ । શક્તિહીનો યદિ દગ્ધકાલેઽકાલે કેવલં
ત્વયા નિજપરમાત્મતત્ત્વશ્રદ્ધાનમેવ કર્તવ્યમિતિ ।

**કરી જો શકે, પ્રતિક્રમણ આદિ ધ્યાનમય કરજે અહો !
કર્તવ્ય છે શ્રદ્ધા જ, શક્તિવિહીન જો તું હોય તો. ૧૫૪.**

અન્યયાર્થ:-[યદિ] જો [કર્તુમ્ શક્યતે] કરી શકાય તો [અહો] અહો !
[ધ્યાનમયમ્] ધ્યાનમય [પ્રતિક્રમણાદિકં] પ્રતિક્રમણાદિ [કરોષિ] કર; [યદિ] જો
[શક્તિવિહીનઃ] તું શક્તિવિહીન હોય તો [યાવત્] ત્યાં સુધી [શ્રદ્ધાનં ચ એવ] શ્રદ્ધાન જ
[કર્તવ્યમ્] કર્તવ્ય છે.

ટીકા:-અહીં, શુદ્ધનિશ્ચયધર્મધ્યાનસ્વરૂપ પ્રતિક્રમણ વગેરે જ કરવાયોગ્ય છે એમ કહ્યું
છે.

સહજ વૈરાગ્યરૂપી મહેલના શિખરના શિખામણિ, પરદ્રવ્યથી પરાઙ્મુખ અને સ્વદ્રવ્યમાં
નિષ્ણાત બુદ્ધિવાળા, પાંચ ઇન્દ્રિયોના ફેલાવ રહિત દેહમાત્ર પરિગ્રહના ધારી, પરમાગમરૂપી
* મકરંદ ઝરતા મુખકમળથી શોભાયમાન હે મુનિશાર્દૂલ ! (અથવા પરમાગમરૂપી મકરંદ ઝરતા
મુખવાળા હે પદ્મપ્રભ મુનિશાર્દૂલ !) સંહનન અને શક્તિનો * પ્રાદુર્ભાવ હોય તો મુક્તિસુંદરીના
પ્રથમ દર્શનની ભેટસ્વરૂપ નિશ્ચય-પ્રતિક્રમણ, નિશ્ચયપ્રાયશ્ચિત્ત, નિશ્ચયપ્રત્યાખ્યાન વગેરે
શુદ્ધનિશ્ચયક્રિયાઓ જ કર્તવ્ય છે. જો આ

* મકરંદ = પુષ્પ-રસ; ફૂલનું મધ.

* પ્રાદુર્ભાવ = પેદા થવું તે; પ્રાકટ્ય; ઉત્પત્તિ.

૩૦૪]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

(શિખરિણી)

અસારે સંસારે કલિવિલસિતે પાપબહુલે
ન મુક્તિર્માર્ગેઽસ્મિન્નનઘજિનનાથસ્ય ભવતિ ।
અતોઽધ્યાત્મં ધ્યાનં કથમિહ ભવેન્નિર્મલધિયાં
નિજાત્મશ્રદ્ધાનં ભવભયહરં સ્વીકૃતમિદમ્ ॥ ૨૬૪ ॥

**જિનકહિયપરમસુત્તે પઢિકમળાદિય પરીક્ષકુળ ફુડં ।
મોળવ્વણ જોઈ ણિયકજ્જં સાહણિચ્ચં ॥ ૧૫૫ ॥**

**જિનકથિતપરમસૂત્રે પ્રતિક્રમણાદિકં પરીક્ષયિત્વા સ્ફુટમ્ ।
મૌનવ્રતેન યોગી નિજકાર્યં સાધયેન્નિત્યમ્ ॥ ૧૫૫ ॥**

इह हि साक्षादन्तर्मुखस्य परमजिनयोगिनः शिक्षणमिदमुक्तम् ।

દગ્ધકાળરૂપ (હીનકાળરૂપ) અકાળમાં તું શક્તિહીન હો તો તારે કેવળ નિજ પરમાત્મતત્ત્વનું શ્રદ્ધાન જ કર્તવ્ય છે.

[હવે આ ૧૫૪ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] અસાર સંસારમાં, પાપથી ભરપૂર કળિકાળનો વિલાસ હોતાં, આ નિર્દોષ જિનનાથના માર્ગને વિષે મુક્તિ નથી. માટે આ કાળમાં અધ્યાત્મધ્યાન કેમ થઈ શકે? તેથી નિર્મળબુદ્ધિવાળાઓ ભવભયનો નાશ કરનારી એવી આ નિજાત્મશ્રદ્ધાને અંગીકૃત કરે છે. ૨૬૪.

**પ્રતિક્રમણ-આદિ સ્પષ્ટ પરખી જિન-પરમસૂત્રો વિષે,
મુનિએ નિરંતર મૌનવ્રત સહ સાધવું નિજ કાર્યને. ૧૫૫.**

અન્યવાર્થ:-[જિનકથિતપરમસૂત્રે] જિનકથિત પરમ સૂત્રને વિષે [પ્રતિ-ક્રમણાદિકં સ્ફુટમ્ પરીક્ષયિત્વા] પ્રતિક્રમણાદિકની સ્પષ્ટ પરીક્ષા કરીને [મૌનવ્રતેન] મૌનવ્રત સહિત [યોગી] યોગીએ [નિજકાર્યમ્] નિજ કાર્યને [નિત્યમ્] નિત્ય [સાધયેત્] સાધવું.

ટીકા:-અહીં સાક્ષાત્ અંતર્મુખ પરમજિનયોગીને આ શિખામણ દેવામાં આવી છે.

શ્રીમદર્હનમુખારવિન્દવિનિર્ગતસમસ્તપદાર્થગર્ભીકૃતચતુરસન્દર્ભે દ્રવ્યશ્રુતે શુદ્ધ-
નિશ્ચયનયાત્મકપરમાત્મધ્યાનાત્મકપ્રતિક્રમણપ્રભૃતિસત્ક્રિયાં બુદ્ધા કેવલં સ્વકાર્યપરઃ
પરમજિનયોગીશ્વરઃ પ્રશસ્તાપ્રશસ્તસમસ્તવચનરચનાં પરિત્યજ્ય નિખિલસંગવ્યાસંગં મુક્ત્વા
ચૈકાકીભૂય મૌનવ્રતેન સાર્ધં સમસ્તપશુજનૈઃ નિંદ્યમાનોઽપ્યભિન્નઃ સન્ નિજકાર્ય
નિર્વાણવામલોચનાસંભોગસૌખ્યમૂલમનવરતં સાધયેદિતિ ।

(મંદાક્રાંતા)

હિત્વા ભીતિં પશુજનકૃતાં લૌકિકીમાત્મવેદી
શસ્તાશસ્તાં વચનરચનાં ઘોરસંસારકર્ત્રીમ્ ।
મુક્ત્વા મોહં કનકરમણીગોચરં ચાત્મનાત્મા
સ્વાત્મન્યેવ સ્થિતિમવિચલાં યાતિ મુક્ત્વૈ મુમુક્ષુઃ ॥ ૨૬૫ ॥

(વસંતતિલકા)

ભીતિં વિહાય પશુભિર્મનુજૈઃ કૃતાં તં
મુક્ત્વા મુનિઃ સકલલૌકિકજલ્પજાલમ્ ।
આત્મપ્રવાદકુશલઃ પરમાત્મવેદી
પ્રાપ્નોતિ નિત્યસુખદં નિજતત્ત્વમેકમ્ ॥ ૨૬૬ ॥

શ્રીમદ્ અર્હતના મુખારવિંદથી નીકળેલ સમસ્ત પદાર્થો જેની અંદર સમાયેલ છે એવી
ચતુરશબ્દરચનારૂપ દ્રવ્યશ્રુતને વિષે શુદ્ધનિશ્ચયનયાત્મક પરમાત્મધ્યાનસ્વરૂપ પ્રતિક્રમણાદિ
સત્ક્રિયાને જાણીને, કેવળ સ્વકાર્યમાં પરાયણ પરમજિનયોગીશ્વરે પ્રશસ્ત-અપ્રશસ્ત સમસ્ત
વચનરચનાને પરિત્યાગીને, સર્વ સંગની આસક્તિને છોડી એકલો થઈને, મૌનવ્રત સહિત,
સમસ્ત પશુજનો (પશુ સમાન અજ્ઞાની મૂર્ખ મનુષ્યો) વડે નિંદવામાં આવતો હોવા છતાં
*અભિન્ન રહીને, નિજકાર્યને-કે જે નિજકાર્ય નિર્વાણરૂપી સુલોચનાના સંભોગસૌખ્યનું મૂળ છે
તેને-નિરંતર સાધવું.

[હવે આ ૧૫૫ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ બે શ્લોક કહે છે:]

[શ્લોકાર્થ:-] આત્મજ્ઞાની મુમુક્ષુ જીવ પશુજનકૃત લૌકિક ભયને તેમ જ ઘોર
સંસારની કરનારી પ્રશસ્ત-અપ્રશસ્ત વચનરચનાને છોડીને તથા કનક-કામિની સંબંધી મોહને
તજીને, મુક્તિને માટે પોતે પોતાનાથી પોતાનામાં જ અવિચળ સ્થિતિને પામે છે. ૨૬૫.

[શ્લોકાર્થ:-] આત્મપ્રવાદમાં (આત્મપ્રવાદ નામના શ્રુતમાં) કુશળ એવો

* અભિન્ન = ઈન્દ્રિયભિન્ન થયા વગરનો; અખંડિત; અચ્યુત.

**નાનાજીવા નાનાકર્મ નાનાવિહં હવે લક્ષ્મી ।
તસ્મા વચનવિવાદં સગપરસમર્થે વજ્જિજ્જો ॥ ૧૫૬ ॥**

**નાનાજીવા નાનાકર્મ નાનાવિધા ભવેલ્લક્ષ્મિઃ ।
તસ્માદ્વચનવિવાદઃ સ્વપરસમર્થૈર્વર્જનીયઃ ॥ ૧૫૬ ॥**

વાગ્વિષયવ્યાપારનિવૃત્તિહેતુપન્થાસોડયમ્ ।

જીવા હિ નાનાવિધાઃ મુક્તા અમુક્તાઃ ભવ્યા અભવ્યાશ્ચ, સંસારિણઃ ત્રસાઃ સ્થાવરાઃ ।
દ્વીન્દ્રિયત્રીન્દ્રિયચતુરિન્દ્રિયસંઙ્ગસંઙ્ગિભેદાત્ પંચ ત્રસાઃ, પૃથિવ્યપ્તેજોવાયુવનસ્પતયઃ
સ્થાવરાઃ । ભાવિકાલે સ્વભાવાનન્તચતુષ્ટયાત્મસહજજ્ઞાનાદિગુણૈઃ ભવનયોગ્યા ભવ્યાઃ એતેષાં
વિપરીતા

પરમાત્મજ્ઞાની મુનિ પશુજનો વડે કરવામાં આવતા ભયને છોડીને અને પેલી (પ્રસિદ્ધ) સકળ
લૌકિક જલ્પજાળને (વચનસમૂહને) તજીને, શાશ્વતસુખદાયક એક નિજ તત્ત્વને પામે છે. ૨૬૬.

**છે જીવ વિધવિધ, કર્મ વિધવિધ, લક્ષ્મિ છે વિધવિધ અરે !
તે કારણે નિજપરસમય સહ વાદ પરિહર્તવ્ય છે. ૧૫૬.**

અન્વયાર્થ:-[નાનાજીવાઃ] નાના પ્રકારના જીવો છે, [નાનાકર્મ] નાના પ્રકારનું કર્મ
છે, [નાનાવિધા લક્ષ્મિઃ ભવેત્] નાના પ્રકારની લક્ષ્મિ છે; [તસ્માત્] તેથી [સ્વપરસમર્થૈઃ]
સ્વસમયો અને પરસમયો સાથે (સ્વધર્મીઓ અને પરધર્મીઓ સાથે) [વચનવિવાદઃ]
વચનવિવાદ [વર્જનીયઃ] વર્જવાયોગ્ય છે.

ટીકા:-આ, વચનસંબંધી વ્યાપારની નિવૃત્તિના હેતુનું કથન છે (અર્થાત્ વચનવિવાદ
શા માટે છોડવાયોગ્ય છે તેનું કારણ અહીં કહ્યું છે).

જીવો નાના પ્રકારના છેઃ મુક્ત અને અમુક્ત, ભવ્ય અને અભવ્ય, સંસારીઓ-ત્રસ અને
સ્થાવર. દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય તથા (પંચેન્દ્રિય) સંજીને (પંચેન્દ્રિય) અસંજી એવા ભેદોને
લીધે ત્રસ જીવો પાંચ પ્રકારના છે. પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ અને વનસ્પતિ એ (પાંચ
પ્રકારના) સ્થાવર જીવો છે. ભવિષ્ય કાળે સ્વભાવ-અનંત-ચતુષ્ટયાત્મક સહજજ્ઞાનાદિ ગુણોરૂપે
* ભવનને યોગ્ય (જીવો) તે ભવ્યો છે; આમનાથી વિપરીત (જીવો) તે

* ભવન = પરિણમન; થવું તે.

હ્યમવ્યાઃ। કર્મ નાનાવિધં દ્રવ્યભાવનોકર્મભેદાત્, અથવા મૂલોત્તરપ્રકૃતિભેદાચ્ચ, અથ તીવ્રતરતીવ્રમંદમંદતરોદયભેદાદ્વા। જીવાનાં સુખાદિપ્રાપ્તેર્લભ્ધિઃ કાલકરણોપદેશોપશમ-પ્રાયોગ્યતાભેદાત્ પચ્ચધા। તતઃ પરમાર્થવેદિભિઃ સ્વપરસમયેષુ વાદો ન કર્તવ્ય ઇતિ।

(શિખરિણી)

વિકલ્પો જીવાનાં ભવતિ બહુધા સંસૃતિકરઃ
તથા કર્માનેકવિધમપિ સદા જન્મજનકમ્।
અસૌ લભ્ધિર્નાના વિમલજિનમાર્ગે હિ વિદિતા
તતઃ કર્તવ્યં નો સ્વપરસમયૈર્વાદવચનમ્॥ ૨૬૭ ॥

**લઢ્ઢૂળં ણિહિ ંક્રો તસ્સ ફલં અણુહવેઙ્ગ સુજણત્તે।
તહ ણાણી ણાણણિહિં ઢુંજેઙ્ગ ચઙ્ગત્તુ પરતત્તિં॥ ૧૫૭ ॥**

ખરેખર અભવ્યો છે. દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ અને નોકર્મ એવા ભેદોને લીધે, અથવા (આઠ) મૂળ પ્રકૃતિ અને (એક સો ને અડતાળીસ) ઉત્તર પ્રકૃતિરૂપ ભેદોને લીધે, અથવા તીવ્રતર, તીવ્ર, મંદ ને મંદતર ઉદયભેદોને લીધે, કર્મ નાના પ્રકારનું છે. જીવોને સુખાદિની પ્રાપ્તિરૂપ લભ્ધિ કાળ, કરણ, ઉપદેશ, ઉપશમ અને પ્રાયોગ્યતારૂપ ભેદોને લીધે પાંચ પ્રકારની છે. માટે પરમાર્થના ઉપશમ અને પ્રાયોગ્યતારૂપ ભેદોને લીધે પાંચ પ્રકારની છે. માટે પરમાર્થના જાણનારાઓએ સ્વસમયો અને પરસમયો સાથે વાદ કરવાયોગ્ય નથી.

[**ભાવાર્થ:-** જગતમાં જીવો, તેમના કર્મ, તેમની લભ્ધિઓ વગેરે અનેક પ્રકારનાં છે; તેથી સર્વ જીવો સમાન વિચારના થાય તે બનવું અસંભવિત છે. માટે પર જીવોને સમજાવી દેવાની આકુળતા કરવી યોગ્ય નથી. સ્વાત્માવલંબનરૂપ નિજ હિતમાં પ્રમાદ ન થાય એમ રહેવું એ જ કર્તવ્ય છે.]

[હવે આ ૧૫૬ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] જીવોના, સંસારના કારણભૂત એવા (ત્રસ, સ્થાવર વગેરે) બહુ પ્રકારના ભેદો છે; એવી રીતે સદા જન્મનું ઉત્પન્ન કરનારું કર્મ પણ અનેક પ્રકારનું છે; આ લભ્ધિ પણ વિમળ જિનમાર્ગમાં અનેક પ્રકારની પ્રસિદ્ધ છે; માટે સ્વસમયો અને પરસમયો સાથે વચનવિવાદ કર્તવ્ય નથી. ૨૬૭.

**નિધિ પામીને જન કોઈ નિજ વતને રહી ફળ ભોગવે,
ત્યમ જ્ઞાની પરજનસંગ છોડી જ્ઞાનનિધિને ભોગવે. ૧૫૭.**

લઙ્ઘ્યા નિધિમેકસ્તસ્ય ફલમનુભવતિ સુજનત્વેન ।
તથા જ્ઞાની જ્ઞાનનિધિં ભુંક્તે ત્યક્ત્વા પરતતિમ્ ॥ ૧૫૭ ॥

અત્ર દષ્ટાન્તમુખેન સહજતત્ત્વારાધનાવિધિરુક્તઃ ।

કશ્ચિદેકો દરિદ્રઃ ક્વચિત્ કદાચિત્ સુકૃતોદયેન નિધિં લઙ્ઘ્યા તસ્ય નિધેઃ ફલં હિ સૌજન્યં જન્મભૂમિરિતિ રહસ્યે સ્થાને સ્થિત્વા અતિગૂઢવૃત્ત્યાનુભવતિ ઇતિ દષ્ટાન્તપક્ષઃ । દાર્ષ્ટાન્તપક્ષેઽપિ સહજપરમતત્ત્વજ્ઞાની જીવઃ ક્વચિદાસન્નભવ્યસ્ય ગુણોદયે સતિ સહજવૈરાગ્યસમ્પત્તૌ સત્યાં પરમગુરુચરણનલિનયુગલનિરતિશયભક્ત્યા મુક્તિસુન્દરી-મુખમકરન્દાયમાનં સહજજ્ઞાનનિધિં પરિપ્રાપ્ય પરેષાં જનનાં સ્વરૂપવિકલાનાં તતિં સમૂહં ધ્યાનપ્રત્યૂહકારણમિતિ ત્યજતિ ।

અન્યયાર્થઃ:-[એકઃ] જેમ કોઈ એક (દરિદ્ર માણસ) [નિધિમ્] નિધિને [લઙ્ઘ્યા] પામીને [સુજનત્વેન] પોતાના વતનમાં (ગુપ્તપણે) રહી [તસ્ય ફલમ્] તેના ફળને [અનુભવતિ] ભોગવે છે, [તથા] તેમ [જ્ઞાની] જ્ઞાની [પરતતિમ્] પરજનોના સમૂહને [ત્યક્ત્વા] છોડીને [જ્ઞાનનિધિમ્] જ્ઞાનનિધિને [ભુંક્તે] ભોગવે છે.

ટીકાઃ:-અહીં દષ્ટાન્ત દ્વારા સહજ તત્ત્વની આરાધનાનો વિધિ કહ્યો છે.

કોઈ એક દરિદ્ર મનુષ્ય ક્વચિત્ કદાચિત્ પુણ્યોદયથી નિધિને પામીને, તે નિધિના ફળને સૌજન્ય અર્થાત્ જન્મભૂમિ એવું જે ગુપ્ત સ્થાન તેમાં રહીને અતિ ગુપ્તપણે ભોગવે છે; આમ દષ્ટાન્તપક્ષ છે. ^૧દાર્ષ્ટાન્તપક્ષે પણ (એમ છે કે)-સહજપરમતત્ત્વજ્ઞાની જીવ ક્વચિત્ આસન્નભવ્યના (આસન્નભવ્યતારૂપ) ગુણનો ઉદય થતાં સહજવૈરાગ્યસંપત્તિ હોતાં, પરમ ગુરુના ચરણકમળયુગલની નિરતિશય (ઉત્તમ) ભક્તિ વડે મુક્તિસુંદરીના મુખના ^૨મકરંદ સમાન સહજજ્ઞાનનિધિને પામીને, ^૩સ્વરૂપવિકળ એવા પર જનોના સમૂહને ધ્યાનમાં વિદ્વનું કારણ સમજીને તજે છે.

[હવે આ ૧૫૭ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ બે શ્લોક કહે છે:]

૧. દાર્ષ્ટાન્ત = દષ્ટાન્ત વડે સમજાવવાની હોય તે વાત; ઉપમેય.
૨. મકરંદ = પુષ્પ-રસ; ફૂલનું મધ.
૩. સ્વરૂપવિકળ = સ્વરૂપપ્રાપ્તિ વગરના; અજ્ઞાની.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

નિશ્ચય-પરમાવશ્યક અધિકાર

[૩૦૮

(શાલિની)

અસ્મિન્ લોકે લૌકિકઃ કશ્ચિદેકઃ
લઙ્ઘ્વા પુણ્યાત્કાંચનાનાં સમૂહમ્ ।
ગૂઢો ભૂત્વા વર્તતે ત્યક્તસંગો
જ્ઞાની તદ્વત્ જ્ઞાનરક્ષાં કરોતિ ॥ ૨૬૮ ॥

(મંદાક્રાંતા)

ત્યક્ત્વા સંગં જનનમરણાતંકહેતું સમસ્તં
કૃત્વા બુદ્ધ્યા હૃદયકમલે પૂર્ણવૈરાગ્યભાવમ્ ।
સ્થિત્વા શક્ત્યા સહજપરમાનંદનિર્વ્યગ્રરૂપે
ક્ષીણે મોહે તૂળમિવ સદા લોકમાલોકયામઃ ॥ ૨૬૯ ॥

**સવ્વે પુરાણપુરિસા એવં આવાસયં ચ કારુણ ।
અપ્રમત્તપહુદિઠાણં પહિવજ્જ ય કેવલી જાદા ॥ ૧૫૮ ॥**

**સર્વે પુરાણપુરુષા એવાવશ્યકં ચ કૃત્વા ।
અપ્રમત્તપ્રભૃતિસ્થાનં પ્રતિપદ્ય ચ કેવલિનો જાતાઃ ॥ ૧૫૮ ॥**

[**શ્લોકાર્થ:-**] આ લોકમાં કોઈ એક લૌકિક જન પુણ્યને લીધે ધનના સમૂહને પામીને, સંગને છોડી ગુપ્ત થઈને રહે છે; તેની માફક જ્ઞાની (પરના સંગને છોડી ગુપ્તપણે રહી) જ્ઞાનની રક્ષા કરે છે. ૨૬૮.

[**શ્લોકાર્થ:-**] જન્મમરણરૂપ રોગના હેતુભૂત સમસ્ત સંગને છોડીને, હૃદય-કમળમાં ^૧બુદ્ધિપૂર્વક પૂર્ણવૈરાગ્યભાવ કરીને, સહજ પરમાનંદ વડે જે અવ્યગ્ર (અનાકુળ) છે એવા નિજ રૂપમાં (પોતાની) ^૨શક્તિથી સ્થિત રહીને, મોહ ક્ષીણ હોતાં, અમે લોકને સદા તૂણવત્ અવલોકીએ છીએ. ૨૬૯.

**સર્વે પુરાણ જનો અહો એ રીતે આવશ્યક કરી,
અપ્રમત્ત આદિ સ્થાનને પામી થયા પ્રભુ કેવળી. ૧૫૮.**

અન્વયાર્થ:- [સર્વે] સર્વે [પુરાણપુરુષાઃ] પુરાણ પુરુષો [એવમ્] એ રીતે [આવશ્યકં ચ]

૧. બુદ્ધિપૂર્વક = સમજણપૂર્વક; વિવેકપૂર્વક; વિચારપૂર્વક.

૨. શક્તિ = સામર્થ્ય; બળ; વીર્ય; પુરુષાર્થ.

૩૧૦]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

પરમાવશ્યકાધિકારોપસંહારોપન્યાસોડયમ્ ।

સ્વાત્માશ્રયનિશ્ચયધર્મશુદ્ધ્યાનસ્વરૂપં
બાહ્યાવશ્યકાદિક્રિયાપ્રતિપક્ષશુદ્ધનિશ્ચયપરમાવશ્યકં સાક્ષાદપુનર્ભવવારાંગનાનજ્ઞસુખકારણં
કૃત્વા સર્વે પુરાણપુરુષાસ્તીર્થકરપરમદેવાદયઃ સ્વયંબુદ્ધાઃ કેચિદ્
બોધિતબુદ્ધાશ્ચાપ્રમત્તાદિસયોગિભટ્ટારકગુણસ્થાનપંક્તિમધ્યારૂઢાઃ સન્તઃ કેવલિનઃ
સકલપ્રત્યક્ષજ્ઞાનધરાઃ પરમાવશ્યકાત્મારાધનાપ્રસાદાત્ જાતાશ્ચેતિ ।

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

સ્વાત્મારાધનયા પુરાણપુરુષાઃ સર્વે પુરા યોગિનઃ
પ્રધ્વસ્તાખિલકર્મરાક્ષસગણા યે વિષ્ણવો જિષ્ણવઃ ।
તાન્નિત્યં પ્રણમત્યનન્યમનસા મુક્તિસ્પૃહો નિસ્પૃહઃ
સ સ્યાત્ સર્વજનાર્ચિતાંઘ્રિકમલઃ પાપાટવીપાવકઃ ॥ ૨૭૦ ॥

આવશ્યક [કૃત્વા] કરીને, [અપ્રમત્તપ્રભૃતિસ્થાનં] અપ્રમત્તાદિ સ્થાનને [પ્રતિપદ્ય ચ] પ્રાપ્ત કરી
[કેવલિનઃ જાતાઃ] કેવળી થયા.

ટીકા:-આ, પરમાવશ્યક અધિકારના ઉપસંહારનું કથન છે.

સ્વાત્માશ્રિત નિશ્ચયધર્મધ્યાન અને નિશ્ચયશુદ્ધધ્યાનસ્વરૂપ એવું જે બાહ્ય-આવશ્યકાદિ
ક્રિયાથી પ્રતિપક્ષ શુદ્ધનિશ્ચય-પરમાવશ્યક-સાક્ષાત્ અપુનર્ભવરૂપી (મુક્તિરૂપી) સ્ત્રીના અનંગ
(અશરીરી) સુખનું કારણ-તેને કરીને, સર્વે પુરાણ પુરુષો-કે જેમાંથી તીર્થકર-પરમદેવ વગેરે
સ્વયંબુદ્ધ થયા અને કેટલાક બોધિતબુદ્ધ થયા તેઓ-અપ્રમત્તથી માંડીને સયોગીભટ્ટારક સુધીના
ગુણસ્થાનોની પંક્તિમાં આરૂઢ થયા થકા, પરમાવશ્યકરૂપ આત્મારાધનાના પ્રસાદથી કેવળી-
સકળપ્રત્યક્ષ-જ્ઞાનધારી-થયા.

[હવે આ નિશ્ચય-પરમાવશ્યક અધિકારની છેલ્લી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર
મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ બે શ્લોક કહે છે:]

[શ્લોકાર્થ:-] પૂર્વે જે સર્વ પુરાણ પુરુષો-યોગીઓ-નિજ આત્માની આરાધનાથી
સમસ્ત કર્મરૂપી રાક્ષસોના સમૂહનો નાશ કરીને *વિષ્ણુ અને જયવંત થયા (અર્થાત્ સર્વવ્યાપી
જ્ઞાનવાળા જિન થયા), તેમને જે મુક્તિની સ્પૃહાવાળો નિઃસ્પૃહ જીવ અનન્ય મનથી નિત્ય
પ્રણમે છે, તે જીવ પાપરૂપી અટવીને બાળવામાં અગ્નિ સમાન છે અને

* વિષ્ણુ = વ્યાપક. (કેવળી ભગવાનનું જ્ઞાન સર્વને જાણતું હોવાથી તે અપેક્ષાએ તેમને સર્વ-
વ્યાપક કહેવામાં આવે છે.)

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

નિશ્ચય-પરમાવશ્યક અધિકાર

[૩૧૧

(મંદાક્રાંતા)

મુક્ત્વા મોહં કનકરમણીગોચરં હેયરૂપં
નિત્યાનન્દં નિરુપમગુણાલંકૃતં દિવ્યબોધમ્ ।
ચેતઃ શીઘ્રં પ્રવિશ પરમાત્માનમવ્યગ્રરૂપં
લબ્ધ્વા ધર્મં પરમગુરુતઃ શર્મણે નિર્મલાય ॥ ૨૭૧ ॥

इति

સુકવિજનપયોજમિત્રપંચેન્દ્રિયપ્રસરવર્જિતગાત્રમાત્રપરિગ્રહશ્રીપદ્મપ્રભમલધારિદેવ-વિરચિતાયાં
નિયમસારવ્યાખ્યાયાં તાત્પર્યવૃત્તૌ નિશ્ચયપરમાવશ્યકાધિકાર એકાદશમઃ શ્રુતસ્કન્ધઃ ॥

તેનાં ચરણકમળને સર્વ જનો પૂજે છે. ૨૭૦.

[**શ્લોકાર્થ:-**] હેયરૂપ એવો જે કનક અને કામિની સંબંધી મોહ તેને છોડીને, હે ચિત્ત! નિર્મળ સુખને અર્થે પરમ ગુરુ દ્વારા ધર્મને પ્રાપ્ત કરીને તું અવ્યગ્રરૂપ (શાંતસ્વરૂપી) પરમાત્મામાં-કે જે (પરમાત્મા) નિત્ય આનંદવાળો છે, નિરુપમ ગુણોથી અલંકૃત છે અને દિવ્ય જ્ઞાનવાળો છે તેમાં-શીઘ્ર પ્રવેશ કર. ૨૭૧.

આ રીતે, સુકવિજનરૂપી કમળોને માટે જેઓ સૂર્ય સમાન છે અને પાંચ ઇન્દ્રિયોના ફેલાવ રહિત દેહમાત્ર જેમને પરિગ્રહ હતો એવા શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ વડે રચાયેલી નિયમસારની તાત્પર્યવૃત્તિ નામની ટીકામાં (અર્થાત્ શ્રીમદ્ભગવત્કુંડલ્યાચાર્યદેવપ્રણીત શ્રી નિયમસાર પરમાગમની નિર્ગ્રંથ મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભ-મલધારિદેવવિરચિત તાત્પર્યવૃત્તિ નામની ટીકામાં) નિશ્ચય-પરમાવશ્યક અધિકાર નામનો અગિયારમો શ્રુતસ્કંધ સમાપ્ત થયો.

ક્રક્રક્રક્રક્રક્રક્રક્રક્રક્રક્રક્રક્રક્રક્રક્રક્ર
 ક્ર -૧૨- ક્ર
 ક્ર * શુદ્ધોપયોગ અધિકાર * ક્ર
 ક્ર ક્ર
 ક્રક્રક્રક્રક્રક્રક્રક્રક્રક્રક્રક્રક્રક્રક્રક્રક્ર

अथ सकलकर्मप्रलयहेतुभूतशुद्धोपयोगाधिकार उच्यते ।

जाणदि पस्सदि सव्वं ववहारणएण केवली भगवं ।
केवलणाणी जाणदि पस्सदि णियमेण अप्पाणं ।। १५९ ।।

जानाति पश्यति सर्वं व्यवहारनयेन केवली भगवान्।
केवलज्ञानी जानाति पश्यति नियमेन आत्मानम् ॥ १५९ ॥

अत्र ज्ञानिनः स्वपरस्वरूपप्रकाशकत्वं कथंचिदुक्तम् ।

आत्मगुणघातकघातिकर्मप्रध्वंसनेनासादितसकलविमलकेवलज्ञानकेवलदर्शनाभ्यां
व्यवहार-

હવે સમસ્ત કર્મના પ્રલયના હેતુભૂત શુદ્ધોપયોગનો અધિકાર કહેવામાં આવે છે.

જાણો અને દેખે બધું પ્રભુ કેવળી વ્યવહારથી;
જાણો અને દેખે સ્વને પ્રભુ કેવળી નિશ્ચય થકી. ૧૫૯.

અન્યથાર્થ:- [વ્યવહારનયેન] અવહારનયથી [કેવલી ભગવાન્] કેવળી ભગવાન [સર્વ] બધું [જાનાતિ પશ્યતિ] જાણે છે અને દેખે છે; [નિયમેન] નિશ્ચયથી [કેવલજ્ઞાની] કેવળજ્ઞાની [આત્માનમ્] આત્માને (પોતાને) [જાનાતિ પશ્યતિ] જાણે છે અને દેખે છે.

ટીકા:-અહીં, જ્ઞાનીને સ્વ-પર સ્વરૂપનું પ્રકાશકપણું કથયિત કહ્યું છે.

‘પરાશ્રિતો વ્યવહાર: (વ્યવહાર પરાશ્રિત છે)’ એવું (શાસ્ત્રનું) વચન હોવાથી,

નયેન જગત્ત્રયકાલત્રયવર્તિસચરાચરદ્રવ્યગુણપર્યાયાન્ એકસ્મિન્ સમયે જાનાતિ પશ્યતિ ચ સ ભગવાન્ પરમેશ્વરઃ પરમભટ્ટારકઃ પરાશ્રિતો વ્યવહારઃ ઇતિ વચનાત્ । શુદ્ધનિશ્ચયતઃ પરમેશ્વરસ્ય મહાદેવાધિદેવસ્ય સર્વજ્ઞવીતરાગસ્ય પરદ્રવ્યગ્રાહકત્વદર્શકત્વજ્ઞાયકત્વાદિવિવિધવિકલ્પ-વાહિનીસમુદ્ભૂતમૂલધ્યાનાષાદઃ*(?) સ ભગવાન્ ત્રિકાલનિરુપાધિનિરવધિનિત્યશુદ્ધ-સહજજ્ઞાનસહજદર્શનાભ્યાં નિજકારણપરમાત્માનં સ્વયં કાર્યપરમાત્માપિ જાનાતિ પશ્યતિ ચ । કિં કૃત્વા ? જ્ઞાનસ્ય ધર્મોઽયં તાવત્ સ્વપરપ્રકાશકત્વં પ્રદીપવત્ । ઘટાદિપ્રમિતેઃ પ્રકાશો દીપસ્તાવદ્ગિન્નોઽપિ સ્વયં પ્રકાશસ્વરૂપત્વાત્ સ્વં પરં ચ પ્રકાશયતિ; આત્માપિ વ્યવહારેન જગત્ત્રયં કાલત્રયં ચ પરં જ્યોતિઃસ્વરૂપત્વાત્ સ્વયંપ્રકાશાત્મકમાત્માનં ચ પ્રકાશયતિ ।

ઉક્તં ચ ષણ્ણવતિપાષંડિવિજયોપાર્જિતવિશાલકીર્તિભિર્મહાસેનપણ્ડિતદેવૈઃ-

વ્યવહારનયથી તે ભગવાન પરમેશ્વર પરમભટ્ટારક આત્મગુણોનો ધાત કરનારાં ધાતિકર્મોના નાશ વડે પ્રાપ્ત સકળ-વિમળ કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન વડે ત્રિલોકવર્તી તથા ત્રિકાળવર્તી સચરાચર દ્રવ્યગુણપર્યાયોને એક સમયે જાણે છે અને દેખે છે. શુદ્ધનિશ્ચયથી પરમેશ્વર મહાદેવાધિદેવ સર્વજ્ઞવીતરાગને, પરદ્રવ્યનાં ગ્રાહકત્વ, દર્શકત્વ, જ્ઞાયકત્વ વગેરેના વિવિધ વિકલ્પોની સેનાની ઉત્પત્તિ મૂળધ્યાનમાં અભાવરૂપ હોવાથી (?), તે ભગવાન ત્રિકાળ-નિરુપાધિ, નિરવધિ (અમર્યાદિત), નિત્યશુદ્ધ એવાં સહજજ્ઞાન અને સહજદર્શન વડે નિજ કારણપરમાત્માને, પોતે કાર્યપરમાત્મા હોવા છતાં પણ, જાણે છે અને દેખે છે. કઈ રીતે? આ જ્ઞાનનો ધર્મ તો, દીવાની માફક, સ્વપર-પ્રકાશકપણું છે. ઘટાદિની પ્રમિતિથી પ્રકાશ-દીવો (કથંચિત્) ભિન્ન હોવા છતાં સ્વયં પ્રકાશસ્વરૂપ હોવાથી સ્વ અને પરને પ્રકાશે છે; આત્મા પણ જ્યોતિસ્વરૂપ હોવાથી વ્યવહારથી ત્રિલોક અને ત્રિકાળરૂપ પરને તથા સ્વયં પ્રકાશ-સ્વરૂપ આત્માને (પોતાને) પ્રકાશે છે.

૮૬ પાખંડીઓ પર વિજય મેળવવાથી જેમણે વિશાળ કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી છે એવા મહાસેનપંડિતદેવે પણ (શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

* અહીં સંસ્કૃત ટીકામાં અશુદ્ધિ લાગે છે તેથી સંસ્કૃત ટીકામાં તથા તેના અનુવાદમાં શંકાને સૂચવવા પ્રશ્નાર્થનું ચિહ્ન કર્યું છે.

૩૧૪]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

(અનુષ્ટુપ)

“ યથાવદ્વસ્તુનિર્ણીતિ: સમ્યગ્જ્ઞાનં પ્રદીપવત્ ।
તત્સ્વાર્થવ્યવસાયાત્મ કથંચિત્ પ્રમિતે: પૃથક્ ॥ ”

અથ નિશ્ચયપક્ષેઽપિ સ્વપરપ્રકાશકત્વમસ્ત્યેવેતિ સતતનિરુપરાગનિરંજનસ્વભાવ-
નિરતત્વાત્, સ્વાશ્રિતો નિશ્ચય: इति વચનાત્ । સહજજ્ઞાનં તાવત્ આત્મન: સકાશાત્
સંજ્ઞાલક્ષણપ્રયોજનેન ભિન્નાભિધાનલક્ષણલક્ષિતમપિ ભિન્નં ભવતિ ન વસ્તુવૃત્ત્યા ચેતિ,
અતઃકારણાત્ એતદાત્મગતદર્શનસુખચારિત્રાદિકં જાનાતિ સ્વાત્માનં
કારણપરમાત્મસ્વરૂપમપિ જાનાતીતિ ।

તથા ચોક્તં શ્રીમદમૃતચંદ્રસૂરિભિઃ-

“ [શ્લોકાર્થ:-] વસ્તુનો યથાર્થ નિર્ણય તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે. તે સમ્યગ્જ્ઞાન, દીવાની
માફક, સ્વના અને (પર) પદાર્થોના નિર્ણયાત્મક છે તથા પ્રમિતિથી (જસિથી) કથંચિત્ ભિન્ન
છે. ”

હવે ‘સ્વાશ્રિતો નિશ્ચય: (નિશ્ચય સ્વાશ્રિત છે)’ એવું (શાસ્ત્રનું) વચન હોવાથી,
(જ્ઞાનને) સતત *નિરુપરાગ નિરંજન સ્વભાવમાં લીનપણાને લીધે નિશ્ચયપક્ષે પણ
સ્વપરપ્રકાશકપણું છે જ. (તે આ પ્રમાણે:) સહજજ્ઞાન આત્માથી સંજ્ઞા, લક્ષણ અને પ્રયોજનની
અપેક્ષાએ ભિન્ન નામ અને ભિન્ન લક્ષણથી (તેમ જ ભિન્ન પ્રયોજનથી) ઓળખાતું હોવા છતાં
વસ્તુવૃત્તિએ (અખંડ વસ્તુની અપેક્ષાએ) ભિન્ન નથી; આ કારણને લીધે આ (સહજજ્ઞાન)
આત્મગત (આત્મામાં રહેલાં) દર્શન, સુખ, ચારિત્ર વગેરેને જાણે છે અને સ્વાત્માને-
કારણપરમાત્માના સ્વરૂપને-પણ જાણે છે.

(સહજજ્ઞાન સ્વાત્માને તો સ્વાશ્રિત નિશ્ચયનયથી જાણે જ છે અને એ રીતે સ્વાત્માને
જાણતાં તેના બધા ગુણો પણ જણાઈ જ જાય છે. હવે સહજજ્ઞાને જે આ જાણ્યું તેમાં ભેદ-
અપેક્ષાએ જોઈએ તો સહજજ્ઞાનને માટે જ્ઞાન જ સ્વ છે અને તે સિવાયનું બીજું બધું-દર્શન,
સુખ વગેરે-પર છે; તેથી આ અપેક્ષાએ એમ સિદ્ધ થયું કે નિશ્ચયપક્ષે પણ જ્ઞાન સ્વને તેમ જ
પરને જાણે છે.)

એવી રીતે (આચાર્યદેવ) શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રસૂરિએ (શ્રી સમયસારની આત્મખ્યાતિ
નામની ટીકામાં ૧૯૨ મા શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

* નિરુપરાગ = ઉપરાગ રહિત; નિર્વિકાર.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

શુદ્ધોપયોગ અધિકાર

[૩૧૫

(મંદાક્રાંતા)

“ બન્ધછેદાત્કલયદતુલં મોક્ષમક્ષય્યમેત-
ન્નિત્યોદ્યોતસ્ફુટિતસહજાવસ્થમેકાન્તશુદ્ધમ્ ।
एकाकारस्वरसभरतोत्यन्तगंभीरधीरं
पूर्ण ज्ञानं ज्वलितमचले स्वस्य लीनं महिम्नि ।। ”

તથા હિ-

(સ્રગ્ધરા)

આત્મા જાનાતિ વિશ્વં હ્યનવરતમયં કેવલજ્ઞાનમૂર્તિઃ
મુક્તિશ્રીકામિનીકોમલમુખકમલે કામપીઢાં તનોતિ ।
શોભાં સૌભાગ્યચિહ્નાં વ્યવહરણનયાદેવદેવો જિનેશઃ
તેનોચ્ચૈર્નિશ્ચયેન પ્રહતમલકલિઃ સ્વસ્વરૂપં સ વેત્તિ ।। ૨૭૨ ।।

**જુગવં વટ્ટઈ ણાણં કેવલણાણિસ્સ દંસણં ચ તહા ।
દિણયરપયાસતાવં જહ વટ્ટઈ તહ મુણેયવ્વં ।। ૧૬૦ ।।**

“ [શ્લોકાર્થ:-] કર્મબંધના છેદથી અતુલ અક્ષય (અવિનાશી) મોક્ષને અનુભવતું, નિત્ય ઉદ્યોતવાળી (જેનો પ્રકાશ નિત્ય છે એવી) સદૃજ અવસ્થા જેની ખીલી નીકળી છે એવું, એકાંતશુદ્ધ (-કર્મનો મેલ નહિ રહેવાથી જે અત્યંત શુદ્ધ થયું છે એવું), અને એકાકાર (એક જ્ઞાનમાત્ર આકારે પરિણમેલા) નિજરસની અતિશયતાથી જે અત્યંત ગંભીર અને ધીર છે એવું આ પૂર્ણ જ્ઞાન ઝળહળી ઊઠયું (-સર્વથા શુદ્ધ આત્મદ્રવ્ય જાજવલ્યમાન પ્રગટ થયું), પોતાના અચળ મહિમામાં લીન થયું. ”

વળી (આ ૧૫૯ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ શ્લોક કહે છે):-

[શ્લોકાર્થ:-] વ્યવહારનયથી આ કેવળજ્ઞાનમૂર્તિ આત્મા નિરંતર વિશ્વને ખરેખર જાણે છે અને મુક્તિલક્ષ્મીરૂપી કામિનીના કોમળ મુખકમળ પર કામપીઢાને અને સૌભાગ્યચિહ્નવાળી શોભાને ફેલાવે છે. નિશ્ચયથી તો, જેમણે મળ અને કલેશને નષ્ટ કરેલ છે એવા તે દેવાધિદેવ જિનેશ નિજ સ્વરૂપને અત્યંત જાણે છે. ૨૭૨.

**જે રીત તાપ-પ્રકાશ વર્તે યુગપદે આદિત્યને,
તે રીત દર્શન-જ્ઞાન યુગપદે હોય કેવળજ્ઞાનીને. ૧૬૦.**

૩૧૬]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

યુગપદ વર્તેતે જ્ઞાનં કેવલજ્ઞાનિનો દર્શનં ચ તથા ।
દિનકરપ્રકાશતાપૌ યથા વર્તેતે તથા જ્ઞાતવ્યમ્ ॥ ૧૬૦ ॥

इह हि केवलज्ञानकेवलदर्शनयोर्युगपद्वर्तनं दृष्टान्तमुखेनोक्तम् ।

અત્ર દૃષ્ટાન્તપક્ષે ક્વચિત્કાલે બલાહકપ્રક્ષોભાભાવે વિદ્યમાને નભસ્સ્થલસ્ય મધ્યગતસ્ય સહસ્રકિરણસ્ય પ્રકાશતાપૌ યથા યુગપદ વર્તેતે, તથૈવ ચ ભગવતઃ પરમેશ્વરસ્ય તીર્થાધિનાથસ્ય જગત્ત્રયકાલત્રયવર્તિષુ સ્થાવરજંગમદ્રવ્યગુણપર્યાયાત્મકેષુ જ્ઞેયેષુ સકલવિમલ-કેવલજ્ઞાનકેવલદર્શને ચ યુગપદ વર્તેતે । કિં ચ સંસારિણાં દર્શનપૂર્વમેવ જ્ઞાનં ભવતિ ઇતિ ।

તથા ચોક્તં પ્રવચનસારે-

“ નાળં અત્થંતગયં લોયાલોણુ વિત્થહા દિટ્ઠી ।
ળદ્ધમણિદ્ધં સવ્વં ઇદ્ધં પુણ જં તુ તં લદ્ધં ॥ ”

અન્વયાર્થ:-[કેવલજ્ઞાનિનઃ] કેવળજ્ઞાનીને [જ્ઞાનં] જ્ઞાન [તથા ચ] તેમ જ [દર્શનં] દર્શન [યુગપદ] યુગપદ [વર્તેતે] વર્તે છે. [દિનકરપ્રકાશતાપૌ] સૂર્યના પ્રકાશ અને તાપ [યથા] જેવી રીતે [વર્તેતે] (યુગપદ) વર્તે છે [તથા જ્ઞાતવ્યમ્] તેવી રીતે જાણવું.

ટીકા:-અહીં ખરેખર કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનનું યુગપદ વર્તવાપણું દૃષ્ટાંત દ્વારા કહ્યું છે.

અહીં દૃષ્ટાંતપક્ષે કોઈ વખતે વાદળાંની ખલેલ ન હોય ત્યારે આકાશના મધ્યમાં રહેલા સૂર્યના પ્રકાશ અને તાપ જેવી રીતે યુગપદ વર્તે છે, તેવી જ રીતે ભગવાન પરમેશ્વર તીર્થાધિનાથને ત્રિલોકવર્તી અને ત્રિકાળવર્તી, સ્થાવર-જંગમ દ્રવ્ય-ગુણપર્યાયાત્મક જ્ઞેયોમાં સકળ-વિમળ (સર્વથા નિર્મળ) કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન યુગપદ વર્તે છે. વળી (વિશેષ એટલું સમજવું કે), સંસારીઓને દર્શનપૂર્વક જ જ્ઞાન હોય છે (અર્થાત્ પ્રથમ દર્શન અને પછી જ્ઞાન થાય છે, યુગપદ થતાં નથી).

એવી રીતે (શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત) શ્રી પ્રવચનસારમાં (૬૧ મી ગાથા દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

“ [ગાથાર્થ:-] જ્ઞાન પદાર્થોના પારને પામેલું છે અને દર્શન લોકાલોકમાં વિસ્તૃત

અન્યચ્ચ-

“ દંસણપુલ્લં ણાણં છદમત્થાણં ણ દોણિણ ઉવઓગ્ગા ।
જુગવં જહ્મા કેવલિણાહે જુગવં તુ તે દોવિ । ”

તથા હિ-

(સ્ત્રગ્ધરા)

વર્તેતે જ્ઞાનદૃષ્ટી ભગવતિ સતતં ધર્મતીર્થાધિનાથે ।
સર્વજ્ઞેઽસ્મિન્ સમંતાત્ યુગપદસદૃશે વિશ્વલોકૈકનાથે ।
ઐતાવુષ્ણપ્રકાશૌ પુનરપિ જગતાં લોચનં જાયતેઽસ્મિન્
તેજોરાશૌ દિનેશે હતનિખિલતમસ્તોમકે તે તથૈવમ્ ॥ ૨૭૩ ॥

છે; સર્વ અનિષ્ટ નાશ પામ્યું છે અને જે ઇષ્ટ છે તે સર્વ પ્રાપ્ત થયું છે. ”

વળી બીજું પણ (શ્રી નેમિચંદ્રસિદ્ધાંતિદેવવિરચિત બૃહદ્દ્રવ્યસંગ્રહમાં ૪૪ મી ગાથા દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

“ [ગાથાર્થ:-] છન્નસ્થોને દર્શનપૂર્વક જ્ઞાન હોય છે (અર્થાત્ પહેલાં દર્શન અને પછી જ્ઞાન થાય છે), કારણ કે તેમને બન્ને ઉપયોગો યુગપદ્ હોતા નથી; કેવળીનાથને તે બન્ને યુગપદ્ હોય છે. ”

વળી (આ ૧૬૦ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ ચાર શ્લોક કહે છે):-

[શ્લોકાર્થ:-] જે ધર્મતીર્થના અધિનાથ (નાયક) છે, જે અસદૃશ છે (અર્થાત્ જેના સમાન અન્ય કોઈ નથી) અને જે સકળ લોકના એક નાથ છે એવા આ સર્વજ્ઞ ભગવાનમાં નિરંતર સર્વતઃ જ્ઞાન અને દર્શન યુગપદ્ વર્તે છે. જેણે સમસ્ત તિમિરસમૂહનો નાશ કર્યો છે એવા આ તેજરાશિરૂપ સૂર્યમાં જેવી રીતે આ ઉજ્જ્વળતા અને પ્રકાશ (યુગપદ્) વર્તે છે અને વળી જગતના જીવોને નેત્ર પ્રાપ્ત થાય છે (અર્થાત્ સૂર્યના નિમિત્તે જીવોનાં નેત્ર દેખવા લાગે છે), તેવી જ રીતે જ્ઞાન અને દર્શન (યુગપદ્) હોય છે (અર્થાત્ તેવી જ રીતે સર્વજ્ઞ ભગવાનને જ્ઞાન અને દર્શન એકીસાથે હોય છે અને વળી સર્વજ્ઞ ભગવાનના નિમિત્તે જગતના જીવોને જ્ઞાન-દર્શન પ્રગટ થાય છે). ૨૭૩.

૩૧૮]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

(વસંતતિલકા)

સદ્બોધપોતમધિરુદ્ધ ભવામ્બુરાશિ-
મુલ્લંઘ્ય શાશ્વતપુરી સહસા ત્વયાસા ।
તામેવ તેન જિનનાથપથાધુનાહં
યામ્યન્યદસ્તિ શરણં કિમિહોત્તમાનામ્ ॥ ૨૭૪ ॥

(મંદાક્રાંતા)

एको देवः स जयति जिनः केवलज्ञानभानुः
कामं कान्तिं वदनकमले संतनोत्येव कांचित् ।
मुक्तेस्तस्याः समरसमयानंगसौख्यप्रदायाः
को नालं शं दिशतुमनिशं प्रेमभूमेः प्रियायाः ॥ २७५ ॥

(અનુષ્ટુભ)

जिनेन्द्रो मुक्तिकामिन्याः मुखपद्मे जगाम सः ।
अलिलीलां पुनः काममनङ्गसुखमद्वयम् ॥ २७६ ॥

[**શ્લોકાર્થ:-**] (હે જિનનાથ !) સદ્જ્ઞાનરૂપી નાવમાં આરોહણ કરી ભવ-સાગરને ઓળંગી જઈને, તું ઝડપથી શાશ્વતપૂરીએ પહોંચ્યો. હવે હું જિનનાથના તે માર્ગે (-જે માર્ગે જિનનાથ ગયા તે જ માર્ગે) તે જ શાશ્વતપુરીમાં જાઉં છું; (કારણ કે) આ લોકમાં ઉત્તમ પુરુષોને (તે માર્ગ સિવાય) બીજાં શું શરણ છે ? ૨૭૪.

[**શ્લોકાર્થ:-**] કેવળજ્ઞાનભાનુ (-કેવળજ્ઞાનરૂપી પ્રકાશના ધરનારા સૂર્ય) એવા તે એક જિનેદેવ જ જયવંત છે. તે જિનેદેવ સમરસમય અનંગ (-અશરીરી, અતીન્દ્રિય) સૌખ્યની દેનારી એવી તે મુક્તિના મુખકમળ પર ખરેખર કોઈ અવર્ણ-નીય કાન્તિને ફેલાવે છે; (કારણ કે) કોણ (પોતાની) સ્નેહાળ પ્રિયાને નિરંતર સુખોત્પત્તિનું કારણ થતું નથી ? ૨૭૫.

[**શ્લોકાર્થ:-**] તે જિનેદ્રેદેવે મુક્તિકામિનીના મુખકમળ પ્રત્યે ભ્રમરલીલાને ધારણ કરી (અર્થાત્ તેઓ તેમાં ભ્રમરની જેમ લીન થયા) અને ખરેખર અદ્વિતીય અનંગ (આત્મિક) સુખને પ્રાપ્ત કર્યું. ૨૭૬.

**णानं परप्पयासं दिट्ठी अप्पप्पयासया चैव ।
अप्पा सपरपयासो होदि ति हि मण्णसे जदि हि ॥ १६१ ॥**

**જ્ઞાનં પરપ્રકાશં દટ્ટિરાત્મપ્રકાશિકા ચૈવ ।
આત્મા સ્વપરપ્રકાશો ભવતીતિ હિ મન્યસે યદિ ખલુ ॥ ૧૬૧ ॥**

आत्मनः स्वपरप्रकाशकत्वविरोधोपन्यासोऽयम् ।

इह हि तावदात्मनः स्वपरप्रकाशकत्वं कथमिति चेत् । ज्ञानदर्शनादिविशेषगुणसमृद्धो ह्यात्मा, तस्य ज्ञानं शुद्धात्मप्रकाशकासमर्थत्वात् परप्रकाशकमेव, यद्येवं दृष्टिर्निरंकुशा केवलमभ्यन्तरे ह्यात्मानं प्रकाशयति चेत् अनेन विधिना स्वपरप्रकाशको ह्यात्मेति हंहो जडमते प्राथमिकशिष्य, दर्शनशुद्धेरभावात् एवं मन्यसे, न खलु जडस्त्वत्तस्सकाशादपरः कश्चिज्जनः । अथ ह्यविरुद्धा स्याद्वादविद्यादेवता समभ्यर्चनीया सद्भिरनवरतम् । तत्रैकान्ततो ज्ञानस्य परप्रकाशकत्वं न समस्ति; न केवलं स्यान्मते

**દર્શન પ્રકાશક આત્મનું, પરનું પ્રકાશક જ્ઞાન છે,
નિજપરપ્રકાશક જીવ, -એ તુજ માન્યતા અયથાર્થ છે. ૧૬૧.**

અન્યયાર્થ:-[જ્ઞાનં પરપ્રકાશં] જ્ઞાન પરપ્રકાશક જ છે [ચ] અને [દટ્ટિઃ આત્મપ્રકાશિકા એવ] દર્શન સ્વપ્રકાશક જ છે [આત્મા સ્વપરપ્રકાશઃ ભવતિ] તથા આત્મા સ્વપરપ્રકાશક છે [ઇતિ હિ યદિ ખલુ મન્યસે] એમ જો ખરેખર તું માનતો હોય તો તેમાં વિરોધ આવે છે.

ટીકા:-આ, આત્માના સ્વપરપ્રકાશકપણા સંબંધી વિરોધકથન છે.

પ્રથમ તો, આત્માને સ્વપરપ્રકાશકપણું કઈ રીતે છે? (તે વિચારવામાં આવે છે.) ‘આત્મા જ્ઞાનદર્શનાદિ વિશેષ ગુણોથી સમૃદ્ધ છે; તેનું જ્ઞાન શુદ્ધ આત્માને પ્રકાશવામાં અસમર્થ હોવાથી પરપ્રકાશક જ છે; એ રીતે નિરંકુશ દર્શનપણ કેવળ અભ્યંતરમાં આત્માને પ્રકાશે છે (અર્થાત્ સ્વપ્રકાશક જ છે). આ વિધિથી આત્મા સ્વપરપ્રકાશક છે.’-આમ હે જડમતિ પ્રાથમિક શિષ્ય! જો તું દર્શનશુદ્ધિના અભાવને લીધે માનતો હોય, તો ખરેખર તારાથી અન્ય કોઈ પુરુષ જડ (મુર્ખ) નથી.

૩૨૦]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

દર્શનમપિ શુદ્ધાત્માનં પશ્યતિ । દર્શનજ્ઞાનપ્રભૃત્યનેકધર્માણામાધારો હ્યાત્મા । વ્યવહારપક્ષેઽપિ કેવલં પરપ્રકાશકસ્ય જ્ઞાનસ્ય ન ચાત્મસમ્બન્ધઃ સદા બહિરવસ્થિતત્વાત્, આત્મપ્રતિપત્તેરભાવાત્ ન સર્વગતત્વમ્; અતઃકારણાદિદં જ્ઞાનં ન ભવતિ, મૃગતૃષ્ણાજલવત્ પ્રતિભાસમાત્રમેવ । દર્શનપક્ષેઽપિ તથા ન કેવલમભ્યન્તરપ્રતિપત્તિકારણં દર્શનં ભવતિ । સદૈવ સર્વં પશ્યતિ હિ ચક્ષુઃ સ્વસ્યાભ્યન્તરસ્થિતાં કનીનિકાં ન પશ્યત્યેવ । અતઃ સ્વપરપ્રકાશકત્વં જ્ઞાનદર્શનયોરવિરુદ્ધમેવ । તતઃ સ્વપરપ્રકાશકો હ્યાત્મા જ્ઞાનદર્શનલક્ષણ ઇતિ ।

તથા ચોક્તં શ્રીમદમૃતચન્દ્રસૂરિભિઃ-

માટે અવિરુદ્ધ એવી સ્યાદ્વાદવિદ્યારૂપી દેવી સજ્જનો વડે સમ્યક્ પ્રકારે નિરંતર આરાધવાયોગ્ય છે. ત્યાં (સ્યાદ્વાદમતમાં), એકાન્તે જ્ઞાનને પરપ્રકાશકપણું જ નથી; સ્યાદ્વાદમતમાં દર્શન પણ કેવળ શુદ્ધાત્માને જ દેખતું નથી (અર્થાત્ માત્ર સ્વપ્રકાશક જ નથી). આત્મા દર્શન, જ્ઞાન વગેરે અનેક ધર્મોનો આધાર છે. (ત્યાં) વ્યવહારપક્ષે પણ જ્ઞાન કેવળ પરપ્રકાશક હોય તો, સદા બાહ્યસ્થિતપણાને લીધે, (જ્ઞાનને) આત્મા સાથે સંબંધ રહે નહિ અને (તેથી) *આત્મપ્રતિપત્તિના અભાવને લીધે સર્વગતપણું (પણ) બને નહિ. આ કારણને લીધે, આ જ્ઞાન હોય જ નહિ (અર્થાત્ જ્ઞાનનું અસ્તિત્વ જ ન હોય), મૃગતૃષ્ણાના જળની માફક આત્માસમાત્ર જ હોય. એવી રીતે દર્શનપક્ષે પણ, દર્શન કેવળ *અભ્યંતરપ્રતિપત્તિનું જ કારણ નથી, (સર્વપ્રકાશનનું કારણ છે); (કેમ કે) ચક્ષુ સદૈવ સર્વને દેખે છે, પોતાના અભ્યંતરમાં રહેલી કીકીને દેખતું નથી (માટે ચક્ષુની વાતથી એમ સમજાય છે કે દર્શન અભ્યંતરને દેખે અને બાહ્યસ્થિત પદાર્થોને ન દેખે એવો કોઈ નિયમ ઘટતો નથી). આથી, જ્ઞાન અને દર્શનને (બન્નેને) સ્વપરપ્રકાશકપણું અવિરુદ્ધ જ છે. માટે (એ રીતે) જ્ઞાનદર્શનલક્ષણવાળો આત્મા સ્વપરપ્રકાશક છે.

એવી રીતે (આચાર્યદેવ) શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રસૂરિએ (શ્રી પ્રવચનસારની ટીકામાં ચોથા શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

* આત્મપ્રતિપત્તિ = આત્માનું જ્ઞાન; સ્વને જાણવું તે.

* અભ્યંતરપ્રતિપત્તિ = અંતરંગનું પ્રકાશન; સ્વને પ્રકાશવું તે.

(સ્રગ્ધરા)

“ જાનન્નપ્યેષ વિશ્વં યુગપદપિ ભવદ્ભાવિભૂતં સમસ્તં
મોહાભાવાદ્યદાત્મા પરિણમતિ પરં નૈવ નિર્લૂનકર્મા ।
તેનાસ્તે મુક્ત એવ પ્રસભવિકસિતજ્ઞપ્તિવિસ્તારપીત-
જ્ઞેયાકારાં ત્રિલોકીં પૃથગપૃથગથ દ્યોતયન્ જ્ઞાનમૂર્તિઃ ॥ ”

તથા હિ-

(મંદાક્રાંતા)

જ્ઞાનં તાવત્ સહજપરમાત્માનમેકં વિદિત્વા
લોકાલોકૌ પ્રકટયતિ વા તદ્વતં જ્ઞેયજાલમ્ ।
દૃષ્ટિઃ સાક્ષાત્ સ્વપરવિષયા ક્ષાયિકી નિત્યશુદ્ધા
તામ્યાં દેવઃ સ્વપરવિષયં બોધતિ જ્ઞેયરાશિમ્ ॥ ૨૭૭ ॥

ળાળં પરપ્પયાસં તઙ્ઢયા ળાળેળ દંસળં ભિળ્ળં ।

ળ હવદિ પરદલ્લગયં દંસળમિદિ વળ્ણિદં તમ્હા ॥ ૧૬૨ ॥

“ [શ્લોકાર્થ:-] જેણે કર્મોને છેદી નાખ્યાં છે એવો આ આત્મા ભૂત, વર્તમાન અને ભાવિ સમસ્ત વિશ્વને (અર્થાત્ ત્રણે કાળના પર્યાયો સહિત સમસ્ત પદાર્થોને) યુગપદ્ જાણતો હોવા છતાં મોહના અભાવને લીધે પરરૂપે પરિણમતો નથી, તેથી હવે, જેના સમસ્ત જ્ઞેયાકારોને અત્યંત વિકસિત જ્ઞાસિના વિસ્તાર વડે પોતે પી ગયો છે એવા ત્રણે લોકના પદાર્થોને પૃથક્ અને અપૃથક્ પ્રકાશતો તે જ્ઞાનમૂર્તિ મુક્ત જ રહે છે. ”

વળી (આ ૧૬૧ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે):-

[શ્લોકાર્થ:-] જ્ઞાન એક સહજપરમાત્માને જાણીને લોકાલોકને અર્થાત્ લોકાલોકસંબંધી (સમસ્ત) જ્ઞેયસમૂહને પ્રગટ કરે છે (-જાણે છે). નિત્ય-શુદ્ધ એવું ક્ષાયિક દર્શન (પણ) સાક્ષાત્ સ્વપરવિષયક છે (અર્થાત્ તે પણ સ્વપરને સાક્ષાત્ પ્રકાશે છે). તે બન્ને (જ્ઞાન તેમ જ દર્શન) વડે આત્મદેવ સ્વપરસંબંધી જ્ઞેયરાશિને જાણે છે (અર્થાત્ આત્મદેવ સ્વપર સમસ્ત પ્રકાશ્ય પદાર્થોને પ્રકાશે છે). ૨૭૭.

**પરને જ જાણે જ્ઞાન તો દગ જ્ઞાનથી ભિન્ન જ ઠરે,
દર્શન નથી પરદ્રવ્યગત-એ માન્યતા તુજ હોઈને. ૧૬૨.**

**જ્ઞાનં પરપ્રકાશં તદા જ્ઞાનેન દર્શનં ભિન્નમ્ ।
ન ભવતિ પરદ્રવ્યગતં દર્શનમિતિ વર્ણિતં તસ્માત્ ॥ ૧૬૨ ॥**

પૂર્વસૂત્રોપાત્તપુર્વપક્ષસ્ય સિદ્ધાન્તોક્તિરિયમ્ ।

કેવલં પરપ્રકાશકં યદિ ચેત્ જ્ઞાનં તદા પરપ્રકાશકપ્રધાનેનાનેન જ્ઞાનેન દર્શનં ભિન્નમેવ । પરપ્રકાશકસ્ય જ્ઞાનસ્ય આત્મપ્રકાશકસ્ય દર્શનસ્ય ચ કથં સમ્બન્ધ ઇતિ ચેત્ સદ્યવિંધ્યયોરિવ અથવા ભાગીરથીશ્રીપર્વતવત્ । આત્મનિષ્ઠં યત્ તદ્ દર્શનમસ્ત્યેવ, નિરાધારત્વાત્ તસ્ય જ્ઞાનસ્ય શૂન્યતાપત્તિરેવ, અથવા યત્ર તત્ર ગતં જ્ઞાનં તત્તદ્દ્રવ્યં સર્વં ચેતનત્વમાપદ્યતે અતસ્ત્રિભુવને ન કશ્ચિદચેતનઃ પદાર્થઃ ઇતિ મહતો દૂષણસ્યાવતારઃ । તદેવ જ્ઞાનં કેવલં ન પરપ્રકાશકમ્ ઇત્યુચ્યતે હે શિષ્ય તર્હિ દર્શનમપિ ન કેવલમાત્મગતમિત્યભિહિતમ્ । તતઃ કલ્પિતમેવ સમાધાનં સિદ્ધાન્તહૃદયં જ્ઞાન-

અન્યયાર્થઃ—[જ્ઞાનં પરપ્રકાશં] જો જ્ઞાન (કેવળ) પરપ્રકાશક હોય [તદા] તો [જ્ઞાનેન] જ્ઞાનથી [દર્શનં] દર્શન [ભિન્નમ્] ભિન્ન ઠરે, [દર્શનમ્ પરદ્રવ્યગતં ન ભવતિ ઇતિ વર્ણિતં તસ્માત્] કારણ કે દર્શન પરદ્રવ્યગત (પરપ્રકાશક) નથી એમ (પૂર્વ સૂત્રમાં તારું મન્તવ્ય) વર્ણવવામાં આવ્યું છે.

ટીકા:—આ, પૂર્વ સૂત્રમાં (૧૬૧ મી ગાથામાં) કહેલા પૂર્વપક્ષના સિદ્ધાન્ત સંબંધી કથન છે.

જો જ્ઞાન કેવળ પરપ્રકાશક હોય તો આ પરપ્રકાશનપ્રધાન (પરપ્રકાશક) જ્ઞાનથી દર્શન ભિન્ન જ ઠરે; (કારણ કે) સદ્યાચલ અને વિંધ્યાચલની માફક અથવા ગંગા અને શ્રીપર્વતની માફક, પરપ્રકાશક જ્ઞાનને અને આત્મપ્રકાશક દર્શનને સંબંધ કઈ રીતે હોય? જે આત્મનિષ્ઠ (—આત્મામાં રહેલું) છે તે તો દર્શન જ છે. અને પેલા જ્ઞાનને તો, નિરાધારપણાને લીધે (અર્થાત્ આત્મારૂપી આધાર નહિ રહેવાથી), શૂન્યતાની આપત્તિ જ આવે: અથવા તો જ્યાં જ્યાં જ્ઞાન પહોંચે (અર્થાત્ જે જે દ્રવ્યને જ્ઞાન પહોંચે) તે તે સર્વ દ્રવ્ય ચેતનપણાને પામે, તેથી ત્રણ લોકમાં કોઈ અચેતન પદાર્થ ન ઠરે એ મોટો દોષ પ્રાપ્ત થાય. માટે જ (ઉપર કહેલા દોષના ભયથી), હે શિષ્ય! જ્ઞાન કેવળ પરપ્રકાશક નથી એમ જો તું કહે, તો દર્શન પણ કેવળ આત્મગત (સ્વપ્રકાશક) નથી એમ પણ (તેમાં સાથે જ) કહેવાઈ ગયું. તેથી ખરેખર સિદ્ધાન્તના હાર્દરૂપ એવું આ જ

દર્શનયોઃ કથંચિત્ સ્વપરપ્રકાશત્વમસ્ત્યેવેતિ ।

તથા ચોક્તં શ્રીમહાસેનપંડિતદેવૈઃ-

‘ ‘ જ્ઞાનાદ્ભિન્નો ન નાભિન્નો ભિન્નાભિન્નઃ કથંચન ।
જ્ઞાનં પૂર્વાપરીભૂતં સોઽયમાત્મેતિ કીર્તિતઃ ॥ ’ ’

તથા હિ-

(મંદાક્રાંતા)

આત્મા જ્ઞાનં ભવતિ ન હિ વા દર્શનં ચૈવ તદ્વત્
તાભ્યાં યુક્તઃ સ્વપરવિષયં વેતિ પશ્યત્યવશ્યમ્ ।
સંજ્ઞાભેદાદઘકુલહરે ચાત્મનિ જ્ઞાનદૃષ્ટયોઃ
ભેદો જાતો ન ખલુ પરમાર્થેન વહ્નયુષ્ણવત્સઃ ॥ ૨૭૮ ॥

સમાધાન છે કે જ્ઞાન અને દર્શનને કથંચિત્ સ્વપરપ્રકાશકપણું છે જ.

એવી રીતે શ્રી મહાસેનપંડિતદેવે (શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

‘ ‘ [શ્લોકાર્થ:-] આત્મા જ્ઞાનથી (સર્વથા) ભિન્ન નથી, (સર્વથા) અભિન્ન નથી, કથંચિત્ ભિન્નાભિન્ન છે; * પૂર્વાપરભૂત જે જ્ઞાન તે આ આત્મા છે એમ કહ્યું છે. ’ ’

વળી (આ ૧૬૨ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે):-

[શ્લોકાર્થ:-] આત્મા (સર્વથા) જ્ઞાન નથી, તેવી રીતે (સર્વથા) દર્શન પણ નથી જ; તે ઉભયયુક્ત (જ્ઞાનદર્શનયુક્ત) આત્મા સ્વપર વિષયને અવશ્ય જાણે છે અને દેખે છે. અઘસમૂહના (પાપસમૂહના) નાશક આત્મામાં અને જ્ઞાનદર્શનમાં સંજ્ઞાભેદે ભેદ ઊપજે છે (અર્થાત્ સંજ્ઞા, સંખ્યા, લક્ષણ અને પ્રયોજનની અપેક્ષાએ તેમનામાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ભેદ છે), પરમાર્થે અગ્નિ અને ઉષ્ણતાની માફક તેમનામાં (-આત્મામાં અને જ્ઞાનદર્શનમાં) ખરેખર ભેદ નથી (-અભેદતા છે). ૨૭૮.

* પૂર્વાપર = પૂર્વ અને અપર; પહેલાનું અને પછીનું.

**અપ્પા પરપ્પયાસો તઇયા અપ્પેણ દંસણં ભિણ્ણં ।
ળ હવદિ પરદવ્વગયં દંસણમિદિ વણ્ણિદં તમ્હા ॥ ૧૬૩ ॥**

**આત્મા પરપ્રકાશસ્તદાત્મના દર્શનં ભિન્નમ્ ।
ન ભવતિ પરદ્રવ્યગતં દર્શનમિતિ વર્ણિતં તસ્માત્ ॥ ૧૬૩ ॥**

एकान्तेनात्मनः परप्रकाशकत्वनिरासोऽयम् ।

યથૈકાન્તેન જ્ઞાનસ્ય પરપ્રકાશકત્વં પુરા નિરાકૃતમ્, ઇદાનીમાત્મા કેવલં પરપ્રકાશશ્ચેત્ તત્તથૈવ પ્રત્યાદિષ્ટં, ભાવભાવવતોરેકાસ્તિત્વનિર્વૃત્તત્વાત્ । પુરા કિલ જ્ઞાનસ્ય પરપ્રકાશકત્વે સતિ તદ્દર્શનસ્ય ભિન્નત્વં જ્ઞાતમ્ । અત્રાત્મનઃ પરપ્રકાશકત્વે સતિ તેનૈવ દર્શનં ભિન્નમિત્યવસેયમ્ । અપિ ચાત્મા ન પરદ્રવ્યગત ઇતિ ચેત્ તદ્દર્શનમપ્યભિન્નમિત્યવસેયમ્ । તતઃ ખલ્વાત્મા સ્વપરપ્રકાશક ઇતિ યાવત્ । યથા

**પરને જ જાણે જીવ તો દગ જીવથી ભિન્ન જ ઠરે,
દર્શન નથી પરદ્રવ્યગત-એ માન્યતા તુજ હોઈને. ૧૬૩.**

અન્યયાર્થ:-[આત્મા પરપ્રકાશઃ] જો આત્મા (કેવળ) પરપ્રકાશક હોય [તદા] તો [આત્મના] આત્માથી [દર્શનં] દર્શન [ભિન્નમ્] ભિન્ન ઠરે, [દર્શનં પરદ્રવ્યગતં ન ભવતિ ઇતિ વર્ણિતં તસ્માત્] કારણ કે દર્શન પરદ્રવ્યગત (પરપ્રકાશક) નથી એમ (પૂર્વે તારું મન્તવ્ય) વર્ણવવામાં આવ્યું છે.

ટીકા:-આ, એકાંતે આત્માને પરપ્રકાશકપણું હોવાની વાતનું ખંડન છે.

જેવી રીતે પૂર્વે (૧૬૨ મી ગાથામાં) એકાંતે જ્ઞાનને પરપ્રકાશકપણું ખંડિત કરવામાં આવ્યું, તેવી રીતે હવે જો ‘ આત્મા કેવળ પરપ્રકાશક છે ’ એમ માનવામાં આવે તો તે વાત પણ તેવી જ રીતે ખંડન પામે છે, કારણ કે *ભાવ અને ભાવવાન એક અસ્તિત્વથી રચાયેલા હોય છે. પૂર્વે (૧૬૨ મી ગાથામાં) એમ જણાવ્યું હતું કે જો જ્ઞાન (કેવળ) પરપ્રકાશક હોય તો જ્ઞાનથી દર્શન ભિન્ન ઠરે ! અહીં (આ ગાથામાં) એમ સમજવું કે જો આત્મા (કેવળ) પરપ્રકાશક હોય તો આત્માથી જ દર્શન ભિન્ન ઠરે ! વળી જો ‘ આત્મા

* જ્ઞાન ભાવ છે અને આત્મા ભાવવાન છે.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

શુદ્ધોપયોગ અધિકાર

[૩૨૫

કથંચિત્સ્વપરપ્રકાશકત્વં જ્ઞાનસ્ય સાધિતમ્ અસ્યાપિ તથા, ધર્મધર્મિણોરેકસ્વરૂપત્વાત્ પાવકોષ્ણવદિતિ ।

(મંદાક્રાંતા)

આત્મા ધર્મી ભવતિ સુતરાં જ્ઞાનદ્વર્ધમયુક્તઃ
તસ્મિન્નૈવ સ્થિતિમવિચલાં તાં પરિપ્રાપ્ય નિત્યમ્ ।
સમ્યગ્દષ્ટિર્નિખિલકરણગ્રામનીહારભાસ્વાન
મુક્તિં યાતિ સ્ફુટિતસહજાવસ્થયા સંસ્થિતાં તામ્ ॥ ૨૭૧ ॥

ગાળં પરપ્પયાસં વવાહારણયેણ દંસણં તમ્હા ।

અપ્પા પરપ્પયાસો વવહારણયેણ દંસણં તમ્હા ॥ ૧૬૪ ॥

જ્ઞાનં પરપ્રકાશં વ્યવહારનયેન દર્શનં તસ્માત્ ।

આત્મા પરપ્રકાશો વ્યવહારનયેન દર્શનં તસ્માત્ ॥ ૧૬૪ ॥

પરદ્રવ્યગત નથી (અર્થાત્ આત્મા કેવળ પરપ્રકાશક નથી, સ્વપ્રકાશક પણ છે) ’ એમ (હવે) માનવામાં આવે તો આત્માથી દર્શનનું (સમ્યક્ પ્રકારે) અભિન્નપણું સિદ્ધ થાય એમ સમજવું. માટે ખરેખર આત્મા સ્વપરપ્રકાશક છે. જેમ (૧૬૨ મી ગાથામાં) જ્ઞાનનું કથંચિત્ સ્વપરપ્રકાશક-પણું સિદ્ધ થયું તેમ આત્માનું પણ સમજવું, કારણ કે અગ્નિ અને ઉષ્ણતાની માફક ધર્મી અને ધર્મનું એક સ્વરૂપ હોય છે.

[હવે આ ૧૬૩ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] જ્ઞાનદર્શનધર્મોથી યુક્ત હોવાને લીધે આત્મા ખરેખર ધર્મી છે. સકળ ઇન્દ્રિયસમૂહરૂપી હિમને (નષ્ટ કરવા) માટે સૂર્ય સમાન એવો સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ તેમાં જ (જ્ઞાનદર્શનધર્મયુક્ત આત્મામાં જ) સદા અવિચળ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરીને મુક્તિને પામે છે-કે જે મુક્તિ પ્રગટ થયેલી સહજ અવસ્થારૂપે સુસ્થિત છે. ૨૭૮.

વ્યવહારથી છે પરપ્રકાશક જ્ઞાન, તેથી દષ્ટિ છે;

વ્યવહારથી છે પરપ્રકાશક જીવ, તેથી દષ્ટિ છે. ૧૬૪.

અન્યાર્થ:- [વ્યવહારનયેન] વ્યવહારનયથી [જ્ઞાન] જ્ઞાન [પરપ્રકાશં] પરપ્રકાશક છે; [તસ્માત્] તેથી [દર્શનમ્] દર્શન પરપ્રકાશક છે. [વ્યવહારનયેન] વ્યવહારનયથી [આત્મા] આત્મા

વ્યવહારનયસ્ય સફલત્વપ્રદ્યોતનકથનમાહ ।

इह सकलकर्मक्षयप्रादुर्भावासादितसकलविमलकेवलज्ञानस्य पुद्गलादिमूर्तामूर्त-
चेतनाचेतनपरद्रव्यगुणपर्यायप्रकरप्रकाशकत्वं कथमिति चेत्, पराश्रितो व्यवहारः इति
वचनात् व्यवहारनयबलेनेति । ततो दर्शनमपि तादृशमेव ।
त्रैलोक्यप्रक्षोभहेतुभूततीर्थकरपरमदेवस्य शतमखशतप्रत्यक्षवंदनायोग्यस्य कार्यपरमात्मनश्च
तद्वदेव परप्रकाशकत्वम् । तेन व्यवहारनयबलेन च तस्य खलु भगवतः केवलदर्शनमपि
तादृशमेवेति ।

तथा चोक्तं श्रुतबिन्दौ-

(मालिनी)

“ जयति विजितदोषोऽमर्त्यमर्त्येन्द्रमौलि-
प्रविलसदुरुमालाभ्यर्चितांघ्रिर्जिनेन्द्रः ।
त्रिजगदजगती यस्येदृशौ व्यश्रुवाते
सममिव विषयेष्वन्योन्वृत्तिं निषेद्धुम् ।। ”

[પરપ્રકાશઃ] પરપ્રકાશક છે; [તસ્માત્] તેથી [દર્શનમ્] દર્શન પરપ્રકાશક છે.

ટીકા:-આ, વ્યવહારનયનું સફળપણું દર્શાવનારું કથન છે.

સમસ્ત (જ્ઞાનાવરણીય) કર્મનો ક્ષય થવાથી પ્રાપ્ત થતું સકળ-વિમળ કેવળ-જ્ઞાન પુદ્ગલાદિ મૂર્ત-અમૂર્ત ચેતન-અચેતન પરદ્રવ્યગુણપર્યાયસમૂહનું પ્રકાશક કઈ રીતે છે-એવો અહીં પ્રશ્ન થાય, તો તેનો ઉત્તર એમ છે કે-‘પરાશ્રિતો વ્યવહારઃ (વ્યવહાર પરાશ્રિત છે)’ એવું (શાસ્ત્રનું) વચન હોવાથી વ્યવહારનયના બળે એમ છે (અર્થાત્ પરપ્રકાશક છે); તેથી દર્શન પણ તેવું જ (વ્યવહારનયના બળે પરપ્રકાશક) છે. વળી ત્રણ લોકના *પ્રક્ષોભના હેતુભૂત તીર્થકર-પરમદેવને-કે જેઓ સો ઈંદ્રોની પ્રત્યક્ષ વંદનાને યોગ્ય છે અને કાર્યપરમાત્મા છે તેમને-જ્ઞાનની માફક જ (વ્યવહારનયના બળે) પરપ્રકાશકપણું છે; તેથી વ્યવહારનયના બળે તે ભગવાનનું કેવળદર્શન પણ તેવું જ છે.

એવી રીતે શ્રુતબિન્દુમાં (શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

“ [શ્લોકાર્થ:-] જેમણે દોષોને જીત્યા છે, જેમનાં ચરણો દેવેંદ્રો તેમ જ નરેંદ્રોના

* પ્રક્ષોભના અર્થ માટે ૮૩ મા પાનાનું પદટિપ્પણ જુઓ.

તથા હિ-

(માલિની)

વ્યવહરણનયેન જ્ઞાનપુંજોડયમાત્મા
પ્રકટતરસુદૃષ્ટિઃ સર્વલોકપ્રદર્શી ।
વિદિતસકલમૂર્તિમૂર્તતત્ત્વાર્થસાર્થઃ
સ ભવતિ પરમશ્રીકામિનીકામરૂપઃ ॥ ૨૮૦ ॥

**ળાળં અપ્પપયાસં ણિચ્છયણયણ દંસણં તમ્હા ।
અપ્પા અપ્પપયાસો ણિચ્છયણયણ દંસણં તમ્હા ॥ ૧૬૫ ॥**

**જ્ઞાનમાત્મપ્રકાશં નિશ્ચયનયેન દર્શનં તસ્માત્ ।
આત્મા આત્મપ્રકાશો નિશ્ચયનયેન દર્શનં તસ્માત્ ॥ ૧૬૫ ॥**

મુગટોમાં પ્રકાશતી કીમતી માળાઓથી પૂજાય છે (અર્થાત્ જેમનાં ચરણોમાં ઇંદ્રો તથા ચક્રવર્તીઓનાં મણિમાળાયુક્ત મુગટવાળાં મસ્તકો અત્યંત ઝૂકે છે), અને (લોકાલોકના સમસ્ત) પદાર્થો એકબીજામાં પ્રવેશ ન પામે એવી રીતે ત્રણ લોક અને અલોક જેમનામાં એકી સાથે જ વ્યાપે છે (અર્થાત્ જે જિનેંદ્રને યુગપદ્ જણાય છે), તે જિનેંદ્ર જયવંત છે. ’’

વળી (આ ૧૬૪ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે):-

[**શ્લોકાર્થ:-**] જ્ઞાનપુંજ એવો આ આત્મા અત્યંત સ્પષ્ટ દર્શન થતાં (અર્થાત્ કેવળદર્શન પ્રગટ થતાં) વ્યવહારનયથી સર્વ લોકને દેખે છે તથા (સાથે વર્તતા કેવળજ્ઞાનને લીધે) સમસ્ત મૂર્ત-અમૂર્ત પદાર્થસમૂહને જાણે છે. તે (કેવળદર્શન-જ્ઞાનયુક્ત) આત્મા પરમશ્રીરૂપી કામિનીનો (મુક્તિસુંદરીનો) વલ્લભ થાય છે. ૨૮૦.

**નિશ્ચયનયે છે નિજપ્રકાશક જ્ઞાન, તેથી દૃષ્ટિ છે;
નિશ્ચયનયે છે નિજપ્રકાશક જીવ, તેથી દૃષ્ટિ છે. ૧૬૫.**

અન્યયાર્થ:-[નિશ્ચયનયેન] નિશ્ચયનયથી [જ્ઞાનમ્] જ્ઞાન [આત્મપ્રકાશં] સ્વપ્રકાશક છે; [તસ્માત્] તેથી [દર્શનમ્] દર્શન સ્વપ્રકાશક છે. [નિશ્ચયનયેન] નિશ્ચયનયથી [આત્મા] આત્મા [આત્મપ્રકાશઃ] સ્વપ્રકાશક છે; [તસ્માત્] તેથી [દર્શનમ્] દર્શન સ્વપ્રકાશક છે.

૩૨૮]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

નિશ્ચયનયેન સ્વરૂપાખ્યાનમેતત્ ।

નિશ્ચયનયેન સ્વપ્રકાશકત્વલક્ષણં શુદ્ધજ્ઞાનમિહાભિહિતં તથા સકલાવરણપ્રમુક્ત-
શુદ્ધદર્શનમપિ સ્વપ્રકાશકપરમેવ । આત્મા હિ વિમુક્તસકલેન્દ્રિયવ્યાપારત્વાત્ સ્વ-
પ્રકાશકત્વલક્ષણલક્ષિત ઇતિ યાવત્ । દર્શનમપિ વિમુક્તબહિર્વિષયત્વાત્ સ્વપ્રકાશકત્વ-
પ્રધાનમેવ । ઇત્થં સ્વરૂપપ્રત્યક્ષલક્ષણલક્ષિતાક્ષુણ્ણસહજશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનમયત્વાત્ નિશ્ચયેન
જગત્ત્રયકાલત્રયવર્તિસ્થાવરજંગમાત્મકસમસ્તદ્રવ્યગુણપર્યાયવિષયેષુ *આકાશપ્રકાશ-
કાદિવિકલ્પવિદૂરસ્સન્ સ્વસ્વરૂપે *સંજ્ઞાલક્ષણપ્રકાશતયા (?) નિરવશેષેણાન્તર્મુખત્વાદ-
નવરતમ્ અખંડાદ્વૈતચિચ્ચમત્કારમૂર્તિરાત્મા તિષ્ઠતીતિ ।

(મંદાક્રાંતા)

આત્મા જ્ઞાનં ભવતિ નિયતં સ્વપ્રકાશાત્મકં યા

દૃષ્ટિઃ સાક્ષાત્ પ્રહતબહિરાલંબના સાપિ ચૈષઃ ।

एकाकारस्वरसविसरापूर्णपुण्यः पुराणः

स्वस्मिन्नित्यं नियतवसतिर्निर्विकल्पे महिम्नि ॥ ૨૮૧ ॥

ટીકા:-આ, નિશ્ચયનયથી સ્વરૂપનું કથન છે.

અહીં નિશ્ચયનયથી શુદ્ધ જ્ઞાનનું લક્ષણ સ્વપ્રકાશકપણું કહ્યું છે; તેવી રીતે સર્વ
આવરણથી મુક્ત શુદ્ધ દર્શન પણ સ્વપ્રકાશક જ છે. આત્મા ખરેખર, તેણે સર્વ ઈન્દ્રિયવ્યાપારને
છોડ્યો હોવાથી, સ્વપ્રકાશકસ્વરૂપ લક્ષણથી લક્ષિત છે; દર્શન પણ, તેણે બહિર્વિષયપણું છોડ્યું
હોવાથી સ્વપ્રકાશકત્વપ્રધાન જ છે. આ રીતે સ્વરૂપપ્રત્યક્ષ-લક્ષણથી લક્ષિત અખંડ-સહજ-
શુદ્ધજ્ઞાનદર્શનમય હોવાને લીધે, નિશ્ચયથી, ત્રિલોક-ત્રિકાળવર્તી સ્થાવર-જંગમસ્વરૂપ સમસ્ત
દ્રવ્યગુણપર્યાયરૂપ વિષયો સંબંધી પ્રકાશ્ય-પ્રકાશકાદિ વિકલ્પોથી અતિ દૂર વર્તતો થકો,
સ્વસ્વરૂપસંયેતન જેનું લક્ષણ છે એવા પ્રકાશ વડે સર્વથા અંતર્મુખ હોવાને લીધે, આત્મા નિરંતર
અખંડ-અદ્વૈત-ચૈતન્યચમત્કારમૂર્તિ રહે છે.

[હવે આ ૧૬૫ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] નિશ્ચયથી આત્મા સ્વપ્રકાશક જ્ઞાન છે; જેણે બાહ્ય આલંબન નષ્ટ કર્યું

* અહીં કાંઈક અશુદ્ધિ હોય એમ લાગે છે.

**અપ્પસરૂવં પેચ્છદિ લોયાલોયં ન કેવલી ભગવં ।
જહ્ કોઝ્ ભણ્ઝ્ એવં તસ્સ ચ કિં દૂસણં હોઝ્ ॥ ૧૬૬ ॥**

**આત્મસ્વરૂપં પશ્યતિ લોકાલોકૌ ન કેવલી ભગવાન્ ।
યદિ કોપિ ભણત્યેવં તસ્ય ચ કિં દૂષણં ભવતિ ॥ ૧૬૬ ॥**

શુદ્ધનિશ્ચયનયવિવક્ષયા પરદર્શનત્વનિરાસોઽયમ્ ।

વ્યવહારેણ પુત્રલાદિત્રિકાલવિષયદ્રવ્યગુણપર્યાયૈકસમયપરિચ્છિત્તિસમર્થસકલ-
વિમલકેવલાવબોધમયત્વાદિવિવિધમહિમાધારોઽપિ સ ભગવાન્ કેવલદર્શનતૃતીયલોચનોઽપિ
પરમનિરપેક્ષતયા નિઃશેષતોઽન્તર્મુખત્વાત્ કેવલસ્વરૂપપ્રત્યક્ષમાત્રવ્યાપાર-
નિરતનિરંજનનિજસહજદર્શનેન સચ્ચિદાનંદમયમાત્માનં નિશ્ચયતઃ પશ્યતીતિ શુદ્ધ-

છે એવું (સ્વપ્રકાશક) જે સાક્ષાત્ દર્શન તે-રૂપ પણ આત્મા છે. એકાકાર નિજરસના ફેલાવથી
પૂર્ણ હોવાને લીધે જે પવિત્ર છે અને જે પુરાણ (સનાતન) છે એવો આ આત્મા સદા પોતાના
નિર્વિકલ્પ મહિમામાં નિશ્ચિતપણે વસે છે. ૨૮૧.

**પ્રભુ કેવળી દેખે નિજાત્માને, ન લોકાલોકને,
-જો કોઈ ભાખે એમ તો તેમાં કહો શો દોષ છે ? ૧૬૬.**

અન્યાર્થ:-[કેવલી ભગવાન્] (નિશ્ચયથી) કેવળી ભગવાન [આત્મ-સ્વરૂપં]
આત્મસ્વરૂપને [પશ્યતિ] દેખે છે, [ન લોકાલોકૌ] લોકાલોકને નહિ-[એવં] એમ [યદિ] જો
[કઃ અપિ ભણતિ] કોઈ કહે તો [તસ્ય ચ કિં દૂષણં ભવતિ] તેને શો દોષ છે ? (અર્થાત્ કાંઈ
દોષ નથી.)

ટીકા:-આ, શુદ્ધનિશ્ચયનયની વિવક્ષાથી પરદર્શનનું (પરને દેખવાનું) ખંડન છે.

જોકે વ્યવહારથી એક સમયમાં ત્રણ કાળ સંબંધી પુદ્ગલાદિ દ્રવ્યગુણપર્યાયોને જાણવામાં
સમર્થ સકળ-વિમળ કેવળજ્ઞાનમયત્વાદિ વિવિધ મહિમાઓનો ધરનાર છે, તોપણ તે ભગવાન,
કેવળદર્શનરૂપ તૃતીય લોચનવાળો હોવા છતાં, પરમ નિરપેક્ષ-પણાને લીધે નિઃશેષપણે (સર્વથા)
અંતર્મુખ હોવાથી કેવળ સ્વરૂપપ્રત્યક્ષમાત્ર વ્યાપારમાં લીન એવા નિરંજન નિજ સહજદર્શન વડે
સચ્ચિદાનંદમય આત્માને નિશ્ચયથી દેખે છે (પરંતુ લોકાલોકને નહિ)-એમ જે કોઈ પણ શુદ્ધ
અંતઃતત્ત્વનો વેદનાર (જાણનાર,

નિશ્ચયનયવિવક્ષયા યઃ કોપિ શુદ્ધાન્તસ્તત્ત્વવેદી પરમજિનયોગીશ્વરો વક્તિ તસ્ય ચ ન ખલુ દૂષણં ભવતીતિ ।

(મંદાક્રાંતા)

પશ્યત્યાત્મા સહજપરમાત્માનમેકં વિશુદ્ધં
સ્વાન્તઃશુદ્ધયાવસથમહિમાધારમત્યન્તધીરમ્ ।
સ્વાત્મન્યુચ્ચૈરવિચલતયા સર્વદાન્તર્નિમગ્નં
તસ્મિન્નૈવ પ્રકૃતિમહતિ વ્યાવહારપ્રપંચઃ ॥ ૨૮૨ ॥

અનુભવનાર) પરમ જિનયોગીશ્વર શુદ્ધનિશ્ચયનયની વિવક્ષાથી કહે છે, તેને ખરેખર દૂષણ નથી.

[હવે આ ૧૬૬ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે.]

[**શ્લોકાર્થ:-**] (*નિશ્ચયથી) આત્મા સહજ પરમાત્માને દેખે છે-કે જે પરમાત્મા એક છે, વિશુદ્ધ છે, નિજ અંતઃશુદ્ધિનું રહેઠાણ હોવાથી (કેવળજ્ઞાન-દર્શનાદિ) મહિમાનો ધરનાર છે, અત્યંત ધીર છે અને નિજ આત્મામાં અત્યંત અવિયળ હોવાથી સર્વદા અંતર્મગ્ન છે; સ્વભાવથી મહાન એવા તે આત્મામાં *વ્યવહારપ્રપંચ નથી જ (અર્થાત્ નિશ્ચયથી આત્મામાં લોકાલોકને દેખવારૂપ વ્યવહારવિસ્તાર નથી જ). ૨૮૨.

* અહીં નિશ્ચય-વ્યવહાર સંબંધી એમ સમજવું કે-જેમાં સ્વની જ અપેક્ષા હોય તે નિશ્ચય-કથન છે અને જેમાં પરની અપેક્ષા આવે તે વ્યવહારકથન છે; માટે કેવળી ભગવાન લોકાલોકને-પરને જાણે-દેખે છે એમ કહેવું તે વ્યવહારકથન છે અને કેવળી ભગવાન સ્વાત્માને જાણે-દેખે છે એમ કહેવું તે નિશ્ચયકથન છે. અહીં વ્યવહારકથનનો વાચ્યાર્થ એમ ન સમજવો કે જેમ છન્નસ્થ જીવ લોકાલોકને જાણતો-દેખતો જ નથી તેમ કેવળી ભગવાન લોકાલોકને જાણતા-દેખતા જ નથી. છન્નસ્થ જીવ સાથે સરખામણીની અપેક્ષાએ તો કેવળી ભગવાન લોકાલોકને જાણે-દેખે છે તે બરાબર સત્ય છે-યથાર્થ છે, કારણ કે તેઓ ત્રિકાળ સંબંધી સર્વ દ્રવ્યગુણપર્યાયોને યથાસ્થિત બરાબર પરિપૂર્ણપણે ખરેખર જાણે-દેખે છે. ‘કેવળી ભગવાન લોકાલોકને જાણે-દેખે છે’ એમ કહેતાં પરની અપેક્ષા આવે છે એટલું જ સૂચવવા, તથા કેવળી ભગવાન જેમ સ્વને તદ્દરૂપ થઈને નિજસુખના સંવેદન સહિત જાણે-દેખે છે તેમ લોકાલોકને (પરને) તદ્દરૂપ થઈને પરસુખદુઃખાદિના સંવેદન સહિત જાણતા-દેખતા નથી, પરંતુ પરથી તદ્દન ભિન્ન રહીને, પરના સુખદુઃખાદિનું સંવેદન કર્યા વિના જાણે-દેખે છે એટલું જ સૂચવવા તેને વ્યવહાર કહેલ છે.

**મુત્તમમુત્તં દવ્વં ચેયણમિયરં સગં ચ સવ્વં ચ ।
પેચ્છંતસ્સ દુ ણાણં પચ્ચક્ખમણિંદિયં હોઙ્ગ ॥ ૧૬૭ ॥**

**મૂર્તમમૂર્તં દ્રવ્યં ચેતનમિતરત્ સ્વકં ચ સર્વં ચ ।
પશ્યતસ્તુ જ્ઞાનં પ્રત્યક્ષમતીન્દ્રિયં ભવતિ ॥ ૧૬૭ ॥**

કેવલબોધસ્વરૂપાધ્યાનમેતત્ ।

ષણ્ણાં દ્રવ્યાણાં મધ્યે મૂર્તત્વં પુદ્ગલસ્ય પંચાનામ્ અમૂર્તત્વમ્; ચેતનત્વં જીવસ્યૈવ પંચાનામ્ ચેતનત્વમ્ । મૂતામૂર્તચેતનાચેતનસ્વદ્રવ્યાદિકમશેષં ત્રિકાલવિષયમ્ અનવરતં પશ્યતો ભગવતઃ શ્રીમદર્હત્પરમેશ્વરસ્ય ક્રમકરણવ્યવધાનાપોઢં ચાતીન્દ્રિયં ચ સકલવિમલકેવલજ્ઞાનં સકલપ્રત્યક્ષં ભવતીતિ ।

તથા ચોક્તં પ્રવચનસારે-

**મૂર્તિક-અમૂર્તિક ચેતનાચેતન સ્વપર સૌ દ્રવ્યને
જે દેખતો તેને અતીન્દ્રિય જ્ઞાન છે, પ્રત્યક્ષ છે. ૧૬૭.**

અન્યયાર્થ:-[મૂર્તમ્ અમૂર્તમ્] મૂર્ત-અમૂર્ત [ચેતનમ્ ઇતરત્] ચેતન-અચેતન [દ્રવ્યં] દ્રવ્યોને-[સ્વકં ચ સર્વં ચ] સ્વને તેમ જ સમસ્તને [પશ્યતઃ તુ] દેખનારનું (જાણનારનું) [જ્ઞાનમ્] જ્ઞાન [અતીન્દ્રિયં] અતીન્દ્રિય છે, [પ્રત્યક્ષમ્ ભવતિ] પ્રત્યક્ષ છે.

ટીકા:-આ, કેવળજ્ઞાનના સ્વરૂપનું કથન છે.

છ દ્રવ્યોમાં પુદ્ગલને મૂર્તપણું છે, (બાકીનાં) પાંચને અમૂર્તપણું છે; જીવને જ ચેતનપણું છે, (બાકીનાં) પાંચને અચેતનપણું છે. ત્રિકાળ સંબંધી મૂર્ત-અમૂર્ત ચેતન-અચેતન સ્વદ્રવ્યાદિ અશેષને (સ્વ તેમ જ પર સમસ્ત દ્રવ્યોને) નિરંતર દેખનાર ભગવાન શ્રીમદ્ અર્હત્પરમેશ્વરનું જે ક્રમ, ઈન્દ્રિય અને *વ્યવધાન વિનાનું, અતીન્દ્રિય સકળ-વિમળ (સર્વથા નિર્મળ) કેવળજ્ઞાન તે સકલપ્રત્યક્ષ છે.

એવી રીતે (શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત) શ્રી પ્રવચનસારમાં (૫૪ મી ગાથા દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

* વ્યવધાનના અર્થ માટે ૨૬ મા પાનાનું પદટિપ્પણ જુઓ.

૩૩૨]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

“ જં પેચ્છદો અમુત્તં મુત્તેસુ અદિંદિયં ચ પચ્છણ્ણં ।
સયલં સગં ચ ઇદરં તં ણાણં હવદિ પચ્ચક્ખં ॥ ”

તથા હિ-

(મંદાક્રાંતા)

સમ્યગ્વર્તી ત્રિભુવનગુરુઃ શાશ્વતાનન્તધામા
લોકાલોકૌ સ્વપરમખિલં ચેતનાચેતનં ચ ।
તાર્તીયં યન્નયનમપરં કેવલજ્ઞાનસંજ્ઞં
તેનૈવાયં વિદિતમહિમા તીર્થનાથો જિનેન્દ્રઃ ॥ ૨૮૩ ॥

**પુવ્વુત્તસયલદવ્વં ણાણાગુણપજ્જણ સંજુત્તં ।
જો ન ય પેચ્છઈ સમ્મં પરોક્ખદિટ્ઠી હવે તસ્સ ॥ ૧૬૮ ॥**

**પૂર્વોક્તસકલદ્રવ્યં નાનાગુણપર્યાયેણ સંયુક્તમ્ ।
યો ન ચ પશ્યતિ સમ્યક્ પરોક્ષદષ્ટિર્ભવેત્તસ્ય ॥ ૧૬૮ ॥**

“ [ગાથાર્થ:-] દેખનારનું જે જ્ઞાન અમૂર્તને, મૂર્ત પદાર્થોમાં પણ અતીંદ્રિયને, અને પ્રચ્છન્નને એ બધાંયને-સ્વને તેમ જ પરને-દેખે છે, તે જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે. ”

વળી (આ ૧૬૭ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે):-

[શ્લોકાર્થ:-] કેવળજ્ઞાન નામનું જે ત્રીજું ઉત્કૃષ્ટ નેત્ર તેનાથી જ જેમનો પ્રસિદ્ધ મહિમા છે, જેઓ ત્રણ લોકના ગુરુ છે અને શાશ્વત અનંત જેમનું *ધામ છે-એવા આ તીર્થનાથ જિનેન્દ્ર લોકાલોકને અર્થાત્ સ્વ-પર એવાં સમસ્ત ચેતન-અચેતન પદાર્થોને સમ્યક્ પ્રકારે (બરાબર) જાણે છે. ૨૮૩.

**વિધવિધ ગુણો ને પર્યાયો સંયુક્ત દ્રવ્ય સમસ્તને
દેખે ન જે સમ્યક્ પ્રકાર, પરોક્ષ દષ્ટિ તેડને. ૧૬૮.**

અન્વયાર્થ:-[નાનાગુણપર્યાયેણ સંયુક્તમ્] વિધવિધ ગુણો અને પર્યાયોથી સંયુક્ત [પૂર્વોક્તસકલદ્રવ્યં] પૂર્વોક્ત સમસ્ત દ્રવ્યોને [યઃ] જે [સમ્યક્] સમ્યક્ પ્રકારે (બરાબર)

* ધામ = (૧) ભવ્યતા; (૨) તેજ; (૩) બળ.

અત્ર કેવલદષ્ટેરભાવાત્ સકલજ્ઞત્વં ન સમસ્તીત્યુક્તમ્ ।

પૂર્વસૂત્રોપાત્તમૂર્તાદિદ્રવ્યં સમસ્તગુણપર્યાયાત્મકં, મૂર્તસ્ય મૂર્તગુણાઃ, અચેતનસ્યા-
ચેતનગુણાઃ, અમૂર્તસ્યામૂર્તગુણાઃ, ચેતનસ્ય ચેતનગુણાઃ, ષડ્ઢાનિવૃદ્ધિરૂપાઃ સૂક્ષ્માઃ
પરમાગમપ્રમાણ્યાદભ્યુપગમ્યાઃ અર્થપર્યાયાઃ ષણ્ણાં દ્રવ્યાણાં સાધારણાઃ, નરનારકા-
દિવ્યંજનપર્યાયા જીવાનાં પંચસંસારપ્રપંચાનાં, પુદ્ગલાનાં સ્થૂલસ્થૂલાદિસ્કન્ધપર્યાયાઃ, ચતુર્ણાં
ધર્માદીનાં શુદ્ધપર્યાયાશ્ચેતિ, એભિઃ સંયુક્તં તદ્દ્રવ્યજાલં યઃ ક્ષલુ ન પશ્યતિ, તસ્ય
સંસારિણામિવ પરોક્ષદષ્ટિરિતિ ।

(વસંતતિલકા)

યો નૈવ પશ્યતિ જગત્ત્રયમેકદૈવ
કાલત્રયં ચ તરસા સકલજ્ઞમાની ।
પ્રત્યક્ષદષ્ટિરતુલા ન હિ તસ્ય નિત્યં
સર્વજ્ઞતા કથમિહાસ્ય જડાત્મનઃ સ્યાત્ ॥ ૨૮૪ ॥

[ન ચ પશ્યતિ] દેખતો નથી, [તસ્ય] તેને [પરોક્ષદષ્ટિઃ ભવેત્] પરોક્ષ દર્શન છે.

ટીકા:-અહીં, કેવળદર્શનના અભાવે (અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ દર્શનના અભાવમાં) સર્વજ્ઞપણું
હોતું નથી એમ કહ્યું છે.

સમસ્ત ગુણો અને પર્યાયોથી સંયુક્ત પૂર્વસૂત્રોક્ત (૧૬૭ મી ગાથામાં કહેલાં) મૂર્તાદિ
દ્રવ્યોને જે દેખતો નથી;-અર્થાત્ મૂર્ત દ્રવ્યના મૂર્ત ગુણો હોય છે, અચેતનના અચેતન ગુણો હોય
છે, અમૂર્તના અમૂર્ત ગુણો હોય છે, ચેતનના ચેતન ગુણો હોય છે; ૫૮ (છ પ્રકારની)
હાનિવૃદ્ધિરૂપ, સૂક્ષ્મ, પરમાગમના પ્રમાણથી સ્વીકારવા-યોગ્ય અર્થપર્યાયો છ દ્રવ્યોને સાધારણ
છે, નરનારકાદિ વ્યંજનપર્યાયો પાંચ પ્રકારના *સંસારપ્રપંચવાળા જીવોને હોય છે, પુદ્ગલોને
સ્થૂલ-સ્થૂલ વગેરે સ્કંધપર્યાયો હોય છે અને ધર્માદિ ચાર દ્રવ્યોને શુદ્ધ પર્યાયો હોય છે; આ
ગુણપર્યાયોથી સંયુક્ત એવા તે દ્રવ્યસમૂહને જે ખરેખર દેખતો નથી;-તેને (ભલે તે સર્વજ્ઞપણાના
અભિમાનથી દગ્ધ હોય તોપણ) સંસારીઓની માફક પરોક્ષ દષ્ટિ છે.

[હવે આ ૧૬૮ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે:]

* સંસારપ્રપંચ = સંસારવિસ્તાર. (સંસારવિસ્તાર દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભવ અને ભાવ-એવા
પાંચ પરાવર્તનરૂપ છે.)

**લોચાલોચં જાણઈ અપ્પાણં ણેવ કેવલી ભગવં ।
જઈ કોઈ ભણઈ એવં તસ્સ ય કિં દૂસણં હોઈ ॥ ૧૬૧ ॥**

**લોકાલોકૌ જાનાત્યાત્માનં નૈવ કેવલી ભગવાન્ ।
યદિ કોઽપિ ભણતિ એવં તસ્ય ચ કિં દૂષણં ભવતિ ॥ ૧૬૧ ॥**

વ્યવહારનયપ્રાદુર્ભાવકથનમિદમ્ ।

સકલવિમલકેવલજ્ઞાનત્રિતયલોચનો ભગવાન્ અપુનર્ભવકમનીયકામિનીજીવિતેશઃ
ષડ્દ્રવ્યસંકીર્ણલોકત્રયં શુદ્ધાકાશમાત્રાલોકં ચ જાનાતિ, પરાશ્રિતો વ્યવહાર ઇતિ માનાત્
વ્યવહારેણ વ્યવહારપ્રધાનત્વાત્, નિરુપરાગશુદ્ધાત્મસ્વરૂપં નૈવ જાનાતિ, યદિ
વ્યવહારનયવિવક્ષયા કોપિ જિનનાથતત્ત્વવિચારલબ્ધઃ (દક્ષઃ) કદાચિદેવં વક્તિ ચેત્, તસ્ય

[શ્લોકાર્થ:-] સર્વજ્ઞતાના અભિમાનવાળો જે જીવ શીઘ્ર એક જ કાળે ત્રણ જગતને
અને ત્રણ કાળને દેખતો નથી, તેને સદા (અર્થાત્ કદાપિ) અતુલ પ્રત્યક્ષ દર્શન નથી; તે જડ
આત્માને સર્વજ્ઞતા કઈ રીતે હોય ? ૨૮૪.

**પ્રભુ કેવળી જાણે ત્રિલોક-અલોકને, નહિ આત્મને,
-જો કોઈ ભાખે એમ તો તેમાં કહો શો દોષ છે ? ૧૬૯.**

અન્યયાર્થ:-[કેવલી ભગવાન્] (વ્યવહારથી) કેવળી ભગવાન [લોકા-લોકૌ]
લોકાલોકને [જાનાતિ] જાણે છે, [ન એવ આત્માનમ્] આત્માને નહિ-[એવં] એમ [યદિ] જો
[કઃ અપિ ભણતિ] કોઈ કહે તો [તસ્ય ચ કિં દૂષણં ભવતિ] તેને શો દોષ છે ? (અર્થાત્ કાંઈ
દોષ નથી.)

ટીકા:-આ, વ્યવહારનયની પ્રગટતાથી કથન છે.

‘ પરાશ્રિતો વ્યવહારઃ (વ્યવહારનય પરાશ્રિત છે) ’ એવા (શાસ્ત્રના) અભિપ્રાયને લીધે,
વ્યવહારે વ્યવહારનયની પ્રધાનતા દ્વારા (અર્થાત્ વ્યવહારે વ્યવહારનયને પ્રધાન કરીને),
‘ સકળ-વિમળ કેવળજ્ઞાન જેમનું ત્રીજું લોચન છે અને અપુનર્ભવરૂપી સુંદર કામિનીના જેઓ
જીવિતેશ છે (-મુક્તિસુંદરીના જેઓ પ્રાણનાથ છે) એવા ભગવાન છ દ્રવ્યોથી વ્યાપ્ત ત્રણ લોકને
અને શુદ્ધ-આકાશમાત્ર અલોકને જાણે છે, નિરુપરાગ (નિર્વિકાર) શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને નથી જ
જાણતા ’ -એમ જો વ્યવહારનયની વિવક્ષાથી

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

શુદ્ધોપયોગ અધિકાર

[૩૩૫

ન ખલુ દૂષણમિતિ ।

તથા ચોક્તં શ્રીસમન્તભદ્રસ્વામિભિઃ-

(અપરવક્ત્ર)

‘‘ સ્થિતિજનનનિરોધલક્ષણં
ચરમચરં ચ જગત્પ્રતિક્ષણમ્ ।
ઇતિ જિન સકલજ્ઞલાંછનં
વચનમિદં વદતાંવરસ્ય તે ॥ ’’

તથા હિ-

(વસંતતિલકા)

જાનાતિ લોકમખિલં ખલુ તીર્થનાથઃ
સ્વાત્માનમેકમનઘં નિજસૌખ્યનિષ્ઠમ્ ।
નો વેત્તિ સોઽયમિતિ તં વ્યવહારમાર્ગાદ્
વક્તીતિ કોઽપિ મુનિપો ન ચ તસ્ય દોષઃ ॥ ૨૮૫ ॥

કોઈ જિનનાથના તત્ત્વ વિચારમાં નિપુણ જીવ (-જિનદેવે કહેલા તત્ત્વના વિચારમાં પ્રવીણ જીવ) કદાચિત્ કહે, તો તેને ખરેખર દૂષણ નથી.

એવી રીતે (આચાર્યવર) શ્રી સમંતભદ્રસ્વામીએ (બૃહત્સ્વયંભૂસ્તોત્રમાં શ્રી મુનિસુવ્રત ભગવાનની સ્તુતિ કરતાં ૧૧૪ માં શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

‘‘ [શ્લોકાર્થ:-] હે જિનેંદ્ર! તું વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે; ‘ચરાચર (જંગમ તથા સ્થાવર) જગત પ્રતિક્ષણ (પ્રત્યેક સમયે) ઉત્પાદવ્યયઘ્નૌવ્યલક્ષણવાળું છે’ એવું આ તારું વચન (તારી) સર્વજ્ઞતાનું ચિહ્ન છે. ’’

વળી (આ ૧૬૯ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે):-

[શ્લોકાર્થ:-] તીર્થનાથ ખરેખર આખા લોકને જાણે છે અને તેઓ એક, અનઘ (નિર્દોષ), નિજસૌખ્યનિષ્ઠ (નિજ સુખમાં લીન) સ્વાત્માને જાણતા નથી-એમ કોઈ મુનિવર વ્યવહારમાર્ગથી કહે તો તેને દોષ નથી. ૨૮૫.

**णाणं जीवस्वरूपं तम्हा जाणेइ अप्पगं अप्पा ।
अप्पाणं ण वि जाणदि अप्पादो होदि विदिरित्तं ॥ १७० ॥**

**ज्ञानं जीवस्वरूपं तस्माज्जानात्यात्मकं आत्मा ।
आत्मानं नापि जानात्यात्मनो भवति व्यतिरिक्तम् ॥ १७० ॥**

अत्र ज्ञानस्वरूपो जीव इति वितर्कणोक्तः ।

इह हि ज्ञानं तावज्जीवस्वरूपं भवति, ततो हेतोरखंडाद्वैतस्वभावनिरतं निरतिशयपरमभावनासनाथं मुक्तिसुंदरीनाथं बहिर्यवृत्तकौतूहलं निजपरमात्मानं जानाति कश्चिदात्मा भव्यजीव इति अयं खलु स्वभाववादः। अस्य विपरीतो वितर्कः स खलु विभाववादः प्राथमिकशिष्याभिप्रायः। कथमिति चेत्, पूर्वोक्तस्वरूपमात्मानं खलु न जानात्यात्मा, स्वरूपावस्थितः संतिष्ठति। यथोष्णस्वरूपस्याग्नेः स्वरूपमग्निः किं जानाति,

**છે જ્ઞાન જીવસ્વરૂપ, તેથી જીવ જાણે જીવને;
જીવને ન જાણે જ્ઞાન તો એ જીવથી જીવું ઠરે ! ૧૭૦.**

अन्यथार्थः:-[ज्ञानं] ज्ञान [जीवस्वरूपं] जिवनुं स्वરूप છે, [तस्मात्] તેથી [આત્મા] આત્મા [આત્મકં] આત્માને [જાનાતિ] જાણે છે; [આત્માનં ન અપિ જાનાતિ] જો જ્ઞાન આત્માને ન જાણે તો [આત્મનઃ] આત્માથી [વ્યતિરિક્તમ્] વ્યતિરિક્ત (જીવું) [ભવતિ] ઠરે !

टीका:-અહીં (આ ગાથામાં) ‘જીવ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે’ એમ વિતર્કથી (દલીલથી) કહ્યું છે.

પ્રથમ તો, જ્ઞાન ખરેખર જીવનું સ્વરૂપ છે; તે હેતુથી, જે અખંડ અદ્વૈત સ્વભાવમાં લીન છે, જે નિરતિશય પરમ ભાવના સહિત છે, જે મુક્તિસુંદરીનો નાથ છે અને બહારમાં જેણે કૌતૂહલ વ્યાવૃત્ત કર્યું છે (અર્થાત્ બાહ્ય પદાર્થો સંબંધી કુતૂહલનો જેણે અભાવ કર્યો છે) એવા નિજ પરમાત્માને કોઈ આત્મા-ભવ્ય જીવ-જાણે છે.-આમ આ ખરેખર સ્વભાવવાદ છે. આનાથી વિપરીત વિતર્ક (-વિચાર) તે ખરેખર વિભાવવાદ છે, પ્રાથમિક શિષ્યનો અભિપ્રાય છે.

૧. નિરતિશય = જેનાથી બીજું કોઈ ચડિયાતું નથી એવી; અનુત્તમ; શ્રેષ્ઠ; અજોડ.

૨. કૌતૂહલ = ઈતેજારી; ઉત્સુકતા; આશ્ચર્ય; કૌતુક.

તથૈવ જ્ઞાનજ્ઞેયવિકલ્પાભાવાત્ સોડયમાત્માત્મનિ તિષ્ઠતિ। હંહો પ્રાથમિકશિષ્ય અગ્નિવદયમાત્મા કિમચેતનઃ। કિંં બહુના। તમાત્માનં જ્ઞાનં ન જાનાતિ ચેદ્ દેવદત્તરહિતપરશુવત્્ ઇદં હિ નાર્થક્રિયાકારિ, અત એવ આત્મનઃ સકાશાદ્ વ્યતિરિક્તં ભવતિ। તન્ન ખલુ સમ્મતં સ્વભાવવાદિનામિતિ।

તથા ચોક્તં શ્રીગુણભદ્રસ્વામિભિઃ-

(અનુષ્ટુભ્)

“ જ્ઞાનસ્વભાવઃ સ્યાદાત્મા સ્વભાવાવાસિરચ્યુતિઃ।
તસ્માદચ્યુતિમાકાંક્ષન્ ભાવયેજ્ઞાનભાવનામ્।। ”

તે (વિપરીત વિતર્ક-પ્રાથમિક શિષ્યનો અભિપ્રાય) કયા પ્રકારે છે? (તે આ પ્રકારે છે:-) ‘ પૂર્વોક્તસ્વરૂપ (જ્ઞાનસ્વરૂપ) આત્માને આત્મા ખરેખર જાણતો નથી, સ્વરૂપમાં અવસ્થિત રહે છે (-આત્મામાં માત્ર સ્થિત રહે છે). જેવી રીતે ઉષ્ણતાસ્વરૂપ અગ્નિના સ્વરૂપને (અર્થાત્ અગ્નિને) શું અગ્નિ જાણે છે? (નથી જ જાણતો.) તેવી જ રીતે જ્ઞાનજ્ઞેય સંબંધી વિકલ્પના અભાવથી આ આત્મા આત્મામાં (માત્ર સ્થિત રહે છે (-આત્માને જાણતો નથી). ’

(ઉપરોક્ત વિતર્કનો ઉત્તર:-) ‘ હે પ્રાથમિક શિષ્ય! અગ્નિની માફક શું આ આત્મા અચેતન છે (કે જેથી તે પોતાને ન જાણે)? વધારે શું કહેવું? (સંક્ષેપમાં,) જો તે આત્માને જ્ઞાન ન જાણે તો તે જ્ઞાન, દેવદત્ત વિનાની કુહાડીની માફક, *અર્થક્રિયાકારી ન ઠરે, અને તેથી તે આત્માથી ભિન્ન ઠરે! તે તો (અર્થાત્ જ્ઞાન ને આત્માની સર્વથા ભિન્નતા તો) ખરેખર સ્વભાવવાદીઓને સંમત નથી. (માટે નક્કી કર કે જ્ઞાન આત્માને જાણે છે.) ’

એવી રીતે (આચાર્યવર) શ્રી ગુણભદ્રસ્વામીએ (આત્માનુશાસનમાં ૧૭૪ મા શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

“ [શ્લોકાર્થ:-] આત્મા જ્ઞાનસ્વભાવ છે; સ્વભાવની પ્રાપ્તિ તે અચ્યુતિ(અવિનાશી

* અર્થક્રિયાકારી = પ્રયોજનભૂત ક્રિયા કરનારું. (જેમ દેવદત્ત વગરની એકલી કુહાડી અર્થક્રિયા -કાપવાની ક્રિયા-કરતી નથી, તેમ જો જ્ઞાન આત્માને જાણતું ન હોય તો જ્ઞાને પણ અર્થક્રિયા-જાણવાની ક્રિયા-ન કરી; તેથી જેમ અર્થક્રિયાશૂન્ય કુહાડી દેવદત્તથી ભિન્ન છે તેમ અર્થ ક્રિયાશૂન્ય જ્ઞાન આત્માથી ભિન્ન હોવું જોઈએ! પરંતુ તે તો સ્પષ્ટપણે વિરુદ્ધ છે, માટે જ્ઞાન આત્માને જાણે જ છે.)

૩૩૮]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

તથા હિ-

(મંદાક્રાંતા)

જ્ઞાનં તાવદ્ભવતિ સુતરાં શુદ્ધજીવસ્વરૂપં
સ્વાત્માત્માનં નિયતમધુના તેન જાનાતિ ચૈકમ્ ।
તચ્ચ જ્ઞાનં સ્ફુટિતસહજાવસ્થયાત્માનમારાત્
નો જાનાતિ સ્ફુટમવિચલાદ્વિન્નમાત્મસ્વરૂપાત્ ॥ ૨૮૬ ॥

તથા ચોક્તમ્-

“ જાણં અવિદિરિતં જીવાદો તેણ અપ્પગં મુણ્ઙ ।
જદિ અપ્પગં જાણ્ઙ મિણ્ણં તં હોદિ જીવાદો ॥ ”

**અપ્પાણં વિણુ જાણં જાણં વિણુ અપ્પગો જ સંદેહો ।
તમ્હા સપરપયાસં જાણં તહ દંસણં હોદિ ॥ ૧૭૧ ॥**

**આત્માનં વિદ્ધિ જ્ઞાનં જ્ઞાનં વિદ્ધયાત્મકો ન સંદેહઃ ।
તસ્માત્સ્વપરપ્રકાશં જ્ઞાનં તથા દર્શનં ભવતિ ॥ ૧૭૧ ॥**

દશા) છે; માટે અચ્યુતિને (અવિનાશીપણાને, શાશ્વત અવસ્થાને) ઇચ્છનાર જીવે જ્ઞાનની ભાવના ભાવવી. ”

વળી (આ ૧૭૦ મી ગાથાની ટીકાના કળશરૂપે ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે):-

[શ્લોકાર્થ:-] જ્ઞાન તો બરાબર શુદ્ધજીવનું સ્વરૂપ છે; તેથી (અમારો) નિજ આત્મા હંમણાં (સાધક દશામાં) એક (પોતાના) આત્માને નિયમથી (નિશ્ચયથી) જાણે છે. અને, જો તે જ્ઞાન પ્રગટ થયેલી સહજ અવસ્થા વડે સીધું (પ્રત્યક્ષપણે) આત્માને ન જાણે તો તે જ્ઞાન અવિચળ આત્મસ્વરૂપથી અવશ્ય ભિન્ન ઠરે ! ૨૮૬.

વળી એવી રીતે (અન્યત્ર ગાથા દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

“ **[ગાથાર્થ:-]** જ્ઞાન જીવથી અભિન્ન છે તેથી તે આત્માને જાણે છે; જો જ્ઞાન આત્માને ન જાણે તો તે જીવથી ભિન્ન ઠરે ! ”

**રે ! જીવ છે તે જ્ઞાન છે, ને જ્ઞાન છે તે જીવ છે;
તે કારણે નિજપરપ્રકાશક જ્ઞાન તેમ જ દષ્ટિ છે. ૧૭૧.**

અન્યયાર્થ:-[આત્માનં જ્ઞાનં વિદ્ધિ] આત્માને જ્ઞાન જાણ, અને [જ્ઞાનમ્ આત્મકઃ

ગુણગુણિનો: મેદાભાવસ્વરૂપાધ્યાનમેતત્ ।

સકલપરદ્રવ્યપરાઙ્મુખમાત્માનં સ્વસ્વરૂપપરિચ્છિતિસમર્થસહજજ્ઞાનસ્વરૂપમિતિ હે શિષ્ય ત્વં વિદ્ધિ જાનીહિ તથા વિજ્ઞાનમાત્મેતિ જાનીહિ । તત્ત્વં સ્વપરપ્રકાશં જ્ઞાનદર્શનદ્વિતયમિત્યત્ર સંદેહો નાસ્તિ ।

(અનુષ્ટુભ્)

આત્માનં જ્ઞાનદ્વરૂપં વિદ્ધિ દ્વજ્ઞાનમાત્મકં ।

સ્વં પર ચેતિ યત્તત્ત્વમાત્મા દ્યોતયતિ સ્ફુટમ્ ॥ ૨૮૭ ॥

જાણંતો પસ્સંતો ઈહાપુલ્લં ન હોઝ કેવલિણો ।

કેવલિણાણી તમ્હા તેણ દુ સોડબંધગો મણિદો ॥ ૧૭૨ ॥

જાનન્ પશ્યન્નીહાપૂર્વં ન ભવતિ કેવલિનઃ ।

કેવલજ્ઞાની તસ્માત્ તેન તુ સોડબન્ધકો મણિતઃ ॥ ૧૭૨ ॥

[વિદ્ધિ] જ્ઞાન આત્મા છે એમ જાણ;-[ન સંદેહઃ] આમાં સંદેહ નથી. [તસ્માત્] તેથી [જ્ઞાનં] જ્ઞાન [તથા] તેમ જ [દર્શનં] દર્શન [સ્વપરપ્રકાશં] સ્વપરપ્રકાશક [ભવતિ] છે.

ટીકા:-આ, ગુણ-ગુણીમાં ભેદનો અભાવ હોવારૂપ સ્વરૂપનું કથન છે.

હે શિષ્ય ! સર્વ પરદ્રવ્યથી પરાઙ્મુખ આત્માને તું નિજ સ્વરૂપને જાણવામાં સમર્થ સહજજ્ઞાનસ્વરૂપ જાણ, તથા જ્ઞાન આત્મા છે એમ જાણ. માટે તત્ત્વ (-સ્વરૂપ) એમ છે કે જ્ઞાન તથા દર્શન બન્ને સ્વપરપ્રકાશક છે. આમાં સંદેહ નથી.

[હવે આ ૧૭૧ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે:]

[શ્લોકાર્થ:-] આત્માને જ્ઞાનદર્શનરૂપ જાણ અને જ્ઞાનદર્શનને આત્મા જાણ; સ્વ અને પર એવા તત્ત્વને (સમસ્ત પદાર્થોને) આત્મા સ્પષ્ટપણે પ્રકાશે છે. ૨૮૭.

જાણે અને દેખે છતાં ઇચ્છા ન કેવળીજિનને;

ને તેથી ' કેવળજ્ઞાની ' તેમ ' અબંધ ' ભાખ્યા તેમને. ૧૭૨.

અન્યાર્થ:-[જાનન્ પશ્યન્] જાણતા અને દેખતા હોવા છતાં, [કેવલિનઃ]

સર્વજ્ઞવીતરાગસ્ય વાંછાભાવત્વમત્રોક્તમ્ ।

ભગવાનર્હત્પરમેષ્ઠી સાદ્યનિધનામૂર્તાતીન્દ્રિયસ્વભાવશુદ્ધસદ્ભૂતવ્યવહારેણ કેવલ-જ્ઞાનાદિશુદ્ધગુણાનામાધારભૂતત્વાત્ વિશ્વમશ્રાન્તં જ્ઞાનન્નપિ પશ્યન્નપિ વા મનઃપ્રવૃત્તેર-ભાવાદીહાપૂર્વકં વર્તનં ન ભવતિ તસ્ય કેવલિનઃ પરમભટ્ટારકસ્ય, તસ્માત્ સ ભગવાન્ કેવલજ્ઞાનીતિ પ્રસિદ્ધઃ, પુનસ્તેન કારણેન સ ભગવાન્ અબન્ધક ઇતિ ।

તથા ચોક્તં શ્રીપ્રવચનસારે-

“ ન વિ પરિણમદિ ન ગેખહદિ ઉપ્પજ્જદિ ગેવ તેસુ અદ્દેસુ ।
જાણણવિ તે આદા અબંધગો તેણ પણ્ણત્તો ।। ”

તથા હિ-

કેવળીને [ર્હાપૂર્વ] ઇચ્છાપૂર્વક (વર્તન) [ન ભવતિ] હોતું નથી; [તસ્માત્] તેથી તેમને [કેવલજ્ઞાની] ‘કેવળજ્ઞાની’ કહ્યા છે; [તેન તુ] વળી તેથી [સઃ અબન્ધકઃ ભણિતઃ] અબંધક કહ્યા છે.

ટીકા:-અહીં, સર્વજ્ઞ વીતરાગને વાંછાનો અભાવ હોય છે એમ કહ્યું છે.

ભગવાન અર્હત પરમેષ્ઠી સાદિ-અનંત અમૂર્ત અતીન્દ્રિયસ્વભાવવાળા શુદ્ધ-સદ્ભૂતવ્યવહારથી કેવળજ્ઞાનાદિ શુદ્ધ ગુણોના આધારભૂત હોવાને લીધે વિશ્વને નિરંતર જાણતા હોવા છતાં અને દેખતા હોવા છતાં, તે પરમ ભટ્ટારક કેવળીને મનપ્રવૃત્તિનો (મનની પ્રવૃત્તિનો, ભાવમનપરિણતિનો) અભાવ હોવાથી ઇચ્છાપૂર્વક વર્તન હોતું નથી; તેથી તે ભગવાન ‘કેવળજ્ઞાની’ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે; વળી તે કારણથી તે ભગવાન અબંધક છે.

એવી રીતે (શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત) શ્રી પ્રવચનસારમાં (પર મી ગાથા દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

“ [ગાથાર્થ:-] (કેવળજ્ઞાની) આત્મા પદાર્થોને જાણતો હોવા છતાં તે-રૂપે પરિણમતો નથી, તેમને ગ્રહતો નથી અને તે પદાર્થોરૂપે ઉત્પન્ન થતો નથી તેથી તેને અબંધક કહ્યો છે. ”

વળી (આ ૧૭૨ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે):-

(મંદાક્રાંતા)

જાનન્ સર્વ ભુવનભવનાભ્યન્તરસ્થં પદાર્થ
પશ્યન્ તદ્વત્ સહજમહિમા દેવદેવો જિનેશઃ ।
મોહાભાવાદપરમખિલં નૈવ ગૃહ્ણતિ નિત્યં
જ્ઞાનજ્યોતિર્હતમલકલિઃ સર્વલોકૈકસાક્ષી ॥ ૨૮૮ ॥

પરિણામપુલ્વવચનં જીવસ્સ ય બંધકારણં હોઙ્ ।
પરિણામરહિયવચનં તમ્હા ણાણિસ્સ ણ હિ બંધો ॥ ૧૭૩ ॥
ઈહાપુલ્લં વચનં જીવસ્સ ય બંધકારણં હોઙ્ ।
ઈહારહિયં વચનં તમ્હા ણાણિસ્સ ણ હિ બંધો ॥ ૧૭૪ ॥

પરિણામપૂર્વવચનં જીવસ્ય ચ બંધકારણં ભવતિ ।
પરિણામરહિતવચનં તસ્માજ્ઞાનિનો ન હિ બંધઃ ॥ ૧૭૩ ॥
ઈહાપૂર્વ વચનં જીવસ્ય ચ બંધકારણં ભવતિ ।
ઈહારહિતં વચનં તસ્માજ્ઞાનિનો ન હિ બંધઃ ॥ ૧૭૪ ॥

[શ્લોકાર્થ:-] સહજમહિમાવંત દેવાધિદેવ જિનેશ લોકરૂપી ભવનની અંદર રહેલા સર્વ પદાર્થોને જાણતા હોવા છતાં, તેમ જ દેખતા હોવા છતાં, મોહના અભાવને લીધે સમસ્ત પરને (-કોઈ પણ પર પદાર્થને) નિત્ય (-કદાપિ) ગ્રહતા નથી જ; (પરંતુ) જેમણે જ્ઞાનજ્યોતિ વડે મળરૂપ કલેશનો નાશ કર્યો છે એવા તે જિનેશ સર્વ લોકના એક સાક્ષી (- કેવળ જ્ઞાતાદ્રષ્ટા) છે. ૨૮૮.

પરિણામપૂર્વક વચન જીવને બંધકારણ થાય છે;
પરિણામ વિરહિત વચન તેથી બંધ થાય ન જ્ઞાનીને. ૧૭૩.
અભિલાષપૂર્વક વચન જીવને બંધકારણ થાય છે;
અભિલાષ વિરહિત વચન તેથી બંધ થાય ન જ્ઞાનીને. ૧૭૪.

અન્વયાર્થ:-[પરિણામપૂર્વવચનં] પરિણામપૂર્વક (મનપરિણામપૂર્વક) વચન [જીવસ્ય ચ] જીવને [બંધકારણં] બંધનું કારણ [ભવતિ] છે; [પરિણામરહિતવચનં] (જ્ઞાનીને)

૩૪૨]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

इह हि ज्ञानिनो बंधाभावस्वरूपमुक्तम् ।

સમ્યગ્જ્ઞાની જીવઃ ક્વચિત્ કદાચિદપિ સ્વબુદ્ધિપૂર્વકં વચનં ન વક્તિ સ્વમનઃપરિણામપૂર્વકમિતિ યાવત્ । કુતઃ ? અમનસ્કાઃ કેવલિનઃ ઇતિ વચનાત્ । અતઃ કારણાજ્જીવસ્ય મનઃપરિણતિપૂર્વકં વચનં બંધકારણમિત્યર્થઃ, મનઃપરિણામપૂર્વકં વચનં કેવલિનો ન ભવતિ; ઈહાપૂર્વં વચનમેવ સામિલાષાત્મકજીવસ્ય બંધકારણં ભવતિ, કેવલિમુખારવિન્દવિનિર્ગતો દિવ્યધ્વનિરનીહાત્મકઃ સમસ્તજનહૃદયાહ્વાદકારણમ્; તતઃ સમ્યગ્જ્ઞાનિનો બંધાભાવ ઇતિ ।

પરિણામરહિત વચન હોય છે [તસ્માત્] તેથી [જ્ઞાનિનઃ] જ્ઞાનીને (કેવળજ્ઞાનીને) [હિ] ખરેખર [બંધઃ ન] બંધ નથી.

[ઈહાપૂર્વં] ઇચ્છાપૂર્વક [વચનં] વચન [જીવસ્ય ચ] જીવને [બંધકારણં] બંધનું કારણ [ભવતિ] છે; [ઈહારહિતં વચનં] (જ્ઞાનીને) ઇચ્છારહિત વચન હોય છે. [તસ્માત્] તેથી [જ્ઞાનિનઃ] જ્ઞાનીને (કેવળજ્ઞાનીને) [હિ] ખરેખર [બંધઃ ન] બંધ નથી.

ટીકા:-અહીં ખરેખર જ્ઞાનીને (કેવળજ્ઞાનીને) બંધના અભાવનું સ્વરૂપ કહ્યું છે.

સમ્યગ્જ્ઞાની (કેવળજ્ઞાની) જીવ કયાંય ક્યારેય સ્વબુદ્ધિપૂર્વક અર્થાત્ સ્વમન-પરિણામપૂર્વક વચન બોલતો નથી. કેમ ? ‘અમનસ્કાઃ કેવલિનઃ (કેવળીઓ મનરહિત છે)’ એવું (શાસ્ત્રનું) વચન હોવાથી. આ કારણથી (એમ સમજવું કે)-જીવને મનપરિણતિપૂર્વક વચન બંધનું કારણ છે એવો અર્થ છે અને મનપરિણતિપૂર્વક વચન તો કેવળીને હોતું નથી; (વળી) ઇચ્છાપૂર્વક વચન જ *સામિલાષસ્વરૂપ જીવને બંધનું કારણ છે અને કેવળીના મુખારવિન્દમાંથી નીકળતો, સમસ્ત જનોનાં હૃદયને આહ્વાદના કારણભૂત દિવ્યધ્વનિ તો અનિચ્છાત્મક (ઇચ્છા-રહિત) હોય છે; માટે સમ્યગ્જ્ઞાનીને (કેવળજ્ઞાનીને) બંધનો અભાવ છે.

[હવે આ ૧૭૩-૧૭૪ મી ગાથાઓની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ ત્રણ શ્લોક કહે છે:]

* સામિલાષસ્વરૂપ = જેનું સ્વરૂપ સામિલાષ (ઇચ્છાયુક્ત) હોય એવા

(મંદાક્રાંતા)

ઈહાપૂર્વ વચનરચનારૂપમત્રાસ્તિ નૈવ
તસ્માદેષઃ પ્રકટમહિમા વિશ્વલોકૈકભર્તા ।
અસ્મિન્ બંધઃ કથમિવ ભવેદ્દ્રવ્યભાવાત્મકોડયં
મોહાભાવાન્ન ખલુ નિખિલં રાગરોષાદિજાલમ્ ॥ ૨૮૯ ॥

(મંદાક્રાંતા)

एको देवस्त्रिभुवनगुरुर्नष्टकर्माष्टकार्धः
सद्बोधस्थं भुवनमखिलं तद्गतं वस्तुजालम् ।
आरातीये भगवति जिने नैव बंधो न मोक्षः
तस्मिन् काचिन्न भवति पुनर्मूर्च्छना चेतना च ॥ २९० ॥

(મંદાક્રાંતા)

न ह्येतस्मिन् भगवति जिने धर्मकर्मप्रपंचो
रागाभावादतुलमहिमा राजते वीतरागः ।
एषः श्रीमान् स्वसुखनिरतः सिद्धिसीमन्तिनीशो
ज्ञानज्योतिश्छुरितभुवनाभोगभागः समन्तात् ॥ २९१ ॥

[**શ્લોકાર્થ:-**] આમનામાં (કેવળી ભગવાનમાં) ઇચ્છાપૂર્વક વચનરચનાનું સ્વરૂપ નથી જ; તેથી તેઓ પ્રગટ-મહિમાવંત છે અને સમસ્ત લોકના એક (અનન્ય) નાથ છે. તેમને દ્રવ્યભાવસ્વરૂપ એવો આ બંધ કઈ રીતે થાય ? (કારણ કે) મોહના અભાવને લીધે તેમને ખરેખર સમસ્ત રાગદ્વેષાદિ સમૂહ તો છે નહિ. ૨૮૯.

[**શ્લોકાર્થ:-**] ત્રણ લોકના જેઓ ગુરુ છે, ચાર કર્મનો જેમણે નાશ કર્યો છે અને આખો લોક તથા તેમાં રહેલો પદાર્થસમૂહ જેમના સદ્જ્ઞાનમાં સ્થિત છે, તે (જિન ભગવાન) એક જ દેવ છે. તે નિકટ (સાક્ષાત્) જિન ભગવાનને વિષે નથી બંધ કે નથી મોક્ષ, તેમ જ તેમનામાં નથી કોઈ ^૧મૂર્છા કે નથી કોઈ ^૨ચેતના (કારણ કે દ્રવ્યસામાન્યનો પૂર્ણ આશ્રય છે). ૨૯૦.

[**શ્લોકાર્થ:-**] આ જિન ભગવાનમાં ખરેખર ધર્મ અને કર્મનો પ્રપંચ નથી (અર્થાત્

૧. મૂર્છા = બેભાનપણું; બેશુદ્ધિ; અજ્ઞાનદશા.

૨. ચેતના = ભાનવાળી દશા; શુદ્ધિ; જ્ઞાનદશા.

**ठाणणिसेज्जविहारा ईहापुव्वं ण होइ केवलिनो ।
तम्हा ण होइ बंधो साक्खड्ढं मोहणीयस्स ॥ १७५ ॥**

**स्थाननिषण्णविहारा ईहापूर्वं न भवन्ति केवलिनः ।
तस्मान्न भवति बंधः साक्षार्थं मोहनीयस्य ॥ १७५ ॥**

કેવલિભટ્ટારકસ્યામનસ્કત્વપ્રદ્યોતનમેતત્ ।

ભગવતઃ પરમાર્હન્ટ્યલક્ષ્મીવિરાજમાનસ્ય કેવલિનઃ પરમવીતરાગસર્વજ્ઞસ્ય ઈહાપૂર્વકં ન કિમપિ વર્તનમ્; અતઃ સ ભગવાન્ ન ચેહતે મનઃપ્રવૃત્તેરભાવાત્; અમનસ્કાઃ કેવલિનઃ ઇતિ વચનાદ્વા ન તિષ્ઠતિ નોપવિશતિ ન ચેહાપૂર્વં શ્રીવિહારાદિકં કરોતિ ।

સાધકદશામાં જે શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિના ભેદપ્રભેદો વર્તતા હોય છે તે જિન ભગવાનમાં નથી; રાગના અભાવને લીધે અતુલ-મહિમાવંત એવા તે (ભગવાન) વીતરાગપણે વિરાજે છે. તે શ્રીમાન (શોભાવંત ભગવાન) નિજસુખમાં લીન છે, મુક્તિરૂપી સ્ત્રીના નાથ છે અને જ્ઞાનજ્યોતિ વડે તેમણે લોકના વિસ્તારને સર્વતઃ છાઈ દીધો છે. ૨૮૧.

**અભિલાષપૂર્વ વિહાર, આસન, સ્થાન નહિ જિનદેવને,
તેથી નથી ત્યાં બંધ; બંધન મોહવશ સાક્ષાર્થને. ૧૭૫.**

અન્યયાર્થ:-[કેવલિનઃ] કેવળીને [સ્થાનનિષણ્ણવિહારાઃ] ઊભા રહેવું, બેસવું અને વિહાર [ઈહાપૂર્વ] ઇચ્છાપૂર્વક [ન ભવન્તિ] હોતાં નથી, [તસ્માત્] તેથી [બંધઃ ન ભવતિ] તેમને બંધ નથી; [મોહનીયસ્ય] મોહનીયવશ જીવને [સાક્ષાર્થમ્] ઇન્દ્રિયવિષયસહિતપણે બંધ થાય છે.

ટીકા:-આ, કેવળીભટ્ટારકને મનરહિતપણાનું પ્રકાશન છે (અર્થાત્ અહીં કેવળીભગવાનનું મનરહિતપણું દર્શાવ્યું છે).

અર્હતયોગ્ય પરમ લક્ષ્મીથી વિરાજમાન, પરમવીતરાગ સર્વજ્ઞ કેવળીભગવાનને ઇચ્છાપૂર્વક કાંઈ પણ વર્તન હોતું નથી; તેથી તે ભગવાન (કાંઈ) ઇચ્છતા નથી, કારણ કે મનપ્રવૃત્તિનો અભાવ છે; અથવા, તેઓ ઇચ્છાપૂર્વક ઊભા રહેતા નથી, બેસતા નથી કે શ્રીવિહારાદિક કરતા નથી, કારણ કે ‘અમનસ્કાઃ કેવલિનઃ (કેવળીઓ મનરહિત છે)’ એવું શાસ્ત્રનું વચન છે. માટે તે તીર્થંકર-પરમદેવને દ્રવ્યભાવસ્વરૂપ ચતુર્વિધ બંધ (પ્રકૃતિબંધ,

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

શુદ્ધોપયોગ અધિકાર

[૩૪૫

તતસ્તસ્ય તીર્થકરપરમદેવસ્ય દ્રવ્યભાવાત્મકચતુર્વિધબંધો ન ભવતિ । સ ચ બંધઃ પુનઃ કિમર્થ જાતઃ કસ્ય સંબંધશ્ચ ? મોહનીયકર્મવિલાસવિજૃંભિતઃ, અક્ષાર્થમિન્દ્રિયાર્થ તેન સહ યઃ વર્તત ઇતિ સાક્ષાર્થ મોહનીયસ્ય વશગતાનાં સાક્ષાર્થપ્રયોજનાનાં સંસારિણામેવ બંધ ઇતિ ।

તથા ચોક્તં શ્રીપ્રવચનસારે-

“ ઠાળણિસેજ્જવિહારા ધમ્મુવદેસો ય ણિયદયો તેસિ ।
અરહંતાણં કાલે માયાચારો વ્વ ઇત્થીણં ।। ”

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

દેવેન્દ્રાસનકંપકારણમહત્કૈવલ્યબોધોદયે
મુક્તિશ્રીલલનામુખામ્બુજરવેઃ સદ્ધર્મરક્ષામણેઃ ।
સર્વ વર્તનમસ્તિ ચેન્ન ચ મનઃ સર્વ પુરાણસ્ય તત્
સોઽયં નન્વપરિપ્રમેયમહિમા પાપાટવીપાવકઃ ।। ૨૧૨ ।।

પ્રદેશબંધ, સ્થિતિબંધ અને અનુભાગબંધ) થતો નથી.

વળી, તે બંધ (૧) કયા કારણે થાય છે અને (૨) કોને થાય છે ? (૧) બંધ મોહનીયકર્મના વિલાસથી ઉત્પન્ન થાય છે. (૨) ‘ અક્ષાર્થ ’ એટલે ઇન્દ્રિયાર્થ (ઇન્દ્રિય-વિષય); અક્ષાર્થ સહિત હોય તે ‘ સાક્ષાર્થ ’; મોહનીયને વશ થયેલા, સાક્ષાર્થ-પ્રયોજન (-ઇન્દ્રિયવિષયરૂપ પ્રયોજનવાળા) સંસારીઓને જ બંધ થાય છે.

એવી રીતે (શ્રીમદ્ભગવત્કુંડાચાર્યદેવપ્રણીત) શ્રી પ્રવચનસારમાં (૪૪ મી ગાથા દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

“ [ગાથાર્થ:-] તે અર્હતભગવંતોને તે કાળે ઊભા રહેવું, બેસવું, વિહાર અને ધર્મોપદેશ, સ્ત્રીઓને માયાચારની માફક, સ્વાભાવિક જ-પ્રયત્ન વિના જ-હોય છે. ”

[હવે આ ૧૭૫ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે:]

[શ્લોકાર્થ:-] દેવેન્દ્રોનાં આસન કંપાયમાન થવાના કારણભૂત મહા કેવળ-જ્ઞાનનો

**આઉસ્સ खयेण पुणो णिण्णासो होइ सेसपयडीणं ।
पच्छा पावइ सिग्धं लोयग्गं समयमेत्तेण ॥ १७६ ॥**

**आयुषः क्षयेण पुनः निर्नाशो भवति शेषप्रकृतीनाम् ।
पश्चात्प्राप्नोति शीघ्रं लोकाग्रं समयमात्रेण ॥ १७६ ॥**

शुद्धजीवस्य स्वभावगतिप्राप्त्युपायोपन्यासोऽयम् ।

સ્વભાવગતિક્રિયાપરિણતસ્ય ષટ્કાપક્રમવિહીનસ્ય ભગવતઃ સિદ્ધક્ષેત્રાભિમુખસ્ય
ધ્યાનધ્યેયધ્યાતૃતત્ફલપ્રાપ્તિપ્રયોજનવિકલ્પશૂન્યેન સ્વસ્વરૂપાવિચલસ્થિતિરૂપેણ
પરમશુક્લધ્યાનેન આયુઃકર્મક્ષયે જાતે વેદનીયનામગોત્રાભિધાનશેષપ્રકૃતીનાં નિર્નાશો ભવતિ ।
શુદ્ધનિશ્ચયનયેન

ઉદય થતાં, જે મુક્તિલક્ષ્મીરૂપી સ્ત્રીના મુખકમળના સૂર્ય છે અને સદ્ધર્મના *રક્ષામણિ છે એવા પુરાણ પુરુષને બધું વર્તન ભલે હોય તોપણ મન સઘળું હોતું નથી; તેથી તેઓ (કેવળજ્ઞાની પુરાણપુરુષ) ખરેખર અગમ્ય મહિમાવાંત છે અને પાપરૂપી વનને બાળનાર અગ્નિ સમાન છે. ૨૮૨.

**આયુક્ષયે ત્યાં શેષ સર્વે કર્મનો ક્ષય થાય છે;
પછી સમયમાત્રે શીઘ્ર તે લોકાગ્ર પહોંચી જાય છે. ૧૭૬.**

અન્વયાર્થ:-[પુનઃ] વળી (કેવળીને) [આયુષઃ ક્ષયેણ] આયુના ક્ષયથી [શેષપ્રકૃતીનામ્] શેષ પ્રકૃતિઓનો [નિર્નાશઃ] સંપૂર્ણ નાશ [ભવતિ] થાય છે; [પશ્ચાત્] પછી તે [શીઘ્રં] શીઘ્ર [સમયમાત્રેણ] સમયમાત્રમાં [લોકાગ્રં] લોકાગ્રે [પ્રાપ્નોતિ] પહોંચે છે.

ટીકા:-આ, શુદ્ધ જીવને સ્વભાવગતિની પ્રાપ્તિ થવાના ઉપાયનું કથન છે.

સ્વભાવગતિક્રિયારૂપે પરિણત, છ *અપક્રમથી રહિત, સિદ્ધક્ષેત્રસંમુખ ભગવાનને પરમ શુક્લધ્યાન વડે-કે જે (શુક્લધ્યાન) ધ્યાન-ધ્યેય-ધ્યાતા સંબંધી, તેની ફળપ્રાપ્તિ સંબંધી અને તેના પ્રયોજન સંબંધી વિકલ્પો વિનાનું છે અને નિજ સ્વરૂપમાં અવિચળ સ્થિતિરૂપ છે તેના

-
- * રક્ષામણિ = આપત્તિઓથી અથવા પિશાચ વગેરેથી પોતાની જાતને બચાવવા માટે પહેરવામાં આવતો મણિ. (કેવળીભગવાન સદ્ધર્મના રક્ષણ માટે-અસદ્ધર્મથી બચવા માટે-રક્ષામણિ છે.)
- * સંસારી જીવને અન્ય ભવમાં જતાં ‘છ દિશાઓમાં ગમન’ થાય છે તેને ‘છ અપક્રમ’ કહેવામાં આવે છે.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

શુદ્ધોપયોગ અધિકાર

[૩૪૭

સ્વસ્વરૂપે સહજમહિમ્નિ લીનોઽપિ વ્યવહારેણ સ ભગવાન્ ક્ષણાર્ધેન લોકાગ્રં પ્રાપ્નોતીતિ ।

(અનુષ્ટુભ)

ષટ્કાપક્રમયુક્તાનાં ભવિનાં લક્ષણાત્ પૃથક્ ।
સિદ્ધાનાં લક્ષણં યસ્માદૂર્ધ્વગાસ્તે સદા શિવાઃ ॥ ૨૧૩ ॥

(મંદાક્રાંતા)

બન્ધછેદાદતુલમહિમા દેવવિદ્યાધરાણાં
પ્રત્યક્ષોઽદ્ય સ્તવનવિષયો નૈવ સિદ્ધઃ પ્રસિદ્ધઃ ।
લોકસ્યાગ્રે વ્યવહરણતઃ સંસ્થિતો દેવદેવઃ
સ્વાત્મન્યુચ્ચૈરવિચલતયા નિશ્ચયેનૈવમાસ્તે ॥ ૨૧૪ ॥

(અનુષ્ટુભ)

પંચસંસારનિર્મુક્તાન્ પંચસંસારમુક્તયે ।
પંચસિદ્ધાનહં વંદે પંચમોક્ષફલપ્રદાન્ ॥ ૨૧૫ ॥

વડે-આયુર્કર્મનો ક્ષય થતાં, વેદનીય, નામ ને ગોત્ર નામની શેષ પ્રકૃતિઓનો સંપૂર્ણ નાશ થાય છે (અર્થાત્ ભગવાનને શુકલધ્યાન વડે આયુર્કર્મનો ક્ષય થતાં બાકીનાં ત્રણ કર્મોનો પણ ક્ષય થાય છે અને સિદ્ધક્ષેત્ર તરફ સ્વભાવગતિક્રિયા થાય છે). શુદ્ધનિશ્ચયનયથી સહજમહિમાવાળા નિજ સ્વરૂપમાં લીન હોવા છતાં વ્યવહારે તે ભગવાન અર્ધ ક્ષણમાં (સમયમાત્રમાં) લોકાગ્રે પહોંચે છે.

[હવે આ ૧૭૬ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ ત્રણ શ્લોક કહે છે.]

[**શ્લોકાર્થ:-**] જેઓ છ અપક્રમ સહિત છે એવા ભવવાળા જીવોના (-સંસારીઓના) લક્ષણથી સિદ્ધોનું લક્ષણ ભિન્ન છે, તેથી તે સિદ્ધો ઊર્ધ્વગામી છે અને સદા શિવ (નિરંતર સુખી) છે. ૨૮૩.

[**શ્લોકાર્થ:-**] બંધનો છેદ થવાથી જેમનો અતુલ મહિમા છે એવા (અશરીરી અને લોકાગ્રસ્થિત) સિદ્ધભગવાન હવે દેવો અને વિદ્યાધરોના પ્રત્યક્ષ સ્તવનનો વિષય નથી જ એમ પ્રસિદ્ધ છે. તે દેવાધિદેવ વ્યવહારથી લોકના અગ્રે સુસ્થિત છે અને નિશ્ચયથી નિજ આત્મામાં એમ ને એમ અત્યંત અવિચળપણે રહે છે. ૨૮૪.

[**શ્લોકાર્થ:-**] (દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભવ ને ભાવ-એવાં પાંચ પરાવર્તનરૂપ) પાંચ

**જાઈજરમરણરહિયં પરમં કમ્મદ્વવજ્જિયં સુદ્ધં ।
પાણાઈચહસહાવં અક્ષયમવિનાશમચ્છેદ્યં ॥ ૧૭૭ ॥**

**જાતિજરામરણરહિતં પરમં કર્માદિવર્જિતં શુદ્ધમ્ ।
જ્ઞાનાદિચતુઃસ્વભાવં અક્ષયમવિનાશમચ્છેદ્યમ્ ॥ ૧૭૭ ॥**

કારણપરમતત્ત્વસ્વરૂપાખ્યાનમેતત્ ।

નિસર્ગતઃ સંસૃતેરભવાજ્જાતિજરામરણરહિતમ્, પરમપારિણામિકભાવેન પરમ-સ્વભાવત્વાત્પરમમ્, ત્રિકાલનિરુપાધિસ્વરૂપત્વાત્ કર્માદિકવર્જિતમ્, દ્રવ્યભાવકર્મ-રહિતત્વાચ્છુદ્ધમ્, સહજજ્ઞાનસહજદર્શનસહજચારિત્રસહજચિચ્છક્તિમયત્વાજ્ઞાનાદિચતુઃ-સ્વભાવમ્, સાદિસનિધન

પ્રકારના સંસારથી મુક્ત, પાંચ પ્રકારના મોક્ષરૂપી ફળને દેનારા (અર્થાત્ દ્રવ્ય-પરાવર્તન, ક્ષેત્રપરાવર્તન, કાળપરાવર્તન, ભવપરાવર્તન ને ભાવપરાવર્તનથી મુક્ત કરનારા), પંચપ્રકાર સિદ્ધોને (અર્થાત્ પાંચ પ્રકારની મુક્તિને-સિદ્ધિને-પ્રાપ્ત સિદ્ધભગવંતોને) હું પાંચ પ્રકારના સંસારથી મુક્ત થવા માટે વંદું છું. ૨૮૫.

**કર્માદિવર્જિત, પરમ, જન્મજરામરણહીન, શુદ્ધ છે,
જ્ઞાનાદિ ચાર સ્વભાવ છે, અક્ષય, અનાશ, અછેદ્ય છે. ૧૭૭.**

અન્યયાર્થઃ-(પરમાત્મતત્ત્વ) [જાતિજરામરણરહિતમ્] જન્મ-જરા-મરણ રહિત, [પરમમ્] પરમ, [કર્માદિવર્જિતમ્] આઠ કર્મ વિનાનું, [શુદ્ધમ્] શુદ્ધ, [જ્ઞાનાદિચતુઃસ્વભાવમ્] જ્ઞાનાદિક ચાર સ્વભાવવાળું, [અક્ષયમ્] અક્ષય, [અવિનાશમ્] અવિનાશી અને [અચ્છેદ્યમ્] અચ્છેદ્ય છે.

ટીકાઃ-(જેનો સંપૂર્ણ આશ્રય કરવાથી સિદ્ધ થવાય છે એવા) કારણપરમ-તત્ત્વના સ્વરૂપનું આ કથન છે.

(કારણપરમતત્ત્વ આવું છે:-) નિસર્ગથી (સ્વભાવથી) સંસારનો અભાવ હોવાને લીધે જન્મ-જરા-મરણ રહિત છે; પરમ-પારિણામિકભાવ વડે પરમસ્વભાવવાળું હોવાને લીધે પરમ છે; ત્રણે કાળે નિરુપાધિ-સ્વરૂપવાળું હોવાને લીધે આઠ કર્મ વિનાનું છે; દ્રવ્યકર્મ અને ભાવકર્મ રહિત હોવાને લીધે શુદ્ધ છે; સહજજ્ઞાન, સહજદર્શન, સહજચારિત્ર અને સહજચિત્શક્તિમય હોવાને લીધે જ્ઞાનાદિક ચાર સ્વભાવવાળું છે; સાદિ-સાંત, મૂર્ત ઈંદ્રિયાત્મક વિજાતીય-વિભાવવ્યંજનપર્યાય રહિત હોવાને લીધે અક્ષય છે; પ્રશસ્ત-અપ્રશસ્ત

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

શુદ્ધોપયોગ અધિકાર

[૩૪૮

મૂર્તેન્દ્રિયાત્મકવિજાતીયવિભાવવ્યંજનપર્યાયવીતત્વાદક્ષયમ્,
પ્રશસ્તાપ્રશસ્તગતિહેતુભૂતપુણ્યપાપ-કર્મદ્વન્દ્વાભાવાદવિનાશમ્,
વધબંધચ્છેદયોગ્યમૂર્તિમુક્તત્વાદચ્છેદ્યમિતિ ।

(માલિની)

અવિચલિતમખંડજ્ઞાનમદ્વન્દ્વનિષ્ઠં
નિખિલદુરિતદુર્ગત્રાતદાવાગ્નિરૂપમ્ ।
ભજ ભજસિ નિજોત્થં દિવ્યશર્મામૃતં ત્વં
સકલવિમલબોધસ્તે ભવત્યેવ તસ્માત્ ॥ ૨૧૬ ॥

**અવ્યાબાહમણિંદિયમણોવમં પુણ્ણપાવણિમ્મુક્કં ।
પુણરાગમણવિરહિયં ણિચ્ચં અચલં અણાલંબં ॥ ૧૭૮ ॥**

**અવ્યાબાધમત્તીન્દ્રિયમનુપમં પુણ્યપાપનિર્મુક્તમ્ ।
પુનરાગમનવિરહિતં નિત્યમચલમનાલંબમ્ ॥ ૧૭૮ ॥**

ગતિના હેતુભૂત પુણ્ય-પાપકર્મરૂપ દ્વંદ્વનો અભાવ હોવાને લીધે અવિનાશી છે; વધ, બંધ અને છેદને યોગ્ય મૂર્તિથી (મૂર્તિક્તાથી) રહિત હોવાને લીધે અચ્છેદ છે.

[હવે આ ૧૭૭ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] અવિચળ, અખંડજ્ઞાનરૂપ, અદ્વંદ્વનિષ્ઠ (રાગદ્વેષાદિ દ્વંદ્વમાં નહિ રહેલ) અને સમસ્ત પાપના દુસ્તર સમૂહને બાળવામાં દાવાનળ સમાન-એવા સ્વોત્પન્ન (પોતાથી ઉત્પન્ન થતા) દિવ્યસુખામૃતને (-દિવ્યસુખામૃતસ્વભાવી આત્મતત્ત્વને)-કે જેને તું ભજી રહ્યો છે તેને-ભજ; તેથી તને સકળ-વિમળ જ્ઞાન (કેવળજ્ઞાન) થશે જ. ૨૮૬.

**અનુપમ, અતીંદ્રિય, પુણ્યપાપવિમુક્ત, અવ્યાબાધ છે,
પુનરાગમન વિરહિત નિરાલંબન, સુનિશ્ચળ, નિત્ય છે. ૧૭૮.**

અન્યયાર્થ:-(પરમાત્મતત્ત્વ) [અવ્યાબાધમ્] અવ્યાબાધ, [અતીન્દ્રિયમ્] અતીંદ્રિય, [અનુપમમ્] અનુપમ, [પુણ્યપાપનિર્મુક્તમ્] પુણ્યપાપ વિનાશ, [પુનરાગમન-વિરહિતમ્] પુનરાગમન

અત્રાપિ નિરુપાધિસ્વરૂપલક્ષણપરમાત્મતત્ત્વમુક્તમ્ ।

અખિલદુરઘવીરવૈરિવરુથિનીસંભ્રમાગોચરસહજજ્ઞાનદુર્ગનિલયત્વાદવ્યાબાધમ્ ,
સર્વાત્મ-પ્રદેશભરિતચિદાનન્દમયત્વાદતીન્દ્રિયમ્ , ત્રિષુ તત્ત્વેષુ વિશિષ્ટત્વાદનૌપમ્યમ્ , સંસૃતિ-
પુરંધિકાસંભોગસંભવસુખદુઃખાભાવાત્પુણ્યપાપનિર્મુક્તમ્ , પુનરાગમનહેતુભૂતપ્રશસ્તાપ્રશસ્તમોહ-
રાગદ્વેષાભાવાત્પુનરાગમનવિરહિતમ્ , નિત્યમરણતદ્ભવમરણકારણકલેવરસંબંધાભાવાન્નિત્યમ્ ,
નિજગુણપર્યાયપ્રચ્યવનાભાવાદચલમ્ , પરદ્રવ્યાવલમ્બનાભાવાદનાલમ્બમિતિ ।

તથા ચોક્તં શ્રીમદમૃતચંદ્રસૂરિભિઃ-

રહિત, [નિત્યમ્] નિત્ય, [અચલમ્] અચળ અને [અનાલંબમ્] નિરાલંબ છે.

ટીકા:-અહીં પણ, નિરુપાધિ સ્વરૂપ જેનું લક્ષણ છે એવું પરમાત્મતત્ત્વ કહ્યું છે.

(પરમાત્મતત્ત્વ આવું છે:-) સમસ્ત દુષ્ટ ^૧અઘરૂપી વીર શત્રુઓની સેનાના ઘાંધલને અગોચર એવા સહજજ્ઞાનરૂપી કિલ્લામાં રહેઠાણ હોવાને લીધે અવ્યાબાધ (નિર્વિઘ્ન) છે; સર્વ આત્મપ્રદેશે ભરેલા ચિદાનન્દમયપણાને લીધે અતીન્દ્રિય છે; ત્રણ તત્ત્વોમાં વિશિષ્ટ હોવાને લીધે (બહિરાત્મતત્ત્વ, અંતરાત્મતત્ત્વ અને પરમાત્મતત્ત્વ એ ત્રણેમાં વિશિષ્ટ-ખાસ પ્રકારનું-ઉત્તમ હોવાને લીધે) અનુપમ છે; સંસારરૂપી સ્ત્રીના સંભોગથી ઉત્પન્ન થતાં સુખદુઃખનો અભાવ હોવાને લીધે પુણ્યપાપ વિનાનું છે; ^૨પુનરાગમનના હેતુભૂત પ્રશસ્ત-અપ્રશસ્ત મોહરાગદ્વેષનો અભાવ હોવાને લીધે પુનરાગમન રહિત છે; ^૩નિત્ય મરણના અને તે ભવ સંબંધી મરણના કારણભૂત કલેવરના (શરીરના) સંબંધનો અભાવ હોવાને લીધે નિત્ય છે; નિજ ગુણો અને પર્યાયોથી ચ્યુત નહિ થતું હોવાને લીધે અચળ છે; પરદ્રવ્યના અવલંબનનો અભાવ હોવાને લીધે નિરાલંબ છે.

એવી રીતે (આચાર્યદેવ) શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રસૂરિએ (શ્રી સમયસારની આત્મખ્યાતિ નામની ટીકામાં ૧૩૮ મા શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

૧. અધ્યાત્મશાસ્ત્રોમાં ઘણાં સ્થળે પાપ તેમ જ પુણ્ય બન્નેને ‘અઘ’ અથવા ‘પાપ’ કહેવામાં આવે છે.
૨. પુનરાગમન = (ચાર ગતિમાંની કોઈ ગતિમાં) પાછા આવવું તે; ફરીને જન્મવું તે.
૩. નિત્ય મરણ = સમયે સમયે થતો આયુર્કર્મના નિષેકોનો ક્ષય

કલ્પાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

શુદ્ધોપયોગ અધિકાર

[૩૫૧

(મંદાક્રાંતા)

“ આસંસારાત્પ્રતિપદમમી રાગિણો નિત્યમત્તાઃ
સુસા યસ્મિન્નપદમપદં તદ્વિબુધ્યધ્વમંધાઃ ।
एतैतेतः पदमिदमिदं यत्र चैतन्यधातुः
શુદ્ધઃ શુદ્ધઃ સ્વરસભરતઃ સ્થાયિભાવત્વમેતિ ॥ ”

તથા હિ-

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

ભાવાઃ પંચ ભવન્તિ યેષુ સતતં ભાવઃ-પરઃ પંચમઃ
સ્થાયી સંસૃતિનાશકારણમયં સમ્યગ્દૃશાં ગોચરઃ ।
તં મુક્તવાચિલરાગરોષનિકરં બુદ્ધ્યા પુનર્બુદ્ધિમાન્
एको भाति कलौ युगे मुनिपतिः पापाटवीपावकः ॥ ૨૧૭ ॥

“ [શ્લોકાર્થઃ-] (શ્રી ગુરુ સંસારી ભવ્ય જીવોને સંબોધે છે કેઃ) હે અંધ પ્રાણીઓ !
અનાદિ સંસારથી માંડીને પર્યાયે પર્યાયે આ રાગી જીવો સદાય મત્ત વર્તતા થકા જે પદમાં સૂતા
છે-ઊંધે છે તે પદ અર્થાત્ સ્થાન અપદ છે-અપદ છે, (તમારું સ્થાન નથી,) એમ તમે સમજો.
(બે વાર કહેવાથી અતિ કરુણાભાવ સૂચિત થાય છે.) આ તરફ આવો-આ તરફ આવો,
(અહીં નિવાસ કરો,) તમારું પદ આ છે-આ છે જ્યાં શુદ્ધ-શુદ્ધ ચૈતન્યધાતુ નિજ રસની
અતિશયતાને લીધે સ્થાયીભાવપણાને પ્રાપ્ત છે અર્થાત્ સ્થિર છે-અવિનાશી છે. (અહીં ‘શુદ્ધ’
શબ્દ બે વાર કહ્યો છે તે દ્રવ્ય અને ભાવ બન્નેની શુદ્ધતા સૂચવે છે. સર્વ અન્ય-દ્રવ્યોથી જુદો
હોવાને લીધે આત્મા દ્રવ્યે શુદ્ધ છે અને પરના નિમિત્તે થતા પોતાના ભાવોથી રહિત હોવાને
લીધે ભાવે શુદ્ધ છે.) ”

વળી (આ ૧૭૮ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે):-

[શ્લોકાર્થઃ-] ભાવો પાંચ છે, જેમાં આ પરમ પંચમ ભાવ (પરમ પારિણામિક
ભાવ) નિરંતર સ્થાયી છે, સંસારના નાશનું કારણ છે અને સમ્યગ્દૃષ્ટિઓને ગોચર છે, બુદ્ધિમાન
પુરુષ સમસ્ત રાગદ્વેષના સમૂહને છોડીને તેમ જ તે પરમ પંચમ ભાવને જાણીને, એકલો,
કળિયુગમાં પાપવનના અગ્નિરૂપ મુનિવર તરીકે શોભે છે (અર્થાત્ જે બુદ્ધિમાન પુરુષ પરમ
પારિણામિક ભાવનો ઉગ્રપણે આશ્રય કરે છે, તે જ એક પુરુષ પાપવનને બાળવામાં અગ્નિ
સમાન મુનિવર છે). ૨૮૭.

**णवि दुखं णवि सुखं णवि पीडा णेव विज्जदे बाहा ।
णवि मरणं णवि जणणं तत्थेव य होइ णिव्वाणं ।। १७९ ।।**

**नापि दुःखं नापि सौख्यं नापि पीडा नैव विद्यते बाधा ।
नापि मरणं नापि जननं तत्रैव च भवति निर्वाणम् ।। १७९ ।।**

इह हि सांसारिकविकारनिकायाभावान्निर्वाणं भवतीत्युक्तम् ।

નિરુપરાગરત્નત્રયાત્મકપરમાત્મનઃ સતતાન્તર્મુખાકારપરમાધ્યાત્મસ્વરૂપનિરતસ્ય તસ્ય વાઽશુભપરિણતેરભાવાન્ન ચાશુભકર્મ અશુભકર્માભાવાન્ન દુઃખમ્, શુભપરિણતેરભાવાન્ન શુભકર્મ શુભકર્માભાવાન્ન ખલુ સંસારસુખમ્, પીડાયોગ્યયાતનાશરીરાભાવાન્ન પીડા, અસાતા-

**જ્યાં દુઃખ નહિ, સુખ જ્યાં નહીં, પીડા નહીં, બાધા નહીં,
જ્યાં મરણ નહિ, જ્યાં જન્મ છે નહિ, ત્યાં જ મુક્તિ જાણવી. ૧૭૯.**

અન્યયાર્થ:-[ન અપિ દુઃખં] જ્યાં દુઃખ નથી, [ન અપિ સૌખ્યં] સુખ નથી, [ન અપિ પીડા] પીડા નથી, [ન એવ બાધા વિદ્યતે] બાધા નથી, [ન અપિ મરણં] મરણ નથી, [ન અપિ જનનં] જન્મ નથી, [તત્ર એવ ચ નિર્વાણમ્ ભવતિ] ત્યાં જ નિર્વાણ છે (અર્થાત્ દુઃખાદિરહિત પરમતત્ત્વમાં જ નિર્વાણ છે).

ટીકા:-અહીં, (પરમતત્ત્વને) ખરેખર સાંસારિક વિકારસમૂહના અભાવને લીધે ^૧નિર્વાણ છે એમ કહ્યું છે.

^૨સતત અંતર્મુખાકાર પરમ-અધ્યાત્મસ્વરૂપમાં લીન એવા તે ^૩નિરુપરાગ-રત્નત્રયાત્મક પરમાત્માને અશુભ પરિણતિના અભાવને લીધે અશુભ કર્મ નથી અને અશુભ કર્મના અભાવને લીધે દુઃખ નથી; શુભ પરિણતિના અભાવને લીધે શુભ કર્મ નથી અને શુભ કર્મના અભાવને લીધે ખરેખર સંસારસુખ નથી; પીડાયોગ્ય

૧. નિર્વાણ = મોક્ષ; મુક્તિ. [પરમતત્ત્વ વિકારરહિત હોવાથી દ્રવ્ય-અપેક્ષાએ સદા મુક્ત જ છે. માટે મુમુક્ષુએ એમ સમજવું કે વિકારરહિત પરમતત્ત્વના સંપૂર્ણ આશ્રયથી જ (અર્થાત્ તેના જ શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-આચરણથી) તે પરમતત્ત્વ પોતાના સ્વાભાવિક મુક્તપર્યાયે પરિણમે છે.]

૨. સતત અંતર્મુખાકાર = નિરંતર અંતર્મુખ જેનો આકાર અર્થાત્ રૂપ છે એવા

૩. નિરુપરાગ = નિર્વિકાર; નિર્મળ.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

શુદ્ધોપયોગ અધિકાર

[૩૫૩

વેદનીયકર્માભાવાન્નૈવ વિદ્યતે બાધા, પંચવિધનોકર્માભાવાન્ન મરણમ્, પંચવિધનોકર્મ-
હેતુભૂતકર્મપુદ્ગલસ્વીકારાભાવાન્ન જનનમ્। એવંલક્ષણલક્ષિતાક્ષુણ્ણવિક્ષેપવિનિર્મુક્તપરમતત્ત્વસ્ય
સદા નિર્વાણં ભવતીતિ।

(માલિની)

ભવભવસુખદુઃખં વિદ્યતે નૈવ બાધા
જનનમરણપીડા નાસ્તિ યસ્યેહ નિત્યમ્।
તમહમભિનમામિ સ્તૌમિ સંભાવયામિ
સ્મરસુખવિમુખસ્સન્ મુક્તિસૌખ્યાય નિત્યમ્॥ ૨૧૮ ॥

(અનુષ્ટુપ્)

આત્મારાધનયા હીનઃ સાપરાધ ઇતિ સ્મૃતઃ।
અહમાત્માનમાનન્દમંદિરં નૌમિ નિત્યશઃ॥ ૨૧૯ ॥

* યાતનાશરીરના અભાવને લીધે પીડા નથી; અશાતાવેદનીય કર્મના અભાવને લીધે બાધા નથી; પાંચ પ્રકારનાં નોકર્મના અભાવને લીધે મરણ નથી; પાંચ પ્રકારનાં નોકર્મના હેતુભૂત કર્મપુદ્ગલના સ્વીકારના અભાવને લીધે જન્મ નથી.-આવાં લક્ષણોથી લક્ષિત, અખંડ, વિક્ષેપરહિત પરમતત્ત્વને સદા નિર્વાણ છે.

[હવે આ ૧૭૯ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ બે શ્લોક કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] આ લોકમાં જેને સદા ભવભવનાં સુખદુઃખ નથી, બાધા નથી, જન્મ, મરણ અને પીડા નથી, તેને (-તે પરમાત્માને) હું, મુક્તિસુખની પ્રાપ્તિ અર્થે, કામદેવના સુખથી વિમુખ વર્તતો થકો નિત્ય નમું છું, સ્તવું છું, સમ્યક્ પ્રકારે ભાવું છું. ૨૮૮.

[**શ્લોકાર્થ:-**] આત્માની આરાધના રહિત જીવને સાપરાધ (-અપરાધી) ગણવામાં આવ્યો છે. (તેથી) હું આનંદમંદિર આત્માને (આનંદના ઘરરૂપ નિજાત્માને) નિત્ય નમું છું. ૨૮૯.

* યાતના = વેદના; પીડા. (શરીર વેદનાની મૂર્તિ છે.)

णवि इंदिय उवसग्गा णवि मोहो विम्हिओ ण णिद्वा य ।
ण य तिण्हा णेव छुहा तत्थेव य होइ णिव्वाणं ॥ १८० ॥

નાપિ ઇન્દ્રિયા: ઉપસર્ગા: નાપિ મોહો વિસ્મયો ન નિદ્રા ચ ।
ન ચ તૃષ્ણા નૈવ ક્ષુધા તત્રૈવ ચ ભવતિ નિર્વાણમ્ ॥ ૧૮૦ ॥

પરમનિર્વાણયોગ્યપરમતત્ત્વસ્વરૂપાખ્યાનમેતત્ ।

અર્થઃ-એકપ્રદેશજ્ઞાનસ્વરૂપત્વાત્ સ્પર્શનરસનઘ્રાણચક્ષુ:શ્રોત્રાભિધાનપંચેન્દ્રિયવ્યાપાર:
દેવમાનવતિર્યગચેતનોપસર્ગાશ્ચ ન ભવન્તિ, ક્ષાયિકજ્ઞાનયથાખ્યાતચારિત્રમયત્વાન્ન
દર્શનચારિત્રભેદવિભિન્નમોહનીયદ્વિતયમપિ, બાહ્યપ્રપંચવિમુક્તવાન્ન વિસ્મય:, નિત્યો-
ન્મીલિતશુદ્ધજ્ઞાનસ્વરૂપત્વાન્ન નિદ્રા, અસાતાવેદનીયકર્મનિર્મૂલનાન્ન ક્ષુધા તૃષ્ણા ચ । તત્ર
પરમબ્રહ્મણિ નિત્યં બ્રહ્મ ભવતીતિ ।

નહિ ઇન્દ્રિયો, ઉપસર્ગો નહિ, નહિ મોહ, વિસ્મય જ્યાં નહીં,
નિદ્રા નહીં, ન ક્ષુધા, તૃષ્ણા નહિ, ત્યાં જ મુક્તિ જાણવી. ૧૮૦.

અન્યાર્થ:-[ન અપિ ઇન્દ્રિયા: ઉપસર્ગા:] જ્યાં ઇન્દ્રિયો નથી, ઉપસર્ગો નથી, [ન
અપિ મોહ: વિસ્મય:] મોહ નથી, વિસ્મય નથી, [ન નિદ્રા ચ] નિદ્રા નથી, [ન ચ તૃષ્ણા] તૃષ્ણા
નથી, [ન એવ ક્ષુધા] ક્ષુધા નથી, [તત્ર એવ ચ નિર્વાણમ્ ભવતિ] ત્યાં જ નિર્વાણ છે (અર્થાત્
ઇન્દ્રિયાદિરહિત પરમતત્ત્વમાં જ નિર્વાણ છે).

ટીકા:-આ, પરમ નિર્વાણને યોગ્ય પરમતત્ત્વના સ્વરૂપનું કથન છે.

(પરમતત્ત્વ) * અખંડ-એકપ્રદેશી-જ્ઞાનસ્વરૂપ હોવાને લીધે (તેને) સ્પર્શન, રસન,
ઘ્રાણ, ચક્ષુ ને શ્રોત્ર નામની પાંચ ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારો નથી તથા દેવ, માનવ, તિર્યંચ ને
અચેતનકૃત ઉપસર્ગો નથી; ક્ષાયિકજ્ઞાનમય અને યથાખ્યાતચારિત્રમય હોવાને લીધે (તેને)
દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય એવા ભેદવાળું બે પ્રકારનું મોહનીય નથી; બાહ્ય પ્રપંચથી
વિમુક્ત હોવાને લીધે (તેને) વિસ્મય નથી; નિત્ય-પ્રકટિત શુદ્ધજ્ઞાનસ્વરૂપ હોવાને લીધે (તેને)
નિદ્રા નથી; અસાતાવેદનીય કર્મને નિર્મૂળ કર્યું હોવાને લીધે (તેને) ક્ષુધા અને તૃષ્ણા નથી. તે
પરમ બ્રહ્મમાં (-પરમાત્મતત્ત્વમાં) સદા બ્રહ્મ (-નિર્વાણ) છે.

* ખંડરહિત અભિન્નપ્રદેશી જ્ઞાન પરમતત્ત્વનું સ્વરૂપ છે તેથી પરમતત્ત્વને ઇન્દ્રિયો અને ઉપસર્ગો નથી.

તથા ચોક્તમમૃતાશીતૌ-

(માલિની)

“ જ્વરજનનજરાણાં વેદના યત્ર નાસ્તિ
પરિભવતિ ન મૃત્યુર્નાગતિર્નો ગતિર્વા ।
તદતિવિશદચિતૈર્ભ્યતેઽજ્ઞેઽપિ તત્ત્વં
ગુણગુરુગુરુપાદામ્ભોજસેવાપ્રસાદાત્ ॥ ”

તથા હિ-

(મંદાક્રાંતા)

યસ્મિન્ બ્રહ્મણ્યનુપમગુણાલંકૃતે નિર્વિકલ્પે-
ઽક્ષાનામુચ્ચૈર્વિવિધવિષમં વર્તનં નૈવ કિંચિત્ ।
નૈવાન્યે વા ભવિગુણગણાઃ સંસૃતેર્મૂલભૂતાઃ
તસ્મિન્નિત્યં નિજસુખમયં ભાતિ નિર્વાણમેકમ્ ॥ ૩૦૦ ॥

એવી રીતે (શ્રી યોગીંદ્રદેવકૃત) અમૃતાશીતિમાં (૫૮ મા શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે:-

“ [શ્લોકાર્થ:-] જ્યાં (જે તત્ત્વમાં) જ્વર, જન્મ અને જરાની વેદના નથી, મૃત્યુ નથી, ગતિ કે આગતિ નથી, તે તત્ત્વને અતિ નિર્મળ ચિત્તવાળા પુરુષો, શરીરમાં રહ્યા છતાં પણ, ગુણમાં મોટા એવા ગુરુનાં ચરણકમળની સેવાના પ્રસાદથી અનુભવે છે. ”

વળી (આ ૧૮૦ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે):-

[શ્લોકાર્થ:-] અનુપમ ગુણોથી અલંકૃત અને નિર્વિકલ્પ એવા જે બ્રહ્મમાં (આત્મતત્ત્વમાં) ઈંદ્રિયોનું અતિ વિવિધ અને વિષમ વર્તન જરા પણ નથી જ, તથા સંસારના મૂળભૂત અન્ય (મોહ-વિસ્મયાદિ) * સંસારીગુણસમૂહો નથી જ, તે બ્રહ્મમાં સદા નિજસુખમય એક નિર્વાણ પ્રકાશમાન છે. ૩૦૦.

* મોહ, વિસ્મય વગેરે દોષો સંસારીઓના ગુણો છે-કે જે સંસારના કારણભૂત છે.

**णवि कम्मं णोकम्मं णवि चिंता णेव अट्टरुद्वाणि ।
णवि धम्मसुक्कझाणे तत्थेव य होइ णिव्वाणं ।। १८१ ।।**

**नापि कर्म नोकर्म नापि चिन्ता नैवार्तरौद्रे ।
नापि धर्मशुक्लध्याने तत्रैव च भवति निर्वाणम् ।। १८१ ।।**

સકલકર્મવિનિર્મુક્તશુભાશુભશુદ્ધધ્યાનધ્યેયવિકલ્પવિનિર્મુક્તપરમતત્ત્વસ્વરૂપાખ્યાનમેત
ત્ ।

સદા નિરંજનત્વાન્ન દ્રવ્યકર્માદિકં , ત્રિકાલનિરુપાધિસ્વરૂપત્વાન્ન નોકર્મપંચકં ચ ,
અમનસ્કત્વાન્ન ચિંતા , ઔદયિકાદિવિભાવભાવાનામભાવાદાર્તરૌદ્રધ્યાને ન સ્તઃ ,
ધર્મશુક્લધ્યાનયોગ્યચરમશરીરાભાવાત્તદ્વિતયમપિ ન ભવતિ । તત્રૈવ ચ મહાનંદ ઇતિ ।

**જ્યાં કર્મ નહિ, નોકર્મ, ચિંતા, આર્તરૌદ્રોભય નહીં,
જ્યાં ધર્મશુક્લધ્યાન છે નહિ, ત્યાં જ મુક્તિ જાણવી. ૧૮૧.**

અન્યયાર્થ:-[ન અપિ કર્મ નોકર્મ] જ્યાં કર્મ ને નોકર્મ નથી, [ન અપિ ચિન્તા]
ચિંતા નથી, [ન એવ આર્તરૌદ્રે] આર્ત ને રૌદ્ર ધ્યાન નથી, [ન અપિ ધર્મશુક્લધ્યાને] ધર્મ ને
શુક્લ ધ્યાન નથી, [તત્ર એવ ચ નિર્વાણમ્ ભવતિ] ત્યાં જ નિર્વાણ છે (અર્થાત્ કર્માદિરહિત
પરમતત્ત્વમાં જ નિર્વાણ છે).

ટીકા:-આ, સર્વ કર્મોથી વિમુક્ત (-રહિત) તેમ જ શુભ, અશુભ ને શુદ્ધ ધ્યાન તથા
ધ્યેયના વિકલ્પોથી વિમુક્ત પરમતત્ત્વના સ્વરૂપનું કથન છે.

(પરમતત્ત્વ) સદા નિરંજન હોવાને લીધે (તેને) આઠ દ્રવ્યકર્મ નથી; ત્રણે કાળે
નિરુપાધિસ્વરૂપવાળું હોવાને લીધે (તેને) પાંચ નોકર્મ નથી; મન રહિત હોવાને લીધે ચિંતા
નથી; ઔદયિકાદિ વિભાવભાવોનો અભાવ હોવાને લીધે આર્ત ને રૌદ્ર ધ્યાન નથી; ધર્મધ્યાન ને
શુક્લધ્યાનને યોગ્ય ચરમ શરીરનો અભાવ હોવાને લીધે તે બે ધ્યાન નથી. ત્યાં જ મહા આનંદ
છે.

[હવે આ ૧૮૧ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે:]

(મંદાક્રાંતા)

નિર્વાણસ્થે પ્રહતદુરિતધ્વાન્તસંઘે વિશુદ્ધે
કર્માશેષં ન ચ ન ચ પુનર્ધ્યાનકં તચ્ચતુષ્કમ્ ।
તસ્મિન્સિદ્ધે ભગવતિ પરંબ્રહ્મણિ જ્ઞાનપુંજે
કાચિન્મુક્તિર્ભવતિ વચસાં માનસાનાં ચ દૂરમ્ ॥ ૩૦૧ ॥

**વિજ્ઞદિ કેવલણાણં કેવલસોઘ્યં ચ કેવલં વિરિયં ।
કેવલદિદ્ધિ અમુત્તં અત્થિત્તં સપ્પદેસત્તં ॥ ૧૮૨ ॥**

**વિદ્યતે કેવલજ્ઞાનં કેવલસૌઘ્યં ચ કેવલં વીર્યમ્ ।
કેવલદદિદ્ધિરમૂર્તત્વમસ્તિત્વં સપ્રદેશત્વમ્ ॥ ૧૮૨ ॥**

ભગવતઃ સિદ્ધસ્ય સ્વભાવગુણસ્વરૂપાખ્યાનમેતત્ ।

નિરવશેષેણાન્તર્મુખાકારસ્વાત્માશ્રયનિશ્ચયપરમશુક્લધ્યાનબલેન જ્ઞાનાવરણાદ્યવિધ-
કર્મવિલયે જાતે તતો ભગવતઃ સિદ્ધપરમેષ્ઠિનઃ કેવલજ્ઞાનકેવલદર્શનકેવલવીર્ય-

[**શ્લોકાર્થ:-**] જે નિર્વાણમાં સ્થિત છે, જેણે પાપરૂપી અંધકારના સમૂહનો નાશ કર્યો છે અને જે વિશુદ્ધ છે, તેમાં (-તે પરમબ્રહ્મમાં) અશેષ (સમસ્ત) કર્મ નથી તેમ જ પેલાં ચાર ધ્યાનો નથી. તે સિદ્ધરૂપ ભગવાન જ્ઞાનપુંજ પરમબ્રહ્મમાં કોઈ એવી મુક્તિ છે કે જે વચન ને મનથી દૂર છે. ૩૦૧.

**દગ-જ્ઞાન કેવળ, સૌખ્ય કેવળ, વીર્ય કેવળ હોય છે,
અસ્તિત્વ, મૂર્તિવિહીનતા, સપ્રદેશમયતા હોય છે. ૧૮૨.**

અન્યયાર્થ:-[કેવલજ્ઞાન] (સિદ્ધભગવાનને) કેવળજ્ઞાન, [કેવલદદિદ્ધિઃ] કેવળદર્શન, [કેવલસૌઘ્યં ચ] કેવળસુખ, [કેવલં વીર્યમ્] કેવળવીર્ય, [અમૂર્તત્વમ્] અમૂર્તત્વ, [અસ્તિત્વં] અસ્તિત્વ અને [સપ્રદેશત્વમ્] સપ્રદેશત્વ [વિદ્યતે] હોય છે.

ટીકા:-આ, ભગવાન સિદ્ધના સ્વભાવગુણોના સ્વરૂપનું કથન છે.

નિરવશેષપણે અંતર્મુખાકાર (-સર્વથા અંતર્મુખ જેનું સ્વરૂપ છે એવા), સ્વાત્માશ્રિત નિશ્ચય-પરમશુક્લધ્યાનના બળથી જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ પ્રકારનાં કર્મોનો વિલય થતાં, તે કારણે ભગવાન સિદ્ધપરમેષ્ઠીને કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન, કેવળવીર્ય, કેવળસુખ, અમૂર્તત્વ, અસ્તિત્વ,

૩૫૮]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

કેવલસૌખ્યામૂર્તત્વાસ્તિત્વસપ્રદેશત્વાદિસ્વભાવગુણા ભવંતિ ઇતિ ।

(મંદાક્રાંતા)

બન્ધછેદાદ્ભગવતિ પુનર્નિત્યશુદ્ધે પ્રસિદ્ધે
તસ્મિન્સિદ્ધે ભવતિ નિતરાં કેવલજ્ઞાનમેતત્ ।
દૃષ્ટિઃ સાક્ષાદખિલવિષયા સૌખ્યમાત્યંતિકં ચ
શક્ત્યાદ્યન્યદ્ગુણમણિગણં શુદ્ધશુદ્ધશ્ચ નિત્યમ્ ॥ ૩૦૨ ॥

**ણિવ્વાણમેવ સિદ્ધા સિદ્ધા ણિવ્વાણમિદિ સમુદ્દિદ્ધા ।
કમ્મવિમુક્કો અપ્પા ગચ્છઈ લોયગ્ગપજ્જંતં ॥ ૧૮૩ ॥**

**નિર્વાણમેવ સિદ્ધાઃ સિદ્ધા નિર્વાણમિતિ સમુદ્દિષ્ટાઃ ।
કર્મવિમુક્ત આત્મા ગચ્છતિ લોકાગ્રપર્યન્તમ્ ॥ ૧૮૩ ॥**

સિદ્ધિસિદ્ધયોરેકત્વપ્રતિપાદનપરાયણમેતત્ ।

સપ્રદેશત્વ વગેરે સ્વભાવગુણો હોય છે.

[હવે આ ૧૮૨ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] બંધના છેદને લીધે, ભગવાન તેમ જ નિત્યશુદ્ધ એવા તે પ્રસિદ્ધ સિદ્ધમાં (-સિદ્ધપરમેષ્ઠીમાં) સદા અત્યંતપણે આ કેવલજ્ઞાન હોય છે, સમગ્ર જેનો વિષય છે એવું સાક્ષાત્ દર્શન હોય છે, *આત્યંતિક સૌખ્ય હોય છે તથા શુદ્ધશુદ્ધ એવો વીર્યાદિક અન્ય ગુણરૂપી મણિઓનો સમૂહ હોય છે. ૩૦૨.

**નિર્વાણ છે તે સિદ્ધ છે ને સિદ્ધ તે નિર્વાણ છે;
સૌ કર્મથી પ્રવિમુક્ત આત્મા લોક-અગ્રે જાય છે. ૧૮૩**

અન્યાર્થ:-[નિર્વાણમ્ એવ સિદ્ધાઃ] નિર્વાણ તે જ સિદ્ધો છે અને [સિદ્ધાઃ નિર્વાણમ્] સિદ્ધો તે નિર્વાણ છે [ઇતિ સમુદ્દિષ્ટાઃ] એમ (શાસ્ત્રમાં) કહ્યું છે. [કર્મવિમુક્તઃ આત્મા] કર્મથી વિમુક્ત આત્મા [લોકાગ્રપર્યન્તમ્] લોકાગ્ર પર્યંત [ગચ્છતિ] જાય છે.

ટીકા:-આ, સિદ્ધિ અને સિદ્ધના એકત્વના પ્રતિપાદન વિષે છે.

* આત્યંતિક = સર્વશ્રેષ્ઠ; અનંત.

નિર્વાણશબ્દોડત્ર દ્વિષ્ઠો ભવતિ । કથમિતિ ચેત્, નિર્વાણમેવ સિદ્ધા ઇતિ વચનાત્ । સિદ્ધાઃ સિદ્ધક્ષેત્રે તિષ્ઠંતીતિ વ્યવહારઃ, નિશ્ચયતો ભગવંતઃ સ્વસ્વરૂપે તિષ્ઠંતિ । તતો હેતોર્નિર્વાણમેવ સિદ્ધાઃ સિદ્ધા નિર્વાણમ્ ઇત્યનેન ક્રમેણ નિર્વાણશબ્દસિદ્ધશબ્દયોરેકત્વં સફલં જાતમ્ । અપિ ચ યઃ કશ્ચિદાસન્નભવ્યજીવઃ પરમગુરુપ્રસાદાસાદિતપરમભાવભાવનયા સકલકર્મકલંકપંકવિમુક્તઃ સ પરમાત્મા ભૂત્વા લોકાગ્રપર્યન્તં ગચ્છતીતિ ।

(માલિની)

અથ જિનમતમુક્તેર્મુક્તજીવસ્ય ભેદં
ઋચિદપિ ન ચ વિદ્ધો યુક્તિતશ્ચાગમાચ્ચ ।
યદિ પુનરિહ ભવ્યઃ કર્મ નિર્મૂલ્ય સર્વ
સ ભવતિ પરમશ્રીકામિનીકામરૂપઃ ॥ ૩૦૩ ॥

નિર્વાણ શબ્દના અર્હી બે અર્થ છે. કઈ રીતે? ‘નિર્વાણ તે જ સિદ્ધો છે’ એવું (શાસ્ત્રનું) વચન હોવાથી. સિદ્ધો સિદ્ધક્ષેત્રે રહે છે એમ વ્યવહાર છે, નિશ્ચયથી તો ભગવંતો નિજ સ્વરૂપે રહે છે; તે કારણથી ‘નિર્વાણ તે જ સિદ્ધો છે અને સિદ્ધો તે નિર્વાણ છે’ એવા આ પ્રકાર વડે નિર્વાણશબ્દનું અને સિદ્ધશબ્દનું એકત્વ સફળ થયું.

વળી, જે કોઈ આસન્નભવ્ય જીવ પરમગુરુના પ્રસાદ વડે પ્રાપ્ત પરમભાવની ભાવના વડે સકળ કર્મકલંકરૂપી કાદવથી વિમુક્ત થાય છે, તે પરમાત્મા થઈને લોકાગ્ર પર્યંત જાય છે.

[હવે આ ૧૮૩ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] જિનસંમત મુક્તિમાં અને મુક્ત જીવમાં અમે કયાંય પણ યુક્તિથી કે આગમથી ભેદ જાણતા નથી. વળી, આ લોકમાં જો કોઈ ભવ્ય જીવ સર્વ કર્મને નિર્મૂળ કરે છે, તો તે પરમશ્રીરૂપી (મુક્તિલક્ષ્મીરૂપી) કામિનીનો વલ્લભ થાય છે. ૩૦૩.

**जीवाण पुग्गलाणं गमणं जाणेहि जाव धम्मत्थी ।
धम्मत्थिकायभावे तत्तो परदो ण गच्छंति ॥ १८४ ॥**

**जीवानां पुद्गलानां गमनं जानीहि यावद्धर्मास्तिकः ।
धर्मास्तिकायाभावे तस्मात्परतो न गच्छंति ॥ १८४ ॥**

અત્ર સિદ્ધક્ષેત્રાદુપરિ જીવપુદ્ગલાનાં ગમનં નિષિદ્ધમ્ ।

જીવાનાં સ્વભાવક્રિયા સિદ્ધિગમનં, વિભાવક્રિયા ષટ્કાપક્રમયુક્તત્ત્વમ્; પુદ્ગલાનાં સ્વભાવક્રિયા પરમાણુગતિઃ, વિભાવક્રિયા વ્યણુકાદિસ્કન્ધગતિઃ । અતોઽમીષાં ત્રિલોક-શિખરાદુપરિ ગતિક્રિયા નાસ્તિ, પરતો ગતિહેતોર્ધર્માસ્તિકાયાભાવાત્; યથા જલાભાવે મત્સ્યાનાં ગતિક્રિયા નાસ્તિ । અત એવ યાવદ્ધર્માસ્તિકાયાસ્તિષ્ઠતિ તત્ક્ષેત્રપર્યન્તં સ્વભાવવિભાવગતિક્રિયાપરિણતાનાં જીવપુદ્ગલાનાં ગતિરિતિ ।

**ધર્માસ્તિ જ્યાં લગી, ત્યાં લગી જીવ-પુદ્ગલોનું ગમન છે;
ધર્માસ્તિકાય-અભાવમાં આગળ ગમન નહિ થાય છે. ૧૮૪.**

અન્યયાર્થ:-[યાવત્ ધર્માસ્તિકઃ] જ્યાં સુધી ધર્માસ્તિકાય છે ત્યાં સુધી [જીવાનાં પુદ્ગલાનાં] જીવોનું અને પુદ્ગલોનું [ગમનં] ગમન [જાનીહિ] જાણ; [ધર્માસ્તિકાયાભાવે] ધર્માસ્તિકાયના અભાવે [તસ્માત્ પરતઃ] તેથી આગળ [ન ગચ્છંતિ] તેઓ જતાં નથી.

ટીકા:-અહીં, સિદ્ધક્ષેત્રથી ઉપર જીવ-પુદ્ગલોના ગમનનો નિષેધ કર્યો છે.

જીવોની સ્વભાવક્રિયા સિદ્ધિગમન (સિદ્ધક્ષેત્રમાં ગમન) છે અને વિભાવક્રિયા (અન્ય ભવમાં જતાં) છ દિશાઓમાં ગમન છે; પુદ્ગલોની સ્વભાવક્રિયા પરમાણુની ગતિ છે અને વિભાવક્રિયા *દ્વિ-અણુકાદિ સ્કંધોની ગતિ છે. માટે આમની (જીવ-પુદ્ગલોની) ગતિક્રિયા ત્રિલોકના શિખરથી ઉપર નથી, કારણ કે આગળ ગતિહેતુ (ગતિના નિમિત્તભૂત) ધર્માસ્તિકાયનો અભાવ છે; જેમ જળના અભાવે માછલાંની ગતિક્રિયા હોતી નથી તેમ. આથી જ, જ્યાં સુધી ધર્માસ્તિકાય છે તે ક્ષેત્ર સુધી સ્વભાવગતિક્રિયા અને વિભાવગતિક્રિયારૂપે પરિણત જીવ-પુદ્ગલોની ગતિ હોય છે.

* દ્વિ-અણુકાદિ સ્કંધો = બે પરમાણુથી માંડીને અનંત પરમાણુના બનેલા સ્કંધો

(અનુષ્ઠુમ્)

ત્રિલોકશિખરાદૂર્ધ્વ જીવપુદ્ગલયોર્ધ્વયોઃ ।

નૈવાસ્તિ ગમનં નિત્યં ગતિહેતોરભાવતઃ ॥ ૩૦૪ ॥

ણિયમં ણિયમસ્સ ફલં ણિદ્દિઠં પવચણસ્સ ભત્તીણ્ ।

પુવ્વાવરવિરોધો જદિ અવણીય પૂરયંતુ સમયણ્હા ॥ ૧૮૫ ॥

નિયમો નિયમસ્ય ફલં નિર્દિષ્ટં પ્રવચનસ્ય ભક્ત્યા ।

પૂર્વાપરવિરોધો યદ્યપનીય પૂરયંતુ સમયજ્ઞાઃ ॥ ૧૮૫ ॥

શાસ્ત્રાદૌ ગૃહીતસ્ય નિયમશબ્દસ્ય તત્ફલસ્ય ચોપસંહારોઽયમ્ ।

નિયમસ્તાવચ્છુદ્ધરત્ત્રયવ્યાખ્યાનસ્વરૂપેણ પ્રતિપાદિતઃ । તત્ફલં પરમનિર્વાણમિતિ પ્રતિપાદિતમ્ । ન કવિત્વદર્પાત્ પ્રવચનભક્ત્યા પ્રતિપાદિતમેતત્ સર્વમિતિ યાવત્ । યદ્યપિ

[હવે આ ૧૮૪ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] ગતિહેતુના અભાવને લીધે, સદા (અર્થાત્ કદાપિ) ત્રિલોકના શિખરથી ઊંચે જીવ અને પુદ્ગલ બન્નેનું ગમન હોતું નથી જ. ૩૦૪.

પ્રવચન-સુભક્તિ થકી કહ્યાં મેં નિયમ ને તત્ફળ અહો !

યદિ પૂર્વ-અપર વિરોધ હો, સમયજ્ઞ તેહ સુધારજો. ૧૮૫.

અન્વયાર્થ:-[નિયમઃ] નિયમ અને [નિયમસ્ય ફલં] નિયમનું ફળ [પ્રવચનસ્ય ભક્ત્યા] પ્રવચનની ભક્તિથી [નિર્દિષ્ટમ્] દર્શાવવામાં આવ્યાં. [યદિ] જો (તેમાં કાંઈ) [પૂર્વાપરવિરોધઃ] પૂર્વાપર (આગળપાછળ) વિરોધ હોય તો [સમયજ્ઞાઃ] સમયજ્ઞો (આગમના જ્ઞાતાઓ) [અપનીય] તેને દૂર કરી [પૂરયંતુ] પૂર્તિ કરજો.

ટીકા:-આ, શાસ્ત્રના આદિમાં લેવામાં આવેલા નિયમશબ્દનો અને તેના ફળનો ઉપસંહાર છે.

પ્રથમ તો, નિયમ શુદ્ધરત્ત્રયના વ્યાખ્યાનસ્વરૂપે પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યો; તેનું ફળ પરમ નિર્વાણ તરીકે પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યું. આ બધું કવિપણાના અભિમાનથી નહિ પણ પ્રવચનની ભક્તિથી પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યું છે. જો (તેમાં કાંઈ) પૂર્વાપર દોષ હોય

૩૬૨]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

પૂર્વાપરદોષો વિદ્યતે ચેત્તદ્દોષાત્મકં લુપ્ત્વા પરમકવીશ્વરાસ્સમયવિદશ્ચોત્તમં પદં કુર્વન્તિવતિ ।

(માલિની)

જયતિ નિયમસારસ્તત્ફલં ચોત્તમાનાં
હૃદયસરસિજાતે નિર્વૃત્તેઃ કારણત્વાત્ ।
પ્રવચનકૃતભક્ત્યા સૂત્રકૃદ્ભિઃ કૃતો યઃ
સ ખલુ નિખિલભવ્યશ્રેણિનિર્વાણમાર્ગઃ ॥ ૩૦૫ ॥

ईसाभावेण पुणो केई णिंदन्ति सुंदरं मग्गं ।
तेसिं वयणं सोच्चाऽभक्तिं मा कुणह जिणमग्गे ॥ १८६ ॥

ईर्षाभावेन पुनः केचिन्निन्दन्ति सुन्दरं मार्गम् ।
तेषां वचनं श्रुत्वा अभक्तिं मा कुरुध्वं जिनमार्गे ॥ १८६ ॥

इह हि भव्यस्य शिक्षणमुक्तम् ।

તો સમયજ્ઞ પરમ-કવીશ્વરો દોષાત્મક પદનો લોપ કરીને ઉત્તમ પદ કરજો.

[હવે આ ૧૮૫ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] મુક્તિનું કારણ હોવાથી નિયમસાર તેમ જ તેનું ફળ ઉત્તમ પુરુષોનાં હૃદયકમળમાં જયવંત છે. પ્રવચનની ભક્તિથી સૂત્રકારે જે કરેલ છે (અર્થાત્ શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવે જે આ નિયમસાર રચેલ છે), તે ખરેખર સમસ્ત ભવ્યસમૂહને નિર્વાણનો માર્ગ છે. ૩૦૫.

પણ કોઈ સુંદર માર્ગની નિંદા કરે ઈર્ષા વડે,
તેનાં સૂણી વચનો કરો ન અભક્તિ જિનમારગ વિષે. ૧૮૬.

અન્યયાર્થ:-[પુનઃ] પરંતુ [ઈર્ષાભાવેન] ઈર્ષાભાવથી [કેચિત્] કોઈ લોકો [સુન્દરં માર્ગમ્] સુંદર માર્ગને [નિન્દન્તિ] નિંદે છે [તૈષાં વચનં] તેમનાં વચન [શ્રુત્વા] સાંભળીને [જિનમાર્ગે] જિનમાર્ગ પ્રત્યે [અભક્તિં] અભક્તિ [મા કુરુધ્વમ્] ન કરજો.

ટીકા:-અહીં ભવ્યને શિખામણ દીધી છે.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

શુદ્ધોપયોગ અધિકાર

[૩૬૩

કેચન મંદબુદ્ધયઃ ત્રિકાલનિરાવરણનિત્યાનંદૈકલક્ષણનિર્વિકલ્પકનિજકારણપર-
માત્મતત્ત્વસમ્યક્શ્રદ્ધાનપરિજ્ઞાનાનુષ્ઠાનરૂપશુદ્ધરત્નત્રયપ્રતિપક્ષમિથ્યાત્વકર્મોદયસામર્થ્યેન
મિથ્યા-દર્શનજ્ઞાનચારિત્રપરાયણાઃ ઈર્ષ્યાભાવેન સમત્સરપરિણામેન સુન્દરં માર્ગ
સર્વજ્ઞવીતરાગસ્ય માર્ગ પાપક્રિયાનિવૃત્તિલક્ષણં
ભેદોપચારરત્નત્રયાત્મકમભેદોપચારરત્નત્રયાત્મકં કેચિન્નિન્દન્તિ, તેષાં સ્વરૂપવિકલાનાં
કુહેતુદ્દષ્ટાન્તસમન્વિતં કુતર્કવચનં શ્રુત્વા હ્યભક્તિં જિનેશ્વરપ્રણીતશુદ્ધરત્નત્રયમાર્ગં હે ભવ્ય મા
કુરુષ્વ, પુનર્ભક્તિઃ કર્તવ્યેતિ ।

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

દેહવ્યૂહમહીજરાજિભયદે દુઃખાવલીશ્વાપદે
વિશ્વાશાતિકરાલકાલદહને શુષ્યન્મનીયાવને* ।
નાનાદુર્ણયમાર્ગદુર્ગમતમે દૃઢમોહિનાં દેહિનાં
જૈનં દર્શનમેકમેવ શરણં જન્માટવીસંકટે ॥ ૩૦૬ ॥

કોઈ મંદબુદ્ધિઓ ત્રિકાળ-નિરાવરણ, નિત્ય આનંદ જેનું એક લક્ષણ છે એવા નિર્વિકલ્પ
નિજ કારણપરમાત્મતત્ત્વનાં સમ્યક્શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-અનુષ્ઠાનરૂપ શુદ્ધરત્નત્રયથી પ્રતિપક્ષ
મિથ્યાત્વકર્મોદયના સામર્થ્ય વડે મિથ્યાદર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રપરાયણ વર્તતા થકા ઈર્ષ્યાભાવથી
અર્થાત્ મત્સરયુક્ત પરિણામથી સુંદર માર્ગને-પાપક્રિયાથી નિવૃત્તિ જેનું લક્ષણ છે એવા
ભેદોપચાર-રત્નત્રયાત્મક અને અભેદોપચાર-રત્નત્રયાત્મક સર્વજ્ઞ-વીતરાગના માર્ગને-નિંદે છે, તે
સ્વરૂપવિકલ (સ્વરૂપપ્રાપ્તિ રહિત) જીવોનાં કુહેતુ-કુદૃષ્ટાંતયુક્ત કુતર્કવચનો સાંભળીને
જિનેશ્વરપ્રણીત શુદ્ધરત્નત્રયમાર્ગ પ્રત્યે, હે ભવ્ય ! અભક્તિ ન કરજે, પરંતુ ભક્તિ કર્તવ્ય છે.

[હવે આ ૧૮૬ મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ બે શ્લોક કહે છે:]

[શ્લોકાર્થ:-] દેહસમૂહરૂપી વૃક્ષપંક્તિથી જે ભયંકર છે, જેમાં દુઃખપરંપરા-રૂપી
જંગલી પશુઓ (વસે) છે, અતિ કરાળ કાળરૂપી અગ્નિ જ્યાં સર્વનું ભક્ષણ કરે છે, જેમાં
બુદ્ધિરૂપી જળ (?) સુકાય છે અને જે દર્શનમોહયુક્ત જીવોને અનેક કુનયરૂપી

* અહીં કાંઈક અશુદ્ધિ હોય એમ લાગે છે.

૩૬૪]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

તથા હિ-

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

લોકાલોકનિકેતનં વપુરદો જ્ઞાનં ચ યસ્ય પ્રભો-
સ્તં શંખધ્વનિકંપિતાખિલભુવં શ્રીનેમિતીર્થેશ્વરમ્ ।
સ્તોતું કે ભુવનત્રયેઽપિ મનુજાઃ શક્તાઃ સુરા વા પુનઃ
જાને તત્સ્તવનૈકકારણમહં ભક્તિર્જિનેઽત્યુત્સુકા ॥ ૩૦૭ ॥

**નિયમભાવનાનિમિત્તં મય કદં નિયમસારનામસુદં ।
નચ્ચા જિનોવદેસં પુવ્વાવરદોસનિમ્મુક્કં ॥ ૧૮૭ ॥**

**જિનભાવનાનિમિત્તં મયા કૃતં નિયમસારનામશ્રુતમ્ ।
જ્ઞાત્વા જિનોપદેશં પૂર્વાપરદોષનિર્મુક્તમ્ ॥ ૧૮૭ ॥**

માર્ગોને લીધે અત્યંત * દુર્ગમ છે, તે સંસાર-અટવીરૂપી વિકટ સ્થળમાં જૈન દર્શન એક જ શરણ છે. ૩૦૬.

વળી-

[**શ્લોકાર્થ:-**] જે પ્રભુનું જ્ઞાનશરીર સદા લોકાલોકનું નિકેતન છે (અર્થાત્ જે નેમિનાથપ્રભુના જ્ઞાનમાં લોકાલોક સદા સમાય છે-જણાય છે), તે શ્રી નેમિનાથ તીર્થેશ્વરને-કે જેમણે શંખના ધ્વનિથી આખી પૃથ્વીને ધ્રુજાવી હતી તેમને-સ્તવવાને ત્રણે લોકમાં કોણ મનુષ્યો કે દેવો સમર્થ છે? (તો પણ) તેમને સ્તવવાનું એકમાત્ર કારણ જિન પ્રત્યે અતિ ઉત્સુક ભક્તિ છે એમ હું જાણું છું. ૩૦૭.

**નિજભાવના અર્થે રચ્યું મેં નિયમસાર-સુશાસ્ત્રને,
સૌ દોષ પૂર્વાપર રહિત ઉપદેશ જિનનો જાણીને. ૧૮૭.**

અન્વયાર્થ:-[પૂર્વાપરદોષનિર્મુક્તમ્] પૂર્વાપર દોષ રહિત [જિનોપદેશં] જિનોપદેશને [જ્ઞાત્વા] જાણીને [મયા] મેં [નિજભાવનાનિમિત્તં] નિજભાવનાનિમિત્તે [નિયમસારનામશ્રુતમ્] નિયમસાર નામનું શાસ્ત્ર [કૃતમ્] કર્યું છે.

* દુર્ગમ = મુશ્કેલીથી ઓળંગી શકાય એવું; દુસ્તર. (સંસાર-અટવીને વિષે અનેક કુનયરૂપી માર્ગોમાંથી સત્ય માર્ગ શોધી કાઢવો મિથ્યાદષ્ટિઓને અત્યંત કઠિન છે અને તેથી સંસાર-અટવી અત્યંત દુસ્તર છે.)

શાસ્ત્રનામધેયકથનદ્વારેણ શાસ્ત્રોપસંહારોપન્યાસોડયમ્ ।

અત્રાચાર્યાઃ પ્રારબ્ધસ્યાન્તગમનત્વાત્ નિતરાં કૃતાર્થતાં પરિપ્રાપ્ય નિજભાવના-
નિમિત્તમશુભવંચનાર્થ નિયમસારાભિધાનં શ્રુતં પરમાધ્યાત્મશાસ્ત્રશતકુશલેન મયા કૃતમ્ । કિં
કૃત્વા ? પૂર્વ જ્ઞાત્વા અવંચકપરમગુરુપ્રસાદેન બુદ્ધેતિ । કમ્ ? જિનોપદેશં વીતરાગ-
સર્વજ્ઞમુખારવિન્દવિનિર્ગતપરમોપદેશમ્ । તં પુનઃ કિંવિશિષ્ટમ્ ? પૂર્વાપરદોષનિર્મુક્તં
પૂર્વાપરદોષહેતુભૂતસકલમોહરાગદ્વેષાભાવાદાસમુખવિનિર્ગતત્વાન્નિર્દોષમિતિ ।

કિન્ન અસ્ય ચલુ નિચિલાગમાર્થસાર્થપ્રતિપાદનસમર્થસ્ય નિયમશબ્દસંસૂચિત-
વિશુદ્ધમોક્ષમાર્ગસ્ય અંચિતપચ્ચાસ્તિકાયપરિસનાથસ્ય સંચિતપંચાચારપ્રપચ્ચસ્ય
ષડ્દ્રવ્યવિચિત્રસ્ય સપ્તતત્ત્વનવપદાર્થગર્ભીકૃતસ્ય પંચભાવપ્રપંચપ્રતિપાદનપરાયણસ્ય
નિશ્ચયપ્રતિક્રમણપ્રત્યાખ્યાન-

ટીકા:-આ, શાસ્ત્રના નામકથન દ્વારા શાસ્ત્રના ઉપસંહાર સંબંધી કથન છે.

અહીં આચાર્યશ્રી (શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવ) પ્રારંભેલા કાર્યના અંતને પહોંચવાથી
અત્યંત કૃતાર્થતાને પામીને કહે છે કે સેંકડો પરમ-અધ્યાત્મશાસ્ત્રોમાં કુશળ એવા મેં
નિજભાવનાનિમિત્તે-અશુભવંચનાર્થ નિયમસાર નામનું શાસ્ત્ર કર્યું છે. શું કરીને (આ શાસ્ત્ર કર્યું
છે)? પહેલાં *અવંચક પરમ ગુરુના પ્રસાદથી જાણીને. શું જાણીને? જિનોપદેશને અર્થાત્
વીતરાગ-સર્વજ્ઞના મુખારવિંદથી નીકળેલા પરમ ઉપદેશને. કેવો છે તે ઉપદેશ? પૂર્વાપર દોષ
રહિત છે અર્થાત્ પૂર્વાપર દોષના હેતુભૂત સકળ મોહરાગદ્વેષના અભાવને લીધે જે આપ્ત છે
તેમના મુખથી નીકળેલો હોવાથી નિર્દોષ છે.

વળી (આ શાસ્ત્રના તાત્પર્ય સંબંધી એમ સમજવું કે), જે (નિયમસાર-શાસ્ત્ર)
ખરેખર સમસ્ત આગમના અર્થસમૂહનું પ્રતિપાદન કરવામાં સમર્થ છે, જેણે નિયમ-શબ્દથી
વિશુદ્ધ મોક્ષમાર્ગ સમ્યક્ પ્રકારે દર્શાવ્યો છે, જે શોભિત પંચાસ્તિકાય સહિત છે (અર્થાત્ જેમાં
પાંચ અસ્તિકાયનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે), જેમાં પંચાચાર-પ્રપંચનો સંચય કરવામાં આવ્યો
છે (અર્થાત્ જેમાં જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર અને વીર્યાચારરૂપ પાંચ પ્રકારના
આચારનું કથન કરવામાં આવ્યું છે), જે છ દ્રવ્યોથી વિચિત્ર છે (અર્થાત્ જે છ દ્રવ્યોના
નિરૂપણથી વિધિવિધ પ્રકારનું-સુંદર છે), સાત તત્ત્વો અને નવ પદાર્થો જેની અંદર સમાયેલાં છે,
જે પાંચ ભાવરૂપ વિસ્તારના પ્રતિપાદનમાં પરાયણ છે, જે નિશ્ચય-પ્રતિક્રમણ, નિશ્ચય-
પ્રત્યાખ્યાન, નિશ્ચય-પ્રાયશ્ચિત્ત, પરમ-આલોચના, નિયમ,

* અવંચક = છેતરે નહિ એવા; નિષ્કપટી; સરળ; ઋજુ.

પ્રાયશ્ચિત્તપરમાલોચનાનિયમવ્યુત્સર્ગપ્રભૃતિસકલપરમાર્થક્રિયાકાંડાઢંબરસમૃદ્ધસ્ય ઉપયોગત્રય-
વિશાલસ્ય પરમેશ્વરસ્ય શાસ્ત્રસ્ય દ્વિવિધં કિલ તાત્પર્યં, સૂત્રતાત્પર્યં શાસ્ત્રતાત્પર્યં ચેતિ।
સૂત્રતાત્પર્યં પદ્યોપન્યાસેન પ્રતિસૂત્રમેવ પ્રતિપાદિતમ્, શાસ્ત્રતાત્પર્યં ત્વિદમુપદર્શનેન। ભાગવતં
શાસ્ત્રમિદં નિર્વાણસુંદરીસમુદ્રવપરમવીતરાગાત્મકનિર્વાબાધનિરન્તરનિજ્ઞપરમાનન્દપ્રદં
નિરતિ-શયનિત્યશુદ્ધનિરંજનનિજકારણપરમાત્મભાવનાકારણં સમસ્તનયનિચયાંચિતં
પંચમગતિહેતુભૂતં પંચેન્દ્રિયપ્રસરવર્જિતગાત્રમાત્રપરિગ્રહેણ નિર્મિતમિદં યે ખલુ
નિશ્ચયવ્યવહારનયયોરવિરોધેન જાનન્તિ તે ખલુ મહાન્તઃ સમસ્તાધ્યાત્મશાસ્ત્રહૃદયવેદિનઃ
પરમાનંદવીતરાગસુખાભિલાષિણઃ પરિત્યક્તબાહ્યાભ્યન્તરચતુર્વિંશતિપરિગ્રહપ્રપંચાઃ
ત્રિકાલનિરુપાધિસ્વરૂપનિરતનિજકારણ-

વ્યુત્સર્ગ વગેરે સકળ પરમાર્થ ક્રિયાકાંડના આઢંબરથી સમૃદ્ધ છે (અર્થાત્ જેમાં પરમાર્થ ક્રિયાઓનું પુષ્કળ નિરૂપણ છે) અને જે ત્રણ ઉપયોગથી સુસંપન્ન છે (અર્થાત્ જેમાં અશુભ, શુભ ને શુદ્ધ ઉપયોગનું પુષ્કળ કથન છે)-એવા આ પરમેશ્વર શાસ્ત્રનું ખરેખર બે પ્રકારનું તાત્પર્ય છે: સૂત્રતાત્પર્ય અને શાસ્ત્રતાત્પર્ય. સૂત્રતાત્પર્ય તો પદ્યકથનથી દરેક સૂત્રને વિષે (-પદ્ય દ્વારા દરેક ગાથાના અંતે) પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યું છે. અને શાસ્ત્રતાત્પર્ય આ નીચે પ્રમાણે ટીકા વડે પ્રતિપાદિત કરવામાં આવે છે: આ (નિયમસાર-શાસ્ત્ર) ^૧ભાગવત શાસ્ત્ર છે. જે (શાસ્ત્ર) નિર્વાણસુંદરીથી ઉત્પન્ન થતા, પરમવીતરાગાત્મક, ^૨નિરાબાધ, નિરંતર અને ^૩અનંગ પરમાનંદનું દેનારું છે, જે ^૪નિરતિશય, નિત્યશુદ્ધ, નિરંજન નિજ કારણપરમાત્માની ભાવનાનું કારણ છે, જે સમસ્ત નયોના સમૂહથી શોભિત છે, જે પંચમ ગતિના હેતુભૂત છે અને જે પાંચ ઈન્દ્રિયોના ફેલાવ રહિત દેહમાત્ર-પરિગ્રહ-વાળાથી (નિર્ગ્રથ મુનિવરથી) રચાયેલું છે-એવા આ ભાગવત શાસ્ત્રને જેઓ નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનયના અવિરોધથી જાણે છે, તે મહાપુરુષો-સમસ્ત અધ્યાત્મશાસ્ત્રોના ^૫હૃદયને જાણનારાઓ અને પરમાનંદરૂપ વીતરાગ સુખના અભિલાષીઓ-બાહ્ય-અભ્યંતર ચોવીશ પરિગ્રહોના પ્રપંચને પરિત્યાગીને,

૧. ભાગવત = ભગવાનનું; દૈવી; પવિત્ર.

૨. નિરાબાધ = બાધા રહિત; નિર્વિઘ્ન.

૩. અનંગ = અશરીરી; આત્મિક; અતીન્દ્રિય

૪. નિરતિશય = જેનાથી કોઈ ચડિયાતું નથી એવા; અનુત્તમ; શ્રેષ્ઠ; અજોડ.

૫. હૃદય = હાર્દ; રહસ્ય; મર્મ. (આ ભાગવત શાસ્ત્રને જેઓ સમ્યક્ પ્રકારે જાણે છે, તેઓ સમસ્ત અધ્યાત્મશાસ્ત્રોના હાર્દના જ્ઞાતા છે.)

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

શુદ્ધોપયોગ અધિકાર

[૩૬૭

પરમાત્મસ્વરૂપશ્રદ્ધાનપરિજ્ઞાનાચરણાત્મકભેદોપચારકલ્પનાનિરપેક્ષસ્વસ્થરત્નત્રયપરાયણાઃ
સન્તઃ શબ્દબ્રહ્મફલસ્ય શાશ્વતસુખસ્ય ભોક્તારો ભવન્તીતિ ।

(માલિની)

સુકવિજનપયોજાનન્દિમિત્રેણ શસ્ત્રં
લલિતપદનિકાયૈર્નિર્મિતં શાસ્ત્રમેતત્ ।
નિજમનસિ વિધત્તે યો વિશુદ્ધાત્મકાંક્ષી
સ ભવતિ પરમશ્રીકામિનીકામરૂપઃ ॥ ૩૦૮ ॥

(અનુષ્ટુપ)

પદ્મપ્રભાભિધાનોદ્ધસિન્ધુનાથસમુદ્રવા ।
ઉપન્યાસોર્મિમાલેયં સ્થેયાચ્ચેતસિ સા સતામ્ ॥ ૩૦૯ ॥

(અનુષ્ટુપ)

અસ્મિન્ લક્ષણશાસ્ત્રસ્ય વિરુદ્ધં પદમસ્તિ ચેત્ ।
લુપ્ત્વા તત્કવયો ભદ્રાઃ કુર્વન્તુ પદમુત્તમમ્ ॥ ૩૧૦ ॥

ત્રિકાળ-નિરુપાધિ સ્વરૂપમાં લીન નિજ કારણપરમાત્માના સ્વરૂપનાં શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-આચરણાત્મક ભેદોપચાર-કલ્પનાથી નિરપેક્ષ એવા ^૧સ્વસ્થ રત્નત્રયમાં પરાયણ વર્તતા થકા, શબ્દ-બ્રહ્મના ફળરૂપ શાશ્વત સુખના ભોક્તા થાય છે.

[હવે આ નિયમસાર-પરમાગમની તાત્પર્યવૃત્તિ નામની ટીકાની પૂર્ણાહુતિ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ ચાર શ્લોક કહે છે:]

[**શ્લોકાર્થ:-**] સુકવિજનરૂપી કમળોને આનંદ દેનારા (-વિકસાવનારા) સૂર્યે લલિત પદસમૂહો વડે રચેલા આ ઉત્તમ શાસ્ત્રને જે વિશુદ્ધ આત્માનો આકાંક્ષી જીવ નિજ મનમાં ધારણ કરે છે, તે પરમશ્રીરૂપી કામિનીનો વલ્લભ થાય છે. ૩૦૮.

[**શ્લોકાર્થ:-**] પદ્મપ્રભ નામના ઉત્તમ સમુદ્રથી ઉત્પન્ન થતી જે આ ઊર્મિમાળા-કથની (ટીકા), તે સત્પુરુષોનાં ચિત્તમાં સ્થિત રહો. ૩૦૯.

[**શ્લોકાર્થ:-**] આમાં જો કોઈ પદ લક્ષણશાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ હોય તો ભદ્ર કવિઓ તેનો લોપ કરીને ઉત્તમ પદ કરજો. ૩૧૦.

૧. સ્વસ્થ = નિજાત્મસ્થિત. (નિજાત્મસ્થિત શુદ્ધરત્નત્રય ભેદોપચાર-કલ્પનાથી નિરપેક્ષ છે.)

૩૬૮]

નિયમસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

(વસંતતિલકા)

યાવત્સદાગતિપથે રુચિરે વિરેજે
તારાગણૈઃ પરિવૃતં સકલેન્દુર્બિંબમ્ ।
તાત્પર્યવૃત્તિરપહસ્તિતહેયવૃત્તિઃ
સ્થેયાત્સતાં વિપુલચેતસિ તાવદેવ ॥ ૩૧૧ ॥

ઇતિ

સુકવિજનપયોજમિત્રપંચેન્દ્રિયપ્રસરવર્જિતગાત્રમાત્રપરિગ્રહશ્રીપદ્મપ્રભમલધારિદેવ-વિરચિતાયાં
નિયમસારવ્યાખ્યાયાં તાત્પર્યવૃત્તૌ શુદ્ધોપયોગાધિકારો દ્વાદશમઃ શ્રુતસ્કન્ધઃ ॥

સમાપ્તા ચેયં તાત્પર્યવૃત્તિઃ ।

[શ્લોકાર્થ:-] જ્યાં સુધી તારાગણોથી વિંટળાયેલું પૂર્ણચંદ્રબિંબ ઉજ્જવળ ગગનમાં
વિરાજે (શોભે), બરાબર ત્યાં સુધી તાત્પર્યવૃત્તિ (નામની આ ટીકા)-કે જેણે હેય વૃત્તિઓને
નિરસ્ત કરી છે (અર્થાત્ જેણે છોડવાયોગ્ય સમસ્ત વિભાવવૃત્તિઓને દૂર ફેંકી દીધી છે) તે-
સત્પુરુષોના વિશાળ હૃદયમાં સ્થિત રહે. ૩૧૧.

આ રીતે, સુકવિજનરૂપી કમળોને માટે જેઓ સૂર્ય સમાન છે અને પાંચ ઇન્દ્રિયોના ફેલાવ
રહિત દેહમાત્ર જેમને પરિગ્રહ હતો એવા શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ વડે રચાયેલી નિયમસારની
તાત્પર્યવૃત્તિ નામની ટીકામાં (અર્થાત્ શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત શ્રી નિયમસાર
પરમાગમની નિર્ગથ મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભ-મલધારિદેવવિરચિત તાત્પર્યવૃત્તિ નામની ટીકામાં)
શુદ્ધોપયોગ અધિકાર નામનો બારમો શ્રુતસ્કંધ સમાપ્ત થયો.

આમ (શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત શ્રી નિયમસાર પરમાગમની નિર્ગથ મુનિરાજ
શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવવિરચિત) તાત્પર્યવૃત્તિ નામની સંસ્કૃત ટીકાનો શ્રી હિંમતલાલ જેઠાલાલ
શાહ કૃત ગુજરાતી અનુવાદ સમાપ્ત થયો.

સમાપ્ત

શાસ્ત્રોના અર્થ કરવાની પદ્ધતિ

વ્યવહારનય સ્વદ્રવ્ય-પરદ્રવ્યને વા તેના ભાવોને વા કારણ-કાર્યાદિકને કોઈના કોઈમાં મેળવી નિરૂપણ કરે છે માટે એવા જ શ્રદ્ધાનથી મિથ્યાત્વ છે તેથી તેનો ત્યાગ કરવો. વળી નિશ્ચયનય તેને જ યથાવત્ નિરૂપણ કરે છે તથા કોઈને કોઈમાં મેળવતો નથી તેથી એવા જ શ્રદ્ધાનથી સમ્યક્ત્વ થાય છે માટે તેનું શ્રદ્ધાન કરવું.

પ્રશ્ન:- જો એમ છે તો જિનમાર્ગમાં બંને નયોનું ગ્રહણ કરવું કહ્યું છે, તેનું શું કારણ ?

ઉત્તર:- જિનમાર્ગમાં કોઈ ઠેકાણે તો નિશ્ચયનયની મુખ્યતાસહિત વ્યાખ્યાન છે તેને તો “સત્યાર્થ એમ જ છે” એમ જાણવું, તથા કોઈ ઠેકાણે વ્યવહારનયની મુખ્યતા-સહિત વ્યાખ્યાન છે તેને “એમ નથી પણ નિમિત્તાદિની અપેક્ષાએ આ ઉપચાર કર્યો છે” એમ જાણવું; અને એ પ્રમાણે જાણવાનું નામ જ બંને નયોનું ગ્રહણ છે. પણ બંને નયોના વ્યાખ્યાનને સમાન સત્યાર્થ જાણી, “આ પ્રમાણે પણ છે તથા આ પ્રમાણે પણ છે” એવા ભ્રમરૂપ પ્રવર્તવાથી તો બંને નયો ગ્રહણ કરવા કહ્યા નથી.

પ્રશ્ન:- જો વ્યવહારનય અસત્યાર્થ છે તો જિનમાર્ગમાં તેનો ઉપદેશ શા માટે આપ્યો ? એક નિશ્ચયનયનું જ નિરૂપણ કરવું હતું ?

ઉત્તર:- એવો જ તર્ક શ્રી સમયસારમાં કર્યો છે ત્યાં આ ઉત્તર આપ્યો છે કે-જેમ કોઈ અનાર્ય-મલેચ્છને મલેચ્છભાષા વિના અર્થ ગ્રહણ કરાવવા કોઈ સમર્થ નથી, તેમ વ્યવહાર વિના પરમાર્થનો ઉપદેશ અશક્ય છે તેથી વ્યવહારનો ઉપદેશ છે. વળી એ જ સૂત્રની વ્યાખ્યામાં એમ કહ્યું છે કે-એ પ્રમાણે નિશ્ચયને અંગીકાર કરાવવા માટે વ્યવહાર વડે ઉપદેશ આપીએ છીએ પણ વ્યવહારનય છે તે અંગીકાર કરવા યોગ્ય નથી.

—શ્રી મોક્ષમાર્ગપ્રકાશક

❀ श्री नियमसारनी वर्णानुक्रम गाथासूची ❀

	गाथा	पृष्ठ		गाथा	पृष्ठ
अ			उम्मगं परिचत्ता	८६	१६०
अइथूलथूल थूलं	२१	४९	उसहादिजिणवरिदा	१४०	२७३
अणुखंधवियप्पेण दु	२०	४८	ए		
अण्णणिरावेक्खो जो	२८	५८	एगो मे सासदो अप्पा	१०२	१९४
अत्तागमतच्चाणं	५	११	एगो य मरदि जीवो	१०१	१९१
अत्तादि अत्तमज्झं	२६	५५	एदे छद्दव्वाणि य	३४	६९
अप्पसरूवं पेच्छदि	१६६	३२९	एदे सव्वे भावा	४९	१००
अप्पसरूवालंबण	११९	२३६	एयरसरूवगंधं	२७	५६
अप्पाणं विणु णाणं	१७१	३३८	एरिसभेदभासे	८२	१५३
अप्पा परप्पयासो	१६३	३२४	एरिसय भावणाए	७६	१४४
अरसमरूवमगंधं	४६	९५	एवं भेदभासं	१०६	२०१
अव्वाबाहमणिंदिय	१७८	३४९	क		
असरीरा अविणासा	४८	९८	कत्ता भोत्ता आदा	१८	४१
अंतरबाहिरजप्पे	१५०	२९६	कदकारिदाणुमोदण	६३	१२१
आ			कम्ममहीरुहमूल	११०	२१३
आउस्स खयेण पुणो	१७६	३४६	कम्मादो अप्पाणं	१११	२१५
आदा खु मज्झ णाणे	१००	१८८	कायकिरियाणियत्ती	७०	१३४
आराहणाइ वट्ठइ	८४	१५६	कायाईपरदव्वे	१२१	२४०
आलोयणमालुंछण	१०८	२०८	कालुस्समोहसण्णा	६६	१२८
आवासं जइ इच्छसि	१४७	२९१	किं काहदि वणवासो	१२४	२४६
आवासएण जुत्तो	१४९	२९४	किं बहुणा भणिणं दु	११७	२३२
आवासएण हीणो	१४८	२९३	कुलजोणिजीवमग्गण	५६	१०९
ई			केवलणाणसहावो	९६	१८०
ईसाभावेण पुणो	१८६	३६२	केवलमिंदियरहियं	११	२५
ईहापुवं वयणं	१७४	३४१	कोहं खमया माणं	११५	२२७
उ			कोहादिसगब्भाव—	११४	२२६
उक्किट्ठो जो बोहो	११६	२३०	ग		
उत्तमअट्ठं आदा	९२	१७१	गमणणिमित्तं धम्म—	३०	६१

	गाथा	पृष्ठ		गाथा	पृष्ठ
गामे वा णयरे वा	५८	११२	जो चरदि संजदो खलु	१४४	२७३
घ			जो ण हवदि अण्णवसो	१४१	२७७
घणघाइकम्मरहिया	७१	१३५	जो दु अट्टं च रुद्धं च	१२९	२५६
च			जो दुगंछा भयं वेदं	१३२	२५९
चउगइभवसंभमणं	४२	८४	जो दु धम्मं च सुक्कं च	१३३	२६०
चउदहभेदा भणिदा	१७	३९	जो दु पुण्णं च पावं च	१३०	२५७
चक्खु अचक्खू ओही	१४	३३	जो दु हस्सं रई सोगं	१३१	२५९
चत्ता अगुत्तिभावं	८८	१६४	जो धम्मसुक्कझाण—	१५१	२९८
चलमलिणमगाढत्त—	५२	१०४	जो पस्सदि अप्पाणं	१०९	२१०
छ			जो समो सव्वभूदेसु	१२६	२४९
छायातवमादीया	२३	४९	झ		
छुहतण्हभीरुरोसो	६	१२	झाणणिलीणो साहू	९३	१७४
ज			ठ		
जं किंचि मे दुच्चरित्तं	१०३	१९५	ठाणणिसेज्जुविहारा	१७५	३४४
जदि सक्कदि कादुं जे	१५४	३०३	ण		
जस्स रागो दु दोसो दु	१२८	२५४	णट्ठट्ठकम्मबंधा	७२	१३८
जस्स सण्णिहिदो अप्पा	१२७	२५३	णमिऊण जिणं वीरं	१	४
जाइजरमरणरहियं	१७७	३४८	णरणारयतिरियसुरा	१५	३६
जाणंतो पस्संतो	१७२	३३९	ण वसो अवसो अवस—	१४२	२७९
जाणदि पस्सदि सव्वं	१५९	३१२	णवि इंदिय उवसग्गा	१८०	३५४
जा रायादिणियत्ती	६९	१३२	णवि कम्मं णोकम्मं	१८१	३५६
जारिसिया सिद्धप्पा	४७	९७	णवि दुक्खं णवि सुक्खं	१७९	३५२
जिणकहियपरमसुत्ते	१५५	३०४	णंताणंतभवेण स—	११८	२३४
जीवाण पुग्गलाणं	१८४	३६०	णाणं अप्पपयासं	१६५	३२७
जीवादिबहित्तच्चं	३८	७५	णाणं जीवसरूवं	१७०	३३६
जीवादी दव्वाणं	३३	६८	णाणं परप्पयासं	१६१	३१९
जीवादु पुग्गलादो	३२	६५	णाणं परप्पयासं	१६२	३२१
जीवा पोग्गलकाया	९	२१	णाणं परप्पयासं	१६४	३२५
जीवो उवओगमओ	१०	२३	णाणाजीवा णाणा—	१५६	३०६
जुगवं वट्ठइ णाणं	१६०	३१५			

	गाथा	पृष्ठ		गाथा	पृष्ठ
णाहं कोहो माणो	८१	१४८	प		
णाहं णारयभावो	७७	१४८	पडिकमणणामधेये	९४	१७६
णाहं बालो बुड्ढो	७९	१४८	पडिकमणपहुदिकिरियं	१५२	३००
णाहं मग्गणठाणो	७८	१४८	पयडिड्ढिदिअणुभाग—	९८	१८५
णाहं रागो दोसो	८०	१४८	परिचत्ता परभावं	१४६	२८८
णिक्कसायस्स दंतस्स	१०५	१९९	परिणामपुव्ववयणं	१७३	३४१
णिग्गंथो णीरागो	४४	९३	पंचाचारसमग्गा	७३	१४०
णिद्वंडो द्वंदो	४३	८८	पासुगभूमिपदेसे	६५	१२६
णियभावणाणिमित्तं	१८७	३६४	पासुगमग्गेण दिवा	६१	११६
णियभावं णवि मुच्चइ	९७	१८२	पोग्गलदव्वं मुत्तं	३७	७२
णियमं णियमस्स फलं	१८५	३६१	पुव्वुत्तसयलदव्वं	१६८	३३२
णियमं मोक्खउवायो	४	९	पुव्वुत्तसयलभावा	५०	१०२
णियमेण य जं कज्जं	३	७	पेसुण्णहासकक्कस—	६२	११९
णिव्वाणमेव सिद्धा	१८३	३५८	पोग्गलदव्वं उच्चइ	२९	५९
णिस्सेसदोसरहिओ	७	१६	पोत्थइकमंडलाई	६४	१२४
णोकम्मकम्मरहियं	१०७	२०६	ब		
णो खइयभावठाणा	४१	८०	बंधणछेदणमारण	६८	१३१
णो खलु सहावठाणा	३९	७७	भ		
णो ठिदिबंध्हाणा	४०	७८	भूपव्वदमादीया	२२	४९
त			म		
तस्स मुहग्गदवयणं	८	१९	मग्गो मग्गफलं ति य	२	६
तह दंसणउवओगो	१३	३१	मदमाणमायलोहवि—	११२	२१९
थ			ममत्तिं परिवज्जामि	९९	१८७
थीराजचोरभत्तक—	६७	१२९	माणुस्सा दुवियप्पा	१६	३८
द			मिच्छत्तपहुदिभावा	९०	१६८
दड्डूण इच्छिरुवं	५९	११३	मिच्छादंसणणाण—	९१	१७०
दव्वगुणपज्जयाणं	१४५	२८६	मुत्तममुत्तं दव्वं	१६७	३३१
दव्वत्थिएण जीवा	१९	४४	मोक्खपहे अप्पाणं	१३६	२६७
ध			मोक्खंगयपुरिसाणं	१३५	२६५
धाउचउक्कस्स पुणो	२५	५३			

	गाथा	पृष्ठ		गाथा	पृष्ठ
मोत्तूण अट्टरुद्धं	८९	१६५	वावारविप्पमुक्का	७५	१४३
मोत्तूण अणायारं	८५	१५८	विज्जुदि केवलणाणं	१८२	३५७
मोत्तूण वयणरयणं	८३	१५४	विरदो सव्वसावज्जे	१२५	२४८
मोत्तूण सयलजप्पम—	९५	१७८	विवरीयाभिणिवेसवि—	५१	१०४
मोत्तूण सल्लभावं	८७	१६३	विवरीयाभिणिवेसं	१३९	३७१
र			स		
रयणत्तयसंजुत्ता	७४	१४२	सण्णाणं चउभेयं	१२	२६
रागेण व दोसेण व	५७	१११	समयावलिभेदेण दु	३१	६३
रायादीपरिहारे	१३७	२६९	सम्मत्तणाणचरणे	१३४	२६३
ल			सम्मत्तस्स णिमित्तं	५३	१०४
लद्धूणं णिहि एक्को	१५७	३०७	सम्मत्तं सण्णाणं	५४	१०४
लोयायासे ताव	३६	७१	सम्मं मे सव्वभूदेसु	१०४	१९७
लोयालोयं जाणइ	१६९	३३४	सव्वविअप्पाभावे	१३८	२७०
व			सव्वे पुराणपुरिसा	१५८	३०९
वट्टदि जो सो समणो	१४३	२८१	सव्वेसिं गंथाणं	६०	११४
वण्णरसगंधफासा	४५	९५	संखेज्जासंखेज्जा—	३५	७१
वदसमिदिसीलसंजम—	११३	२२५	संजमणियमतवेण दु	१२३	२४५
वयणमयं पडिकमणं	१५३	३०१	सुहअसुहवयणरयणं	१२०	२३८
वयणोच्चारणकिरियं	१२२	२४३	सुहुमा हवन्ति खंधा	२४	५०
ववहारणयचरित्ते	५५	१०५			

उद्धृत गाथा-श्लोकोनी वर्णानुक्रम सूची

	पृष्ठ		पृष्ठ
अ		कुसूलगर्भ—	१४५
अनवरतमनन्तै—	१५८	केवलज्ञानदृक्सौख्य—	१८२
अन्यूनमनतिरिक्तं—	२०	ग	
अभिमतफलसिद्धे—	१५	गिरिगहनगुहा—	२४७
अलमलमतिजल्पै—	१५६	च	
अस्मिन्ननादिनि	५२	चक्रं विहाय निज	२२९
अहिंसा भूतानां	११०	चिच्छक्तिव्याप्त—	८७
आ		चित्तस्थमप्यनव—	२२९
आचारश्च तदेवैकं	१९०	ज	
आत्मकार्यं परित्यज्य	२८७	जघन्यमध्यमोत्कृष्ट—	२९६
आत्मप्रयत्नसापेक्षा	२७०	जयति विजितदोषो—	३२६
आत्मा धर्मः	२७८	जस्स अणेसणमप्पा	१२३
आत्मा भिन्न—	९६	जं पेच्छदो अमुत्तं	३३२
आलोच्य सर्वमेनः	२०८	जानन्नप्येष विश्वं	३२१
आसंसारत्प्रतिपद—	३५१	ज्वरजननजराणां	३५५
इ		ज्ञानस्वभावः स्यादात्मा	३३७
इत्युच्छेदात्परपरिणतेः	९४	ज्ञानाद्भिन्नो न नाभिन्नो	३२३
इत्येवं चरणं	१६२	ठ	
उ		ठाणणिसेज्जविहारा	३४५
उत्सृज्य कायकर्माणि	१३५	ण	
उभयनयविरोध—	४६	ण वि परिणमदि ण	३४०
ए		णाणं अत्थंतगयं	३१६
एकस्त्वमाविशसि	१९३	णाणं अविदिरित्तं	३३८
एयरसवण्णगंधं	५७	णिद्धत्तणेण दुगुणो	५४
एवं त्यक्त्वा बहिर्वाचं	१३१	णिद्धा वा लुक्खा वा	५४
क		णोकम्मकम्महारो	१२२
कालाभावे न भावानां	६७	त	
कांत्यैव स्नपयंति	१८	तदेकं परमं ज्ञानं	१९०
		तेजो दिट्ठी णाणं	१७

	पृष्ठ		पृष्ठ
द		य	
दर्शनं निश्चयः पुंसि	१०७	यथावद्वस्तुनिर्णीतिः	३१४
दंसणपुव्वं णाणं	३१७	यत्र प्रतिक्रमणमेव	१७३
द्रव्यानुसारि चरणं	१९७	यदग्राह्यं न गृह्णाति	१८४
न		यदि चलति कथञ्चि—	२९२
नमस्यं च तदेवैकं	१९०	यमनियमनितान्तः	१२३
न हि विदधति	७९	ल	
निषिद्धे सर्वस्मिन्	१८८	लोयायासपदेसे	६७
निष्क्रियं करणातीतं	१६७	व	
प		वनचरभयाद्धावन्	२३०
पडिकमणं पडिसरणं	१७३	वसुधान्त्यचतुःस्पर्शेषु	५८
परियट्टणं च वायण	३०२	व्यवहरणनयः स्या—	१०१
पंचाचारपरान्नकिंचन—	१४१	स	
पुढवी जलं च छाया	५२	सकलमपि विहाया—	८७
प्रत्याख्याय भविष्य—	१८०	समओ णिमिसो कट्ठा	६५
ब		समओ दु अप्पदेसो	६६
बन्धच्छेदात्कलयदतुलं	३१५	समधिगतसमस्ताः	१२०
बहिरात्मान्तरात्मेति	२९५	सखे भावे जम्हा	१७९
भ		संसिद्धिराधसिद्धं	१५७
भावयामि भवावर्ते	१६९	सिद्धान्तोऽयमुदात्त—	१०३
भेदविज्ञानतः सिद्धाः	१५४	सो धम्मो जत्थ दया	१५
भेयं मायामहागर्ता—	२२९	स्थितिजनननिरोधलक्षणं	३३५
म		स्थूलस्थूलास्ततः	५२
मज्झं परिग्गहो जइ	११६	स्वयं कर्म करोत्यात्मा	१९३
मुक्त्वालसत्त्व—	१९८	स्वरनिकरविसर्ग—	९०
मोहविलासविजृम्भित—	२०७	स्वेच्छासमुच्छलद—	२९७